

The Project Gutenberg eBook of Noli Me Tangere

This ebook is for the use of anyone anywhere in the United States and most other parts of the world at no cost and with almost no restrictions whatsoever. You may copy it, give it away or re-use it under the terms of the Project Gutenberg License included with this ebook or online at www.gutenberg.org. If you are not located in the United States, you'll have to check the laws of the country where you are located before using this eBook.

Title: Noli Me Tangere

Author: José Rizal

Translator: Pascual Hicaro Poblete

Release date: December 30, 2006 [eBook #20228]

Language: Tagalog

Credits: Produced by Tamiko I. Camacho, Pilar Somoza, and the Online Distributed Proofreading Team (<http://www.pgdp.net>). Thanks to the following for their help in making this project possible: Elmer Nocheseda, Jerome Espinosa Baladad, Matet Villanueva, Ateneo Rizal Library-Filipiniana Section, and the Filipinas Heritage Library. The ebook is being released in commemoration of Dr. José Rizal's 110th Death Anniversary on December 30, 2006. Handog ng Proyektong Gutenberg ng Pilipinas para sa pagpapahalaga ng panitikang Pilipino. (<http://www.gutenberg.ph>)

*** START OF THE PROJECT GUTENBERG EBOOK NOLI ME TANGERE ***

NOLI ME TANGERE

HUAG ACONG SALANĜIN NINO MAN

Dr. José Rizal

Dr. J. RIZAL

NOLI ME TANGERE

Novelang wicang Castila na tinagalog

NI

PASCUAL H. POBLETE

Kilalang manunulat at Tagapatnubay ng mga unang Pamahayagang Tagalog.

¿Anó? Di bagá cayâ macalálabas sa
inyong manġa dulaan ang isang
César? Tangí na bagá lamang macalálabas
doon ang isang Aquiles,
ang isang Orestes, ó Andrómaca?

¡Aba! Cung ganyan namang ualâ
na tayong namamasdan cung di
ang mġa nanġanġatungculan sa bayan,
mġa pari, mġa alférez at mġa
secretario, ang mġa húsar, comandante
at mġa alguacil.

Datapowa't sabihin mo, ¿anó ang
dakilang bagay na magagawâ nang
mġa alibughang ito? ¿Pang-gagalinġan
bagá ang ganitóng mġa técas
ng mġa di caraniwang gawá?

»Was? Es dürfte kein Cäsar auf euren
Bühnen sich zeigen?—Kein Achill,
kein Orest, keine Andromacha mehr?«

Nichts! Man sieht bei uns nur Pfarrer,
Commerzienräthe,—Fähndriche,
Secretärs oder Husarenmajors.

»Aber, ich bitte dich, Freund, was kann
denn dieser Misere—Großes begegnen,
was kann Großes denn durch sie geschehn?«

SCHILLER. Ang anino ni Shakespeare.

MAYNILA

Limbagan ni M. Fernandez
PAZ, 447, Sta. Cruz.

Ang sabing NOLI ME TANGERE ay wikang latin. M̃ga wika sa Evangelio ni San Lúcas. Ang cahulugán sa wikang tagalog ay HUWAG ACONG SALANĜIN NINO MAN. Tinatawag din namáng NOLI ME TANGERE ang masamang bukol na nacamamatay na CANCER cung pamagatán ñ m̃ga pantás na mangagamot.

Sa hanĝad na ang m̃ga librong NOLI ME TANGERE at FILIBUSTERISMO, na kinatha ñ Dr. Jose Rizal ay maunáwa at málasapang magaling ñ catagalugan, ang m̃ga doo'y sinasabing nagpapakilala ñ tunay nating calayaan at ñ dapat nating gawiin, at nacapagpapaálab, namán ñ ninĝas ñ ating puso sa pag-ibig sa kinamulang lupa, minatapat cong ipalimbag ang isinawikang tagalog na m̃ga librong yaon, sa dahilang sa bilang na sampòng MILLONG (sampong libong libo) filipino, humiguit cumulang, ay walang dalawamong libo ang tunay na nacatatalos ñ wicang castila na guinamit sa m̃ga kinathang yaón.

Cung pakinabanĝan ñ aking m̃ga calahi itong wagás cong adhica, walang cahulilip na towa ang aking tatamuhin, sa pagca't cahit babahagya'y nacapaglicod acó sa Inang-Bayan.

Maynila, unang araw ñ Junio ñ taong isang libo siyam na raan at siyam.

SATURNINA RIZAL NI HIDALGO,

ó

NENENG RIZAL.

NOLI ME TANGERE

TALAN NG NILALAMAN

- I. [ISANG PAGCACAPISAN.](#)
- II. [CRISOSTOMO IBARRA](#)
- III. [ANG HAPUNAN](#)
- IV. [HEREJE AT FILIBUSTERO](#)
- V. [ISANG BITUIN SA GABING MADILIM](#)
- VI. [CAPITANG TIAGO](#)
- VII. [MAIROG NA SALITAAN SA ISANG "AZOTEA"](#)
- VIII. [MANGA ALAALA](#)
- IX. [MANGA CAUGALIAN NG BAYANG ITO](#)
- X. [ANG BAYAN](#)
- XI. [ANG MANĜA MACAPANGYARIHAN](#)
- XII. [ANG LAHAT NANG MANGA SANTO](#)
- XIII. [MGA PAUNANG TANDA NANG UNOS](#)
- XIV. [ANG ULOL NA SI TASIO Ó ANG FILOSOFO](#)
- XV. [ANG MGA SACRISTAN](#)
- XVI. [SI SISA](#)
- XVII. [BASILIO](#)
- XVIII. [MGA CALOLOWANG NAGHIHIRAP](#)
- XIX. [MGA KINASAPITAN NG ISANG MAESTRO SA ESCUELA](#)
- XX. [ANG PULONG SA TRIBUNAL](#)
- XXI. [CASAYSAYAN NANG BUHAY NANG ISANG INA](#)
- XXII. [MANGA ILAW AT MGA DILIM](#)
- XXIII. [ANG PANGIGISDA](#)
- XXIV. [SA GUBAT](#)
- XXV. [SA BAHAY NG FILOSOFO](#)
- XXVI. [ANG "VISPERA" NG "FIESTA."](#)
- XXVII. [SA PAGTATAKIPSILIM.](#)
- XXVIII. [MANĜA SULAT](#)
- XXIX. [ANG UMAGA.](#)
- XXX. [SA SIMBAHAN.](#)
- XXXI. [ANG SERMON.](#)
- XXXII. [ANG "CABRIA".](#)
- XXXIII. [LAYANG-CAISIPAN.](#)
- XXXIV. [ANG PAGCAIN.](#)
- XXXV. [MGA SALISALITAAN.](#)
- XXXVI. [ANG UNANG DILIM](#)
- XXXVII. [ANG GOBERNADOR GENERAL](#)
- XXXVIII. [ANG PROCESION.](#)
- XXXIX. [SI DONA CONSOLACION.](#)
- XL. [ANG CATUWIRA'T ANG LACAS.](#)
- XLI. [DALAWANG PANAUHIN.](#)
- XLII. [ANG MAG-ASAWANG DE ESPADAÑA.](#)
- XLIII. [MGA PANUCALA.](#)
- XLIV. [PAGSISIYASAT NG CONCIENCIA.](#)

- XLV. [ANG MGA PINAG-UUSIG.](#)
- XLVI. [SABUNGAN.](#)
- XLVII. [ANG DALAWANG GUINOONG BABAE.](#)
- XLVIII. [ANG HINDI MAGCURO](#)
- XLIX. [ANG TINGIG NG MGA PINAG-UUSIG.](#)
- L. [ANG MAG-ANAK NINA ELIAS.](#)
- LI. [MGA PAGBABAGO.](#)
- LII. [ANG SULAT NĜ MĜA PATAY AT ANG MĜA ANINO.](#)
- LIII. [IL BUON DI SI CONOSCE DA MATTINA.](#)
- LIV. [QUIDQUID LATET, ADPAREBIT, NIL INULTUM REMANEBIT.](#)
- LV. [ANG CAPAHAMACAN.](#)
- LVI. [ANG SABIHANAN AT ANG INAACALA.](#)
- LVII. [¡VAE VICTIS!](#)
- LVIII. [ANG SIMUMPA.](#)
- LIX. [ANG KINAGUISNANG BAYAN AT ANG MGA PAG-AARI.](#)
- LX. [MAG-AASAWA SI MARIA CLARA.](#)
- LXI. [ANG PANGHUHULI SA DAGATAN.](#)
- LXII. [PAGPAPALIWANAG NI PARI DAMASO.](#)
- LXIII. [ANG GABING SINUSUNDAN NĜ PASCO NĜ
PAGNĜANĜANAC.](#)
- [PANGWACAS NA BAHAGUI.](#)

MGA LARAWAN

1. [.....Ang Doctor De Espadaña at ang canyang guinoong asawa ang "Doctora" Doña Victorina....](#)
2. [—¡Binatà, mag-íngat pô cayó! ¡Mag-aral cayó sa inyóng amá!—anáng teniente sa canyá.](#)
3. [—Laguì bang isinaísip mo acó? ¿Hindí mo ba acó linimot?...](#)
4. [—....Mananatili ang ating capangyarihan hanggang sa capangyarihang iya'y nananalig.....](#)
5. [—¡Ah! at ¿anó ang guinawâ mo sa bangcay pagcatapos?—ang ipinagpatuloy na pagtanóng nĝ maselang.](#)
6. [—¿Inanó mo ang aking amá—ani Ibarra sa fraile.](#)
7. [—¡Doo'y walâ sino mang nagsasabi sa aking aco'y magnanacaw!—ang idinuctóng ni Crispín: —¡hindí itutulot nĝ nanay! ¡Cung maalaman niyang aco'y pinapalò....](#)
8. [—At cayóng nacacakita nĝ casam-an, ¿anó't hindí ninyo pinag-isip na bigyang cagamutan?](#)
9. [¡Nasirà ang isip ni Sisa! ¡Higuít ang calungcutan nĝ canyang hinibíc-hibíc cay sa capanglaw-panglawang náririnig na mĝa daíng cung gabíng nĝitnĝit nĝ dilím at umaatunĝal ang lacás nĝ unós!](#)
10. [—¿Hindí pô ba maglilagay namán cayó nĝ inyong "paletada" guinoong Ibarra?—anang cura.](#)

SA AKING TINUBUANG LUPA[1]

Nátatalà sa "historia"[2] nĝ mĝa pagdaralità nĝ sangcataohan ang isáng "cáncer"[3] na lubháng nápacasamâ, na bahagyâ na lámang másalang ay humáhapdi't napupucaw na roon ang lubháng makikirót na sakít. Gayón din naman, cailán mang inibig cong icáw ay tawáguin sa guitná nĝ mĝa bágong "civilización"[4], sa hanĝad co cung minsang caulayawin co ang sa iyo'y pag-aalaala, at cung minsan nama'y nĝ isumag co icáw sa mĝa ibáng lupaín, sa towí na'y napakikita sa akin ang iyong larawang írog na may tagláy nĝ gayón ding cáncer sa pamamayan.

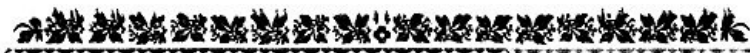
Palibhasa'y nais co ang iyong cagalinĝang siyáng cagalinĝan co rin namán, at sa aking paghanap nĝ lalong mabuting paraang sa iyo'y paggamót, gágawin co sa iyo ang guinágawà nĝ mĝa tao sa úna sa canilang mĝa may sakít: caniláng itinátanghal ang mĝa may sakít na iyan sa mĝa baitang nĝ sambahan, at nĝ bawa't manggaling sa pagtawag sa Dios ay sa caniláy ihatol ang isáng cagamutan.

At sa ganitóng adhica'y pagsisicapan cong sipiĝing waláng anó mang pacundanĝan ang iyong tunay na calagayan, tatalicwasín co ang isáng bahagui nĝ cumot na nacatátakip sa sakít, na anó

pa't sa pagsúyò sa catotohanan ay iháhandog co ang lahát, sampò nǎ pagmamahál sa sariling danǎl, sa pagcá't palibhasa'y anác mo'y tagláy co rin namán ang iyong mǎ caculanǎn at mǎ carupucán nǎ púsò.

ANG CUMATHA.

Europa, 1886.

Páhiná 5

NOLI ME TANGERE

I.

ISANG PAGCACAPISAN.

NAG-ANYAYA nǎ pagpapacain nang isáng hapunan, nǎ magtátapos ang Octubre, si Guinoong Santiago de los Santos, na lalong nakikilala nǎ bayan sa pamagát na Capitang Tiago, anyayang bagá man niyón lamang hapong iyón canyang inihayág, laban sa dati niyang caugalian, gayón ma'y siyang dahil na nǎ lahát nǎ mǎ usap-usapan sa Binundóc, sa iba't ibang mǎ nayon at hanggang sa loob nǎ Maynilà. Nǎ panahóng yao'y lumalagay si Capitang Tiagong isáng lalaking siyang lalong maguilas, at talastas nǎ ang canyang bahay at ang canyang kinamulatang bayan ay hindi nagsásara nǎ pintò canino man, liban na lamang sa mǎ calacal ó sa anó mang isip na bago ó panǎhás.

Cawanǎis nǎ kisláp nǎ lintíc ang cadalían nǎ pagcalaganap nǎ balítà sa daigdigan nǎ mǎ dápò, mǎ lanǎaw ó mǎ "colado"^[5], na kinapal nǎ Dios sa canyang waláng hanggang cabaitan, at canyang pinararami nǎ boong pag-irog sa Maynilà. Nanǎagsihanap ang ibá nang "betún" sa caniláng zapatos, mǎ botón at corbata naman ang ibá, nǎuni't siláng lahát ay nanǎgag iisip cung paano cayá ang mabuting paraang bating lalong waláng cakimiang gagawin sa may bahay, upang papaniwalàin ang macacakitang sila'y malalaon nǎ caibigan, ó cung magcatao'y huminǎí pang tawad na hindi nacadalóng maaga.

Guinawâ ang anyaya sa paghapong itó sa isáng bahay sa daang Anloague, at yamang hindi namin natatandâan ang canyang bilang (número), aming sásaysayin ang canyang anyò upang makilala nǎgayón, sacali't hindi pa iguiniguibá nǎ mǎ lindól. Hindi camí naniniwalang ipinaguibâ ang bahay na iyon nǎ may-ari, sa pagca't sa ganitong gawa'y ang namamahala'y ang Dios ó ang Naturaleza^[6], na tumanggap din sa ating Gobierno nǎ pakikipagcayari upang gawín ang maraming bagay.—Ang bahay na iyo'y may calakhan din, tulad sa maraming nakikita sa mǎ lupaíng itó; natatayò sa pampang nǎ ilog na sanǎ nǎ ilog Pasig, na cung tawaguin nǎ iba'y "ría" (ilat) nǎ Binundóc, at gumáganap, na gaya rin nǎ lahát nǎ ilog sa Maynilà, nǎ maraming capacanang pagcapaliguan, agusán nǎ dumí, labahan, pinanǎingisdâan, daanan nǎ bangcang nagdádala nǎ sarisaring bagay, at cung magcabihira pa'y cucunán nǎ tubig na inumín, cung minamagalíng nǎ tagaiguib na insíc^[7]. Dapat halataíng sa lubháng kinakailanǎng gamit na itó nǎ nayong ang dami nǎ calacal at táong nagpaparoo't parito'y nacatutulig, sa layong halos may sanglibong metro'y bahagyâ na lamang nagcaroon nǎ isang tuláy na cahoy, na sa anim na bowa'y sirâ ang cabiláng panig at ang cabilâ nama'y hindi maraanan sa nálalabi nǎ taon, na ano pa't ang mǎ cabayo, cung panahóng tag-init, canilang sinasamantala ang gayong hindi nagbabagong anyò, upang mulà roo'y lumucsó sa tubig, na ikinagugulat nǎ nalilibang na táong may camatayang sa loob nǎ coche ay nacacatulog ó nagdidilidili nǎ mǎ paglagò nǎ panahón.

Páhiná 6

May cababâan ang bahay na sinasabi namin, at hindi totoong magaling ang pagcacàanyò; cung hindi napagmasdang mabuti nǎ "arquitectong"^[8] namatnugot sa paggawâ ó ang bagay na ito'y cagagawán nǎ mǎ lindól at mǎ bagyó, sino ma'y walang macapagsasabi nǎ tucoy. Isáng malapad na hagdanang ma'y cacapítang culay verde, at nalalatagan nǎ alfombra sa mumunting panig ang siyang daanan mulà sa silong ó macapasoc nǎ pintuang nalalatagan nǎ "azulejos"^[9] hanggang sa cabahayán, na ang linalacara'y napapag-itanan nǎ mǎ maceta^[10] at álagaan nǎ mǎ bulaclac na nacalagay sa "pedestal"^[11] na lozang gawâ sa China, na may sarisaring culay at may mǎ dibujong hindi mapaglirip.

Páhiná 7

Yamang walang bantay-pintò ó alilang huminǎí ó magtanong nǎ "billete" ó sulat na anyaya, tayoy pumanhic, ñoh icaw na bumabasa sa akin, catoto ó caaway! sacali't naakit icaw nǎ tugtog nǎ orquesta, nǎ ilaw ó nǎ macahulugáng "clin-clan" nǎ mǎ pingga't cubiertos^[12] at ibig mong mapanood cung paano ang mǎ piguing doon sa Perla nǎ Casilanǎnan. Cung sa aking caibigán lamang at sa aking sariling caguinhawahan, hindi catá pápagalin sa pagsasaysay nǎ calagayan nǎ bahay; nǎuni't lubháng mahalagá ito, palibhasa'y ang caraniwan sa mǎ may camatayang gaya

natin ay tulad sa pawican: hinahalagahan at hinihirang tayo alinsunod sa ating talucab ó tinatahanang bahay; dahil dito't sa iba pang m̃ga anyô ñg asal, cawañis ñga ñg m̃ga pawican ang m̃ga may camatayan sa Filipinas.—Cung pumanhic tayo'y agad nating marárating ang isáng malowang na tahanang cung tawaguin doo'y "caida"[13], ayawán cung bakit, na ñg gabing ito'y guinagamit na "comedor"[14] at tuloy salón ñg orquesta. Sa guitna'y may isáng mahabang mesa, na nahihiyasan ñg marami at mahahalagang pamuti, na tila mandin cumikindat sa "colado," taglay ang catamistamisang m̃ga pañjacò, at nagbabalà sa matatacuting binibini, sa walang malay na dalaga, ñg dalawang nacaiinip na oras sa casamahán ñg m̃ga hindi cakilala, na ang pananalita't m̃ga pakikikiusap ay ang caraniwa'y totoong cacaiba. Namú mucod ñg di ano lamang sa m̃ga ganitong handang sa mundo'y nauucol, ang sumasapader na m̃ga cuadrong tungcol sa religión, gaya bagá ñg "Ang Purgatorio," "Ang Infierno," "Ang hulíng Paghuhucom," "Ang pagcamatáy ñg banal," "Ang pagcamatáy ñg macasalanan," at sa duyo'y naliliguid nang isáng mariñgal at magandañg "marco" na anyong "Renacimiento"[15] na gawâ ni Arévalo, ang isáng mabuting ayos at malapad na "lienzo" na doo'y napapanood ang dalawang matandang babae. Ganitó ang saysay ñg doo'y titic: "Nuestra Señora de la Paz y Buen Viaje, na sinasamba sa Antipolo, sa ilalim ñg anyong babaeng magpapalimos, dinadalaw sa canyang pagcacasakit ang banal at bantog na si Capitana Inés"[16]. Tunay mang ang pagcacapinta'y hindi nagpapakilala ñg "arte" at cabutihang lumikhâ, datapowa't nagsasaysay naman ñg caraniwang mamalas: ang babaeng may sakit ay tila na bangcay na nabûbuloc, dahil sa culay dilaw at azul ñg canyang mukhâ; ang m̃ga vaso't iba pang m̃ga casangcapan, iyang maraming m̃ga natitipong bagay bagay sa mahabang pagcacasakit ay doo'y lubhang mabuti ang pagcacasipì, na ano pa't napapanood patí ñg linálaman. Sa panonood ñg m̃ga calagayang iyong umaakit sa pagcacagana sa pagcain at nagúudyoc ñg ucol sa paglasáp ñg masasaráp na bagay bagay, marahil acalain ñg iláng may masamáng isipan ang may-arì ñg bahay, na napagkikilalang magalíng ang calooban ñg halos lahát ñg m̃ga magsisiupô sa mesa, at ñg huwag namáng máhalatang totoo ang canyang panucalà, nagsabit sa quízame ñg maririkít na lámparang gawâ sa China, m̃ga jaulang waláng ibon, m̃ga bolang cristal na may azoqueng may culay pulá, verde at azul, m̃ga halamang pangbíting lantá na, m̃ga tuyóng isdáng botete na hinipa't ñg bumintóg, at iba pa, at ang lahát ñg ito'y nacúulong sa may dacong ílog ñg mainam na m̃ga arcong cahoy, na ang anyo'y alañgang huguis europeo't alañgang huguis insíc, at may nátatanaw namáng isáng "azoteang"[17] may m̃ga balag at m̃ga "glorietang"[18] bahagyâ na naliliwanagan ñg m̃ga maliliit na farol na papel na may sarisaring culay.

Páhiná 8

Nasasalas ang mañgagsisicain, sa guitnâ ñg lubháng malalakíng m̃ga salamín at na ñgagníningning na m̃ga araña[19]: at doon sa ibabaw ñg isáng tarimang[20] pino[21] ay may isáng mainam na "piano de cola"[22], na ang halaga'y camalácmalác, at lalò ñg mahalagá ñg gabíng itó, sa pagca't sino ma'y walang tumútuog. Doo'y may isáng larawang "al óleo"[23] ñg isáng lalaking makisig, nacafrac, unát, matuwíd, timbáng na tulad sa bastóng may borlas na tagláy sa m̃ga matitigás na daliring puspós ñg m̃ga sinsíng: wari'y sinasabi ñg larawan:

Páhiná 9

—¡Ehem! ¡masdán ninyó cung gaano carami ang suot co at aco'y hindi tumatawa!

Magagandá ang m̃ga casangcapan, бага man marahil ay hindi maguinhawahang gamitin at nacasasamá pa sa catawan: hindi ñgâ ang icaiilag sa sakit ñg canyáng m̃ga inaanyayahan ang naiisip ñg may-arì, cung dí ang sariling pagmamarikít.—¡Tunay at cakilakilabot na bagay ang pag-iilaguín, datapowa't cayó namá'y umuúpô sa m̃ga sillóng gawáng Europa, at hindi palaguíng macacátagnò cayó ñg ganyán!—itó marahil ang sinasabi niya sa canilá.

Halos punô ñg tao ang salas: hiwaláy ang m̃ga lalaki sa m̃ga babae, tulad sa m̃ga sambahang católico at sa m̃ga sinagoga[24]. Ang m̃ga babae ay iláng m̃ga dalagang ang iba'y filipina at ang iba'y española: binúbucsan nila ang bibíg upang piguilin ang isáng hicáb; ñguni't pagdaca'y tinátacpan nilá ñg caniláng m̃ga abanico; bahagyâ na nañgagbubuluñgan ñg iláng m̃ga pananalitâ; anó mang pag-uusap na ipinagsúsumalang pasimulán, pagdaca'y naluluoy sa iláng putól-putól na sábi; catulad niyáng m̃ga iñgay na náriringig cung gabí sa isáng bahay, m̃ga iñgay na gawâ ñg m̃ga dagâ at ñg m̃ga butikí. ¿Bacâ cayâ naman ang m̃ga larawan ñg m̃ga iba't ibang m̃ga "Nuestra Señora"[25] na nagsabit sa m̃ga pader ang siyang ninilit sa m̃ga dalagang iyong huwag umimíc at magpacahinhíng lubós, ó dito'y talagang natatañgi ang m̃ga babae?

Ang tañging sumasalubong sa pagdatíng ñg m̃ga guinoong babae ay isáng babaeng matandang pinsan ni capitán Tiago, mukhang mabait at hindi magaling magwicang castilá. Ang pinacaubod ñg canyáng pagpapakitang loob at pakikipagcapuwa tao'y walâ cung ang dí mag-alay sa m̃ga española ñg tabaco at hitsô, at magpahalíc ñg canyang camáy sa m̃ga filipina, na ano pa't walang pinag-ibhán sa m̃ga fraile. Sa cawacasa'y nayamot ang abáng matandang babae, caya't sinamantala niya ang paglagapác ñg isang pinggang nabasag upang lumabás na dalidali at nagbububulong:

Páhiná 10

—¡Jesus! ¡Hintay cayó, m̃ga indigno[26]!

At hindi na mulíng sumipót.

Tungcol sa m̃ga lalaki'y nañgagcacaiñga'y ñg cauntí. Umaaticabong nañgagsasalitaan ang iláng m̃ga cadete[27]; ñguni't mahihinà ang voces, sa isa sa m̃ga súloc at manacanacang tinitingnan nila at itinuturo ñg dalirí ang iláng m̃ga taong na sa salas, at silasila'y nañgagtatawanang ga inililihim ñg hindi naman; ang bilang capalit nama'y ang dalawang extrañgero[28] na capowâ nacaputí ñg pananamit, nañgacatalicod camáy at dí umiimic ay nañgagpaparoot paritong malalakí ang hacbang sa magcabicabilang dulo ñg salas, tulad sa guinágawâ ñg m̃ga naglalacbay-dagat sa "cubierta"[29] ñg isáng sasacyán. Ang masaya't mahalagáng salitâa'y na sa isang pulutóng na ang bumubuo'y dalawang fraile, dalawang

paisano[30] at isáng militar na canilang naliliguid ang isáng maliit na mesang kinalalagyan n̄ m̄ga botella n̄g alac at m̄ga biscocho inglés[31].

Ang militar ay isang matandang teniente, matangcád, mabalasic ang pagmumukhâ, na ano pa't anaki'y isang Duque de Alba[32] na napag-iwan sa escalafón[33] n̄ Guardia Civil[34]. Bahagya na siya nagsásalita, datapuwa't matigás at maiclí ang pananalitâ.—Ang isá sa m̄ga fraile'y isang dominicong bata pa, magandá, malinis at maningning, na tulad sa canyang salamín sa matang nacacabit sa tangcáy na guintô, maaga ang pagca ugaling matandá: siya ang cura sa Binundóc at n̄ m̄ga nacaraang tao'y naguing catedrático[35] sa San Juan de Letran[36]. Siya'y balitang "dialéctico"[37], caya n̄ga't n̄ m̄ga panahong iyóng nan̄gan̄ghahas pa ang m̄ga anac ni Guzmang[38] makipagsumag sa paligsahan n̄ catalasan n̄ isip sa m̄ga "seglar"[39], hindí macuhang malitô siya ó mahuli cailan man n̄ magalíng na "argumentador"[40] na si B. de Luna[41]; itinutulad siya n̄ m̄ga "distingo"[42] ni Fr. Sibyla sa mán̄gin̄isdang ibig humuli n̄ igat sa pamamag-itan n̄ silô. Hindí nagsasálitâ ang dominico at tila mandin pinacatitimbang ang canyang m̄ga pananalitâ.

Páhiná 11

Baligtád ang isá namáng fraile, na franciscano, totoong masalitâ at lalò n̄ maínam magcucumpás. Bagá man sumusun̄gaw na ang m̄ga uban sa canyang balbás, wari'y nananatili ang lácas n̄ canyang malusóg na pan̄gan̄gatawán. Ang mukhâ niyang magandá ang tabas, ang canyang m̄ga pagtinging nacalálaguim, ang canyáng malalapad na m̄ga pangá at batibot na pan̄gan̄gatawan ay nagbibigay anyô sa canyáng isáng patricio romanong[43] nagbalát cayô, at cahi't hindí sinasadya'y inyóng mágugunitâ yaong tatlong monjeng[44] sinasabi ni Heine[45] sa canyáng "Dioses en el destierro"[46], na nagdaraang namamangcâ pagcahating gabi sa isang dagatan doon sa Tyrol,[47] cung "equinoccio"[48] n̄ Septiembre, at sa tuwing dumaraa'y inilálagay n̄ abang mámamangca ang isáng salapíng pílac, malamíg na cawan̄gis n̄ "hielo," na siyang sa canya'y pumupuspos n̄ panglulumó. Datapuwa't si Fray Dámaso'y hindí mahiwagang gaya nilá; siya'y masayá, at cung pabug-al bug-al ang canyáng voces sa pananalitâ, tulad sa isang taong cailan ma'y hindi naaalang-alang, palibhasa'y ipinalálagay na banal at walâ n̄ gágaling pa sa canyáng sinasabi, kinacatcat ang sacláp n̄ gayóng ugali n̄ canyáng táwang masayá at bucás, at hangang sa napipilitan cang sa canya'y ipatawad ang pagpapakita n̄ m̄ga paang waláng calcetín at m̄ga bintíng mabalahíbo, na icakikita n̄ maraming pagcabuhay n̄ isáng Mendicta sa m̄ga feria sa Kiapò.

Páhiná 12

Ang isa sa m̄ga paisano'y isang taong malingguit, maitím ang balbás at waláng íkinatatán̄gi cung dí ang ilóng, na sa calakhá'y masasabing hindí canyá; ang isá, nama'y isang binatang culay guintô ang buhóc, na tila bagong datíng dito sa Filipinas: itó ang masilacbóng pinakikipagmatuwiranan n̄ franciscano.

—Makikita rin ninyó—ang sabi n̄ franciscano—pagca pô cayó'y nátirang iláng bowan dito, cayó'y maniniwálâ sa aking sinasabi: ¡ibá ang mamahala n̄ bayan n̄ Madrid at ibá, ang mátira sa Filipinas!

—N̄guni't....

—Acó, sa halimbáwâ—ang patuloy na pananalitâ ni Fr. Dámaso, na lalong itinaas ang voces at n̄ dí na macaimíc ang canyang causap—aco'y mayroon na ritong dalawampo at tatlong taóng saguing at "morisqueta"[49], macapagsasabi aco n̄ mapapaniwalâan tungcól sa bagay na iyan. Howág cayóng tumutol sa akin n̄ alinsunod sa m̄ga carunun̄gan at sa mabubuting pananalitâ, nakikilala co ang "indio"[50]. Acalain ninyong mulá n̄ aco'y dumating sa lupaíng ito'y aco'y iniuol na sa isang bayang maliit n̄ga, n̄guni't totoong dúmog sa pagsasaca. Hindí co pa nauunawang magalíng ang wicang tagalog, gayon ma'y kinúcumpisal co na ang m̄ga babae[51] at nagcacawatatan camí, at lubháng pinacaíbig nila aco, na ano pa't n̄ macaraan ang tatlong taón, n̄ aco'y ilipat sa ibáng báyang lalong malakí, na waláng namamahálâ dahil sa pagcamatáy n̄ curang "indio" roon, nan̄gagsipanan̄gis ang lahat n̄ babae, pinuspos acó n̄ m̄ga handóg, inihatid nila acong may casamang música....

Páhiná 13

—Datapowa't iya'y nagpapakilala lamang....

—¡Hintáy cayó! ¡hintay cayó! ¡howag naman sana cayóng napacaniñgas! Ang humalili sa akin ay hindí totoong nagtagal na gaya co, at n̄ siya'y umalís ay lalò n̄ marami ang naghatíd, lalo n̄ marami ang umiyác at lalo n̄ mainam ang música, gayóng siya'y lalò n̄ mainam mamálò at pinataas pa ang m̄ga "derechos n̄ parroquia"[52], hangang sa halos nag-ibayo ang lakí.

—N̄guni't itutulot ninyó sa aking....

—Hindí lamang iyan, nátira aco sa bayang San Diegong dalawampong taón, may iláng bowán lamang n̄gayong aking.... iniwan (dito'y nagpakitang tila masamá ang loob). Hindí maicacait sa akin nino mang dalawampong tao'y mahiguít cay sa catatagán upang makilala ang isang bayan. May anim na libo ang dami n̄ taong namamuyan sa San Diego, at bawa't tagaroo'y nakikilala co, na parang siya'y aking ipinan̄ganac at pinasuso: nalalaman co cung alín ang m̄ga lisyang caasalan nito, cung anó ang pinan̄gan̄gailan̄gan niyon, cung sino ang nan̄gin̄jibig sa bawa't dalaga, cung ano anong m̄ga pagcadupilas ang nangyari sa babaeng itó, cung sino ang tunay na amá n̄ batang inianac, at iba pa; palibhasa'y kinucumpisal co ang calahatlahatang taong-bayan; nan̄gag-iin̄gat n̄ mainam sila sa canicaniláng catungculan. Magsabi cung nagsisinun̄galing aco si Santiagong siyang may ari nitong bahay; doo'y marami siyang m̄ga lupà at doon camí naguing magcaibigan. N̄gayo'y makikita ninyó cung anó ang "indio"; n̄ aco'y umalís, bahagya na acó inihatid n̄ ilang m̄ga matatandáng babae at iláng "hermano" tercero[53], ¡gayóng nátira aco roong dalawampong taón!

Páhiná 14

Nguni't hindi co mapagcúro cung anó ang cabagayán n̄g inyong m̄ga sinabi sa pagcacaális n̄g "estanco n̄g tabaco"^[54]—ang sagot n̄g may mapuláng buhóc na causap, na canyang sinamantala ang sandaling pagcatiguil dahil sa pag-inom n̄g franciscano n̄g isang copita n̄g Jerez^[55].

Sa pangguiguilalas n̄g dí anó lamang ni Fr. Dámaso ay cauntî nang mabitiwan nito ang copa. Sandalíng tinitigan ang binata at:

—¿Paano? ¿paano?—ang sinabi pagcatapos n̄g boong pagtatacá.—Datapowa't ¿mangyayari bagang hindi ninyo mapagwarì iyang casing liwanag n̄g ílaw? ¿Hindí ba ninyó nakikita, anác n̄g Dios, na ang lahat n̄g ito'y nagpapatibay na totoo, na pawang cahalingán ang m̄ga pagbabagong utos na guinágawà n̄g m̄ga ministro?

Páhiná 15

N̄gayo'y ang may puláng buhóc naman ang natigagal, lalong ikinunot n̄g teniente ang canyang m̄ga kilay, iguinagalaw ang ulo n̄g taong bulilit na parang ipinahahalatâ niyang binibigyan niyang catuwiran ó hindi si Fray Dámaso. Nagcasiya na lamang ang dominico sa pagtalicód sa canilang lahat halos.

—¿Inaacalà bagá ninyó ...?—ang sa cawacasa'y nagawang tanóng n̄g boong catimpian n̄g binatà, na tinititigan n̄g boong pagtatacá ang fraile.

—¿Na cung inaacalà co? ¿Sinaspalatayanan cong gaya n̄g pagsampalataya sa Evangelio^[56]! ¿Napaca "indolente"^[57] ang "indio"!

—¡Ah! ipatawad po ninyong salabatin co ang inyong pananalitâ—anang binatà, na idinahan ang voces at inilapít n̄g cauntî ang canyang upuan; sinabi po ninyo ang isang salitâ na totoong nacaakit sa aking magdilig. ¿Tunay n̄ga cayang catutubò n̄g m̄ga dalisay na tagarito ang pagca "indolente," ó nangyayari ang sinasabi n̄g isang maglalacbáy na taga ibang lupain, na tinátacpan natin n̄g pagca indolenteng ito ang ating sariling pagca indolente, ang pagcáhuli natin sa pagsulong sa m̄ga carununġan at ang ating paraan n̄g pamamahala sa lupaing nasasacupan? Ang sinabi niya'y ucol sa m̄ga ibang lupaíng sacóp, na ang m̄ga nananahan doo'y pawang sa lahi ring iyan!...

—¡Ohó! ¿M̄ga cainguitan! ¿Itanong pô ninyo cay guinoong Laruja na nacakikílala rin sa lupaíng itó; itanong ninyo sa canya cung may m̄ga catulad ang camangmanġan at ang pagca "indolente" n̄g indio!

—Tunay n̄ga—ang sagót namán n̄g bulilit na lalaking siyang binanggit—¿hindi po cayó macacakita sa alin mang panig n̄g daigdíg n̄g híhiguit pa sa pagca indolente n̄g indio, sa alin mang panig n̄g daigdíg!

—¿Ni iba pang lalong napacasama n̄g asal na pinagcaratihan, ni iba pang lalong hindi marunong cumilala n̄g utang na loob!

—¿At n̄g ibang lalong masamá ang túro!

Nagpasimulâ ang binatang mapulá ang buhóc n̄g pagpapalinġaplinġap sa magcabicabilà n̄g boong pag-aalap-ap.

—M̄ga guinoong—ang sinabing marahan—tila mandin tayo'y na sa bahay n̄g isang "indio". Ang m̄ga guinoong dalagang iyan....

Páhiná 16

—¿Bah! huwag cayóng napaca magugunigunihin! Hindi ipinalalagay ni Santiagong siya'y "indio," bucód sa roo'y hindi siya naháharap, at.... ¿cahi't naháharap man siya! Iya'y m̄ga cahalingán n̄g m̄ga bágong dating. Hayaan ninyong macaraan ang ilang bowan; magbabago cayóng isipán pagca cayó'y nacapagmalimít sa maraming m̄ga fiesta at "bailujan"^[58], nacatulog sa m̄ga catre at nacacain n̄g maraming "tinola".

—Tinatawag po ba ninyong tinola ang bunġang cahoy na cahawig n̄g "loto"^[59] na ... ganyan ... nacapagmamalimutin sa m̄ga tao?

—¿Ano bang loto ni loteria!—ang sagot ni pári Dámasong nagtátawa;—nagsasalitâ cayó n̄g m̄ga cahalingán. Ang tinola ay ang pinaghalong inahíng manoc at sacá úpo. ¿Buhat pa cailán dumating cayó?

—Apat na araw—ang sagot n̄g binatang ga namumuhí na.

—¿Naparito ba cayong may catungculan?

—Hindi pô; naparito acó sa aking sariling gugol upang mapagkilala co ang lupaíng itó.

—¿Aba, napacatanġi namang ibon!—ang saysay ni Fr. Dámaso, na siya'y minamasdan n̄g boong pagtatacá—¿Pumarito sa sariling gugol at sa m̄ga cahalingán lamang! ¿Cacaibá namáng totoo! ¿Ganyang caraming m̄ga libro ... sucat na ang magcaroon n̄g dalawang dáling noo^[60].... Sa ganya'y maraming sumulat n̄g m̄ga dakílang libro! ¿Sucat na ang magcaroon n̄g dalawang dáling noo....

—Sinasabi n̄g "cagalanggalang po ninyo"^[61] ("Vuestra reverencia"), pári Dámaso—ang biglang isinalabat n̄g dominico na pinutol ang salitaan—na cayó'y nanaháng dalawampong taón sa bayang San Diego at cayó umalis doon.... ¿hindi pô ba kinalúlugdan n̄g inyong cagalanġan ang bayang iyon?

Biglang nawalâ ang catowaan ni Fr. Dámaso at tumiguil n̄g pagtatawá sa tanóng na itong ang

anyo'y totoong parang walang anó man at hindi sínasadyâ.

Nagpatuloy n̄ pananalitâ ang dominico n̄ anaki'y lalong nagwáwalang bahálâ:

Páhiná 17

—Marahil n̄a'y nacapagpipighati ang iwan ang isáng bayang kinátahanang dalawampong taón at napagkikilalang tulad sa hábitong suot. Sa ganáng akin lamang naman, dinaramdam cong iwan ang Camilíng, gayóng iilang buwan acóng nátira roon ... n̄uni't yaó'y guinawâ n̄ m̄ga púnò sa icagagaling n̄ Capisanan ... at sa icágagaling co namán.

Noon lamang n̄ gabíng iyón, tila totoong natilihan si Fr. Dámaso. Di caguinsaguinsa'y pinacabigyanbigyan n̄ suntóc ang palunġán n̄ camáy n̄ canyáng sillón, huminġa n̄ malacás at nagsalitâ:

—¡O may Religión ó wala! sa macatuid baga'y ¡ó ang m̄ga cura'y may calayâan ó walâ! ¡Napapahamac ang lupang itó, na sa capahamacán!

At sácâ mulíng sumuntóc.

—¡Hindi!—ang sagót na paanġil at galit, at saca biglang nagpatinghigâ n̄ boong lacás sa hiligán n̄ sillón.

Sa pagcámanghâ n̄ nanġasasalas ay nanġagtingġinan sa pulutóng na iyón: itinungháy n̄ dominico ang canyáng ulo upang tingnán niya si pári Dámaso sa ilalim n̄ canyáng salamín sa mata. Tumiguil na sandali ang dalawáng extranjerong nanġagpapasial, nanġagtingġinan, ipinakitang saglít ang caniláng m̄ga panġil; at pagdaca'y ipinagpatuloy uli ang caniláng pagpaparoo't parito.

—¡Masamá ang loob dahiláng hindi ninyó binigyán n̄ Reverencia (Cagalang-galang)!—ang ibinulóng sa tainġa n̄ binatang mapulá ang buhoc ni guinoong Laruja.

—¿Anó pô bâ, ang ibig sabihin n̄ "cagalanggalang" ninyó (Vuestra Reverencia)? ¿anó ang sa inyo'y nangyayari?—ang m̄ga tanóng n̄ dominico at n̄ teniente, na iba't ibá ang taas n̄ voces.

—¡Cayâ dumarátíng dito ang lubháng maraming m̄ga sacunâ! ¡Tinatangkilik n̄ m̄ga pinúnò ang m̄ga "hereje"^[62] laban sa m̄ga "ministro" n̄ Dios^[63]! ang ipinagpatuloy n̄ franciscano na ipinagtutumâas ang canyáng malulusog ó na m̄ga panuntóc.

—¿Anó pô ba ang ibig ninyóng sabihin?—ang mulíng itinanóng n̄ abot n̄ kilay na teniente na anyóng titindig.

—¿Na cung anó ang ibig cong sabihin?—ang inulit ni Fr. Dámaso, na lalong inilacás ang voces at humaráp sa teniente.—¡Sinasabi co ang ibig cong sabihin! Acó, ang ibig cong sabihi'y pagca itinatapon n̄ cura sa canyáng libinġan ang bangcáy n̄ isáng "hereje," sino man, cahi ma't ang hári ay waláng catuwirang makialám, at lalò n̄ waláng catuwirang macapagparusa. ¡At n̄gayo'y ang isáng "generalito"^[64], ang isáng generalito Calamidad^[65] ...!

Páhiná 18

—¡Pári, ang canyáng Carilagán^[66] (ang marilág bagáng Gobernador General) ay Vice-Real Patrono^[67],—ang sigaw n̄ teniente na nagtindig.

—¡Anó bang Carilagán ó Vice-Real Patrono^[68] man!—ang sagót n̄ franciscanong nagtindig din.—Cung nangyari itó sa ibáng panaho'y kinaladcád sana siyá n̄ pababâ sa hagdanan, tulad n̄ minsa'y guinawâ n̄ m̄ga Capisanan n̄ m̄ga fraile sa pusóng na Gobernador Bustamante^[69]. ¡Ang m̄ga panahóng iyón ang tunay na panahón n̄ pananampalataya!

—Ipinauunawâ co sa inyo na di co maitutulot ... Ang "Canyang Carilagán," (ó ang marilág na Gobernador General) ang pinacacatawán n̄ Canyang Macapangyarihan, ang Hári^[70].

Páhiná 19

—¡Anó bang hári ó cung Roque^[71] man! Sa ganáng amin ay waláng ibáng hári cung dí ang tunay^[72]....

—¡Tiguil!—ang sigaw n̄ tenienteng nagbabalâ at wari'y mandin ay nag-uutos sa canyáng m̄ga sundalo;—¡ó inyóng pagsisisihan ang lahát ninyóng sinabi ó búcas din ay magbíbigay sabi acó sa Canyang Carilagán!...

Páhiná 20

—¡Lacad na cayó n̄gayón din, lacad na cayó!—ang sagót n̄ boong paglibác ni Fr. Dámaso, na lumapít sa tenienteng nacasuntóc ang camáy.—¿Acalà ba ninyo't may suot acóng hábito'y walá acóng ...? ¡Lacad na cayo't ipahihíram co pa sa inyo ang aking coche!

Naoowí ang salitaan sa catawatawang anyô. Ang cagalingang palad ay nakialam ang dominico.—¡M̄ga guinoo!—ang sabi niyáng taglay ang anyóng may capangyarihan at iyáng voces na nagdaraan sa ilóng na totoong nababagay sa m̄ga fraile;—huwag sana ninyóng papagligáwligawín ang m̄ga bagay, at howag namán cayóng humánap n̄ m̄ga paglapastanġan sa waláng makikita cayó. Dapat nating ibucód sa m̄ga pananalitâ ni Fr. Dámaso ang m̄ga pananalitâ n̄ tao sa m̄ga pananalitâ n̄ sacerdote. Ang m̄ga pananalitâ n̄ sacerdote, sa canyáng pagcasacerdote, "per se"^[73], ay hindi macasasakit n̄ loob canino man, sa pagca't mulâ sa lubós n̄ catotohanan. Sa m̄ga pananalitâ n̄ tao, ay dapat gawín ang isá pa manding pagbabahagui: ang m̄ga sinasabing "ab irato"^[74], ang m̄ga sinabing "exore"^[75], datapuwa't hindi "in corde"^[76], at ang sinasabing "in corde". Ang m̄ga sinasabing "in corde" lamang ang macasasakit n̄ loob: sacali't dating tinatagláy n̄ "in meate"^[77] sa isáng cadahilanan, ó cung nasabi lamang "per accidens"^[78], sa pagcacáinitan n̄ salitâan, cung mayroong....

Páhiná 21

—¡N̄uni't aco'y "por accidens" at "por mi"^[79] ay nalalaman co ang m̄ga cadahilanan, pári

Sibyla!—ang isinalabat n̄ militar, na nakikita niyáng siya'y nabibilot n̄ gayóng caraming m̄a pag tatanġitanġi, at nanġanġanib siyáng cung mapapatuloy ay siyá pa ang lalábas na may casalanan.—Nalalaman co ang m̄a cadahilanan at papagtatanġiin n̄ "cagalanġan pô ninyo" (papagtatanġitanġiin pô ninyo). Sa panahóng wala si pári Dámaso sa San Diego ay inilibíng n̄ coadjutor^[80] ang bangcáy n̄ isáng táong totoong carapatdapat ...; opò, totoong carapatdapat; siya'y macáilan cong nácapanayam, at tumúloy acó sa canyáng bahay. Na siya'y hindi nanġumpisál cailan man, at iyán bagá'y ¿anó? Acó ma'y hindi rin nanġunġumpisál, n̄uni't sabihing nagpacamatáy, iya'y isáng casinunġalinġan, isáng paratang. Isáng táong gaya niyáng may isáng anác na lalaking kinabubuhusan n̄ boong pag-irog at m̄a pag-asa, isáng táong may pananampalataya sa Dios, na nacacaalám n̄ canyang m̄a catungculang dapat ganapín sa pamamayan, isáng táong mapagmahál sa capurihán at hindi sumisinsay sa catuwiran, ang ganyáng tao'y hindi nagpápacamatay. Ito'y sinasabi co, at hindi co sinasabi ang m̄a ibáng aking iniisip, at kilanlíng utang na loob sa akin n̄ "cagalanġan" pô ninyó.

At tinalicdán ang franciscano at nagpatuloy n̄ pananalitâ:

—N̄ magcágayo'y n̄ magbalic ang curang itó sa bayan, pagcatapos na maalipustá ang coadjutor, ang guinawa'y ipinahucay ang bangcáy na iyón, ipinadala sa labás n̄ libinġan, upang ibaón hindi co maalaman cung saan. Sa caruwagan nang bayang San Diego'y hindi tumutol; tunay n̄a't iilan lamang ang nacaalam, walang camag-anac ang nasirâ, at na sa Europa ang canyang bugtóng na anác; n̄uni't nabalitaan n̄ Gobernador General, at palibhasa'y táong may dalisay na púsò, ay hiningi ang caparusahán ... at inilipat si pári Dámaso sa lalong magaling na bayan. Itó n̄â lamang ang nangyari. N̄gayo'y gawín n̄ "inyó pong cagalanġán" ang pagtatanġitanġi.

Páhiná 22

At pagca sabi nitó'y lumayò sa pulutóng na iyón.

—Dináramdam cong hindi co sinásadya'y nábanguit co ang isáng bagay na totoong mapanġanib ani pári Sibylang may pighatí.—Datapuwa't cung sa cawacasa'y nakinabang naman cayó sa pagpapalít-bayan....

—¿Anó bang pakikinabanġin! ¿At ang nawáwalâ sa m̄a paglipat ... at ang m̄a papel ... at ang m̄a ... at ang lahát n̄ m̄a náligwín?—ang isinalabat na halos nauutál ni Fr. Dámaso na hindi macapagpiguil n̄ galit.

Untiunting nanag-úli ang capisanang iyón sa dating catahimican.

Nanġagsidatíng ang ibá pang m̄a tao, caacbáy ang isáng matandáng castilàng piláy, matamis at mabaít ang pagmumukhâ, nacaacay sa bísig n̄ isáng matandáng babaeng filipinang punò n̄ culót ang buhóc, may m̄a pintá ang mukhâ at nacasuot europea.

Sila'y sinalubong n̄ bating catoto n̄ naroroong pulutóng, at nanġagsiupò sa tabí n̄ ating m̄a cakilala ang Doctor De Espadaña at ang guinoong asawa niyang "doctora" na si Doña Victorina. Doo'y napapanood ang iláng m̄a "periodista"^[81] at m̄a "almacenero"^[82] na nanġagpaparoo't parito at waláng maalamang gawín.

—N̄uni't ¿masasabi pô ba ninyo sa akin, guinoong Laruja, cung anóng tao cayâ ang may arí n̄ bahay?—ang tanóng n̄ binatang mapulá ang buhóc.—Aco'y hindi pa naipapakilala sa canyá^[83].

—Ang sabihana'y umalís daw, acó ma'y hindi co pa siyá nakikita.

—¿Dito'y hindi cailanġanang m̄a pagpapakilala!—ang isinabád ni Fr. Dámaso,—Si Santiago'y isáng táong mabaít.

—Isang táong hindi nacátuclas n̄ pólvorâ—ang idinugtong ni Laruja.

—¿Cayó pô namán, guinoong Laruja!—ang sinabi sa malambing na pagsisi ni Doña Victorinang nag-aabanico.—¿Paano pô bang matutuclasan pa n̄ abang iyón ang pólvora, ay alinsunod sa sabi'y natuclasan na ito n̄ m̄a insíc na malaong panahón na?

Páhiná 23

—¿Nang m̄a insíc? ¿Nasisirâ bâ ang isip ninyo?—ang sabi ni Fr. Dámaso,—¿Tumahán n̄â

cayó! ¡Ang nacátuclas n̄ paggawâ n̄ pólvora'y isang franciscano, isá sa aming samahan, Fr. Hindî co maalaman Savalls, n̄ siglong ... ¡icapitó!

—¡Isang franciscano! Marahil naguíng misionero sa China, ang pári Savalls na iyan—ang itinutol n̄ guinoong babae na hindî ipinatatalo n̄ gayongayon lamang ang canyang m̄ga isipan.

—Marahil Schwartz^[84] ang ibig pô ninyong sabihin, guinoong babae—ang itinugón namán ni Fr. Sibyla, na hindî man lamang siya tiningnan.

—Hindî co maalaman; sinabi ni Fr. Dámasong Savalls: walâ acóng guinawâ cung dî inulit co lamang ang canyang sinalitâ.

—¡Magalíng! Savalls ó Chevás, ¿eh anó n̄gayon? ¡Hindî dahil sa isáng letra ay siya'y maguiguing insíc!—ang mulíng sinaysay na nayáyamot ang franciscano.

—At n̄ icalabing-apat na siglo at hindî n̄ icapitó—ang idinugtóng n̄ dominico, na ang anyo'y parang sinásala ang camalian at n̄ pasakitan ang capalaluan niyong isáng fraile.

—¡Mabuti, datapuwa't hindî sa paglalabis cumulang n̄ isáng siglo'y siya'y maguiguing dominico na!

—¡Abá, howag pô sanang magalit ang cagalan̄án pô ninyo!—ani pári Sibylang n̄gumín̄gitî.—Lalong magalíng cung siya ang nacátuclas n̄ paggawâ n̄ pólvora, sa pagca't sa gayo'y naibsan na niya sa pagcacapagod sa gayóng bagay ang canyang m̄ga capatíd.

—¿At sinasabi pô ninyo, pári Sibyla, na nangyari ang bagay na iyón n̄ icalabíng apat na siglo?—ang tanóng na malakí ang nais na macatalós ni Doña Victorina—¿n̄ hindî pa ó n̄ macapagcatawáng tao na si Cristo?

Pinalad ang tinátanong na pumasoc sa salas ang dalawang guinoo.

II.

CRISOSTOMO IBARRA

Hindî magagandá at mabubuting bíhis na m̄ga dalaga upang pansinín n̄ lahat, sampô ni Fr. Sibyla; hindî ang cárilagdilagang Capitan General na casama ang canyang m̄ga ayudante upang maalís sa pagcatigagal ang teniente at sumalubong n̄ ilang hacbáng, at si Fr. Dámaso'y maguíng tila nawal-an n̄ díwà: sila'y walâ cung dî ang "original" n̄ larawang naca frac, na tan̄gan sa camáy ang isáng binatang luksâ ang boong pananamit.

—¡Magandang gabí pô, m̄ga guinoo! ¡Magandang gabí pô "among"^[85]!—ang unang sinabi ni Capitang Tiago, at canyáng hinagcan ang m̄ga camáy n̄ m̄ga sacerdote, na pawang nacalimot n̄ pagbebendicion. Inalís n̄ dominico ang canyang salamin sa mata upang mapagmasdan ang bagong datíng na binatà at namumutlá si Fr. Dámaso at nangdídídilát ang m̄ga matá.

—¡May capurihan acóng ipakilala pô sa inyó si Don Crisòstomo Ibarra, na anác n̄ nasirà cong caibigan!—ang ipinagpatuloy ni Capitang Tiago.—Bagong galing sa Europa ang guinoong ito, at siya'y aking sinalubong.

Umalingn̄awn̄gaw ang pagtatacá n̄ márin̄gig ang pan̄galang ito; nalimutan n̄ tenienteng bumati sa may bahay, lumapit siya sa binatà at pinagmasdan niya ito, mulâ sa paa hanggang ulo. Ito'y nakikipagbatian n̄ m̄ga ugaling salitâ n̄ sandalíng iyon sa boong pulutóng; tila mandin sa canya'y walang bagay na naíba sa guitnâ n̄ salas na iyon, liban na lamang sa canyang pananamit na itím. Ang canyang taas na higuít sa caraniwan, ang canyang pagmumukhâ, ang canyang m̄ga kilos ay pawang naghahalimuyac niyang cabataang mainam na pinagsabay inaralan ang catawa't cálolowa. Nababasa sa canyang mukháng bucás at masayá ang caunting bacás n̄ dugong castilâ na naaaninag sa isang magandáng culay caymanggui, na mapulapulá sa m̄ga pish̄gi, marahil sa pagcápatira niya sa m̄ga bayang malalamíg.

—¡Abá!—ang biglang sinabi sa magalác na pagtatacá—jang cura n̄ aking bayan! ¡Si pari Dámaso: ang matalic na caibigan n̄ aking amá!

Nanġatnġinang lahat sa franciscano: ito'y hindi cumilos.

—¡Acó po'y pagpaumanhinan ninyó, aco'y nagcámali!—ang idinugtong ni Ibarra, na ga nahihiyâ na.

—¡Hindí ca nagcámali!—ang sa cawacasa'y naisagot ni Fr. Dámaso, na sirâ ang voces.—Nġuni't cailan ma'y hindí co naguġng caibiganang matalic ang iyong amá.

Untiunting iniurong ni Ibarra ang canyang camáy na iniacmáng humawac sa camáy ni pari Dámaso, at tiningnan niya itó nġ boong pangguiguilalas; lumingón at ang nakita niya'y ang mabalasic na anyô nġ teniente, na nagpapatuloy nġ pagmamasíd sa canya.

—Bagongtao, ¿cayó po bâ ang anác ni Don Rafael Ibarra?

Yumucód ang binatâ.

Ga tumindíg na sa canyang sillón si Fr. Dámaso at tinitigan ang teniente.

—¡Cahimanawarí dumatġng cayong malualhati dito sa inyong lupaín, at magtamó nawâ pô cayó nġ lalong magandang palad cay sa inyong ama!—ang sabi nġ militar na nanġinġinig ang voces. Siya'y aking nakilala at nácapanayam, at masasabi cong siya'y isa sa mġa taong lalong carapatdapat at lalong may malinis na capurihán sa Filipinas.

—Guinoó—ang sagót ni Ibarrang nababagbag ang púsò—ang inyo pong pagpuri sa aking amá ay pumapawí nġ aking mġa pag-alap-ap tungcol sa caniyang kinahinatnang palad, na aco, na canyang anác ay di co pa napagtátalos.

Napunô nġ lúhà ang mġa matá nġ matandâ, tumalicód at umalís na dalídáli.

Napag-isa ang binata sa guitná nġ salas; at sa pagca't nawalâ ang may bahay, walâ siyang makitang sa canya'y magpakilala sa mġa dalaga, na ang caramiha'y tinitingnan siya nġ may paglinġap. Nang macapag-alinlang may iláng minuto, tinunġo niya ang mġa dalagang tagláy ang calugodlugod na catutubong kilos.

—Itulot ninyo sa aking lacdanġan co—anya—ang mġa utos nġ mahigpit na pakikipagcapwa tao. Pitóng taón na nġayong umalís acó rito sa aking bayan, at nġayong aco'y bumalíc ay hindi co mapiguilan ang nasang aco'y bumáti sa lalong mahalagang hiyas niya; sa canyang mġa suplġng na babae.

Páhiná 27

Napilitan ang binatang lumayò roon, sa pagca't sino man sa mġa dalaga'y waláng nanġahás sumagot. Tinunġo niya ang pulutóng nġ ilang mġa guinoong lalaki, na nġ mámasid na siya'y dumarating ay nanġagcabilog.

Mġa guinoó—anya—may isang caugalian sa Alemaniang pagca pumaparoon sa isang capisanan, at walang masumpunġang sa canya'y magpakilala sa mġa ibá; siya ang nagsasabi nġ canyang panġalan at napakikilala, at sumasagot naman ang mġa causap nġ sa gayón ding paraan. Itúlot pô ninyó sa akin ang ganitóng ugáli; hindí dahil sa ibig cong dito'y magdalá nġ mġa asal nġ mġa tagá ibáng lupain, sa pagca't totoong magaganda rin naman ang ating mġa caugalian, cung dí sa pagca't napipilitan cong gawín ang gayong bagay. Bumati na acó sa lanġit at sa mġa babae nġ aking tinubuang lúpà: nġayo'y ibig cong bumati naman sa mġa cababayan cong lalaki. ¡Mġa guinoó, ang panġalan co'y Juan Crisóstomo Ibarra at Magsalin!

Sinabi naman sa canya nġ canyang mġa causap ang canicanilang mġa panġalang humiguit cumulang ang pagca walang cabuluhan, humiguit cumulang ang pagca hindí nakikilala nino man.

—Ang panġalan co'y A—á!—ang sinabi't sucat nġ isang binata at bahagya nġ yumucód.

—¿Bacâ po cayá may capurihan acong makipagsalitaan sa poetang ang mġa sinulat ay siyang nacapagpanatili nġ marubdób cong pagsintá sa kinaguisnan cong bayan? Ibinalità sa aking hindí na raw po cayó sumusulat, datapuwa't hindí nila nasabi sa akin ang cadahilanan ...

—¿Ang cadahilanan? Sa pagca't hindí tinatawag ang dakílang ninġas nġ isip upang ipamalingcahod at magsinunġaling. Pinag-usig sa haráp nġ hucóm ang isang tao dahil sa inilagáy sa tulâ ang isang catotohanang hindi matututulan. Aco'y pinanġalanang poeta, nġuni hindí aco tatawaguing ulól.

—At ¿mangyayari po bagang maipaunawà ninyo cung anó ang catotohanang yaon?

—Sinabi lamang na ang anac nġ león ay león din namán; cacaunti na't siya'y ipinatapon sana.

At lumayò sa pulutóng na iyón ang binatang may cacaibang asal.

Halos tamátacbo ang isáng táong masayá ang pagmumukhâ, pananamit filipino ang suot, at may mġa botones na brillante sa "pechera." Lumapit cay Ibarra, nakipagcamay sa canyá at nagsalità:

Páhiná 28

—¡Guinoong Ibarra, hinahanġad cong mákilala co pô cayó; caibigan cong matalic si Capitang Tiago, nakilala co ang inyóng guinoong amá ...; ang panġalan co'y Capitang Tinong, nanánahan aco sa Tundóng kinálalagyan nġ inyóng báhay; inaasahan cóng pauunlacán ninyó acó nġ inyóng pagdalaw; doon na pô cayó cumain búcas!

Bihág na bihág si Ibarra sa gayóng calaking cagandahang loob: nġumínġití si Capitang Tinong at kinucuyumos ang mġa camay.

—¡Salamat po!—ang isinagót n̄ boong lugód.—N̄guni't pasasa San Diego po acó búcas ...

—¡Sáyang! ¡Cung gayo'y sacâ na, cung cayo'y bumalíc!

—¡Handâ na ang pagcain!—ang bigáy álam n̄ isáng lingcod n̄ Café "La Campana." Nagpasimulâ n̄ pagpasamesa ang panauhín, bagá man nagpapamanhíc na totoo ang m̄ga babae, lalong lalò na ang m̄ga filipina.

III.

ANG HAPUNAN

Jele jele bago quiere.^[86]

Tila mandîn totooang lumiligaya si Fr. Sibyla: tahimic na lumalacad at hindî na námamasid sa canyáng nan̄gingilis at manipís na m̄ga labì ang pagpapawaláng halagá; hanggáng sa marapating makipagusap sa pilay na si doctor De Espadaña, na sumásagot n̄ putól-putól na pananalitâ, sa pagcát siya'y may pagcá utál. Cagulatgulat ang samâ n̄ loob n̄ franciscano, sinisicaran ang m̄ga sillang nacahahadláng sa canyáng nilalacaran, at hanggáng sa sinicó ang isáng cadete. Hindî nagkikibô ang teniente; nagsasalitaán n̄ masayá ang ibá at caniláng pinupuri ang cabutiha't casaganàan n̄ haying pagcain. Pinacunot ni Doña Victorina, gayón man, ang canyáng ilóng; n̄guni't caracara'y lumin̄góng malakí ang gálit, cawan̄gis n̄ natapacang ahas: mangyari'y natuntun̄gan n̄ teniente ang "cola" n̄ canyáng pananamít.

—Datapuwa't ¿walâ pô bâ, cayóng m̄ga matá?—anyá.

—Mayroon pô, guinoong babae, at dalawáng lalóng magalíng cay sa m̄ga matá ninyó; datapowa't pinagmámasdan co pô iyang inyóng m̄ga culót n̄ buhóc—ang itinugón n̄ militar na iyong hindî totooang mápagparayâ sa babae, at sacâ lumayô.

Bagá man hindî sinasadya'y capuwâ tumun̄go ang dalawáng fraile sa dúyo ó ulunán n̄ mesa, marahil sa pagca't siyáng pinagcaratihan nilá at nangyari n̄gâ ang mahíhintay, na tulad sa nan̄gagpapan̄gagaw sa isáng cátedra^[87]: pinupuri sa m̄ga pananalitâ ang m̄ga carapatán at cataásan n̄ ísip n̄ m̄ga capan̄gagáw; datapua't pagdaca'y ipinakikilala ang pabaligtad, at nan̄gag-uun̄gol at nan̄gag-uupasalà cung hindî silá ang macapagtamó n̄ caniláng han̄gád.

—¡Ucol pô sa inyó, Fr. Dámaso!

—¡Ucol pô sa inyó, Fr. Sibyla!

—Cayo ang lalong unang cakilala sa bahay na itó ... confesor n̄ nasirang may bahay na babae, ang lalong may gulang, may carapatán at may capangyarihan....

—¡Matandáng matanda'y hindî pa naman!—n̄guni't cayo pô naman ang cura nitong bayan!—ang sagót na matabang ni Fr. Dámasong gayón ma'y hindî binibitiwan ang silla.

—¡Sa pagca't ipinag-uutos pô ninyó'y acó'y sumusunod!—ang iniwacás ni Fr. Sibyla.

—¡Aco'y hindî nag-uutos!—ang itinutol n̄ franciscano—¡aco'y hindî nag-uutos!

Umuupô na sana si Fr. Sibylang hindî pinápansin ang m̄ga pagtutol na iyón, n̄ macasalubong n̄ canyang m̄ga matá ang m̄ga matá n̄ teniente. Ang lalong mataas na oficial sa Filipinas, ayon sa caisipán n̄ m̄ga fraile, ay totooang malakí ang cababaaan sa isáng uldog na tagapaglútò n̄ pagcain. "Cedant arma togæ"^[88], ani Cicerón sa Senado; "cedant arma cotæ"^[89] anang m̄ga fraile sa Filipinas. Datapuwa't mapitagan si Fr. Sibyla, caya't nagsalitâ:

—Guinoong teniente, dito'y na sa mundo^[90] po tayo at walâ sa sambahan; nararapat po sa inyo ang umupô rito.

Datapuwa't ayon sa anyô n̄ canyang pananalita'y sa canya rin nauocol ang upuang iyón, cahi't na sa mundo. Ang teniente, dahil yatà n̄ siya'y howag magpacagambalà, ó n̄ huwag siyang umupô sa guitná n̄ dalawáng fraile, sa maicling pananalita'y sinabing áyaw siyang umupô roon.

Alín man sa tatlong iyo'y hindi nacaalaala sa may bahay. Nakita ni Ibarra nanonood ng boong galac at nacaniti sa mga pagpapalamangang iyon sa upuan ang may bahay.

—¡Bakit po, Don Santiago! ¿hindi po ba cayó makikisalo sa amin?—ani Ibarra.

Nguni't sa lahat ng mga upuan ay may mga tao na. Hindi cumacain si Lúculo^[91] sa bahay ni Lúculo.

—¡Tumahimic po cayó! howag cayóng tumindig!—ani Capitang Tiago, casabay ng pagdidin sa balicat ni Ibarra. Cayá pa namán gumágawâ ang pagdiriwang na ito'y sa pagpapasalamat sa mahál na Virgen sa inyóng pagdatíng. Nagpagawâ acó ng "tinola" dahil sa inyó't marahil malaon ng hindi ninyó nátiticiman.

Dinalá sa mesa ang isáng umáasong malaking "fuente"^[92]. Pagcatapos maibulong ng dominico ang "Benedicte"^[93] na halos walá sino mang natutong sumagot, nagpasimulâ ng pamamahagui ng laman ng fuenteng iyon. Nguni't ayawan cung sa isáng pagcalibáng ó iba cayáng bagay, tumamá cay pári Dámaso ang isáng pinggang sa guitná ng maraming úpo at sabáw ay lumalangoy ang isáng hubád na líng at isáng matigás na pacpác ng inahing manóc, samantalang cumacain ang ibá ng mga hità at dibdib, lalong lalò na si Ibarra, na nagcapalad mapatamà sa canyá ang mga atáy, balonbalonan at ibá, pang masasaráp na lamáng loob ng inahing manóc. Nakita ng franciscano ang lahát ng itó, dinurog ang mga úpo, humigop ng caunting sabáw, pinatunóg ang cuchara sa paglalagáy at biglang itinulac ang pingga't inilayó sa canyáng harapán. Nalilibang namáng totoo ang dominico sa pakikipagsalitaan sa binatang mapulá ang buhóc.

—¿Gaano pong panahóng nápaalis cayó sa lupaíng ito?—ang tanóng ni Laruja cay Ibarra.

—Pitóng taón halos.

—!Aba! ¿cung gayó'y marahil, nalimutan na ninyó ang lupaíng ito?

—Baligtád po; bagá man ang kinaguisnan cong lupa'y tila mandin linilimot na acó, siyá'y lagui cong inaalaala.

—¿Anó po ang íbig ninyóng sabihin?—ang tanóng ng mapulang buhóc.

—Íbig cong sabihing may isang taón na ngayóng hindi aco tumatangap ng ano mang balitâ tungcol sa bayang itó, hanggang sa ang nacacatulad co'y ang isang di tagaritong hindi man lamang nalalaman cung cailan at cung paano ang pagcamatay ng canyang ama.

—¡Ah!—ang biglang sinabi, ng teniente.

—At ¿saan naroon po cayo at hindi cayo tumelegrama?—ang tanong ni Doña Victorina.—Tumelegrama cami sa "Peñinsula"^[94] ng cami'y pacasal.

—Guinoong babae; nitong huling dalawang tao'y doroon aco sa dacong ibabâ ng Europa, sa Alemania at sacá sa Colonia rusa.

Minagaling ng Doctor De Espadaña, na hanggá ngayo'y hindi nanangahás magsalitâ, ang magsabi ng caunti:

—Na ... na ... nakilala co sa España ang isang polacong tagá, Va ... Varsovia, na ang pangala'y Stadnitzki, cung hindi masamá ang aking pagcatandâ; ¿hindi po ba ninyó siya nakikita?—ang tanong na totoong kimî at halos namumula sa cahihyan.

—Marahil po—ang matamis na sagót ni Ibarra—nguni't sa sandalng ito'y hindi ko naaalaala siyá.

—¡Aba, hindi siyá maaring ma ... mapagcamal-an sa iba!—ang idinugtong ng Doctor na lumacás ang loob.—Mapulá ang canyáng buhóc at totoong masamáng mangastilâ.

—Mabubuting mga pagcacakilalanan; nguni't doo'y sa casaliwàng palad ay hindi aco nagsasalitâ ng isa man lamang wicang castilâ, liban na lamang sa ilang mga consulado.

—At ¿paano ang inyóng guinagawang pamumuhay?—ang tanong ni Doña Victorinang nagtataca.

—Guinagamit co po ang wicà ng lupaíng aking pinaglalachbayán, guinoong babae.

—¿Marunong po ba naman cayo ng inglés?—ang tanong ng dominicong natira sa Hongkong at totoong marunong ng "Pidggin-English"^[95], iyang halo-halong masamáng pananalitâ ng wicà ni Shakespeare^[96] ng anac ng Imperio Celeste^[97].

—Natira acóng isang taón sa Inglatera, sa casamahán ng mga táong inglés lamang ang sinásalitâ.

—At ¿alín ang lupaíng lalong naibigan po ninyó sa Europa?—ang tanóng ng binatang mapulá ang buhóc.

—Pagcatapos ng España, na siyang pangalawá cong Báyan, alín man sa mga lupaín ng may calayáng Europa.

—At cayó pong totoong maraming nalacháy ... sabihin ninyó, ¿anó po ba ang lalong mahalagáng bagay na inyong nakita?—ang tanóng ni Laruja.

Wari'y nag-isíp-isíp si Ibarra.

—Mahalagáng bagay, ¿sa anóng cauculan?

—Sa halimbawà ... tungcól sa pamumuhay nǝ mǝa báyan ... sa búhay nǝ pakikipanayám, ang lácad nǝ pamamahalà nǝ báyan, ang úcol sa religión, ang sa calahatán, ang catás, ang cabooan....

Malaong nagdidilidili si Ibarra.

—Ang catotohanan, bágay na ipangguilalás sa mǝa báyang iyan, cung ibubucod ang sariling pagmamalakí nǝ bawá't isá sa canyáng nación.... Bago co paroonan ang isáng lupain, pinagsisicapan cong matalós ang canyáng historia, ang canyáng Exodo^[98] cung mangyayaring masabi co itó, at pagcatapos ang nasusunduan co'y ang dapat mangyari: nakikita cong ang iguiniguinhawa ó ipinaghihirap nǝ isáng baya'y nagmumulá sa canyáng mǝa calayâan ó mǝa cadilimán nǝ isip, at yamang gayó'y nanggagaling sa mǝa pagpapacahirap nǝ mǝa namamayan sa icágagaling nǝ calahatán, ó ang sa canilang mǝa magugulang na pagca walang ibáng iniibig at pinagsusumakitan cung dí ang sariling caguinhawahan.

—At ¿walâ ca na bagáng nakita cung dí iyán lámang?—ang itinanóng na nagtátawa nǝ palibác nǝ franciscano, na mulâ nǝ pasimulaan ang paghapon ay hindi nagsásalita nǝ anó man, marahil sa pagcá't siya'y nalilibang sa pagcain; hindi carapatdapat na iwaldás mo ang iyong cayamanan upang walâ cang maalaman cung dí ang bábahagyang bagay na iyán! ¡Sino mang musmós sa escuelaha'y nalalaman iyán!

Nápatinǝín na lamang sa canyá si Ibarra't hindi maalaman cung anô ang sasabihin; ang mǝa iba'y nanǝagtitinǝinan sa pagkacacá at nanǝanǝanib na magcaroon nǝ caguluhan.—Nagtátapos na ang paghapon, ang "cagalanǝán pô ninyo'y busóg na"—ang isásagot sana nǝ binatâ; nǝuni't nagpiguil at ang sinabi na lamang ay ang sumusunod:

—Mǝa guino; huwág cayóng magtátaca nǝ pagsasalitang casambaháy sa akin nǝ aming dating cura; ganyán ang pagpapalagáy niyá sa akin nǝ acó'y musmós pa, sa pagcá't sa canyá'y para ring hindi nagdaraan ang mǝa taón; datapowa't kinikilala cong utang na loob, sa pagcá't nagpapaalaala sa aking lubós niyóng mǝa áraw na madalás pumaparoon sa aming báhay ang "canyáng cagalanǝán", at canyáng pinaúnlacan ang pakikisalo sa pagcain sa mesa nǝ aking amá.

Sinulyáp nǝ dominico ang franciscano na nanǝanǝatal. Nagpatuloy nǝ pananalitâ si Ibarra at nagtindíg:

—Itulot ninyó sa aking acó'y umalís na, sa pagcá't palibhasa'y bago acóng datíng at dahil sa búcas din ay aco'y áalis, marami pang totoong gágawín acóng mǝa bágay-bágay. Natapos na ang pinacamahalagá nǝ paghapon, cauntí lamang cung aco'y uminóm nǝ alac at bahagyâ na tumítikim acó nǝ mǝa licor. ¡Mǝa guino, mátungcol nawâ ang lahát sa España at Filipinas!

At ininóm ang isáng copitang alac na hanggáng sa sandalíng iyó'y hindi sinásalang. Tinularan siyá nǝ Teniente, nǝuni't hindi nagsasabi nǝ anó man.

—¡Howág pô cayóng umalís!—ang ibinulóng sa canyá, ni Capitang Tiago.—Dárating na si María Clara: sinundô siyá ni Isabel. Paririto ang sa báyang bágong cura, na santong tunay.

—¡Paririto acó búcas bago acó umalís. Nǝayo'y may gágawin acóng mahalagáng pagdalaw.

At yumao. Samantala'y nagluluwal nǝ samâ nǝ loob ang franciscano.

—¿Nakita na ninyó?—ang sinasabi niyá sa binatang mapulá ang buhóc na ipinagcucucumpas ang cuchillo nǝ himagas. ¡Iyá'y sa pagmamataas! ¡Hindi nilá maipagpaumanhíng silá'y mapagwicaan nǝ cura! ¡Ang acalâ nilá'y mǝa taong may cahulugán na! ¡Iyán ang masamáng nacucuha nǝ pagpapadalá sa Europa nǝ mǝa bátâ! Dapat ipagbawal iyán nǝ gobierno.

—At ¿ang teniente?—ani Doña Victorinang nakikicampí sa franciscano—¡sa boong gabíng ito'y hindi inalís ang pagcucunót nǝ pag-itan nǝ canyáng mǝa kilay; magalíng at tayo'y iniwan! ¡Matandâ na'y teniente pa hanggá nǝayón!

Hindi malimutan nǝ guinoong babae ang pagcacabangguít sa mǝa culót nǝ canyáng buhóc at ang pagcacayapac sa "encañonado" nǝ canyáng mǝa "enagua."

Nǝ gabíng yaó'y casama nǝ mǝa iba't ibáng bagay na isinusulat nǝ binatang mapulá ang buhóc sa canyáng librong "Estudios Coloniales," ang sumusunod: "Cung anó't macahihilahil sa casayahan nǝ isáng piguíng ang isáng liig at isáng pacpác sa pinggán nǝ tinola." At casama nǝ mǝa iba't ibáng paunáwâ ang mǝa ganitó:—"Ang taong lalong waláng cabuluhán sa Filipinas sa isáng hapunan ó casayahan ay ang nagpapahapon ó nagpapafiesta: macapagpapasimulá sa pagpapalayas sa may bahay at mananatili ang lahát sa boong capanatagán."—"Sa mǝa calagayan nǝayón nǝ mǝa bagay bagay, halos ay isáng cagalinǝang sa canilá'y gágawin ang huwág paalisín sa caniláng lupain ang mǝa filipino, at huwág man lamang turúan siláng bumasa"....

IV.

HEREJE AT FILIBUSTERO

Nag-aalinlanĝan si Ibarra. Ang hanĝin sa gabí, na sa mĝa buwáng iyó'y caraniwang may calamigán na sa Maynilà, ang siyáng tila mandín pumawì sa canyáng noo nĝ manipís na úlap na doo'y nagpadilím: nagpugay at huminĝá.

Nagdaraan ang mĝa cocheng tila mĝa kidlá't, mĝa calesang páupahang ang lacad ay naghíhinĝalò, mĝa naglálacad na tagá ibá't ibáng naciòn. Tagláy iyáng paglacad na hindí nanĝagcacawanĝis ang hacbáng, na siyáng nagpapakilala sa natitilihan ó sa waláng mágawà, tinunĝo nĝ binatà ang dacong plaza nĝ Binundóc, na nagpapalinĝap-linĝap sa magcabicabilà na wari'y ibig niyáng cumilala nĝ anó man. Yao'y ang mĝa dating daan at mĝa dating báhay na may mĝa pintáng putí at azul at mĝa pader na pinintahán nĝ putí ó cung dilí caya'y mĝa anyóng ibig tularan ang batóng "granito" ay masamá ang pagcacáhuwad; nananatili sa campanario nĝ simbahan ang canyáng relós na may carátulang cupás na; iyón ding mĝa tindahan nĝ insíc na iyóng may marurumíng tabing na násasampay sa mĝa varillang bacal, na pinagbalibalicucô niyá isáng gabí ang isá sa mĝa varillang iyón, sa pakikitulad niyá sa masasama ang pagcaturong mĝa bátà sa Maynilà: sino ma'y waláng nagtowíd niyón.

—¡Marahan ang lacad!—ang ibinulóng, at nagtulóy siyá sa daang Sacristía.

Ang mĝa nagbíbili nĝ sorbete ay nananatili sa pagsigáw nĝ: ¡Sorbeteee! mĝa huepe rin ang siyáng pang-ilaw nĝ mĝa dating nanĝagtítindang insíc at nĝ mĝa babaeng nagbíbili nĝ mĝa cacanin at mĝa bunĝang cahoy.

—¡Cahanĝahanĝà!—ang sinabi niyá—¡itó rin ang insíc na may pitóng taón na, at ang matandáng babae'y ... siyá rin! Masasabing nanaguinip acó nĝ gabíng itó sa pitóng taóng pagca pa sa Europa!.. at ¡Santo Dios! nananatili rin ang masamang pagcálagay nĝ bató, na gaya rin nĝ aking iwan!

At naroroon pa nĝa't nacahiwalay ang bató sa "acera" nĝ linílicuan nĝ daang San Jacinto at daang Sacristía.

Samantalang pinanonood niyá ang catacatacáng pananatiling itó nĝ mĝa báhay at ibá pa sa báyan nĝ waláng capanatilihán, marahang dumapò sa canyáng balicat ang isáng camáy; tumungháy siyá'y canyáng nakita ang matandáng Teniente na minámasdang siyáng halos nacanĝití: hindí na tagláy nĝ militar yaóng mabalasic niyáng pagmumukhâ, at walâ na sa canyá yaóng mĝa kilay na totoong canyáng ikinatatanĝi sa ibá.

—¡Bagongtao, magpacainĝat cayó! ¡Mag-aral pô cayó sa inyóng amá—ang sinabi niyá.

—Ipatawad pô ninyó; nĝuni't sa acalà co'y inyóng pinacamahál ang aking amá; ¿maaarì pô bang sabihin ninyó sa akin cung ano ang canyáng kináhinatnan?—ang tanóng ni Ibarra na siyá'y minámasdan.

—¿Bakit? ¿hindí pô bâ ninyó nalalaman?—ang tanóng nĝ militar.

—Itinanóng co cay Capitáng Tiago ay sumagót sa aking hindí niyá sasabihin cung dí búcas na. ¿Nalaman po bâ ninyó, sacali?

—¡Mangyari bagá, na gaya rin namán nĝ lahát! ¡Namatáy sa bilangguan!

Umudlót nĝ isáng hacbáng ang binatà at tinitigan ang Teniente.

—¿Sa bilangguan? ¿sinong namatáy sa bilangguan?—ang itinatanóng.

—¡Abá, ang inyó pong amá, na nábibilanggò!—ang sagót nĝ militar na may caunting pangguiguilalás.

—Ang aking amá ... sa bilangguan ... ¿napipiít sa bilangguan? ¿Anó pô ang wicà ninyó? ¿Nakilala pô bâ ninyó ang aking amá? ¿Cayó pô ba'y ...? ang itinanóng nĝ binatà at hinawacan sa brazo ang militar.

—Sa acalà co'y hindi acó námamali; si Don Rafael Ibarra.

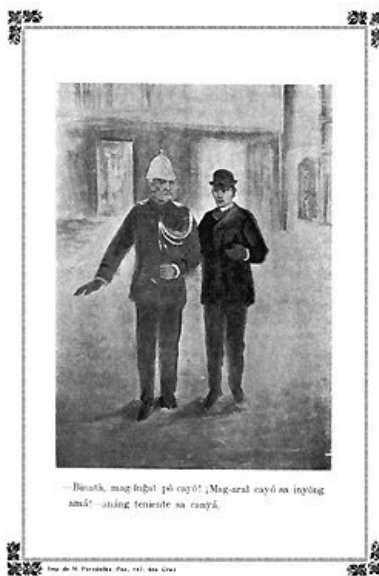
—¡Siyá nãa, Don Rafael Ibarra!—ang marahang ùlit nã binatà.

—¡Ang boong ísip co'y inyó pong nalalaman na!—ang ibinulóng nã militar, na puspós nã habág ang anyô nã pagsasalitâ, sa canyáng pagcahiwatig sa nangyayari sa cálolowa ni Ibarra; ang acalà co'y inyóng ...; nãuni't tapanãan ninyó ang inyóng loob! ¡dito'y hindi mangyayaring magtamóng capurihán cung hindi nabibilanggô!

—¡Dapat cong acaláing hindi pô cayó nagbíbirô sa akin—ang mulíng sinabi ni Ibarra nã macaraan ang iláng sandalíng hindi siyá umíimic! ¿Masasabi pô bã ninyó sa akin cung bakit siyá'y nasasabilangguan?

Nag-anyóng nag-iisip-isip ang militar.

—Ang aking ipinagtátacang totoo'y cung bakit hindi ipinagbigay alam sa inyó ang nangyayari sa inyóng familia.

—Sinasabi sa akin sa canyáng hulíng sulat, na may isáng taón na nãayón, na huwág daw acóng maliligalig cung dí niya acó sinusulatan, sa pagcá't marahil ay totoong marami siyang pinakikialamán; ipinagtatagubilin sa aking magpatuloy acó nã pag-aaral ... at ¡benebencionan acó!

Páhiná 39

—Cung gayó'y guinawâ niyá ang sulat na iyán sa inyó, bago mamatay; hindi malalao't mag-ísang taón nã siyá'y aming inilibíng sa inyóng bayan.

—¿Anóng dadahilana't nábibilanggô ang aking amá?

—Sa cadahilanang totoong nacapagbíbigay puri. Nãuni't sumama pô cayó sa aki't acó'y paroroon sa cuartel; sasabihin có hanãgáng tayo'y lumalacad. Cumapit pô cayó sa aking brazo.

Hindi nanãag-imican sa loob nã sandali; may anyóng nagdidilidili ang matandâ at wari'y hinihinã sa canyáng "perilla,"[99] na hinihimashimas, na magpaalaala sa canyá.

—Cawanãis nã lubós pô ninyóng pagcatalastás—ang ipinasimulâ nã pagsasalitâ—ang amá pô ninyó'y siyang panãulo nã yaman sa boong lalawigan, at bagá man iniibig siyá't iguinagalang nã marami, ang mãa ibá'y pinagtatamnan namán siyá nã masamáng loob, ó kinaínguitán. Sa casaliwàang palad, camíng mãa castilang naparito sa Filipinas ay hindi namin inuugali ang marapat naming ugaliín: sinasabi co itó, dahil sa isá sa inyóng mãa nunong lalaki at gayón din sa caaway nã inyóng amá. Ang waláng licát na paghahalihalihí, ang capanãitan nã asal nã mãa matataas na púnò, ang mãa pagtatangkilic sa dí marapat, ang camurahan at ang caiclian nã paglalacbay-bayan, ang siyáng may sála nã lahát; pumaparito ang lalong masasamâ sa Península, at cung may isáng mabaít na máparito, hindi nalalao't pagdaca'y pinasásamâ nã mãa tagarito rin. At inyóng talastasing maraming totoong caaway ang inyóng amá sa mãa cura at sa mãa castilà.

Dito'y sandalíng humintô siyá.

—Nã macaraan ang iláng buwán, búhat nã cayó po'y umalís, nagpasimulâ na ang samàan nã loob nilá ni pári Dámaso, na dí co masabi ang tunay na cadahilanan. Biníbigyang casalanan siyá ni pári Dámasong hindi raw siyá nagcucumpisal: nã una'y dating hindi siyá nanãunãumpisal, gayón ma'y magcaibigan siláng matalic, na marahil natatandaan pa pô ninyó. Bucód sa rito'y totoong dalisay ang capurihán ni Don Rafael, at higuít ang canyáng pagcabanál sa maraming nanãagcucumpisal at nanãagpapacumpisal: may tinútunton siyá sa canyáng sariling isáng cahigpithigpitang pagsunód sa atas nã magandáng asal, at madalás sabihin sa akin, pagca násasalitâ niyá ang mãa sámang itó nã loob: "Guinoong Guevara, ¿sinasampalatayanan po bã

Páhiná 40

ninyóng pinatatawad n̄ Dios ang isáng mabigát na casalanan, ang isáng cusang pagpatáy sa cápuwâ táo, sa halimbáwà, pagcâ, nasabi na sa isáng sacerdote; na táo rin namáng may catungculang maglihim n̄ sa canyá'y sinasaysay, at matacot másanag sa infierno, na siyáng tinatawag na pagsisising "atricion"? ¿Bucod sa duwag ay waláng hiyáng pumapanatag? Ibá ang aking sapantahâ tungcól sa Dios—ang sinasabi niyá—sa ganáng akin ay hindi nasasawatâ ang isáng casam-an n̄ casam-an din, at hindi ipinatatawad sa pamamag-itan n̄ m̄ga waláng cabuluháng pag-iyác at n̄ m̄ga paglilimós sa Iglesia." At inilálagáy niyá sa akin ang ganitóng halimbáwà:—"Cung aking pinatáy ang isáng amá n̄ familia, cung dahil sa catampalasanan co'y nabao't nálugamì sa capighatìan ang isáng babae, at ang m̄ga masasayang musmós ay naging m̄ga dukháng ulila, ¿mababayaran co cayâ ang waláng hanggang Catowiran, cung aco'y cusang pabitay, ipagcatiwalà co ang líhim sa isáng mag-iin̄gat na howag máhayag, maglimós sa m̄ga cura na siyáng hindi tunay na nan̄gacacailan̄gan, bumilí n̄ "bula de composición," ó tuman̄gistan̄gis sa gabí at araw? ¿At ang bao at ang m̄ga ulila? Sinasabi sa akin n̄ aking "conciencia"^[100] na sa loob n̄ cáya'y dapat acóng humalili sa táong aking pinatáy, ihandóg co ang aking boong lacás at hanggáng aco'y nabubuhay, sa icágagalíng n̄ familiang itóng acó ang may gawâ n̄ pagcapahamac, at gayón man, ¿sino ang macapagbibigay n̄ capalít n̄ pagsintá n̄ amá?"—Ganyán ang pan̄gan̄gatuwiran n̄ inyó pong amá, at ang anó mang guinagawa'y isinasangayong lágui sa mahigpit na palatuntunang itó n̄ wagás na caasalán, at masasabing cailán ma'y hindi nagbigáy pighatí canino man; baligtád, pinagsisicapan niyáng pawiin, sa pamamag-itan n̄ magagandáng gawâ, ang m̄ga tan̄ging casawian sa catuwirang, ayon sa canyá'y guinawâ raw n̄ canyáng m̄ga nunò. Datapuwa't ipanumbalic natin sa canyáng samaan n̄ loob sa cura, ang m̄ga pagcacaalit na ito'y lumúlubhâ; binábangguit siyá ni pári Dámaso buhat sa púlpito, at cung dī tinutucoy siyá n̄ boong liwanag ay isáng himalâ, sa pagca't sa caugalian n̄ paring iyá'y mahihintay ang lahát. Nakikinikinita co nang masamá ang cahahanggan n̄ bagay na itó.

Páhiná 41

Muling humintóng sandali ang matandáng Teniente.

—Naglilibot n̄ panahón iyón ang isáng naging sundalo sa artillería, na pinaalis sa hucbó dahil sa malabis na cagaspan̄gán n̄ canyáng ásal at dahil sa camangman̄gang labis. Sa pagca't kinacailan̄gan niyáng mabuhay, at hindi pahintulot sa canyá ang magtrabajo n̄ mabigát na macasisirâ n̄ aming capurihan^[101], nagtamó siyá, hindi co alám cung sino ang sa canyá'y nagbigáy, n̄ catungculang pagca manin̄gil n̄ buwís n̄ m̄ga carruaje, calesa at ibá pang sasacyán. Hindi tumanggáp ang abâ n̄ anó mang túrò, at pagdaca'y napagkilala n̄ m̄ga "indio" ang bagay na itó: sa ganang canilá'y totoong cahimahimalâ, na ang isang castilâ'y hindi marunong bumasa't sumulat. Pinaglilibacan ang culang palad, na pinagbabayaran n̄ cahihiyan ang násisin̄gil na buwís, at nalalaman niyáng siyá ang hantun̄gan n̄ libác, at ang bagay na itó'y lalong nacáraragdag n̄ dating masamá at magaspáng niyang caugalian. Sadyang ibinibigay sa canyá ang m̄ga sulat n̄ patumbalic; nagpapaconwarí siya namáng canyang binabasa, at bago siyá pumifirma cung sáan nakikita niyang waláng sulat, na ang parang kinahig n̄ manóc na canyáng m̄ga letra'y siyáng larawang tunay n̄ canyáng cataohan; linálan̄gap niyá ang masasacláp na cairingang iyón, n̄guni't nacacasin̄gil siyá, at sa ganitóng calagayan n̄ canyang loob ay hindi siyá gumagalang canino man, at sa inyóng ama'y nakipagsagutan n̄ lubhang mabibigat na m̄ga salitâ.

Nangyari isáng araw, na samantalang pinagpipihitpihit niyá ang isáng papel na ibinigáy sa canyá sa isáng tindahan, at ibig niyáng málagay sa tuwid, nagpasimuláng kinawayán ang canyáng m̄ga casamahan n̄ isáng batang nanasoc sa escuela, magtawá at itúro siya n̄ dalirì. Nariringig n̄ táong iyón ang m̄ga tawanan, at nakikita niyáng nagsásaya ang libác sa m̄ga dí makikibuing mukhâ n̄ nan̄garoroon; naubos ang canyang pagtitiis, bigláng pumihit at pinasimuláng hinagad ang m̄ga batang nan̄gagtacubhan, at sumísigaw n̄ "ba," "be," "bi," "bo," "bu." Pinagdímlán n̄ galit, at sa pagca't hindi siya mang-abot, sa canilá'y inihalibas ang canyáng bastón, tinamaan ang isá sa úlo at nábulagtâ; n̄ magcagayo'y hinandulong ang nasubasob at pinagtatadyacán, at alín man sa nan̄gagsisipanood na nanglilibac ay hindi nagcaroon n̄ tapang na mamag-itan. Sa casamaang palad ay nagdaraan doon ang inyóng amá. Napoot sa nangyari, tinacbó ang manin̄gil na castilâ, hinawacan siyá sa brazo at pinagwicaan siyá n̄ mabibigát. Ang castilang marahil ang tin̄gin sa lahát ay mapulá na, ibinuhat ang camáy, n̄guni't hindi siyá binigyang panahón n̄ inyong amá, at tagláy iyáng lacás na nagcácanulò n̄ pagca siyá'y apó n̄ m̄ga vascongado ... anáng ibá'y sinuntóc daw, anáng ibá namá'y nagcasiyá, na lamang sa pagtutulac sa canyá; datapowa't ang nangyari'y ang tao'y umúgâ, napalayò n̄ iláng hacbáng at natumbáng tumamâ, ang úlo sa bató. Matisaway na ibinan̄gon ni Don Rafael ang batang may sugat at canyáng dinalá sa tribunal^[102]. Sumuca n̄ dugò ang naging artillerong iyón at hindi na natauhan, at namatáy pagcaraan n̄ iláng minuto. Nangyari ang caugalian, nakialám ang justicia, piniit ang inyóng amá, at n̄ magcagayo'y nan̄gagsilitâw ang m̄ga lihim na caaway. Umulán ang m̄ga paratang, isinumbóng na siyá'y FILIBUSTERO at HEREJE: ang maguing "hereje" ay isáng casawiang palad sa lahát n̄ lugar, lalong lalo na n̄ panahóng iyóng ang "alcalde"^[103] sa lalawiga'y isáng taong nagpaparan̄galang siyá'y mapamintacasi, na casama ang canyáng m̄ga alilang nagdárasal n̄ rosario sa simbahan n̄ malacás na pananalitâ, marahil n̄ marinig n̄ lahat at n̄ makipagdásal sa canya; datapuwa't ang maguing FILIBUSTERO ay lalong masamá cay sa maguing "hereje," at masamá pang lalò cay sa pumatáy n̄ tatlong manin̄gil n̄ buwís na marunong bumasa, sumulat at marunong magtan̄gítangì. Pinabayán siyá n̄ lahát, sinamsám ang canyáng m̄ga papel at ang canyáng m̄ga libro. Isinumbóng na siyá'y tumátanggap n̄ "El Correo de Ultramar" at n̄ m̄ga periódicong gáling sa Madrid; isinumbóng siya, dahil sa pagpapadalá sa inyó sa Suiza alemana; dahil sa siyá'y násamsaman n̄ m̄ga sulat at n̄ larawan n̄ isáng paring binitay, at ibá pang hindi co maalaman. Kinucunan n̄ maisumbóng ang lahát n̄ bágay, sampò n̄ paggamit n̄ bárong tagalog, gayóng siyá'y nagmulâ sa dugóng castilâ^[104]. Cung naging ibá sana ang inyóng amá, marahil pagdaca'y nacawalâ, sa pagca't may isáng

Páhiná 42

Páhiná 43

Páhiná 44

málicong nagsaysáy, na ang ikinamatáy n̄ culang palad na maniniñil ay mulâ sa isáng "congestión"^[105]; n̄uni't ang canyáng cayamanan, ang canyáng pananalig sa catuwiran at ang canyáng galit sa laháť n̄ hindí naaayon sa cautusán ó sa catuwiran ang sa canyáng nan̄gagpahamac. Acó man, sacali't malakí ang aking casuclamán sa pagluhog sa paggawâ n̄ magalíng nino man, humaráp acó sa Capitán General, sa hinalinhan n̄ ating Capitán General n̄gayón; ipinaliwanag co sa canyáng hindí mangyayaring maguíng "filibustero" ang tumatangkilik sa laháť n̄ castilang dukhá ó naglalacbay rito, na pinatutuloy sa canyáng bahay at pinacacain at ang sa canyáng m̄ga ugát ay tumátacbo pa ang mapagcandiling dugóng castíla; ñawaláng cabuluháng isagót co ang aking úlo, at ang manumpâ acó sa aking carukhâan at sa aking capuriháng militar, at walâ acó n̄ nasunduan cung dî magpakita sa akin n̄ masamáng pagtanggáp, pagpakitâan acó n̄ lalong masamâ sa aking pagpapaalam at ang pamagatán acó n̄ "chiñlado"^[106]!

Humintô ang matandâ n̄ pananalitâ upang magpahin̄gá, at n̄ canyáng mahiwatigan ang hindí pag-imíc n̄ canyáng casama, na pinakikinggan siyá'y hindí siyá tinítinguan, ay nagpatuloy:

—Nakialam acó sa usapín sa cahin̄gian n̄ inyóng amá. Dumulóg acó sa bantóg na abogadong filipino, ang binatang si A—; n̄uni't tumangguí sa pagsasanggalang.—"Sa akin ay matatalo"—ang wicà sa akin.—Panggagalin̄gan ang pagsasanggaláng co n̄ isáng bagong sumbong na laban sa canyá at marahil ay laban sa akin. Pumaroon pò cayó cay guinoong M—, na masilacbong manalumpáti, taga España at lubháng kinaaalang-alan̄gan. "Gayón n̄ga ang aking guinawâ, at ang balitang abogado ang nan̄gasiwa sa "causa" na ipinagsanggalang n̄ boong catalinuhan at caningniñán. Datapwa't marami ang m̄ga caaway, at ang ilá'y m̄ga líhim at hindí napagkikilala. Saganà ang m̄ga sacsíng sabuát, at ang caniláng m̄ga paratang, na sa ibang lugar ay mawawalang cabuluhán sa isáng salitang palibác ó patuyâ n̄ nagsásanggalang, dito'y tumitibay at tumítigas. Cung nasusunduan n̄ abogadong mawaláng cabuluhán ang caniláng m̄ga bintáng, sa pagpapakilala n̄ pagcacalabán-lában n̄ canicanilang saysáy at n̄ m̄ga saysáy niláng sarili, pagdaca'y lumálabas ang m̄ga ibáng sumbóng. Isinusumbóng niláng nan̄gamcám siyá n̄ maraming lúpà, hiniñán siyáng magbayad n̄ m̄ga casiráan at m̄ga caluguiháng nangyari; sinabi niláng siyá'y nakikipagcaibigan sa m̄ga tulisán, upang pagpitaganan nilá ang canyáng m̄ga pananím at ang canyáng m̄ga hayop. Sa cawacasa'y nagulóng totoo ang usapíng iyón, na anó pa't n̄ maguíng isáng taón na'y waláng nagcacawatasáng sino man. Napilitang iwan n̄ "alcade"^[107] ang canyáng catungculan, hinalinhán siyá n̄ ibang, ayon sa balita'y, masintahin sa catuwiran, n̄uni't sa casaliwâang palad, ito'y iláng buwán lamang nanatili roon, at ang napahalili sa canyá'y napacalabis naman ang pagca maibiguín sa mabuting cabayo.

Páhiná 45

Ang m̄ga pagtitiis n̄ hirap, ang m̄ga samâ n̄ loob, ang m̄ga pagdaralitâ sa bilangguan, ó ang canyáng pagpipighatí n̄ canyáng mapanood ang gayóng caraming gumaganti n̄ catampalasanan sa guinawâ niyá sa caniláng m̄ga cagalin̄gan, ang siyáng sumirá sa catibayan n̄ canyáng catawang bacal, at dinapúan siyá, niyáng sakít na ang libin̄gan lamang ang nacagagamot. At n̄ matatapos na ang laháť, n̄ malapit n̄ tamuhín niyá, ang cahatuláng siyá'y waláng casalanan, at hindí catotohanang siyá'y caaway n̄ Bayang España, at di siyá, ang may sala n̄ pagcamatáy n̄ mániniñil, namatáy sa bilanggúang walâ sino man sa canyáng tabí. Dumatíng acó upang mapanood ang pagcalagót n̄ canyáng hiniñgá.

Tumiguil n̄ pananalitâ ang matandâ; hindi nagsalitâ si Ibarra n̄ anó man. Samantala'y dumatíng silá sa pintúan n̄ cuartel. Humintô ang militar, iniabót sa canyá ang camáy at nagsabi:

—Binatà, ipagtanóng ninyó cay Capitang Tiago ang m̄ga paliwanag. N̄gayó'y ñmagandáng gabí pò! Kinacailan̄gan cong tingnán cung may nangyayaring anó man.

Waláng imíc na hinigpít na mairog ni Ibarra ang payat na camáy n̄ Teniente, at hindí cumikibo'y sinundán n̄ canyáng m̄ga matá itó, hanggáng sa dî na mátanaw.

Marahang bumalíc at nacakita siyá n̄ isáng nagdaraang carruaje; kinawayán niya ang cochero:

—ñSa Fonda ni Lala!—ang sinabing bahagyâ na mawatasan.

—Marahil nanggaling itó sa calabozo—ang inisip n̄ cochero sa canyáng sarili, sacá hinaplit n̄ látigo ang canyáng m̄ga cabayo.

Páhiná 47

ISANG BITUIN SA GABING MADILIM

Nanhíc si Ibarra sa canyáng cuarto, na nasadacong ilog, nagpatihulóg sa isáng sillón, at canyáng pinagmasdán ang boong abót nǎ tinǎin, na malakí ang natatanaw, salamat sa nacabucás na bintanà.

Totoong maliwanag, sa caramihan nǎ ilaw, ang catapát na báhay sa cabiláng ibayo, at dumárating hanggáng sa canyáng "cuarto" ang mǎa masasayang tǎnig nǎ mǎa instrumentong may cuerdas ang caramihan.—Cung hindí totoong guló ang canyáng isip, at cung siyá sana'y maibiguíng macaalam nǎ mǎa guinágawâ nǎ capowâ táo'y marahil ninais niyáng mapanood, sa pamamag-itan nǎ isáng gemelos^[108], ang nangyayari sa kinalalagyán nǎ gayóng caliwanagan; marahil canyáng hinanǎan ang isá, riyán sa mǎa cahimáhimaláng napapanood, isá riyán sa mǎa talinghagang napakikita, na maminsanminsang nátitingnan sa mǎa malalaking teatro sa Europa, na sa marahan at caayaayang tǎnig nǎ orquesta ay nakikitang sumisilang sa guitná nǎ isáng ulán nǎ ilaw, nǎ isáng bumúbugsong agos nǎ mǎa diamante at quintô, sa isáng cárikitdikitang mǎa pamuti, nababalot nǎ lubháng manipís at nanǎnǎninag na gasa ang isáng diosa, ang isáng "silfide"^[109] na lumalacad na halos hindí sumasayad ang paa sa tinatapacan, naliliguid at inagaapayanan nǎ maningning na sinag: sa canyáng pagdatíng ay cusang sumisilang ang mǎa bulaclác, nagbíbigay galác, ang mǎa sayáw, nanǎpupucaw ang matimyás na tugtugan, at ang mǎa pulutóng nǎ mǎa díablo, mǎa ninfa^[110], mǎa sátiro^[111], mǎa génio^[112], mǎa zagala^[113], mǎa ángel mǎa pastor ay sumásayaw, guinagalaw ang mǎa pandereta, nanǎgpagpapaliguídliguid at inihahandog nǎ bawa't isá sa paanan nǎ diosa ang canícaniláng alay. Napanood sana ni Ibarra ang cagandagandahang dalagang timbáng at matowíd ang panǎnǎgatawán, tagláy ang mainam na pananamít nǎ mǎa anác na babae nǎ Filipinas, na nanǎguínguitná sa nacaliliguid na sarisaring táo na masasayang cumikilos at nanǎgagcumumpasan. Diyá'y may mǎa insíc, mǎa castilà, mǎa filipino mǎa militar, mǎa cura, mǎa matatandáng babae, mǎa dalaga, mǎa bagongtao, at ibá pa. Na sa tabí nǎ diosang iyón si pári Dámaso, at si pári Dámaso'y nǎgumíngiting catulad nǎ isáng nasacaluwalhatian; si Fr. Sibyla ay nakikipagsalitaan sa canyá, at iniaayos ni Doña Victorina sa canyáng pagcagandagandang buhóc ang isáng tuhog na mǎa perla at mǎa brillante, na cumíkislap nǎ sarisaring kináng nǎ culay nǎ bahaghári. Siyá'y maputí, nápacaputí marahil, ang mǎa matáng halos lauing sa ibabâ ang tinǎin ay pawang nanǎgpagpakilala nǎ isáng cálolowang cálinislinisan, at pagcâ siyá'y nǎgumíngití at nátatanyag ang canyáng mapuputí at malilit na mǎa nǎgípin, masasabing ang isáng rosa'y bulaclác lamang nǎ cahoy, at ang garing ay panǎil nǎ gadya^[114] lamang. Sa pag-itan nǎ nanǎnǎninag na damít na piña at sa paliguíd nǎ canyáng maputí at linalic na líig ay "nanǎgagkikisapan," gaya nǎ sabi nǎ mǎa tagalog, ang masasayang mǎa matá, nǎ isáng collar na mǎa brillante. Isáng lalaki lamang ang tila mandin hindí dumaramdam nǎ canyáng maningning na akit: itó'y isáng batà pang franciscano, payát, nanínilaw, putlâin, na tinátanaw na dí cumikilos ang dalaga, buhat sa maláyò, cawánǎis nǎ isáng estátua^[115], na halos hindí humíhinǎa.

Páhiná 48

Datapuwa't hindí nakikita ni Ibarra ang lahát nǎgitó: napapagmasdan nǎ canyáng mǎa matá ang ibáng bagay. Nacúculong ang isáng munting luang nǎ apat na hubád at maruruming pader; sa isá sa mǎa pader, sa dácong itáas ay may isáng "reja"; sa ibabaw nǎ maramí at casuclamsuclam na yapacán ay may isáng baníg, at sa ibabaw nǎ baníg ay isáng matandáng lalaking naghíhinǎlô; ang matandáng lalaking nahihirapan nǎ paghinǎa ay inililínǎp sa magcabicabilà ang mǎa mata at umiiyac na ipinanǎngunǎsup ang isáng panǎalan; nag-íisa ang matandáng lalaki; manacnacang náriringig ang calansíng nǎ isáng tanicalâ ó isáng buntóng-hiníngang naglalampasan sa mǎa pader ... at pagcatapos, doon sa maláyò'y may isáng masayang piguíng, hálos ay isáng mahalay na pagcacatowâ; isáng binata'y nagtátawa, ibinubuhos ang álac sa mǎa bulaclác, sa guitná nǎ mǎa pagpupuri at sa mǎa tanǎing tawanan nǎ mǎa ibá. At ǎang matandáng lalaki'y catulad nǎ pagmumukhâ nǎ canyáng amá! ǎang binata'y camukhâ niyá at canyáng panǎalan ang panǎalang ipinanǎngunǎsup na casabáy ang tanǎis!

Páhiná 49

Itó ang nakikita nǎ culang palad sa canyáng harapán.

Nanǎamatáy ang mǎa ilaw nǎ catapát na báhay, humintô ang música at ang cainǎayan, nǎuni't náriringig pa ni Ibarra ang cahapishapis na sigáw nǎ canyáng amá, na hinahanap ang canyáng anác sa canyáng catapusáng horas.

Inihihip nǎ catahimicán ang canyáng hungcag na hiníng sa Maynilà, at warí mandi'y natutulog ang lahát sa mǎa bísig nǎ walâ; náriringig na nakikipaghalínhinan ang talaoc nǎ manóc sa mǎa relój nǎ mǎa campanario at sa mapangláv na sigáw na "alerta" nǎ nayáyamot na sundalong bantáy; nagpapasimulâ nǎ pagsunǎaw ang capirasong bowán; wari nǎa'y nanǎgpagpahinǎaláy na ang lahát; si Ibarra man ay natutulog na ri't marahil ay napagál sa canyáng malulungcot na mǎa caisipán ó sa paglalacbáy.

Nǎuni't hindí tumutulog, nagpúpuyat, ang batang franciscanong hindí pa nalalaong nakita nating hindí cumikilos at hindí umíimic. Napapatong ang sico sa palababahan nǎ durunǎawan nǎ canyáng "celda" at saló nǎ pálad nǎ camáy ang putlai't payát na mukhâ, canyáng pinanonood sa maláyò ang isáng bituing numíningning sa madilím na lanǎit. Namutlâ at nawalâ ang bituwin, nawalâ rin ang mǎa bahagyáng sínag nang nagpápatay na bowán; nǎuni't hindí cumilos ang fraile sa canyáng kinálalagyan: niyao'y minamásdan niyá, ang malayong abót nǎ tinǎing napapawí sa ulap nǎ umaga sa dacong Bagumbayan, sa dacong dagat na náugulaylay pa.

VI.

CAPITANG TIAGO

Sundin namán ang loob mo dito sa lupa!

Samantalang natutulog ó nag-aagahan ang ating m̃ga guinooy si Capitang Tiago ang ating pag-usapan. Cailán ma'y hindi tayo naging panauhín niyá, walá ñga tayong catuwiran ó catungculang siyá'y pawaláng halagá at huwág siyáng pansinín, cahi't sa mahalagáng capanahunan.

Palibhasa'y pandác, maliwanag ang culay, bilóg ang catawán, at ang mukhâ, salamat sa saganang tabâ, na alinsunod sa m̃ga nalúlugod sa canyá'y galing daw sa langit, at anáng m̃ga caaway niyá'y galing daw sa m̃ga dukhâ, siyá'y mukháng bátà cay sa tunay niyáng gulang: sino ma'y maniniwalang tatatlompo't limang taón lamang siyá. Táong banál ang laguing anyô ñg canyáng pagmumukhâ ñg panahóng nangyayari ang sinasaysay namin. Ang báo ñg canyáng úlong bilóg, maliit at nalalaganapan ñg buhóc na casing itím ñg luyong, mahabà sa dacong harapán at totoong maiclí sa licuran; hindi nagbabago cailán man ñg anyô ang canyáng m̃ga matang malilít man ay dí singkít na gaya ñg sa insíc, mahayap na hindi sapát ang canyáng ilóng, at cung hindi sana pumañgit ang canyáng bibíg, dahil sa napacalabís na pagmamascada niyá at pagñgàngâ, na sinisimpan ang sapá sa isáng pispñgí, na siyáng nacasisirâ ñg pagcacatimbang ñg tabas ñg mukhâ, masasabi naming totoong magalíng ang canyáng paniniwalà at pagpapasampalatayáng siyá'y magandang lalaki. Gayón mang napacalabis ang canyáng pananabaco't pagñgàngâ ay nananatiling mapuputí ang canyáng m̃ga sariling ñgipin, at ang dalawang ipinahirám sa canyá ñg dentista, sa halagáng tiqlalabing dalawang piso ang bawâ't isá.

Iपालालagay na siyá'y isá sa m̃ga lalong m̃ga mayayamang "propietario"^[116] sa Binundóc, at isá sa lalong m̃ga pañgulong "hacendero"^[117], dahil sa canyáng m̃ga lúpà sa Capampañgan at sa Laguna ñg Bay, lalonglalò na sa bayan ñg San Diego, na doo'y itinataas taón taón ang buwis ñg lúpà. Ang San Diego ang lalong naiibigan niyáng báyan, dahil sa caligaligayang m̃ga páliguan doon, sa balitang sabuñgán, ó sa m̃ga hindi niyá nalilimot na canyáng naaalaala: doo'y nátitira siyá ñg dalawáng buwán sa bawâ't isáng taón, ang cadalian.

Maraming m̃ga báhay si Capitang Tiago sa Santo Cristo, sa daang Anloague at sa Rosario. Siyá't isáng insíc ang may hawác ñg "contrata" ñg opio at hindi ñga cailañgang sabihing silá'y nangagtutubò ñg lubháng malakí. Siyá ang nagpapacain sa m̃ga bilanggò sa Bilibid at nagpapádala ñg damó sa maraming m̃ga pañgulong báhay sa Maynilà; dapat unawáing sa pamamag-itan ñg "contrata." Casundò niyá ang lahá't ñg m̃ga pinunò, matalinò, magalíng makibagay at may pagcapañgahás, pagcâ nauucol sa pagsasamantalá ñg m̃ga pagcâ iláng ñg ibá; siyá ang tañging pinañgañganibang capañgagáw ñg isáng nagñgañgalang Perez, tungcól sa m̃ga "arriendo" at m̃ga "subasta" ñg m̃ga sagutin ó pañgañgatungculang sa towi na'y ipinagcacatiwálâ ñg Gobierno ñg Filipinas sa m̃ga camáy ñg m̃ga "particular"^[118]. Cayâ ñga't ñg panahóng nangyayari ang m̃ga bagay na itó, si Capitang Tiago'y isáng taong sumasaligaya; ang ligaya bagáng macacamtan sa m̃ga lupaíng iyón ñg isáng táong maliit ang báo ñg úlo: siyá'y mayaman, casundò ñg Dios, ñg Gobierno at ñg m̃ga táo.

Na siyá'y casundò ñg Dios, itó'y isáng bagay na hindi mapag-aalinlañganan: halos masasabing marapat sampalatayanan: waláng cadahilanan upang mácagalit ñg mabaít na Dios, pagcâ magalíng ang calagayan sa lúpà, pagcâ sa Dios ay hindi nakikipag-abot-usap cailán man, at cailán ma'y hindi nagpapautang sa Dios ñg salapí. Cailán ma'y hindi nakipag-usap sa Dios, sa pamamag-itan ñg m̃ga pananalañgin, cahi't siyá'y na sa lalong malalakíng m̃ga pagcaguipít; siyá'y mayaman at ang canyáng salapí ang sa canyá'y humahalili sa pananalañgin. Sa m̃ga misa at sa m̃ga "rogativa'y" lumaláng ang Dios ñg m̃ga macapangyarihan at m̃ga palalong m̃ga sacerdote. Lumaláng ang Dios, sa canyáng waláng hanggáng cabaitan, ñg m̃ga dukhâ, sa iguiguinhawa ñg m̃ga mayayaman, m̃ga dukháng sa halagáng piso'y macapagdarasal ñg cahi't labing anim na m̃ga misterio at macababasa ñg lahá't ñg m̃ga santong libro, hanggáng sa "Biblia hebráica" cung daragdagan ang bayad. Cung dahil sa isáng malakíng caguipita'y manacánacáng kinacailañgan ang m̃ga saclolo ñg calañgitan at waláng makita agád cahi't isáng candilang pulá ñg insíc, cung magcagayo'y nakikiusap na siyá sa m̃ga santo at sa m̃ga santang canyáng pintacasi, at ipinañgañgacò sa canilá ang maraming bagay upang silá'y mapilitan at lubós mapapaniwalang

tunay na magaling ang canyang mga hanġad. Datapuwa't ang totoong lálò niyang pinanġanġacuan at guinaganapan nġ mga panġacò ay ang Virgen sa Antipolong Nuestra Señora de la Paz y Buen Viaje; sapagcá't sa ilang may caliliitang mga santo'y hindi nġa lubhang gumaganap at hindi rin totoong nag-uugaling mahal ang táong iyón; ang cadalasa'y pagcá kinamtán na niya ang pinipita'y hindi na muling nágugunitá ang mga santong iyón; tunay nġa't hindi na namán silá muling liniligalig niya, at cung sacali't napapanaho'y talastás ni Capitang Tiagong sa calendario'y maraming mga santong walang guinagawá sa lanġit marahil. Bucód sa roo'y sinasapantáhà niyang malakí ang capangyariha't lacás nġ Virgen de Antipolo cay sa mga ibang Virgeng may dalá mang bastóng pilac, ó mga Niño Jesús na hubó't hubád ó may pananamít, ó mga escapulario, mga cuintás ó pamigkís na cuero ("correa"): marahil ang pinagmumulaàn nitó'y ang pagcá hindi mapalabirò ang Guinoong Babaeng iyón, mapagmahal sa canyang panġalan, caaway nġ "fotografía"[119], ayon sa sacristán mayor sa Antipolo, at sacá, pagca siya'y nagagalit daw ay nanġingitim na cawanġis nġ luyong, at nanggagaling namán sa ang ibang mga Virgen ay may calambután ang púsò at mapagpaumanhin: talastás nġ may mga táong iniibig pa ang isang haring "absoluto"[120] cay sa isang haring "constitucional"[121], cung hindi náriyan si Luis Catorce[122] at si Luis Diez y Seis[123], si Felipe Segundo[124] at si Amadeo Primero[125]. Sa cadahilanan ding itó marahil cayá may nakikitang mga insic na di binyagan at sampóng mga castilang lumalacad nġ paluhód sa balitang sambahan; at ang hindi lamang napag-uusísá pa'y ang cung bakit nanġagtatanan ang mga curang dalá ang salapí nġ casindácsindác na Larawan, napasa sa América at pagdatíng doo'y napacácasal.

Ang pintuang iyán nġ salas, na natátacpan nġ isang tabing na sutlá ay siyang daang patunġó sa isang maliit na capilla ó pánalanġinang dí dapat mawalá sa alin mang báhay nġ filipino: nariryan ang mga "dios lar"[126] ni capitan Tiago, at sinasabi nanging mga "dios lar," sa pagca't lalong minamágaling nġ guinoong ito ang "politeismo"[127] cay sa "monoteismo"[128] na cailan ma'y hindi niya naabót nġ pag-iisip. Doo'y may napapanood na mga larawan nġ "Sacra Familia"[129] na pawang garing mulá, sa ulo hangang dibdib, at gayon din ang mga dacong dulo nġ mga camáy at paa, cristal ang mga matá, mahahabà ang mga pilic matá at culót at culay guintó ang mga buhóc, magagandang yári nġ escultura sa Santa Cruz. Mga cuadrang pintado nġ óleo nġ mga artistang taga Pácò at taga Ermita, na ang naroroo'y ang mga pagpapasakit sa mga santo, ang mga himalá nġ Virgen at iba pa; si Santa Luciang nacatitig sa lanġit, at hawác ang isang pinggang kinalalagyan nġ dalawá pang matáng may mga pilic-matá at may mga kílay, na catulad nġ napapanood na nacapintá sa "triángulo" nġ Trinidad ó sa mga "sarcófago egipcio"[130]; si San Pascual Baylon, San Antonio de Padua, na may hábitong guingón at pinagmámasdang tumatanġis ang isang Niño Jesús, na may damit Capitan General, may tricornio[131], may sable at may mga botang tulad sa sayáw nġ mga musmós na batá sa Madrid: sa ganang cay Capitan Tiago, ang cahulugan nġ gayóng anyó'y cahi't idagdág nġ Dios sa canyang capangyarihan ang capangyarihan nġ isang Capitan General sa Filipinas, ay paglalaruan din siya nġ mga franciscano, na catulad nġ paglalarò sa isang "muñeca" ó larauang taotauhan. Napapanood din doon ang isang San Antonio Abad, na may isang baboy sa tabí, at ang ísip nġ carapatdapat na Capitan, ang baboy na iyó'y macapaghihimalang gaya rin ni San Antonio, at sa ganitóng cadahilana'y hindi siya, nanġanġahás tumawag sa hayop na iyón nġ "baboy" cung dí "alágà nġ santo señor San Antonio;" isang San Francisco de Asís na may pitóng pacpac at may hábitong culay café, na nacapatong sa ibabaw nġ isang San Vicente, na walá cung dí dádalawang pacpac, nġuni't may dalá namang isang cornetín; isang San Pedro Mártir na biyác ang ulo, at tanġan nġ isang dí binyagang nacaluhod ang isang talibóng nġ tulisán, na na sa tabi nġ isang San Pedro na pinuputol ang tainġa nġ isang moro, na marahil ay si Malco, na nanġanġatlabi at napahindíc sa sakít, samantalang tumatalaoc at namamayagpag ang sasabunġing nacatuntong sa isang haliguing "dórico"[132], at sa bagay na ito'y inaacalà ni Capitan Tiago, na nacararating sa paguiguing santo ang tumagá at gayon din ang mátagà. ¿Sino ang macabilang sa hucbóng iyón nġ mga larawan at macapagsasaysay nġ mga canicanyang túnġo't mga cagalinġang doo'y natitipon?!Hindi nġa magcacasiyang masabi sa isang capítulo lamang! Gayón ma'y sasabihin din namin ang isang magandang San Miguel, na cahoy na dinorado at pinintahán, halos isang metro ang táas: nanġanġatàbi ang arcángel, nanglilic ang mga mata, cunót ang noo at culay rosa ang mga pishí; nacasuot sa caliwang camay ang isang calasag griego, at iniyayambá nġ canan ang isang kris joloano, at handang sumugat sa namimintacasi ó sa lumapit sa canyá, ayon sa nahihiwatigan sa canyang acmá at pagtinġing hindi ang tunġo'y sa demoniong may buntót at may mga sunġay na ikinacagat ang canyang mga panġil sa binting dalaga nġ arcángel. Hindi lumalapit sa canyá cailán man si Capitan Tiago, sa tacot na bacá maghimalá. ¿Mamacailán bagang gumaláw na parang buháy ang hindi lamang iisang larawan, cahi't anóng pagcapanġitpanġit ang pagcacágawang gaya nġ mga nanggagaling sa mga carpintería sa Paete, at nġ manġahiyá at magcamít caparusahan ang mga macasalanang hindi nananampalataya? Casabihang may isang Cristo raw sa España, na nang siya'y tawaguing sacsí nġ mga nanġacò sa pagsinta, siya'y sumang-ayo't nagpatotoo, sa pamamag-itan nġ minsang pagtanġò nġ úlo sa harap nġ hucóm; may isang Cristo namang tinanggál sa pagcapacò ang canang camáy upang yacapin si Santa Lutgarda; at ¿anó? hindi ba nababasa ni Capitan Tiago sa isang maliit na librong hindi pa nalalaong inilalathalá, tungcol sa isang pagsesermong guinawá sa pamamag-itan nġ tinanġotanġò at kinumpáscumpás nġ isang larawan ni Santo Domingo sa Soriano? Walang sinabing anó man lamang salitá ang santo; nġuni't naacalá ó inacalá nġ sumulat nġ librito, na ang sinabi ni Santo Domingo sa canyang mga tinanġotanġò at kinumpáscumpás ay ipinagbibigay alám ang pagcatapos nġ santinacpán[133] ¿Hindi ba sinasabi namang malaki ang pamamagà nġ isang pishí cay sa cabilá nġ Virgen de Luta nġ bayan nġ Lipá at capol nġ putic ang mga laylayan nġ canyang pananamít? ¿Hindi bá itó'y lubós na pagpapatotoong ang mga mahal na larawa'y nagpapasial din namá't hindi man lamang itinataas ang canilang pananamít, at sinásactan din namán silá nġ bagang, na cung magcabihiya'y tayo ang dahil? ¿Hindi bá namasdán nġ canyang

sariling matang maliliit ang lahat ng mga Cristo sa sermón ng "Siete Palabra"^[134] na gumagalaw ang ulo at tumatanong macaitlo, na siyang nacaakit sa pagtanong at sa mga pagsigaw ng lahat ng mga babae at ng mga calolawang mahabaguing talagang mga taga langit? ¿Ano pa? Napanood din namán naming ipinakikita ng pari sa mga nakikinig ng sermón sa canya sa oras ng pagpapanaog sa Cruz cay Cristo ang isang panyóng punò ng dugò, at camí sana'y tatanong na sa malaking pagcaawa, cung di lamang sinabi sa amin ng sacristan, sa casaliwang palad ng aming calolowa, na iyón daw ay birò lamang: ang dugóng iyon-anya-ay sa inahing manòc, na pagdaca'y inihaw at kinain, бага ma't Viernes Santo ... at ang sacristan ay matabâ. Si Capitang Tiago nga, palibhasa'y taong matalinò at banál, ay nag-iinghat na huwag lumapit sa Kris ni San Miguel.— ¡Lumayo tayo sa mga pang'anib!—ang sinasabi niya sa canyang sarili—nalalaman co ng isang arcangel; ¡nguni't hindi, walâ acong tiwalâ! ¡walâ acong tiwalâ!

Páhiná 57

Hindi dumaráan ang isang taóng hindi siya nakikidalò sa pagpasa Antipolong malaki ang nagugugol, na ang dalá'y isang orquesta: cung nároroon na'y pinagcacagulan niya ang dalawá sa lubháng maraming mga misa de graciang guinágawâ sa boong tatlóng siyam, at sa mga ibang araw na hindi guinágawâ ang pagsisiyam, at naliligò pagcatapos sa bantóg na "batis" ó bucal, na ayon sa pinasampalatayana'y naligò roon ang mahál na larawan. Nakikita pa ng mga mapamintacasing tao ang mga bacás ng mga paa at ang hilahis ng buhóc ng Virgen de la Paz sa matigás na bató, ng pigain niya ang mga buhóc na iyón, anó pa't walang pinagibhan sa alin mang babaeng gumagamit ng langis ng niyóg, at para manding patalim ang canyang mga buhóc, ó cung dili cayá'y diamante at walang pinag-ibhan sa may sanlibong tonelada ang bigát. Ibig sana naming ihaplít ng cagulatgulat na larawan ang canyang mahál na buhóc sa mga matá ng mga taóng mapamintacasing itó, at canyang tuntungan ang canilang dilà ó ulo.—Doon sa tabi rin ng bucal na iyón ay dapat cumain si Capitang Tiago ng inihaw na lechón, dalag na sinigang sa mga dahon ng alibangbang, at iba pang mga lutong humiguít cumulang ang saráp. Mahiguíthiguít sa apat na raang piso ang nagugugol sa canya sa dalawang misang iyón, datapuwa't maipalalagay na múra, cung pag-iisip-isipin ang capurihang tinatámo ng Iná ng Dios sa mga ruedang apóy, sa mga cohete, sa mga "berso," at cung babalacbalakin ang pakinabang na kinákamtan sa bóong isang taón dahil sa mga misang itó.

Nguni't hindi lamang sa Antipolo guinagawâ niya ang canyang maingay na pamimintacasi. Sa Binundóc, sa Capampangan at sa bayan ng San Diego: pagcâ magsasabong ng manòc na may malalaking pustahan, nagpápadala siya sa cura ng mga salaping quintóng úcol sa mga misang sa canya'y magpapála, at tulad sa mga romanong nangagtátanong muna sa canilang mga "augur"^[135] bago makipaghamoc, na pinacacaing magaling ang canilang mga sisiw na iguinagalang; pinagtatanungan din ni Capitang Tiago ang canyang sariling mga "augur"; nguni't taglay ang mga pagbabagong hatol ng mga panahón at ng mga bagong catotohanan. Pinagmámasdan niya ang ningas ng mga candilâ, ang úsoc ng incienso, ang voces ng sacerdote at iba pa, at sa lahat ng bagay pinagsisicapan niyang mahiwatigan ang canyang maguiguing palad. Pinaniniwalaang bihirang matalo si Capitang Tiago sa mga pakikipagpustahan, at ang canyang manacâncang pagcatalo'y nagmumulâ sa mga cadahilanang ang nagmisa'y namámalat, cacaunti ang mga ilaw, masebo ang mga "cirio"^[136], ó napahalò cayâ ang isang achoy sa mga salaping ipinagpamisa, at iba pa: ipinaaninaw sa canya ng celadon ng isang Cofradía, na ang gayong pagcápalihis ng palad ay mga pagtikim lamang sa canya ng Langit, at ng lalong mapapagtibay siya sa canyang pananampalataya at pimimintacasi. Kinalulugdan ng mga cura, iguinagalang ng mga sacristán, sinusúyò ng magcacandilang insic at ng mga castillero, si Capitang Tiago'y lumiligaya sa religión dito sa lupa, at sinasabi ng mga matataas at banal na mga taóng sa langit man daw ay malaki rin ang lacás ng canyang capangyarihan.

Páhiná 58

Na siya'y casundò ng Gobierno, ang бага'y na itó'y hindi dapat pag alinlanganan, bagá man tila mandín may cahirapang itó'y mangyari. Walang cayang umisip ng anó mang bagong bagay, nagágalac na sa canyang casualucuyang pamumuhay, cailán ma'y laguing laang tumalima sa catapustapusang Oficial quinto sa lahat ng mga oficina, maghandóg ng mga hitang jamón, mga capón, mga pavo, mga bungang cáhoy at halamang galing sa Sunsóng sa alin mang panahón ng isang taón. Cung náriringig niyang sinasabing masasamá ang mga tunay na lahing filipino, siyang hindi nagpapalagay sa sariling di siya dalisay na tagalog, nakikipintas siya at lalò pa manding masamá ang canyang guinagawang pagpula; sacali't ang pinipintasa'y ang mga mestizong insic ó mestizong castilâ, siya nama'y nakikipintas, marahil sa pagca't inaalâ na niyang siya'y dalisay na "ibero"^[137]: siya ang unaunang pumupuri sa lahat ng mga pagpapabuwis, lalo't cung sa licuran nitó'y naáamo'y niyang may "contrata" ó isang "arriendo." Lágui ng may handâ siyang mga orquesta upang bumati at tumapat sa canino mang mga gobernador, mga alcalde, mga fiscal, at iba pa, sa canilang mga caarawan ng santong calagyò, caarawan ng capang'anacan, pangang'anac ó pagcamatáy ng isang camag-anac, sa maicling salitá'y ang anó mang pagbabagong lacad ng pamumuhay na caraniwan. Nagpápagawâ ng mga tulang pangpuri sa mga taóng sinabi na, ng mga himnong ipinagdriwang ang "mabait at mairog na Gobernador; matapang at mapagsicap na Alcalde, na pinaghahandaan sa langit ng palma ng mga banál" (ó palmeta) at iba't iba pang mga bagay.

Naguing Gobernadorcillo siya ng "gremio" ng mga "mestizong sangley", bagá man maraming nagsititol, sa pagca't hindi siya nila ipinalalagay na mestizong insic. Sa dalawang taóng canyang pangangapita'y nacasira siya ng sampóng frac, sampóng sombrero de copa at anim na bastón: ang frac at sombrero de copa'y sa Ayuntamiento, sa Malacanyang at sa cuartel; ang sombrero de copa at ang frac ay sa sabungan, sa pamilihan, sa mga procesión, sa mga tindahan ng mga insic, at sa ilalim ng sombrero at sa loob ng frac ay si Capitang Tiagong nagpapawis at nag-eesgrima ng bastóng may borlas, na nag uutos, naghuhusay at guinugulo ang lahat, taglay ang isang cahanghanang casipagan at isang pagcamatimtimang lalò pa manding cahanghanang. Cayâ

Páhiná 59

n̄ga't ipinalalágay n̄g m̄ga punong macapangyarihang siyá'y isáng magaling na táo, cagandagandahan ang púso, payápà, mápagpacumbabâ, masunurin, mapagpakitang loob, na hindî bumabasa n̄g anó mang libro ó periódicong galing sa España, bagá man magalíng magwícang castilâ; ang tin̄gin sa canyá, nilá'y tulad sa pagmamasíd n̄g isáng abáng estudiante sa gasgás na tacón n̄g canyáng lumá n̄g zapato, pakilíng dahil sa anyó n̄g canyáng paglacad:— Naguiguíng catotohanan, sa calagayan niyá, ang casabihán n̄g m̄ga cristianong "beati pauperis spiritu"^[138] at ang caraniwang casabiháng "beati possidentes"^[139], at mangyayaring maipatungcol sa canyá yaóng m̄ga sabing griego na anáng ibá'y malí ang pagcacahulog sa wicang castilâ: "¡Gloria á Dios en las alturas y paz á los hombres de buena voluntad"^[140]! sa pagca't ayon sa makikita natin sa m̄ga susunod dito, hindî casucatáng magcaroon ang táo n̄g magandáng calooban upang sumapáyapà. Ang m̄ga dí gumagalang sa religió'y ipinalalágay siyáng halíng; ipinalalágay siyá n̄g m̄ga dukháng waláng awà, tampalasan, mapagsamantala n̄g cahirapan n̄g capuwà, at ipinalalágay naman n̄g m̄ga mabababà sa canyáng siyá'y totoong malabis umalipin at mapagpahirap. At ¿ang m̄ga babae? ¡Ah, ang m̄ga babae! Umaalingawñgaw n̄g dí cawasà ang m̄ga paratang, na naririnig sa m̄ga mahihirap na m̄ga báhay na pawid, at pinagsasabihang may naririnig daw na m̄ga taghóy, m̄ga hagulhól, na manacànacang may casamang m̄ga uhá n̄g isáng bagong caaanác. Hindî lamang ísang dalaga ang itinuturò n̄g daliring mapagsapantahà n̄g m̄ga namamayan: malamlám ang matá at looy na ang dibdib n̄g gayóng dalaga. N̄guni't hindî nacabábagabag n̄g canyáng pagtulog ang lahat n̄g itó; hindî nacaliligalig n̄g canyáng catahimican ang sino mang dalaga; isáng matandáng babae ang siyang nacapagpapahirap n̄g canyáng loob, isáng matandáng babaeng nakikipagtaasan sa canyá n̄g pamimintacasi na naguíng dapat magtamò sa maraming cura n̄g lalong malalaking pagpupuri at pagpapaunlác cay sa m̄ga kinamtán niyá n̄g panahóng siyá'y guinágaling. May banál na pag-uunaháng ikinágagaling n̄g Iglesia si Capitang Tiago at sacà ang babaeng baong itóng pagmamanahan n̄g m̄ga capatíd at n̄g m̄ga pamangín, tulad namán sa pag-aagawán n̄g m̄ga vapor sa Capangpan̄gang pinakikinaban̄gan n̄g m̄ga táong báyan. ¿Naghandóg si Capitang Tiago sa isáng Vírgeng alín man n̄g isang bastóng pílac na may m̄ga esmeralda at m̄ga topacio? Cung gayó'y pagdaca'y nagpapagawá namán si Doña Patrocinio sa platerong si Gaudinez n̄g isáng bastóng quintò na may m̄ga brillante. ¿Na nagtayó si Capitang Tiago n̄g isáng arcong may dalawáng mukhâ, may balot na damít na pinabintógbintóg, may m̄ga salamín, m̄ga globong cristal, m̄ga lâmpara at m̄ga araña, handóg sa procesión nang naval? Cung gayó'y magpapatayô namán si Doña Patrocinio n̄g isáng arcong may apat na mukhâ, matáas n̄g dalawáng vara sa arco ni Capitang Tiago at lalong marami ang m̄ga bítin at ibá pang sarisaring m̄ga pamuti. Pagcâ nagcágayo'y guinagamit namán ni Capitang Tiago ang canyáng lalong nagágawang magalíng, ang bagay na canyáng ikinatatan̄gi: ang m̄ga misang may m̄ga bomba't ibá pang pangpasayáng guinagamitan n̄g pólvora, at pagnangyari itó'y kinácagat ni Doña Patrocinio n̄g canyáng m̄ga n̄gidn̄gid ang canyáng lábi, sa pagca't palibhasa'y totoong mayamutin ay hindî niyá matiis ang "repique" n̄g m̄ga campanà, at lalò n̄g kinalúlupitan niyá ang ugong n̄g m̄ga putucan. Samantalang si Capitang Tiago'y n̄gumin̄giti ay nag-iisip naman si Doña Patrocinio n̄g paggantí, at pinagbabayaran niyá n̄g salapí n̄g m̄ga ibá ang lalong magagaling na magsermóng hirang sa limáng m̄ga capisanan n̄g m̄ga fraile sa Maynilà, ang lalong m̄ga balitang m̄ga canónigo sa Catedral, at sampô n̄g m̄ga Paulista, at n̄g man̄gag sermón sa m̄ga dakilang araw tungcól sa m̄ga saysayin sa Teología^[141], na lubhang malalalim sa m̄ga macasalanang waláng nalalaman cung dí wicang tindá lamang. Námasid n̄g m̄ga cacampí ni Capitang Tiago, na si Doña Patrocinio'y nacacatulog samantalang nagsesermon, at sinaságot namán silá n̄g m̄ga cacampí ni Doña Patrocinio, na ang sermó'y bayád na, at sa ganang canyá'y ang pagbabayad ang siyang lalong mahalagá. Sa cátapustapusa'y lubós na iguinupò si Capitang Tiago ni Doña Patrocinio, na naghandóg sa isáng simbahan n̄g tatlong andas na pilac, na dinorado, na ang bawa't isa'y pinagcagugulan niyá n̄g mahiguít na tatlong líbong piso. Hinihintay ni Capitang Tiago na bawa't araw ay titiguil n̄g paghin̄ga ang matandáng babaeng itó, ó matatalo cayá ang limá ó anim na usapín sa paglilincód lamang sa Dios; ang casamaang palad ay ipinagcásanggalang ang m̄ga usaping iyón n̄g lalong magagalíng na abogado sa Real Audiencia, at tungcól sa canyáng búhay, waláng sucat na mapanghawacan sa canyá ang sakít, ang cawan̄gis niyá'y cawad na patalím, marahil n̄g may mapanghinularan ang m̄ga cálolowa, at cumacapit dito sa bayan n̄g luhang gaya n̄g mahigpit na pagcapit n̄g galís sa balát n̄g táo. Umaasa ang m̄ga cacampí ni Doña Patrocinio pagcamatáy nito'y maguiguíng "canonizada"^[142], at si Capitang Tiago ma'y sásamba sa canyá sa m̄ga altar, bagay na sinasang-ayunan ni Capitang Tiago at canyáng ipinan̄gan̄gaco, mamatáy lamang agád.

Páhiná 60

Páhiná 61

Gayón n̄gâ ang calagayan ni Capitang Tiago n̄g panahóng iyón. Tungcól sa panahóng nacaraa'y siyá'y bugtóng na anác n̄g isáng mag-aasucál sa Malabóng mayaman din namán ang pagcabuhay, n̄guni't nápacaramot, na anó pa't hindî nagcagugol n̄g isáng cuarta man lamang sa pagpapaaral sa canyáng anác, caya't naguíng alilâ si Santiaguillo n̄g isang mabaít na dominico na pinagsicapang iturò ang lahat n̄g maituturò at nalalaman niyá. N̄g magtátamo na si Santiago n̄g caligayaháng siyá'y tawaguíng "lógico", sa macatuwid bagá'y n̄g siyá'y mag-aaral na n̄g "Lógica",^[143] ang pagcamatáy n̄g sa canyá'y nagtatangkilíc, na sinundán n̄g pagcamatáy n̄g canyáng amá, ang siyang nagbigáy wacás n̄g canyáng m̄ga pag-aaral, at n̄g magcágayo'y napilitang siyang man̄gasiwà sa paghahanap-buhay. Nag-asawa siyá sa isáng magandáng dalagang taga Santa Cruz, na siyang tumulong sa canyá sa pagyaman, at siyang sa canyá'y nagbigáy n̄g pagcaguínoo. Hindî nagcásiya si Doña Pia Alba sa pamimili n̄g azúcal, café at tínà: ninais niyang magtaním at umani, at bumilí ang dalawáng bagong casál n̄g m̄ga lúpà sa San Diego, at mulá niyao'y naguíng caibigan na siyá ni párì Dámaso at ni Don Rafael Ibarra, na siyang lalong mayamang mámumuhunan sa bayan.

Naguiguíng isáng gawáng dapat sisihin ang malabis niláng pag-susumakit sa pagpaparami n̄g cayamanan, dahil sa silá'y hindî nagcaaanác, mulá n̄g silá'y mácasal na may anim na taón na, at

gayón ma'y matuwid, matabâ at timbáng na timbáng ang panġanġatawán ni Doña Pia. Nawaláng cabuluhán ang canyáng mġa pagsisiyám, ó "novenario," ang canyáng pagdalaw sa Virgeng Caysasay sa Taal, sa hatol nġ mġa mapamintacasi; ang pagbibigay niyá, nġ mġa limós, ang pagsasayáw niyá sa procesión nġ Virgeng Turumbá, sa Pakil, sa guitná nġ mainit na araw nġ Mayo. Nawal-ang cabuluháng lahá, hanggang sa siyá'y hinatulan ni pári Dámasong pumaroon sa Obando, at pagdatíng doo'y sumayáw sa fiesta ni San Pascual Baylón, at huminġí nġ isáng anác. Talastás na nating sa Obando'y may tatlóng nagcacaloob nġ mġa anác na lalaki at nġ mġa anác na babae; ang ibiguin: Nuestra Señora de Salambaw, Santa Clara at San Pascual. Salamat sa hatol na ito'y nagdaláng táo si Doña Pía ... ¡ay! tulad sa mánġinġisdáng sinasabi ni Shakespeare sa Macbeth, na tumiguil nġ pag-aawít nġ siyá'y macasumpong nġ isáng cayamanan; pumanaw cay Doña Pia ang catowaan, namangláv nġ dí anó lamang at hindí na nakita nino mang nġumití. —¡Talagáng ganyán ang mġa naglílili—ang sinasabi nġ lahá, sampô ni Capitang Tiago. Isáng lagnát na dumapò sa canyá pagcapanġanác (fiebre puerperal) ang siyáng nagbigáy wacás sa canyáng mġa calungcutan, na anó pa't naiwan niyáng ulila ang isáng magandáng sanggól na babae, na inanác sa binyág ni Fr. Dámaso rin; at sa pagca't hindí ipinagcaloob ni San Pascual ang batang lalaking sa canyá'y hiníhinġí, pinanġalanan ang sanggól nġ MARIA CLARA, sa pagbibigáy unlác sa Virgen de Salambáw at cay Santa Clara, at pinarusahan ang may dalisay na capuriháng si San Pascual Baylón, sa hindí pagbangguít nġ canyáng panġalan.

Páhiná 62

Lumakí ang sanggól na babae sa mġa pag-aalagà ni tia Isabel, ang matandáng babaeng iyóng tulad sa fraile ang pakikipagcapuwà táo na nakita natin sa pasimulá nitó.

Hindí tagláy ni María Clara ang maliliit na mġa matá, nġ canyáng amá: gaya rin nġ canyáng ináng malalakí ang mġa matá, maiitím, nalililiman nġ mahahabang mġa pilíc-matá, masasayá at caayaaya pagcá naglálarô; malulungcót, hindí mapagcurò at anyóng naggugunamgunam pagcá hindí nġumínġití. Nang sanggól pa siyá'y culót ang canyáng buhác at halos culay quintó; ang ilóng niyáng magandá ang hayap ay hindí totong matanġos at hindí namán sapát; ang bibíng ay nagpapaalaala sa maliliit at calugodlugod na bibíng nġ canyáng iná, tagláy ang mġa catowatowang bíloy sa mġa pispnġí; ang balát niyá'y casíng nipís nġ pang-ibabaw na balát nġ sibuyas at maputíng culay búlac, anáng mġa nahihibáng na mġa camag-anac, na caniláng nakikita ang bacás nġ pagcá si Capitang Tiago ang amá, sa maliliit at magandáng pagcacaanyô nġ mġa tainġa ni María Clara.

Ipinalálagay ni tía Isabel na cayâ may pagca mukháng europeo si María Clara'y dahil sa paglilili ni Doña Pía; natatandàng madalás nakita niyáng itó'y tumatanġis sa harapán ni San Antonio, nġ mġa unang buwán nġ canyang pagbubuntis; gayón din ang isipan nġ isáng pinsang babae ni Capitang Tiago, ang pinagcacáibhan lamang ay ang paghirang nġ santo: sa ganang canyá'y naglihi sa Virgen ó cay San Miguel. Isáng balitang filósopong pinsan ni Capitang Tinong, at nasasaulo ang "Amat" [144], hinahanap ang caliwanagan nġ gayóng bagay sa ikinapangyayari sa calagayan nġ tao nġ mġa "planeta"[145].

Páhiná 63

Lumakí si María Clarang pinacaiirog nġ lahá, sa guitná nġ mġa nġiti at pagsinta. Ang mġa fraile ma'y linalarô siya pagcá isinasama sa mġa procesiónng puti ang pananamit, nalalala sa canyang malagô at culót na buhóc ang mġa sampaga at mġa azucena, may dalawang maliliit na pacpac na pilac at quintóng nacacabit sa licuran nġ canyang pananamít, at may tanġang dalawang calapating puting may mġa taling cintas na azul. At sacá siya'y totoong masaya, may mġa pananalitang musmós na calugodlugod, na si Capitang Tiago, sa cahibanġan nġ pag-ibig, ay walang guinagawâ cung di pacapurihin ang mġa santo sa Obando at ihatol sa lahat na sila'y umadhicá nġ magagandang escultura nila.

Sa mġa lupaing na sa dacong ilya nġ daigdig, pagdating nġ batang babae sa labing tatló ó labing apat na taón ay dinaratnan na nġ sa panahon, tulad sa buco cung gabi na kinabucasa'y bulaclac na. Sa calagayang iyang pagbabagong anyò, puspós nġ mġa talinghagà at nġ pagcamaramdamin ang puso, pumasoc si María Clara, sa pagsunód sa mġa hatol nġ cura sa Binundóc, sa beaterio nġ Santa Catalina[146] upang tumanggap sa mġa monja nġ mġa turong banal. Tumatanġis si Maria Clarang nag-paalam cáy pari Dámaso at sa tanġing catotong canyang calaró-larô buhat sa camusmusan, cay Crisótomo Ibarra, na pagcatapos ay napa sa Europa naman. Doon sa conventong iyóng sacali't nakikipanayam sa mundo'y sa pamamag-itan nġ mġa rejang lambal, at sa ilalim pa nġ pagbabantay nġ "Madre-Escucha", natira si María Clarang pitóng taón. Taglay nġ bawa't isa ang canicanicalang inaacalang icagagalíng nġ sariling pagcabuhay, at sa canilang pagcahiwatig nġ hilig nġ isa sa isa nġ mġa batà, pinagcayarian ni Don Rafael at ni Capitang Tiago, ang pagpapacasal sa canilang mġa anac, at sila'y nanġagtatag nġ samahan. Ang pangyayaring itóng guinawâ nġ macaraan ang ilang taón buhat nġ umalís si Ibarra'y ipinagdiwang nġ dalawang pusong na sa magcabilang dúlo nġ daigdíng at na sa iba't ibang calagayang totoo.

Páhiná 64

Páhiná 65

VII.

MAIROG NA SALITAAN SA ISANG "AZOTEA"

Maagang nanġagsimbá nġ umagang iyón si tía Isabel at si María Clara: mainam na totoo ang pananamít nitó at may tanġang isáng cuintás na azúl ang mġa butil, na inaari niyáng parang brazalete,^[147] at may salamín sa matá si tía Isabel, upang mabasa ang daláng "Ancora de Salvación"^[148], samantalang nagmimisa.

Bahagyâ pa lamang nacaaalís sa altar ang sacerdote, nagsabi ang dalagang ibig na niyáng omowí, bagay na totoo ipinanguilalás at isinamâ nġ loob nġ mabaít na tiang waláng boong acalà cung dí ang canyáng pamangking babae'y mápagbanal at madasaling tulad sa isáng monja man lamang. Nagbubulóng, at pagcatapos na macapagcucrûz ay nagtindíg ang mabaít na matandáng babae.—¡Bah! patatawarin na acó nġ mabaít na Dios na dapat macakilala nġ púso nġ mġa dalaga cay sa inyó pô tía Isabel—Ang sasabihin sana ni María Clara sa canyá upang putlín ang canyáng matitindí, nġuni't sa cawacasa'y mġa pagsesermóng-ná.

Nġayó'y nacapag-agahan na tila at nilílibang ni María Clara ang canyáng pagcainíp sa paggawâ nġ isáng sutláng "bolsillo", samantalang ibig pawiin nġ tía ang mġa bacás nġ nagdaang fiesta sa pagpapasimulâ nġ paggamit nġ isáng plumero. Sinisiyasat at inuusisa ni Capitang Tiago ang mġa iláng casulatan.

Bawa't lagunlóng sa daan, bawa't cocheng dumaraan ay nanġagpápacaba sa dibdib nġ vírgen at siya'y pinanġinġilabot. ¡Ah, nġayó'y ibig niyáng maparoon ulí sa beaterio, sa casamahán nġ canyáng mġa caibigan babae! ¡Doo'y matitingnan niyá "siyáng" hindí manġinġinig, hindí magugulumihanan! Datapowa't ħhindí bagá, siyá ang iyóng caibigan nġ panahóng musmus ca pa? ħhindí bâ cayó'y nanġaglálaro nġ laróng halíng at hanggáng sa cayó'y nag-aaway na manacànacâ? Ang dahil nġ mġa bagay na itó'y hindí co sasabihin; cung icáw na bumabasa'y umibig ay mapagkikilala mo, at cung hindí namán ay sayang na sa iyó'y aking sabihin; hindí mapag-uunawa ang mġa talinghagang itó nġ hindí na casisinta cailán man.

Páhiná 66

—"Sa acalà co María'y may catowiran ang médico—ani Capitang Tiago. Dapat cang pasalalawigan, namumutlá ca nġ mainam at nagcacailanġan ca nġ mġa mabubuting hanġin. Anó bang acalà mo: ħsa Malabón ... ó sa San Diego?"

Namulá si Mariáng tulad sa "amapola"^[149] pagcárinig niyá nitóng hulíng panġalan, at hindí nacasagót.

—"Nġayó'y páparoon cayó ni Isabel at icáw sa beaterio, at nġ cunin ninyó roon ang iyóng mġa damít, at macapagpaalam ca sa iyóng mġa caibigan; hindí ca na papasoc ulí roon.

Dinamdám ni María Clara iyáng hindí malírip na calungcutang bumabalot sa cálolowa, pagcâ iniwan ang isáng kinatirahang pinatamuhán natin nġ caligayahán; nġuni't nagpagaang nġ canyáng pighatí ang pagcaalaala nġ isáng bagay.

—At sa loob nġ apat ó limáng araw, pagcâ may damít ca nang bágo'y paparoon tayo sa Malabón.... Walâ na sa San Diego ang iyóng ináama; ang curang nakita mo rito cagabí, iyóng paring bátâ ay siyáng bagong cura natin doón nġayón; siyá'y isáng santo.

—¡Lalong nacagágaling sa canyáng catawán ang San Diego, pinsan!—ang ipinaalaala ni tía Isabel;—bucód sa roo'y lalong mabuti ang bahay natin doón, at sacâ malapit na ang fiesta.

Ibig sanang yacapin ni María Clara ang canyáng tía; nġuni't narinig niyáng tumiguil ang isáng coche ay siyá'y namutlá.

—¡Ah, siyá nġâ!—ang isinagót ni Capitang Tiago, at nagbago nġ pananalitâ at idinagdág:—
¡Don Crisóstomo!

Nalaglág sa mġa camáy ni María Clara ang tanġang canyáng guinágawâ; nag-acalà siyáng cumilos ay hindí nangyari: isáng panġinġilabot ang siyáng tumátacbo sa canyáng catawán. Nárinig ang yabág nġ paa sa hagdanan at pagcatapos ay ang sariwâ at voces lalaki. Tulad sa cung ang voces, na itó'y may capangyarihang hiwágâ, iniwacsí nġ dalaga ang laguím at nagtatacbó at nagtágò sa panalanġinang kinálalagyan nġ mġa santo. Nagtawanan ang dalawáng magpinsan, at nárinig ni Ibarra ang inġay nġ sinásarhang pintuan.

Namúmutlà, humíhinġa nġ madalás, tinutóp nġ dalaga ang cumácabang dibdíb at nag-acalang makiníg. Nárinig ang voces, yaóng voces na pinacasisinta't sa panag-inip lamang niyá náririnig: ipinagtátanong siyá ni Ibarra. Sa pagcahibáng sa towâ ay hinagcán niyá ang santóng sa canyá'y nálalapit, si San Antonio Abad; santong mapalad nġ nabubuhay at nġayóng siyá'y cahoy; lágui nġ may magagandang mġa tucsó! Pagcatapos ay humanap nġ isáng bútas nġ susían, upang makita niya si Ibarra; mapagsiyasat ang canyáng anyó; nġmúnġití si María Clara at nġ cunin siyá nġ canyáng tía sa gayóng panonood, sumabit sa líig nġ matandáng babae at sinisí itó nġ halíc na paulit-ulit.

Páhiná 67

—Nǵuni't halíng, ¿anó ang nangyayari sa iyó?—ang sa cawacasa'y nasabi nǵ matandáng babae, na pinapahid ang isáng lúhà sa mǵa matá niyáng lantá na.

Nahiyâ si María Clara at tinacpán ang mǵa matá, nǵ canyáng mabibilog na mǵa brazo.

—¡Halá, maghusay ca, halica!—ang sabi nǵ matandáng babae nǵ boong pag-irog.—Samantalang nakikipag-usap siyá sa iyóng amá nǵ iyóng ... ¡halica at huwag cang magpahintay!

Napadalá ang dalagang tulad sa isáng musmós, at doon silá nagculóng sa canyáng "aposento."

Masayá ang salitaan ni Capitang Tiago at ni Ibarra nǵ sumipót si tía Isabel na halos kinacalacad ang canyáng pamangking babae, na nagpapalinǵalinǵa cung saansaan, datapuwa't hindí tumitingin sa canino mang tao....

¿Anóng pinag-usapan nǵ dalawáng cálowang iyón, anó ang canicaniláng sinabi diyán sa salitaan nǵ mǵa matá, na lalong lubós ang galíng cay sa salitaan nǵ bibíg, salitaang ipinagcaloob sa cálowa at nǵ huwag macaguló ang inǵay sa pagtatamóng timyás nǵ damdamin? Sa mǵa sandalíng yaón, pagca nagcacawatasán ang dalawáng linikháng sumasaligaya sa kilos nǵ mǵa balintataóng natatabinǵan nǵ mǵa pilíc-matáng pinaglalampasanan nǵ pag-iisip, ang pananalita'y mabagal, magaspáng, mahinà, wanǵis sa ugong nǵ culóg na nanǵanǵalagcag at waláng tuos cung isusumag sa nacasisilaw na liwanag at mabilís nǵ kidlát: nagsasaysay nǵ isáng damdaming kilala na, isáng isipang napag-uunawà, na, at cayâ lamang guinagamit itó'y sa pagcá't ang mithî nǵ púsò'y siyáng nacapangyayari sa boong cataohang saganang saganà sa galác, íbig na ang boong catawán niyáng casama ang lahát nǵ sancáp na lamán, butó at dugó at ang boong caisipán ay magsaysáy nǵ hiwagang mǵa catowâang inaawit nǵ espíritu. Sa tanóng nǵ pagsintá sa isáng sulyáp na numíningning ó lumálamlam, waláng mǵa sagót ang salitâ: tumútugon ang nǵitî, ang halíc ó ang buntóng hiningá.

At pagcatapos, sa pagtacas nǵ dalawáng nagsisintahan sa "plumero" nǵ tía Isabel na nagpapabanǵon sa alicabóc, silá'y pumaroon sa azotea upang silá'y macapag-usap nǵ boong calayâan sa silong nǵ mǵa bálag; ¿anó ang caniláng pinag-usapan nǵ marahan at nanǵinǵinig cayó, mǵa maliliit na bulaclác nǵ "cabello-de-ángel"? Cayó ang magsabi't may banǵó cayó sa inyóng hiningá at may mǵa cúlay cayó sa inyóng mǵa labi; icáw, "cefitro"^[150] ang magsabi yamang nag-aral ca nǵ di caraniwang mǵa tínig sa líhim nǵ gabíng madilim at sa talinghagà nǵ aming mǵa caġubatang virgen; sabihin ninyó, mǵa sinag nǵ áraw, maningning na tagapagpakilala sa lúpà nǵ Walang Hanggán, tanǵing hindí nahahawacan sa daígdig nǵ mǵa natátangnan: cayó ang manǵagsabi, sa pagca't walâ acóng nalalamang isaysáy cung dí mǵa cahalinǵáng hindí mainam dingguín.

Páhiná 68

Nǵuni't yamang áayaw ninyóng sabihin, aking titingnan cung aking maisásaysay.

Ang lanǵit ay azul: nagpápagalaw nǵ mǵa dáhon at nǵ mǵa bulaclac nǵ halamang gumagapang ang isáng malamig na amihang hindí amóy rosa,—dahil dito'y nanǵagsisipanǵinig ang mǵa cabello—de—ángel—ang mǵa halamang nacabitin, ang mǵa tuyúng isdá at ang mǵa lámparang galing sa China. Ang inǵay nǵ sagwáng humahalò nǵ malabong tubig nǵ ílog, ang dagundong nǵ pagdaan nǵ mǵa coche at mǵa carretón sa tuláy nǵ Binundóc ay maliwanag na dumárating hanggang sa canilá; nǵuni't hindí ang mǵa ipinagbúbubulong nǵ tía.

—Lalong magalíng—ang wicà nitó—diyá'y ang boong bayan ang siyáng bábantay sa inyó.

Nang magpasimulá'y walâ siláng pinagsalitaanang cung di pawang mǵa cahalinǵan—iyáng mǵa cahalinǵáng totoong nacacawanǵis niyáng mǵa cayabanǵan nǵ mǵa nación sa Europa: masasarap at lásang pulót sa mǵa magcacanación, datapuwa't nacapagtátawa ó nacapagpapacunót sa kilay nǵ mǵa taga ibang lupáin.

Ang babae, palibhasa'y capatíd ni Cain ay panibughuin, caya't dahil dito'y tumanong sa nanǵinǵibig sa canyá:

—¿Laguì bang isinaisip mo acó? ¿hindi mo ba acó linimot sa gayóng caraming mǵa paglalacbá'y mo? ¡Pagcaramiraming malalakíng mǵa ciudad na may pagcaramiraming magagandang mǵa babae!...

Ang lalaki namán, palibhasa'y isá pa ring capatíd ni Caín ay marunong umiwas sa mǵa tanóng at may caunting pagca sinunǵaling, cayâ nǵa:

—¿Mangyayari bagáng catá'y limutin?—ang sagót na nanġanġaanino nġ boong ligaya sa mġa maiitím na balíngtatao nġ dalaga;—¿mangyayari bagáng magculang acó sa panunumpâ, sa isáng panunumpang dakila? Natátandaan mo ba ang gabíng yaon, ang gabíng yaóng sumísigwa, na icáw, nġ makita mo acóng nag-ísang tumatanġis sa siping nġ bangcáy nġ aking iná'y lumapit ca sa akin, ilinagáy mo ang iyong camáy sa aking balícat, ang camáy mong malaon nang ayaw mong ipahintulot na aking mátangnan, at iyong sinabi sa akin: "Nanġulila ca sa iyong iná, acó'y hindi nagcainá cailán man.": at dumamay ca sa akin nġ pag-iyác. Iniirrog mo ang aking iná at icáw ay pinacaibig niyáng tulad sa isáng anác. Sa dacong labás ay umúulan at cumíkidlat; nġuni't sa acalà co'y nacárinig acó nġ música, at nakita cong nġumínġití ang maputláng mukhá nġ bangcáy ... ¡oh, cung buháy sana ang aking mġa magulang at mapanood nila icáw! Nang magcagayó'y tinangnán co ang iyóng camáy at ang camáy nġ aking iná, nanumpâ acóng sístintahin catá, catá'y paliligayahin, anó man ang capalarang sa aki'y ipagcaloob nġ Lanġit, at sa pagca't hindi nacapagbigáy pighati cailán man sa akin ang sumpáng itó; nġayó'y mulíng inuulit co sa iyó. ¿Mangyayari bagáng limutin co icáw? Laguing casamasama co ang pag-aalaala co sa iyo; iniligtás acó sa mġa panġanib nġ paglalacad maguíng caaliwan co sa pag-iisá nġ aking cálolowa sa mġa ibáng lupain; ¡ang pag-aalaala sa iyo ang pumawí nġ bísà nġ "loto" nġ Europa na cumacatcat nġ mġa pag-asa at nġ casaliwaang palad nġ kinaguinsang lúpà sa caisipán nġ maraming mġa cababayan! Sa mġa panaguimpan co'y nakikita co icáw na nacatindig sa tabíng dagat nġ Maynilà, nacatanaw sa malayong abót nġ paninġnging nababalot sa malamlam na liwanag nġ maagang pagbubucang liwayway; aking náririnig ang isáng aaying-aying at malungcot na awit na sa aki'y pumupucaw nġ nagugulaylay nġ mġa damdamin, at tinatawag co sa alaala nġ aking púsò ang mġa unang taón nġ aking camusmusán, ang ating mġa catuwâan, ang ating mġa paglalarô, ang boong nacaraang maligayang panahóng binigyán mong casayahan, samantalang doroon ca sa bayan. Sa aking sapantaha'y icáw ang "hada"[151], ang espíritu, ang caayaayang kinácatawan nġ aking Bayang kináguinsan, magandá, mahinhín, masintahin, lubós calinisan, anác nġ Filipinas, niyáng cagandagandahang lupang bucód sa mġa dakilang cagalinġan nġ Inang Españang[152] tagláy rin niyá'y may maririkít pang mġa hiyas nġ isáng bayang bátà, tulad sa pagcacapisan sa iyong cataohan nġ lahát nġ cagandahan at carikitang nacapagpapaningning sa dalawang láhì; cayâ nġa't nabubuò lamang sa isá ang pagsinta co sa iyo't ang pagsinta co sa aking tinubuang lúpà ... ¿Maaari ba catáng limutin? Macáilang ang boong ísip co'y aking náririnig ang mġa tunóng nġ iyóng piano at ang mġa tínig nġ iyong voces, at cailán mang tinatawag co ang iyóng panġalan nġ acó'y na sa Alemanía, sa dacong hápon, pagca naglalacad acó sa mġa caparanġang napúspos nġ mġa talinghagang likhá nġ mġa poeta roon at ang mġa cahimahimalang salitsaling sabi nġ mġa táong nanġáunang nabuhay, nakikinikinita co icáw sa úlap na sumisilang at napaiimbulóg sa dúyo nġ capatagan, wári náririnġig co ang iyong voces sa pagaspás nġ mġa dahon, at pagcâ umuuwí na ang mġa tagabukid na galing sa caniláng sinasacang lúpà at caniláng ipinarinġig buhat sa maláyò ang caniláng caraniwang mġa awit, sa aking acala'y pawang nakikisaliw silá sa mġa voces nġ caibuturan nġ aking dibdib, na nag-aalay na lahat sa iyo nġ awit at siyáng nagbíbigay catotohanan sa aking mġa nais at mġa panaguimpán. Cung minsa'y náliligaw acó sa mġa landás nġ mġa cabunducan, at ang gabíng doo'y untiunti ang pagdatíng ay naráratnan acóng naglácad pa't hinahanap co ang aking daan sa guitná nġ mġa "pino," nġ mġa "haya"[153] at ang mġa "encina"[154]; cung nagcáragayón, cung nacalúlusot ang iláng mġa síngang nġ buwán sa mġa puáng nġ masinsíng mġa sanġá, wari'y nakikinikinita co icáw sa sinapupunan nġ gubat, tulad sa isáng nagpapagalalang aninong gágalawgaláw at nagpapacabicabilá sa liwanag at sa mġa carilimán nġ malagóng caparanġan, at sacâ ipinarírinig nġ "ruiseñor"[155] ang canyáng ibát' ibáng cawiliwiling huni, inaacálà cong dahil sa icáw ay nakikita't icáw ang siyáng sa canyá'y nacaakit. ¡Cung inalaala co icáw! ¡Hindi lamang pinasásaya sa aking mġa matá nġ lagabláb nġ sa iyó'y pagsinta ang úlap at pinapamúmula ang hielol[156]! Sa Italia, ang magandáng lanġit nġ Italia, sa canyáng cadalisaya't cataasa'y nagsasálitâ sa akin nġ iyong mġa matá; ang canyáng masayáng pánoorin ay nagsasaysay sa akin nġ iyong nġití, wanġis nġ mġa halamanan sa

Andaluciáng nalalaganapan n̄g hanġing may kikip na banġó, puspós n̄g mġa pangdilidiling casilanġanan, saganà sa hiwagà at sa calugodlugód na mġa tanghalin, pawang nanġagsasalita sa akin n̄g sa iyó'y pagsintá! Sa mġa gabíng may bowán, yaóng bowang wari'y nagtútucà, sa aking sinagwánsagwáng nacalulan acó sa isáng sasakyáng maliit sa ilog Rhin, itinátanong co sa aking sarili cung dí cayà marayà acó n̄g aking guníguni upang makita co icáw sa, guitnà n̄g mġa álamong^[157] na sa pampang, sa bató n̄g Lorelay ó sa guitnà n̄g mġa alon at icáw ay umaawit sa catahimican n̄g gabí, tulad sa dalagang hadang mápang-aliw, upang bigyáng casayahan ang pag-iisá at ang calungcutan n̄g mġa guibáng castillong iyón.

Páhiná 71

—Hindí acó naglacbáy-bayang gaya mo, walâ acóng nakikita cung dí ang iyóng bayan, ang Maynila't Antipolo—ang sagót ni María Clarang n̄gumínġiti, palibhasa'y naniniwalà sa lahát n̄g sinasabi ni Ibarra,—n̄guni't mulâ n̄g sabihin co sa iyóng ipaalam! at pumasoc acó sa beaterio, lágui nang naaalaala catá at hindí co icáw nilimot, bagá man ipinag-utos sa akin n̄g confesor at pinarusahan acó n̄g maraming mġa pahírap. Nagúgunitâ, co ang ating mġa paglalarô, ang ating mġa pag-aaway n̄g tayo'y mġa musmós pa. Hinihirang mo ang lalong magagandang sigay at n̄g tayo'y macapaglarô n̄g siclót, humahanap ca sa ílog n̄g lalong mabibilog at makikinis na batóng maliliit na may iba't ibang cúlay at n̄g macapaglarô tayo n̄g sintác; icáw ay nápacawaláng tuto, lágui cang natatalo, at ang parusa'y binábantilan catá n̄g pálad n̄g aking camáy, n̄guni't dí co inilálacas, sa pagca't naawà acó sa iyo. Napacamagdarayà, icáw sa laróng chongca't dináraig mo pa ang pagcamagdarayà co, at caraniwang agawán ang naguiguing catapusán. ¿Natátandaan mo bâ n̄g icáw ay magalit n̄g totohanan? Niyó'y pinapagpighatî mo acó; n̄guni't n̄g matapos, pagcâ naaalaala co iyón sa beaterio, acó'y n̄gumínġiti dinaramdam cong icáw ay walâ, at n̄g macapag-away ulí catá ... at n̄g pagdaca'y mágawà natin ang pagcacásundô. Niyó'y mġa musmós pa tayo, naparoon tayong naligong casama ang iyóng iná sa batis na iyóng nalililiman n̄g mġa cawayanan. Sa mġa pampang ay may mġa sumisibol na mġa bulaclác at mġa halamang sinasabi mo sa akin sa wicang latín at wicang castilà ang canícanilang mġa cacaiáng panġalan, sa pagca't niyó'y nag-aaral ca na sa Ateneo. Hindí catá pinápansin; naglilibang acó sa panghahagad n̄g mġa paroparó at n̄g mġa tutubí, na sa canyáng catawáng maliit na tulad sa alfiler ay tagláy ang lahát n̄g mġa culay n̄g bahagharì at ang lahát n̄g mġa kintáb n̄g gáring, mġa tutubíng gumágalaw at nanġagháhagaran sa magcabicabilang mġa bulaclác; cung minsa'y ibig cong masubucan at hulihin n̄g camáy ang maliliit na isdáng matuling nanġagtatacubuhan sa mġa lumot at sa mġa batuhán sa pampang. Caguinsaguinsa'y nawalâ ca, at n̄g icáw ay bumalíc, may dalá cang coronang mġa dahon at mġa bulaclác n̄g dalandáng ipinutong mo sa aking úlo, at tinatawag mo acóng "Cloe"^[158], at gumawà ca namán n̄g coronang damóng gumagapang. N̄guni't kinuha n̄g iyóng nanay ang aking corona, pinucpóc n̄g isáng bató at sacá inihalò sa gugò na ipinaglilinis n̄g ating úlo; tumulò ang mġa luhà sa iyóng mġa matá, at sinabi mong hindí nacaalam ang iyóng iná n̄g "mitología"^[159].—¡"Halíng!—ang isinagót n̄g nanay mo—makikita mo't mababanġó pagcatapos ang inyóng mġa buhóc."—Nagtawá acó, naghinanakit icáw, at ayaw mo na acóng causapin, at sa boong maghapo'y nagpakita ca n̄g poot, na siyang ikinaibig co namang umiyác.

Páhiná 72

N̄g bumalíc tayo sa bayan, at sa pagca't mainit na totoo ang araw, nuha acó n̄g mġa dahon n̄g sambóng nasumisibol sa mġa tabíng daan, ibinigáy co sa iyó't n̄g ilagáy mo sa loob n̄g iyóng sombrero, at n̄g dí sumakit ang iyóng ulo. N̄gumití icáw n̄g magcágayo'y tinangnán co ang camáy mo at nagcásundô na catá.

N̄gumití n̄g boong ligaya si Ibarra, binucsán ang canyang cartera, kinuha sa loob niyón ang isáng papel at sa loob nito'y may nababalot na mġa dahong nanġinġitim, tuyò at mababanġó.

—¡Ang iyóng mġa dahon n̄g sambóng!—ang isinagót ni Ibarra sa titig ni María Clara,—itò lamang ang naibigáy mo sa akin.

Dalidalí namáng kinuha ni María Clara sa canyáng dibdíb ang isáng bolsitang rasong maputí.

—¡Ps!—ani María Clara at tinampál ang camáy ni Ibarra;—hindí ipinahihintulot ang paghípò: ito'y isáng sulat n̄g pagpapaalam.

—¿Iyán bâ ang isinulat co sa iyo bago acó pumanaw?

—¿At sumulat pó bâ cayó sa akin n̄g ibá pa, aking guinoo?

—¿At anó bâ ang sinasabi co sa iyo n̄g panahóng iyón?

—¡Maraming cabulastugan! ¡mġa dahilan n̄g masamáng mánġunġutang—ang isinagót ni María Clarang n̄gumínġiti, na ipinakikilalang totoong ikinasásaya n̄g canyáng loob ang gayóng mġa cabulaanan.—¡Howág cang malicot! ¡babasahin co sa iyo ang sulat na ito! ¡n̄guni't ilíngid co ang iyóng mġa pagpuri at n̄g dí ca magdalitâ!

At itinaás ang papel sa tapát n̄g canyang mġa matá at n̄g huwag makita n̄g binatà ang canyáng mukhâ, at nagpasimulâ:

—"Aking ..." ¡hindí co babasahin sa iyo ang sumúsunod, sa pagca't isáng cabulastugán!—at pinaraan n̄g mġa matá ang iláng talatâ.—"Ibig n̄g aking amá, ang acó'y yumao, bagá man ipinamamanhic cong huwag"—"Icáw ay lalaki—ang sabi sa akin, dapat mong isipin ang panahóng dárating at ang iyong mġa lacás. Dapat mong pag-aralan ang dunong sa pamumuhay, ang dí maibibígay sa iyo n̄g iyong kinamulatang lúpà, at n̄g balang araw ay makapaglingcod ca sa canyá. Cung mananatili ca sa aking tabí, sa aking lilim, sa impapawíd na ito n̄g mġa hinalâan, hindí ca matututong tumanáw sa malayò, at sa araw na cata'y maiwan sa ibabaw n̄g lupa'y maitutulad ca sa halamang sinasalitâ n̄g ating poetang si Baltazar;

Páhiná 73

"Para n̄g halamang lumakí sa tubig,
dahoy nalálanta muntíng dī madilig,
ikinalooy ang sandalíng init...."

—¡Nakita mo na! binatà ca na halos ay tumatan̄gis ca pa!—"Nacapagpasakit sa aking loob ang ganitóng pag-wiwicà, caya't ipinahayag co sa canyáng icáw ay aking sinísinta. Hindí umimíc ang aking amá, nagliníng-lining, ilinagáy sa aking balicat, ang canyáng camáy at nagsalitâ sa aking nan̄gín̄ginig ang voces:—Ang ísip mo ba'y icáw lamang ang marunong umibig at hindí ca iniibig n̄g iyóng amá at hindí dináramdam ang sa iyó'y paghiwaláy?" Hindí pa nalalaong nan̄gulila tayo sa iyóng iná; tumutun̄go acó sa catandàan, diyán sa gulang na ang hinahanap ay ang tulong at pagbibigay alíw n̄g cabatâan, at gayón ma'y tinatanggap co ang pag-iisá at dī co talós cung catá'y makikita pa ulì. N̄guni't dapat cong isipin ang m̄ga ibáng bágay na lalong malalakí.... Bumúbucas sa iyo ang panahóng sasapit, samantalang sumásara sa akin; sumisilang sa iyo ang m̄ga pagsinta, ang m̄ga pag-ibig co'y nan̄gamámatay; cumúculô ang apóy sa iyóng m̄ga ugát sa aki'y nagsisimulá, ang calamigán, at gayón ma'y icáw ay umíiyac at hindí ca marunong maghandóg n̄g n̄gayón, at n̄g sa búcas ay makinabang ca at pakinaban̄gan icáw n̄g iyóng kinaguisnang lúpà."—Napunô n̄g lúhà ang m̄ga matá n̄g aking amá, naluhód acó sa canyáng paanan, siyá'y aking niyacap at sinabi co sa canyáng acó'y nahahandáng yumao".

Napatiguil ang pagbasa, dahil sa pagcaligalig ni Ibarra: namumutlá ang binatà at naglálacad n̄g paroo't parito sa magcabicabilang dúlo n̄g azotea.

—¿Anó ang iyóng damdám? ¿anó ba ang nangyayari sa iyo?—ang tanóng ni María Clara cay Ibarra.

—¡Dahil sa iyó'y nalimutan co ang aking m̄ga catungculan; dapat acóng pumaroon n̄gayón din sa aking bayan! Búcas ang fiesta n̄g m̄ga namatáy.

Hindí umimíc si María Clara, itinitig niyáng iláng sandalí ang canyáng malalaki't mapupun̄gay na m̄ga matá cay Ibarra, cumuha n̄g ilang bulaclác at sinabi sa canyáng nababagbag ang loob:

—Lumacad ca, hindí na catá pinipiguil; magkikita ulí tayo sa loob n̄g iláng áraw! ¡Ilagáy mo itóng bulaclac sa ibabaw n̄g libin̄gan n̄g iyong m̄ga magulang!

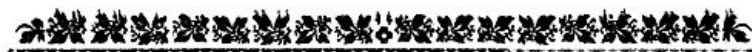
Nang macarâan ang iláng minuto, ang binata'y nananaog na sa hagdanang casabay si Capitang Tiago at si tía Isabel, samantalang nagcuculong sa pánalan̄ginan si María Clara.

—¡Ipakisabi n̄ga pô ninyó cay Andéng na canyáng ihandâ ang bahay at man̄gagsisiring si María at si Isabel!—¡Dumatíng nawâ cayóng maluwalhati!—ani Capitang Tiago, samantalang sumásacay si Ibarra sa coche, na yumaong ang tun̄go'y sa plaza n̄g San Gabriel.

Páhiná 74

At sinabi pagcatapos ni Capitang Tiago cay María Clara na umíiyac sa tabí n̄g larawan n̄g isáng Vírgen:

—Halá, magsindí ca n̄g dalawáng candilang man̄gahatì, ang isáy sa Señor San Rafael, pintacasi n̄g m̄ga naglálacbay. Isindi mo ang lámpara n̄g Nuestra Señora de la Paz y Buen Viaje. ¡Lalong magalíng ang magcagugol n̄g isáng salapî sa pagkít at anim na cuarta sa lan̄gís, cay sa magbayad pagcatapos n̄g isáng mahalagáng tubós.

Páhiná 75

VIII.

MANGA ALAALA

Pinagdaraan n̄g coche ni Ibarra ang bahagui n̄g lálong masayáng nayon n̄g Maynilà; ang nacapagbíbigay pangláv sa canyá n̄g gabíng nagdaan, sa liwanag n̄g araw ay nacapagpapan̄giti sa canyá cahit't siyá'y áayaw.

Ang casayahang hindí naglícicat sa lahat n̄g panig, ang lúbháng maraming cocheng nagpaparoo't paritong sacdal n̄g tutulin, ang m̄ga carromata, ang m̄ga calesa, ang m̄ga europeo, ang m̄ga insíc, ang m̄ga dalisay na tagarito, na bawa't isáy'y may canícanyang sariling pananamit, ang m̄ga naglálacô n̄g m̄ga bun̄gang-cahoy at halaman, m̄ga corredor^[160], hubád na cargador^[161], m̄ga tindá n̄g m̄ga cacaniñ, m̄ga fonda^[162], m̄ga restaurant^[163], m̄ga tindahan,

sampô n̄ m̄a carretóng hila n̄ m̄a mápagpaumahanhin at waláng damdaming calabáw na tila mandín naglilibang sa paghila n̄ m̄a "bulto" samantalang naglilíningling, ang lahát n̄ ín̄gay at calugcóg, pati n̄ araw, isáng amó'y na tán̄gì, ang sarisaring m̄a culay, pawang pumupucaw sa canyáng alaala n̄ isáng daigdig na nagugupiling na m̄a gunità.

Walá pang latag na m̄a bató ang m̄a daang iyón. Dalawáng araw lamang sunód na uminít, ang m̄a daa'y naguiguíng alabóc n̄ tumátakip sa lahát, nag-papaubò at bumubulag sa m̄a naglálacad: isáng araw lamang umulán ay naguiguíng lává na, ano pa't cung gabí ay naaanino roon ang m̄a farol n̄ m̄a coche at tumitilamsic buhát sa limáng metrong layò sa m̄a naglálacad sa m̄a makikipot na m̄a acera. ¡Gaano caraming m̄a babae ang nan̄gag-iwan sa m̄a along putic na iyón n̄ caniláng m̄a chinelas na bordado! Pagcacágayo'y nan̄gapapanood na pinípison ang m̄a daan n̄ hanáyhanáy na m̄a presidiarong ahit ang ulo, na ang m̄a mangás n̄ baro'y maíclí at tòcong ang salawál na may m̄a número at may m̄a letrang azul, sa m̄a binti'y may m̄a tanicaláng halos nababalot n̄ maruruming m̄a basahan upang huwag na totoong macasakit ang pagkiskís ó ang lamig marahil n̄ bacal; dalawa't dalawá ang pagcacácabit, m̄a sanág sa araw, m̄a hapóng-hapò sa init at sa pagod, pinapagmámadalí at silá'y hináhampas n̄ pamalò n̄ isáng presidiario ring marahil nagcácamit casayahan, sa pagca't sa ganáng canyá nama'y nacapagpapahirap sa m̄a cawan̄gis din niyáng presidiario. Matatangcád silá, madidilím ang pagmumukháng cailán ma'y hindí námasdang lumiliwanag sa pagsilang n̄ isáng n̄gítí; numíningning, gayón man ang caniláng m̄a balingtataó, pagccâ dumarapò sa caniláng m̄a balicat ang humahaguing na pamalò, ó pagcâ hinahaguisan silá n̄ isáng naglálacad n̄ upós n̄ isáng tabacong basâ-basâ at nacácalas na, dinárapot ang upós n̄ lalong nálalapit at itinatagò sa canyáng salacót: ang m̄a ibá'y minámasdan ang m̄a nagdaraan n̄ pagtin̄gíng cacaibá. Warí'y náriringíg pa niyá ang caniláng cain̄gayang guinágawa sa pagduduróg n̄ batóng itatabon sa m̄a lubác at ang nacalálaguim na calansing n̄ mabibigát na m̄a tanicalá sa namámaga na niláng m̄a bucong-búcong. Kinikilabutan si Ibarra cung naaalaala niyá ang isáng nangyaring sumugat sa canyáng pag-iisip-musmós; niyó'y catánghalian at ibinábagsac n̄ araw sa lúpà ang canyáng lalong maiinit na m̄a sínag. Sa lílim n̄ isáng carretóng cahoy nacabulagta ang isá sa m̄a táong iyón, waláng malay táo, bucás n̄ cauntí ang m̄a matá; pinagbuti naman n̄ dalawáng presidiario rin ang isáng hihigáng cawayan, waláng galit, waláng pighatí, waláng yamót, anó pa't waláng pinag-ibhán sa sinasabing caugalia't anyò n̄ dalisay na m̄a tagarito. "N̄gayó'y icáw, búcas nama'y camí," marahil siyáng sinasabi sa canícanilá. Hindí pinápansin n̄ m̄a táong nagdudumaling dumaraan ang bagay na iyón; nagdaraan ang m̄a babae, tinítingnan silá at nan̄gagpapatuloy n̄ paglacad, caraniwan n̄ mapanood ang m̄a bagay na yaón, linipacán na ang m̄a púsò; nan̄gagtatacbuhan ang m̄a coche, ipinaaanino sa caniláng catawáng may barniz ang m̄a sínag n̄ araw na iyóng maningning sa isáng lan̄git na waláng alapaap; sa canyá lamang, batang may labíng isáng taón at báong caráring na galing sa canyáng bayan, nacalálaguim ang napapanood na iyón; sa canyá lamang nacapagbigáy ban̄gun̄got n̄ kinágabihan.

Páhiná 76

Walá na ang mabaít at may wagás na puring "Puente de Barcas," yaóng tuláy filipinong-mabaít na nagsusumakit maglingcód, bagá man tagláy niya ang catutubong m̄a capintasang tumataas at bumábabá alinsunod sa maibigan n̄ ílog Pasig na dí miminsang nagpahirap at gumibá sa tuláy na iyon.

Páhiná 77

Hindí lumálagò ang m̄a talisay sa plaza n̄ San Gabriel; nananatili silá sa pagcacúyagutin.

Sa ganáng canya'y nagbawas ang gandá n̄ Escolta, bagá man n̄gayó'y may isáng malaking bahay na may m̄a "cariatide"^[164] sa dating kinatatayuan n̄ m̄a lumang camalig. Tinakhán niyá ang bagong "Puente de España"^[165]; nan̄gagpaalaala sa canyá n̄ m̄a maguiguináw na umaga, cung doo'y dumaraang namamangcâ siláng patun̄gó sa m̄a paliguan sa Uli-uli, ang m̄a bahay na na sa pangpáng na dacong canan n̄ ílog, na napapag-itanan n̄ m̄a cawayanan at m̄a punong cahoy, doon sa wacás n̄ Escolta at pasimulá n̄ Isla del Romero.

Nasasalubong niyá ang maraming m̄a cocheng hinihila n̄ m̄a mainam na m̄a cabayong maliliít, lulan n̄ m̄a coche ang m̄a empleadong nacacatucatulog pa marahil ay pumapatun̄gó na sa caniláng m̄a oficina; m̄a militar, m̄a insíc na may anyóng hambóg at catawatawá ang pagcacaupò; m̄a fraileng hindí maimikin, m̄a canónigo at iba pa. Tila mandin canyáng namataan sa isáng marikit na "victoria"^[166] si parí Dámasong mabalasíc ang mukhá't cunót ang m̄a kílay; n̄guni't siyá'y nacaraan na at n̄gayo'y masayang bumabati sa canyá, búhat sa canyáng carretela^[167] si Capitan Tinong na casacáy ang canyáng asawá't dalawáng m̄a anác na babae.

N̄ macababá na n̄ tuláy, tumacbo ang m̄a cabayo't tinun̄go ang paseo n̄ Sabána^[168]. Sa caliwa'y ang fábrica n̄ tabaco sa Arroceros, na pinanggagalingan n̄ malaking úgong na guinágawa n̄ m̄a cigarrera sa pagpucpóc n̄ m̄a dahon n̄ tabaco. Napan̄gítí si Ibarra, sa pagca alaala n̄ masangsáng na amó'y na iyóng sa tuwíng icalimáng oras n̄ hapo'y lumalaganap sa tuláy n̄ Barcas at humihilo sa canyá n̄ panahóng siyá'y musmós pa. Ang masasayang m̄a salitâan, ang m̄a catatawanan ang siyáng cahi't hindí niyá sinasadya'y nacapaghatid sa canyáng guníguní sa nayon n̄ Lavapiés, sa Madrid, sampô n̄ doo'y m̄a pangliligalig n̄ m̄a cigarrera, na totoong nacacapahamac sa sawíng palad na m̄a "guindilla"^[169] at iba pa.

Páhiná 78

Ipinagtabuyan, ang canyáng caayaayang m̄a naaalaala n̄ Jardín Botánico^[170]; iniharáp sa canyáng pag-iisip ang demonio n̄ m̄a pagsusumagsumag; ang m̄a Jardín Botánico sa Europa, sa m̄a lupaing nan̄gagcacailan̄gan n̄ malacás na calooban at saganang quintò upang mapasibol ang isáng dahon at mapabucás ang isáng bulaclác; hindí lamang doon, cung dí sa m̄a "colonia" man ay may mabubuti ang alagà at m̄a mahahalagáng Jardín Botánicong bucás na lagui sa sino mang ibig manood. Inihwaláy doón ni Ibarra ang canyáng m̄a matá at inilingap niyá sa dacong

canan, at doo'y canyáng nakita ang matandáng Maynilàng naliliguid nã m̃ga cútà at m̃ga bangbáng, tulad sa isáng dalagang culang sa dugô, na nababalot nã isáng pananamit nã canyáng nunong babae nã panahong itó'y sumasacagarâan.

¡Natanawan niyá ang dagat na hindi maabot nã tanáw ang guilid na lubháng maláyò!...

—¡Na sa cabiláng ibayo ang Europa!—ang inisip nã binatà! ¡Ang Europang may magagandang m̃ga nacióng hindi nanãglilicat nã pagsusumicap sa paghanap nã caligayahán, nagsisipanaguinip pagcacaumaga at nanãgdáramdam cabiguan sa towíng lumúlubog ang araw ... lumiligaya sa guitná nã canyáng m̃ga capahamacán! ¡Tunay nã, sa cabilang ibayo nã dagat na dí maulata'y nanãraron ang m̃ga nacióng mapagmahal sa espíritu, at bagá man hindi nilá minámasamá ang catawán, lálò pa mandíng mapagmahal sa espíritu cay sa m̃ga nagpapanggáp na lubháng umiiróg sa espíritu.

Nãuni't nanãgsitacas ang canyáng m̃ga pagdidilidiling itó nã canyáng makita ang muntíng bundúc-bunducan sa capatagan nã Bagumbayan. Ang namúmucod na bundúc-bunducan sa isáng tabí nã paseo nã Luneta ang siyá nã yóng umaakit sa canyáng ísip at siyáng sa canyá'y nagpapagunamgunam.

Canyáng guinugunitá ang táong nagbucás nã canyáng pag-ísip at nagpakilala sa canyá, nã magalíng at nã nasacatuwiran. Tunay nã't cácauntí ang m̃ga caisipáng sa canyá'y iniaral, nãuni't hindi ang m̃ga waláng cabuluháng pag-ulit lamang nã m̃ga sinabi nã ibá; pawang m̃ga caisipáng galing sa pananalig na hindi nanãgaculabò sa liwanag nã lalong matitinding ílaw nã dakilang pagsulong. Ang táong yaó'y isáng matandáng sacerdote, ang m̃ga panãunãusap na sa canyá'y sinabi nã siyá'y pagpaalaman ay umaalíngawñaw pa sa canyáng m̃ga tainã: "Huwág mong calimutang bagá man pag-aarí nã sangcataohan ang carunungán, "minamana lamang ang carunungáng iyán nã m̃ga táong may púsò,?—ang paalaala niyá.—"Pinagsicapan cong ilipat sa iyo ang aking tinanggáp sa aking m̃ga maestro; ang cayamanang iyó'y pinagsicapan co namáng dagdagán sa boong abót nã aking cáya at inililipat co sa m̃ga táong humahalili; gayón din ang gágawin mo sa manãgagsisihalili sa iyo, at mapagtátatlong ibayo mo, sa pagcá't icáw ay paparoon sa m̃ga lubháng mayayamang lupaín.—"At nãmínãgiting idinagdág; "Nanãgaisiparito silá sa paghanap nã guintò; ¡manãgaisiparoon namán cayó sa caniláng lupaít hanapin ninyó roon ang ibáng guintóng ating kinacailanã! Alalahanin mo, gayón mang hindi ang lahát nã cumíkinang ay guintò. Namatáy riyán ang paring iyón."^[171]

Sa m̃ga gunitá niyáng itó'y sumásagot siyá:

—¡Hindi, anó mang caratnan, ang una'y ang kinaguinsang lúpà, ang una'y Filipinas, anác nã España, ang una'y ang lupaíng castíla. ¡Hindi, ang bagay na iyáng isáng casaliwaang palad ay hindi nacarunungis sa Bayang kináguinsan, hindi. Hindi nacahalina sa canyáng paggugunamgunam ang Ermita, iyáng Fénix^[172] na pawid, na mulíng sumisilang sa canyáng m̃ga abó sa anyóng m̃ga bahay na may m̃ga pintáng putí at azul at ang bubóng ay zinc na may pintáng pulá. Hindi nacaakit sa canyáng pagmamalasmalas ang Maalat, ni ang cuartel nã caballeríang may m̃ga punong cahoy sa tapát, ni ang m̃ga tagaroon, ni ang m̃ga maliliit na bahay na pawid na may matitibong na bubunãng nanãacúcubli sa m̃ga púnò nã saguing at m̃ga bunã, na guinagawang tulad sa m̃ga pugad nã bawa't amá nã isáng mag-anac.

Tulóy ang paggulong nã coche: nacasasalubong nã isáng carromatang híla nã isá ó dalawang cabayo, na napagkikilalang galing lalawigan, dahil sa guarnición at iba pang cagamítang pawang abacá. Pinagpipilitang makita nã carromatero ang naglálacbay na nacasacáy sa maningning na coche at nagdaraang hindi nakikipagpalitan nã cahí't isáng pananalitá, nã cahí't isang pakikipagbatían. Cung minsá'y isáng carretóng híla nã isáng calabaw na marahan ang lacad at parang waláng anó man ang siyáng nacawawalá nã capanglawan nã maluluang at maalicabóc na m̃ga lansãngang napapaliguan nã makináng na araw nã m̃ga "trópico"^[173]. Nakikisaliw sa malungcót at dí nagbábagong anyò nã awit nã namamatnugot na nacasacáy sa calabaw ang matinding calairit nã tuyóng rueda sa pag-íkit na casama ang kinsékinsé nã mabigát na carretón; cung minsan nama'y ang malagásas na tunóg nã gasgás na m̃ga paa nã isáng paragós, niyáng trineong^[174] sa Filipinas ay hinihilang napacabanayad sa ibabaw nã alabóc ó nã m̃ga lubác sa daan. Sa m̃ga capatagan, sa m̃ga malilinis na lupang pinaghahalaman ay nanãnginain ang m̃ga hayop na casama nã m̃ga tagác, na payapang nacadapò sa ibabaw nã m̃ga vacang capóng nãmúnãguyá at linalasa ang m̃ga sariwang damó nã parang, na ipinipikít pikít ang m̃ga matá; sa dacong malayo'y m̃ga babaeng cabayong nanãgdadambahan, nanãglulucsuhan at nanãgtatacbuhang hagad nã isáng masival na potrong mababà ang buntót at malagò ang kilíng: humahalinghíng ang potro at pinasasambulat ang lúpà nã canyáng malalacás na m̃ga cucó.

Pabayán nating maglacháy ang binatang nagdidilidili ó nacacatulog: ang hiwagang malungcót ó masayá nã catapanãng hindi nacacaakit nã canyáng gunamgunam: ang araw na iyóng nagpapapakintab sa m̃ga dulo nã m̃ga cahoy at nagpapatacbò sa m̃ga tagabukid na nanãpapasò ang m̃ga paa sa nagbabagang lúpà, bagá mán silá'y may panyapác na m̃ga lipác; ang araw na iyóng pumipiguil sa isáng babaeng tagabukid sa lilim nã isáng talisay ó cawayanan, at sa canya'y nagpapaisip nã m̃ga bagaybagay na walang cataturán at dí mapagwarí, ang isip na iyo'y hindi nacalulugod sa ating binatà.

Bumalíc tayo sa Maynilà samantalang gumugulong ang coche't nagpapaguiray-guiray, túlad sa isáng lasíng, sa buról-buról na lúpà, at samantalang tumátawid sa tuláy na cawayan, pumapanhic sa mataríc na ahunín ó bumábabà sa totoong malalim na lusunãin.

IX.

MANGA CAUGALIAN NG BAYANG ITO

Hindí nagcámali si Ibarra; nalululan nga si "victoriang" iyón si parì Dámaso at tumutunģo sa báhay na canyáng bágong caiíwan.

—¿Saan bâ cayó paroroon?—ang tanóng nģ fraile cay María Clara at cay tía Isabel, na manģagsisisacay na sa isáng cocheng may mģa pamuting pílac, at tinatampítampi ni parì Dámaso ang mģa pisnģi ni María Clara, sa guitnâ nģ canyang mģa caguluhan nģ ísip.

—Cucunin co sa beaterio ang aking mģa bagaybagay roon—ang sagót ni María Clara.

¡Ahááá! ¡ahá! tingnán natin cung sino ang mananalo sa amin, tingnan natin!—ang ipinagbububulóng na hindí nápapansin ang sinasabi, na anó pa't nagtacá, ang dalawang babae. Tinunģo ang hagdanan at nanhíc doon si parì Dámasong nacatunģo ang úlot't madálang-dalang ang hacbáng.

¡Marahil siya'y magsésersermon at canyáng isinasaulo ang canyáng ipanģanģaral!—aní tía Isabel;—sacáy na María at tatanghalíin tayo nģ pagdatíng.

Hindí namin masábi cung magsesermón nģâ ó hindí; datapuwa't inaacala naming mģa dakílang bagay ang mģa pinag-íisip-íisip niyá, sa pagcá't hindí man lamang naiabot niyá, ang canyáng camáy cay capitang Tiago, cayá't napilitang yumucód pa itó nģ cauntí upáng hacán ang camáy na iyón.

—¡Santiago!—ang únang sinabi niyá—may pag-uusapan tayong mahahalagang bagay; tayo na sa iyong oficina.

Maligalig ang lóob ni Capitang Tiago, hindí nacaimíc nģuni't sumunód sa napacalaking sacerdote, at sinarhán ang pintô pagcapásoc nilá.

Samantalang nagsasalitaan silá nģ líhim, siyasatin nátin cung anó ang kinaratnan ni Fr. Sybila.

Walâ sa canyang convento ang pantás na dominico; maagang maaga, pagcapagmisa, siyá'y napatunģo sa convento nģ canyáng capisanang na sa macapasoc nģ pintuan ni Isabel Segunda, ó ni Magallanes, alinsunod sa naghaharing familia, sa Madrid.

Hindí niya pinansin ang masaráp na amóy-chocolate, at gayón ding dí niya ininó ínģay nģ mģa cajón at ang salapìng náririnģig mulâ, sa Procuración, at bahagyâ nģ sumagót sa mapitagan at maguiliw na bati nģ uldóg na procurador, nanhíc si Fr. Sybila, tinahac ang ilang mģa "corredor" at tumuctóc nģ butó nģ mģa dalíri sa isáng pintúan.

—¡Tulóy!—anang isáng voces na wari'y dumaraing.

—¡Pagalinģin nawâ cayó nģ Dios sa inyóng sakít!—ang siyáng bati nģ batang dominico pagpasoc.

Nacaupo sa isáng malaking sillón ang isáng matandáng parì, culubót at gá namúmutlá na ang balát nģ mukhâ, cawanģis nģ isá riyán sa mģa santong ipinintá ni Rivera. Nanģlálalalim ang mģa matáng napuputunģan nģ lubháng málalagong kilay, na palibhasa'y láguing nacacunót ay nacapagdáragdag nģ ningning nģ paghíhinģalô nģ canyang mģa matá.

Nabábagbag ang lóob na pinagmasdán siyá ni parì Sibilang nacahalukipkíp ang mģa camáy sa ilalim nģ cagalanggalang na escapulario ni Santo Domingo. Inilunģaynģay pagcatapos ang úlo, hindí umíimic at wari'y naghíhintay.

—¡Ah!—ang buntóng hinińģá nģ maysakít—inihahatol sa akin, Hernando; na akin daw ipahiwà! ¡Ipahiwà sa tandâ co nģ itó! ¡Itóng lupaing ito! ¡Ang cagulatgulat na lupaing itó! ¡Muhang ulirán ca sa nangyayari sa akin, Hernando!

Dahándáhang itinàas ni Fr. Sybila ang canyáng mģa matá at itinitig sa mukhâ nģ may sakít:

—At ¿anó pô ang inyóng minagaling?—ang itinanóng.

—¡Mamatáy! ¡Ay! ¿May nálalabi pa bagá sa aking ibáng bágay? Malábis na totoo ang aking

ipinaghihirap; datapuwa't.... pinapaghirap co namán ang marami.... ¡nagbabayad-utang lamang acó! At icáw, ¿cumustá ca? ¿anó ang sadyâ mo?,

—Naparíto pô acó't sasabihin co sa inyó ang ipinagcatiwalang bílin sa akin.

—¡Ah! ¿at anó ang bagay na iyón?

—¡Psh!—sumagót na may samâ ang loob, umupô at iliniñón ang mukhâ, sa ibáng panig,—mğa cabulastigan ang sinabi sa atin; ang binatang si Ibarra'y isang matalínong bagongtao; tila mandín hindì halíng; nğuni't sa acálà co'y isáng mabaít na bagongtao.

—¿Sa acálà mo?

—¡Nagpasimulâ cagabí ang caniláng pagcacáalit!

—¡Nagpasimulâ na! ¿at bákit?

Sinaysay ni Fr. Sibyla, sa maiclíng pananalitâ, ang nangyari cay pári Dámaso at cay Crisóstomo Ibarra.

—Bucód sa rito—ang idinugtóng na pangwacás—mag-aasawa ang binatà sa anác na babae ni Capitang Tiago, na nag-aral sa colegio nğ ating mğa capatid na babae; siyá'y mayaman at dí nğa niyá iibiguing magcaroon nğ mğa caaway upang siyá'y mawal-án nğ caligayahán at cayamanan.

Itinanğô nğ may sakít ang canyang úlo, sa pagpapakilalang siyá'y sang-áyon.

—Siyâ nğâ, gayón din ang áking acálà ... Sa pamamag-itan nğ gayóng babae at isáng bianáng lalaking gayón, maguiguig atin ang canyáng catawá't cálolowa. At cung hindì ¡lálóng magalíng cung siya'y magpakítang kaaway natin!

Minamasdáng nagtátaca ni Fr. Sibyla ang matandâ.

—Unawàing sa icagagaling nğ ating Santong Capisanan—ang idinugtóng na naghihirap nğ paghinğá.—Minámagaling co pa ang makilaban sa átin, cay sa mğa halíng na pagpupuri at paimbabáw na pangihinuyò nğ mğa caibigan.... tunay at silá'y may mğa bayad.

—¿Inaacalà pô bâ ninyóng gayón?

Tiningnán siyá nğ boong lungcót nğ matandâ.

—¡Tandaân mong magalíng!—ang isinagót na nagcáangpapagál—Manacatili ang ating capangyarihan samantalang sa capangyarihang iya'y nananalig. Cung táyo'y labánan, ang sasabihin nğ Gobierno'y: "Nilalabanan silá, sa pagca't ang mğa fraile'y isáng hadláng sa calayaan nğ mğa filipino; at sa pagca't gayo'y papanatilihin natin ang mğa fraile."

—At ¿cung silá'y pakinggán? Manacânacang ang Gobierno'y....

—¡Hindì silá pakíkingan!

—Gayón man, cung sa udyóc nğ casakimá'y nasáin nğ Gobiernong maowí sa canyá ang ating inaani ... cung magcaroon nğ isáng panğahás at walang gúlat na....

—Cung magcágayo'y ¡sa abâ niyá!

Capuwâ hindì umimíc.

—Bucód sa roón—ang ipinatúloy nğ may sákít—kinacailanğan nating tayó'y labánan, táyo'y pucáwin: nagpapakilala sa atin ang mğa labanáng ito nğ cung saan naroon ang ating cahinaan, at ang gayó'y nacapagpapagalíng sa atin. Nacararayà sa átin at nacapágpapahimbing ang malábis na mğa pagpúri: datapowa't sa lábás ay nacapagpapapanğit nğ ating anyô, at sa araw na mahúlog táyo sa capanğitang anyô, táyo'y mapapahamac, na gáya nğ pagcapahamac natin sa Europa. Hindì na papasoc ang salapí sa ating mğa simbahan; sino ma'y walá nğ bíbili nğ mğa escapulario, nğ mğa correa at nğ anó man, at pagcâ hindì na tayo mayaman, hindì na natin mapapapanalig ang mğa budhî.

—¡Psh! Mananatili rin sa atin ang ating mġa "hacienda," ang ating mġa báhay!

—¡Mawáwala sa ating laháť, na gaya nġ pagcawalâ sa átin sa Europa! At ang lálóng masamá'y nagpapagal táyo at nġ táyo'y mangguípuspós. Sa halimbáwà: iyáng nápacalabis na pagsusumakit na dagdagan sa taóntaón, ayon sa ating maibigan, ang halagá nġ buwís nġ ating mġa lúpà, ang pagsusumakit na iyáng aking sinalansáng sa laháť nġ mġa malalaking pulong natin; jang pagsusumakit na iyán ang siyáng macapapahamac sa atin! Napipilitan ang "indiong" bumilí sa ibang daco nġ mġa lúpang casing galíng din nġ ating mġa lupà ó lálò pang magalíng. Nanġanġanib acóng bacâ táyo'y nagpapasimulâ na nġ pagbabâ: "Quos vult perdere Jupiter dementat prius."^[175] Dahil dito'y huwág nġâ nating dagdagán ang ating bigát; ang báya'y nagbububulóng na. Mabúti ang inisip mo: pabayâan natin ang ibáng makikipaghusay doón nġ canicanilang sagutin; papanatilihin natin ang sa ati'y pagpipitagang nálalabi, at sa pagcá't hindí malalao't makíkiharáp táyo sa Dios, linísín nátin ang ating mġa cama'y ... ¡Maawâ nawâ sa áting mġa kahinâan ang Dios nġ mġa pagcahabág!

—Sa macatuwid ay inaacalâ pó bâ ninyóng ang buwís ay ...

—¡Howág na tayong mag-úsap nġ tungcól sa salapí!—ang isinalabat nġ may sakít na masamá ang lóob.—Sinasabi mong ipinanġacò nġ teniente cay pári Dámaso..?

—Opo, amá—ang sagot ni pári Sibylang gá nġmúnġití na. Nġuni't nakita co caninang umága ang teniente, at sinábi sa áking dináramdam daw niyá ang lahat nġ nangyári cagabí, na umímbulog daw sa canyáng úlo ang Jerez, at sa acalâ niya'y gayón din ang nangyári cay pári Dámaso.—At ang panġaco?—ang tanóng cong pabirò.—Padre cura ang isinagót:—marunong pô acóng tumupád nġ áking wicâ, pagcâ sa pagtupád na iya'y hindí co dinurunġisan ang aking capurihán; cailan ma'y dí co naging ugáli ang magcanulô canino man, at dàhil dito'y teniente acó hanggá nġayón.

—Nġ macapagsalitaan silá nġ mġa ibá't ibáng bágay na waláng cabuluhán, nagpaalam sì Fr. Sibyla.

Hindí nġa namán naparoon ang teniente sa Malacanyáng; nġunit naalaman din nġ Capitan General ang nangyari.

Páhiná 85

Nang nakikipagsalitaan siyá sa canyáng mġa ayudante tungcól sa mġa pagbanguít na sa canya'y guinágawá nġ mġa páhayagan sa Maynilà, sa ilalim nġ mġa pamagat na mġa "cometa" ^[176] at iba pang mġa napakikita sa lanġit, sinabí sa canyá nġ isá sa mġa ayudanteng iyón ang pakikipagcagalit ni pári Dámaso, na pinalubhá pa ang cabigatán nġ mġa pananalitâ, bagá man pinakinis nġ cauntí ang mġa bigcás nġ sabi.

—Sino ang sa iyo'y nagsábi—ang tanong nġ Capitán General na nġmúnġití.

—Narinġig co pô cay Laruja, na siyáng nagbabalitâ caninang umága sa pásulatan nġ pámahayagan.

Mulíng nġumití ang Capitan General at idinagdág:

—¡Hindí nacasásakit ang babae't fraile! Ibig cong manahimic sa nátitirang panahón nġ pagtirá co sa lupáng itó, at aayaw na acóng makipag-alít sa mġa lalaking gumagamit nġ saya. At lálóng lálò na nġayóng áking natalastás na pinaglalaruan lamang nġ provincial ang aking mġa útos; hiniġi cong pinacaparusa ang paglilipat sa ibáng bayan nġ fraileng iyán; at siyá nġa namán, siya'y inilipat, nġuni't doon siya inilagay sa lalong magaling na báyan: ¡frailadas!^[177] na sinásabi natin sa España.

Nġuni't humintô nġ pagnġiti ang Capitan General nġ nagúisa na.

—¡Ah! ¡cung hindí sana nápacatanġá ang báyang ito'y pasusucuin co ang aking mġa cagalanggalang na iyán!—ang ipinagbuntóng hiniġá.—Datapuwa't carapatdapat ang báwa't báyan sa kinasasapitan niyá; gawin nátin ang inuugali nġ laháť.

Samantala'y natápos si Capitang Tiago nġ pakikipulong cay pári Dámaso, ó sa lalong magalíng na sabi, ang pakikipulong ni pári Dámaso cay Capitang Tiago.

—¡Nġayo'y napagsabihan na catá!—ang sabi nġ franciscano nġ magpaalam. Nailágan sana ang laháť nġ itó, cung nagtanóngtanóng ca múna sa akin, cung dí ca sana nagsinunġaling nġ icáw ay tinatátanong co. ¡Pagsicapan mong howag ca nang gumawâ nġ mġa cahalinġán, at manálig ca sa canyáng ináama!

Páhiná 86

Lumibot nġ macaalawa ó macaatló sa salas si Capitang Tiagong nag-iisip-isip at nagbúbuntóng hiniġá; di caguinsaguinsa'y párang may naisip siyáng magalíng, tumachó sa pánalanġinan at pinatáy ang mġa candilà at ang lámparang canyáng pinasindihán upang siyáng macapagligtás cay Ibarra.

—May panahón pa, sa pagca't totoong malayo ang linálacbay—ang ibinulóng.

X.

ANG BAYAN

Hálos sa pampáng n̄ dagátan ang kinálalagyan n̄ báyang San Diego^[178], na sumasaguitná n̄ m̄a capatágang hálamanan at m̄a paláyan. Nagpápadala sa ibáng m̄a báyan n̄ asúcal, bigás, café at m̄a búngang haláman, ó ipinagbibili cayâ n̄ múrangmúra sa insíc na nagsasamantalá n̄ cawal-áng málay ó n̄ pagcahilig sa m̄a masasamang pinagcaratihan n̄ magsasacá.

Pagcá áraw na mabúting panahón at umácyat ang m̄a batà sa caitaasan n̄ campanario n̄ simbahan, na napapamutihan n̄ lúmot at n̄ damóng hatíd n̄ hánġin; pagcacágayo'y masayang nanġagsisigawan, sa udyóc n̄ cagandáhan n̄ nátatanaw na humáhandog sa caniláng m̄a matá. Sa guitná n̄ caráming m̄a bubunġáng páwid, tísà, "zinc" at yúnót, na napapaguitnaan n̄ m̄a bulaclác natátalastas n̄ bawa't isá ang paraan n̄ pagcakita sa canicanilang báhay na maliliit, ang canilá bagáng malilingguít na púgad. Nagagamit niláng panandâ ang lahát: isáng cáhoy, isáng sampáloc na may maliliit na dáhon, ang nióg na puspós n̄ m̄a búco, tulad sa maanaking si Astarté^[179] ó cay Diana^[180] sa Efeso^[181] na may maraming súso, isáng humáhabog na cawáyan, isáng búnġa, isáng cruz. Naroroón, ang ílog, calakilakihang ahas na cristal na natutulog sa verdeng alfombra: pinaalon ang canyáng ágos n̄ m̄a pirápirasong malalaking batóng nagcacapatlángpatláng sa mabuhanġing inaagusan n̄ túbig; cumikipót ang ílog sa dáco roón, at may m̄a pangpáng na matatáas na kinacapitang nangpapalícò-lícò n̄ m̄a cahoy na nacalitáw ang m̄a ugát, at sa dáco rito'y lumálaylay ang m̄a panabí at lumuluang at tumitining ang ágos. May nátatanaw sa dácong maláyong isáng maliit na bahay, na itinayô sa pangpáng na hindí natacót sa cataasan, sa hanġing malacás at sa pinanununghang banġing malálim, at masasabi, dahil sa canyáng maliliit na haligui, na siyá'y isáng calakilakihang zancuda^[182] na nag-aabang n̄ ahas upang daluhúnġin. M̄a catawán n̄ púnò n̄ nióg ò n̄ cahoy na may balát pa, na gumágalaw at gumiguiwang ang siyang naghúhugpong n̄ magcabilang ibayo, at cahi't sila'y masasamáng tuláy, datapuwa't maiínam namáng cagamitán sa circo sa pagpapatiwatiwáric, bagay na hindí dapat pawal-áng halagá: nanġagcacatwâ ang m̄a batà, búhat sa ílog na pinaliliguan, sa m̄a pagcalaguím n̄ nagdaraang babaeng may súnong na bacol, ó n̄ matandáng lalaking nanġínġinig sa paglácad at pinababayâang mahúlog ang canyang tungcód sa túbig.

Nġuni't ang lálóng nacahihicayat n̄ pagmamasíd ay ang isáng matatawag nating náimos na gúbat sa dagát na iyón n̄ m̄a lúpang lináng. Diya'y may m̄a cátrandatandâang m̄a cáhoy, na guáng ang catawán, at cayâ lámang namámatay ay pagcâ tinámâan n̄ lintíc ang matâas na dúlo at nasusunog: ang sabihana'y hindí lumalakit sa íbá ang apóy na iyón at namámatay doón din; diyá'y may m̄a pagcálalaking m̄a batóng dináramtan n̄ terciopelong lúmot n̄ panahón at n̄ "naturaleza": humíhimpil at nagpapatongpatong sa caniláng m̄a guáng ang alabóc na pinacacapit n̄ ulán at ang m̄a ibon ang siyang nagtátanim n̄ m̄a binhí. Malayang lumalagó ang m̄a cacahuyan: m̄a damó, m̄a dawag, m̄a tabing na damóng gumagapang na nanġagsasalasalabat at nagpapalipatlipat sa isá't isáng cahoy, bumibitin sa m̄a sanġá, cumacapit sa m̄a ugát, sa lupà, at sa pagcá't hindí pa mandin nasisiyahan sa ganitó si Flora^[183], ay nagtátanim siyá n̄ m̄a damó sa íbabaw n̄ damó; nabubuhay ang lúmot at ang cábuti sa m̄a gahác-gahác na balát n̄ cáhoy, at ang m̄a damóng dápò, m̄a cawilíwiling manunuluyan, ay napapagcamal-an sa canilang m̄a pagcâyacap sa cahoy na mápagpatuloy.

Iguinagalang ang gúbat na iyón: may m̄a sali't-sáling sabing sinásalitâ tungcól doon; nġuni't ang lálóng malápit sa catotohanan, at sa pagca't gayó'y siyang hindí lubhang pinaniniwalaan at hindí naman napag-aalaman, ay ang sumusunod:

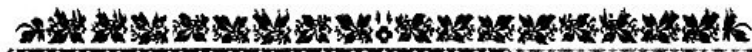
Nang ang baya'y walâ cung dí isang walang halagang tumpóc n̄ m̄a dampâ, at saganang sumísibol pa sa pinacalansanġan ang damó; n̄ panahóng yaóng pagcagabi ay nanasoc doón ang m̄a usá at m̄a baboy-ramó, dumatíng isáng áraw ang isáng matandáng castilang malalálim ang m̄a matá at totoong magalíng magwicang tagalog. Pagcatápos na matingnán at malíbot ang m̄a lupà sa magcabicabilà, ipinagtanóng niyá cung sinosino ang may arì n̄ cagubatang inaagusan n̄ tubig na malacúcò. Nanġagsiharáp ang iláng nanġagsabing umanó'y silá raw ang may arì, at ang guinawâ n̄ matandá'y binilí sa canilá ang gúbat na iyón, sa pamamag-ítan n̄ m̄a damít, m̄a híyas at caunting salapí. Nawalâ pagcátapos ang matandâ na hindí maalaman cung paáno.

Pinananaligan na n̄g táong siyá'y "encantado", n̄g máino n̄g m̄ga pastól ang isáng caan̄gutáng nagbubuhay sa carátig na gúbat; caniláng binacás, at ang násumpun̄gan nila'y ang matandáng lalaking bulóc na at nacabítin sa san̄gá n̄g isáng "balítì". Nacatatacot na siyá n̄g panahóng buháy pa, dáhil sa canyáng malalim at malagunlóng na voces, dáhil sa malalim niyang m̄ga matá at dáhil sa táwa niyang waláng íngay; n̄guni't n̄gayóng siyá'y magbigtí ay lumiligalig siyá sa pagtulog n̄g m̄ga babae. Itinapon n̄g iláng babae sa ílog ang m̄ga híyas at sinunog ang damít na canyáng bigáy, at mulà n̄g ilibíng ang bangcáy sa púnò n̄g balítì ring iyón, sino mang táo'y walà n̄g man̄gahás na doo'y lumápit. Isáng pastól na nagháhanap n̄g canyáng m̄ga hayop, ibinalitang nacakita raw siyá roón n̄g m̄ga ílaw; nan̄gagsiparoón ang m̄ga bínata at nacárinig na silá n̄g m̄ga daíng. Isáng cúlang pálad na nan̄gín̄gibig, na sa pagmimithí niyang mápuna n̄g sa canyá'y nagwáwalang bahálà, nan̄gácong mātítira siyang magdamág sa lílim n̄g cáhoy at ipupulupot niyá sa púnò nitó ang isáng mahabang yantóc, namatáy dahil sa matindíng lagnát na sa canya'y dumápò kinabucasan n̄g gabí n̄g canyáng pakikipagpustahan. May pinagsasalitaan pang m̄ga catha't sali't saling sabi tungcól sa gubat na iyón.

Hindí nag-iláng buwán at naparoon ang isáng binatang wari'y mestizong castilà, na ang sabi'y anác daw siyá n̄g nasírà, at nanahán sa súloc na iyón at nan̄gasiwà sa pagsasaca, lalonglò na sa pagtataním n̄g tìnà. Si Don Saturnino'y isáng binatang malungcót ang asal at lubháng magagalitín, at cung minsa'y malupít; datapuwa't totoong masipag at masintahin sa paggawá: binacuran n̄g pader ang pinaglibin̄gán sa canyáng amá, na manacânacâ lamang dinadalaw. Nang may cagulan̄gan na'y nag-asawa sa isáng batang dalagang taga Maynìlà, at dito'y naguíng anác niya si Don Rafael, na amá ni Crisóstomo.

Batangbatà pa si Don Rafael ay nagpilit nang siyá'y calugdán n̄g m̄ga táong bukid: hindí nalao't pagdaca'y lumagò ang pagsasacang dinalá at pinalaganap n̄g canyáng amá, nanahán doon ang maraming táo, nan̄gagsiparoon ang maraming insíc; ang pulò n̄g m̄ga dampá'y naguíng isáng nayon, at nagcaroon n̄g isáng curang tagalog; pagcatapos ay naguíng isáng bayan, namatáy ang cura at naparoon si Fr. Dámaso; n̄guni't ang libin̄ga't caratig na lupa'y pawang pinagpitaganan. Nan̄gán̄gahas na maminsanmisan ang m̄ga batang lalaking man̄gagsiparoon may m̄ga daláng panghampás at m̄ga bató, upang lumiguíd sa palibot libot at man̄guha n̄g bayabas, papaya, dúhat at iba pa, at cung minsa'y nangyaring sa casalucuyan n̄g caniláng guinágawà, ó cung caniláng pinagmámasdang waláng imíc ang lubid na gagalawgalaw buhat sa san̄gá n̄g cáhoy, lumálagpac ang isá ó dalawang batóng hindi maalaman cung saán gáling; pagcacagayo'y casabay n̄g sigáw na:—jáng matandá! jáng matanda!—caniláng ipinagtatapan ang m̄ga bun̄gang cáhoy at ang m̄ga panghampás, lumúlucso silá sa m̄ga cáhoy at nan̄gagtatacbuhan sa ibabaw n̄g malalakíng bató at sa m̄ga cacapalán n̄g damó, at hindí silá tumitiguil hanggáng sa macalabás sa gubat, na nan̄gamúmutlá, humihin̄gal ang ibá, ang iba'y umíiyac, at cácauntí ang nan̄gagtátawa.

Páhiná 90

Páhiná 91

XI.

ANG MAN̄GA MACAPANGYARIHAN

Man̄gaghati-hati cayó at cayó'y man̄gaghari.—(Bagong Machiavelo) [184]

¿Sinosino bagá ang m̄ga nacapangyari sa bayan?

Cailán ma'y hindí nacapangyari si Don Rafael n̄g nabubuhay pa siyá, bagá man siyá ang lalong mayaman doon, malakí ang lúpá at hálos may utang na loob sa canyá ang lahát. Palibhasa'y mahinhíng loob at pinagsisicapang huwág bigyáng cabuluhán ang lahát n̄g canyáng m̄ga guinágawà, hindí nagtatag sa báyan n̄g canyáng partido [185], at nakita na natin cung paano ang m̄ga paglaban sa canyá n̄g makita nilang masamá ang canyáng calagayan.—¿Si Capitang Tiago caya?—Totoo't cung siyá'y dumárating ay sinasalubong siyá n̄g orquesta n̄g m̄ga nagcacautang sa canyá, hináhandugan siyá n̄g piguín̄g at binúbusog siyá sa m̄ga álay. Inilalatag sa canyáng mesa ang lalong magagalíng na bun̄gang cáhoy; cung nan̄gacacahuli sa pan̄gán̄gaso n̄g isáng usá ó baboy-ramó'y sa canyá ang icapat na bahagui; cung nababati niyá ang cainaman n̄g cabayo n̄g isáng sa canyá'y may utang, pagdatíng n̄g calahating horas ay sumásacanyang cuadra [186] na: ang lahát n̄g itó'y catotohanan; n̄guni't siyá'y pinagtátawanan at tinatawag siyá sa

¿Ang gobernadorcillo bagá cayâ?

Itó'y isáng cúlanc palad na hindi nag-uutos, siyá ang sumúsunod; hindi nacapagmúmura canino man, siyá ang minumura; hindi nagágawa niyá ang maibigan, guinágawâ sa canyá ang calooban nã ibá; ang capalít nitó'y nanánagot siyá sa Alcalde mayor nã lahát nã sa canyá'y ipinagutos, ipinagawâ at ipinatatag sa canyá nã m̃ga ibá, na para manding nanggaling sa bungô nã canyáng úlo ang lahát nã iyon; ñguni't dápat sabihin, sa icapupuri niyá, na ang catungculang canyáng háwac ay hindi niyá ninacaw ó kinamcám: upang tamuhi'y nagcagugol siyá nã limáng libong piso, at maraming cadustâan, ñguni't sa napapakinabang niyá'y canyáng inaacalang murangmura ang m̃ga gugol na iyon.

¿Cung gayo'y bacâ cayâ ang Dios?

¡Ah! hindi nacatitigatig ang mabait na Dios nã m̃ga conciencia at nã pagcacatulog nã m̃ga mámamayan doon: hindi nacapañgĩngilabot man lamang sa canila; at sacali't másalitâ sa canilâ ang Dios sa alin mang sermón, waláng sálang naiisip niláng casabáy ang pagbubuntóng hiniñgá: ¡Cung ísa sana ang Dios!... Bahagyâ na nilâ nagugunitâ ang Dios: lalong malakí pa nã ang capagurang sa canila'y ibiníbigay nã m̃ga santo at m̃ga santa. Nápapalagay ang Dios sa m̃ga táong iyóng tulad diyán sa m̃ga haring naglálagay sa canyáng paliguíd nã m̃ga tinatañgi sa pagmamahal na m̃ga lalaki't babae: ang sinusuyò lamang nã baya'y itóng canilang m̃ga tinatañgi.

May pagcawañgis ang San Diego sa Roma; ñguni't hindi sa Roma nã panahóng guinuguhitan nã araro nã cuhilang si Rómulo^[187] ang canyáng m̃ga cutâ; hindi rin sa Romang nacapaglagdá nã m̃ga cautusan sa sandaigdíg sa palilígò sa sarili't sa m̃ga ibáng dugò, hindi: wañgis ang San Diego sa casalucuyang Roma, at ang bilang caibhán lamang ay hindi m̃ga monumentong mármol at m̃ga coliseo ang naroon, cung dí sawaling monumento at sabuñgáng pawid. Ang pinaca-papa sa Vaticano'y^[188] ang cura; ang pinaca hárì sa Italiang na sa Quirinal^[189] ay ang alférez nã Guardia Civil; datapowa't dapat unawáing ibabagay na lahát sa sawáli at sa sabuñgáng pawid. At dito'y gaya rin doong palibhasa'y ibig macapangyari ang isá't isá, nañgagpapalagayang ang isá sa canila'y labis (sa macatuwid ay dapat mawalâ ang isá sa canila), at dito nanggagaling ang wálang licát na samaan nã loob. Ipaliliwanag namin ang aming sabi, at sásaysayín namin ang caugaliâ't budhí nã cura at nã alférez.

Si Fr. Bernardo Salví ay yaong batà at hindi makibuing franciscanong sinaysay na namin sa unahán nitó. Natatañgi siya, dahil sa canyáng m̃ga ásal at kilos sa canyáng m̃ga capowâ fraile, at lálonglálò na sa napacabalasic na si pári Dámasong canyáng hinalinhán. Siyá'y payát, masasactín, halos laguì na lamang nag-íisip, mahigpít sa pagtupád nã canyáng m̃ga catungculan sa religión, at mapag-iñgat sa carilagán nã canyáng pañgalan. May isáng buwan lamang na nacararating siyá roón, halos ang lahát ay nakicapatid na sa V.O.T.^[190], bagày na totoong ipinamamanglâw nã canyáng capañgagáw na cofradía nã Santísimo Rosario. Lumúlucso ang cálolowa sa catuwâan pagcakita nã nacasabit sa bawa't liig na apat ó limáng m̃ga escapulario, at sa bawa't bayawáng ay isáng cordóng may m̃ga buhól, at niyóng m̃ga procesión nã m̃ga bangcáy ó m̃ga fantasma^[191] na may m̃ga hábitong guinggón. Nacatipon ang sacristán mayor nã isáng mabutíbutí nã puhunan, sa pagbibilí ó sa pagpapalimós, sa pagca't ganitó ang marapat na pagsasalitâ, nã m̃ga casangcapang kinakailañgan upáng mailigtás ang cálolowa at mabáca ang diablo: talastás nã ang espíritung itó, na nã una'y nañgáñgahas na sumalansáng nã pamukhâan sa Dios, at nag-aalinlañgan sa pananampalataya sa m̃ga wicâ nitó, ayon sa sabi sa librong santo ni Job, na nagpailañglang sa aláng-álang sa ating Pañginoong Jesucristo, na gaya nã guinawâ namán nã Edad Medial^[192] sa m̃ga bruja^[193], at nananatili, ang sabihan, hanggá ngayón sa paggawa nã gayón din sa m̃ga asuang^[194] sa Filipinas; datapowa't tila mandín ngayón ay naguín mahihiyâing totoo na, hanggáng sa hindi macatagál sa pagtiñgín sa capirasong damít na kinalalarawanan nã dalawáng brazo, at natatacot sa m̃ga buhól nã isáng cordón: ñguni't dito'y waláng napagkikilala cung dí sumusulong namán ang dunong sa panig na itó, at ang diablo'y aayaw sa pagsúlong, ó cung dilí caya'y hindi malulugdín sa pagbabagong asal, tulad sa lahát nã namamahay sa m̃ga cadiliman, sacasacali't hindi ibig na sapantahain nating tagláy niyá ang m̃ga cahinàan nã loob nã isáng dalagang lálabing-limáng taón lamang.

Alinsunod sa aming sinabi, si pári Salví'y totoong masigasig gumanap nã canyáng m̃ga catungculan; napacasigasig namán, ang sabi nã alfèrez,—Samantalang nagsesermon—totoong siya'y maibiguín magsermon—pinasasarhan niyá, ang m̃ga pintuan nã simbahan. Sa ganitóng gawá'y natutulad siyá cay Nerón^[195] na ayaw magpaalis canino man, samantalang cumacanta sa teatro: ñguni't guinagawa iyon ni Nerón sa icágagaling, datapuwa't guinágawâ ang m̃ga bagay na iyon nã cura sa icasasamá nã m̃ga calolowa. Ang lahát nã caculañgán nã canyáng m̃ga nasásacop, ang cadalasa'y pinarurusahan nã m̃ga "multa"; sa pagcát bihirang bihirang namamalò siyá; sa bagay na ito'y náiiiba siyáng lubhâ cay pári Dámaso, na pinaghuhusay ang lahát sa pamamag-itan nã m̃ga panununtóc at panghahampás nã bastong nagtátawa pa at taglay ang magandang hañgád. Sa bagay na itó'y hindi siya mapaghihinanactán: lubós ang canyáng paniniwalang sa pamamálò lamang pinakikipanayaman ang "indio"; ganitó ang salitâ nã isáng fraileng marunong sumulat nã m̃ga libro, at canyáng sinasampalatayanan, sa pagcát hindi niyá, tinututulan ang anó mang nálilimbag: sa hindi pagcámasuwaying ito'y macaráraing ang maraming tao.

Bihírang bihirang namamalo si Fr. Salví, ñguni't gaya na nã nã sabi nã isáng sa baya'y matandáng filosofo^[196], na ang naguiguín caculañgán sa bílang ay pinasasaganâ namán sa tindí; datapuwa't hindi rín namán siyá mapaghihinanactan tungcól sa ganitóng gawâ. Nacapañgĩngilis nã canyáng m̃ga ugát ang canyáng m̃ga pag-aayuno^[197] at pañgĩngilin nã

pagcain n̄ m̄ga lamáng-cáti na siyáng ikinapaguíguing dukhá n̄ canyáng dugô, at, ayon sa sabihan n̄ táo, pumápanhic daw ang hanġín sa canyáng úlo.

Ang alférez, na gaya na n̄ga n̄ sinabi namin, ang tanġing caaway n̄ capangyarihang ito sa cálolowa, na may pacay na macapangyari namán sa catawán. Siyá lamang ang tanġi, sa pagca't sinasabi n̄ m̄ga babae na tumatacas daw sa cura ang diablo, dahiláng sa n̄ minsang nanġahás ang diablo na tucsuhín ang cura, siyá'y hinuli nitó, iguinapos sa paa n̄ catre at sacá pinálò n̄ cordón, at cayâ lamang siyá inalpasán ay n̄ macaraan na ang siyám na araw.

Yaya mang gayó'y ang táong pagcatapos n̄ ganitóng nangyari, makipagcagalít pa sa cay pári Salví ay maipapalagay na masamá pa sa m̄ga abáng diablóng hindí marunong mag-inġat, cayâ n̄ga't marapat na magcaroon n̄ gayóng capalaran ang alférez. Doña Consolación cung tawaguin ang canyáng guinoong asawa, na isáng matandáng filipina, na nagpapahid n̄ maraming m̄ga "colorete"[198] at m̄ga pintura; ibá ang ipinanġanġalan sa canyá n̄ canyáng esposo at n̄ ibá pang m̄ga táo. Nanghihigantí sa sariling catawán ang alférez, sa canyáng pagcawaláng palad sa matrimonio, na nagpapacalasing hanggang sa dî macamalay-táo; pinag-"eejercicio"[199] ang canyáng m̄ga sundalo sa arawan at siyá'y sumisilong sa lílim, ó cung dilí cayâ, at itó'y siyáng lalong madalás, pinapagpag niyá n̄ pálò ang licód n̄ canyáng asawa, na cung dî man isáng "cordero" (tupa) n̄ Dios na umáalis n̄ casalanan nino man, datapuwa't nagagamit namán sa pagbabawas sa canyá n̄ maraming m̄ga cahirapan sa Purgatorio, sacali't siyá'y máparoon, bagay na pinag-aalinlanġanan n̄ mapamintacasing m̄ga babae. Nanġaghahampasang magalíng ang alférez at si Doña Consolación parang nanġagbíbiruan lamang, at nag-aalay siláng waláng bayad sa m̄ga capit-bahay n̄ m̄ga pánoorin: "concierto vocal" at "instrumental"[200] n̄ apat na camáy, mahinà, malacás, na may "pedal"[201] at lahá.

Páhiná 95

Cailán mang dumárating sa tainġa ni pári Salví ang m̄ga escándalong[202] itó, siyá'y n̄guminġití at nagcucruz at nagdásasal pagcatapos n̄ isáng Amá namin; cung tinatawag siyáng "carca"[203], mapagbanalbanalan, "carlistón"[204], masakím, n̄guminġití rin si pári Salví at lalong nagdásasal. Cailán ma'y ipinagbibigay álám n̄ alférez sa ílang castilang sa canyá'y dumadalaw ang sumusunod na casabihán:

Páhiná 96

—¿Paparoon bâ cayó sa convento upang dalawin ang "curita"[205] "Mosca, muerta[206]? ¡Mag-inġat cayó! Sacali't anyayahan cayóng uminóm n̄ chocolate, ¡bagay na aking pinag-aalinlanġanan!.. n̄guni't gayón man, cung cayó'y aanyayahan, cayó'y magmasid. ¿Tinawag ang alila't sinabing: "Fulanito, gumawâ ca n̄ isáng "jícarang"[207] chocolate; ¿eh?"—Cung gayó'y mâtira cayóng waláng anó mang agam-agam; n̄guni't cung sabihing: "gumawâ ca n̄ isáng "jícarang" chocolate, ¿"ah"?"—Pagcâ gayó'y damputin ninyó ang inyóng sombrero at yumao cayóng patacbó.

—¿Bakit?—ang tanóng n̄ causap na nagugulat—¿nanglalason pô bâ sa pamamag-itan n̄ chocolate? ¡Carambas[208]!

—¡Abá, hindí namán nápacagayón!

—¡At paano, cung gayón?

—Pagca chocolate ¿eh? ang cahuluga'y malapot, at malabnáv pagca chocolate ¿ah?[209]

N̄guni't inaacalà naming ito'y bintáng lamang n̄ alferez; sapagcá't ang casabiháng ito'y cabalitang guinagawâ rin daw n̄ maraming m̄ga cura. Ayawán lamang cung ito'y talagáng ugali na n̄ boong capisanan n̄ m̄ga fraile ...

Upang pahirapan ang cura, ipinagbabawal n̄ militar, sa udyóc n̄ canyáng asawa, na sino ma'y huwag macagalà pagcatugtóg n̄ icasiyam na horas n̄ gabi. Sinasabi ni Doña Consolación dî umano'y canyang nakita ang cura, na nacabarong pinya at nacasalacót n̄ nitó't n̄ huwag siyang makilala, na naglíbot na malalim na ang gabi. Nanghihiganti naman n̄ boong cabanalan si Fr. Salví: pagcakita niyang pumapasoc sa simbahan ang alférez, lihim na nag-uutos sa sacristang isarâ ang lahá n̄ m̄ga pintò, at nagpapasumulâ n̄ pagsesermón hanggáng sa mápikít ang m̄ga matá n̄ m̄ga santo at ibulóng sa canyá n̄ calapating cahoy na na sa tapát n̄ canyáng úlo, ang larawán bagá n̄ Espíritung Dios, na ¡siyá na, alang-alang! Hindí dahil dito'y nagbabagong ugáli ang alférez, na gaya rin n̄ lahá n̄ hindí marurunong magbalíc-lóob: lumálabas sa simbhang nagtútunġayáw, at pagcásumpung sa isáng sacristan ó alilâ n̄ cura'y pinipiit, binúbugbog at pinapagpunas n̄ sa híng n̄ cuartel at n̄ bahay niyáng sarili, na pagcâ nagcacagayo'y lumilinis. Pagbabayad n̄ sacristan n̄ multang ipinarurusa n̄ cura, dahil sa hindí niyá pagsipót, canyáng ipinaunáwâ, ang cadahilanan. Diníringig siyáng waláng kibô ni Fr. Salví, ilinlígpit ang salapí, at ang únang guinágawa'y pinawáwal-an ang canyáng m̄ga cambíng at m̄ga túpa at n̄ doon silá manġinain sa halamanan n̄ alférez, samantalang humahanap siyá n̄ isáng bagong palatuntunan sa isáng sermóng lalong mahabâ at nacapagpapabanal. Datapuwa't hindí naguiguig hadláng ang lahá n̄ itó, upang pagcatapos ay manġagcamá'y at magsalitaan n̄ boong cahinusayan, cung silá'y magkita.

Páhiná 97

Pagcâ, itinutulog n̄ canyang asawa ang calasiġán ó humíhílic cung tanghalí, hindí maaway ni Doña Consolación ang alférez, pagcacágayo'y lumálagay sa bintanà't humíhitit n̄ tabaco at nacabarong franelang azul. Palibhasa'y kinasúsusutan niyá ang cabataan, mulá sa canyáng kinálalagya'y namamanà, siyá n̄ canyáng m̄ga matá, sa m̄ga dalaga, at silá'y canyáng pinípintasan. Ang m̄ga dalagang itóng sa canyá'y nanġatatacot, dumaraang kimíngkimí, na dî man lamang maitungháy ang m̄ga matá, nanġagdudumalí n̄ paglacad at pinipiguil ang paghinġá. May isáng cabanalan si Doña Consolación: tila mandin hindí siyá nananalamin cailán man.

XII.

ANG LAHAT NANG MANGA SANTO^[210]

Marahil ang bugtóng na bagay na hindí matututulang ikinatatanġi nġ táo sa mġa háyop ay ang paggalang na iniháhandog sa mġa namamatay.

Sinásaysay nġ mġa historiador^[211] na sinasamba at dinídios nilá ang caniláng mġa núno at magugulang; nġayó'y tumbalíc ang nangyari: ang mġa patáy ang nagcacailanġang mamintuhô sa mġa buháy. Sinasabi rin namáng iniinġatan nġ mġa taga Nueva Guinea sa mġa caja ang mġa but-ó nġ caniláng mġa patáy at nakikipagsalitaan sa canilá; sa pinacamarami sa mġa bayan nġ Asia, Africa at América'y hinahayinan ang caniláng mġa patáy nġ lalong masasaráp niláng mġa pagcain, ó ang mġa pagcaing minámasarap nġ mġa patáy nġ panahóng silá'y nabubuhay, at nanġagpípiguing at inaacalà niláng dumádalo sa mġa piguing na itó ang mġa patáy. Ipinagtátayô nġ mġa taga Egipto nġ mġa palacio ang mġa patáy, ang mġa musulmán nama'y ipinagpápagawâ, silá nġ maliliit na mġa capilla, at ibá pa; datapowa't ang bayang maestro sa bagay na itó, at siyáng lalong magalíng ang pagcakilala sa púsò nġ tao'y ang bayan nġ Dahomey^[212]. Natátalastas nġ mġa maiitim na itó, na ang táo'y mapanghigantí, at sa pagca't gayó'y sinasabi niláng upang mabigyang catowâan ang namatáy, walâ nġ lalong magalíng cung dí ang patayín sa ibabaw nġ pinaglibinġan sa canyá ang lahát nġ canyáng mġa caaway; at sa pagcá't ang táo'y malulugdíng macaalam nġ mġa bagay-bagay, sa taón-tao'y pinadadalhán siyá nġ isáng "correo" sa pamamag-itan nġ linapláp na balát nġ isáng alipin.

Tayo'y náimba sa lahát nġ iyán. Bagá man sa nababasa sa mġa sulat na nauukit sa mġa pinaglibinġan, halos walâ sino mang naniniwalang nagpapahinġalay ang mġa patáy, at lalò nġ hindí pinaniniwalâang sumasapayápà. Ang lalong pinacamagalíng mag-ísip ay nanġag-aacalang sinásanag pa ang caniláng mġa núno sa túhod sa Purgatorio, at cung di siyá mápacasamá (mapasainfierno bagá), masasamahan pa niyá, silá roon sa mahábang panahón. At ang sino mang ibig tumutol sa amin, dalawin niyá ang mġa simbahan at ang mġa libinġan sa boong maghaponġ itó, magmasíd at makikita. Datapowa't yamang tayo'y na sa bayan nġ San Diego, dalawin natin ang libinġan dito.

Sa dacong calunuran, sa guitná nġ mġa palaya'y náreroon, hindí ang ciudad, cung dí ang nayon nġ mġa patáy: ang daan nġ pagparoo'y isáng makitid na landás, maalabóc cung panahóng tag-ínit, at mapamámangcàan cung panahóng tag-ulán. Isáng pintúang cahoy, at isáng bácod na ang calahati'y bató at ang calahati'y cawayan ang tila mandin siyáng ikináhihiwalay nġ libinġan iyón sa bayan nġ mġa buháy; datapowa't hindí nahihawalay sa mġa cambíng nġ cura, at sa iláng baboy nġ mġa calapít báhay, na pumapasoc at lumálabas doon upang manġagsiyasat sa mġa libinġan ó manġagcatowâ sa gayóng pag-iisá.

Sa guitná nġ malúang na bacurang iyón may nacatayóng isáng malaking cruz na cahoy na natitiric sa patunġang bató. Inihapay nġ unós ang canyáng INRI na hoja de lata, at kinatcát nġ ulán ang mġa letra. Sa paanan nġ cruz, túlad sa túnay na Gólgota^[213], samasamang nábubunton ang mġa bungô nġ úlo at mġa but-ó, na ang waláng malasakit na maglilíbing ay itinatapon doon ang canyáng mġa nahuhucay sa mġa libinġan. Diyá'y manġaghíhintay silá, ang lalong malapit mangyari, hindí nġ pagcabúhay na mag-ulí nġ mġa patáy, cung dí ang pagdatíng doon nġ mġa háyop at nġ silá'y painitin nġ caniláng mġa tubíg at lisisin ang caniláng malalamig na mġa cahubdán.—Námamasdan sa paliguidliguid ang mġa bagong húcay: sa dáco rito'y hupyac ang lúpà, sa dáco roo'y anyóng bundúc-bunducan namán. Sumísibol doo't lumálagô nġ máinam ang tarambulo't pandacáki; ang tarumbulo'y nġ tundûin ang mġa bintí nġ canyáng matitiníc na mġa búnġa, at nġ dagdág namán nġ pandacaki ang canyáng amóy sa amóy nġ libinġan, sacali't itó'y waláng casucatáng amoy. Gayón ma'y nasasabúgan ang lúpà nġ iláng maliit na mġa bulaclac, na gaya rin namán nġ mġa bungóng iyóng ang Lumikhâ lamang sa canilá ang nacacakilala na: ang nġití nġ mġa bulaclac na iyó'y maputlá at ang halimúyac nilá'y ang halimúyac nġ mġa baunan. Ang damó at ang mġa gumagapang na damó'y tumátakip sa mġa súloc, umuucyabit sa mġa pader at sa mġa "nicho"^[214], na anó pa't dináramtan at pinagáganda ang hubád na capanġítan; cung minsa'y pumapasoc sa mġa gahác na gawà nġ mġa lindól, at inililihim sa mġa nanonood ang mġa cagalanggalang na mġa libinġang waláng lamán.

Sa horas n̄ pagpasoc namin ay binúgaw ang m̄ga hayop; ang man̄gisang baboy lamang, hayop na mahirap papaniwalâin, ang siyáng sumisilip n̄ canyáng maliliit na m̄ga matá, isinusun̄gaw ang úlo sa isáng malaking gúang n̄ bacod, itinataás ang n̄gusò sa hán̄gin at wari'y sinasabi sa isáng babaeng nagdárasal:

—Howág mo namáng cacanin lahát, tirhán mo acó nang cauntí, ¿ha?

May dalawáng lalaking humuhucay n̄ isáng baunan sa malapit sa pader na nagbabalang gumúhò: ang isá, na siyáng maglilíbing ay waláng cabahábahálà; iniwawacsi ang m̄ga gulogód at ang m̄ga butó, na gaya na pag-aabsáng n̄ isáng maghahalamán n̄ m̄ga bató at m̄ga san̄gáng tuyò; ang isá'y nan̄gán̄ganin̄ganí, nagpapawis, humíhitit at lumúlurâ mayá't mayâ.

—¡Pakinggán mo!—anang humíhitit, sa wicang tagalog.—¿Hindî cayâ magalíng na catá'y humúcay sa ibang lugar? Ito'y bagóng bágo.

—Pawang bágo ang lahát n̄ libíng.

—Hindî na acó macatagál. Ang but-óng iyáng iyóng pinutol ay dumúrugò pa ... ¡hm! ¿at ang m̄ga buhóc na iyán?

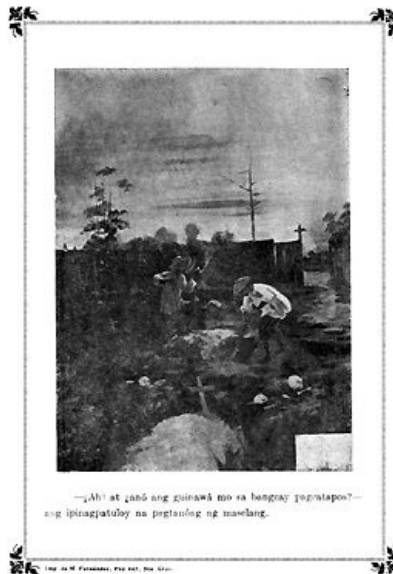
—¡Nacú, napacamaselang ca naman!—ang ipinagwicà sa canyá n̄ isá—¡Ang icaw ma'y escribiente sa Tribunal! Cung humúcay ca sanang gáya co n̄ isáng bangcáy na dadalawampong araw pa, sa gabí, n̄gitn̄git n̄ dilím, umúulan ... namatáy ang farol cong dalá....

Kinilabutan ang casama.

—Naalis ang pagcapacò n̄ cabaong, umaalin̄gásaw ... at mapilitan cang pasanín mo ang cabaong na iyón, at umúulan at camíng dalawá'y cápuwà basâ at....

—¡Kjr!....At ¿bákit mo hinúcay?...!

Tiningnan siyá n̄ maglilíbing n̄ boong pagtatacá.

—¿Bákit?...¿nalalaman co bâ? ¡Ipinag-útos sa áking hucáyin co!

—¿Sino ang nag-útos sa iyó?

Napaurong n̄ cauntí ang maglilíbing at pinagmasdán ang canyáng casama, mulâ sa páa hangáng úlo.

—¡Abá! ¡tila ca namán castilà! ang m̄ga tanóng dín iyán ang siyáng guinawâ sa akin pagcatapos n̄ isáng castilà, datapuwa't sa lihim. N̄gayó'y sásagutín catá, n̄ gaya n̄ pagcásagot co sa castilà: ipinag-útos sa akin n̄ curang malakí.

—¡Ah! at ¿anó ang guinawâ mo sa bangcáy pagcatápos?—ang ipinagpatúloy na pagtatanóng n̄ maselang.

—¡Diablo! cung dí co lamang icáw nakikilala at natatalastas cung icáw ay "lalaki", sasabihin cung icáw ay túnay n̄gang castilang civil: cung magtanóng ca'y túlad dín sa canyá. Gayón ...ipinag-utos sa akin n̄ curang malakíng siyá'y ilibíng co sa libin̄gan n̄ m̄ga insíc, n̄guni't sa pagcá't totoong mabigát ang cabaong at maláyò ang libin̄gan n̄ m̄ga insíc....

—¡Ayaw! ¡yaw! ¡yaw co n̄ humúcay!—ang isinalabat n̄ causap na lipós n̄ pan̄gin̄gilabot, na binitiwán ang pála at umahon sa hucáy;—akíng nábaac ang bá-o n̄ isáng úlo at nan̄gan̄ganib acóng bacâ hindî acó patuluguín sa gabíng itó.

Humalakhác ang maglilíbing n̄ canyáng makítang samantalang umaalis ay nagcucruz.

Unti-unting napúpunô ang libinġan nġ mġa lalaki't mġa babáeng páwang nanġacalucsâ. Ang ibá'y nanġagħáhanap na maluát nġ baunan; silá-silá'y nanġagtatalo, at sa pagca't hindí mandín silá manġagcasundò, silá'y nanġagħíhiwalay at bawa't isá'y lumúluhod cung saán lalong minamagaling niyá,; ang mġa ibá, na may mġa "nicho" ang caniláng mġa camag-anac, nanġagsísindi nġ malalaking candilâ at nanġagdárasal nġ taimtím; naririnig din namán ang mġa buntóng hinińġá at mġa ġagħól, na pinacalalabis ó pinipiguil. Naríńġig na ang alinġawnġaw nġ "orápreo, orápreo" at "requiemeternams."

Násoc na nacapugay ang isáng matandáng lalaki. Marami ang nanġagtawá pagcakita sa canyá, ikinunót ang mġa kíluy nġ iláng mġa babae. Tila mandín hindí pinúpuna nġ matandáng lalaki ang ġayóng mġa ipinakikita sa canyá, sa pagcá't napatunġo siyá sa buntón nġ mġa bunġô nġ úlo, lumuhód at may hinanap sa loob nġ iláng sandalí sa mġa but-ó; pagcatapos ay mainġat na inisaisáng ibinucód ang mġa bunġô nġ úlo, at sa pagca't hindí mandín makita niyá ang canyáng hinahanap, umilíńġ, lumíńġap sa magcabicabilâ at nagtanóng sa maglilíbing.

—¡Oy!—ang sinabi sa canyá.

Tumungháy ang maglilíbing.

—¿Nalalaman mo bâ cung saan naroon ang isáng magandáng bungô nġ úlo, maputíńġ tulad sa lamán nġ niyóg, waláng caculangculang ang mġa nġípín, na inalagáy co sa paanán nġ cruz, sa ilalim nġ mġa dahong iyón?

Ikinibít nġ maglilibing ang canyáng mġa balícat.

—¡Masdán mo!—ang idinugtóng nġ matandâ, at ipinakita sa canyá, ang isáng pílac na salapí, —walâ aco cung hindí itó, nġuni't ibíbigay co sa iyó cung makita mo ang bunġóng iyón.

Pinapagdilidili siyá, nġ ningníńġ nġ salapí, tinanáw ang buntunan nġ mġa, butó, at nagsalitâ:

—¿Walâ bâ roon? Cung ġayó'y hindí co nalalaman. Nġuni't cung ibig ninyó'y bíbigyan co pô cayó nġ ibá.

—¡Catulad ca nġ baunang iyóng hinuhucay!—ang winíca sa canyá nġ matandáng lalaking nanġínġinig ang voces;—hindí mo nalalaman ang halagá nġ nawawalâ sa iyo. ¿Sino ang ililibing sa húcay na iyán?

—¿Nalalaman co bâ cung sino? Isáng patáy ang ilílibing diyan!—ang sagót na nayáyamot nġ maglilibing.

—¡Tulad sa baunan! ¡tulad sa baunan!—ang inulit nġ matandáng lalaking nagtátawa nġ malungcot;—hindí mo nalalaman ang iyong hinuhucay at ang iyong nilalamon! ¡Húcay! ¡húcay!

Samantala'y natapos nġ maglilíbing ang canyáng ġawâ; dalawáng nacatimbóng lupang basâ at mapulápulá ang na sa magcabilang tabí nġ húcay. Cumúha sa canyáng salacót nġ hichó, nġumanġâ at pinagmasídmasíd na may anyóng tanġá ang mġa nangyayari sa canyáng paliguid.

XIII.

MGA PAUNANG TANDA NANG UNOS

Nang sandalíńġ lumálabas ang matandáng lalaki, siyá namáng pagtiguil sa pasimulâ nġ bagtás ó landás nġ isáng cocheng tila mandín maláyò ang pinanggalingán, punóngpunô nġ alabóc at nagpapawis ang mġa cabayo.

Umibís si Ibarra sa cocheng casunód nġ isáng alílang matandáng lalaki; pinaalis ang coche sa isáng galáw lamang nġ úlo at napatunġo sa libinġang waláng kibò at malungcót.

—¡Hindí itinulot nġ aking sakít at nġ aking mġa pinanġanġasiwâang acó'y macabalíc dito!—ang sinasabi nġ matandáng lalaki nġ boong cakimían;—sinabi ni Capitang Tiagong siyá na ang bahalang magpatayô nġ isáng "nicho"; datapuwa't tinanimán co nġ mġa bulaclác at isáng cruz na acó ang ġumawâ....

Hindí sumagót sí Ibarra.

—¡Diyan pô sa licód nġ malakíńġ cruz na iyán—ang ipinagpatuloy nġ alilà, na itinuturò ang

isáng súloc nǝ silá'y macapasoc na sa pintúan.

Lubháng natitigagal nǝ ang caisipán ni Ibarra, cayá't hindí niyá nahiwatigan ang pagtatacá nǝ iláng táo nǝ siyá'y caniláng makilala, na tumiguil sa caniláng pagdarasál at sinundán siyá nǝ tinǝín, sa lakí nǝ pangguiguilalas.

Nag-iinǝat ang binatà nǝ paglacad, pinanǝinǝilagan niyáng dumaan sa ibabaw nǝ mǝa pinaglibinǝan, na madalíng nakikilala sa cahupyacán nǝ lúpà. Tinatapacan niyá nǝ una, nǝgayó'y iguinagalang niyá; gayón din ang pagcacálibing sa canyang amá. Humintô siyá pagdatíng sa cabiláng daco nǝ cruz at tuminǝín sa palibotlibot. Námanghá at napatigagal ang canyáng casama; hinahanap niyá ang bacás sa lúpa ay walá siyáng makitang cruz saan man.

—¿Dito cayâ?—ang ibinúbulong;—hindí doon; nǝuni't hinú cay ang lúpà.

Tinitingnan siyá ni Ibarra, na totoong masamá ang lóob.

—¿Siyá nǝâ!—ang ipinagpatuloy,—natátandaang cong may isáng bató sa tabí; may caiclían ang húcay niyao'y may sakít ang maglilibing, cayá't isáng casamá ang siyáng napilitang humú cay datapuwa't itátanong natín sa canyá cung anó ang guinawâ sa cruz.

Pinatunǝuhan nilá ang maglilibíng, na nagmámasid sa canilá nǝ boong pagtatacá.

Yumucód itó sa canilá, pagcapugay nǝ canyáng salacót.

—Maipakikisabi pô bâ ninyó sa amin cung alín ang húcay na doó'y dating may isáng cruz?—ang tanong nǝ alilà.

Tiningnan nǝ tinatanong ang lugar at nag-isíp isíp.

—¿Isáng cruz bang malakí?

—¿Opò, malakí,—ang pinapagtibay na sagót nǝ matandáng lalaki nǝ boong catuwâan, at tinitingnan niyá nǝ macahulugán si Ibarra, at sumayá namán ang mukhá nitó!

—¿Isáng cruz na may labor at may taling oway?

—¿Siyá nǝâ! ¿siyá nǝâ! ¿iyán nǝâ! ¿iyán nǝâ!—at iguinuhit nǝ alilà sa lupà ang isáng anyóng cruz bizantina^[215].

—¿At may taním na mǝa bulaclác sa húcay?

—¿Mǝa adelfa, mǝa sampaga at mǝa pensamiento! ¿iyán nǝâ!—ang idinugtóng na malakí ang towâ, at inalayan niyá nǝ isáng tabaco ang maglilibíng.

—Sabihin nǝa ninyó sa amin cung alín ang húcay at cung saán naroon ang cruz.

Kinamot nǝ maglilibíng ang tainǝa't sumagót na naghíhicab:

—¿Abá ang cruz!... ¿akin nǝ sinúnog!

—¿Sinúnog? at ¿bákit ninyó sinúnog?

—Sa pagcá't gayón ang ipinag-útos nǝ curang malakí.

—¿Síno bâ ang curang malakí?—ang tanóng ni Ibarra.

—¿Síno? Ang nangháhampas, si parí Garrote.

Hinaplós ni Ibarra ang canyáng nóo.

—Datapuwa't ¿masasabi pô bâ ninyó sa amin man lamang ang kinalalagyan nǝ húcay? Dapat ninyóng matandaan.

Nǝumití ang maglilibíng.

—¿Walá na riyán ang patáy!—ang mulíng isinagót nǝ boong catahimican.

—¿Anó pô ang sabi ninyó?

—¿Abá!—ang idinugtóng nǝ táong iyóng ang anyó'y nagbíbirô;—ang naging capalít niyá'y isáng babaeng inilibíng co roong may isáng linggó na nǝgayón.

—¿Nauulól pô bâ cayó?—ang itinanong sa canyá nǝ alilà,—diyata't walá pa namáng isáng taóng siyá'y aming inililibíng.

—¿Tunay nǝa iyón! marami nǝ buwan ang nacaraan mulâ nǝ siyá'y aking hucayit't cuning ulí sa baunan. Ipinag-utos sa aking siyá'y hucayin co nǝ curang malakí, upang dalhin sa libinǝan nǝ mǝa insíc. Nǝuni't sa pagká't mabigát at umúulan nǝ gabíng yaón....

Hindí nacapagpatuloy nǝ pananalitâ ang táo; umudlót sa pagcáguítla nǝ makita ang anyô ni Crisóstomo, na dinaluhóng siyá't sacá siyá tinangnán sa camáy at ipinágwagwagan.

—At guinawâ mo ba?—ang tanóng nǝ binatang ang anyô nǝ pananalita'y hindí namin maisaysay.

—Howág po cayóng magalit, guinoo—ang sagót nǝ maglilibíng na namumutla't nanǝínǝinig;—hindí co po namán siyá inilibíng sa casamahán nǝ mǝa insíc. Mabuti pa ang malúnod cay sa

mapasama sa m̃ga insíc—ang wica co—at siyá'y iniabsáng co sa tubig!

Inilagáy ni Ibarra ang canyáng m̃ga camay sa magcabilang balicat ñ maglilíbing at mahabang oras na siyá'y tinitigan ñ tiñging hindi maisaysay cung anóng íbig sabihin.

—¡Icáw ay walâ cung dí isáng culang palad!—ang sinabi, at umalís na dalídaling tinatahac ang m̃ga butó, m̃ga húcay, m̃ga cruz, na paráng ísang sirâ ang ísip.

Hinahaplos ñ maglilíbing ang canyáng bísig at bumúbulong:

—¡Ang guinágawang m̃ga caligaligán ñ m̃ga patáy! Binugbóg acó ñ bastón ñ páring malakí, dahiláng ipinahintulot cong ilibíng ang patáy na iyón ñ acó'y may sakít; ñgayo'y cauntí ñ balín nitó ang aking bísig, dahil sa pagcahucay co ñ bangcáy. ¡Itó ñga namáng m̃ga castilà! ¡Marahil pa'y alisán acó nitó ñ aking hánap-búhay!

Matúlin ang lacad ni Ibarra na sa maláyò ang tanáw; sumúsunod sa canyáng umíiyac ang alílang matandáng lalaki.

Lúlubog na lamang ang áraw; macacapál na m̃ga dilím ang siyáng lumalatag sa Casilanġanan; isáng hanġing mainit ang siyáng nagpapagalaw sa dúlo ñ m̃ga cáhoy at nagpaparaġ sa m̃ga cawayanan.

Nacapugay na lumalacad si Ibarra; sa canyáng m̃ga matá'y walang bumabalong na isáng lúhà man lamang, waláng tumatacas sa canyáng dibdib cáhi't isáng buntóng hiniġá. Lumalacad na parang may pinagtatanauan, marahil sa pagtacas sa anino ñ canyáng amá, ó bacâ namán cayâ sa dumádating na unós. Tináhac ang báya't lumabás sa luwál, tinunġo yaóng lúmanġ báhay na malaon ñ panahông hindi tinutungtunġan. Naliliguid ang bahay na iyón ñ pader na sinísibulan ñ m̃ga damóng macacapál ang dahon, tila mandin siyá'y hinuhudyatán; bucás ang m̃ga bintánà; umúugoy ang iláng-ílang at ipinápagaspa ñ boong casayahan ang canyáng m̃ga sanġáng hític ñ m̃ga calapati na nagpapaliguídliguid sa matibong na bubóng ñ caniláng tahanang na sa guitna ñ halamanan.

Páhiná 106

Nġuni't hindi pinápansin ñ binatà ang caligayaháng itóng iniháhandog sa canyáng pagbalíc sa lúmanġ báhay: nacapácò ang canyáng m̃ga matá sa anyò ñ isáng sacerdoteng canyáng macacasalubong. Itó'y ang cura sa San Diego, yaong laguig nagdidilidiling franciscano na ating nakita, ang caaway ñ alférez. Tiniticlop ñ hanġin ang canyáng malapad na sombrero; ang canyáng hábitong guinggo'y dumirikit sa canyáng catawán at ipinakikita ang anyo nito; na anó pa't námamasid ang canyáng m̃ga payát na hitang may pagcá sacáng. Sa cána'y may háwac na isáng bastóng palasang may tampóc na gáring. Noón lamang nagcakita siláng dalawá ni Ibarra.

Pagsasalubong nilá'y sandalíng humintò ang binata't siyá'y tinitigan; iniawas ni Fr. Salví ang canyáng m̃ga matá at nagpaconowaríng nalílibang.

Sandalíngsandali lamang tumagál ang pag-aalinlanġan: malicsíng linapitan siyá ni Ibarra, pinatiguil at idiniín ñ boong lacás ñ canyáng camáy na ipinatong sa balicat ñ pári, at nagsalitáng halos bahagya na mawatasan:

—¿Anó ang guinawâ mo sa aking amá?—ang itinanóng.

Si Fr. Salvíng namutlá, at nanġatál ñ mabasa niyá ang m̃ga damdamíng nalalarawan sa mukhá ñ binatà'y hindi nacasagót; nawalán ñ diwâ.

—¿Anó ang guinawâ mo sa aking amá?—ang mulíng itinanóng na nalulunod ang voces.

Ang sacerdoteng untúnting nahútoc, dahil sa camáy na sa canyá'y nagdíriin ay nagpumilit at sumagót:

—¡Cayó po'y nagcacamalí; walâ acóng guinagawang anó man sa inyóng amá.

—¿Anóng walâ?—ang ipinagpatuloy ñ binatà, at sacâ siyá idiniín hanggáng sa siyá'y mápaluhod.

—¡Hindi pó, sinasabi co sa inyó ang catotohanan! ang aking hinalinhán, si pári Dámaso ang may cagagawán....

—¡Ah!—ang sinabi ñ binata't siyá'y binitiwán at bago tumampál sa noo. At iniwan ang abáng si Fr. Salví at dalidáling tinunġo ang canyáng sariling báhay.

Samantala'y dumatíng ang alilà at tinulunġan sa pagtindíg ang fraile.

XIV.

ANG ULOL NA SI TASIO Ó ANG FILOSOFO

Naglálacad sa mġa lansánġang waláng tinutunġo't waláng iniisip ang cacaibáng matandáng lalaki.

Nag-aral siyá nġ una nġ Filosofía, at iníwan niya ang pag-aáral sa pagsunód sa canyáng ináng matandâ na; at hindî niyá ipinagpatuloy ang pag-aaral, hindî sa caculanġan nġ magugugol at hindî rin sa caculanġan nġ cáya nġ pag-iísip: tumíguil siyá nġ pag-aáral, dahilán nġâ sa pagcá't mayaman ang canyáng iná, at dahilan sa ayon sa sabiha'y matalas ang canyáng ísip. Natatacot ang mabaít na babaeng maguínġ pantás ang canyáng anác at macalimot sa Dios, cayâ nġâ't siyá'y pinapamili, sa siyá'y magpári ó íwan niyá ang colegio nġ San José. Nang panahón pa namáng iyó'y siyá'y may naiibigang babae, cayá't pinili niyá ang íwan ang colegio at nag-asawa siyá. Hindî lumampás ang isáng taón at siyá'y nabáo at naulila; guinawâ niyáng aliwan ang mġa libro upang siyá'y macaligtás sa calungcutan, sa sabong at sa pagca waláng guinágawâ. Datapowa't lubháng nawili sa mġa pag aaral at sa pamimili nġ mġa libro, hanggáng sa mapabayaan niyá ang sariling pamumuhay, cayá't siyá'y unti-unting naghírap.

Tinatawag siyáng Don Anastasio ó filósofo Tasio nġ mġa táong may pinagaralan, at ang mġa masasamá ang tûrò, na siyáng lalong marami, tinatawag siyáng Tasionġ ul-ól, dahil sa hindî caraniwang canyáng mġa caisipán at cacaibang pakikipagcapowa-táo.

Ayon sa sinabi na namin, ang hapo'y nagbabalang magca unós; liniliwanagan ang abó abóng lanġit nġ iláng kidlát; mabigát ang aláng-álang at totoong maalis-ís ang hanġin.

Wari'y nalimutan na nġ filósofo Tasio ang canyáng kinalúlugdang bunġô nġ ulo; nġayó'y nġuminġiting pinagmámasdan ang maiitim na panġanurin.

Sa malapít sa simbaha'y nasalubong niyá ang isáng táong naca chaqueta nġ alpaca at daladala sa camáy ang may mahiguít na isáng arrobang candíla at isáng bastóng may borlas, bílang saguísag nġ punong may capangyarihan.

—¿Tila po cayo'y natótowâ?—ang tanóng nitó sa wícanġ tagalog.

—Siya nġâ pô, guinoong capitan; natótowâ acó sa pagcá't may isá acóng inaasahan.

—¿Ha? ¿at alín ang inyóng inaasahang iyán?

—¡Ang unós!

—¡Ang unós! ¿Nag-aacála bâ cayóng maligò?—ang tanóng nġ gobernadorcillo nġ palibác, na minamasdan ang dukháng pananamít nġ matandáng lalaki.

—Maligò acó ... ¡hindî masamá, lalong lalô na pagcâ nacatitised nġ isáng dumi!—ang sagôt ni Tasio, na palibác din namán ang anyô nġ pananalita, bagá man may pagca pagpapawaláng halagá sa canyáng causap—nġuni't naghíhintay acó nġ lálong magalínġ.

—¿At anó pô bâ iyón?

—Iláng mġa lintíc na pumatáy nġ mġa táo at sumúnog nġ mġa báhay.

—¡Hinġín na ninyóng paminsanan ang gúnaw!

—¡Narapat tayong lahát, cayó at acóng gunawin! Dalá pô ninyó riyan, guinoong capitan, ang isáng arrobang candílang gáling sa tindahan nġ insíc; may mahiguít nġ sampóng taóng aking ipinakiusap sa bawa't bágong capitang bumibili nġ pararrayos[216], at pinagtatawanan acó nġ lahát; gayón ma'y bumibili nġ mġa "bomba" at mġa "cohete", at nanġagbabayad nġ mġa repique nġ mġa campánà. Hindí lamang itó: kinábucasan nġ pakikiusap co sa inyó, nagbilin pô cayó sa mġa magtutunáw na insíc nġ isáng "esquilang" álay cay Santa Bárbara, gayóng nasiyasat na nġ carunungang mapanġanib ang tumugtóg nġ mġa campanà sa mġa araw na may unós. At sabihin pô ninyó sa akin, ¿bakit pô bâ nġ taóng 70 nġ mahulog ang isáng lintíc sa Binyáng, doon pa namán nahúlog sa campanario at iguinibâ ang relój sacâ isáng altar? ¿Anó ang guinagawâ nġ esquilita ni Santa Bárbara?

Nang sandalíng iyo'y cumisláp ang isáng kidlát.

—¡Jesús, María y José! ¡Santa Bárbarang mahál!—ang ibinulóng nġ capitang namutlá at nagcruz.

Humalakhác si Tasio.

—¡Cayó'y carapatdapat sa panġalan nġ inyóng pintacasi!—aní Tasio sa wicang castilà, tinalicdán ang capitan at tumúnġo sa simbahan.

Nagtátayo ang mġa sacristan sa loob nġ simbahan nġ isáng "túmulo"[217] na nalilibot nġ mġa malalaking candílang natitiric sa mġa candelabrong cáhoy. Ang túmulong yao'y dalawáng mesang malalaking pinagpatong at natátacpan nġ damít na maitím, na may mġa listóng puti; sa magcabicabila'y may napipintang mġa bunġô nġ úlo.

—¿Iyán ba'y patungcól sa mġa cálolowa ó sa mġa candilâ?—ang itinanóng.

At nġ makita niyá ang dalawáng batang lalaking may sampóng taón ang isá at ang isá'y may malapit sa pitó, lumapit sa caniláng hindí na hinantay ang sagót nġ mġa sacristán.

—¿Sasama ba cayó sa akin, mġa báta?—ang itinanóng sa canilá. May handâ sa inyó ang inyóng nanay na isáng hapunang marapat sa mġa cura.

—¡Aayaw po coming paalisin nġ sacristan mayor hanggang hindí tumutugtog ang icawalóng horas—ang sagót nġ pinacamatandâ.—Hinihintay co pong másinġil ang aking "sueldo" upang maibigay co sa aking iná.

—¡Ah! at ¿saán bâ cayó paparoon?

—Sa campanario pô upang dumublás sa mġa cálolowa.

—¿Pasasacampanario cayó? ¡cung gayó'y cayó'y mag-inġat! ¡howág cayóng lalapit sa mġa campanà hanggáng umúunos!

Umalís sa simbahan, pagcatapos na masundán nġ isáng titíg na may habág ang dalawáng batang pumapanhic sa mġa hagdanang patunġo sa coro.

Kinuscós ni Tasio ang mġa matá, tuminġín ulí sa lanġit at bumulóng: —Nġgayó'y dáramdamin cong mahulog ang mġa lintíc.

At nacatunġóng pumaroon sa labás nġ báyang nag-iisip-isip.

Dumáan pô muna cayó!—ang sabi sa canyá sa wicang castilà nġ isáng matimyás na voces mulá sa isáng bintanà.

Tumungháy ang filósofo, at canyáng nakita ang isáng lalaking may tatlompô ó tatlompô't limang taóng sa canyá'y nġumití.

—¿Anó pô bâ ang inyóng binabasa riyán?—ang tanóng ni Tasio, na itinuturò ang isáng librong hawac nġ lalaki.

—Isáng librong pangcasalucuyan: ¡"Las penas que sufren las benditas ánimas del Purgatorio!"[218]—ang isinagót nġ causap na nġuminġití.

—¡Nacú! ¡nacú! ¡nacú!—ang wicâ nġ matandang lalaki sa sarisaring "tono" nġ voces, samantalang pumapasoc sa báhay;—totoong matalas ang ísip nġ cumathâ niyán.

Pagcapanhic niyá nġ hagdanan ay tinanggáp siyá nġ boong pakikipag-ibigan nġ may báhay na lalaki at nġ canyáng asawa. Don Filipino ang panġalan nġ lalaki at Doña Teodora Viña namán ang babae. Si Don Filipino ang siyáng teniente mayor at siyáng púnò nġ isáng "partidong" halos ay "liberal"[219], sacali't matatawag itó nġ gayón, at cung sacaling mangyayaring magcaroon nġ mġa "partido" sa mġa bayan nġ Filipinas.

—¿Nakita pô ba ninyó sa libinġan ang anác nġ nasirang si Don Rafael na bagong carárating na galing sa Europa?

—Opò, nakita co siyá, nġ siyá'y lumúlunsad sa coche.

—Ang sabihana'y naparoot upang hanapin ang pinaglibingán sa canyáng amá ... Marahil cakilakilabot ang canyáng pighatí n̄g maalaman....

Ikinibít n̄g filósofo ang canyáng m̄ga balicat[220].

—¿Hindí pô bà dináramdam ninyó ang casaliwâang palad na iyan?—ang tanóng n̄g guinoong babaeng bátà pa.

—Talastás na pô ninyóng acó'y isá sa anim na nakipaglibing sa bangcáy; acó ang humarap sa Capitan General n̄g aking makitang ang lahat dito'y hindí umímic sa gayóng calakilakihang capusunġán, gayóng cailán ma'y minamagaling co ang paunlacán ang táong mabait cung nabubuhay pa cay sa cung patáy na.

—¿Cung gayó'y bakit?

—Datapuwa't hindí pô acó sang-ayon sa pagmamanamana n̄g caharian. Alang-álang sa caunting dugong insíc na bigáy sa akin n̄g aking iná, sumasang-ayon acó n̄g cauntí sa caisipan n̄g m̄ga insíc: pinaúunlacaan co ang amá dahil sa anác, n̄guni't hindí ang anác dahil sa amá. Na ang bawa't isá'y tumanggáp n̄g gantíng pála ó n̄g caparusahan dahil sa canyáng m̄ga gawá; datapuwa't hindí dahil sa m̄ga gawà n̄g ibá.

—¿Nagpamisa pô bâ cayó n̄g patungcol sa inyóng nasírang asawa, alinsunod sa hatol co sa inyó cahápon?—ang itinanóng n̄g babae nagbago n̄g pinasasalitaan:

—¿Hindí!—ang sagót n̄g matandáng lalaking n̄guminġiti.

—¿Sayang!—ang isinagót n̄g babaeng tagláy ang túnay na pagpipighatí;—casabiháng hanggang sa icasamong oras n̄g umaga búcas, ang m̄ga calolowa'y malayang naglilibot at naghihintay n̄g sa canilá'y pagbibigáy guinhawa n̄g m̄ga buháy; na ang isáng misa sa m̄ga panahóng itó'y catimbáng n̄g limá ó anim na misa sa m̄ga ibáng araw n̄g isáng taón, ayon sa sabi n̄g cura, caninang umaga.

—¿Mainam! ¿Sa macatuwíd ay mayroon tayong isáng caaliw-alíw na taning na dapat nating samantalahin?

—¿N̄guni't Doray!—ang isinabad ni Don Filipino;—talastas mo n̄g hindí naniniwálà si Don Anastasio sa Purgatorio.

—¿Na hindí acó naniniwálà sa Purgatorio?—ang itinutol n̄g matandáng lalaking tumitindig na sa canyáng upuan.—¿Diyata't pati n̄g "historia" n̄g Purgatorio'y aking nalalaman!

—¿Ang historia n̄g Purgatorio!—ang sinabing puspós n̄g pagtatacá n̄g mag-asawa. ¿Tingnán n̄gâ natin! ¿Saysayin ninyó sa amin ang historiáng iyán!

—¿Hindí palá ninyó nalalaman ay bakit cayó'y nanġagpapadalá roon n̄g m̄ga misa at inyóng sinasabi ang m̄ga pagcacahirap doon? ¿Magaling! yamang nagpapasimulâ na n̄g pag-ulán at tíla mandín tátagal, magcacapanahón tayo upang howag tayong mayamót—ang isinagót ni Tasio, at saca nag-isíp-isíp.

Itiniclóp ni Don Filipino ang librong canyáng tanġan, at umupô sa canyáng tabi si Doray, na náhahandang huwag maniwálà sa lahat n̄g sasabihin ni Tasio. Nagpasimulâ itó sa paraang sumusunod:

—Malaon pang totoo bago manaog ang ating Panġinoong Jesucristo'y may Purgatorio na, at ito'y na sa calaguitnaan n̄g lúpà, ayon cay pári Astete, ó sa malapit sa Cluny, ayon sa monjang sinasabi ni pári Girard, datapuwa't hindí ang may cahulugan dito'y ang kinalalagyan. Magaling, ¿sinosino ang m̄ga nasásanag sa apoy na iyóng nag-aalab mulâ n̄g lalanġín ang sanglibutan? Pinapagtibay ang caunaunahang pagcacatatág n̄g Purgatorio n̄g Filisofía Cristiana na nagsasabing walâ raw guinágawang bagong anó man ang Dios mulâ n̄g magpahinġaláy siyá.

—Mangyayaring nagcaroong "in potentia"[221]; datapuwa't hindí "in actu"[222], ang itinutol n̄g teniente mayor.

—¿Magalíng na magalíng! Gayón ma'y sasagutin co cayóng may iláng nacakilala n̄g Purgatorio na talagang mayroon na "inactu", ang isá sa canilá'y si Zarathustra ó Zoroastro[223], na siyang sumulat n̄g isáng bahagui n̄g "Avestra"[224] at nagtatag n̄g isáng religióng sa m̄ga tanġing bagay nacacahawig n̄g atin at alinsunod sa m̄ga pantas, si Zarathustra'y sumilang na nauna cay Jesucristo n̄g walóng daang taón ang cauntian. Ang cauntian ang wícà co, sa pagca't pagcatapos na masiyasat ni Platón[225], Xanto de Lidia Plinio[226], Hermipos at Eudoxio,[227] inaacalâ niláng nauna si Zarathustra cay Jesucristo n̄g dalawang libo at limáng daan taón. Sa papaano mang bagay, ang catotohana'y sinasabi na ni Zarathustra ang isáng bagay na nawawanġis sa Purgatoria, at naghahatol siyá n̄g m̄ga paraan upang macaligtás doon. Matútubos n̄g m̄ga buháy ang m̄ga calolowang namatáy sa casalanan, sa pagsasalitâ n̄g m̄ga nasasaysay sa "Avestra" at gumawâ n̄g m̄ga cagalingán; datapuwa't kinacailanġang ang mananalánġin ay isáng camág-ánac n̄g nasirâ hanggang sa icaapat na salin. Ang panahóng táning sa bágay na itó'y sa taón taón, tumátagal n̄g limáng áraw. Nang malaon, n̄g tumibay na sa bayan ang gayóng pananampalataya, napagwári n̄g m̄ga sacerdote sa religióng iyóng malakíng dí anó lamang ang pakikinabanġin sa gayóng pananampalataya, caya't kinalacal nilá yaóng m̄ga "bilangguang n̄g itnġit n̄g dilím na pinaghaharian n̄g m̄ga pagnġanġalit sa nagawang casalanan", ayon sa sabi ni Zarathustra. Ipinaalam n̄gâ niláng sa halagáng isáng "derem", salapíng bahagyâ na ang halagá'y nababawas sa calolowa ang isáng táong pagcacasakit n̄g dí cawásà; n̄guni't sa pagca't ayon sa

religiong iyó'y may mġa casalanang pinarurusahan nġ tatlóng daan hanggáng isáng libong taón, gaya nġ pagsisinunġalíng, nġ pangdaráyà, at nġ hindí pagganáp sa naipanġacò, at ibá pa, ang nangyari'y tumátanggap ang mġa balawís na sacerdote nġ maraming millong "derems." Dito'y mapag-wawari na ninyó ang caunting bagay na nawawanġis sa Purgatorio natin, bagá man mapagtatantò na ninyóng ang pinagcacaibha'y ang mġa religión.

Páhiná 113

Isáng kidlát na may casunód agád agád na isáng maugong na culóg ang siyáng nagpatindig cay Doray na nagsalitáng nagcucruz:

—¡Jesús, Maria y José! Maiwan co muna cayó; magsusunog acó nġ benditang palaspás at nġ mġa "candilang perdón".

Nagpasimulâ nġ pag-uláng tila ibinubuhos. Nagpatúloy nġ pananalitâ ang filósofo Tasio, samantalang sinusundan niyá nġ tinġín ang paglayô nġ may asawang babáeng bátà pa.

—Nġyóng walâ na siyá'y lalong mapag-uusapan na natin nġ boong caliwanagan ang dahil nġ áting salitaan. Cahi't may caunting pagcamapamahiin si Doray, siyá'y magalíng na católica, at hindí co íbig na pumacnít sa púsò nġ pananampalataya: naíiba ang isáng pananampalatayang dalísay at wagás sa halíng na pananampalataya, túlad sa pagcacaiba nġ ninġas at nġ úsoc, wánġis sa caibhán nġ música sa isáng gusót na cainġayan: hindí napagkikilala ang ganitong pagcacaiba nġ mġa halíng, na túlad sa mġa binġí. Masasabi náting sa ganáng átin ay magalíng, santo at na sa catuwiran ang pagcacahácà nġ Purgatorio; nananatili ang pagmamahalan nġ mġa patáy at nġ mġa buháy at siyáng nacapipilit sa lálóng calinisan nġ pamumuhay. Ang casam-a'y na sa tacsil na paggamit nġ Purgatoriong iyán.

Nġuni't tingnán natin nġyóng cung bakit pumasoc sa catolicismo ang adhicáng itóng walâ sa Biblia at walâ rin sa mġa Santong Evangelio. Hindí binábangguít ni Moisés at ni Jesucristo caunti man lamang ang Purgatorio, at hindí nġa casucatán ang tanġing saysay na canilang sabinang na sa mġa Macabeo, sa pagca't bucód sa ipinasiyá sa Concilio nġ Laodicea, na hindí catotohanan ang librong ito, ay nitó na lamang huling panahón tinanggap nġ Santa Iglesia Católica. Walâ ring nacacatulad nġ Purgatorio sa religión pagana. Hindí mangyayaring panggalinġan nġ pananampalatayang itó ang casaysayang "Aliæ panduntor inanies" na totoong madalás bangguítin ni Virgilio^[228] na siyáng nagbigáy dahil sa dakilang si San Gregorio^[229] na magsalitâ nġ tungcól sa mġa cálolowang nalunod, at idagdág ni Dante^[230] ang bagay na itó sa canyáng "Divina Comedia".

Walâ rin namáng nacacawanġis nġ ganitóng caisipán sa mġa "brahman"^[231], sa mġa "budhista"^[232] at sa mġa egipcio mang nagbigáy sa Roma nġ caniláng "Caronte"^[233] at nġ caniláng "Averno"^[234]. Hindí co sinasaysay ang mġa, religión nġ mġa bayan nġ Ibabâ nġ Europa: ang mġa religión itó, palibhasa'y religión nġ mġa "guerrero"^[235], nġ mġa "bardo"^[236] at nġ mġa mánġanġaso^[237], datapuwa't hindí religión nġ mġa filósofo, bagá man nananatili pa ang caniláng mġa pananampalataya at patí nġ caniláng mġa "rito"^[238] na pawang nangálancang na sa religión cristiana; gayón ma'y hindí nangyaring sumama silá sa hucbó nġ mġa tampalasang nangloob sa Roma, at hindí rin silá nangyaring lumuclóc sa Capitolio^[239]: palibhasa'y mġa religión nġ mġa úlap, pawang nanġapápawí sa catanghaliang sícat nġ araw.—Hindí nġa sumasampalataya sa Purgatorio ang mġa cristiano nġ mġa unang siglo: nanġamámata'y siláng tagláy iyáng masayang pag-asang hindí na malalao't silá'y háharap sa Dios at makikita nilá ang mukhâ nitó. Si San Clemente na taga Alejandría^[240], si Orígenes^[241] at si San Irineo^[242] ang siyáng mġa unang mġa pári nġ Iglesiang tila bumábangguít nġ Purgatorio, marahil sa pagcadalá sa canilá nġ akit nġ religión ni Zarathustra, na namumulaclac at totoong lumalaganap pa nġ panahóng iyón sa boong Casilanġanan, sa pagca't malimit nating nababasa ang mġa pagsisi cay Orígenes, dahil sa canyáng malabis na paghílig sa mġa bagay sa Casilanġanan. Guinagamit ni San Irineong pangpatibay sa pananampalataya sa Purgatorio, ang "pagcátira ni Jesucristong tatlóng araw sa cailaliman nġ lúpà," tatlóng araw na pagcapasa Purgatorio, at canyáng inaacála, dahil dito, na bawa't cálolowa'y dapat manatili sa Purgatorio hanggáng sa mabuhay na mag-ulí ang catawán, bagá man tila laban mandin sa bagay na itó ang "Hodie mecum eris in Paradiso^[243]." Nagsasaysay rin namán si San Agustín, tungcól sa Purgatorio; datapowa't sacali't hindí niyá pinagtibay na tunay na mayroon nġa, gayón ma'y ipinalálagay niyang mangyayari nġang magcaróon, sa pag-aacála niyang maipagpapatuloy hanggáng sa cabilang búhay ang tinátanggap nating mġa caparusahan sa búhay na itó, dahil sa ating mġa casalanan.

Páhiná 114

Páhiná 115

—¡Nacú namán si San Agustín!—ang sinabi ni Don Filipino;—¡hindí pa siyá magcacásiya sa tinitiiis nating mġa hirap sa búhay na itó't íbig pa niyá ang magpatuloy hanggáng sa cabiláng-búhay!

—Ganyán nġa ang calagayan nġ bagay na ito: sumasampalataya ang ibá at ang ibá'y hindí. Bagá ma't sumáng-áyon na si San Gregorio, alinsunod sa canyáng "de quibusdam levibus culpis esse ante iudicium purgatorius ignis credendus est," hindí rin nagcaroon nġ patuluyang catibayan ang Purgatorio, hanggang sa nġ ipasiyá nġ Concilio sa Florencia nġ taóng 1439, sa macatuwíd ay nġ macaraan na ang walóng daang taón, na dápat magcaroon nġ isáng apóy na pangdalísay ó panglínis sa mġa cálolowang bagá ma't namatáy na sumísinta sa Dios, nġuni't hindí pa lubós napagbabayaran ang Justicia nġ May Capal. Sa cawacasa'y ang Concilio Tridentino^[244], sa ilalim nġ pangġunġulo ni Pio IV nġ taóng 1563, sa icalabinglimáng púlóng ay ilinagdâ ang cautosán tungcól sa Purgatorio, na ang pasimula'y: "Cum catholica ecclesia Spiritu Sancto edocta etc.," na doo'y sinasabing ang mġa patungcól nġ mġa buháy, ang mġa panalanġin, ang mġa paglilimós at iba pang mġa gawáng cabanalán ay siyáng mabibísang paraan upang mailigtás sa Purgatorio ang mġa cálolowa, bagá man sinasabing ang paghahayin nġ misa'y siyang lalong cagalingalinġan sa lahat. Gayón ma'y hindí sumasampalataya ang mġa protestante^[245] sa Purgatorio, at gayon dín

Páhiná 116

ang mġa páring griego[246], sa pagca't walâ siláng nakikitang pagbibigay catotohanan nġ Biblia[247], at sinasabi niláng binibigyang wacás nġ camatayan ang taning upang macagawâ nġ mġa carapatán ó nġ mġa laban sa mġa carapatán, at ang "Quodcumque ligaberis in terra" hindí ang cahulugá'y "usque ad purgatorium" etc.; nġuni't dito'y maisásagot na sa pagcá't na sa calaguitnàan nġ lúpa ang Purgatorio, talagáng dapat mapasailalim nġ capangyarihan ni San Pedro. Datapuwa't hindí acó matatapos nġ pagsasaysay, cung sasalitain co ang lahát nġ mġa sabi tungcol sa bagay ni itó. Isáng araw na ibiguin pô ninyóng pagmatuwiranan natin ang bagay sa Purgatorio, magsadyâ, cayó sa aking báhay at doo'y babasahin natin ang mġa libro at tayo'y maláyà at payapang macapagpapalagayan nġ canícanyang catuwiran. Nġgayó'y yayao na acó: hindí co mapaghúlò cung bakit itinutulot nġ cabanalan nġ mġa crístiano ang pagnanacaw sa gabíng itó.—Cayóng mġa punong báyan ay nanġagpapabayà sa ganítóng gawâ, at aking ipinanġanġanib ang aking mġa libro. Cung sana'y nanacawin nilá sa akin upang caniláng basahin ay aking ipaubayà, datapuwa't marami ang nanġag-iibig na tupukin ang aking mġa libro, sa hanġád na gumanáp sa akin nġ isáng pagcacaawang gawâ, at dapat nġang catacutan ang ganítóng pagcacaawang gawang carapatdapat sa califa[248] Omar[249]. Dahil sa mġa librong itó'y ipinalálagay nġ ibáng linagdaan na aco nġ parusa nġ Dios....

Páhiná 117

—¿Nġuni't inaacalà cong cayó po'y sumasampalataya sa parusa nġ Dios?—ang tanóng ni Doray na nġuminġiti at lumálabas na may dalang lalagyan nġ mġa bágang pinagsusunugan nġ mġa tuyóng dahón nġ palaspás, na pinagbubuhatan nġ nacayáyamot nġuni't masaráp na amóy na úsoc.

—¿Hindí co po alám, guinoong babae, cung anó ang gágawin sa akin nġ Dios!—ang isinagót ni matandang Tasio na nag-ísip-ísip. Pagcâ acó'y naghihinġalô na, iháhandog co sa canyá ang aking cataohang waláng camuntí mang tacot; gawín sa akin ang bawa't ibiguin. Nġuni't ma'y naiisip aco ...

—At ¿anó po ang naísip ninyóng iyán?

—Cung ang mġa católico lamang ang tanġing mapapacagaling, at limá lamang sa bawa't isáng daang católico ang siyang mapapacagaling, at sa pagca't ang dami nġ mġa católico'y icalabingdalawang bahagui nġ mġa nabubuhay na táo sa lúpà, sacali't paniniwalaan natin ang sinasabi sa mġa estadística[250], ¿ang mangyayari'y pagcatapos na mapacasamá ang yuta-yutang mġa táong nabuhay sa daigdig sa boong dí mabilang na mġa siglong nagdaan, bago nanaog sa lúpà ang Mananacop, at pagcatapos na matatay dahil sa atin ang Anác nġ isáng Dios, nġgayó'y lílima lamang ang mapapacagaling sa bawa't isáng libo't dalawang daang táo? ¿Oh, tunay na tunay na hindí! ¿Minámagaling co pa ang magsaysay at sumampalatayang gaya ni Job: "¿Diyata't magpapacabagsíc icáw sa isáng inilílipad na dahon at pag-uusiguin mo ang isáng tuyóng layác?" ¿Hindí, hindí mangyayari ang gayóng casaliwaang pálad na calakilakihan! ¿Cung sampalatayanan ito'y isáng capusunġán; hindí, hindí!

—¿Anóng inyóng gágawin? Ang Justicia, ang cadalisayan nġ Dios ...

—¿Oh, datapuwa't nakikita nġ Justicia at nġ Cadalisayan nġ Dios ang darating bago guinawâ ang paglikhá sa Sangsinucob!—ang isinagót nġ lalaking matandang nanġinġilabot na tumindíg.—Ang boong kinapal, ang táo ay isáng linaláng sa isáng nais lamang nġ calooban; nġuni't hindí niyá kinacailanġan, cayá't hindí nġâ marapat na likhaín niyá, hindí, cung cacailanġaning mapacasamá sa waláng hanggáng casaliwaang palad ang daándaáng táo upang mapaligaya ang isá lamang, at ang lahát nġ itó'y dahil sa mġa minanang casalanan ó sa sandalíng pagcacasala, ¿Hindí! Cung iyá'y maguiguig catotohanan, sacalín na ninyo't patayin iyáng inyóng anác na lalaking diya'y tumutulog; cung ang ganyáng pananampalataya'y hindí isáng malaking capusunġáng lában sa Dios na iyáng dapat na maguín siyang Dakilang Cagalinġan; pagcacágayó'y ang Molok fenicio na ang kinacai'y ang inihahayin sa canyáng mġa pinápatay na táo at ang dugóng waláng-malaysála, at sinususunog sa canyáng tiyán ang mġa sanggól na inagaw sa dibdib nġ caniláng mġa iná, ang mamamatay-táong dios na iyán, ang dios na iyáng calaguimlaguim, cung isusumag sa Canyá'y masasabing isáng dalagang mahinà ang loob, isáng caibigang babae, ang iná nġ Sangcataohan!

Páhiná 118

At puspós nġ panghihilacbót, umalís sa báhay na iyón ang ul-ól ó ang filósofo, at tumachó sa lansanġan, bagá man umuulan at madilím.

Isáng nacasisilaw na kidlát na caacbáy nġ isáng cagutlaguitlang culóg na nagsabog sa impapawid nġ pangpatáy na mġa lentic ang siyang tumangláv sa matandang lalaking nacataás ang mġa camáy sa lanġit, at sumísigaw:

—¿Tumutulot icaw! ¿Talastas co nang hindí ca mabanġís; talastas co nang ang dapat co lamang itawag sa iyo'y SI MABAIT!

Nag-iibayo ang mġa kidlát, lalong lumálacas ang unós....

XV.

ANG MGA SACRISTAN

Bahagyâ na ang patláng n̄ dagundóng n̄ m̄ga culóg, at pinan̄gun̄unahan bawa't culóg n̄ cakilakilabot na namimilipit na lintíc: masasabing isinusulat n̄ Dios ang canyáng pan̄galan sa pamamag-itan n̄ isáng súnog at ang waláng hanggáng bubóng n̄ lán̄git ay nan̄gín̄ginig sa tacot. Ang ula'y parang ibinubuhos, at sa pagca't hináhampas n̄ hán̄ging humahaguing n̄ lubháng malungcót, báwa't sandali'y nagbabago n̄ tinutun̄go. Ipinarirín̄gig n̄ m̄ga campána, n̄ voces na tagláy ang malaking laguím, ang caniláng mapangláv na hibíc, at sa sandasandalíng ínihihimpil n̄ nan̄gagbában̄gis na m̄ga culóg ang caniláng matunóg na atún̄jal, isáng malungcót na tugtóg n̄ campána, na daíng ang catúlád, ang siyáng humahagulgól.

Nan̄gasaicalawáng sáray n̄ campanario ang dalawáng bátang nakita náting caúsap n̄ filósofo. Ang pinacabátà sa canilá, na may malalaking matáng maitim at matatacutíng mukhâ, pinipilit na idigkít niyá ang canyáng catawán sa catawán n̄ canyáng capatíd, na totoong nacacawan̄gis niyá ang pagmumukhâ, at ang caibhán lamang ay malálím tumin̄gín at may pagcaanyóng matápang. Ang pananamit n̄ dalawá'y dukháng-dukhâ at puspós n̄ m̄ga sursi at tagpí. Nan̄ga-uupô sa capirásong cáhoy at capuwâ may tan̄gang isáng lubid na ang dúlo'y na sa icatlóng sáray, doon sa itáas, sa guitná n̄ cadilimán. Ang uláng itinutulac n̄ hán̄gin ay dumárating hanggáng sa canilá at pinapamímisic ang isáng upós n̄ candilang nag-aalab sa ibábaw n̄ isáng malaking bató na caniláng pinagugulong sa coro, upang huwarán ang úgong n̄ culóg, cung Viernes Santo.

—¡Batakin mo ang iyóng lúbid, Crispin!—anáng capatíd na matandâ sa bátà niyáng capatíd.

Nag-alambitin sa lúbid si Crispin, at nárinig sa itáas ang isáng daíng na mahinà, na pagdáca'y natacpán n̄ isáng culóg, na ang úgong ay pinarami n̄ libolibong alin̄gawn̄gáw.

Páhiná 120

—¡Ah! ¡cung na sa báhay sana táyong casáma n̄ nánay!—ang ibinuntóng hiningá n̄ maliit na tinítíngnan ang canyáng capatíd;—doo'y hindí acó matatacot.

Hindí sumagót ang matandáng capatíd; minámasdan cung paáno ang pagtúlò n̄ pagkit at tíla mandin may pinag-iisip.

—¡Doo'y walà sino mang nagsasabi sa aking acó'y nagnanácaw!—ang idinugtóng ni Crispin;—¡hindí itutulot n̄ nánay! ¡Cung maalaman niyáng aco'y pinapalò....!

Inihiwaláy n̄ matandáng capatíd ang canyáng m̄ga matá sa nin̄gas n̄ ílaw, tumin̄galá, pinang-guiguílan n̄ cagát ang malaking lúbid at bago bigláng binaltác, at n̄ magcagayo'y nárin̄gig ang matunóg na tugtóg n̄ campána.

—¿Mananatílí bâ tayo sa ganitóng pamumúhay, cacâ?—ang ipinatúloy ni Crispin. ¡Ibig co sánang magcasakit acó búcas sa báhay, ibig cong magcasakit acó n̄ malaón at n̄ acó'y alagáan n̄ nánay at huwág na acóng pabalikín ulí sa convento! ¡Sa ganitó'y hindí acó pan̄gan̄ganlang magnanácaw at waláng háhampas sa akin! At icáw man, cacâ, ang mabuti'y magcasakit cang casáma co.

—¡Howag!—ang sagót n̄ matandáng capatíd;—mamámatay táyong lahát: mamámatay sa pighatí ang nánay at cata'y mamámatay n̄ gútom.

Hindí na sumagót ulí si Crispin.

—¿Gaáno bâ ang sasahurin mo sa bowáng ito?—ang tanóng ni Crispin n̄ macaraan ang sandalí.

—Dalawáng piso: tatlóng multa ang ipinarusa sa akin.

—Bayaran mo na ang sinasabi niláng ninácaw co, at n̄ huwag táyong tawáguing m̄ga magnanacaw; ¡bayáran mo na, cacâ!

—¿Naúulol ca bâ, Crispín? Waláng macacain ang nánay; ang sabi n̄ sacristan mayor ay nagnacaw ca raw n̄ dalawáng onza, at ang dalawang onza ay tatlompô't dalawáng piso.

Bumilang ang malít sa canyáng m̄ga dalíri hanggáng sa dumating sa tatlompô't dalawá.

—¡Anim na camáy at dalawáng dalíri! At bawa't dalíri ay piso—ang ibinulóng na nag-iisip-íisip.—At bawa't piso ... ¿iláng cuarta?

—Isáng dáan at anim na pô.

—¿Isáng dáa't ánim na pong cuarta? ¿Macasandaan at ánim na pong isáng cuarta? ¡Nacú! ¿At gaano ang isáng dáa't ánim na pô?

—Tatlompô at dalawáng camáy—ang sagót n̄ matandáng capatíd.

Sandalíng pinagmasdán ni Crispín ang maliliit niyáng camáy.

Páhiná 121

—¡Tatlompô at dalawáng camáy!—ang inuulit úlit—ánim na camáy at dalawang dalíri, at bawa't dalíri ay tatlompô at dalawáng camáy ... at bawa't dalíri ay isáng cuarta ...¡Nacú gaáno caráming cuarta niyán! Hindí mabibilang n̄ isá sa loob n̄ tatlóng áraw ...at macabíbili n̄ sinelas na úcol sa m̄ga paa at sombrero ng úcol sa úlo, pagcâ umiinit ang áraw, at isáng malaking páyong pagca umúulan, at pagcain, at m̄ga damít na úcol sa iyo at sa nánay at....

Nag-isíp-isíp si Crispín.

—¡N̄gayó'y dináramdam co ang hindí co pagnanácaw!

—¡Crispín!—ang ipinagwicâ sa canyá n̄ canyáng capatíd!

—¡Huwág cang magálit! Sinabi n̄ curang pápatayin daw acó n̄ pâlò pag hindí sumipót ang salapî; cung ninácaw co n̄ga sána ang salapíng iyó'y aking maisisipot ...¡at cung sacali't mamatáy acó, magcaroon man lamang icáw at ang nánay n̄ m̄ga damít!...

—¡Sáyang at hindí co n̄ga ninácaw!

Hindí umimíc ang pinacamatandâ at hiníla ang canyáng lúbid. Pagcatapos ay nagsalitáng casabáy ang buntóng hiniñgá.

—¡Ang ikinatatacot co'y bacâ, cagalitan ca n̄ nánay cung maalaman!

—¿Sa acálâ mo cayâ?—ang tanóng n̄ malíit na nagtátaca.—Sabihin mong maigui ang pagcabugbog sa akin, ipakikita co ang aking m̄ga pasâ at ang punít cong bulsá: hindí acó magcaroon cailan man cung dí isáng cuarta lámang na ibinigay sa akin niyóng pascó at kinúha sa akin cahapon n̄ cura ang isáng cuartang iyón. ¡Hindí pa acó nacacakita n̄ gayón cagandáng isáng cuarta! ¡Hindí maniniwalâ ang nánay! ¡hindí maniniwalâ!

—Cung ang cura ang magsabi...

Nagpasimulâ, n̄ pag-iyác si Crispín, at ibinúbulong sa guitná n̄ paghagulhól:

—Cung gayó'y umuwí ca n̄ mag-isá; aayaw acóng umuwí. Sabihin mo sa nánay na acó'y may sakít; aayaw acóng umuwí.

—¡Crispín, huwág cang umiyác!—anang matandáng capatíd.—Hindí maniniwalâ ang nánay; huwág cang umiyác; sinabi ni matandáng Tasiong may handâ raw sa ating masaráp na hapúnan.

Tumin̄galâ si Crispín at pinagmasdán ang capatíd.

—¡Isáng masaráp na hapúnan! Hindí pa acó nanananghalian: áayaw acóng pacanin hanggáng hindí sumísipot ang dalawáng onza ... Datapuwa't ¿cung maniwalâ ang nánay? Sabihin mong nagsisinun̄galing ang sacristan mayor, at ang curang maniwalâ sa canyá'y sinun̄galing din, na siláng laháat ay sinun̄galing; na sinasabi niláng magnanacaw daw tayong laháat, sa pagca't ang tátay natin ay "viciosong".

N̄guni't sumún̄gaw ang isáng úlo sa maliit na hagdáng patun̄gó sa pan̄gulong aáray n̄ campanario, at ang úlong itó, na cawan̄gis n̄ cay Medusa[251], ang siyáng bigláng humárang n̄ salitâ sa m̄ga lábi n̄ bátâ. Yaó'y isáng úlong habâ, payát, na may mahahabang buhóc na maitím; salamíng azul sa matá ang siyáng cumúcublí n̄ pagca bulág ang isáng matá. Yaón ang sacristán mayor, na talagáng gayón cung pakita, waláng ín̄gay, hindí nagpáparamdam n̄ pagdatíng.

Nanglamíg ang magcapatíd.

—¡Minumultahán catá, Basilio, n̄ caháti, dáhil sa hindí mo pagtugtóg n̄ maayos!—ang sábi

n̄g voces na malagunlóng na tila waláng campanà sa lalaugan.—At icáw, Crispín, mátira ca rito n̄gayóng gabí hanggáng sa sumipót ang iyóng ninácaw.

Tiningnán ni Crispín ang canyáng capatíd, na parang siyá'y humihin̄ging tangkílic.

—Binigyán na camí n̄g capahintulutan ... hiníhintay pô camí n̄g nánay sa á las ocho—ang ibinulóng ni Basilio tagláy ang boong cakimían.

—¡Icáw man namán ay hindí macaaalís sa icawalóng oras; hanggáng sa icasampô!

—N̄guni't talastás na pô ninyóng hindí nacapaglálacad pagca á las nueve na, at maláyò ang báhay.

—At ¿ibig mo yatang macapangyari pa cay sa ákin?—ang itinanóng na galít n̄g táong iyón. At hinawacan si Crispín sa bisig at inacmàng caladcarín.

—¡Guinoo! ¡may isáng linggó na pô n̄gayóng hindí namin nakikita ang aming iná!—ang ipinakiusap ni Basilio, at tinan̄gnán ang canyáng batang capatíd na ang anyó'y íbig ipagsanggaláng itó.

Nailayò ang canyáng camáy n̄g sacristán mayor sa isáng tampál, at sacâ kinaladcád si Crisping nagpasimulâ n̄g pag-iyác, at nagpatinghiḡâ, samantalang sinasabi sa canyáng capatíd:

—¡Huwág mo acóng pabayâan, pápatayin acó nilá!

N̄guni't hindí siyá pinansín n̄g sacristan, kinaladcád at nawalâ siyá sa guitnâ n̄g cadilimán.

Nátira si Basilio hindí man lamáng macapagsalitâ. Nárinig niyá, ang m̄ga pagcacáhampáshampás n̄g catawán n̄g canyáng capatíd sa m̄ga baitang n̄g maliit na hagdanan, isáng sigáw, iláng tampál, at unti-unting napáwi sa kanyáng tainḡa ang gayóng m̄ga pagsigáw na nacaháhambal.

Hindí humíhinḡa ang bátà: nacatindíg na nakíkinig, dilát na dilát ang m̄ga matá, at nacasuntóc ang m̄ga camáy.

—¿Cailán bagá cayâ acó macapag aaráro n̄g isáng búkid?—ang maráhang ibinúbulong, at dalídaling nanáoḡ.

Pagdatíng sa coro'y nakiníg n̄g maigui: lumálayò n̄g boong catulinan ang voces n̄g canyáng capatíd, at ang sigáw na: "¡nánay!" "¡cacâ!" ay nawaláng lubós pagcasará n̄g pintò. Nanḡánḡatal, nagpapawis, sandalí siyáng tumiguil; kinácagat niyá ang canyáng camao upang lunúrin ang isáng sigáw na nagtutumácas sa canyáng púsò at pinabayaan niyáng magpalingaplinḡap ang canyáng m̄ga matá sa nag-aagaw dilím at liwanag na simbahan. Doo'y malamlám ang ninḡas n̄g ílaw na lanḡís sa "lámpara"; na sa guitnâ, ang "catafalco"; sará ang lahát n̄g m̄ga pintuan, at may m̄ga rejas ang m̄ga bintánà.

Dì caguinsaguinsa'y nanhíc sa maliit na hagdán, linampasán ang panḡalawang sáray, na kinalalagyan n̄g nagnininḡas na candíla, nanhíc sa icatlóng sáray. Kinalás ang m̄ga lúbid na nacatálí sa m̄ga "badajo" (pamaltóc n̄g campánà), at pagcatapós ay mulíng nanáoḡ na namúmutlá; n̄guni't cumíkinang ang canyáng m̄ga matá'y hindí sa m̄ga lúhà.

Samantala'y nagpapasimulâ n̄g pagtíla ang ulán at untiunting lumiliwanag ang lánḡit.

Pinagdugtong ni Basilio ang m̄ga lubid, itináli ang isáng dúlo sa isáng maliit na pinacahalígui n̄g "barandilla", at hindí man lámang naalaalang patayín ang ílaw, umus-ós sa lubid sa guitnâ n̄g cadilimán.

Nang macaraan ang iláng minuto, sa isá sa m̄ga dáan sa báyan, ay nacárinig n̄g m̄ga voces at tumunóg ang dalawáng putóc; n̄guni't síno ma'y waláng natigatig, at mulíng tumahimic na lahát.

XVI.

SI SISA

Madilim ang gabí: tahimic na tumutulog ang m̄ga namamayan; ang m̄ga familiang nag-alaala sa m̄ga namatay na'y tumulog na n̄g boong capanatagán at capayapaan n̄g loob: nanḡagdasál na silá n̄g tatlóng bahagui n̄g rosario na may m̄ga "requiem", ang pagsisiyám sa m̄ga cálolowa at

nanġagpaninġas nġ maraming candilang pagkít sa haráp nġ mġa mahál na larawan. Tumupád na ang mġa mayayaman at ang mġa nacacacaya sa pagcabúhay sa mġa nagpamana sa canilá nġ caguinhawahan; kinabucasa'y sísimba silá sa tatlóng misang gágawin nġ báwa't sacerdote, manġagbíbigay silá nġ dalawáng piso at nġ ipagmisa nġ isáng patungcól sa cálolowa nġ mġa namatáy; bíbili sila, pagcatapos, nġ bula sa mġa patáy na puspós nġ mġa indulgencia. Hindí nġa totoong nápacahigpit ang Justicia nġ Dios na gáya nġ justicia nġ táo.

Nġuni't ang dukhá, ang mahírap, na bahagyâ nanacacakita upang may maipag-agdóng-búhay, at nanġangailánġang sumúhol sa mġa "directorcillo," mġa escribiente at mġa sundalo, upang pabayaan siláng mamúhay nġ tahimic, ang táong iyá'y hindí tumutulog nġ panatag, na gaya nġ inaacála nġ mġa poeta sa mġa palacio, palibhasa'y hindí pa silá maráhil nacapagtitiis nġ mġa hagnós nġ caralítan. Malungcót at nag-iisíp-isip ang dukhá. Nang gabíng iyón, cung cácauntí ang canyáng dinasál ay malaking lubhá ang canyáng dalánġin, tagláy ang hírap sa mġa matá at ang mġa lúha sa púsò. Hindí siyá nagsísiyam, hindí siyá marunong nġ mġa "jaculatoria", nġ mġa tulá at nġ mġa "oremus," na cathá nġ mġa fraile, at iniuucol sa mġa táong waláng sariling caisipán, waláng sariling damdámin, at hindí rin namán napag-uunawà ang laháť nġ iyón. Nagdásasal siyá nġ áyon sa pananalitá nġ canyáng caralitaan; ang cálolowa niyá'y tumatanġis dáhil sa canyáng sariling calagayan, at dáhil namán sa mġa namatáy, na ang pagsintá nilá sa canyá'y siyáng canyáng cagalinġan. Nangyayaring macapagsaysáy ang mġa lábi niyá nġ mġa pagbáti; nġuni't sumísigaw ang canyang ísip nġ mġa daing at nagsásalitá nġ mġa hinanakít. ¿Cayó bagá'y manġasísiyahan. Icáw na pumuri sa carukháan, at cayó namán, mġa aninong pinahihirapan, sa waláng pamúting panalanġin nġ dukhá, na sinasaysay sa haráp nġ isáng estampang masamá ang pagcacágawâ, na liniliwanagan nġ ílaw nġ isáng timsím, ó bacâ cayâ ang ibig ninyo'y ang may mġa candilang malalaki sa haráp nġ mġa Cristong sugatán, nġ mġa Virgeng malilít ang bíbig at may mġa matáng cristal, mġa misang wicang latíng ipinanġunġusap nġ mġa sacerdoteng hindí inuunawà ang sinasabi? At icáw, Religióng ilinaganap na talagáng úcol sa sangcataohang nagdaralitá, ¿nalimutan mo na cayâ ang catungculan mong umalíw sa naaapi sa canyáng carukháan, at humiyâ sa macapangyarihan sa canyáng capalalúan, at nġayó'y may laan ca lamang na mġa panġácò sa mġa mayayaman, sa mġa táong sa iyó'y macapagbabayad?

Páhiná 125

Ang caawaawang tao'y nagpúpuyat sa guiná nġ canyáng mġa anác na nanġatutulog sa canyáng síping; iniisip ang mġa bulang dapat bilhín upang mápahinġaláy ang mġa magulang at ang namatáy na esposo.—"Ang piso—anyá—ang piso'y isáng linggóng caguinhawahan nġ aking mġa anác; isáng linggóng mġa tawanan at mġa catuwâan, ang aking inimpóc sa bóong isáng buwan, isáng casuutan nġ aking anác na babaeng nagdádalaga na."—Datapuwa't kinacailanġang patayín mo ang mġa apóy na itó—ang wicà nġ voces na canyáng nárinig sa sermón—kinacailanġang icáw ay magpacahírap. "¡Tunay nġa! ¡kinacailanġan! Hindí ililigtas nġ Iglesia nġ waláng bayad ang mġa pinacasisinta mong cálolowa: hindí ipinamímigay na waláng bayad ang mġa bula. Dápat mong bilhín ang bula, at hindí ang pagtulog cung gabí ang iyóng gágawin, cung dí ang pagpapagal. Samantala'y mailálantad nġ iyóng anác na babae ang bahágui nang catawáng dapat ilíhim sa nanonood; ¡magpacagútom ca, sa pagca't mahál ang halagá nġ lánġit! ¡Tunay na túnay nġa yátang hindí pumapasoc sa lánġit ang mġa dukhá!

Nanġaglipiparan ang mġa caisipáng itó sa alang-alang na pag-itang mulá sa sahíg na kinalalatagan nġ magaspáng na baníg, hanggáng sa palupong kinatatalían nġ dúyang pinag-úuguyan sa sanggól na laláki. Ang paghinġá nitó'y maluág at payápà; manacânacang nġinunġuyâ ang láway at may sinasabing dí mawatasan: nananaguinip na cumacain ang sicmurang gutóm na hindí nabusóg sa ibinigáy sa canyá nġ mġa capatíd na matatandâ.

Ang mġa culiglíg ay humuhuning hindí nagbabago ang tínig at isinasaliw ang caniláng waláng humpáy at patupatuloy na írit sa mġa patlángpatláng na tin-ís na húni nġ cagaycáy na nacatagò sa damó ó ang butiking lumálabas sa canyáng butás upang humánap nġ macacain, samantalang ang tucò, na wala nġ pinanġanġanibang túbig ay isinusunġaw ang canyáng ulo sa gúang nġ bulóc na púnò nġ cáhoy. Umaatunġal nġ lubháng mapanglaw ang mġa áso doon sa daan, at sinasampalatayanan nġ mapamahíng nakikinig na silá'y nacacakita nġ mġa espíritu at nġ mġa anino. Datapuwa't hindi nakikita nġ mġa áso at nġ ibá pang mġa háyop ang mġa pagpipighatí nġ mġa tao, at gayón man, ¡gaano carami ang canilang mġa cahirapang tiníitiis!

Páhiná 126

Doon sa maláyò sa bayan, sa isáng láyong may isáng horas, nátitira ang iná ni Basilio at ni Crispín, asáwa nġ isáng laláking waláng puso, at samantalang ang babae nagpipilit mabúhay at nġ macapag-arugà sa mġa anác, nagpapagalágala at nagsasabong namán ang lalaki. Madalang na madálang silá cung magkíta, nġuni't lágui nġ kahapishapis ang nangyayari pagkikita. Unti-unting hinubdán nġ lalaki ang canyáng asáwa nġ mġa híyas upang may maipagvicio siyá at nġ walá nang caanoano man si Sisa, upang magugol sa masasamáng mġa hingguíl nġ canyáng asawa, pinagpasimuláan nitóng siyá'y pahirapan. Mahiná, palibhasà, ang loob, malakí ang cahigtán nġ púsò cay sa pag-iisip, walá siyáng nalalaman cung dí sumintá at tumánġis. Sa ganáng canyá'y ang canyáng asawa ang siyáng dios niyá.; ang mġa anác niyá'y siyáng canyang mġa ángel. Sa pagca't talastás nġ lalaki cung hanggáng saan ang sa canya'y pag-ibig at tacot, guinágawa namán niyá ang catulad nġ asal nġ laháť nġ mġa diosdiosan: sa aráw-aráw ay lumálalá ang canyáng calupitan, ang pagca waláng áwà at ang pagcapatupatuloy nġ bawa't maibigan.

Nġ múhang tanóng sa canyá si Sisa nġ minsang siyá'y sumipót sa báhay, na ang mukha'y mahiguít ang pagdidilim cay sa dati, tungcól sa panucalang ipasoc nġ sacristan si Basilio, ipinatúloy niyá ang paghahagnós nġ manóc, hindí siyá sumagot nġ oo ó ayaw. Hindí nanġahás si Sisang ulítin ang canyang pagtatanong; datapuwa't ang lubháng mahigpít na casalatán nġ caniláng pamumúhay at ang hanġád na ang mġa báta'y manġag-áral sa escuelahan nġ bayan nġ pagbasa't pagsúlat, ang siyang sa canya'y pumílít na ipalútoy ang panucalà niya. Ang canyang

asawa'y hindi rin nagsabi ng anó man.

Nang gabíng yaon, icasampó't calahatí ó labíng-isá ang horas, ng numiningning na ang mġa bituin sa lanġit na pinaliwanag ng unós, nacaupô si Sisa sa isáng bangcóng cahoy na pinagmamasdan ang ilang mġa sanġá ng cahoy na nagniningasningas sa calang may tatlong batóng-buhay na may mġa dunggót. Nacapatong sa tatlong batóng itó ó tungcô ang isang palayóc na pinagsasainġan, at sa ibabaw ng mġa bága'y tatlong tuyóng lawlaw, na ipinagbibili sa halagang tatlo ang dalawang cuarta.

Páhiná 127

Nacapanġalumbabà, minámasdan ang madilawdilaw at mahinang níngas ng cawayang pagdaca'y naguiguig abó ang canyang madalíng malugnaw na bága; malungcót na nġiti ang tumatanglaw sa canyang mukhá. Nagugunità niya ang calugodlugód na bugtóng ng palayóc at ng apóy na minsa'y pinaturan sa canya ni Crispin. Ganitó ang sinabi ng batà:

"Naupô si Maitim, sinulót ni Mapula.
Nang malao'y cumaracara."

Batà pa si Sisa, at napagkikilalang ng dacong úna'y siya'y maganda at nacahahalina cung cumilos. Ang canyang mġa mata, na gaya rin ng canyang calolowang ibibigay niyang lahat sa canyang mġa anac, ay sacdal ng gaganda, mahahabà ang mġa pilíc-mata at nacaUIKit cung tumingín; mainam ang hayap ng ilóng; marikit ang pagcacaanyó ng canyang mġa labing namumutlá. Siya ang tinatawag ng mġa tagalog na "cayumanguing caligatan," sa macatuwid baga'y cayumanguí, nġuni't isang cúlay na malínis at dalísay. Baga man batà pa siya'y dahil sa pighatí, ó dahil sa gútom, nagpapasimulà na ng paghupyac ang canyang namumutlang mġa pisanġí; ang malagóng buhóc na ng úna'y gayac at pamuti ng canyang cataóhan, cung cayâ husay hindi sa pagpapaibiġ, cung dí sa pagca't kinaugaliang husayin: ang pusód ay caraniwan at walang mġa "aguja" at mġa "peineta."

May ilang araw nang hindi siya nacacaalis sa bahay at canyang tinatapos tabiin ang isang gawang sa canya'y ipinagbiling yaín sa lalong madalíng panahóng abót ng caya. Sa pagcaibig niyang macakita ng salapí, hindi nagsimba ng umagang iyón, sa pagca't maaabala siya ng dalawang horas ang cauntian sa pagparoo't parito sa bayan:—namimilit ang carukháang magcasala!—Ng matapos ang canyang gawa'y dinala niya sa may-ari, datapuwa't pinangacuan siya nitó sa pagbabayad.

Walà siyang inísip sa boong maghapon cung dí ang mġa ligayang tatamuhin niya pagdatíng ng gabí: canyang nabalitaang óowí ang canyang mġa anac, at canyang inísip na sila'y canyang pacaning magalíng. Bumilí ng mġa lawlaw, pinitas sa canyang malít na halaman ang lalong magagandang camatis, sa pagca't nalalaman niyang siyang lalong minamasrap ni Crispin pagcain, nanghinġi sa canyang capit bahay na si filósofo Tasio, na tumitira sa may mġa limangdaang metro ang layò sa canyang tahanan, ng tapang baboy-ramó, at isang hità ng patong-gubat, na pagcaing lalong minamasrap ni Basilio. At puspós ng pag-asa'y isinaing ang lalong maputíng bigas, na siya rin ang cumúha sa guiícan. Yaón nġa nama'y isang hapúnang carapatdapat sa mġa cura, na canyang handà sa caawaawang mġa batà.

Páhiná 128

Datapuwa't sa isang sawíng palad na pagcacatao'y dumatíng ang asawa niya't kinain ang canin, ang tapang baboy ramó, ang hità ng pato, limang lawlaw at ang mġa camatis. Hindi umiimic si Sisa, baga man ang damdam niya'y siya ang kinacain. Nang busóg na ang lalaki'y naalaalang itanóng ang canyang mġa anac. Napanġiti si Sisa, at sa canyang catowâa'y ipinangacò sa canyang sariling hindi siya maghahapunan ng gabíng iyón; sa pagca't hindi casiya sa tatlo ang nalabi. Itinanóng ng ama ang canyang mġa anac, at ipinalalagay niya itóng higuít sa siya'y cumain.

Pagcatapos ay dinampót ng lalaki ang manóc at nag-acalang yumao.

—¿Ayaw ca bang makita mo sila?—ang itinanóng na nanġanġatal;—sinabi ni matandang Tasiong sila'y malalaon ng cauntí; nacababasa na si Crispin ... marahil ay dalhín ni Basilio ang canyang sueldo.

Ng marinig itóng huling cadahilanan ng pagpiguil sa canya'y humintó, nag-alinlanġan, nġuni't nagtagumpay ang canyang mabuting angel.

—¿Cung gayó'y itira mo sa akin ang piso!—at pagcasabi ay umalis.

Tumanġis ng bóong capaitan si Sisa; nġuni't pagcaalaala sa canyang mġa anac ay natuyó ang mġa luhà. Mulí siyang nagsaing, at inihandà ang tatlong lawlaw na natira: bawa't isa'y magcacaroon ng isa't calahati.

—¿Darating silang malakí ang pagcaibig na cumain!—ang iniisip niya:—malayò ang pinangagalinġan at ang mġa sicmúrang gutóm ay walang pusò.

Pinakingan niyang magalíng ang lahat ng inġay, masdan natin at hinihiwatigan niya ang lalong mahinang yabag:

—Malacas at maliwanag ang lacad ni Basilio; marahan at hindi nacacawanġis ang cay Crispin—ang iniisip ng ina.

Macaalawa ó macaatló ng humúni ang calaw sa gúbat, mulà ng tumilà ang ulan, at gayón ma'y hindi pa dumarating ang canyang mġa anac.

Inilagay niya ang mġa lawlaw sa loob nġ palayoc at nġ huwag lumamig, at lumapit sa pintuan nġ dampâ upang siya'y malibang ay umawit nġ marahan. Mainam ang canyang voces, at pagcâ naririnig nilang siya'y umaawit nġ "cundiman", nanġagsisiiyac, ayawan cung bakit. Nġuni't nġ gabing iyó'y nanġanġatal ang canyang voces at lumalabas nġ pahirapan ang tġnig.

Itiniguil ang canyang pag-awit at tinitigan niya ang cadiliman. Sino ma'y walang nanggagaling sa bayan, liban na lamang sa hanġing nagpapahulog nġ tubig sa malalapad na mġa dahon nġ mġa saguing.

Caracaraca'y biglang nacakita nġ isang ásong maitġm na sumipót sa harap niya; may inaamoy ang hayop na iyón sa landas. Natacot si Sisa, cumúha nġ isang bató at hinaguis. Nagtatacbó ang asong umaatunġal nġ pagcapanglawpanglaw.

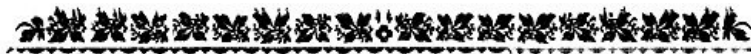
Páhiná 129

Hindġ mapamahġin si Sisa, nġuni't palibhasa'y maráming totóo ang canyáng nárinig na mġa sinasabi tungcol sa mġa gunġgunġ at sa mġa ásong maiitġm' caya nġa't nacapangyári sa canyá ang laguġm. Dalidaling sinarhán ang pintó at naupó sa tabġ nġ ílaw. Nagpapatġbay ang gabġ nġ mġa pinaniniwalaan at pinupuspos nġ panimđġm ang aláng-alang nġ mġa malicmátang anġno.

Nag-acálang magdasál, tumáwag sa Vírgen, sa Dios, upang calinġáin nilá ang canyáng mġa anác, lálonglaló na ang canyáng bunsóng si Crispġn. At hindġ niyá sinásadya'y nalimutan niyá ang dasál at napatunġo ang bóong pag-iisip niyá sa canilá, na anó pa't canyáng naaalaala ang mġa pagmumukhá nġ báwa't isá sa canilá, yaóng mġa mukháng sa towġ na'y nġumġnġitġ sa canyá cung natutulog, at gayón din cung nagġgusing. Datapuwa't caguinsaguinsa'y naramdaman niyáng naninindġg ang canyáng mġa buhóc, nangdidilat nġ maġnam ang canyáng mġa matá, malicmatá ó catotohanan, canyáng nakikitang nacatindġg si Crispġn sa tabġ nġ calan, doón sa lugar na caranġwang canyáng inúup-an upang makipagsalitaan sa canyá. Nġgayó'y hindġ nagsasabi nġ anó mán; tinititigan siyá niyóng mġa matáng malalakġ at nġumġnġitġ.

—¡Nánay! ¡bucsan ninyó! ¡bucsan ninyó, nánay!—ang sabi ni Basilio, búhat sa labás.

Kinilabútan si Sisa at nawalá ang malicmatá.

Páhiná 130

XVII.

BASILIO

Bahagyâ pa lamang nacapapasoc si Basilióng guiguirayguiray, nagpatġnghulóg sa mġa bġsig nġ canyáng iná.

Isáng đġ masábġng panglalamġg ang siyáng bumálot cay Sisa nġ makita niyáng nag-ísang dumatġng si Basilio. Nagbantáng magsalitá ay hindġ lumabás ang canyáng voces; inġbig niyáng yacápin ang canyáng anác ay nawal-án siyá nġ lacás; hindġ namán mangyaring umiyác siyá.

Nġuni't nġ makita niyá ang dugóng pumapalġgò sa noo nġ bata'y siyá'y nacasigáw niyáng tġnig na wári'y nagpapakilala nġ pagcalagót nġ isáng bagtġng nġ púsò.

—¡Mġa anác co!

—¡Howág pô cayông mag-ala ala nġ anó man, nánay!—ang isinagót ni Basilio;—nátira pô sa convento pô si Crispġn.

—¿Sa convento? ¿nátira sa convento? ¿Buháy?

Itininġgalá nġ batá sa canyáng iná ang canyáng mġa matá.

—¡Ah!—ang isinigaw, na anó pa't ang lubháng malaking pighati'y naging lubháng malaking catowâan. Si Sisa'y umiyác, niyacap ang canyáng anác at pinuspós nġ halíc ang may dugóng nõ.

—¡Buháy si Crispġn! Iniwan mo siyá sa convento ... at ¿bákit may súgat ca, anác co? ¿Nahúlog ca bâ?

At siniyasat siyá nġ boong pag-iġnġat.

—Nġ dalhġn pô si Crispġn nġ sacristan mayor ay sinábi sa áking hindġ raw acó macaaalis cung đġ sa icasampóng horas, at sa pagcá't malálim na ang gabġ, acó'y nagtánan. Sa baya'y sinigawán acó nġ mġa sundalo nġ "Quien vive," nagtatacbó acó, humarġ silá at nahilahisan nġ isáng bála ang áking nõ. Natatacot acóng mahuli at papagpupunásin acó nġ cuartel, na abóy nġ pálò, na gaya nġ guinawâ cay Pablo, na hanggá nġgayó'y may sakít.

Páhiná 131

—¡Dios co! ¡Dios co!—ang ibinulóng n̄ ináng kiníkilig—¡Siyá'y iyóng iniligtas!

At sacâ idinugtóng, samantalang, humahanap n̄ panaling damit, túbig, súcà, at balahibong maliliit n̄ tagác:

—¡Isáng dálì pa at nápatay ca sana nilá, pinatáy sana nilá ang aking anác! ¡Hindî guinúgunitâ n̄ m̄ga guardia civil ang m̄ga iná!

—Ang sasabihin ninyó'y nahulog acó sa isáng cáhoy; huwág pô sánang maalaman nino mang acó'y pinaghágad.

—¿Bákit bâ nátira si Crispin?—ang itinanóng ni Sisa pagcatapos magawâ ang paggamot sa anác.

Minasdán ni Basiliong isáng sandalí ang canyáng iná, niyácap niyá itó at sacâ, untiunting sinaysáy ang úcol sa dalawáng onza, gayón ma'y hindî niyá sinabi ang m̄ga pagpapahirap na guinagawâ sa canyáng capatíd.

Pinapaghálò n̄ mag-iná ang caniláng m̄ga lúhà.

—¡Ang mabaít cong si Crispin! ¡pagbintan̄gán ang mabaít cong si Crispin! ¡Dahiláng tayó'y dukhâ, at ang m̄ga dukháng gáya natin ay dapat magtiís n̄ lahát!—ang ibinulóng ni Sisa, na tinitingnan n̄ m̄ga matáng punò n̄ lúhà ang tinghóy na nauubusan n̄ lan̄gís.

Nanatiling malaónlaón ding hindî silá nag-imican.

—¿Naghapunan ca na bâ?—¿Hindî? May cánin at may tuyóng lawlâw.

—Walâ acóng "ganang" cumain; túbig, túbig lámang ang íbig co.

—¡Oo!—ang isinagót n̄ iná n̄ boong lungcót;—nalalaman co n̄ hindî mo ibig ang tuyóng lawlâw; hinandâan catá n̄ ibáng bágay; n̄guni't n̄aparito ang iyóng tátay, ¡caawaawang anác co!

—¿Naparito ang tátay?—ang itinanóng ni Basilio, at hindî kinucusa'y siniyasat ang mukhâ at ang m̄ga camáy n̄ canyang iná. Nacapagsikíp sa púsò ni Sisa ang tanóng n̄ canyáng anác, na pagdaca'y canyáng napag-abót ang cadahilanan, cayá't nagdumalíng idinugtóng:

—Naparito at ipinagtanóng cayó n̄ mainam, ibig niyáng cayó'y makita; siya'y gutóm na gutóm. Sinabing cung cayó raw ay nananatili sa pagpapacabaít ay mulí siyáng makikisama sa átin.

—¡Ah!—ang isinalabat ni Basilio, at sa samâ, n̄ canyáng lóob ay inin̄giwí ang canyáng m̄ga labí.

—¡Anác co!—ang ipínagwicà ni Sisa.

—¡Ipatáwad pô ninyó, nánay!—ang mulíng isinagót na matigás ang anyô—¿Hindî bâ cayá lálóng magalíng na táyong tatlò na lámang, cayó, si Crispin at acó?—N̄guni't cayó po'y umíiyac; ipalagáy ninyóng walâ acóng sinabing anó man.

Nagbuntóng-hinin̄gá si Sisa.

Sinarhán ni Sisa ang dampâ at tinabunan n̄ abó ang caunting bága sa calán at n̄ huwág mapugnáw, túlad sa guinagawâ n̄ táo sa m̄ga damdámin n̄ cálolowa; tacpán ang m̄ga damdaming iyán n̄ abó n̄ búhay na tinatawag na pag-wawalang-bahálâ, at n̄ huwág mapugnáw sa pakikipanayám sa aráw-áraw sa áting m̄ga capowâ.

Ibinulóng ni Basilio ang canyáng m̄ga dasál, at nahigâ sa tabí n̄ canyáng iná na nananalan̄gin n̄ paluhód.

Nacacaramdam n̄ ínit at lamíg; pinagpilitang pumíkit at ang iniisip niyá'y ang canyáng capatíd na bunsô, na nag-aacalang tumulog sana n̄ gabíng iyón sa sinapupunan n̄ canyáng iná, at n̄gayó'y marahil umíiyac at nan̄gan̄gatal n̄ tácot sa isáng súloc n̄ convento. Umaalin̄gawn̄gaw sa canyáng m̄ga taín̄ga ang m̄ga sigáw na iyón, túlad sa pagcárinig niyá n̄ siyá'y dóroon pa sa campanario; datapuwa't pinasimulâang pinalábò ang canyáng ísip n̄ pagód na naturaleza at nanáog sa canyáng m̄ga matá ang "espíritu", n̄ panaguimpán.

Nakita niyá ang isáng cuartong tulugán, at doo'y may dalawáng candílang may nín̄gas. Pinakikinggán n̄ curang madilím ang pagmumukhâ at may hawac na yantóc ang sinasabi sa ibáng wicà n̄ sacristan mayor, na cakilakilabot ang m̄ga kilos. Nan̄gan̄gatal si Crispin, at palin̄gaplín̄gap ang matáng tumatan̄gis sa magcabicabilâ, na párang may hinahanap na táo, ó isáng tagúan. Hinaráp siyá n̄ cura at tinatanong siyáng malakí ang gálit at humaguinít ang yantóc. Ang bata'y tumacbó at nagtagò sa licuran n̄ sacristan; n̄guni't siyá'y tinanganán nitó at inihandâ ang canyáng catawán sa sumusubong gálit n̄ cura; ang caawaawang báta'y nagpupumiglás, nagsísicad, sumísigaw, nagpápatinghigâ, gumugulong, tumitindíg, tumatacas, nadudulas, nasusubasob at sinásangga n̄ m̄ga camáy ang m̄ga hampás na sa pagca't nasusugatan ay bigláng itinatagò at umaatun̄gal. Nakikita ni Basiliong namimilipit si Crispin, iniháhampas ang úlo sa tabláng yapacán; nakikita niyá at canyáng náririnig na humáhaguinit ang yantóc! Sa lakíng pagn̄gan̄galit n̄ canyáng bunsóng capatíd ay nagtindíg; sirâ ang ísip sa dí maulatang pagcacahirap ay dinaluhong ang canyáng m̄ga verdugo, at kinagat ang cura sa camáy. Sumigáw ang cura't binitiwang ang yantóc; humawac ang sacristan mayor n̄ isáng bastón at pinálò sa úlo si Crispin, natimbuang ang bátà sa pagcatulíg; n̄ makita n̄ curang siyá'y may

sugat ay pinagtatadyacán si Crispin; n̄guni't itô'y hindi na nagsásanggalang, hindi na sumísigaw: gumugulong sa tabláng parang isáng bagay na hindi nacacaramdam at nag-iwan n̄g bacás na basâ ...

Ang voces ni Sisa ang siyáng sa canyá'y gumísing.

—¿Anó ang nangyayari sa iyo? ¿Bakit ca umíiyac?

—¡Nanag-ínip acó!... ¡Dios!—ang mariíng sábi ni Basilio at humílig na basâ n̄g páwis. Panag-ínip iyón; sabihin pô ninyóng panag-ínip lámang, nánay, iyón; panag-ínip lámang!

—¿Anó ang napang-ínip mo?

—Hindi sumagót ang bátà. Naupô upang magpáhid n̄g lúhà at n̄g páwis. Madilím sa loob n̄g dampâ.

—¡Isáng panag-ínip! ¡isáng panag-ínip!—ang inuulit-úlit ni Basilio sa marahang pananalitâ.

—¡Sabihin mo sa akin cung anó ang iyóng pinanag-ínip; hindi acó mácatulog!—ang sinábi n̄g iná n̄g mulíng mahigâ ang canyáng anác.

—Ang napanag-ínip co, nánay,—ani Basilio n̄g maráhan—camí raw ay namumulot n̄g úhay sa isáng tubigang totoong maraming bulaclác, ang m̄ga babae'y may m̄ga daláng bacol na punô n̄g m̄ga úhay ... ang m̄ga lalaki'y may m̄ga dalá ring bacol na punô n̄g úhay ... at ang m̄ga bátang lalaki'y gayón din ... ¡Hindi co na natatandâan, nánay; hindi co na natatandâan, nánay, ang m̄ga ibá!

Hindi na nagpilit n̄g pagtatanóng si Sisa; hindi niyá pinápansin ang m̄ga panag-ínip.

—Nánay, may naisip acó n̄gayóng gabíng itó,—ani Basilio pagcaraan n̄g iláng sandalíng hindi pag-imíc.

—¿Anó ang naisip mo?—ang itinanóng niyá.

Palibhasa'y mapagpacababà si Sisa sa lahát n̄g bágay, siyá'y nagpapacababà patí sa canyáng m̄ga anác; sa acalà niyá mabuti pa ang caniláng pag-íisip cay sa canyá.

—¡Hindi co na ibig na magsacristan!

—¿Bakit?

—Pakinggán pô ninyó, nánay, ang aking náisip. Dumatíng pô ritong galing sa España ang anác na lalaki n̄g nasirang si Don Rafael, na inaacalà cong casingbaít din n̄g canyáng amá. Ang mabuti pô, nánay, cúnin na ninyó búcas si Crispin, singilín ninyó ang aking sueldo at sabihin ninyóng hindi na acó magsasacristan. Paggalíng co'y pagdaca'y makikipagkita acó cay Don Crisóstomo, at ipakikiusap co sa canyáng acó'y tanggapíng tagapagpastól n̄g m̄ga vaca ó n̄g m̄ga calabaw; malakí na namán acó. Macapag-aaral si Crispin sa báhay ni matandáng Tasio, na hindi namamalò at mabaít, cahit ayaw maniwálà ang cura. ¿Maaari pa bang tayo'y mapapaghírap pa n̄g higuít sa calagayan natin? Maniwalà, pô cayó, nánay, mabaít ang matandâ; macáilang nakita co siyá sa simbahan, pagcá síno ma'y walá roon; nalúluhod at nananalan̄gin, maniwalà pô cayó. Nalalaman na pô ninyó, nánay, hindi na acó magsasacristan: bahagyâ na ang pinakikinabang jat ang pinakikinabang pa'y naoowí lámang sa kinamumulta! Gayón din ang idináraing n̄g lahát. Magpapastol acó, at cung aking alagaang magalíng ang ipagcacatiwalà sa akin, acó'y calúlugdan n̄g may-arí; at marahil ay ipabáyang ating gatásan ang isáng vaca, at n̄g macainom tayo n̄g gátas; íbig na íbig ni Crispin ang gátas. ¡Síno ang nacacaalam! marahil bigyán pa pô cayó n̄g isáng malít na "guyà," cung makita nilá ang magalíng cong pagtupád; aalagaan natin ang guya at áting patatabaíng gáya n̄g áting inahíng manóc. Man̄gun̄gha acó n̄g m̄ga bun̄gang cáhoy sa gúbat, at ipagbibili co sa báyang casama n̄g m̄ga gúlay sa ating halamanan, at sa ganito'y magcacasalapí táyo. Maglalagay acó n̄g m̄ga sílo at n̄g m̄ga balatic at n̄g macahuli n̄g m̄ga ibon at m̄ga alamíd, man̄gin̄gisdâ acó sa ílog at pagcá acó'y malakí na'y man̄gan̄gáso namán acó. Macapan̄gan̄ghoy namán acó upang maipagbili ó maialay sa may-árí n̄g m̄ga vaca, at sa ganyá'y matótowâ sa atin. Pagcá macapag-aararo na acó'y aking ipakikiusap na acó'y pagcatiwalâan n̄g capirasong lúpà at n̄g áking matamnan n̄g tubó ó mais, at n̄g hindi pô cayó manahí hanggang hating gabí. Magcacaroon táyo n̄g damít na bágong úcol sa bawa't fiesta, cacain táyo n̄g carne at malalakíng isdâ. Samantala'y mamumuhay acóng may calayâan, magkikita táyo sa aráw-aráw at magsasalosalo táyo sa pagcain. At yamang sinasabi ni matandáng Tasiong matalas daw totóo ang úlo ni Crispin, ipadalá natin siyá sa Maynílà at n̄g mag-aral; siyá'y paggugugulan n̄g bún̄ga n̄g aking pawis; ¿hindi ba, nánay?

—¿Anó ang aking wiwicain cung dí oo?—ang isinagót ni Sisa niyacap ang canyáng anác.

Nahiwatigan ni Sisang hindi na ibinibilang n̄g anác sa hináharap na panahón, ang canyáng amá, at itó ang nagpatulò n̄g m̄ga lúhà niyá sa pagtan̄gis na dí umíimic.

Nagpatuloy si Basilio n̄g pagsasaysay n̄g canyáng m̄ga binabantá sa hináharap na panahón, tagláy iyang ganáp na pag-asa n̄g cabataang waláng nakikita cung dí ang hinahan̄gad. Walang sinasabi si Sisa cung dí "oo" sa lahát, sa canyáng acala'y ang lahát ay magalíng. Untiunting nanaog ang pagcáhimbing sa pagál na m̄ga bubông n̄g matá n̄g bátà, at n̄gayo'y binucsán n̄g Ole-Lukoie, na sinasabi ni Anderson, at isinucob sa ibabaw niyá ang magandáng payong na puspós n̄g masasayáng pintura.

Ang acalà niyá'y siya'y pastol n̄g casama n̄g canyáng bunsóng capatíd; nan̄gun̄gha silá n̄g

bayabas, ñg alpáy at ñg ibá pang mġa paroparó sa calicsihán; pumapasoc silá sa mġa yunġib at nakikita niláng numiningning ang mġa pader; naliligò silà sa mġa bucal, at ang mġa buhánġin ay alabóc na guintò at ang mġa bato'y túlad sa mġa bató ñg corona ñg Vírgen. Silá'y inaawitan ñg mġa maliliit na isdá at nanġagtatawanan; iniyuyucayoc sa canila ñg mġa cahoy ang canilang mġa sanġang humihitic sa mġa salapî at sa mġa búnġa. Nakita niya ñg matapos ang isang campanang nacabitin sa isang cahoy, at isang mahabang lubid upang tugtuquin: sa lubid ay may nacataling isang vaca, na may isang púgad sa guitná ñg dalawang sunġay, at si Crispin ay nasa loob ñg campanà at iba pa. At nagpatuloy sa gayóng pananaguinip.

Ñguni't ang inang hindî gaya niyang musmós at hindî nagtatacbó sa loob ñg isang horas ay hindî tumutulog.

XVIII.

MGA CALOLOWANG NAGHIHIRAP

Magcacaroon na ñg icapitong horas ñg umaga ñg matapos ni Fr. Salví ang canyang catapusáng misa: guinawà niyá ang tatlong misa sa loob ñg isáng oras.

—May sakít ang pári—anang madadasaling mġa babae; hindî gaya ñg dating mainam at mahinhín ang canyáng kilos.

Naghubad ñg canyáng mġa suot na di umíimic, hindî tumitinġin sa canino man, hindî bumabatì ñg cahi't anó.

—¡Mag-inġat!—anáng bulungbulunġan ñg mġa sacristan;—¡lumulúbhâ ang samâ ñg úlo! ¡Uulan ang mġa multa, at ang lahát ñg ito'y pawang casalanan ñg dalawáng magcapatíd!

Umalís ang cura sa sacristía upang tumunġo sa convento; sa sílong nitó'y nanġacaupô sa bangcô ang pitó ó walóng mġa babae at isáng lalaking nagpapalacadlacad ñg paroo't parito. Nang makita niláng dumarating ang cura ay nanġagtindigan; nagpauna sa pagsalubong ang isáng babae upang hagdán ang canyang camáy; ñguni't gumamit ang cura ñg isáng anyóng cayamután, caya't napahintô ang babae sa calaguitnaan ñg canyáng paglacad.

—¿Nawalan yata ñg sicapat si Curiput?—ang mariíng sabi ñg babae sa salitáng patuyâ, na nasactán sa gayóng pagcá tanggáp. ¡Huwag pahagdán sa canyá ang cama'y, sa gayóng siyá'y celadora ñg "Hermandad", gayóng siya'y si Hermana Rufa! Napacalabis namang totóo ang gayóng gawâ.

—¡Hindî umupô ñgayóng umaga sa confesonario!—ang idinugtóng ni Hermana Sípa, isáng matandang babaeng walâ ñg ñġipin;—ibig co sanang manġumpisal at ñg macapakinabang at ñg magcamit ñg ñga "indulgencia".

—Cung gayo'y kinahahabagan co cayó!—ang sagót ñg isang babaeng batà pa't ma'y pagmumukhang tanġa; nagcamít acó ñgayóng umaga ñg tatlong indulgencia plenaria na aking ipinatungcól sa calolowa ñg aking asawa.

—¡Masamang gawâ, hermana Juana!—ang sabi ñg nasactán ang loob na si Rufa.—Sucat na ang isang indulgencia plenaria upang mahanġò siya sa Purgatorio; hindî dapat ninyóng sayanġin ang mġa santa indulgencia; tumúlad cayó sa akin.

—¡Lalong magalíng ang lalong marami: ang sabi co!—ang sagót ñg waláng málay na si hermana Juana, casabáy ang ñġití.

Hindî agád sumagót si hermana Rufa: nanghinġí muna ñg isáng hitsó, ñġinánġa, minasdán ang nagcacabilog na sa canyá'y nakikinig ñg dí cawasà, lumurâ sa isáng tabí, at nagpasimulâ, samantalang ñgumánġatâ ñg tabaco:

—¡Hindî co sinasayang cahi't isáng santong araw! Nagcamít na acó, búhat ñg acó'y mapanig sa Hermandad, ñg apat na raa't limampo't pitóng mġa indulgencia plenaria, pitóng daát anim na pong libo, limáng daa't siyám na po't walóng taóng mġa indulgencia. Aking itinátalâ ang lahát ñg aking mġa kinácamtan, sa pagca't ang ibig co'y malinis na salitaan; ayaw acóng mangdáya, at hindî co rin ibig na acó'y dayâin.

Tumiguil ñg pananalitâ si Rufa at ipinatuloy ang pagnġuyâ; minámasdan siyá, ñg boong pagtatacá ñg mġa babae; ñguni't humintô sa pagpaparoo't parito ang lalaki, at nagsalitâ cay Rufa ñg may anyóng pagpapawalang halagá.

—Datapuwa't nacahiguít acó sa inyó, hermana Rufa, ñg taóng itó lamang sa mġa kinamtan co, ñg apat na indulgencia plenaria at sangdaang taón pa; gayóng hindi lubhang nagdárasal acó ñg taóng itó.

—¿Higuít cay sa ákin? ¿Mahiguít na anim na raa't walompo't siyám na plenaria, siyám na raa't siyám na po't apat na libo walóng daa't limampo't ánim na taón?—ang ulit ni hermana Rufang wari'y masamá ñg cauntí ang loob.

—Gayón ñġâ, walóng plenaria at sangdaa't labing limáng taón ang aking cahiguitán, at itó'y sa ílang buwán lamang—ang inulit ñg lalaking sa líig ay may sabit na mġa escapulario at mġa cuintas na punô ñg libág.

—¡Hindi dapat pagtakhan—ani Rufang napatalo na;—cayó pô ang maestro at ang púnò sa lalawigan!

Ñguminġití ang lalaking lumakí ang loob.

—Hindi ñġâ dapat ipagtagacáng acó'y macahiguít sa inyó ñg pagcacamit; halos masasabi cong cahi't natutulog ay nagcácamit acó ñg mġa indulgencia.

—¿At anó pô bâ ang guinágawâ ninyó sa mġa indulgenciang iyán?—ang tanóng na sabáysabáy ñg apat ó limáng voces.

—¡Psh!—ang sagót ñg lalaking umanyô ñg labis na pagpapawalang halagá;—aking isinasabog sa magcabicabilà!

—¡Datapuwa't sa bágay ñġang iyán hindi co mangyayaring cayó'y puríhin, mâestro—ang itinutol ni Rufa,—¡Cayó'y pasasa Purgatorio, dahil sa inyóng pagsasayang ñg mġa indulgencia. Nalalaman na pô ninyóng pinagdurusahan ñg apat na pong áraw sa apóy ang bawa't isáng salitáng waláng cabuluhán, ayon sa cura; ánim na pong áraw sa bawa't isáng dangcal na sinulid; dalawampo, bawa't isáng patác na tubig. ¡Cayó'y pasasa Purgatorio!

Páhiná 138

—¡Malalaman co na cung paano ang paglabás co roón!—ang sagót ni hermano Pedro, tagláy ang dakilang pananampalataya.—Lubháng marami ang mġa cálowang hinánġo co sa apóy! ¡Lubháng marami ang guinawâ cong mġa santo! At bucód sa rito'y "in articulo mortis" (sa horas ñg camatayan) ay macapagcácamit pa acó, cung aking ibiguín, ñg pitóng mġa "plenaria", jat naghinhíngalô na'y macapagliligtas pa acó sa mġa ibá!

At pagcasalitâ ñg gayó'y lumayóng tagláy ang malaking pagmamataas.

—Gayón ma'y dapat ninyóng gawín ang catulad ñg aking gawâ, na dí acó nagsásayang cahit isáng áraw, at magalíng na bilang ang aking guinágawâ. Hindi co ibig ang magdayâ, at áyaw namán acóng marayá nino man.

—¿At paano pô, bâ ang gawâ ninyó?—ang tanóng ni Juana.

—Dapat ñġâ pô ninyóng tularan ang guinágawâ co. Sa halimbawâ: ipalagáy pô ninyóng nagcamít acó ñg isáng taóng mġa indulgencia: itinatalâ co sa aking cuaderno at aking sinasabi: —"Maluwalhating Amáng Poong Santo Domingo, pakitingnán pô ninyó cung sa Purgatorio'y may nagcacailanġan ñg isáng taóng ganáp na waláng labis culang cahi't isáng áraw."—Naglálarô acó ñg "cara-y-cruz;" cung lumabás na "cara" ay walâ; mayroon cung lumabás na "cruz." Ñgayó'y ipalagáy nating lumabás ñg "cruz", pagcágayo'y isinusulat co: "násinġil na;" ¿lumabás na "cara"? pagcágayo'y iniinġatan co ang indulgencia, at sa ganitóng paraa'y pinagbubucod bucod co ñg tigsasangdaag taóng itinátalâ cong magalíng. Sayang na sayang at hindi magawâ sa mġa indulgencia ang cawanġis ñg guinágawâ sa salapí: ibibigay cong patubuan: macapagliligtas ñg lalong maraming mġa cálowa. Maniwálâ cayó sa akin, gawín ninyó ang áking guinágawâ.

—¡Cung gayó'y lalong magalíng ang áking guinágawâ!—ang sagót ni hermana Sípa.

—¿Anó? ¿Lálong magalíng?—ang tanóng ni Rufang nagtátaca.—¡Hindi mangyayari! ¡Sa guinágawâ co'y walâ ñg gágaling pa!

—¡Makiníng pô cayóng sandalí at paniniwalâan ninyó ang áking sábi, hermana!—ang sagót ni hermana Sípa magalíng ang pananalitâ.

—¡Tingnán! ¡tingnán! ¡pakinggán natin!—ang sinabi ñg mġa ibá.

Pagcatapos na macaubó ñg boong pagpapahalaga'y nagsalitâ ang matandang babae ñg ganitóng anyô:

Páhiná 139

—Magalíng na totoo ang inyóng pagcatalastas, na cung dasalín ang "Bendita-sea tu Pureza," at ang "Señor-mio Jesu cristo,—Padre dulcísimo-por el gozo," nagcacamit ñg sampóng taóng indulgencia sa bawa't letra..

—¡Dalawampo!—¡Hindi!—¡Cúlang!—¡Lima!—ang sabi ñg iláng mġa voces.

—¡Hindi cailanġan ang lumabis ó cumulang ñg isá! Ñgayón: pagca nacababasag ang aking isáng alilang lalaki ó isáng alilang babae ñg isáng pinggán, váso ó taza, at ibá pa, ipinapupulot co ang lahát ñg mġa piraso, at sa bawa't isá, cahi't sa lalong caliitliitan, pinapagdárasal co siyá ñg "Bendita-sea-tu-Pureza" at ñg Señor-mio-Jesu cristo Padre dulcísimo por el gozo", at ipinatútungcol co sa mġa cálowa ang mġa indulgenciang kinácamtan co. Nalalaman ñg lahát ñg taga báhay co ang bagay na itó, tánġi lamang na hindi ang mġa púsà.

—Nġuni't ang mġa alilang babae ang siyáng nagcácamit nġ mġa indulgenciang iyán, at hindi cayó, Hermana Sipa—ang itinutol ni Rufa.

—At ĩsínong magbabayad nġ aking mġa taza at nġ aking mġa pinggan? Natótowa ang mġa alilang babae sa gayóng paraang pagbabayad, at acó'y gayón din; silá'y hindi co pinapálo; tinutuctucan co lamang ó kinúcurot ...

—¡Gagayahin co!—¡Gayón din ang aking gágawin!—¡At acó man!—ang sabihan nġ mġa babae.

—Datapuwa't ĩcung ang pinggán ay nagcacádalawa ó nagcácatatlong piraso lamang? ¡Cacauní ang inyóng cácamtan!—ang ipinaunawà pa nġ maulit na si Rufa.

—Itulot pô ninyóng ipagtanóng co sa inyó ang isáng pinag-aalinlanġanan co—ang sinabi nġ totoong cakimían nġ bátà pang si Juana.—Cayó pô mġa guinoong babae ang nacacaalam na magalíng nġ mġa bagay na itóng tungcól sa Lanġit, Purgatorio at Infierno,.... ipinahahayag cong acó'y mangmang.

—Sabihin ninyó.

—Madalás na aking nakikita sa mġa pagsisiyám (novena) at sa mġa ibá pang mġa libro ang ganitong mġa bilin: "Tatlóng amánamin, tatlóng Abáguinoong Maria at tatlóng Gloria patri.."

—¿At nġayón?....

—At nġayó'y ibig cong maalaman cung paano ang gágawing pagdarasal: ¿Ó tatlóng Amanaming sunôd-sunód, tatlóng Abaguinoong Mariang sunôd-sunód; ó macaatlóng isáng Amanamin, isáng Abaguinoong María at isáng Gloria Patri?

—Gayó nġâ ang marapat, macaitlóng isáng Amanamin....

—¡Ipatawad ninyó, hermana Sipa!—ang isinalabat ni Rufa: dapat dasaling gaya nġ ganitóng paraan: hindi dapat ilahóc ang mġa lalaki sa mġa babae: ang mġa Amanamin ay mġa lalaki, mġa babae ang mġa Abaguinoong María, at ang mġa Gloria ang mġa anác.

—¡Ee! ipatawad ninyó, hermana Rufa; Amanamin, Abaguinoong-María at Gloria ay catulad nġ canin, ulam at patís, isáng súbò sa mġa santo ...

—¡Nagcácamalí cayó! ¡Tingnán na pô lamang ninyó, cayóng nágdárasal nġ paganyán ay hindi nasusunduan cailán man ang inyóng hiníhinġi!

—¡At cayóng nagdárasal nġ paganyá'y hindi cayó nacacacuha nġ anó man sa inyóng mġa pagsisiyám!—ang mulíng isinagót nġ matandáng Sipa.

—¿Sino?—ang wicà ni Rufang tumindíg—hindi pa nalalaong nawalan acó nġ isáng bíic, nagdasál acó cay San Antonio ay aking nakita, at sa catunaya'y naipagbilí co sa halagang magalíng, ¡abá!

—¿Siya nġa ba? ¡Cayâ palá sinasabi nġ inyóng capit-bahay na babaeng inyó raw ipinagbilí ang isang bíic niya!

—¿Sino? ¡Ang waláng hiyâ! ¿Acó ba'y gaya ninyó ...?

Nacailanġang mamaguitná ang maestro upang silá'y payapain: sino ma'y walâ nġ nacágunitâ nġ mġa Amanamin, walang pinag-uusapan cung dí mġa baboy na lamang.

—¡Aba! ¡aba! ¡Huwág cayong mag-away dahil sa isáng bíic lamang! Binibigyan tayo nġ mġa Santong Casulatan nġ halimbáwà; hindi kinagalitan nġ mġa hereje at nġ mġa protestante ang ating Panġinoong Jesucristo na nagtapon sa tubig nġ isáng càwang mġa baboy na caniláng pag-aari, at tayong mġa binyagan, at bucod sa roo'y mġa hermano nġ Santísimo Rosario pa, ĩtáyo'y manġag-aaway dahil sa isáng bíic lamang? ¿Anóng sasabihin sa atin nġ ating mġa capanġagaw na mġa hermano tercero?

Hindi nanġagsi-imíc ang lahat nġ mġa babae at canilang tinátakhan ang malalím na carununġan nġ maestro, at caniláng pinanġanġaniban ang masasabi nġ mġa hermano tercero. Násiyahan ang maestro sa gayóng pagsunód, nagbágo nġ anyô nġ pananalitâ, at nagpatuloy:

—Hindi malalao't ipatatawag tayo nġ cura. Kinacailanġang sabihin natin sa canya cung sino ang ibig nating magsermon sa tatlong sinabi niyá sa atin cahapon: ó si pári Dámaso, ó si pári Martin ó cung ang coadjutor. Hindi co maalaman cung humírang na ang mġa tercero; kinacailanġang magpasiyá.

—Ang coadjutor—ang ibinulong ni Juanang kimingkimí.

—¡Hm! ¡Hindi marunong magsermón ang coadjutor!—ang wíca ni Sipa;—mabuti pa si pári Martin.

—¿Si pári Martin?—ang maríing tanong nġ isang babae, na anyóng nagpápawaláng halagâ;—siyá'y waláng voces; mabuti si pári Dámaso.

—¡Iyán, iyan nġâ!—ang saysáy ni Rufa.—¡Si pári Dámaso ang tunay na marunong magsermon, catulad siya nġ isang comediante; iyan!

—¡Datapuwa't hindi natin maunáwà ang canyáng sinasabi!—ang ibinulong ni Juana.

—¡Sa pagcá't totoong malalim! n̄guni't magsermon na lamang siyang magaling....

Nang gayó'y siyáng pagdatíng ni Sisang may sunong na bacol, nag-magandang araw sa m̄gã babae at pumanhíc sa hagdanan.

—¡Pumápanhic iyón! ¡pumanhíc namán tàyo!—ang sinabi nilá.

Náraramdaman ni Sisang tumítiboc n̄g bóong lacás ang canyáng púsò, samantalang pumapanhíc siyá sa hagdanan; hindí pa niyá nalalaman cung anó ang canyáng sasabihin sa pári upang mapahupâ ang galit, at cung anó ang m̄gã catuwirang canyáng isasaysay upang maipagsanggaláng ang canyáng anác. Nang umagang iyon, pagsilang n̄g m̄gã unang sínag n̄g liwáywáy, nanaog siya sa canyáng halamanan upang putihin ang lalong magagandang gúlay, na canyáng inilagay sa canyang bacúlang sinapnan n̄g dáhong ságuing at m̄gã bulaclac. Nan̄guha siyá sa tabíng ilog n̄g pacô, na talastas niyang naiibigan n̄g curang cáning ensalada. Nagbihis n̄g lalong magagaling niyáng damít, sinunong ang bacol at napasabayang hindí guinising muna ang canyang anác.

Nagpapacarahan siyá n̄g boong cáya upang huwag umin̄gay, untí-unting siyá'y pumanhíc, at nakikinig siya n̄g mainam at nagbabacâ-sacaling marinig niyá ang isáng voces na kilalá, voces na sariwà voces batà.

N̄guni't hindí niyá nárinig ang sino man at sino ma'y hindí niyá nasumpungán, caya't napatun̄go siya sa cocinà.

Diya'y minasdán niyá ang lahát n̄g m̄gã súloc; malamíg ang pagcacátanggap sa canyá n̄g m̄gã alilà at n̄g m̄gã sacritan. Bahagyâ na siyá sinagot sa bâti niyá sa canilá.

—¿Saan co mailálagay ang m̄gã gúlay na itó?—ang itinanóng na hindí nagpakita n̄g hinanakit.

—¡Diyán..! sa alin mang lugar.—ang sagot n̄g "cocinero", na bahagyâ na sinulyáp ang m̄gã gúlay na iyón, na ang canyáng guinágawa ang siyáng totoong pinakikialaman: siya'y naghihimulmol n̄g isáng capón.

Isinalansáng mahusay ni Sisa sa ibabaw n̄g mesa ang m̄gã talòng, ang m̄gã "amargoso", ang m̄gã patola, ang zarzalida at ang m̄gã múrang múrang m̄gã talbós n̄g pacô. Pagcatápos ay inilagáy ang m̄gã bulaclác sa ibabaw, n̄gumití n̄g bahagyâ at tumanóng sa isáng alilà, na sa tingín niya'y lalong magaling causapin cay sa cocinero.

Páhiná 142

—¿Maaari bang macausap co ang pári?

—May sakit—ang sagót na marahan n̄g alilà.

—At ¿si Crispin? Nalalaman pô bâ ninyo cung na sa sacristía.

Tiningnán siyá n̄g alílang nagtátaca.

—¿Si Crispin?—ang tanóng na pinapagcunót ang m̄gã kílay.—¿Walâ ba sa inyóng bahay? ¿Ibig ba ninyóng itangguí?

—Nasabáhay si Basilio, n̄guni't nátira rito si Crispin—ang itinútol ni Sisa;—ibig co siyáng makita....

—¡Abá!—anáng alilà;—nátira n̄gâ rito; n̄guni't pagcatapos ... pagcatapos ay nagtanan, pagcapagnacaw n̄g maraming bagay. Pinaparoon acó n̄g cura sa cuartel pagca umagang umaga n̄gayón, upang ipagbigáy sabi sa Guardia Civil. Marahil silá'y naparoon na sa inyóng bahay upang hanapin ang m̄gã batà.

¡Tinacpán ni Sisa ang m̄gã tain̄ga, binucsán ang bibíg, n̄guni't nawalang cabuluhán ang paggaláw n̄g canyáng m̄gã lábi: waláng lumabás na anó mang tini!

—¡Tingnán na n̄gâ ninyó ang inyóng m̄gã anác!—ang idinugtóng n̄g cocinero. ¡Napagkikilalang cayó'y mápagtapat na asawa; nagsilabás ang m̄gã anác na gaya rin n̄g caniláng amá! ¡At mag-in̄gat cayó't ang maliit ay lálampas pa sa amá!

Nanambitan si Sisa n̄g boong capaitan, at nagpacáupô sa isáng bangcô.

—¡Howág cayóng manán̄gis dito!—ang isinigáw sa canyá n̄g cocinero:—¿hindí ba ninyó alám na may sakit ang pári? Doon cayó manan̄gis sa lansan̄gan.

Nanaog sa hagdanan ang abang babaeng halos ipinagtutulacan, samantalang nagbulungbulun̄gan ang m̄gã "manang" at pinagbabalacbalac nilá ang tungcól sa sakit n̄g cura.

Tinacpán n̄g panyô n̄g culang pálad na iná ang canyáng mukhâ at piniguil ang pag-iyác.

Pagdatíng niyá sa dâan, sa pag-aalinlan̄ga'y nagpalín̄gaplín̄gap sa magcabicabilà; pagcatapos, tila mandin may pinacsá na siyáng gágawin, cayá't matulin siyáng lumayô.

XIX.

MGA KINASAPITAN NG ISANG MAESTRO SA ESCUELA

*Caraniwang tao'y haling ang isipan
at sa pagca't silá'y nagbabayad
mandin,
carampatang silá'y pag-salitang hanġál
nġ upang matowa sa ga-yóng
pagbágay.*

(LOPE DE VEGA.)

Natutulong nġ tahímic, na tagláy iyáng pagpapaimbabaw nġ mġa elemento^[252], ang dagatang nalilibot nġ canyang mġa cabunducan, na anó pa't tila mandin hindí siyá nakialam sa malacás na unós nġ gabíng nagdáan. Sa mġa únang sínag nġ liwánag na pumupucaw sa túbig nang mġa nagkintábkintáb na mġa lamáng-dáगत, naaninagnagán sa maláyò, hálos sa wacás nġ abót nġ tanáw, ang abó-abóng mġa aníno: yaó'y ang mġa bangcâ nġ mġa mánġingġisdang naglíligpit nġ caniláng lambát; mġa cascó at mġa paráw na nanġaglaladlad nġ caniláng mġa láyag.

Pinagmámasdan ang túbig nġ dalawáng táong capuwà páwang lucsâ, ang pananamít mulá sa isáng mataas na kinálalagyan: si Ibarra ang isá sa canilá, at ang isáy isáng binatang mapagpacumbabâ ang anyò at mapanglaw ang pagmumukhâ.

—ĶDito nġâ—ang sabi nitóng hulí—dito iniabsáng ang bangcáy nġ inyóng amá. Dito camí nġ teniente Guevara at acó ipinagsama nġ tagapaglibíng!

Pinisíl ni Ibarra nġ boong pag-íbig ang camáy nġ binátà.

—ĶWalâ pô cayóng súcat kilanlín sa áking utang na lóob!—ang mulíng sinabi nitó.—Marámi pong totoo ang utang na lóob co sa inyóng amá, at ang tanġing guinawâ co'y ang makipaglibíng sa canyá. Acó'y naparitong walâ acóng cakilala síno man, waláng tagláy na anó mang súlat upang may magtangkilic sa ákin, salát sa carapatán, waláng cayamanang gaya rin nġayón. Iníwan nġ áking hinalinhán ang escuela upang maghánap búhay sa pagbibilí nġ tabaco—Inampón acó nġ inyóng amá, inihanap acó nġ isáng báhay at binigyán acó nġ lahát cong kinacailanġan sa icasusulong nġ pagtutúrò; siyá'y napapasa escuela at namamahagui sa mġa batang mahihírap at mapagsakit sa pag-aaral nġ iláng mġa cuadro; silá'y biníbigyan niyá nġ mġa libro't mġa papel. Datapuwa't itó'y hindí naláon, cawánġis din nġ lahát nġ bágay na magalíng!

Páhiná 144

Nagpugay si Ibarra't anaki'y nanalanġing mahabang horas. Hinaráp pagcatapos ang canyáng casama at sa canya'y sinabi:

—Sinasabi pô ninyóng sinasaclolohan nġ aking amá ang mġa batang dukhâ, at Ķnġayón pô?

—Nġayó'y guinagawâ nilá ang boong cáya, at sumusulat silá cailán man at macasusulat,—ang isinagót nġ binatà.

—At ang dahil?

—Ang dahil ay ang caniláng gulanít na mġa bárò at nanġahihiyang mġa matá.

Hindí umimíc si Ibarra.

—ĶIlán bâ ang inyóng mġa batang tinuturuan nġayón?—ang tanóng na wari'y may hanġad na macatalós.

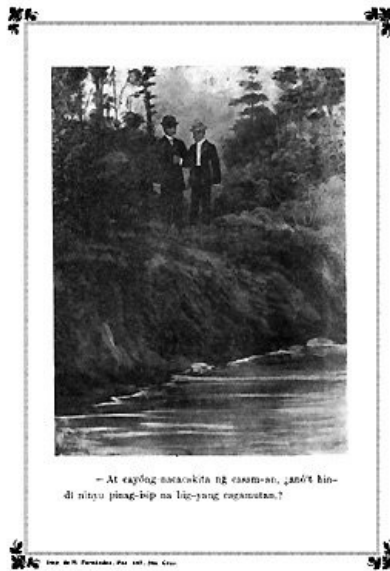
—ĶMahiguít pong dalawáng dáan sa taláan, at dalawampò at limá ang pumapasoc!

—ĶBákit nagcacágayan?

Mapanglaw na nġumití ang maestro sa escuela.

Cung sabíhin co po sa inyó ang mġa cadahilana'y cailanġang magsalitâ acó nġ isáng mahábà at nacayáyamot na casaysayan—ang sinabí niyá.

—Huwág po ninyóng ipalagay na ang tanóng co'y dahil sa isang hanġad na walang catuturán—ang muling sinabi ni Ibarra nġ boong cataimtiman, na canyáng minámasdan ang maláyong abot nġ tanáw.—Lálong mabuti ang aking mapaglining, at sa acala co'y cung áking ipatúloy ang láyon nġ aking amá ay lalong magalíng cay sa siyá'y tanġisan, lálò pa mandin cay sa siya'y ipanghigantí. Ang libinġan niya'y ang mahál na Naturaleza, at ang bayan at isáng sacerdote ang siyáng canyáng mġa caaway: pinatatawad co ang bayan sa canyáng camangmanġán, at iguinagalang co ang sacerdote dahil sa canyáng catungculan at sa pagcá't ibig cong igálang ang Religióng siyáng nagturò sa mġa namamayan. Ibig cong gawíng patnubay ang panucalà nġ sa aki'y nagbigáy búhay, at dáhil dito'y ibig co sánang maunáwà ang mġa nacaháhadlang dito sa pagtutúrò.

—Pacapupurihin at dí po cayó calilimutan nǎ bayan cung inyóng papangyarihin ang magagandang mǎ panucálà nǎ inyóng nasírang amá!—anáng maestro.—¿Ibig pô bâ ninyóng mapagkilála cung anó ang mǎ hadláng na natatalisod nǎ pagtutúrò? Cung gayó'y tantuin ninyóng cailan ma'y hindi mangyayari ang pagtuturong iyán sa mǎ calagayan nǎyón cung waláng isáng macapangyarihang túlong; unauna'y cahi't magcaroon, itó'y sinisira nǎ caculanǎn nǎ mǎ sucat na magamit at nǎ maraming panírang malíng caisipan. Sinasabing sa Alemania'y nag-aaral daw sa escuela nǎ bayan sa loob nǎ walóng taón ang anác nǎ tagabúkid; ¿sino ang macacaibig ditong gumámit nǎ calahatí man lamang nǎ panahóng iyán sa gayóng lubháng bábahagya ang inaaning mǎ búnǎ? Nanǎgagsisibasa, nanǎgagsisulat at caniláng isinasaulo ang malalakíng bahagui at nǎ madalás pang isinasaulo ang mǎ boong librong wílang castíla, na hindi nawawatasan ang isá man lamang salitá nǎ mǎ librong iyón? ¿anó ang pinakikinabang sa escuela nǎ anác nǎ ating mǎ tagabúkid?

Páhiná 145

—At cayóng nacacakita nǎ casam-an, ¿anó't hindi ninyó pinag-ísip na bigyáng cagamutan?

—¡Ay!—ang isinagót na iguinágalaw nǎ boong calungcutan ang úlo:—hindi lámang nakikibunó ang isáng abáng maestro sa mǎ malíng caisipán, cung dí namán sa mǎ tanǎng lakás na macapangyarihan. Ang unang kinacailanǎ'y magcaroon nǎ escuelahan, isáng báhay, at hindi gáya nǎyóng doón acó nagtutúrò sa tabí nǎ coche nǎ pári cura, sa sílong nǎ convento. Doo'y ang mǎ bátang talagáng maibiguíng bumasa nǎ malacás, nacaliligalig nǎ namán sa pári, na cung minsa'y nananaog na may daláng gálit, lalonglálò na cung sumásakit ang úlo, sinísigawan ang mǎ bátà at madalás na acó'y linalait. Inyóng natatalastas na sa ganyá'y hindi maaaring macapagtúrò at macapag-áral; hindi iguinagalang nǎ bátà ang maestro, mulá sa sandalíng nakikitang linalapastanǎn at hindi siyá pinagbibigyang catuwiran. Upang pakingǎn ang maestro, nǎ hindi pag-alinlanǎnan ang canyáng capangyarihan, nagcacailanǎng siyá'y caaláng-alanǎnan, magcaroon nǎ danǎl, magtagláy nǎ lacás dahil sa pagpipitagan sa canyá, magcaroon nǎ calayâang tánǎ, at ipahintulot pô ninyóng sa inyó'y ipahayag ang mǎ malulungcót na nangyayari. Inacálà cong magbagong palácad ay acó'y pinagtawanán. Upang mabigyáng cagamutan ang casamâang sa inyó'y sinasabi co, aking minagalíng na magtúrò nǎ wílang castíla sa mǎ bátà, sa pagca't bucód sa ipinag-uutos nǎ Gobierno, inacálà co namáng itó'y isáng cagalinǎn nǎ lahát. Guinamit co ang paraang lalong magaang, na mǎ salitá at mǎ panǎlan, na anó pa't hindi co isinangcap ang mǎ dakílang palatuntunan, at ang talagá co'y sacá co na itúrò ang "gramática", pagca nacauunawa na silá nǎ wílang castíla.

Nang macaraan ang iláng linggo'y halos nawawatasan na acó nǎ lalong matatalas ang ísip at silá'y nacapag-uugnay-uugnay na nǎ iláng mǎ salitá.

Páhiná 146

Humintó ang maestro at tila nag-aalinlanǎn; pagcatapos, tila mandin minagaling niyá ang sabihing lahat, caya't nagpatuloy:

—Hindi co dapat icahiyá ang pagsasaysay nǎ mǎ caapiháng aking tinítiis, sino mang málagay sa kinálalagyan co'y gayón din maráhil ang uugalíin. Ayon sa sinábi co, ang pasimula'y magalíng; datapowa't nǎ macaráan ang iláng áraw, ipinatawag acó sa sacristan mayor ni pári Dámaso, na siyáng cura nǎ panahóng iyón. Palibhasa'y talastas co ang canyáng ásal at nanǎnganib acóng siyá'y papaghintáy-hintayin, pagdaca'y nanhíc acó at nagbigay sa canyá nǎ magandang áraw sa wílang castíla. Ang cura, na ang boong pinacabatí ay ang paglalahad sa akin nǎ camáy upang áking hagdán, pagdaca'y iniurong itó at hindi acó sinagót, at ang guinawa'y ang magpasimulá nǎ paghalahác nǎ halahac-libác. Nápatanǎ acó; náhaharap ang sacristan mayor. Sa sandaling iyó'y walá acóng maalamang sabihin; natigagal acó nǎ pagtitig sa canyá; datapuwa't siyá'y nagpatúloy nǎ pagtatawá. Aco'y nayáyamot na, at nakikinikinita cong acó'y macagagawá nǎ isáng dí marapat; sa pagca't hindi nǎ nangagcalaban ang maguing mabuting cristiano at ang matutong magmahál nǎ sariling caranǎlan. Tatanunǎn co na sána siyá, nǎ di

caguinsaguinsa'y inihalili sa táwa ang pag-alimura, at nagsabi sa ákin n̄ patuyâ:—"BUENOS DIAS palá, ha? ¡BUENOS DIAS! ¡nacacatawá ca! ¡marunong ca n̄ magwicang castilá palá!"—At ipinatuloy ang canyáng pagtatawa.

Hindí napiguil ni Ibarra ang isáng n̄gitî.

—Cayô po'y nagtátawa—ang mulíng sinabi n̄ maestro na nagtátawa rin namán:—ang masasabi co pô sa inyó'y hindí acó macatawa n̄ mangyari sa akin ang bagay na iyón. Nacatindíg acó; náramdaman cong umaacyát sa aking úlo ang dugò at isáng kidlát ang nagpapadilím sa aking ísip. Nakita cong maláyò ang cura, totoong maláyò; lumapit aco't upang tumútol sa canyá, na dí co maalaman cung anó ang sa canyá'y aking sasabihin. Namaguitná ang sacristan mayor, nagtinig ang cura at sinabi sa akin sa wíchang tagalog na nagagalit:—"Howág mong paggamitan acó n̄ hirám na m̄ga damít; magcásiya ca na lámang sa pagsasalitá n̄ iyóng sariling wicà, at howág mong siràin ang wíchang castilang hindí ucol sa inyó. ¿Nakikilala mo bâ si maestrong Ciruela? Unawain mong si Ciruela'y isáng maestrong hindí marunong bumasa'y naglalagay n̄ escuelahan."—Inacalà cong siyá'y piguilin, n̄guni't nasoc siyá sa canyáng cuarto at biglang isinará n̄ boong lacas ang pintô. ¿Anó ang aking magágawâ acóng bahagyâ na magcásiya sa ákin ang áking sueldo, na upang másingil co ang sueldong itó'y aking kinacailanġan ang "visto bueno" n̄ cura at maglacbay acó sa "cabecera" (panġulong báyan) n̄ lalawigan; anó ang magágawâ cong laban sa canyá, na siyang panġulong púnò n̄ calolowa, n̄ pamamayan at n̄ pamumuhay sa isáng báyan, linálampihan n̄ canyáng capisanan, kinatatacutan n̄ Gobierno, mayaman, macapangyarihan, pinagtatanunġan, pinakikinggan, pinaniniwalâan at linilínġap n̄ lahát? Cung inaalimura acó'y dapat acóng howág umimíc; cung tumutol aco'y palalayasin acó sa áking pinaghahanapang-búhay at magpacailan ma'y mawawalâ na sa akin ang catungculan co, datapuwa't hindí dahil sa pagcacágayón co'y mápapacagaling ang pagtúturò, cung dí baligtád, makikicampí ang lahát sa cura, caririmariman acó at acó'y tatawaguing hambóg, palálò, mápagmataas, masamáng cristiano, masamá, ang túrò n̄ magúlang, at cung magcabihirá pa'y sasabihing caaway acó n̄ castilá at "filibustero." Hindí hinahanap sa maestro sa escuela ang marunong at masípag magtúrò; ang hiníhinġi lámang sa canyá'y ang matutong magtiís, magpacaalimura, huwág cumilos, at, ¡patawárin nawâ, acó n̄ Dios cung aking itinacuíl ang aking "conciencia" at pag-íisip! datapuwa't ipinanġanác acó sa lupaíng itó, kinacailanġan cong mabuhay, may isáng iná acó, caya't nakikisang-ayon na lámang acó sa aking capalaran, túlad sa bangcáy na kinácaladcad n̄ álon.

Páhiná 147

—¿At dahil po bâ sa hadláng na itó'y nanglupaypáy na cayó magpacailan man?

—¡Cung acó n̄ga disin ay nagpacadalâ!—ang isinagót;—¡hanggang doon na lamang sána sa m̄ga nangyaring iyón ang dinating cong m̄ga casaliwàang palad! Túnay n̄ga't mulâ, niyaó'y totoong kinasusutan co na ang aking catungculan; nag-isip acóng cumita n̄ ibáng hanap-búhay na gáya n̄ aking hinalinhán, sa pagca't isáng pahírap ang gawâ, pagcâ guináganap n̄ masamá sa loob at nacapagpapaalaala sa akin ang escuelahan sa aráw-aráw n̄ aking pagcaalimúra, na siyáng naguiguing dahil n̄ aking pag-lanġap n̄ totoong capaitpaitang m̄ga pagpipighatí sa mahahábang horas. N̄guni't ¿anó ang aking gágawin? Hindí co mangyaring masabi ang catotohanan sa aking iná; kinacailanġang cong sabihing nacapagbíbigay ligáya n̄gayón sa akin ang canyáng tatlong taóng m̄ga pagpapacahírap upang acó'y magcaroon n̄ ganitóng catungculan; kinacailanġang papaniwalâin co siyang ang hanap-búhay co'y totoong nacapagbíbigay danġál; na ang pagpapacapagod co'y cawiliwíli; nasasabugan n̄ m̄ga bulaclac ang landás; na waláng naguiguing bunġa ang aking pagtupad n̄ m̄ga catungculan cung dí ang pagcacaroon n̄ m̄ga caibigan; na aco'y iguinagalang n̄ bayan at pinupuspos n̄ m̄ga paglínġap; sa pagca't cung hindí gayón ang aking gawin, bucod sa acó'y na sa casawíang palad na'y papagdadalamhatiin co pa ang ibá, bágay na bákít walâ na acóng capakinabanġan ay ipagcacasala co pa. Nananatili n̄ga aco sa aking calagayan at hindí co minagalíng na acó'y manglupaypáy: binantâ cong makilában sa masamang palad.

Páhiná 148

Tumíguil na sandali ang maestro, at saca nagpatúloy:

—Mulâ n̄ aco'y maalimura n̄ gayóng pagcágaspang-gaspáng, sinúlít co ang áking sarili, at nakita kong tunay n̄gâ namáng nápacahanġal acó. Pinág-arálan co áraw-gabi ang wicang castilá, at ang lahát n̄ m̄ga nauucol sa áking catungculan; pinahihiram acó n̄ m̄ga libro n̄ matandáng filósofo, binabasa co ang lahát n̄ áking násusumpóng, at sinisiyasat co ang lahát n̄ áking binabasa. Dáhil sa m̄ga bágong caisipáng násunduan co sa isa't isa ay nagbágo ang áking palácad n̄ bait, at áking nakita ang maraming bagay na ibá ang anyò cay sa pagcâtinġin co n̄ úna. Nakita cong m̄ga camalian ang m̄ga dating ang boong acála co'y m̄ga catotohanan, at nakita cong pawang m̄ga catotohanan ang m̄ga ipinalálagay co n̄ únang m̄ga camalian. Ang m̄ga pamamálo, sa halimbawâ, na búhat sa caunaunáhang mulá'y siyang saguísag n̄ m̄ga escuelahan, at ang ísip co n̄ úna'y siyang tanġing paráang lálóng malacás sa pagcatuto,—binihasa tayo sa ganyáng ang paniniwâlâ,—aking napagwarì n̄ matápos, na dí lámang hindí nacatutulong n̄ pagsulong n̄ bátà sa pag-aaral, cung dí bagcós pang nacasisirà sa canyá n̄ di anó lamang. Napagkilála cong maliwanag na hindí n̄gâ mangyayaring macapag-isip cung na sa m̄ga mata ang "palmeta" ó ang m̄ga pamálo; ang tácot at ang panġinġilabot ay nacagúgulo n̄ bait canino man, bucod sa ang panimdim n̄ bátà, palibhasa'y lálóng guising ay lálò namáng madalíng cálimbagan n̄ anó man. At sa pagcát n̄ mangyaring malimbag sa úlo ang m̄ga caisipán ay kinacailanġang maghári ang catiwasayan, sa labás hanggáng sa loob, na magcaroon n̄ catahimican ang isip, magtamasa n̄ capayapaan ang catawán at ang calolowa at magtaglay n̄ masigláng loob, inacála cong ang únang dápat cong gawin ay ang maguing carayámà co ang m̄ga bátà, sa macatuwid baga'y huwag nilá acóng catacutan at ipalagáy nilá acóng caibigan, at ang silá'y matutong magmahál sa caniláng saríli. Napagkilála co rin namáng ang caniláng pagcakita sa araw-araw n̄ pamamalo'y

pumápatay sa caniláng púsò nǎ áwà, at pumúpugnaw niyáng ninǎas nǎ danǎal, macapangyarihang panggaláw nǎ daigdig, at nálalakip sa gayón ang pagcawalá nǎ hiyâ, na mahirap nǎ totoong mulíng magbalíc. Naliwanagan co rin namang pagcâ napapálo ang isá, nagtátamong caaliwan pagcâ napapalò namán ang mǎa ibá, at nǎguminǎiti sa towâ pagcâ náriringǎi niyá ang canilang pag-iyac; at ang pinapamámalo, bagá ma't masamá sa loob ang pagsunód sa únang áraw, nabibihása na cung matápos at ikinaliligaya ang cahapishapis niyáng tungculin. Ikinalaguím co ang nagdaang panahón, aking pinagsicapang pagbutihin ang casualucuyan sa pagbabago nǎ dating cagagawán. Pinacsâ cong calugdán at cawilihan ang pag-aáral, áking tinícang ang "cartilla'y" huwág málagay na librong maitím na napapaligúan nǎ mǎa lúhà nǎ camusmusán, cung dí isáng caibigang sa canyá'y mag-uulat nǎ caguiláguilalas na mǎa líhim; na ang escuelaha'y huwág maguínng púgad nǎ mǎa capighatían, cung dí isáng paraisong libanǎan nǎ ísip. Untiuntí nǎngang inalís co ang mǎa pamamálo, dinalá co sa áking báhay ang mǎa pamálo, at ang inihalíli co'y ang pagbíbigáy unlác sa masisipag mag-áral at nǎ caigayahan nǎ ibá at ang pagpapakilala nǎ canícanilang sariling danǎal. Cung hindi natututo sa pinag-aaralan, ipinalálagay cong sa caculanǎn nǎ pagsusumákit, cailan ma'y hindi co sinasabing dahil sa capurulán nǎ ísip; pinapaniniwalà co siláng caniláng tagláy ang lálong masaganang cáya, cay sa tunay na abót nǎ caniláng lacás, at ang paniniwalang itóng caniláng pinagsisicapang pagpagtibayin, ang siyáng sa canilá'y pumipilit na mag-áral, túlad namán sa pagcacatiwála sa sariling lacás na siyáng nagháhatid sa cabayaníhan. Nǎ nagpapasimulá pa lámang acó'y tíla mandín hindi lálabas na magalíng ang áking bágong palácad: marámi ang hindi na nag-áral; datapowa't ipinatuloy co, at aking námasid na unti-unting sumásaya ang mǎa loob, dumarami ang pumapasoc na mǎa bátà at lálong nagmamálimit, at ang minsang mapuri sa harapán nǎ lahát, kinabucasa'y nag-iibayo ang natututuhan. Hindi nalao't cumalat sa bayang hindi acó namamálo; ipinatawag acó nǎ cura, at sa panǎanǎnib cong bacâ mangyari na namán ang gaya nǎ úna, bumati acó sa canyá nǎ mapangláy sa wícang tagalog. Nito'y hindi siyá nanglibác sa ákin. Sinábi sa áking pinasásamá co raw ang mǎa bátà; na sinasayang co ang panahón; na hindi acó gumáganap sa áking catungculan; na ang amáng hindi namamálo ay napopoot sa canyáng anác, ayon sa Espírítu Santo; na ang letra'y pumapasoc sa pamamag-itan nǎ dugò, at ibá't ibá pa; sinaysay sa ákin ang isáng buntóng mǎa casabihán nǎ panahón nǎ mǎa catampalasanan, na anó pa't wari'y casucatan nǎ nasabi ang isáng bágay nǎ mǎa táo sa úna upang huwág nǎ matutulan, at alinsunod sa ganitóng palácad nǎ ísip ay dapat na nǎa marahil nating paniwalâang nagcaroon sa daigdíng nǎ mǎa cakilakilabot na anyó nǎ mǎa háyop na kinathâ nǎ ísip nǎ mǎa táo nǎ mǎa panahóng iyón at caniláng iniukit sa caniláng mǎa palacio at mǎa catedral. Sa cawacasa'y ipinagtagubilin sa áking acó'y magsípang at manumbalic acó sa unang caugalían, sa pagca't cung hindi, siya'y magsusumbong sa alcalde laban sa ákin. Hindi humintò rito ang áking casaliwâang pálad: nǎ macaraan ang iláng áraw ay nanǎagsirating sa sílong nǎ convento ang mǎa amá nǎ mǎa bátà, at nanǎgailanǎan acóng pasaclólo sa boong aking pagtitiis at pagsang-ayon. Nanǎgapasimula nǎ pagpupuri sa mǎa panahóng únang ang mǎa maestro'y may matigás na loob at ang pagtúturong guinagawa'y tulad sa pagtutúro nǎ caniláng mǎa núno."—¡Ang mǎa táong yaón ang túnay na mǎa marurunong!—ang sábi nilá;—ang mǎa táong yaó'y namamálo at tinútuwid ang licóng cáhoy. ¡Silá'y hindi mǎa bátà, silá'y matatandáng malakí ang pinagdanasan, may mǎa buhóc na putí at mababalásic! Si Don Catalinong hári niláng lahát na nagtátang nǎ escuelahang iyón, hindi nagcuculang sa dalawampo't limá ang pálong ibinibigay, caya't naguing marurunong at mǎa pári ang canyáng mǎa anác. ¡Ah! mahahalagá cay sa átin ang mǎa táo sa úna, ópò, mahahalagá cay sa átin."—Hindi nanǎgacásiya ang mǎa ibá sa ganitóng magagaspáng na mǎa pasáring; sinabi nilá sa áking maliwanag, na cung ipatutuloy co ang aking palácad, ang caniláng mǎa anác ay hindi matututo, at mapipilitan siláng alisín sa áking escuélahan. Nawalang cabuluhan ang aking mǎa pagmamatuwíd sa canilá: palibhasa'y batà acó'y hindi nila binibigyan nǎ malaking catuwiran. ¡Gaano calakí ang aking iaalay, magcaroon lamang acó nǎ mǎa úban! Binábanguit nila sa ákin ang minamagalíng nilang panǎanǎnatuwiran nǎ cura, ni Fulano, ni Zutano, at binábanguit naman nila ang canilang sariling catawan, at sinasabi nilang cung hindi sa mǎa pamamálo nǎ canicanilang mǎa maestro'y hindi sana sila nanǎgatúto nǎ anó man. Nacabawas nǎ cauntí nǎ capaitan nǎ capighatían cong itó ang magandang paglínǎap na ipinakita sa ákin nǎ ilan.

Páhiná 149

Páhiná 150

Dahil sa nangyaring itó, napilitan acóng huwag gumamit nǎ isang palacad, na pagcatapos nǎ malaking pagpapagal ay nagpapasimulá na nǎ pamumunǎa. Sa aking pagnǎanǎalit, dinalá co kinabucasan sa escuelahan ang mǎa pamálo, at mulíng sinimuláan co ang aking catampalasanang gawâ. Nawalá ang catiwasayan, at mulíng naghari na naman ang capanglawan sa mǎa mukhá nǎ mǎa batang nagpapasimulá na nǎ pagguíliw sa ákin: sila ang tanǎing mǎa carayamá co, ang tanǎi cong mǎa caibigan. Baga man pinagsisicapan cong magdamót nǎ pamamálo, at cung namamálo man acó'y pinagágaang co hanggang sa abot nǎ caya; gayón ma'y dinaramdam nila nǎ malabis ang canilang pagcaamís, ang canilang pagcaimbí at nanǎagsisitanǎis nǎ dí ugaling saclap. Dumarating sa aking púsò ang bagay na iyón, at cahit nagnǎitnǎitnǎit acó sa sariling calooban nǎ laban sa canilang halíng na magúgulang, gayón ma'y hindi acó macapanghiganti sa mǎa walang malay-salang tinatampalasan nǎ maling mǎa caisipan nǎ canilang mǎa ama. Nacapapasò sa ákin ang canilang mǎa lúhà: hindi magcasiya sa loob nǎ aking dibdíb ang aking púsò, at nǎ araw na iyo'y iniwan co ang pagtuturò, бага man dí pa sumasapit ang horas, at omowí acó sa aking bahay upang tumanǎis na nagúsa.... Marahil mamanghá pò cayó sa aking pagcamaramdamin, nǎuni't cung cayó'y malaǎgay sa aking catayua'y inyóng mapagcucúrò. Sinasabi sa ákin nǎ matandang Don Anastasio:—"¿Humíhinǎi nǎ palò ang mǎa ama? ¿Bakit hindi ninyó sila ang pinalò?" Dahil dito'y nagsasakit acó.

Páhiná 151

Nakíkinig si Ibarrang nag-iisíp ísip.

—Bahagyâ pa lamang acóng gumágaling sa sakít ay nagbalíc acó sa escuélahan at

nasumpunġan cong icalimang bahagui na lamang ang natitira sa canila. Nanġagsitacas ang mġa pinacamagaling, dahil sa panunumbalic nġ dating palacad, at sa mġa natitira, sa ilang batang cayâ pumapasoc sa escuélaha'y nġ hindí macagawâ sa canilang bahay, síno ma'y walang bumati sa akin sa aking paggaling: sa ganang canila'y walang malasakit ang gumaling acó ó hindí; marahil lalong inibiig sana nila ang acó'y manatili sa pagcacasakit, sa pagca't tunay nġa't lalong mainam mamalò ang maestrong panghalíli sa akin, nġuni't ang capalit naman nito'y bihirang pumaroon sa pagtuturò sa escuélahan. Ang mġa ibang tinuturuan co, yaóng mġa batang napipilit nġ canilang mġa magulang na pumasoc sa escuelahan, ang guinagawa'y nanġaglalagalag sa ibang daco. Binibigyang casalanan nila acó, na sila'y aking pinagpakitaan nġ mairuguing loob at sinisisi nila acó nġ maínam. Gayón man, ang isang anac nġ tagabúkid, na dumadalaw sa akin sa boong aking pagcacasakit, cayâ hindí na pumapasoc ay dahil sa siya'y nagsacristan: sinasabi nġ sacristan mayor na hindí raw marapat na magmaranî sa escuélahan ang mġa sacristan, sa pagca't bababà ang canilang uri.

—At ĩnagcásiya na pô bâ cayó sa inyóng mġa bagong tinuturuan?

—ĩMay magagawâ pa pô ba acóng ibang bagay?—ang isinagót.—Gayón man sa pagca't maraming nangyaring mġa bagay-bagay, samantalang may sakit acó'y nahalinhan camí nġ cura. Sumibol sa akin ang isang bagong pag-asa, at guinawâ co na naman ang isang pamulíng pagtikím, at nġ huwag malubos na totoó ang pagcasayang nġ panahón nġ mġa batà at pakinabanġan hanggang sa abót nġ caya ang mġa palò; na ang mġa pagcahiyang iyó'y mapaganihan man lamang nilá nġ cahi't cacaunting búnġa, ang siya cong inísip. Yamang hindí nila acó mangyaring caguiliwan nġgayón, ninais cong may maalaala sila sa aking hindí napacasacláp cong may maisimpan silang anó mang bagay na pakikinabanġang acó ang may turò. Talastas na po ninyóng na sa wílang castíla ang mġa libro sa caramihan nġ mġa escuelahan, líban na lamang sa catecismong tagalog na nagbabago, alinsunod sa samahan nġ mġa fraileng kinapapanigan nġ cura. Ang caraniwan nġ mġa librong itó'y mġa "novena" mġa, trisagio, ang catecismo ni pari Astete, na ang nacucuba nilang cabanalan doo'y cawanġis din cong naguing sa mġa hereje ang mġa librong iyón. Sa pagca't hindí manyaring sila'y aking maturuan nġ wílang castíla, at hindí co rin naman maisatagalog ang gayóng caraming mġa libro, pinapilitan cong halinhang untí-untí nġ maiiclíng bahaguing sipi sa mġa napapakinabanġang mġa librong tagalog, gaya baga nġ maliit na casaysayan nġ pakikipagcapuwâ tao ni Hortensio at ni Feliza^[253], ilang mġa maliliit na librong patnugot sa pagsasaca, at iba pa. Manacanang isinasatagalog co ang maliliit na libro, gaya nġ Historia nġ Filipinas ni parí Barranera, at pagcatapos ay aking idinídcta, upang canilang tipuning na sa mġa cuaderno, at cong minsa'y aking dinaragdagan nġ saríling mġa pagpapahiwatig. Sa pagca't walâ acong mġa "mapa" upang sa canila'y macapagturò acó nġ Geografía, sinalin co ang isang mapang nakita co sa "cabecera" (panġulong bayan nġ lalawigan), at sa pamamag-itan nġ sinalin cong itó, at nġ mġa baldosa nġ yapacan, na iulat co sa canila nġ cauntí ang anyô nitóng ating lupain. Nġayó'y ang mġa babae naman ang nanġagcaguló; nanġagcasiya ang mġa lalaki sa pag-nġití, dahil sa gayóng gawâ co'y canilang namamasdan daw ang isa sa aking mġa caululan. Ipinatawag acó nġ bagong cura, at cahi't hindí acó pinag-wicâan, gayón ma'y sinabi sa aking ang religión daw ang dapat cong pagsicapan, at bago co iturò ang mġa bagay na itó'y dapat na ipakilala nġ mġa batà, sa pamamag-itan nġ isang pagsusulit, na totoong nasasaulo na nila ang mġa Misterio, ang Trisagio at ang Catolicismo nġ Doctrina Cristiana.

Páhiná 152

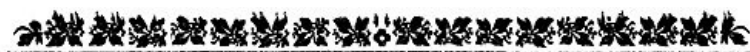
Samantala'y nagpapagal nġa acô at nġ maguing "papagayo"^[254] ang mġa batà, at canilang masaulo ang lubhang maraming bagay na hindí napagtatalós isa man lamang salitá^[255]. Marami sa canila ang nacasasaulo nġ mġa "Misterio" at "Trisagio", datapuwa't nanġanġanib acóng masayang ang áking mġa pagpupumilit tungcól sa cay parí Astete, sa pagca't hindí pa totoong napag-wawari nġ marámi sa áking mġa tinuturuan ang pagcacaiba't ibá nġ mġa tanóng at nġ mġa sagót, at ang dapat na maguing cahulugán nġ dalawang itó. ĩAt sa ganitóng calagaya'y mamámatay táyo, at ganyán din ang gágawin nġ mġa ipanġánġanac, samantalang sa Europa'y pinag-uusapan ang nauucol sa pagsulong.

Páhiná 153

—ĩHowág bagá namán táyong napacamahiliguín sa pag-ásang dito sa átin ay walâ nġ cagalinġang mangyayári!—ang itinútol ni Ibarra, at sacá nagtindíg. Pinahatdán acó nġ isáng anyáya nġ teniente mayor upang acó'y dumaló sa isáng pulong sa tribunal ... ĩSíno ang nacaalam cong doo'y magcacaroon pô cayó nġ sagót sa inyóng mġa tanóng?

Nagtindig din ang maestro sa escuela, nġuni't umíling, tandá nġ pagcuculang tiwála, at sumagót:

—Makikita ninyo't matutulad sa aking mġa binálac ang láyong caniláng sinábi sa akin, at cong hindí, ĩtingnan natin!

Páhiná 154

ANG PULONG SA TRIBUNAL

Yaó'y isang salas na may labíngdalawá ó labíng-limáng metro ang hábà may waló ó sampóng metro ang lúang. Ang mġa pader nġ salas na iyó'y pinaputi nġ pintáng apog at punóng-punô nġ mġa dibujong úling ang iguinúhit na humiguít cumúlang ang capanġitan, humiguít cumúlang ang casalaulaan, na may mġa cahalong paunawang súlat upang mapag-unáwang magalíng ang mġa cahulugán noón. Namamasdan sa isáng suloc na nacasandál nġ mahúsay na pagcacahanay ang may sampóng mġa lúmag fusil na batóng pingkian ang pangpaputóc na cahálò nġ sableng cálawanġin, mġa espadin at mġa talibóng: yaón ang mġa sandata nġ mġa "cuadrillero."

Sa isáng dúlo nġ salas na napapapamutihan nġ maruruming mġa "cortinang" pulá, natatagò ang larawan nġ hári, na nacasábit sa pader, nacapatong sa isáng tarímang cáhoy ang isáng lúmag sillóng nacabucá ang canyáng wasác na mġa brazo; sa harapa'y may isáng malakíng mesang cáhoy na narurunġisan nġ tinta na may mġa úkit na mġa salitá at mġa únang letra nġ panġalan cawanġis nġ marami sa mġa mesa sa mġa tindahan nġ álac at cerveza sa Alemania, na caraniwang paroonan nġ mġa estudiante. Manġa siráng banccò at silla ang siyáng nacahúhusto nġ mġa casangcapan.

Itó ang salas na pinagpupulunġan nġ tribunal, nġ mġa pagpapahirap at ibá pa. Dito nagsasalitaan nġayón ang mġa púno nġ báyan at nġ mġa nayon: hindi nakikihálò ang pangcát nġ mġa matatanda sa pangcát nġ mġa báta, at hindi nanġagcacasundò ang isá't isá; silá ang mġa kinácatawan nġ partido conservador at nġ partido liberal, ang naguiguing catangía'y totoong napapacalabis sa mġa bayan ang caniláng mġa pagtatalotalo.

—¡Nacacapagcúlang-tiwálà sa ákin ang asal nġ gobernadorcillo!—ani Don Filipong púno nġ partido liberal sa canyáng mġa catoto; may dáti siyáng talagang pacay siya totoong ipinagpahuli niya ang pagtutuos nġ bálac na gúgugulin. Unawàin ninyóng labing-isáng araw na lamang ang sa áti'y nátitira.

Páhiná 155

—At ¡nátira siya sa convento upang makipagsalitaan sa curang may sakit!—ipinaalaala nġ ísa sa mġa batà.

—¡Hindi cailanġan!—ang sinábi namán nġ isá;—ang lahát, ay naihandá na natin. Huwág bá lamang magcaroon nġ lálóng maráming "voto" ang bálac nġ mġa matatandá....

—¡Hindi co inaacalang magcaroon!—ani Don Filipino;—acó ang magháharap nġ bálac nġ mġa matatandá....

—¿Bakit? ¿anó ang sábi pô ninyó?—ang sa canyá'y mġa tanóng nġ mġa nakikinig sa canyáng páwang nanġagtátaca.

—Ang sinasabi co'y cung acó ang únang magsasalita'y áking iháharap ang bálac nġ ating mġa caáway.

—At ¿ang bálac natin?

—Cayó pô namán ang magháharap nġ bálac natin—ang sagót nġ tenienteng nġuminġiti, na ang pinagsasabiha'y isáng bátang cabeza de barangay;—magsasalitá pô cayó, pagcá acó'y natálo na.

—¡Hindi pô namin mawatasan ang inyóng caisipán!—ang sábi sa canyá nġ mġa causap, na minámasdan siyáng puspos nġ pag-aalinlánġan.

—¡Pakinggan ninyó!—ang marahang sinabi ni Don Filipino sa dalawá ó sa tatlong nakikinig sa canyá—Nacausap co canínang úmaga si matandáng Tasio.

—At ¿anó?

—Sinabi sa akin nġ matandá: "Kinapopootan pô cayó nġ inyóng mġa caaway nġ higuít sa pagcapóot sa inyóng mġa caisipán. ¿Ibig bagá ninyóng howag mangyári ang isáng bagay? Cung gayó'y cayó ang humicayat na gawín ang bagay na iyán, at cáhi't ang bagay na iyá'y pakikinabanġang higuít cay sa isáng "mitra" ay ipagtatacwilan. Cung cayó'y matálo na, inyóng ipasábi ang inyóng linalayon sa lalong cababababaan sa lahát ninyóng mġa casamahán, at sasang-ayunan ang inyóng láyong iyón nġ inyóng mġa caaway, sa hanġád niláng cayó'y hiyáin." Datapuwa't inyó sánang inġátan ang líhim cong itó.

—Nġuni't....

—Cayâ nġa acó ang siyáng magsasalitá upang gawín ang panucálà nġ ating mġa caáway, na anó pa't pacalalabisin co ang panġanġatuwíran hanggang sa catawá-tawá. ¡Howág cayóng mainġay! Narito na si Guinoong Ibarra at ang maestro sa escuela.

Bumáti ang dalawáng binátà sa isá't isáng pulutóng; nġuni't hindi nakialám sa mġa salitáan.

Páhiná 156

Hindi naláo't pumasoc ang gobernadorcillong malungcót ang pagmumukhá: siyá rin ang nakita natin cahapong may daláng isáng arrobang candilá. Humintò ang mġa alinġawnġáv pagpásoc niyá; bawát isa'y naupò at untiunting naghári ang catahimícan.

Naupò ang gobernadorcillo sa sillóng nacalagáy sa ibabâ nġ larawan nġ hari, macapat ó

macálimang umubó, hinaplós ang úlo at ang mukhâ, inilagáy ang síco sa ibabaw n̄ mesa, inalis, mulíng umubó at gayón ang paúlít-ulít na guinawâ.

—¡M̄ga guinoó!—ang sinábi sa cawacasang nanglulupaypay ang voces:—nan̄gahás acóng anyayáhan co cayong lahát sa pagpupulong na itó ... ¡ejem!... ¡ejem!... gágawin natin ang fiesta n̄ ating pintacasing si San Diego sa ica 12 nitong buwán.... ¡ejem!... ¡ejem!... n̄gayo'y ica 2 tayo ¡ejem!... ¡ejem!...

At dito'y inubó siyá n̄ mahabà at tuyô na siyang pumíguil n̄ canyáng pagsasalitâ.

Nang magcagayo'y tumindíg sa bangcô n̄ m̄ga matatandâ ang isáng táong may anyong makisig, na may m̄ga apat na pong taón ang gúlang. Siya ang mayamang si capitang Basilio, caaway n̄ nasírang si Don Rafael, isáng taong nagsasabing umanó'y mulâ n̄ mamatay si Santo Tomás de Aquino, ang mundo'y hindí sumusulong n̄ cahi't iisang hacbang, at mulâ n̄ canyáng iwan ang San Juan de Letrán, nagpasimulâ ang Sangcataóhan n̄ pag-udlót.

—Itúlot pô n̄ m̄ga camahalan ninyóng magsaysay acó tungcól sa isáng bágay na totoong mahalagá—anyá. Acó ang náunang nagsalitâ, bagá man lálóng may carapatáng man̄gáuna sa ákin ang m̄ga caumpóc dito, n̄guni't acó ang únang nagsalitâ, sa pagca't sa acalà co'y sa m̄ga ganitóng bágay, ang magpasimulâ n̄ pananalita'y hindí ang cahuluga'y siyáng nan̄gun̄guna, at gayón ding hindí ang cábuntutan ang cahulugán n̄ cahuluhuhang magsaysáy. Bucód sa rito'y ang m̄ga bágay na sasabihin co'y lubháng napacamahalagá upang maipagpaubáyà ó sabihin cayâ sa cahuluhulihan; itó ang dáhil at ibig co sánang magpáuna n̄ pananalitâ, at n̄ máibigay ang dápat na caculán. Itulot n̄gâ ninyóng acó ang máunang magsalitâ sa púlóng na itóng kinakikitaan co n̄ m̄ga nalilimping totoóng m̄ga litaw na m̄ga táo, gáya na n̄ga n̄ guinoong casualucuyang capitan, n̄ capitan pasado, n̄ caibigan cong tán̄ging si Don Valenting capitan pasado, ang aking caibigan sa camusmusáng si Don Julio, ang ating bantóg na capitan n̄ m̄ga cuadrillerong si Don Melchor, at marami pang m̄ga caguinoohang dí co na sasabihi't n̄ huwág acóng humábà, na nakikita n̄ inyóng m̄ga camahalang pawang caharap natin n̄gayón ípinamanhic co pô sa inyóng m̄ga camahalan ipahintulot na acó'y macapagsalitâ bago magsalitâ ang ibáng síno man ¿Magtátamo cayâ acó n̄ capalarang pahinuhod ang capulun̄gan sa áking mapacumbabang capamanhican?

Páhiná 157

At sacâ yumucod ang mananalumpatí n̄ bóong paggálang at ga n̄gumin̄gití na.

—¡Macapagsasalitâ na cayó, sa pagca't cayó'y pinakíkinggan námìn n̄ boong pagmimithí!—ang sinábi n̄ m̄ga binan̄guit na m̄ga caibigan, at iba pang m̄ga táong nan̄gagpápalagay na siya'y dakílang mananalumpatí: nan̄gag-úbo n̄ bóong ligaya ang m̄ga matatandâ at caniláng pinagpipisil ang dalawáng camáy. Pagcatápos na macapagpáhid n̄ páwis si capitán Basilio n̄ canyáng panyóng sutlá, ay nagpatúloy n̄ pananalitâ:

Yamang lubháng nápacaganda ang inyong calooban at mapagbigay lugod sa ating abáng cataohan, sa pagcacaloob sa aking acó ang macapagsalitáng máuna sa sino mang náririto, sasamantalain co ang capahintulutang itóng sa aki'y ipinagcaloob n̄ bóong cagandáhan n̄ pusó at acó'y magsasalitâ. Iniisip n̄ aking isip na acó'y sumasaguinâ n̄ cagalanggalang na Senado romano, "senatus populusque romanus", na sinasabi natin niyóng m̄ga caayaayang panahóng sa caculan̄gang pálad n̄ Sangcataóha'y hindí na magbábalic, at aking hihin̄gin sa "Patres Conscripti", ang sasabihin marahil n̄ pantás na si Ciceron, cung siyá ang málagay sa catayuan co n̄gayón; hihin̄gin co, sapagca't capós táyo sa panahón, at ang panaho'y guintô, áyon sa sábi ni Salomón na sa mahalagang pinag uusapan n̄gayo'y sabihing maliwanag, maiclí at walang ligóy-ligoy n̄ báwa't isá ang canyang panucalà. Sinabi co na.

Páhiná 158

At tagláy ang bóong pagcalugód sa canyáng sariling cataóhan at sa magaling na pakikinig sa canyá n̄ nan̄garoroon, naupô ang mananalumpatí, datapuwa't canyáng tiningnán múna si Ibarra at anyóng nagpapakilala siya n̄ canyáng cataásan, at canyáng tiningnán din namán ang canyáng m̄ga caibigan, na pára mandíng sa canilá'y canyáng sinasabi: ¡Há! ¿Mabuti ba ang áking pagcacásalitâ? ¡há!

Inilarawan namán n̄ canyáng m̄ga caibigan sa caniláng m̄ga matá ang dalawáng pagtingíng iyón, sa caniláng pagsulyáp sa m̄ga bátang guinoó, na ibig niláng patayín sa caingguítán.

—N̄gayó'y macapagsasalitâ na ang bawa't may ibig, na ... ¡ejem!—ang sinabi n̄ gobernadorcillo, na hindí natápos ang sinásalitâ, mulíng siyá'y inihít n̄ ubó at n̄ m̄ga pagbubuntóng hininggá.

Ayon sa hindí pag-imíc na námamasid, sino ma'y áyaw na siyá'y tawagguin "patres conscripti", síno ma'y waláng tumítindíg: n̄ magcagayo'y sinamantala ni Don Filipino ang nangyayari at humin̄ging pahintúlot na macapagsalitâ.

Nan̄gagkindátan at nan̄gaghudyátan n̄ macahulugán ang m̄ga conservador.

—¡Iháharap co, m̄ga guinoó, ang áking panucalang gugugulin sa fiesta! ani don Filipino.

—¡Hindí námìn masasang-ayunan!—ang sagót n̄ isáng natutuyong matandáng conservador na hindí mapaclihán n̄ anó man.

—¡Lában sa panucalang iyán ang áming voto!—ang sábihan n̄ ibáng m̄ga caaway.

—¡M̄ga guinoó!—ani Don Filipino pang pinipiguil ang pagtáwa;—hindí co pa sinasabi ang panucalang dalá rito naming m̄ga "bátà". "Lubós" ang aming pagása na siyáng mamagalin̄gin n̄

"lahat" cay sa pinapanucálà ó mapapanucálà n̄g áming m̄ga catálo.

Ang palálong pasimuláng itó ang siyáng nacapuspós n̄g gálit sa caloóban n̄g m̄ga conservador, na nagsisipanumpâ sa caniláng sariling caniláng gagawín ang catacottacot na pagsalangsáng. Nagpatuloy n̄g pananalitâ si Don Filipino:

—Tatlong libo't limandáang piso ang inaacálà náting gugúlin. Mangyayaríng macagawâ n̄ga táyo, sa pamamag-itan n̄g salapíng ito n̄g isang fiestang macahihiguit n̄g di anó lamang sa caningningan sa lahat n̄g hanggá n̄gayó'y napanood dito sa ating lalawigan at sa m̄ga lalawigang carátig man.

—¡Hmjn!—ang pinagsabihan n̄g m̄ga hindi naniniwálà; gumugugol ang bayang A. n̄g limáng libo, ang bayang B. nama'y ápat na libo—¡Hmjn! ¡cahambugán!

—¡Pakinggán ninyó acó, m̄ga guino, at cayô'y maniniwálà. Aking iniaakit sa inyóng tayo'y magtayô n̄g isáng malakíng teatro sa guitnâ n̄g plaza, na maghalagáng isáng dáa't limampóng piso!

—¡Hindi cásiya ang isáng dáa't limampô, kinacailanġang gumugol n̄g isáng dáa't anim na pô! —ang itinutol n̄g isáng matigás ang úlong conservador.

—¡Itític pô ninyó, guinoong director, ang dalawang daang pisong iniuucol sa teatro!—ani Don Filipino.—Iniaanyaya cong makipagcayári sa comedia sa Tundó upang magpalabás sa pitóng gabíng sunod sunod. Pitóng palabás na tigdadalawang daang piso bawa't gabí, ang cabooa'y isáng libo at ápat na ráang piso: ¡isulat pô ninyó, guinoong director, isáng libo't ápat na raang piso!

Nanġagtinginan ang matatandá't ang m̄ga bátà sa pangguiguilalás; ang m̄ga nacatatalos lamang n̄g líhim ang hindi nanġagsikilos.

Iniaanyaya co rin namáng magcaroon tayo n̄g maraming totoong m̄ga paputóc; huwág n̄ga táyong gumamit n̄g malilít na "lucos" at n̄g m̄ga malilít na "ruedang" kinalalugdan lamang n̄g m̄ga musmós at n̄g m̄ga dalága, huwag táyong gumamit n̄g lahat n̄g itó. Malalakíng m̄ga bomba at sadyáng malalakíng m̄ga cohatón ang ibig natin. Iniaanyaya co n̄ga sa inyó ang pagcacagugol sa dalawang daang malalakíng bomba na tigalawang piso báwa't isá at dalawang daang cohatong gayón din ang halagá. Ipagawâ natin sa m̄ga castillero sa Malabón.

Páhiná 159

—¡Hmjn!—ang isinalábat n̄g isáng matandâ:—hindi nacacagulat sa ákin at hindi rin nacabibinġi ang isáng bombang tigalawang piso; kinacailanġang maguínng tigatlóng piso.

—¡Isulat pô ninyó ang isáng libong pisong gugugulin sa dalawang daang bomba at dalawang daang coletón!

Hindi na nacatiís ang m̄ga conservador; nanġagtindigan ang ilan at nanġagsalitaan n̄g bucód.

—Bucód pa sa roon, upang makita n̄g ating m̄ga capit-bayang tayo'y m̄ga taong walang hinayang at nagcacanlalabis sa atin ang salapí—ang ipinagpatuloy ni Don Filipino, na itinaas ang voces at matúling sinulyap ang pulutóng n̄g m̄ga matatandâ,—aking iniaanyaya: una, apat na "hermano mayor" sa dalawang áraw na fiesta, at icalawa, ang itápon sa dagatan sa aráw aráw ang dalawang dáang inahíng manóc na pinirito, isang daang capóng "rellenado" at limampóng lechón, gáya n̄g guinagawâ ni Sila, sa panahón ni Ciestón, na bágong casasabi pa lámang ni capitang Basilio.

—¡Siya n̄gâ, gáya ni Sila!—ang iculit ni capitang Basilio, na na totowâ n̄g pagcábangguit sa canyá.

Lumálaki n̄g lumálaki ang pagtatacá.

—Sa pagca't marámi ang dádalong mayayaman at bawa't isa'y may daláng libolíbong piso, at sacâ ang caniláng lalong magalíng na sagabunġin, at ang "liampó" at m̄ga baraja, ini anyaya co sa iyó na tayo'y magpasabong n̄g labínglimáng áraw, at magbigay calayaang mabucsan ang lahat n̄g m̄ga bahay n̄g sugalan....

Nġuni't nanġagtindíg ang m̄ga cabatáan at siya'y sinalabát: ang boóng acálà nilá'y nasirá ang ísip n̄g teniente mayor. Nanġagtatalotalo n̄g mainam ang m̄ga matatandâ.

—At sa cawacasan, n̄g huwág mapabayaan ang m̄ga caligayahan n̄g cálolowa....

Natacpáng lubos ang canyáng voces n̄g m̄ga bulongbulunġan at n̄g m̄ga sigawang sumiból sa lahat n̄g súloc n̄g sálas: yao'y naging isáng caguluhan na lámang.

—¡Hindi!—ang isinígaw n̄g isang matálic na conservador;—ayaw cong maipanġalaratac niyang siya ang nacagawa n̄g fiesta, ayaw. Pabayaan, pabayaan ninyong aco'y macapagsalitâ.

Páhiná 160

—¡Dináya táyo ni Don Filipino!—ang sinásalitâ naman n̄g m̄ga liberal. Bovoto cami n̄g laban sa canya! ¡Cumampí siya sa matatandâ! ¡Bomoto tayo n̄g laban sa canya!

Ang gobernadorcillo, na higuít ang panglulupaypay sa cailan man; walang guinawa cahi't anó upang manag úli ang catiwasayan: naghíhintay na sila ang cusang tumiwasay.

Huminġíng pahintulot ang capitan n̄g m̄ga cuadrillero upang magsalitâ; pinagcalooban siya, datapuwa't hindi binucsan ang bibig, at mulíng naupóng nakikimí at puspós cahihiyan.

Ang cabutiha'y nagtindig si capitang Valenting siyang pinacamalamig ang loob sa lahat ng mga conservador, at nagsalitâ.

Hindi camí macasang-ayon sa palagáy na munacalà ng teniente mayor, sa pagca't sa ganang amin ay napaca labis naman. Ang gayóng mapacaraming mga bomba at ang gayong napaca raming gabi ng pagpapalabas ng comedia'y ang macacaibig lamang ay ang isang batang gaya ng teniente mayor, na macapagpúpuyat ng maraming gabí at macapakikinig ng maraming putóc na dí mabibingi. Itinanóng co ang pasiya ng mga taong matalino at nagcacaísa ang lahat sa hindi pagsan-ayon sa panucalâ ni Don Felipe. ¿Hindi bâ ganito, mga guinóo?

—¡Tunay nga! ¡tunay nga! ang sabay sabay na pinagcaisahang sagót ng mga bata't matandâ. Nanġalulugod ang mga bata sa pakikinig sa gayóng pananalitâ ng isang matandâ.

—¡Anó ang ating gagawín sa apat na mga hermano mayor!—ang ipinatúloy ng matandâ.—¿Anó ang cahulugan niyóng mga inahing manóc, mga capón at mga lechóng itatapon sa dagatan? ¡Cahambugan! ang sasabihin ng mga calapit-bayan natin, at pagcatapos ay magsásalat tayo sa pagcain sa loob ng calahating taón. ¿Anó't makikiwanġis táyo cay Sila ó sa mga romano man? ¿Tayo ba'y inanyayahan minsan man lámang sa canilang mga fiesta? Acó sa gannang akin, lamang, caílan ma'y hindi pa acó nacatatanggap ng anó mang canilang líham na pang-anyaya, ¡gayóng aco'y matanda na!

—Ang mga romano'y tumahan sa Roma. Kinalalagyan ng papa!—ang marahang sa canya'y ibinulóng ni capitang Basilio.

—¡Nġayon co napagkilala!—ang sinabi ng matandang hindi nagulomihanan. Marahil guinawa ang canilang fiesta cunġ "vigilia" at ipinatatapon ng papa ang pagcain at ng howag magcasala. Nġuni't sa paano mang bágay, hindi mangyayaring masang-ayunan ang inyong panucalang fiesta, sa pagca't isáng caulúlan!

Páhiná 161

Napilitan si Don Filipong iurong ang canyáng panucalâ; dahil sa totoong sinásalansang.

Ang mga lalong matatalic na mga conservador sa caniláng caaway, hindi nanġagdamdam ng anó mang pag-aalap-ap ng makita niláng tumindig ang isáng batang cabeza de barangay at humingġing pahintúlot na macapagsalitâ.

—Ipinamámanhic co sa inyóng mga camahalang ipagpaumahaning bagá ma't bátâ acó'y manġahás magsalitâ sa harap ng lubháng maráming táong totóong cagalanggalang dáhil sa canilang gúlang at dáhil namán sa catalinuhan at carunúnġang magpasiyá ng tapát sa lahat ng bagay, nġuni't sa pagca't ang caayaayang mananalumpating si capitang Basilio'y nag-aanyayang saysayin dito ng lahat ang canicanilang mga panucalâ, maguġing pinacacalásag ng aking cauntian ang canyáng mahalagang pananalitâ.

Tumátanġô, sa pagcalugod, ang mga conservador.

—¡Magalíng magsalitâ ang batang itó!—¡Siya'y mápagpacumbabá!—¡Caguiláguilalás cunġ manġatuwiran!—ang sabihan ng isa't isá.

—¡Sayang at hindi marunong cumíyang magalíng!—ang pasiyá ni capitán Basilio.—Nġuni't nangyayari itó dahil sa hindi siya nag-aral cay Cicerón, at sacâ totoong bátâ pa.

—Hindi cayâ isinásaysay co sa inyó ang isáng palatuntunan ó panucalâ,—ang ipinatuloy na salitâ ng batang cabeza,—ay hindi dahil sa ang isip co'y inyóng mámagalinġin ó inyó cayáng sasang-ayunan: ang aking hanġad, casabáy ng aking mulí pang panġanġayupápâ sa calooban ng lahat, ay patotohanan sa mga matatandang sa tuwí na'y sang-ayon ang aming isipan sa caniláng isip, sa pagca't áming ináangkin ang lahat ng mga adhicáng isinaysay ng boong caningninġán ni capitang Basilio.

—¡Mabuting pananalitâ! ¡mabuting pananalitâ!—ang sabihanan ng mga pinaunlacáng mga conservador. Hinuhudyatán ni capitang Basilio ang bátâ upáng sa canya'y sabihin cunġ paano ang marapat na paggaláw ng bísig at cunġ paano ang acmâ ng páa. Ang gobernadorcillo ang tanġing nananatili sa hindi pagpansín, nalílibang ó may ibáng iniisip: nahihiwatigan ang dalawang bagay na itó sa canyá. Nagpatuloy ang bátâ ng pagsasaysay, na nalalao'y lalong sumásaya ang pananalitâ:

—Náoowí, mga guinóo, ang aking panucála sa sumusunod: mag-ísip ng mga bagong pánooring hindi caraniwan at laguġing nakikita natin sa aráw-aráw, at pagsicápang huwág umalís díto sa báyan ang salapġing nalicom, at huwág gugúlin sa waláng cabuluháng mga pólvora, cunġ hindi gamítin sa ano mang bagay na pakinabanġan ng lahat.

Páhiná 162

—¡Iyán nġâ! ¡iyán nġâ!—ang isináng-áyong salitâ ng mga bátâ; iyáng ang ibig nga namin—totoong magalíng—ang idinugtóng ng mga matatandâ.

—¿Anó ang máhihitâ natin sa isáng linggóng comediang hiníhinġi ng teniente mayor? ¿Anó ang matututuhan natin sa mga hári sa Bohemia at Granada, na nanġag-uutos na putlín ang úlo ng canilang mga anác na babae, ó cunġ dilí caya'y ikinacarga sa isáng cañón ang mga anác na babaeng iyán at bágó naguiguing trono ang cañón? Tayo'y hindi mga hári, hindi tayo mga tampalasang táong-párang, walâ namán táyong mga cañón, at cunġ sila'y ating paráhan ay bibitayin táyo sa Bágongbayan. ¿Anó bagá ang princesang iyáng nakikihalobílo sa mga paghahámoc, namamahagui ng tagâ at úlós, nakikipag-away sa mga principe at naglilibot na nanġag-ísa sa mga bundóc at parang, na cawanġis ng nanġatitigbalang? Kinalulugdan natin,

ayon sa ating caugalian, ang catamisan at ang pagcamasintahin n̄g babae, at manḡanḡanib tayong tumánḡan sa m̄ga camáy n̄g isáng biníbining narurunḡisan n̄g dugô, cahi't na ang dugong ito'y sa isáng moro ó gigante; bagá man ang dugóng itó'y sa pinawawal-an nating halagá, palibhasa'y ipinalálagay náting imbí ang lalaking nagbubuhath n̄g camáy sa isáng babae, cahi't siya'y príncipe, alférez, ó tagabúkid na waláng pinag-aralan. ¿Hindí cayâ libolibong magalíng na ang palabasin natin ay ang laráwan n̄g ating sariling m̄ga caugalián, upang mabágo natin ang ating masasamang m̄ga pinagcaratihan at m̄ga lihís na hílig at purihin ang magagandang gawá at caugalian?

—¡Iyan n̄gâ! ¡iyan n̄gâ!—ang inúlith n̄g canyáng m̄ga cacampí.

—¡Sumasacatuwíran!—ang ibinulóng na nanḡagdidilidili ang iláng matatandâ.

—¡Hindí co naisip cailán man ang bágay na iyán!—ang ibinulóng ni capitang Basilio.

—Datapuwa't ¿paano ang paggawâ ninyó niyán?—ang itinutol sa canyá n̄g isáng mahirap sumang-ayon.

—¡Magaang na magaang!—ang sagót n̄g bátâ. Dalá co rito ang dalawang comedia, na marahil pasisiyahang totoong masasangayunan at catowatowa n̄g m̄ga cagalanggalang na matatandang dito'y nalilimpí, palibhasa'y lubós ang pagcatalós nilá sa bawa't magandá at kilalá namán n̄g lahát ang caniláng catalinuhan.

Ang pagmagát n̄g isá'y ANG PAG-HAHALAL N̄G GOBERNADORCILLO, ito'y isáng comediang patupatuloy ang pananalitâ, nababahagui sa limang pangcat, cathâ n̄g isá sa m̄ga náiritong caharáp. At ang isa'y may siyam na bahagui, úcol sa dálawáng gabi, isang talinghagang "drama" na ang pamimintás ang tucoy, sinulat n̄g isá sa lalong magalíng na poeta dito sa lalawigan at MARIANG MAKILING ang pamagát. Nang áming mámasdang naluluatan ang pagpupulong n̄g nauucol sa paghahandâ n̄g fiesta, at sa panḡanḡanib naming bacâ culanḡin n̄g panahón, líhim na humánap camí n̄g aming m̄ga "actor" at pinapag-aral namin silá n̄g canicanilang "papel". Inaasahan naming sucat na ang isáng linggóng pagsasánay upang silá'y macaganáp n̄g magalíng sa canicanilang ilálabas. Itó, m̄ga guinoo, bucód sa bágo, pakikinabanḡan at sang-ayon sa mahúsay na caisipán at may malakíng cagalinḡang hindí malakí ang magugugol: hindí natin cailanḡan ang pananamit: magagamit natin ang ating suot na caraniwan sa pamumuhay.

—¡Acó ang gugugol sa teatro!—ang isigaw na malaking tawa ni capitang Basilio.

—¡Sacali't may lumalábas na m̄ga cuadrillero, akíng ipahihiram ang aking m̄ga nasásacop—ang sabi namán n̄g capitán n̄g m̄ga cuadrillero.

—At acó ... at acó ... cung nagcacailanḡan n̄g isáng matandâ ... ang sinabing hindí magcatutó n̄g isá, at naghuhumiyád n̄g pagmamakisíng.

—¡Sang-áyon camí! ¡sang-áyon camí!—ang sigawan n̄g marami.

Namúmutlá ang teniente mayor: napunô n̄g m̄ga lúhà ang canyáng m̄ga matá.

—¡Siyá'y tumatanḡis sa pagnḡingitnḡit!—ang inísip n̄g mahigpít na conservador, at sumigaw:

—¡Sang-áyon camí, sang-áyon camí, at hindí cailanḡang pagmatuwiranan pa!

At sa canyáng galác sa canyáng pagcapanghigantí at sa lubós na pagcatálo n̄g canyáng caáway, pinasimulán n̄g lalákíng iyón ang pagpapaunlác sa panucalâ n̄g bátâ. Nagpatuloy itó n̄g pananalitâ:

—Magagamit ang ikalimáng bahagui n̄g salapíng nalilicom sa pamamahagui n̄g iláng gantíng pálâ, sa halimbáwâ, sa lalong mabuting batang nag-aral sa escuela, sa lalong mabúting pastól, magsasacá, mánḡinḡisdâ, at ibá pa. Macapagtatatag tayo n̄g isáng unahan n̄g patacbuhan n̄g m̄ga bangcâ sa ílog at sa dagatan, patacbuhan n̄g m̄ga cabayo; magtayô n̄g m̄ga "palosebo" at mag-anyô n̄g m̄ga laróng mangyayaring makisama ang tagabukid natin. Sumasang-áyon na acó, álang-álang sa totoḡng pinagcaugalian na, ang tayo'y magcaroon n̄g m̄ga paputóc: marikit at catuwá-tuwang panoorín ang m̄ga "rueda" at m̄ga "castillo", n̄guni't inaacalâ cung hindí natin cailanḡan ang m̄ga bombang panucalâ n̄g teniente mayor. Casucatan na, sa pagbibigay casayahan sa fiesta, ang dalawáng bandang música, at sa ganya'y maiilagan natin iyang m̄ga pag-aaway at pagcacagalít, na ang kinahihinatna'y ang m̄ga caawa-awang músicong naparirito't n̄g bigyang galác ang ating m̄ga pagpifiesta, sa pamamag-itan n̄g canilang pagpapagal, naguiguing tunay na m̄ga sasabunḡing manóc, na nanḡagsisiowí, pacatapos, na masamá, ang sa canila'y pagcacabayad, masamá ang pagcacapacain, bugbóg ang catawán at sugatán pa cung macabihirá. Mapasisimuláan ang pagpapagawâ n̄g isang maliit na bahay na magamit na escuelahan, sa pamamag-itan n̄g lalabis na salapí, sa pagca't hindí n̄g natin hihintaying ang Dios ay manaog at siyang gumawâ n̄g escuelahang iyán: capanglaw-panglaw n̄gang bagay, na samantalang tayo'y may isáng sabunḡang panḡulo sa lakí at gandá, ang m̄ga bátâ natin ay nanḡag-aáral halos doón sa alagaan n̄g m̄ga cabayo n̄g cura. Sa maiclíng salita'y narito ang panucalâ: ang pagpapainam nito'y siyáng pagcacapaguran.

Maaliw na bulungbulunḡan ang siyáng sumilang sa salas; halos ang lahát ay sumasang-ayon sa bátâ: iilan lamang ang bumúbulong:

—¡M̄ga bágong bagay! ¡m̄ga bágong bagay! ¡Sa ating m̄ga kinabataa'y!...

—¡Ating sang-ayúnan na muna n̄gayón iyán!—ang sabihan n̄g m̄ga ibá;—áting hiyâin iyón.

At caniláng itinutúro ang teniente mayor.

Nang manumbalic ang catahimican, ang laháat ay sumang-ayon na. Cúlang na lamang ang pasiya n̄g gobernadorcillo.

Ito'y nagpapawis, hindi mápacali, hináhaplos ang noo at sa cawacasa'y nasabi n̄g pautal-utal, na nacatun̄gó:

—¡Acó ma'y sang-ayon din!... n̄guni't ¡ejem!

Hindi umíimic ang boong tribunal n̄g pakikiníg sa canyá.

—¿N̄guni't?—ang tanóng ni capitang Basilio.

—¡Totoong sang-ayon acó!—ang inulit n̄g gobernadorcillo;—sa macatuwid baga'y ... hindi acó sang-ayon ... ang sinasabi co'y sang-ayon acó; n̄guni't ...

At kinuscos ang m̄ga matá n̄g camaoo.

—N̄guni't ang cura,—ang ipinagpatuloy n̄g cúlang pálad—ibáng bagay ang íbig n̄g pári cura.

—¿Nagcacagugol bâ ang cura sa fiesta ó tayo ang nagcacagugol? ¿Nagbigáy bâ siyá n̄g isáng cuarta man lamang?—ang sigaw n̄g isáng voces na nanunuot sa tain̄ga.

Tumin̄gín ang laháat sa dacong pinanggagalinḡan n̄g m̄ga tanóng na iyón: si filósofo Tasio ang nárroon.

Hindi cumikilos ang teniente mayor at nacatitig sa gobernadorcillo.

—¿At anó ang íbig n̄g cura?—ang itinanong ni capitang Basilio.

—¡Abá! ang íbig n̄g cura'y ... anim na procesión, tatlóng sermón, tatlóng malalaking misa ... at cung may lumabis na salapí, comediang Tundó at cantá sa m̄ga pag-itan.

—¡Ayaw namáng camí n̄g laháat n̄g iyán!—ang sinábi n̄g m̄ga bátà at n̄g iláng matandâ.

—¡Siyáng ibig n̄g pári cura!—ang inulit n̄g gobernadorcillo.—Aking ipinan̄gacò sa curang magaganap ang canyang calooban.

—Cung gayó'y ¿bakin inanyayahan pa ninyóng camí magpúlong?

—¡Inanyayahan co cayó't ... n̄g sa inyo'y áking sabihin ang gayóng bagay!

—At ¿bákit hindi ninyó sinábi sa pagsisimulâ pa n̄g salitaan?

—Ibig co sánang sabihin, m̄ga guinóo, n̄guni't nagsalita si capitáng Basilio'y ¡hindi na acó nagcapanahón ...! ¡kinacailan̄gang sumunód sa curá!

—¡Kinacailan̄gang sumunód tayó sa canyá!—ang inúlít n̄g iláng matatandâ.

—¡Kinacailan̄gang sumunod, sa pagca't cung hindi, tayo'y ibibilanggong laháat n̄g alcalde!—ang idinugtóng n̄g boóng capanglawan n̄g ibá, namáng matatandâ.

—¡Cung gayo'y sumunód, cayó at cayó na lámang ang gumawa n̄g fiesta!—ang ipinagsigawan n̄g m̄ga bátà—¡iniuurong namin ang aming m̄ga ambág!

—¡Nasin̄gíl n̄g lahat!—ang sinabi n̄g gobernadorcillo.

Lumapit si Don Filipino sa gobernadorcillo at saca sinabi niya rito n̄g boóng capaítan.

—Inihándog co sa pagcaamis ang pag-ibig co sa aking sarilí upang magtagumpay lamang ang magandang caisipan; cayó namá'y inihayin ninyó sa pagcaapí ang inyóng camahalan upáng manálo ang masamáng panucála, at inyóng iniwasác ang laháat.

Samantala'y—isinasabi namán ni Ibarra sa maestro n̄g escuela:

—¿May-ibig bâ cayóng ipagbilin sa pan̄gúlong báyan n̄g lalawigan? Paroroon acó n̄gayón din.

—¿Mayroon pô bâ cayóng pakikialaman doón?

—¡Mayroon pô táyong pakikialaman doón!—ang talinghagang sagót ni Ibarra.

—Sa daa'y sinasabi n̄g matandang filósofo cay Don Filipong sinusumpa ang sarilíng pálad.

—¡Tayo ang may casalan! ¡Hindi cayó tumutol n̄g cayo'y bigyán nila n̄g aliping sa inyo'y magpúnò, at aking nalimutan ang bagay na ito, sa aking cahalinḡan!

XXI.

CASAYSAYAN NANG BUHAY NANG ISANG INA

*Waláng tinutunõ sa canyang
paglacad,
walang linalayon sa linipadlipad,
susumandali ma'y di napapanatag.
(Alaejos)*

Tumatácbo si Sisang patunõ sa canyáng báhay, tagláy iyóng caguluhan nõ baít na nangyayari sa ating cataohan, pagcâ sa guitná nõ isáng casacunaán ay walâ sino mang nagmamalasakit sa atin at sa ati'y tumatacas ang mǵa pag-asa. Cung nagcacagayo'y anaki'y dumidilim na lahát sa ating paliguíd, at sacali't macakita tayo nõ isáng máliit na ilaw sa maláyò, tinátacbo natin ang ilaw na iyón, pinag-uusig natin, at hindí natin alumana cáhi't makitang sa calaguitnáan nõ landás ay may isang malalim na banǵín.

Ibig nõ ináng ilitás ang canyáng mǵa anác, nõuni't ¿paano? Hindí itinátanong nõ mǵa iná ang gágawing mǵa paraan, pagca nanucól sa canilang mǵa anác.

Tumatácbo ang nagsísikip ang dib-dib, palibhasa'y pinag-uusig nõ mǵa guniguníng calaguímlaguim. ¿Nárakip na cayâ ang anác niyang si Basilio? ¿Saán tumácas ang canyáng anác na si Crispin?

Nang malápit na siyá sa canyáng báhay ay canyáng natanawan ang mǵa capace te nõ dalawáng sundalong na sa ibábaw nõ bacuran nõ canyáng halamanan. Hindí mangyayaring maisaysay cung anó ang dinamdám nõ canyáng pusó: nalimutan niyá ang lahát. Hindí cailâ sa canyá ang canpanǵahasan nõ mǵa táong iyóng hindí nanǵagpipitagan cahi't sa lálong mayayaman sa bayan, ¿anó cayâ ang mangyayari sa canyá at sa canyáng mǵa anác na pinagbibintanǵan nanǵanácaw? Hindí mǵa táo ang mǵa guardia civil, sila'y mǵa guardia civil lamang: hindí nilá diníringig ang mǵa panghihimanhic at sila'y bihasang macapanood nõ mǵa lúhà.

Hindí sinásadya'y itinaás ni Sisa ang canyáng mǵa matá sa lanǵit, at ang lanǵit ay nõgumínǵití nõ caayaayang caliwanagan; lumalanǵo'y ang ilang maliliit at mapuputing alapaap sa nanǵanǵaninag na azul. Humintò siyá upang piguulin ang panǵanǵatal na lumalaganap sa canyáng boong katawán.

Páhiná 167

Iniiwan na nõ mǵa sundalo ang canyáng báhay at silá'y waláng casama; walâ siláng hinuli cung dí ang inahíng manóc na pinatátabâ ni Sisa. Nacahinǵá siyá at lumacás ang canyáng loób.

—¿Pagcábabait nilá at pagcágaganda nõ caniláng mǵa calooban!—ang ibinulóng na hálos umíyac sa catowáan.

Cahi't sunuguin nõ mǵa sundalo ang canyáng báhay, huwag lámang piitín nilá ang canyáng mǵa anác, ay silá'y pacapupuspusin dín niyá nõ pagpupuri.

Muling tinitigan niyá, sa pagpapasalamat, ang lanǵit na pinagdaraanan nõ isang cawan nõ mǵa tagác, iyáng matutúling mǵa alapaap nõ mǵa lánǵit nõ Filipinas, at sa pagca't nanag-úli sa canyáng púsó ang pananálíg ay ipinagpatúloy niyá ang paglácad.

Nang malápit na si Sisa sa mǵa catacot-tacot na mǵa táong yao'y nagpalingǵaplingǵap sa magcabicabíla at nagcóconowáng hindí niyá nakikita ang canyáng inahing manóc na pumípiyac at humihinǵing sáclolo. Bahagya pa lamang nanǵacacaraan sa canyáng tabí ay nag-acála siyang tumacbo, nõuni't piniguil ang tulin nõ canyáng paglacad nõ pagiinǵat na bacâ siyá'y máino.

Hindí pa siyá nacaláláyò nõ malaki nõ márinig niyang siyá'y caniláng tinatawag nõ boong cabanǵisán.

Hindí kinukusa'y lumápit si Sisa, at náramdaman niyang hindí niyá maigaláw ang canyáng dilá sa tácot at natútuyò ang canyáng lalamunan.

—¿Sabihin mo sa amin ang catótohanan ó cung hindí itatáli ca namin sa cáhoy na iyon at papuputucán ca namin nõ dalawa!—anang isá sa caniláng may pagbabálà ang tunóg nõ voces.

Tuminǵin ang babae sa dacong kinalalagyan nõ cáhoy.

—¿Icaw bâ ang iná nõ mǵa magnanacaw, icaw?—ang tanóng naman nõ isá.

—¿Iná nõ mǵa magnanacaw!—ang di sinásadya'y inúlít ni Sisa.

—¿Saán nároon ang salapíng iniuwí sa iyo cagabí nõ iyóng mǵa anác?

—¿Ah, ang salapi!...

—¿Howag mong itangguí ang salapíng iyán, sa pagca't lálong mápapasamá icaw!—ang

idinugtóng nǝ isá. Naparíto camí't nǝ daccín ang iyóng mǝ́a anác; ang pinacamatanda'y nacatanan sa amin, ¿saan mo itinágò ang bunsò?

Huminǝ́a si Sisa nǝ márinǝ́ig ang gayong sabi.

—¡Guinoó!—ang isinagot—¡malaon na pong araw na hindí co nakikita ang aking anác na si Crispín: ang boóng acálà co'y masusumpunǝ́an co siyá caninang umaga sa convento, doo'y ang sinábi lamang sa aki'y....

—Nagsuliapan ang dalawang sundálo nǝ macahulugán.

—¡Magaling!—ang bigláng sinabi nǝ isá sa canilá; ibigay mo sa amin ang salapi, at hindí ca na namin babagabaguin.

—¡Guinoó!—ang isinamò nǝ cúlang palad na babae!—ang aking mǝ́a anac ay hindí nagnanacaw cahi't madayucdóc; bihasa coming magútom. Hindí nag-uuwí sa akin si Basilio cahi't isang cuarta; halughuguín ninyó ang boong bahay, at cung cayo'y macasumpung cahi't sisicapat man lamang, gawín ninyó sa amin ang bawa't maibigan. ¡Coming mǝ́a dukhá ay hindí magnanacaw!

—Cung gayón—ang ipinagpatuloy nǝ sundálo nǝ madálang na pananalitá, at canyáng tinititigan ang mǝ́a matá ni Sisa,—icáw ay sumáma sa amin; pagsisicapan na nǝ iyóng mǝ́a anác na humarap at isisipót ang salaping ninacaw: ¡Sumama ca sa amin!

—¿Acó? ¿sumama acó sa inyó?—ang ibinulóng nǝ babae na umudlót at minamasdan nǝ boong pagcagulat ang mǝ́a pananamít nǝ sundalo.

—¿At bakit hindí?

—¡Ah! ¡mahabág cayó sa akin!—ang ipinamanhíc na halos lumúluhod.—Totoong acó'y mahírap; walá acóng guintò ó hiyas man lamang na súcat maialay sa inyó: nacúha na ninyó ang aking tanǝ́ing pag-aarí, ang inahíng manóc na inacala co sanang ipagbili ... dalhín na ninyó ang lahat nǝ inyóng masumpung sa aking dampá; nǝ́uni't ¡pabayaán na ninyó rito acóng pumayapá; pabayaan na ninyóng mamatay acó rito!

—¡Súlong na! kinacailanǝ́ang sumama ca sa amin; at cung aayaw cang sumama nǝ sa magalinǝ́an, icaw ay gagapusin namin.

Tumanǝ́is si Sisa nǝ capaitpaitan. Hindí nababagbag ang loob nǝ mǝ́a taong iyón.

—¡Ipaubayá man lamang ninyóng acó'y mauna nǝ malayô-layô!—ang ipinakiusap nǝ maramdaman niyang siya'y tinatangnan nǝ boong calupitan at siya'y itinutulac.

Naawà ang dalawang sundalo at nag-usap sila nǝ marahan.

—¡Hala!—ang wíca nǝ isá—sa pagca't buhat dito hanggang sa pumasoc tayo sa bayan ay macatátacbo ca, icaw ay lalagay sa pag-itan naming dalawá. Cung naroroon na tayo, macapagpapauna ca sa amin nǝ may mǝ́a dalawampung hakbang; nǝ́uni't ¡mag-inǝ́at ca! ¡huwag cang papasoc sa alín mang tindahan at huwag cang hihintò. ¡Hala, lacad na at magmadalí ca!

Nawal-ang cabuluhan ang mǝ́a pagsamò, nawal-ang cabuluhan ang mǝ́a panǝ́anǝ́atuwiran, hindí pinansin ang mǝ́a panǝ́acò. Sinasabi nǝ mǝ́a sundalong lumalagay na silá sa panǝ́anib at malabis nǝ totoo ang canilang ipinagcacaloob.

Nang malagay na siya sa guitna nǝ dalawa'y naramdaman niyang siya'y namámatay nǝ hiyá. Tunay nǝ́a't walá sino mang lumalacad sa daan, nǝ́uni't ¿ang hánǝ́in at ang liwánag nǝ áraw? Ang tunay na cahihya'y nacacakita nǝ tumitingin sa alin mang dáco. Tinacpán nǝ panyò ang mukhá, at sa paglácad niyáng waláng nakikitang anó man ay tinanǝ́isan nǝ waláng imic ang canyáng pagcaamis. Napagtatalastas niyá ang canyáng cahirapan, nalalaman niyáng sa canyá'y walá sino mang tumitingin at sampò nǝ canyáng asawa'y hindí siyá ipinagmamalasakit; nǝ́uni't tunay na alám niyáng siya'y ma'y capurihan at kinalulúgdan nǝ madlá hanggáng sa horas na iyón; hanggang sa horas na iyó'y canyáng kinaháhabagan yaóng mǝ́a babaeng nanǝ́agdáramit nǝ catawatawá na pinamámagatan nǝ bayang caagulo nǝ mǝ́a sundalo. Nǝ́ayó'y tila mandin sa ganáng canyá'y napababá siyá nǝ isáng baytang sa kinálalagyan nǝ mǝ́a babaeng iyón sa hagdanan nǝ búhay.

Narinig niya ang yabág nǝ lácad nǝ mǝ́a cabayo: yaó'y ang mǝ́a nagdádala nǝ mǝ́a isdá sa mǝ́a báyang dáco roon. Guinágawa nilá ang gayóng mǝ́a paglalacbay na nagpupulupulutong nǝ maliliit ang mǝ́a lalaki't babae, na nanǝ́acasacay sa masasamáng cabayo, sa guitná nǝ dalawáng bákid na nanǝ́acabítin sa magcábilang taguiliran nǝ háyop. Ang ilán sa canilá'y nǝ magdaan isáng áraw sa harapán nǝ canyáng dampá ay nanǝ́agsihingí nǝ tubig na inumin, at siyá'y hinandugán nǝ iláng isdá. Nǝ́ayó'y nǝ manǝ́agdaan silá sa canyáng tabi, sa acálà niyá'y siyá'y tinatahac at guiniguic, at ang caniláng mǝ́a tinǝ́ing may calakip na habág ó pagpapawaláng halagá ay lumálampas sa panyó at tinutulá ang canyáng mukhá.

Sa cawacasa'y lumayò ang mǝ́a maglalacbay at nagbuntóng hiningá si Sisa. Inihiwalá niyáng sandalí ang panyò sa canyang mukhá upang canyáng matingnán cung silá'y maláyò pa sa báyan. May nátitira pang iláng mǝ́a halígui nǝ telégrafo bago dumating sa "bantayan". Cailan ma'y hindí niyá náramdaman ang caunatan nǝ gayong láyò, cung dí niyón lamang.

Sa tabi nǝ daa'y may isáng malagóng cawayanang sa lilim niyó'y nagpapahinǝ́a siyá nǝ unang panahón. Diya'y pinakikiusapan siyá nǝ catamistamisan nǝ sa canyá'y nanǝ́ingibig; tinutulunǝ́an

nito siyá n̄ pagdadala n̄ cáhoy at m̄a gúlay; ¡ay! nagdaan ang m̄a áraw na iyóng túlad sa panag-inip; ang nan̄in̄ibig ay canyáng naging asawa, at ang asawa'y inatan̄an n̄ catungculang "cabeza de barangay" at n̄ magcagayó'y nagpasimula ang casaliwaang pálad n̄ pagtawag sa caniláng pintuan.

Sa, pagca't nagpapasimulâ ang áraw n̄ pag init na totoo, siya'y tinanóng n̄ m̄a sundalo cung ibig niyang magpahin̄ga.

—¡Salamat!—ang canyáng isinagót na nan̄in̄ilabot.

Datapuwa't n̄ totoong siya'y mapuspos n̄ malaking pangguiguipuspos ay n̄ malapit na siyang dumating sa bayan. Sa malaking samâ n̄ canyáng loob ay siya'y lumín̄ap sa magcabicabilâ; malalawac na m̄a paláyan, isáng maliit na sangháng inaagusan n̄ tubig na pangdilíg, salupanít na m̄a cáhoy; ¡walâ siyáng makitang isáng ban̄ging pagpatibulirán ó isáng malakít matigás na batóng paghampasán n̄ sariling catawán! Canyáng pinagsisihan ang canyang pagcasama sa m̄a sundalo hanggáng doon; ¡n̄gayó'y pinanghihinayan̄an niya ang malalim na ilog na sumátacbo sa malapit sa canyáng dampâ, sapagca't ang matataas na m̄a pampan̄gin niyao'y nasasabugan n̄ m̄a matutulis na buháy na batóng nan̄agháhandog n̄ catamistamisang camatayan. N̄guni't ang pagcaalaala niya sa canyáng m̄a anác, sa anác niyáng si Crisping hindi pa niya natatalos n̄ sandalíng iyón ang kinasapitan, ang siyáng tumanglâw sa canya n̄ gabíng iyón n̄ canyáng búhay cayá't canyáng naibulong sa pag-sang-ayon sa marawal na palad:

—¡Pagcatapos ... pagcatapos ay mananáhan camí sa guitná n̄ cagubatan!

Pinahíran n̄ lúha ang canyáng m̄a matá, pagpilit na tumiwasáy at nagsabi sa m̄a guardia n̄ marahang tínig:

—¡Na sa bayan na tayo!

Hindi mapaglíríp ang anyô n̄ canyáng pagcápanalitâ; yao'y daing, sisi, hibic, yaó'y dalán̄gin, yaón ang pighatíng binuò sa tínig.

Sinagót siyá n̄ isáng tan̄gô n̄ m̄a sundalong sa canya'y naháhabag. Nagmadaling nagpauna si Sisa at pagpilit na mag-anyóng tiwasáy ang loob.

Nang sandalíng iyó'y pagpasimulâ ang pagrepique n̄ m̄a campana't ipina-aalam ang pagcatapos n̄ misa mayor. Tinulinan ni Sisa ang paglacad, at n̄ cung mangyayari'y huwag niyáng macasalubong ang m̄a táong lalabas sa simbahan. Datapuwa't ¡hindi nangyari! waláng nakitang paraan upang maiwasan ang gayóng pagcasalubong.

Bumati n̄ masacláp na n̄giti sa dalawáng cakilala niya, na sa canya'y nag-uusisa sa pamamag-itan n̄ tin̄gin, at mulâ niyó'y n̄ canyáng mailágan ang gayóng m̄a cahirápan n̄ loob, tumun̄gô siyá at ang lúpang tinutuntun̄gan niya ang canyáng minasdán, at ¡bagay na caguilaguilalas! natitísod siyá sa m̄a bató n̄ lansán̄gan.

Tumiguil n̄ sandalí ang m̄g táo pagcakita sa canya, silá-silá'y nan̄gag-uusap at sinusundan siyá n̄ caniláng títig: nakikita niya ang lahat n̄ itó, náraramdaman niya, bagaman siyá'y laguing nacatin̄gin sa lúpà.

Narin̄gig niya ang voces n̄ isáng waláng cahihiyang babae, na nasalicurán niya at nagtátanong n̄ hálos pasigáw:

—¿Saan ninyó nahuli ang babaeng itó? ¿At ang salápi?

Yaó'y isáng babaeng waláng tápis, dilaw at verde ang sáya at ang báro'y gasang azul; napagkikilala sa canyang pananamít na siyá'y isáng caagulo n̄ sundalo.

Nacaramdam si Sisa n̄ isáng parang tampál: wari'y hinubdán siyá n̄ babaeng iyón sa harap n̄ caramihan. Sandalíng tumungháy upang siyá'y magsáwa sa libác at pag-amís: nakita niyang ang m̄a táo'y maláyò, totoong maláyò sa canya; gayón ma'y náraramdaman niya ang calamigán n̄ caniláng tin̄gin at canyang náririn̄gig ang caniláng m̄a bulungbulun̄gan. Lumalacad ang abáng babaeng hindi náraramdaman ang pagtungtóng sa lúpa.

—¡Uy, dito ca tumún̄go!—ang isininigáw sa canya n̄ isáng guardia.

Tulad sa waláng pag-íisip na nawasac ang nacapagpapagalaw, biglangbiglang ipinihit niya ang canyáng m̄a paa. At hindi siyá nacakikita n̄ anó man, waláng anó mang iniisip, siya'y tumacbo at nagtágo; nakita niya ang isáng pintuang may isáng sundalong bantáy, nag-acála siyang pumasoc doon; n̄guni't siya'y inilihís sa canyang paglacad n̄ isá pang voces na lalò pa manding mabalasíc. Tinunutón niya ang pinanggalingán n̄ voces, na humáhacbang siyáng halos masun̄gabà sa panglulupaypáy; naramdaman niyang siya'y itinutulac sa licuran, siya'y pumikit, humacbáng n̄ dalawá at sa pagca't kinúláng siya n̄ lacás, nagpacálugmóc na siyá sa lúpà, paluhód muna at paupô pagcatápos. Isang pagtán̄gis na waláng lúha, walang sigáw, walang hibic, ang siyang sa canya'y nagpapacatal.

Yáon ang cuartel: doo'y may m̄a sundalo, m̄a babae, m̄a baboy at m̄a inahíng manóc. Nan̄gagsisipanahí n̄ canicanilang m̄a damít ang ibáng m̄a sundalo, samantalang nacahiga sa bangcò ang canilang m̄a caagulong babae, na ang híta n̄ lalaki ang inuunan, nan̄gaghihihiitan n̄ tabaco ó cigarrillo at minámasdang ang bubun̄gang nan̄gayáyamot sa búhay: Tumutulong namán ang m̄a ibáng babae sa paglilinis n̄ damit n̄ m̄a sandata at iba pa, at inaaguíng-íng

ang m̃ga mahahalay na awit.

—¡Tila mandin nacatacas ang m̃ga sisiw! ¿Ang inahíng manóc lamang ang inyong dalá?— anang isang babae sa m̃ga sundalong bagong dating; na hindí napagsi siyasat cung ang sabi niya'y dahil cay Sisa ó sa inahíng manóc na nagpapatuloy ñg piniyácpiyác.

—¡Siya ñga namán! cailan ma'y mahalagá ang inahíng manóc cay sa sisiw—ang isinagot niyá sa canyá ring tanong, ñg makita niyáng hindí umiimic ang m̃ga sundalo.

—¿Saan naroon ang sargento?—ang tanóng na may anyóng samâ ang loob ñg isá sa m̃ga guardía civil—¿Nagbigay sabi na bâ sa alferez?

M̃ga kubit ñg balícat ang siyáng sa canya'y sagót ñg nañgaroon, sino ma'y walang nagmamalasakit ñg camuntí man lamang tungcól sa calagayan ñg abáng babáe.

Dalawáng horas ang itinagal doon ni Sisa, sa isáng anyóng halos ay hibáng, nacauncót sa isáng súloc, nacatágo ang úlo sa m̃ga camay, gusót at gusamót ang buhóc. Natanto ñg alferez ang padakip na iyon ñg pagcatanhaling tapát, at ang únang guinawâ niyáy ang huwag paniwalâan ang sumbóng ñg cura.

—¡Bah! ¡iya'y m̃ga caul-ulan lamang ñg curipot na fraile!—anyá, at ipinag-utos na alpasán ang babae, at sino ma'y huwag ñg makialam ñg bagay na iyon.

—¡Cung ibig niyáng másumpung ang sa canyá'y nawalâ—ang idinugtong—hiñgin niya sa canyáng San Antonio ó magsacdál cayà siya sa nuncio! ¡Iyan!

Dahil sa mangyaring ito, si Sisa'y pinalayas sa cuartel na halos ipinagtutulacan, sa pagca't aayaw siyang cumílos.

Nang mákita ni Sisang siya'y sumasaguitna ñg daan lumacad na siyáng dí alam ang guinágawa, at tumúñgo sa canyang báhay, nagmámadalí, walang anó mang takip ang úlo at ang tinititiga'y ang maláyong tan-awin. Nagniníñgas ang araw sa taluctóc ñg lañgit at walang anó mang alapaap na nacacucublí sa maningníñg niyang cabilugan; bahagyâ na pinagágalaw ñg hañgin ang dáhon ñg m̃ga cahoy; hálos tuyô na ang m̃ga daan; waláng mañghas cahi't isang ibon man lamang na iwan ang lilim ñg m̃ga sañgá.

Sa cawacasa'y dumating din si Sisa sa canyang maliit na bahay. Pumásoc siyá roong pipí, hindí umiimic, nilibot ang cabahayan, umalís, nagpalacadlacad sa magcabicabila. Tumacbó, pagcatapos sa bahay ni matandang Tasio, tumáwag sa pintuan; ñguni't walâ roon ang matandà. Bumalic sa canyáng báhay ang culang palad at nagpasimulâ ñg pagtáwag ñg pasigáw: ¡Basilio! ¡Crispín! at maya't maya'y humihinto at nakikinig ñg mainam. Inuulit ñg aliñgañgaw ang canyáng voces: ang matimyas na lagaslas ñg tubig sa calapit na ílog, ang música ñg m̃ga dahon ñg m̃ga cawayan; itó ang tañging m̃ga voces ñg pag-iisa. Mulíng tumatawag, umaacyá't sa isáng mataas na lúpa, lumulusong sa isang bañgin, nananaog sa ilog; nagpapaliñgapliñgap ang canyáng m̃ga matáng may anyóng mabañgis; ang m̃ga matá ring iyo'y manacanacang nag-aalab ñg mainam, pagcatapos ay nagdídilim, tulad sa lañgit cung gabíng sumísigwa: masasabing namímisic ang liwanag ñg pag-iísip at malapit ñg magdílim.

Mulíng pumanhíc sa canyáng maliit na báhay, naupô sa baníng na caniláng hinig-án ñg nagdaang gabí, itinungháy ang m̃ga matá at nakita niyá ang capirasong napunit sa bárò ni Basilio sa dúlo ñg isáng cawayan ñg dingding, na na sa tabí ñg bañgin. Nagtinding, kinuha ang pilas na damit na iyon at pinagmasdan sa ínit ñg áraw: may m̃ga bahid, na dugò.

Datapwa't marahil hindí nakita ni Sisa ang gayong m̃ga bahid, sa pagca't nanaog at ipinagpatuloy ang pagsisiyasat sa pilas, sa guitnâ ñg nacasusunog na ínit ñg araw, na canyáng

itinataas, at sa pagca't tila mandin ang tinġin niya'y madilím na lahá, tinitigan niyá nġ paharap ang araw nġ dilát na dilát.

Nagpatúloy rin siya nġ pagpapalacadlacad sa magcabicabilá, na sumísigaw ó umaatunġal nġ cacaibang tunóg; marahil siya'y catatacutan cung sa canya'y may macarinig; may isáng tínig ang canyáng voces na hindí caraniwang manggaling sa lalamunan nġ táo. Sa boong gabí, pagca umaatunġal ang unós, at lumilipad ang hanġin nġ calaguimlaguim na catulinan, at ipinagtatabuyan nġ canyáng hindí nakikitang mġa pacpac ang isáng hucbóng mġa aninong sa canya'y humahagad, cung sacali't cayo'y na sa isáng báhay na guibâ at nag-íisa, at nacacarinig cayó nġ mġa cacaibang daing, mġa cacaibang buntóng-hininġáng ipinalálagay ninyóng yaó'y ang hilahis nġ hihip nġ hanġin sa pagtámâ sa matataas na mġa torre ó siráng mġa pader, datapuwa't sa inyó'y pumupuspos nġ tacot at sa inyó'y nagpapakilabot na hindí ninyó mapiguilan; talastasin nġâ ninyóng higuít ang lungcót nġ tínig nġ ináng iyón, cay sa hindí mapaglíríp na mġa hibíc sa mġa gabíng madilím pagcâ umaatunġal ang unós.

Sa gayóng calagaya'y inábot si Sisa nġ gabí. Pinagcalooban siyá marahil nġ Lánġit nġ iláng horas na pagcacatulog, at samantalang siya'y nahihimbing, hinilahihisan nġ pacpác nġ isang ángel ang namumutlá niyáng mukhá, upang macatcát sa canyá ang alaala, na waláng ibáng tinátaglay cung dí pawang capighatían; marahil hindí cásiyang macáya nġ mahinang lacás nġ táo ang gayóng caraming mġa pagcacasákit, caya't nġ magcágayo'y na mag-itan marahil ang Inang-Talagá nġ Dios na tagláy ang canyang matimyás na pangpagaang nġ hírap, ang pagcalimot; datapuwat sa papaano man, ang catotohana'y nġ kinabucasan, si Sisa'y nagpapalacádlácad na nacangítí, nag-aawit ó cung hindí nakikipag-usap sa lahá nġ mġa may búhay na kinapál.

XXII.

MANGA ILAW AT MGA DILIM

Nacaraan ang tatlong áraw mulâ nġ mangyari ang mġa bagay na aming sinaysay. Guinamit nġ bayan nġ San Diego ang tatlong araw na ito, na casama ang mġa gabí sa paghahanda nġ fiesta at sa mġa salitaan, casabay ang mġa pag-uupasálâ.

Samantalang caniláng nilalasp-lasp na ang mġa mangyayaring mġa casayahan, pinipintasan nġ ibá ang gobernadorcillo, ang ibá namá'y ang teniente mayor, at ang ibá'y ang mġa batâ, at hindí nawawalan nġ binibigyang casalanan nġ lahá ang lahá.

Pinag-uusap-usapan ang pagdating ni María Clara, na casama nġ tía Isabel. Sila'y nanġatutúwâ sa gayong pagdatíng, palibhasa'y caniláng kinalúlugdan siyá, at casabáy nġ caniláng malaking pangguiguilalás sa canyáng cagandahan, ang canilá namáng pagtatacá sa mġa pagbabagobago nġ caugalian ni pári Salví.—"Madalás na siyá'y natitigagal at anaki'y nakalilimot samantalang nagmimisa; hindi na lubháng nakikipagsalitaan sa amin, at kitangkita ang canyang pagyayat at ang canyáng pagcawaláng catiwasayan nġ loob,"—ang sabihan nġ mġa nagcucumpisal sa canyá. Namamasid nġ "cocinerong" siya'y namamayát nġ namamayát, at dumaraing nġ dí pagpapaunlac sa canyáng mġa inilulutong pagcain. Nġuni't ang lalong nacapagpapaalab nġ mġa bulong-bulunġa'y ang canilang namamasdang mahiguít sa dalawáng ilaw sa convento cung gabí, samantalang si pári Salví'y dumadalaw sa isang bahay nġ mámamayan ... ¡sa báhay ni María Clara! ¡Nanġagcucruz ang mġa mápagbanal, nġuni't ipinatutuloy nila ang pagbubulong-bulunġan.

Tumelégrama si Juan Crisóstomo Ibarra buhat sa panġulong bayan nġ lalawigan, na bumabati siyá cay tía Isabel at sa pamangkin nito; nġuni't hindí ipinaliliwanag cung bakít walâ siyá roon. Ang acálâ nġ marami siya'y nabibilango dahil sa ginawâ niya cay parí Salví nġ hapon nġ araw nġ "Todos los Santos".

Datapuwa't lalò nġ lumakí ang mġa usap-usapan nġ makita nila nġ hapon nġ icatlóng araw na lumúlunsad si Ibarra sa isang coche, sa harapan nġ munting bahay na tinitirahan nġ dalagang canyang maguiguíng asawa, at bumabati nġ boong pitagan sa fraile, na tumutunġo rin sa bahay na iyón.

Sino ma'y walang nacacagunitâ cay Sisa at sa canyang mġa anac.

Cung pumaroon tayo nġayón sa bahay ni María Clara, isang magandang púgad na na sa guitna nġ mġa dalandan at ilang-ilang, mararatnan pa natin ang binata't dalagang capuwâ

nacasunġaw sa isang bintana sa dacong dagatan. Lumililim sa bintanang iyon ang mġa bulaclac at mġa halamang gumagapang sa mġa cawayan at sa mġa cawad, na pawang nanġagsasabog nġ pihicang banġo.

Bumubulong ang canilang mġa labi nġ mġa salitang higit ang cagandahang dingguín cay sa halishisan nġ mġa damó, at lalong mahalimuyac cay sa hanġing may taglay na banġong handog nġ mġa bulaclac halamanan.

Sinasamantala nġ mġa "sirena" sa dagatan ang pag-aagaw-dilím nġ oras na iyon nġ matúling pagtatakíp-sílim nġ hapon, upang isunġaw sa ibabaw nġ mġa alon ang canilang masasayang maliliit na úlo at pangguilalasan at bumati nġ canilang mġa awit sa araw na naghihinġaló. Mġa azul daw ang canilang mġa mata at ang canilang mġa buhóc; na sila'y may mġa pútong na coronang halaman sa tubig na may mġa bulaclac na mapuputi't mapupula; manacaná raw ipinamamalas nġ mġa bulâ ang canilang parang linalic na catawang higit sa bulâ ang caputian at cung ganap nġ gabi'y canilang pinasisimulaan ang canilang mġa calugodlugod na paglalarô, at canilang ipinarírinig ang mġa tinig na talinghagang tulad sa mġa arpa sa lanġit; sa bihanan din namang ...; nġuni't pagbalican natin ang ating mġa kinabataan pakinggan natin ang wacas nġ canilang salitaan. Sinasabi ni Ibarra cay María Clara:

—Búcas, bago magbucáng liwayway, magáganap ang hanġád mo. Iháhandâ cong lahát nġyóng gabi at nġ huwag magculang nġ anó man.

—Cung gayó'y susulat acó sa aking mġa caibigang babae at nġ manġagsiparito. ¡Gawín mo ang bagay na itó sa isang parang howag sanang macasunód ang cura!

—At ¿bakit?

—Sa pagca't tila mandin acó'y binabantayan niyá. Nacasásamá sa ákin ang canyáng mġa matang malalálim at malulungcót, pagca itinititig niya sa ákin ay acó'y natatacot. Pagcâ acó'y kinacausap niyá, siya'y may isáng voces na ... sinasabi sa ákin ang mġa bagay na totoong cacaiba, na hindí mapaglipir, na totoong cacatuwâ ... minsa'y itúnanóng niya sa ákin cung hindí co nananag-ínip nġ tungcól sa mġa súlat nġ nanay; sa aking acala'y halos nasisíra ang canyang baít. Sinasabi sa ákin nġ caibigan cong si Sinang at saca ni Andeng na aking capatíd sa gatas, na siya'y may pagcaculang-culang ang ísip. ¡Gawín mo sana nġ paraang siya'y howag pumarito!

Páhiná 176

—Hindí maaaring siya'y hindí natin anyayahan—ang sagot ni Ibarrang nag-iisip-ísip.—Catungculang atang ito nġ caugalian nġ bayan; siya'y nasa bahay mo at bucod sa rito'y nagugaling mahal siya sa ákin. Nag magtanóng sa canya ang Alcalde tungcól sa bagay na sinabi co na sa iyó, walang sinabi siya cung dí pawáng mġa pagpuri sa ákin, at hindi nag-acalang maglagay nġ cahit caunting hadlang man lamang. Nġuni't namamasid cong icaw ay namúmuhi; howag cang manimdíim at hindí macasasama siya sa atin sa bangcâ.

Narinig ang marahang lacad; yao'y ang curang lumalapit na taglay ang nġiting pilit.

—¡Maguinaw ang hanġin!—anyá;—pagcâ nacacáhaguíp nġ isáng sipón, ay hindí bumíbitiw cung dí dumating ang tag-init. ¿Hindí ba cayó nanġanġanib na baca cayó'y malamigan?

Nanġanġatal ang voces niyá at sa maláyò ang canyáng tanáw: hindí siyá tumitinġin sa binata't dalága.

—¡Tumbalíc; ang pakiramdmám namin ay caayaaya ang gabi at masarap ang hánġin. Itó ang pinacá "otoño" at "primavera"^[256] namin, nanlálaglag ang iláng mġa dahon, datapuwa't laguing sumisilang ang mġa bulaclac.

Nagbuntóng hiniġá si pári Salví.

—Ipinalálagay cong carikidkitaan ang pagcacálangcap nġ dalawáng bahaguing itó nġ taóng hindí nangguígnâ, ang "invierno" (tagguinaw)—ang ipinagpatuloy ni Ibara.—Sisilang, pagdating nġ Febrero, ang mġa bagong sanġa nġ mġa cahoy at pagdating nġ Marzo'y may mġa bunġang hinog na tayo. Pagdating nġ mġa buwang tag-init ay paparoon cami sa ibang daco.

Nġumití si Fray Salví. Nagpasimulâ sila nġ pagsasalitaan nġ mġa bagay-bagay na walang cabuluhan, nġ nauucol sa panahón, sa bayan at sa dárating na fiesta; humanap si María Clara nġ dahilán at umalís.

—At yamang mġa fiesta ang ating mġa pinag-uusapan, itulot pô ninyóng cayo'y anyayahan co sa gagawin namin búcas. Ito'y isáng fiestang búkid na aming iaalay sa aming mġa caibigan at iniaalay namán nilá sa amin.

—At ¿saan pô ba gagawin?

—Ibig nġ mġa cabataang gawín sa bátis sa umaagos sa malapit ditong gubat at na sa tabi nġ balítì: cayâ magbanġon tayo nġ maaga at nġ huwag táyong abútin nġ áraw.

Páhiná 177

Nag-ísip-ísip ang fraile, at dí nalaon at sumagót:

—Mápanucsong totoo ang anyáya at aco'y napahihinuhod, upang sa inyo'y patotohanang hindí po acó nagtátanim sa inyó. Datapuwa't kinakailanġang dumaló roon pagcatapos na aking maganáp ang aking mġa catungculan. ¡Cayó'y mapálad, sa pagca't may calayâan, lubos na may calayâan!

Nang macaraan ang iláng sandalí ay nagpaalam si Ibarra upang panġasiwâan ang

paghahandâ n̄g fiesta sa kinabucasan. Madilím na ang gabí.

Lumapit sa canyá sa daan ang isáng sa canya'y naghandóg n̄g boong paggálang.

—¿Sino pô bâ cayó?—ang sa canya'y tanóng ni Ibarra.

—Hindî pô ninyó alam, guinoo, ang aking panğalan,—ang sagót n̄g hindî kilalá.—Dalawáng áraw na pong hinihintay co cayó.

—¿At bakit?

—Sa pagca't sa alin mang daco'y hindî acó kinahabagán, palibhasa'y acó raw po'y tulisán, guinoo ¡Datapuwa't nawalan acó n̄g m̄ga anác, sirâ ang isip n̄g aking asawâ, at ang sabihan n̄g lahát ay carapatdapat acó sa nangyayari sa akin!

Madaling pinagmasdán ni Ibarra ang taong iyón, at tumanóng:

—¿At anó bâ ang íbig ninyó n̄gayon?

—¡Ipagmacaáwa co po sa inyó ang aking asawa at ang aking m̄ga anác!

—Hindî acó macatiguil,—ang sagot ni Ibarra. Cung íbig po ninyóng sumunód sa akin, habang tayo'y lumalacad ay masasabi ninyó ang sa inyó'y nangyayari.

Napasalamat ang tao at pagdaca'y nanğawalâ silá sa guitnâ n̄g cadilimán n̄g m̄ga daang bahagyâ na may ilaw.

XXIII.

ANG PANGIGISDA

Numíningning pa ang m̄ga bituin sa lanğit "zafir",^[257] at nanğagugulaylay pa ang m̄ga ibon sa m̄ga sanğá n̄g cahoy, ay nanğaglilibot na sa m̄ga lansanğan n̄g bayang ang tunğo'y sa dagatan, ang isang masayáng cawang naliliwanagan n̄g nacagagálac na liwanag n̄g m̄ga huepe.

Silá'y limáng m̄ga batang dalagang nanğagmámadalí n̄g paglacad, na nagcacacapitcapit ó nacayacap cayá sa bayawang n̄g calapít, na iláng matandang babae ang sumúsunod at saca iláng m̄ga babaeng alilang sunong n̄g calugodlugod na anyó ang m̄ga bácol na punô n̄g m̄ga báon; m̄ga pinggán at iba pa. Pagcakita sa caniláng m̄ga mukháng ang cabatáa'y tumatawa at ang pag ása'y maníningning; sa panonood n̄g linipadlipad n̄g caniláng malalagò't maiitim na buhóc at malalapad na cunót n̄g canilang m̄ga damít, marahil ipalagáy nating silá'y m̄ga diosa n̄g gabí, cung dí sana talastás nating silá'y si María Clara na casama ang canyáng ápat na caibigan: ang masayáng si Sinang na canyáng pinsan, ang hindî makíbuing si Victoria, ang magandáng si Iday at ang mahinhing si Neneng na matimtiman at kimí ang cagandahan.

Nanğagsasalitaan n̄g boong ligaya, nanğagtatawanan, nanğagcucurutan, nanğag-aanasan at pacatapos naghahalakhacan.

—¡Guiguisingin ninyó ang taong natutulog pa!—ang ipinagwiwicà sa canilá ni tía Isabel;—n̄g cabataan namin ay hindî camí nagcacainğay n̄g ganyán.

—¡Marahil hindî namán cayó gumiguising n̄g maagang gaya namin, at marahil hindî namán nápacamatuluguín ang m̄ga matatanda!—ang panagót n̄g maliit na si Sinang.

Sandaling hindî silá nanğagsásalitâ, pinagpipilitan cayâ nilang magsalitâ n̄g marahahan; n̄guni't hindî nalalao't nanğacalilimot, nanğagtatawanan, at pinúpunô ang daan n̄g caniláng m̄ga bátà at sariwang tining.

—Conowari magtampó ca; huwág mo siyáng causapin!—ang sabi ni Sinang cay María Clara;—cagalitan mo siyá at n̄g huwág mamihasa sa casam-an n̄g ásal.

—¡Howag mo pacahigpít namán!—ani Iday,

—¡Magmahigpít ca, howag cang haling! Dapat magmasunurin ang nanğingibig samantalang nanğingibig; sa pagca't cung asawa na'y gagawin ang bawa't maibigan niya!—ang hatol n̄g maliit na si Sinang.

—¿Anó ang kinalaman mo niyan, bátà?—ang ipinagwica nã canyáng pinsang si Victoria.

—¡Ssst! ¡huwag cayóng maing̃ay at dumarating silá!

Dumarating nã namán ang isáng pulutóng nã m̃ga binatang nanãgagtátanglaw nã sigsig. Nanãgagsilacad siláng hindí umiimic na tinutugtugan nã isáng guitarra.

—¡Tila guitarra nã pulubi!—ani Sinang na nagtatawa.

Nang mag ábot na ang dalawáng pulutóng, ang m̃ga babae ay siyáng nag-anyóng hindí makibuin at matimtiman, na pára manding hindí pa silá nacacapag-aral na tumawa; tumbalíc, ang m̃ga lalaki namán ang nanãgagsasalitâ, nanãgagsisinãití at tumátanong nã macaanim upang magtamó nã isáng casagutan.

—¿Tahimic bagá cayâ ang dagâtan? ¿Inaacála bagá ninyóng magcacaroon tayo nã mabuting panahón?—ang tanóng nã m̃ga iná.

—¡Huwág pô sana cayóng maligalig, m̃ga guinoong babae, mabuti acóng lumanãóy!—ang sagót namán nã isáng binátang payát at matangcád.

—¡Dápat sanang tayo'y nagsimbá múna!—ang buntóng-hiningá ni tía Isabel na pinagduduop ang camáy.

—Nasasapanahón pa, guinoong babae: si Albinong nã panahón niyá'y naging "seminarista," macapagmimisa sa bangcâ,—ang isinagót nã isá, na itinuturò ang binatang payát at matangcád.

Si Albinong may pagmumukháng palabirô, nã marinig na siyá'y binábangguit, nag-anyóng mapanglaw at banál, na anó pa't guinãgagad niyá si pári Salví.

Bagá ma't hindí nililimot ni Ibarra ang cahinhinán, nakikisalamuhâ siyá sa casayahan nã canyáng m̃ga casamahán.

Pagdatíng nilá sa pasígan, hindí sinásadyá'y tumácas sa m̃ga lábi nã m̃ga babae ang m̃ga sigáw nã pagtatacá at catowâan. Doo'y caniláng nakita ang dalawáng bangcáng nagcacácabit, na mainam ang pagcacágayac nã m̃ga pinagtuhóg-túhog na m̃ga bulaclác at m̃ga dahon, casama nã m̃ga sarisaring cúlay na m̃ga damít na pinacumbô: nacasabit sa bagong lagáy na bubóng nã sasacyáng iyón ang m̃ga maliliit na farol na papel, na may m̃ga casal-ít na m̃ga rosas at m̃ga clavel, m̃ga bunãang halamang gáya nã pinyá, casúy, saguing, bayabas, lanzones at ibá pa. Dinalá roón ni Ibarra ang canyáng alfombra, m̃ga maririkit na panábing at m̃ga cogín at ang lahát nã itó'y siyáng guinawang upuang maguinháwa nã m̃ga babae. Napapamutihán din ang m̃ga tikín at m̃ga sagwán. Sa isáng bangcáng lalong marikit ang pagcacágayac ay may isáng arpa, m̃ga guitarra, m̃ga acordeón at isáng sunãay nã calabaw; sa isáng bangcâ nama'y nagnininãas ang m̃ga caláng lúpâ at doo'y iniháhandâ ang chá, café at salabát na gágawing agáhan.

Páhiná 180

—¡Dito ang m̃ga babae, diyán ang m̃ga lalaki!—ang sabi nã m̃ga iná paglulan nilá sa bangcâ. —¡Manãátali cayó! ¡Howag sana cayóng lubháng magaláw at málulubog tayo!

—¡Manãagacruz muna cayó!—ang sabi ni tía Isabel na nagcucruz.

—¿At tayo ba'y manãag-íisa lamang dito?—ang tanóng ni Sínang, na pinasásama ang mukhâ— ¿Tayo ba lamang ...? ¡Aráy!

Ang cadahilanan nã "¡aráy!" na itó'y gawâ nã isáng curót na sa capanahuna'y ibinigáy cay Sínang nã canyáng iná.

Lumálayong untíuntí ang m̃ga bangcâ sa pasigan at naaanino ang iláw nã m̃ga farol sa salamín nã dagatang waláng caalon-alon. Sa silanãana'y sumusunãaw ang m̃ga unang cúlay nã liwayway.

Naghaharí ang malaking catahimican; ang m̃ga binata't dalagang nagcacabucod-bucod, ayon sa calooban nã m̃ga ina'y tila nanãgagugunamgunam.

—¡Mag-ingat ca!—ani Albinong seminarista nã sabing malacás sa isáng capuwâ binátâ;— yapacan mong magaling ang m̃ga bunót na pangsicsíc na na sa ilalim nã iyóng paa.

—¿Bakit?

—Sa pagca't maaaring mabunãlós at pumasoc ang túbig; maraming bútas ang bangcáng itó.

—¡Ay, at tayo'y lumúlubog!—ang sigawan nã m̃ga babaeng malakí ang gulat.

—¡Huwág cayóng mabahála, m̃ga guinoong babae!—ang pangpayapang sa canila'y sinabi nã seminarista. Ang bangcáng iyá'y hindí maáano; waláng bútas cung dí lílima lamang, na hindí naman totoong malalakí.

—¡Limáng bútas! ¡Jesús! ¿At ibig ba ninyóng lunurin camí?—ang sigawan nã m̃ga babaeng nanãtatatacot.

—¡Walá pô namán cung dí lílima, m̃ga guinoong babae, at ganyán calaki lamang!—ang patibay na sabi nã seminarista, at sa canilá'y itinuturo ang maliit na bílog na gawâ nã canyang hinlalakí at hintuturó na pinaghúhugpong ang capuwâ dulo. Yapacán ninyóng mabuti ang bunót na sicsíc at nã hindí mabunãlós.

Páhiná 181

—¡Dios co! ¡María Santísima! ¡Pumapasoc na ang tubig!—ang sigaw nã isáng matandáng

babaeng ang pakiramdam niya'y nabábasâ na siyá.

Nagcaroon n̄ caunting caguluhan, ang iba'y tumitil-î, ang ibá namá'y íbig lumucsó sa túbig.

—¡Yapácan ninyóng magaling ang bunót diyan!—ang patuloy na sigáw ni Albino, at canyang itinuturò ang dácong kinalalagyán n̄ m̄ga dalaga.

—¿Saan? ¿saan? ¡Dios! ¡Hindí namin nalalaman! ¡Parang áwa na ninyó, cayo'y pumarini't hindí namin nalalaman!—ang pamanhíc n̄ matatacuting m̄ga babae.

Kinailanḡang lumipat ang iláng bagongtáo sa cabiláng bangcâ upang papanataguin ang loob n̄ m̄ga natatacot na m̄ga iná. ¡Laking pagcacátaon! Tila mandin may isáng panḡanib sa tabí n̄ bawa't dalaga. Walá cahi't isáng nacapagbibigay panḡanib na bútas sa tabí n̄ lahat n̄ matatandang babae. ¡At lalo pa manding malaking pagcacátaon! Umupó si Ibarra sa tabí ni María Clara; naupo si Albino sa tabí ni Victoria at ibá pa. Mulíng naghári ang catahimican sa cabilugan n̄ mapag-inḡat na m̄ga iná. Datapuwa't hindí sa limpî n̄ m̄ga dalaga.

Sa pagca't hindí gumágalaw n̄ camuntí man lamang ang tubig, hindí nálalayô ang m̄ga baclád at sacâ totoo pang maaga, pinagcayariang bitiwán ang m̄ga gaod at manḡag-agáhan ang lahat. Pinatay ang ílaw n̄ m̄ga farol, sapagca't nililiwanagan na ang alang-alang n̄ liwaywáy.

—¡Waláng casinggaling n̄ salabát cung inumín cung umaga bago magsimbá!—ani capitana Tikâ na iná n̄ masayáng si Sinang;—uminom pò cayó n̄ salabát na may cahalong puto, Albino, at makikita ninyóng hangang sa sisipaguin pa cayóng magdasál.

—Iyán n̄ga pò ang guinagawâ co—ang sagot naman nito;—caya't ibig co na tulóy magcumpisál.

—¡Huwag!—ani Sinang,—uminóm cayó n̄ caféng nacapagpápasayá n̄ calooban.

—Nḡayón din, sa pagca't ganacacaramdam na acó n̄ calungcutan.

—¡Huwag cayóng uminóm niyán—ang paalaala ni tía Isabel;—uminóm cayó n̄ chá at cumain cayó n̄ galletas; nacapagpapatahímic daw n̄ ísip ang chá.

—¡Inom din acó n̄ chá at cacain acó n̄ galletas!—ang sagót n̄ mapagbigay loob na seminarista—ang cabutiha'y hindí catolicismo ang alín man sa m̄ga inumíng iyán.

—Nḡuni't ¿mangyayari ba ninyóng ...? ang tanóng ni Victoria.

—¿Cung macaínóm namán acó n̄ chocolate? ¡Mangyayari rin! Huwag lámang na mapacalaon bago mananghalían....

Maganda ang umaga: nagpapasimulá na n̄ pagtinggád ang túbig, at sa liwanag na nanggagaling sa lanḡit at sa sinag na sa tubig nagmúmulá, ang nangyayari'y isáng caliwanagang tumátanglaw sa m̄ga bagaybagay, na halos hindí nagcacaanino, isáng maningning at malamíg na liwanag, na nahahaluan n̄ m̄ga culay na ating napagwawari sa m̄ga tanḡing pintura tungcol sa dagat.

Hálos nanḡagagalac ang lahát, sinasanghod nilá ang mahínang amíhang untíunting napupucaw; sampóng ang m̄ga ináng puspós sa paninimdim at m̄ga pagpapaalaala'y nanḡagtatawanan at nanḡagbibiruan silasilá.

—¿Natátandaan mo bâ? anang isá cay capitana Ticâ—¿natátandaan mo bâ n̄ tayo'y nanḡaliligo sa ilog n̄ panahóng dalaga pa tayo? Di caguinsaguinsa'y dumárating na dalá n̄ agos ang malilit na bancang úpac n̄ saguing, na may lúlang iba't ibang bunḡang halámang nanḡásasalansan sa ibabaw n̄ m̄ga mababanḡong bulaclac. Bawa't isa sa m̄ga bangcâ ay may maliliit na banderang kinasusulatan n̄ ating canicanyang panḡalan....

—¿At cung bumábalic na tayo sa báhay?—ang isinalabat namán n̄ isá, na hindí nagpabayang macatapos ang nagsásalitâ; náraratnan nating wasác ang m̄ga tuláy na cawayan, at pagcacagayo'y napipilitan táyong tumawíd sa ílat ... ¡ang m̄ga tampalasan!

—¡Siya n̄gâ—ani capitana Ticâ;—datapuwa't iniibig co pang mabasâ ang laylayan n̄ aking sáya cay sa ipakita ang aking paa: nalalaman co n̄ may m̄ga matáng nagmámasid na nagtatago sa m̄ga damuhán sa pampang.

Nanḡagkikindatan at nanḡagnḡinḡitán ang m̄ga dalagang nacacárinig n̄ m̄ga bagay na ito: hindí pumapansin ang m̄ga ibá, sa pagca't may saríli namán siláng m̄ga pinag-uusapan.

Isá lámang táo, ang gumáganap n̄ pagcapiloto, ang nananatili sa hindí pag-imíc at hindí nakikisama sa gayóng m̄ga pagcacatuwâ. Siya'y isáng binatang napagkikilalang malacás sa canyáng panḡanḡatawan, m̄ga camay at paa, at may pagmumukháng nacacaakit n̄ pagmamasid dahil, sa canyáng mapanglaw na malalaking mata at mainam na tabas n̄ canyang m̄ga labí. Nahuhulog sa canyang malusóg na líg ang canyang m̄ga buhóc na maiitim, mahahaba at hindí inaalagaan; napagwawari sa m̄ga cunót n̄ canyang itimang barong damít na magaspang ang canyang macapangyarihang m̄ga casucasuang sumapi sa canyang maugat at lilís na m̄ga bísig upang magamit na parang isang balahibong ibon lamang ang malapad at pagcálakilaking sagwang canyáng itinítimon upang mapatnugutan ang dalawáng bangcâ.

Hindí miminsang nasubucan ang táong itó ni María Clarang siyá'y pinagmámasdan: cung nagcacagayo'y dalidaling tumítinḡin siyá sa ibáng dáco at tumátanaw sa maláyô, sa bundóc, sa

pampáng. Nahabág ang dalaga sa canyáng pag-iisa, cayá't cumúha nǎ iláng galleta at sacá inialay. Tiningnán siyá nǎ pilotong wari'y nagtátaca; nǎuni't sandalíng sandalí lámang tumagál ang gayóng tingín: nuha nǎ isáng galleta, at napasalamat sa maiclíng salitá na bahagyâ na mawatasan sa cahinâan nǎ voces.

At sino ma'y hindî na mulíng naalaala siyá. Hindî nacapagpapacunót nǎ alín mang bahagui nǎ canyáng mukhâ ang masasayang tawanan at mǎa birúan nǎ mǎa binata't dalaga; hindî nacapagpapanġití sa canyáng matatawaníng si Sínang, na napipilitang sumandalíng icucót ang kílày cung tumátanggap nǎ mǎa curót, upang manag-úli sa dating casayahan.

Ipinagpatuloy ang caniláng pagparoon sa mǎa baclád, pagcatapos na macapagagahan.

Dalawá ang baclád na iyóng nátatayô sa catatagáng pagcacáalayô, at capuwâ pag-aarí ni capitang Tiago. Natatanaw buhat sa maláyò ang iláng tagác na nacadápò sa ibabaw nǎ mǎa dúlo nǎ mǎa cawayang tólos, na ang anyó'y nagsisipanood, samantalang nanġagliliparang ang tunġo'y sa iba't ibáng dáco ang mǎa "kalaway" na hinihilahisan nǎ caniláng mǎa pacpác ang dacong ibabaw nǎ dagatan at pinúpuspos ang impapawid nǎ caniláng mǎa húning nanunuot sa tainġa.

Sinundán nǎ tingín ni María Clara ang mǎa tagác, na nǎ málapit ang bangcâ ay nagliparang ang tunġo'y sa calapít na bundóc.

—¿Nanġagpupugad ba ang mǎa ibóng iyan sa bundóc? ang tanóng ni María Clara sa piloto.

—Marahil pô, guino, —ang isinagót—nǎuni't sino ma'y walâ pang nacacakita nǎ mǎa pugad na iyan.

—¿Walâ bang pugad ang mǎa ibong iyan?

—Inacalà cong silá'y may pugád, sa pagca't cung hindî totoong culang-pálad silá.

Nahiwatigan ní María Clara ang malungcót na panġunġusap nǎ piloto nǎ gayóng mǎa salitá.

—¿Cung gayo'y paano?

—Hindî raw, po, guino, nakikita ang mǎa pugad nǎ mǎa ibong iyan, at taglay namán ang bísà na huwag makita ang may dalá nǎ púgad nǎ "calaway", at túlad sa cálolowang hindî nakikita cung dí sa makínis na salamín nǎ mǎa matá; gayon din namáng hindî nakikita ang mǎa púgad na iyan cung hindî lamang sa salamín nǎ tubig.

Nag-anyóng nag-iísip-isip si María Clara.

Samantala'y dumating silá sa bangcâ; itináli nǎ matandang bangkero ang mǎa sasacyan sa isang tolos na cawayan.

—¡Hintay muna!—ani tía Isabel sa anác na lalaki nǎ matandang talagang aacyat na sanang dalá ang panáloc, —kinacailanġang mahandâ muna ang sinigáng at nǎ tulóy-tulóy sa sabáw ang mǎa isdâ panggagaling sa tubig.

—¡Mabaít na tía Isabel!—ang bigláng sinabi nǎ seminarista;—aayaw na susumandalí ma'y damdamín nǎ isdâ ang pagcáhiwalay sa tubig.

Balítang magalíng na maglútò, бага ma't may malínis na mukhâ, si Andeng na capatid sa gatas ni María Clara. Naghanda nǎ húgas-bigas, mǎa camatis at camias, at tinutulunġan ó inaabala caya siya nǎ iláng marahil nanġagnanais na sila'y canyang calugdán. Linilinis nǎ mǎa dalaga ang mǎa talbós nǎ calabaza, hinihimay ang mǎa patáni at pinapuputolputol ang mǎa paayap nǎ casinghahabà nǎ cigarrillo.

Upang libanġin ang cainipán nǎ mǎa nagmímithing makita cung paano lálabas sa canilang bilangguan ang mǎa isdang buháy at nanġaggagalawan, kinuha nǎ magandang si Iday ang canyang arpa. Hindî lamang mainam tumugtóg si Iday nǎ instrumentong itó, cung hindî bucod sa rito'y may magagandang dalíri.

Nanġagpacpacan ang mǎa cabataan, hinagcán siya ni María Clara: ang arda ang siyang instrumentong lalong tinútugtog sa lalawigang iyon at siyang nauucol sa gayóng mǎa sandalí.

—¡Cantahin mo, Victoria, "Ang canción nǎ Matrimonio"!—ang hiniġi nǎ mǎa iná.

Tumutol ang mǎa lalaki, at si Victoriang may mainam na voces ay dumaíng na siya'y namamalat daw. "Ang canción nǎ Matrimonio'y" isáng magandang tuláng tagalog na nagsasaysay nǎ mǎa cahirapan at mǎa calungcutan nǎ matrimonio, na hindî binábangguít ang alín man sa canyang mǎa catuwaan.

Nang magcagayo'y hiniġi niláng cumantá sí María Clara.

—Pawang malulungcot na lahát ang aking mǎa "canción".

—¡Hindî cailanġan! ¡hindî cailanġan!—ang sabíhan nǎ lahát.

Hindî na siya napapamanhic; tinangnan ang arpa, tumugtóg nǎ isáng "preludio" ó pánġunahin at cumantang ang voces ay mataguinting, calugodlugod nat agad ang damdamín:

¡Sa sariling Báya'y cátamistamisan
Ang lahát nǎ horas na nanġagdaraan,
Palibhásà roo'y pawang caibigan

Ang lahat ng abot ng sícat ng araw.
Pangbuhay na lubós, ang hanġing amihang
Lumilipadlipad sa bundóc at parang,
Lubháng maligáya sampong camatayan
At lalong matimyás ang pagsintang tunay!

Nagsisipagsaya sa labing marikit
Ang ganáp sa ninġas at wagás na halík
Nang mapag-arugang iná sa pag-ibig
Cung siya'y máguising na calong sa dibdib,
Tuloy hinahanap maguiliw na bísig
Na iniyayacap sa liquid ng liig
At ang mġa mata'y pagcâ tumititig
Pawang ngumingití sa galác na akit.

¡Yaong camataya'y catamistamisan
Pagca nahahandog sa sariling Bayang
Ang lahat ng abot ng sinag ng araw
Ating cakilala't pawang caibigan:
¡Pangpatay na lubós ang hánġing amihan
Sa sino mang táong waláng maisaysay
Na Bayang sariling pinacamamahal,
Inang maaruga't isang casintahan!

Natápos ang voces, humintô, napipí ang arpa, at gayon ma'y nagsisipanatili sa pakikiníg; sino ma'y waláng pumalacpác. Naramdaman ng mġa dalagang napúpuno ng lúhà ang canilang mġa matá. Tila mandín nabábagot si Ibarra at ang binatang piloto'y nacatanaw sa maláyò at hindí cumikilos.

Dí caguinsaguinsa'y nárinig ang isáng tunóg na nacabíbinġi; sumigaw ang mġa babae at tinacpan ang canilang mġa tainġa. Yao'y gawà ng naguíng seminaristang si Albino, na hinihipan ng boong lacás ng canyáng lalamunan ang sunġay ng calabaw, na "tambúli" cung tawaguin. Nanag-uli ang tawanan at ang galak; ang mġa matang dating punò ng lúhà ay sumayá.

—Datapuwa't ¿cami ba'y bíbinġihin mo, hereje?—ang sigáw sa canyá ni tia Isabel.

Páhiná 186

—¡Guinoong babae!—ang sagót ng naguíng seminarista ng boong cataimtiman;—may nárinġig acóng sinasabing isá raw dukháng trompetero doon sa mġa pampanġin ng Rhin, na nacapag-asawa, sa isáng dalagang mahal at mayaman, dahil sa pagtugtóg ng trompeta lamang.

—¡Tunay ngâ, ang trompetero sa Sackingen!—ang idinugtóng ni Ibarra, na hindí mangyaring dí makipanayam sa bagong casayahan.

—¿Nárinig na ninyo?—ang ipinagpatuloy ni Albino;—cayâ ngâ ibig cong tingnan cung magcacaroon acó ng gayón ding capalaran.

At mulí na namang hinipan ng lálò pa mandíng malacás ang matunóg na sunġay, at sinasadyang ilapít sa mġa tainġa ng mġa dalagang nagpapakita ng capanglawan. Sa gayó'y nagcaroon ngâ ng caunting caguluhan; siya'y pinahimpíl ng mġa iná sa cáhahampas ng chinelas at cácuurot.

—¡Aráy! ¡aráy!—ang sinabi niya, na hinihipò ang canyang mġa bísig—¡Gaano ang láyong ikinahihiwalay ng Filipinas sa mġa pampanġin ng Rhin! "¡Oh tempora! ¡oh mores!" Binibigyán ang ibá ng gantíng-pálà at balabal ng cahihiyan ang ibinibigay namán sa ibá.

Nanġagtatawanan na ang lahat sampô ni Victoria, gayón ma'y sinasabi ng may masasayang matá na si Sinang cay María Clara ng sabing marahan:

—¡Mapalad icáw! ¡Ay, acó ma'y cacanta rin cung mangyayari sána!

Sa cawacasa'y ipinagbigay alám ni Andeng, na nacahandâ na ang sabáw upang matanggáp ang doo'y ilalagay.

Nanhíc, ng magcagayon, ang nagbíbinatâ ng anác ng manġinġisdâ, sa pabahay ng baclád, na na sa dácong dulong pinagtalicupan nitó at doo'y maisusulat ang "Lasciate ogni speranza voi ch'entrate", cung marunong sana at nacacawatas ng wíchang italiano ang mġa culang pálad na mġa isdâ: ang pumapasoc sa canilá roo'y hindí lumálabas cung dí ng mamatay. Yaó'y isáng culóng na may mġa isáng metro ang lúang, na ang pagcacaanyó'y macatítindig ang isáng táo sa itaas upang buhat doo'y mahaguíp ng sáloc ang mġa isdâ at maitaas.

—¡Diyán ang tunay na hindí acó mayáyamot na mamingwit!—ang sabi ni Sinang na nanġinġinig sa galác.

Nanġagmámasid ng dí cawásà ang lahat: nakíkinikinita na ng ibáng nanġagpapalagan at naglulucsuhan ang mġa isdâ sa loob ng lambát ng panaloc, cumikináng ang caniláng makikintab na caliskís at iba pa. Gayón man, ng isisilíd ng binátà ang lambát ay waláng anó mang

—Marahil punô,—ang marahang sábi ni Albino; mahiguit n̄ limáng araw na hindi pinapandaw.

Itinaas n̄ man̄gin̄isdâ ang sáloc.... ¡jay! cahi't isáng isdâ man lamang ay waláng nacapamuti sa lambát; sa pagcahúlog n̄ masaganang patác n̄ túbig na liniliwanagan n̄ araw ay wari'y nagtátawa n̄ mataguinting. Isáng "¡ah!" n̄ pagtatacá, n̄ samâ n̄ loob, n̄ pagcabigô ang tumácas sa m̄ga lábi n̄ lahát.

Inulit n̄ binátà ang paglulubog n̄ sáloc, at gayón din ang kináhinatnan.

—¡Hindi mo nalalaman ang iyóng hánap-búhay!—ang sa canya'y sinabi ni Albino, at umukyábit itó sa pabahay n̄ baclád at inagaw ang sáloc sa camá'y n̄ binátà—¡Makikita ninyó n̄gayón! ¡Andeng, bucsán mo na ang palayóc!

Datapuwa't si Albino ma'y hindi nacacaalam: nanatli sa pagcawaláng lamán ang sáloc. Pinagtawanán siya n̄ lahát.

—¡Huwág cayóng maín̄gay at náririnig cayó n̄ m̄ga isdâ ay ayaw pahúli!—¡Marahil punít ang lambát na ito!

N̄guni't waláng casirasirà ang lambat.

—Pabayaan mo't acó,—ang sa canya'y sinabi ni Leóng nan̄gin̄ibig cay Iday. Siniyasat na magalíng nitó ang calagayan n̄ baclád, minasdán ang lambat, at n̄ matantó na niyáng páwang magalíng ang calagayan ay tumanóng:

—¿Talastás ba ninyóng magaling na may limang áraw n̄ hindi pinapandaw itó?

—¡Totoong nalalaman namin! Niyong áraw na bago mag "Todos los Santos" ang cáhulihulihang pagcápandaw nito.

—Cung gayo'y ó encantado ang dagatan ó macacahuli acó n̄ cahi't iilán.

Inilubog sa tubig ni León ang sáloc; datapuwa't nalarawan sa mukhá niyá ang panguiguilalas. Sandaling tiningnan niyá n̄ waláng imíc ang calapít na bundóc at ipinagpatuloy ang pag paparoot't paríto n̄ sáloc sa tubig; pagcatapos ay umanás na hindi inaalís sa tubig ang sáloc:

—¡Isang buaya!

—¡Isang buaya!—ang caniláng inúlit.

Nagpalipatlipat n̄ boong tulin sa m̄ga bibig ang salitáng iyón, sa guitnà n̄ pagcatácot at pagcamanghá n̄ lahát.

—¿Anó ang sábi ninyó?—ang itinanong nilá sa canyá.

—Ang sábi co'y may isáng buayang nahuli,—ang ipinagmatigas na sabi ni León, sacâ inilubóg sa tubig ang tagdang cawayan n̄ sáloc, at nagpatúloy n̄ pagsasalitâ:

—¿Naririnig ba ninyó ang tunóg na iyán? Iya'y hindi ang buhan̄gin; iyán ang matigás na balát, ang licód n̄ buaya. ¡Nakikita ba ninyó ang paggaláw n̄ m̄ga cawáyan? Iya'y siyá na nagpupumiglás, datapuwa't siya'y nababaluctot; ¡hintay cayó ...! malakí: may isang dangcál hálos ó mahiguit pa ang lápad n̄ canyáng catawán.

—¿Anó ang marapat gawin?—ang tanun̄gan.

—¡Hulihin!—ang sabi n̄ isáng voces.

—¡Jesús! at ¿sino ang huhuli?

Sino ma'y waláng humahandóg na sumisid sa calaliman. Ang tubig ay malalim.

—¡Dapat na itáli natin siyá sa ating bangcâ at sacâ caladcarin n̄ boong pagdiriwang!—ani Sinang.—¡Dapat bang cánin ang m̄ga isdáng talagáng cacanin natin!

—¡Hindi pa acó nacacakita hanggá n̄gayón n̄ isáng buayang buháy!—ang ibinulóng ni María Clara.

Nagtindig ang piloto, cumuha n̄ isáng mahabang lúbit at malicsing pumanhíc sa pinacabatalán n̄ baclad. Ipinagcaloob ni Leóng ang piloto'y siyáng humalili sa canyáng kinalalagyan.

Lumucsó ang piloto sa loob n̄ pabahay n̄ baclád, sa guitnà n̄ pagtatacá at бага man nan̄gagsisigawan ang lahat.

—¡Dalhin po ninyó ang sundáng na itó!—ang sigáw ni Crisóstomo, at sa canya'y iniaabot ang binunot na isang malapad na sundáng na gawâ sa Toled.

Datapuwa't napaiimbulog na ang libolibong patác, at naghílom na ang túbig n̄ boong talinghagà.

—¡Jesús, María y José!—ang sigawan n̄ m̄ga babae.—¡Magcacasacunâ tayo! ¡Jesús, María y José!

—Huwág cayóng mabahála, mġa guinoong babae,—ang sa canila'y sinabi nġ matandang bangkero,—cung sa lalawiga'y may isáng macagágawâ nġ ganyáng bagay, iyá'y "siyá."

—¿Anó ang panġalan nġ binatang iyán?—ang itinanóng nilá.

—Tinatawag namin siyáng si "Piloto": sa mġa pilotong nakilala co'y siyá ang magalíng sa lahát; ang casam-an lámang ay hindi niyá kinaguiguiliwan ang hánap-búhay na iyán.

Ang túbig ay gumágalaw, umáalimpuyó ang túbig: tila mandin may nagbubunô sa ilalim; umuugâ ang baclád. Hindi umíimic ang lahát, pinipiguil ang paghinġá. Pinípisil ni Ibarra nġ nanġanġatal niyang camáy ang puluhan nġ matalas na sundáng.

Tila mandin ang pagbubuno'y natapos na. Sumunġaw sa ibabaw nġ túbig ang úlo nġ binátà, na binátì nġ masayang sigawan: punóng-punó nġ mġa lúhà ang mġa matá nġ mġa babae.

Páhiná 189

Umakyat ang piloto na hawak ang dúlo nġ lúbid, at nġ na sa batalán na'y sacá hínila ang lúbid na iyón.

Lumitáw ang buaya: nacátali ang lubid nġ lambal na pahilís sa líng at sa dacong buntót. Malakíng buaya iyón, na gaya na nġa nġ ibinalítà na ni León may mġa pintá, at sa ibabaw nġ canyáng licód ay may sumisibol nġ lúmot, na sa mġa buaya'y siyáng pinacauban cung bagá sa táo. Umaatunġal na parang vaca, hinahagkis nġ canyáng buntót ang mġa dinding nġ baclád, cumacapit doon, at inġinanánġanġa ang canyáng maitim at cagulatgulat na bunġanġà na anó pa't ipinakikita ang canyáng mahahabang mġa panġil.

Nag-iisa ang piloto sa paghila sa buaya sa itaas: waláng nacacagunitang sa canyá'y tumúlong.

Nang walâ na sa túbig at nġ mailagáy na sa ibabaw nġ batalán, tinapacan nġ piloto ang buaya nġ canyáng paa; tinícom nġ canyáng malacás na camáy ang pagcálalaking mġa panġá, at binantang talían ang nġúsò nġ matibay na gápos. Tinicmán nġ buaya ang hulíng pagpipiglás, ibinalantóc ang catawá't sacâ ipinálò sa batalán ang malacás niyang buntót, at pagcacawala'y sumibat at nilucó ang dagátan, sa dacong labás nġ baclád, na anó pa't nacaladcad ang sa canya'y nagpapasúcò. Waláng salang mapapatay ang piloto; isáng sigáw nġ panghihilachót ang tumacas sa lahát nġ mġa dibdib.

Matuling tulad sa lintíc ay bigláng nahúlog sa túbig ang isáng catawán; bahagyâ na silá nagcapanahóng makitang si Ibarra iyón. Hindi hinimatáy si María Clara, sa pagca't hindi pa natututo ang mġa filipinang maghimatay.

Nakita niláng namulá ang mġa alon, nadampol nġ dugô ang tubig. Lumucsó sa malalim na tubigang binatang manġinġisda na hawac ang canyáng gúloc, sumunód sa canyá ang canyáng amá; datapuwa't bago pa lamang nacasisid silá'y siyáng paglutang namán ni Crisóstomo at nġ piloto na capuwâ nacacapit sa bangcáy nġ buaya. Ang boong tiyang maputí nito'y baác at nacapacò sa lalamunan ang sundáng.

Hindi maisaysay ang catowâan: libolibong camáy ang sa canilá'y umabót upang iahon silá sa túbig. Nahihibang hálos ang matatandang babae at silá'y nanġagtatawanan at nanġagdárasal. Nalimutan ni Andeng na macaatlo nġ sumulác ang canyáng sinigáng; náubô ang lahát nġ sabáw at namatáy ang apóy. Si María Clara lámang ang hindi macapagsalitá.

Hindi naano si Ibarra; nagcaroon nġ bahagyáng galos sa bisig ang piloto.

—¿Cayó ang pinagcacautanġan co nġ aking buhay!—ang sabi nġ piloto cay Ibarrang nagbabalot nġ mġa mantang lana at mġa "tapiz".

Páhiná 190

Ang anyó nġ voces nġ piloto'y tila mandín may pighatí.

—Totoong masúlong pô cayó sa panġanib,—ang sa canya'y isinagot ni Ibarra;—ulí-ulí huwag pô ninyong tútucahín ang Dios.

—¿Cung dí ca sana nacabalíc!...ang ibinulóng ni María Clarang namumutlá at nanġanġatal pa.

—¿Cung dí sana acó nacabalíc at icáw ay sumunod sa akin,—ang isinagot nġ binátà, na canyáng ipinagpatuloy ang caisipán,—sa ilalim nġ dagata'y "mapapasama acó disin sa aking familia!"

Hindi nalilimutan ni Ibarrang doon humíhimlay ang mġa but-ó nġ canyang amá.

Ayaw nġ pumaroon ang matatandang babae sa cabilang baclád, íbig na nilang umuwí, at ang caniláng minámatuwid ay nagpasimulâ raw nġ masamá ang araw, at baca may mangyaring maraming sacunâ.

—¿At ang lahát nġ iya'y dahil, sa hindi tayo nagsimba muna!—ang ibinubuntong hiniġa nġ isáng matandáng babae.

—Datapuwa't ¿ano pô bang sacunâ ang nangyari sa atin, mġa guinoong babae?—ang tanóng ni Ibarra.—¿Ang buaya ang siya lamang kinulang pálad!

—At ang bagay na ito'y nagpapatotoo,—ang iniwacás nġ naguing seminarista,—na sa boong canyáng macasalanang buhay hindi nagsimbá cailan man ang sawing palad na buayang ito. Cailan ma'y hindi co makitang siya'y nácasama nġ lubháng maraming mġa buayang malimit na pasasimbahan.

Nagsiparoon nã ang mĩa bangcã sa cabilãng baclad, at kinailanġang mulíng maghandã si Andeng nġ ibãng sabãw na pagsisiganġan.

Umaaraw na; humihihip ang amihan: napupucaw at namamasag ang mĩa ãlon sa paliguid nġ buaya, at nagtãtayo nġ "nġã bundóc nġ bulã, na doo'y cumikintab nġ boong casaganaan sa mĩa culay ang liwanag nġ araw", ayon sa saysáy nġ poetang si P.A. Paterno.

Muling tumunóg ang música: tumutugtog si Iday nġ arpa, at ang mĩa lalakí namáy mĩa acordeón at mĩa guitarra, na humiguit cumúlang ang "afinación;" datapuwa't si Albino ang magalíng tumugtóg sa lahát, sa pagca't tunay na kinacamot ang guitarra, nagcuculang sa "tono" at mayatmaya'y sumisinsay sa compás, at caguinsaguisa'y nacalilimot, caya't lumilipat sa sonatang ibang ibã sa dating tinútugtog.

Pinaroonan ang cabilãng baclád na may malaking pag-aalinlanġan; marami ang umaasang naroroon doon ang babaeng buayang asawa nġ nápatay, nġuni't mápagbirò ang "Naturaleza", caya't laguíng punò nġ isda ang sãloc cailanis ma't ililitaw.

Páhinã 191

Nag-uutos si tia Isabel:

¡Mabuting isigang ang "ayunġin"; pabayaan ninyó ang "biyã" at nġ mágawang "escabeche", ipasã ninyó ang "dalag" at ang "buwan-buwan": mahábã ang búhay nġ dalág. Ilagay ninyó silã sa lambát at nġ manatili silã sa túbig. ¡Ilagay ninyó ang mĩa "sugpò" sa cawáli! Ucol na íhaw ang "bánac" na may camatis sa tiyan, at nacabãlot sa dáhon nġ sãguíng.

Pabayãan ninyó ang ibã at nġ maguing pain. Hindí magalíng na pabayãang ang waláng calamánlaman ang baclád,—ang idinugtóng.

Nġ magcãgayo'y nanġag-acálã siláng lumunsád sa pampãng, sa gubat na iyón nġ matatandang cáhoy na pag-ãari ni Ibarra. Doo'y sa lílim at sa tabí nġ malínaw na bátis ay manananghalian silã sa guítnã nġ mĩa bulaclác ó sa ilalim nġ itatayò agad-agad na mĩa palapala.

Umaalinġawnġaw sa alang-alang ang música; napaimbulog nġ boong casayahan ang úsoc nġ mĩa caláng ang anyó'y manipís na ipoipo: umaawit ang túbig sa loob nġ mainit na palayóc; marahil ay mĩa salitãng pang-alíw sa mĩa isdãng patáy, marahil ay libác at cutyã: nagpapapihitpihit ang bangcáy nġ buaya, cung minsa'y biglãng ipinakikita ang maputi at wacwac na tiyã, cung minsan nama'y biglãng ipinakikita ang may pintã at namemerdenġ licód, nġuni't hindí nagugulumihanan ang táong minamahal nġ Naturaleza, sa gayóng caraming pagpatáy na cúsã sa mĩa capatíd, ayon sa sasabihin marahil nġ mĩa "bramin" ó nġ mĩa "vegetariano."

Páhinã 192

XXIV.

SA GUBAT

Maaga, maagang maaga nġ magmisa si párì Salví, at sa iláng sandali'y canyáng nilínis ang may labíngdalawáng calolowang marurumí, at ang ganitóng gawa'y hindí niyã nauugalían.

Tila mandín nawal-an nġ gãnang cumain ang carapatdapat na cura, dahil sa pagcabasa nġ iláng súlat na dumatíng na may mĩa "sello" at mabuti ang pagcacalagay nġ "lacre;" sa pagca't pinabayãang lubós na lumamíng ang "chocolate."

May sakít ang párì,—ang sinasabi nġ "cocinero," samantalang naghãhandã nġ ibãng "taza" nġ chocolate;—mahábã nġ áraw na hindí cumacain, sa anim na pinggang inihahayin co sa canyã sa "mesa," waláng dalawáng pinggãn ang canyáng sinãsalang.

—Dahil sa hindí siyã nacacatulog nġ mahusay,—ang sagót nġ alilang lalaki;—siyã'y binabanġunġot mulã nġ magbago nġ tinutulugan. Nalalao'y lalong nanglãlãlim ang canyáng mĩa matã, at totoong nanínilaw.

Tunay nġã namãng nacahãhabag tíngnan si párì Salví. Hindí man lamang sinalang ang pangãlawáng taza nġ chocolate, hindí tinicmán man lamang ang mĩa hojaldeng Cebú; nagpaparoo't parito sa malúang na sãlas at kinucuyumos nġ canyáng mabut-ong mĩa camáy ang isãng sulat na manacãnacang binabasa. Hininġí, sa cawacasan, ang canyáng "coche", nag-ayos at sacã nag-utos na siyã'y ihatíd sa gubat na kinalalagyan nġ nacapamãmanglaw na cáhoy at sa malapit doo'y nanġagcacatuwa nġ paglãlakbay sa caparanġan.

Pinaalis ni pári Salví ang "coche", pagdating sa lugar na iyón, at pumasoc siyang nag-ísa sa gubat.

Páhiná 193

Isáng mapanglaw na landás na bahagyâ na nabucsán sa casucalan ang pinagdaraanang patungó sa isáng bátis, na ang tubig na umaagos doo'y gáling sa iláng bucál n̄ malacúcong tubig, tulad sa m̄ga na sa taguiliran n̄ Makíling. M̄ga bulaclác na cusang sumisibol na ang marami sa canila'y hindi pa napapanǵalanan, ang siyang pamuti n̄ m̄ga pangpang n̄ batis na iyón; n̄uni't marahil ay kilalá na n̄ m̄ga doradong maliliit na háyop, n̄ m̄ga paróparóng sarisari ang lalakí, at may m̄ga cúlay na azul at guintó, mapuputí at maiitim, sal-it sal-it na cúlay maniningning, makikintab, may m̄ga tagláy na m̄ga rubí at m̄ga esmeralda sa caniláng m̄ga pacpác, at n̄ m̄ga libolibong m̄ga tutubíng cumikinang n̄ tulad sa metal, at wari nasasabugan n̄ totoong mataas na guintó. Ang tunog n̄ pagaspas n̄ m̄ga maliliit na m̄ga hayop na ito, ang irit n̄ yayay na nag-iinǵay sa araw at gabí, ang huni n̄ ibon, ó ang lagapák n̄ bulók na san̄ga n̄ cahoy na nahuhulog at nagcacasabitsabit sa lahat n̄ lugar ang siyang tanǵing sumisirá n̄ catahimican n̄ talinghagang lugar na iyón.

Malaónlaon din siyang nagpalacadlad sa casucalan n̄ m̄ga gumagapang na damó, na canyáng pinanǵinǵilagan ang m̄ga dawag na cumacapit sa canyáng hábitong guingón na tila mandin ibig siyang piguulin, at pinatitodtisdod maya't mayâ ang m̄ga para ninyóng dí bihasang maglacád n̄ m̄ga ugát n̄ m̄ga cahoy na lumálabas sa lúpà. Biglá siyang tumiguil: masasayang m̄ga hálakhakan at m̄ga sariwang voces ang dumatíng sa canyáng m̄ga tain̄ga, at nanggagaling ang m̄ga voces at ang m̄ga halakhakan sa bátis, at nalalao'y lalong nálalapit.

—Titingnan co cung acó'y macacásumpong n̄ isáng púgad,—ang sinásabi n̄ isáng magandá at matimyás na voces na nakikilala n̄ cura;—ibig co siyá makita na hindi "niyá" acó nakikita, ibig co siyang sundán sa lahat n̄ dáco.

Nagtágo si pári Salví sa licód n̄ malakíng púnò n̄ isáng cahoy at sacâ nakinig.

—¿Sa macatuwid ay ibig mong gawín sa canyá ang sa iyó'y guinágawa n̄ cura, na binábantayan ca saan ca man pumaroon?—ang itinugón n̄ isáng masayang voces.—¡Mag-inǵat ca, sa pagca't nacayayayat at nacapagpapalalim n̄ m̄ga matá ang panibughô!

—Hindi, hindi panibughô; cung dí pagcaibig lámang na macaalam n̄ dí co talós!—ang isinasagot n̄ mataguintíng na voces, samantalang, inuulit n̄ masayá:

—¡Siya n̄gâ, panibughô, panibughô!—at humahalakhak n̄ táwa.

—Cung acó'y naninibughô, hindi acó ang hindi pakikita; ang hindi co ipakikita'y siyá, n̄ hindi siyá mámasdan nino man.

—N̄uni't icáw may hindi mo siya makikita, at iya'y hindi magalíng. Ang lalong magalíng, cung macacasumpong táyo n̄ púgad, ay ating "iregalo" sa cura, at sa gayo'y canyáng mabábantayan tayo, na hindi magcacailanǵang siya'y makita, ¿anóng acalâ mo?

Páhiná 194

—Hindi acó naniniwalâ sa m̄ga púgad n̄ m̄ga tagác—ang sagót n̄ isáng voces; n̄uni't cailan ma't acó'y manibughô matututo acóng magbantay na hindi acó makikita.

—At ¿paano? ¿at paano? ¿Bakit, gaya bâ n̄ isáng Sor Escucha?

Nacapagpahakhak n̄ masayá ang gayóng alaala sa pagcacolegiala.

—¡Nalalaman mo na cung paano ang pagdayâ cay Sor Escucha!

Nakita ni pári Salví, mulâ sa canyáng pinagtataguan si María Clara, si Victoria si Sinang na naglilibot sa ílog. Lumalacad ang tatlóng ang tin̄gin ay sa salamín n̄ túbig at nanǵagháhanap n̄ talíngahang púgad n̄ tagác: Basâ silá hangáng sa tuhod, na ano pa't nahihiwatigan sa m̄ga malalapad na cunót n̄ canilang m̄ga sáyang pangpalígo ang calugódlugód na húbog n̄ caniláng m̄ga bintí. Nacalugay ang caniláng buhóc at hubád ang caniláng m̄ga bisig, at natátacpan ang catawán n̄ isáng bárong may malalapad na gúhit at masasayang m̄ga cúlay. Samantalang nagháhanap silá n̄ isáng bágay na hindi mangyayaring masumpun̄gan ay namumuti tulóy silá n̄ m̄ga bulaclác at nanǵunǵuha n̄ m̄ga gúlay sa pampáng.

Pinanonood n̄ fraileng Acteón na namúmutlâ at hindi cumikilos ang mahinhing Dianang iyón; ang m̄ga matá niyang numíningning sa madilím na hungcág na kinálalagyan ay hindi nanǵapapagal n̄ pagtatacá sa m̄ga mapuputí at parang linalic na m̄ga bisig, yaóng magandang liig hanggang pa pasimulâ n̄ dibdí; ang malíliit at culay rosang m̄ga paang nanǵaglalarò sa tubig, pawang pumupucaw sa abang cataohan niyá n̄ cacaibang m̄ga damdamin at nagpapapanaguinip n̄ m̄ga bágonng caisipán sa nilálagnat niyang budhí.

Sa licód n̄ isáng pag-licô sa ílat, sa guitná n̄ masucal na cawayanan; nanǵawalâ ang m̄ga matitimyás na m̄ga dalagang iyón, at hindi na marinǵig ang caniláng malulupit na m̄ga parungguít. Halíng, nanglulupaypay, pigtâ n̄ pawis umalís si pári Salví sa canyáng pinagtataguan, at nagpalinǵaplinǵap sa canyáng paliguiddiguid, na ang m̄ga mata'y hibáng. Humintóng hindi cumikilos, nagaalinlanǵan; humakbang n̄ ilán at anaki'y ibig sumunód sa m̄ga dalaga, n̄uni't nagbalic at naglacad sa pampáng at ang ibáng m̄ga casama n̄ m̄ga dalagang iyón ang siyang hinanap.

Nakita niya sa malayô-layô roón, sa guitná n̄ bátis, ang isáng wari'y paliguang magaling ang pagcacabacod, at ang pinacabubóng ay isáng malagong cawayan; may nanggagaling doong masasayang m̄ga voces n̄ babae. Napapamutihan ang paliguang iyón n̄ dahon n̄ m̄ga niyog,

Páhiná 195

mga bulaclac at mga bandera. Nacatanaw namán siyá sa daco pa roon n̄ isáng tuláy na cawayan at sa dacong malayo'y mga lalaking nan̄galiligo, samantalang nan̄gagcáagulo ang caramihang mga alilang lalaki at mga alilang babae sa palibót n̄ mga caláng biglaan ang pagcacágawâ at nan̄gagsusumakit n̄ paghihimulmol sa mga inahing manóc, nan̄gaghuhugas n̄ bigás, nag-iihaw n̄ "lechón" at ibá pa. At doon sa cabiláng ibayo, sa isáng calinisang caniláng hináwan, sa loob n̄ lilim n̄ isáng palapalang caniláng bagong itinayóng ang mga haligui'y cahoy at ang bubóng ay "lona" na ang isang bahagui at ang isáng bahagui'y mga dahon n̄ malalaking cahoy, nan̄gagcacatipon ang maraming mga lalaki't mga babae. Doo'y naroroon ang alférez, ang coadjutor, ang gobernadorcillo, ang teniente mayor, ang maestro sa escuela at ang maraming mga capitán at tenienteng "pasado", patí ni capitang Basiliong amá ni Sínang, na dating caaway n̄ nasírang si Don Rafael sa malaon n̄ pinag-uusapan. Sa canyá'y sinabi ni Ibarra: "Pinag-uusapan natin ang isang catuwiran, at hindi mag-caaway ang cahulugan n̄ pag-uusapín. At napahinuhod n̄ boong galác n̄ loob ang balitang mananalumpatí n̄ mga "conservador" sa anyaya ni Ibarra, at tulóy nagpadalá n̄ tatlong payo at sacâ ipinanalim sa capangyarihan n̄ binatâ ang paglilingcód n̄ canyáng mga alilà.

Sinalúbong ang cura n̄ boong galac at pagpipitagan n̄ lahát, patí n̄ alférez.

—¿N̄guni't saan pô nanggaling ang cagalanggalang na camahalan pô ninyó?—ang itinanóng sa canya n̄ alférez, n̄ makita nitó ang canyáng mukháng punô n̄ gálos, at ang canyáng habito'y puspós n̄ mga dahon at n̄ mga tuyóng san̄gá—¿Naparapâ pô ba ang cagalanggalang na camahalan ninyó?

—¡Hindi! ¡naligaw acó!—ang isinagót ni pári Salví, at ibinabâ ang canyáng mga matá upang siyasatin ang canyáng pananamít.

Nan̄gagbúbucas n̄ mga botella n̄ limonada, nan̄gagbíbiyac n̄ mga niyog na múrà at n̄ ang mga natatapos n̄ paliligo'y macáinom n̄ canyáng malamíg na túbig at n̄ macacain n̄ canyáng malambót na lamang higuít ang caputian sa gatas; at bucód sa roo'y pinag-aalayan pa ang mga dalaga n̄ isáng cuintas na sampaga, na nasasal-itan n̄ mga rosa at iláng-ilang, na siyang nagbibigay ban̄gó sa nacalúgay na buhóc. Sila'y naúupô ó humihilig sa mga dúyang nacabitin sa mga san̄ga n̄ mga cahoy, ó nan̄gaglilibang sa paglalaro sa paliguíd n̄ isáng batóng malapad, na may nacalagay sa ibabaw nitong mga baraja, mga tablero, maliliit na mga libro, mga sigay at mga batóng maliliit.

Ipinakita nila sa cura ang buaya, datapuwa't tila mandin nalilibang ang ísip sa ibáng bagay, at cayâ lamang pinansin ang sinalita sa canyá'y n̄ sa canya'y sabihing si Ibarra ang may gawâ n̄ gayóng calaking súgat. N̄guni't hindi mangyaring makita ang bantóg at hindi napagkikilalang piloto; bago dumatíng ang alférez ay siyá'y walâ na.

Páhiná 196

Sa cawacasa'y lumabás si María Clara sa páliguan, casama ang canyáng mga caibigang babae, saríwang túlad sa isáng rosa sa únang umágang pamumucadcad na numíningning ang hamóg na ang cawán̄gis ay kisláp n̄ diamante sa caayaayang ulbós n̄ bulaclác. Inihandóg niya ang únang n̄gití cay Crisóstomo, at naucol ang únang pagdidilím n̄ canyáng nóo cay pári Salví. Nahiwatigan nitó, n̄guni't hindi nagbuntunghin̄ga.

Dumatíng ang oras n̄ pagcáin. Nan̄gagsiupô sa mesang pinan̄gun̄guluhan ni Ibarra, ang cura, ang coadjutor, ang alférez, ang gobernadorcillo at ilán pang mga capitán, sampô n̄ teniente mayor. Hindi ipinahintulot n̄ mga ináng cumáin ang sinomang lalaki sa mesa n̄ mga dalága.

—Hindi ca na n̄gayón, Albino, macapag panucálà n̄ mga bútas, pa na gáya n̄ sa mga bangcâ,—ani León sa nagseminarista.

—¿Anó? ¿ano iyón?—ang tanun̄gan n̄ mga matatandang babae.

—Na ang mga bangcâ, mga guinoong babae, ay páwang mga buong-búo na túlad sa pinggâng ito;—ang ipinaliwanag ni León.

—¡Jesús, saramullo!—ang sigaw ni tia Isabel na n̄gumín̄gití.

May nabábatid na pô bâ cayóng ano man, guinóng alférez, tungkól sa tampalásang nagpahírap sa catawán ni pári Dámaso?—ang tanóng sa alférez ni pári Salví, sa horas na iyón n̄ pagcain.

—¿Sino pô bang tampalásan iyón, padre cura?—ang tanóng n̄ alférez, na tinítingnan ang fraile, na guinágawang pinacasalamín sa matá ang vaso n̄ álac na canyang iniinom.

—¡Abá, at sino pa pô ba? ¡Yaong tampalásang camacalawá n̄ hapon ay bumuntal cay pári Dámaso sa daan!

—¿Bumuntal cay pári Dámaso?—ang tanun̄gan n̄ iláng voces.

Wari'y n̄gumití ang coadjutor.

—¡Túnay pô, caya't nararatay n̄gayón si pári Dámaso! Sinasapantahang ang gumawâ n̄ gayo'y si Elias ding sa inyo'y naglublób sa pusáw, guinoong alférez.

Namulá sa hiya ó sa álac ang alférez.

—Ang boong ísip co,—ang ipinagpatuloy ni pári Salví, na ang anyó'y wari nanglilibac;—ay nalalaman po ninyó ang nangyayari. Ang wicâ co'y alférez n̄ Guardia Civil....

Nagcagát-lábi ang militar at ibinulóng ang isáng haling na pagtaliwacás.

Páhiná 197

Sa ganito'y siyang pagsipot n̄ isang babaeng namumutla, payat, abang aba ang pananamit; sino may waláng nacakita n̄ canyáng pagdaíng; palibhasa'y lumalacad siyáng waláng imíc at napácawaláng in̄gay ang canyang paglacad, na cung naguing gabí sána'y marahil ipalagáy na siya'y isáng "fantasma."

—¡Pacanin ninyó ang cahabaghabág na babaeng iyán!—ang sabihan n̄ m̄ga matatandâ:—¡uy, pumarito cayó!

N̄guni't ipinagpatuloy n̄ babae ang canyáng paglácad, at siya'y lumapit sa mesang kinalálagyan n̄ cura; ito'y lumingón, at nákilala siyá at nalaglág sa canyáng camáy ang cuchillo.

—¡Inyong pacánin ang babaeng itó!—ang ipinag-utos ni Ibarra.

—¡Madilim ang gabí at nan̄gawáwalâ ang m̄ga bátang lalaki!—ang ibinúbulong n̄ magpapalimos na babae.

N̄guni't n̄ makita ang alférez, na sa canya'y nagsásalitat, náguilit ang babae at nagtatacbó, at nawalâ sa guitnâ n̄ cacahuyan.

—¿Sino ang babaeng iyón?—ang itinanóng.

—Isáng cahabaghabág na babaeng pinilit sirâin ang ísip sa cagugulat at cápapahírap!—ang isinagót ni don Filipino;—may ápat na áraw nang iya'y ganyán.

—¿Iyan bagá ang isáng nagn̄gan̄galang Sisa?—ang tanong ni Ibarra n̄ boong pagmamalasakit.

—Ang babaeng iyá'y dinakip n̄ inyó pong m̄ga sundalo,—ang ipinagpatuloy n̄ sabing may capaitan n̄ teniente mayor;—siya'y inilibot sa boong báyang batíd, dáhil sa hindí co maalamang m̄ga bagay n̄ canyáng m̄ga anác na lalaki, na ... hindí nan̄gagcaroon n̄ caliwanagan.

—¿Bakit?—ang itinanóng n̄ alférez na humaráp sa cura:—¿iyán pô bagá ang iná n̄ inyóng dalawáng sacristán?

Sumáng-áyon ang cura sa pamamag-ítan n̄ pagtan̄gô.

—¡Na nan̄gawaláng hindí man lamang guinawâ ang anó mang pagsisiyasat tungcól sa canilá!—ang idinugtong ni Don Filipino n̄ wári may poot, at tinititigan ang gobernadorcillo na ibinabâ ang m̄ga matá.

—¡Hanápin ninyó ang babaeng iyán—ang ipinag-utos ni Crisóstomo sa m̄ga alílang lalaki:—Aking ipinan̄gacong pagpapagalan co ang pag-uusisâ cung saan naroon ang canyáng m̄ga anac na lalaki.

—¿Nan̄gawalâ, ang wicâ ninyó?—ang itinanóng n̄ alférez.—¿Nan̄gawalâ ang inyóng m̄ga sacristan, padre cura?

Inúbos ininóm n̄ cura ang vaso n̄ álac na na sa canyáng harap, at sacâ tuman̄gô, bilang sagót na oo.

—¡Carambas, pári cura!—anáng alférez na casabáy ang táwang libác, at natútuwa, dahil sa siya'y nacacaganti,—pagca nawáwalâ ang iláng píso lámang n̄ cagaláng-gálang na camahalan pô ninyo'y maagang maaga pa'y inyóng guinigusing ang aking sargento, upang hanapin ang inyóng salapí; n̄guni't nawáwalâ ang dalawang sacristan ninyo'y hindí pô cayó nagsasabi; at cayó pô, guinoong capitán ... totoo n̄gang cayó po'y...

Páhiná 198

At hindí tinapos ang canyang salitâ cung dí ang guinawa'y nagtawá, casabay n̄ paglulubóg n̄ canyang cuchara sa mapuláng lámán n̄ papaya.

Sumagot ang curang malakí ang hiyâ at natútulig.

—Nagcágayon acó't dahil sa acó ang nanánagot n̄ salapí...

—¡Mabúting sagót, cagalanggalang na pastól n̄ m̄ga cáluluwa!—ang salabat sa canyá n̄ alférez na namumualan n̄ kinacain.—¡Mabúting sagót, banál na laláki!

Nag-acalang mamaguitna si Ibarra, n̄guni't nagpilit si pári Salving manag-úli sa dating catahimican n̄ loob, at sumagot na caachbay ang n̄gítang pílit:

—At ¿nalalaman pô bâ ninyó, guinóong alférez, cung anó ang sabihanan tungcól sa pagcawalâ n̄ m̄ga bátang iyan? ¿Hindí? ¡Cung gayo'y ipagtanong pô ninyó sa inyóng m̄ga sundálo!

—¿At ano?—ang sigaw n̄ alférez na nawala ang towa.

—¡Ang sabihana'y n̄ gabing iyón mawala ang m̄ga bata'y may m̄ga tumunóg na ilang putóc n̄ fusil!

—¿Iláng putóc?—ang inúlit n̄ alférez na canyang minámasdan ang m̄ga cahárap.

Nan̄gagsitan̄gô ang nan̄garoroon, bilang pagpapatunay na may nárin̄gig n̄ga silá.

Nang magcágayo'y sumagót si pári Salví n̄ madalang na pananalita, taglay ang malupit na paglibac.

—Sa nangyayari'y aking nakikitang bucod sa hindi cayó nacacahuli nã mĩa gumágawa nã masamá'y hindi po ninyó nalalaman ang mĩa guinagawa nã inyóng mĩa capamahay, at gayón ma'y ibig po ninyóng masoc na tagapanğaral at magtúrò sa mĩa iba nã canilang mĩa catungculan: dapat po ninyong maalaman ang casabihang; lalong nacacaalam ang ulól sa canyang sariling bahay....

—iMĩa guinoo!—ang isinalabat ni Crisóstomo nã canyang makitang namumutla na ang alférez;—tungcol nĩa sa bagay na itó'y ibig cong maalaman cung anó ang inyóng pasiyá sa isang aking panucalà. Inaacalà cong ipagcatiwalà ang pag-aalágà sa babaeng diyáng sira ang ísip sa isang mabúting manggagamot at samantala'y hahanapin co ang canyang mĩa anác, sa pamamagítan nã túlong at mĩa hatol ninyóng dalawá.

Ang pagbabalic nã mĩa alílang nanğagsabing hindi nilá nasumpunğan ang sirá ang ísip na babáe ang siyáng nacalubós nã pagcapayapà sa dalawáng nagcacagalit, at caniláng dinalá ang salitaan sa ibang bagay.

Nanğagbahabahagui sa iláng pulutong ang mĩa matanda't mĩa bátà nã matápos ang pagcain at samantalang sila'y binibigyan nã chá at café. Cumuha ang ibá nã mĩa "tablero" at ang ibá nama'y nanğagsicuha nã "baraja," nğuni't lalong minagaling nã mĩa dalagá ang manğatanóng sa "Rueda de la Fortuna" (gulong nã capalaran), sa pagcaibig niláng maalaman ang sa canila'y mangyayari sa panahóng hínaharap.

—iHali cayó, guinoong Ibarra.—ang sigáw namán ni cápítang Basilio, na lanğó na nã cauntí. May usapín tayong labing limáng taóng taón na nğayón ang itinátagal, at waláng hucóm sa Audienciang súcat macahátol: ¿mangyayari bang tingnan natin cung áting mabíbigyang hanggá sa "tablero"?

—iNğayón din pô, at sumasang-ayon acó nã boong catowaan!—iHintayín po ninyó acóng saglít, sa pagca't nagpapaalam ang alférez!

Nang maalaman nilá ang gayóng paglalarò, nanğagcapisan ang lahát nã matatandáng lalaking marúnong nã "ajedrez" sa palíguid nã "tablero"; mahalagá ang laróng iyón, caya't nacaakit patí sa mĩa hindi nacacaalam. Hinaráp nã mĩa matatandáng babae, gayón man, ang cura, upang makipagsalitaán sa canyá tungcol sa mĩa bagay na nauucol sa religión; datapuwa't hindi marahil minámagaling ni fray Salví ang lugar na kinálalagyan at ang capanahunang iyón, cayâ nğâ't pawang mĩa malalábò ang caniyáng mĩa isinasagot at mapapanglaw at may gálit na hálò, at ang canyang mĩa matáng hindi tumitingin man lamang sa canyáng mĩa kinacausap ay nagpapalingaplingap sa magcabicábilâ.

Nagpasimulâ ang larò nã boong cacadakilâan.

—Cung magtablá ang larò, paggtatablahín naman natin ang áting usapín—ang sabi ni Ibarra.

Nang na sa calaghatian na ang larò, tumanggap si Ibarra nã isáng telegrama na nagpaningning nã canyang mĩa matá at nacapagbigáy sa canyá nã pamumutlà. Itinagó niyá sa canyáng "cartera" ang telegrama, na hindi binucsán, at canyáng sinulyáp ang pulutong nã mĩa cabatâang nagpapatuloy nã pagtatanóng cay Capalaran, sa guitná nã mĩa tawanan at mĩa sigawan.

—iJaque" sa "Hári!"—anang binatà.

Napilitang itagò ni capitang Basilio ang "Hari" sa licód nã "Reina."

—i"Jaque" sa "Reina!"—ang muling sinábi ni Ibarra, na pinagbabalâan nã canyáng "Torre" ang "Reina," na ipinagsasanggalang nã isang "Peón."

Sa pagca't hindi matacpán ni capitang Basilio ang "Reina" at hindi namán niyá maiurong itó, dahil sa "Haring na sa sa licód, huminğî siyá nã panahón upang siya'y macapa-isip.

—iSumasang-ayon pô acó nã boong tuwâ!—ang sagót ni Ibarra;—mayroon pa namang sasabihin acó nğayón din sa iláng lalaki sa pulutóng na iyón.

At nagtindíg siyá, pagcapagcaloob sa canyáng calaban nã icaapat na bahágui nã isang oras upang mag-ísip.

Tanğan ni Idáy ang mabílog na cartóng kinasusulatan nã apat na po't walóng tanóng, at si Albino ang may tanğan nã libro nã mĩa sagót.

—iCasinunğalingan! ¡hindi totoo! ¡casinunğalingan!—ang isinisigaw ni Sinang na halos umíiyac.

—¿Anó bâ ang nangyayari sa iyo?—ang sa canyá'y tanóng ni María Clara.

—Tingnán mo, aking itinanóng: "¿Cailán bagá acó magcacabait?" binitiwán có ang mĩa "dado", at ang guinawa niyang curang iyang bantilaw ay binasa sa libro ang ganito: "iPagca nagcabuhóc ang palaca!" ¿Itó ba'y mabuti?

At saca nğiniwian ni Sinang ang naguín seminarista, na hindi tumitiguil nã pagtatawa.

Nğuni't ¿Síno ba ang may utos sa iyong magtanong ca nã gayon?—ang sinabi sa canya nã pinsan niyang si Victoria—iSúcat na ang magtanóng nã gayón upang marapat sa gayóng mĩa

sagót!

—¡Tumanóng pô cayó!—ang sinabi nila cay Ibarra, casabay n̄ paghahandog sa canya n̄ "rueda"—Pinagcayarian naming cung sino ang magcamit n̄ lalong magaling na sagót ay tatanggap sa m̄ga iba n̄ isang handóg. Nacatanóng na camíng lahat.

—¿At Sino ang nagcamit n̄ lalong magalíng na sagót?

—¡Si María Clara! ¡si María Clara!—ang isinagót ni Sinang.—Ibiguin man niya't hindi'y siya'y pinatanong namin: "¿Tapát baga't hindi magmamaliw ang canyáng pagliyang?" at ang libro'y sumagót....

N̄guni't tinacpan ni María Clarang namúmulang mainam ang bibíg ni Sinang, at hindi itinulot na maipatuloy ang sinasabi.

—¡Cung gayo'y ibigay ninyó sa akin ang "rueda"!—ani Crisóstomong n̄gumin̄giti.

Tumanóng: "¿Lalabas ba n̄ magalíng ang casalucuyan conglinalayon?"

—¡Napacapan̄git naman n̄ tanóng na iyan!—ang sigaw ni Sinang.

Iniamsang ni Ibarra ang m̄ga "dado" at alinsunod sa canyang "numero" ay hinanap ang mukha at ang talata n̄ na sa libro.

—"¡Ang m̄ga panaguinip ay pawang m̄ga panaguinip n̄ga!"—ang binása ni Albino.

Kinúha ni Ibarra ang telegrama at nan̄gan̄gatal na bínucsán.

—¡N̄gayó'y nagsinun̄galíng ang libro ninyó!—ang isinigaw na puspós n̄ tuwâ.—Basahin ninyo:

"Sinang-ayunan ang panucálang escuela, hinatúlang cayó ang nanálo sa usapin."

—¿Anó ang cahulugán nitó?—ang itinanóng nilá sa canyá.

—¿Hindi bâ ang sábi ninyo'y bibigyan n̄ pabúya (regalo) ang magtamó n̄ lalong mabúting sagót?—ang itinanóng niyá, na nan̄gan̄gatal ang voces sa lakí n̄ canyáng tuwâ, samantalang hinahati n̄ boong in̄gat ang papel.

—¡Siyá n̄ga! ¡siya n̄ga!

—Cung gayó'y náríto ang aking pabúya,—ang sinabi, at ibinigay cay María Clara ang calaháti; —magtátayô acó sa báyan n̄ isáng páaralang úcol sa m̄ga batang lalaki't babáe; ang páaralang itó'y siyáng áking pabúya.

—At ¿anóng cahulugan niyang calaháti n̄ papel?

—¡Itó'y iháhandog co namán sa nagcaroón n̄ lalong masamá sa m̄ga sagót!

—¡Cung gayó'y acó! ¡sa akin marapat ibigáy!—ang sigaw ni Sinang.

Ibinigáy sa canyá ni Ibarra ang papel at matúling lumayô.

—¿At anó ang cahulugán nitó?

Datapowa't maláyò na ang mapalad na bináta, at nagbalíc na mulí siyá sa pakikilarô n̄ "ajedrez."

Lumapit si Fr. Salví na wari'y nag-wáwalang anó man sa masayang lúpon n̄ m̄ga cabatâan. Pinapahid ni María Clara ang isang lúha sa catuwâan.

Humintô n̄ magcágayon ang tawanan at napipí ang salitàan. Tumítin̄gin ang cura sa m̄ga bagongtao't dalaga, na di niyá matutuhan cung anó ang sasabihin; hiníhintay namán niláng magsalitâ ang cura at hindi silá umíimic.

—¿Anó itó?—ang sa cawacasa'y naitanong n̄ cura, at kinúha ang libro at canyang binúbuclatbuclat.

—¿Ang "Rueda de la Fortuna",—isáng librong liban̄gan, ang sagót ni León.

—¿Hindi ba ninyó nalalamang casalanan ang maniwála sa m̄ga bágay na ganitó?—ang winicà, at sacà pinunitpunit n̄ boong gálit ang m̄ga dáhon n̄ libro.

Nagpumiglás sa m̄ga lábi n̄ lahat ang m̄ga sigaw n̄ pagtatacá at samâ n̄ loob.

—¡Lálong malakíng casalanan ang gawín ang maibigan sa bágay na hindi canyá't lában sa calooban n̄ túnay na may ári!—ang itinútol ni Albinong nagtindig.—Amang cura, nácaw ang táwag sa ganyáng gawâ at ito'y bawal n̄ Dios at n̄ m̄ga táo.

Pinapagdaóp ni María Clara ang m̄ga camay, at tinitigang tumatan̄gis ang m̄ga wacás n̄ librong iyóng hindi pa nalalaong nag-alay sa canya n̄ lubháng malakíng ligaya.

Hindi sumagót cay Albino si fray Salví, laban sa inaasahan n̄ m̄ga nanonood; nátira siyá sa panonood cung paano ang linipadlipad n̄ m̄ga pinagpunitpunit na m̄ga dáhon n̄ libro, na ang ibá'y ipináwid n̄ hán̄gin sa gúbat at ang ibá namáy sa túbig; pagcatápos ay lumayóng guíguirayguíray at nacapatong ang dalawáng camáy sa ulo. Humintong sandalí at nakipág-usap

cay Ibarra na naghatid sa canyá sa isá sa m̃ga cocheng náhahandang pangdalá ó panghatid sa m̃ga panauhín.

—¡Mabuti at lumayas ang pang-abóy-galác na iyán,—ang ibinulóng ni Sinang.!May pagmumukháng wári'y sinasabing: "Huwág cang tatawa't nalalaman co ang iyong m̃ga casalanan."

Sa malakíng catuwâan ni Ibarra, sa pagcapagbigay niyá sa canyáng maguiguíng asawang si María Clara ng̃ canyang pabuyà, nagpasimulá siyá ng̃ paglalaróng hindi na iniisip ang guinágawá, at hindi na nag-aabalá ng̃ pagbabálacbalac ng̃ pagwawári ng̃ boong pag-iing̃at ng̃ calagayan ng̃ m̃ga "pieza."

Dahil sa ganito'y ang nangyari, бага man si capitang Basilio'y báhagyâ ng̃ nacapagsásangalang, ang laro'y nagcapantay, salamat sa maraming pagcacamaling sa huli'y guinawâ ng̃ binátà.

¡Papagtablahin natin! ¡papagtablahin natin! ang sabi ni capitang Basilio ng̃ malakí ang tuwâ.

—¡Papagtablahin natin!—ang inulit ng̃ binátà,—cahi't maguínng anó man ang inihatol ng̃ m̃ga hucóm sa ating usapín.

Nangagcamáy ang dalawa na nañgagpisilan ng̃ boong pagguiguiliwan.

Samantalang ipinagcacatuwa ng̃ m̃ga caharap ang nangyaring itó na nagbíbigay wacás sa isáng usaping totoong nagpapahírap na sa dalawang magcalaban, ang bigláng pagdating ng̃ apat na guardia civil at isáng sargento, na pawang sandatahan at nacalagay sa dúlo ng̃ fusil ang bayoneta, siyáng sumirâ ng̃ casayahan at nagdúlot ng̃ panghihilacbót sa pulutóng ng̃ m̃ga babae.-

—¡Huwág kikilos ang sino man!—ang sigaw ng̃ sargento.—¡Papúputucan ang cumilos!

Hindi inalintana ni Ibarra ang gayóng paháyop na pagmamatapang, tumindig siyá at lumápit sa sargento.

Páhiná 203

—¿Anó pô ang inyóng ibig?—ang itinanóng.

—Na ng̃ayón din ay ibigáy sa amin ang isáng may casalanang nagñgañgalang Elías, na sa inyó'y namimiloto canínang umaga,—ang isinagót na may anyóng pagbabálà.

—¿Isáng may casalanan?... ¿Ang piloto? ¿Cayó po'y nagcacamali marahil!—ang itinugón ni Ibarra.

—Hindi pô; ng̃ayo'y isinumbóng na naman ang Elías na iyáng nagbúhat ng̃ camáy sa isáng sacerdote....

—¡Ah! ¿at iyán ba ang piloto?

—Iyán ng̃â, áyon sa sábi sa amin; tumátanggap pô cayó sa inyong m̃ga pagsasaya, guinoong Ibarra, ng̃ táong may masamang caasalan.

Tiningnan ni Ibarra ang sargento mulá sa m̃ga paa hanggáng sa úlo at sinagót siyá ng̃ lubháng malaking pagpapawaláng halagá:

—Hindi co cailañgang acó'y magsúlít sa inyó ng̃ áking m̃ga guinágawâ! Tinatanggap namin ng̃ boong cagandahan ng̃ loob ang sino man sa áming m̃ga pagsasayá, at cayó man, cung cayó'y pumaríto sana, inyó dising nasunduan ang isáng luclucan sa mesa, na gáya naman ng̃ inyóng alférez na capanayám namin ditong dalawáng horas lámang ang calálampas.

At pagcawicà nito'y tinalicuran siyá.

Kinagát ng̃ sargento ang canyáng m̃ga bigote, at sa pagca't napagdilidili niyáng siyá ang lalong mahínà, ipinag útos na paghanapin sa magcabicabilâ at sa m̃ga cacahuyan ang piloto, na ang anyô nitó'y nacatitic sa capirasong papel na canyáng dalá. Itó ang sinabi ni Don Filipino sa canyá:

—Inyóng talastasing naaangcap ang m̃ga anyó't calagayang iyán sa siyám ng̃ bawâ't sampong dalisay na filipino; ¡bacâ pô cayó'y magcamalí!

Sa cawacasa'y bumalíc ang m̃ga sundalo, at caniláng sinabing waláng nakita silang bangcâ ó táong síno mang macapagbigáy hinála; nagsabi ng̃ pautál-utál ang sargento ng̃ iláng salitâ at sacâ umalis na tulad ng̃ pagdating: ása guardia civil.

Untiuntíng nanag-úli ang katuwâan, umulán ang m̃ga tanóng at sumagána ang m̃ga salisalitaan tungcól sa nangyári.

—¡Cung gayo'y iyán palá ang Elías na naghúlog sa alférez sa isáng pusáw!—ang sábi ni León ng̃ nag-iisip-isip.

—¿At paáno bâ ang nangyaring iyón, paano?—ang tanóng ng̃ iláng ibig macatatò ng̃ líhim.

Páhiná 204

—Ang sabi'y násalubong daw ng̃ alférez ang isáng táong may pas-áng cáhoy na panggátong, ng̃ isáng áraw na umuulan ng̃ mainam ng̃ buwán ng̃ Septiembre. Totoong mapútíc ang daan at sa tabí lamang may makipot na landás na malalakaran ng̃ iisang táo. Ang guinawâ raw ng̃ alférez ay hindi piniguil ang cabayo na siyáng dápat sana, cung dí bagcós pinatulin at sumigáw sa táong siya'y umudlót: tíla mandin hindi íbig ng̃ taong iyóng bumalíc sa pinanggalíñgan ó áyayaw na

málabog sa pusáw, caya't nagpatúloy n̄ paglacad. Sa gálit n̄ alférez ay inacalang siya'y ipatáhac, n̄guni't cumúha ang táo n̄ caputol na cáhoy at pinacapalòpálò ang úlo n̄ háyop nang boong lakás, na anó pa't nábulagtâ ang cabayo't napatapon sa pusáw ang alférez. Sinasabi ring ipinagpatuloy daw n̄ táong iyón ang paglacad n̄ boong tiwasáy, na hindí niyá alumana ang limáng balang ipinahabol sa canyá n̄ alférez na nabulagan sa marubdób na gálit at sa lúsac. Sa pagca't túnay na hindí kilalá n̄ alférez cung síno ang táong iyón, hininalang marahil ay ang bantóg na si Elías, na gáling sa lalawígang may iláng buwán pa lamang, na dí alám cung tagasaán, at napakilala sa m̄ga guardia civil sa iláng báyan dáhil sa m̄ga cawan̄gis n̄ gayon din m̄ga cagagawán.

—¿Cung gayó'y tulisán palá siyá?—ang itinanóng ni Victoriang kiníkilig.

—Sa acálâ co'y hindí, sa pagcá't minsan daw ay siyá'y nakilaban sa m̄ga tulisán isáng araw na caniláng linolooban ang isáng báhay.

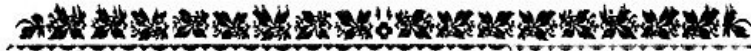
—¡Walang mukháng masamáng táo!—ang idinugtóng ni Sínang.

—¡Walâ, totóo lamang mapanglâw ang canyáng tin̄gín: hindí co nakitang siyá'y n̄gumití man lamang sa boong umaga,—ang sinábî ni María Clara.

Sa gayó'y nagdáan ang hápon at dumatíng ang horas n̄ pag-owî sa bayan.

Nan̄gagsialís silá sa gúbat n̄ iliníliwanag ang m̄ga hulíng sínag n̄ naghíhin̄galong áraw, at nagdaan siláng hindí umímic sa malapit sa mahiwágang pinaglibín̄gán n̄ núno ni Ibarra. Pagcatápos ay nanag-úli ang masayang m̄ga salitaang maín̄gay, puspós n̄ canin̄gasan, sa sílong n̄ m̄ga san̄gá n̄ cáhoy na iyong hindí totóong sanáy na macárinig n̄ gayóng caráming m̄ga voces. Tila mandin namámanglaw ang m̄ga cáhoy, umúugoy ang m̄ga gumagapang na m̄ga damó at warí'y sinasabi: ¡Paalam cabatâan! ¡Paalam, panag-ínip na isáng áraw!

At n̄gayón, sa liwanag n̄ mapupulá at malalaking nin̄gas n̄ m̄ga sigsíg; at sa tugtog n̄ m̄ga guitarra, bayaan natin siláng lumácad na patun̄gó sa bayan. Nagbabawas ang m̄ga pulutóng, namámatay ang m̄ga ilaw, napípipi ang guitarra, samantalang silá'y nálalapit sa tahanan n̄ m̄ga táo. ¡llagáy ninyó ang inyóng "máscara", sa pagca't cayo'y makikipanayam na namán sa inyóng m̄ga capatíd!

XXV.

SA BAHAY NG FILOSOFO

Pagca umaga n̄ kinabucasan, pagcatapos na madálaw ni Juan Crisóstomo Ibarra ang canyang m̄ga lúpâ, siyá'y tumún̄go sa báhay ni mátandang Tasio.

Lubós na lubós ang catahimican sa halamánan, sa pagca't ang m̄ga lan̄gay-lan̄gayang nan̄gagsasalimbayan sa palibót n̄ balisbisa'y bahagyâ na umiin̄gay. Sumísibol ang malilit na damó sa lúmang pader na guinagapan̄gan n̄ cawan̄gis n̄ báguing na bumubordá sa m̄ga bintánâ, malilit na bahay na anaki'y siyáng tahanan n̄ catahimican.

Maín̄gat na itináli ni Ibarra ang canyáng cabáyo sa isáng halígui, siyá'y lumacad n̄ hálos patiad n̄ pagdadahandahan at canyáng tináhac ang halamanang malínis at totoong magaling ang alágâ; pinanhíc ang hagdánan, at siya'y pumasoc, sa pagca't bucas ang pintó.

Ang únang nakita niyá'y ang matandâ, na nacayucód sa isang libro na tíla mandín canyáng sinusulatan. May napanood sa m̄ga pader na tinitipong m̄ga maliliit na m̄ga háyop at m̄ga dahon n̄ m̄ga cáhoy at damó, sa guitnâ n̄ m̄ga "mapa" at lúmang estanteng punô n̄ m̄ga libro at n̄ m̄ga súlat-camáy.

Lubhang nalilibang ang matandâ sa canyang guinagawâ, na ano pa't hindí naino ang pagdating n̄ binatâ, cung dí n̄ ito'y aalis na sana, sa pagcaibig na huwag macagambalâ sa matandang iyón.

—¡Abá! ¿nariyan pó bâ cayó?—ang itinanóng, at tiningnan si Ibarra n̄ wari'y nangguiguilalás.

—Ipagpaumanhin pó ninyó,—ang isinagót nitó,—cayó pó pala'y maraming totoong guinagawâ....

—Siya n̄gâ pó, sumusulat acó n̄ cauntí, datapuwa't hindí dalí-dalí at ibig cong magpahin̄gá. ¿May magagawâ pó bâ acóng anó mang sucat ninyóng pakinaban̄gan cahi't babahagyâ?

—¡Malaki pó!—ang isinagót ni Ibarra at saca lumapít;—datapuwa't....

At sinulyáp ang librong na sa ibabaw n̄ mesa.

—¡Aba!—ang biglang sinabing nangguiguilalas; guinagamit po ba ninyo ang inyong panahon sa pagsisiyasat cung anó ang cahulugán ng m̃ga "geroglífico?"

—Hindî pô!—ang isinagót ng matandang laláki, at tuloy nag-álay sa kanyá ng isáng "silla";—hindî nacacawatas acó ng egipcio ó ng copto man lamang, datapuwa't may cauntì akóng nalalamang paraan sa pagsulat niyan, caya acó'y sumulat ng m̃ga "geroglífico."

—¿Sumusulat pô cayó ng m̃ga "geroglífico"? ¿At bakit pô?—ang itinanóng ng binatang nag-aalinlanġan sa nakikita't naririnġig.

—Ng̃ huwag mabasa nino man sa m̃ga panahóng itó ang aking sinusulat.

Tinitigan ni Ibarra ang matandang lalaki, at ang ísip niya'y bacâ nasisirâ ang ísip nitó. Madaling madalíng siniyasat ang aclat, sa pagca íbig niyang maalaman cung nagsisinunġaling, at canyang námasdang totoong magalíng ang doo'y pagcacaguhit ng m̃ga hayop, m̃ga gúhit na bilóg, m̃ga gúhit na anyóng pabilóg, m̃ga bulaclac, m̃ga paa, m̃ga camay, m̃ga bisig, at iba pa.

—¿At bakit pô cayó sumusulat cung talagang aayaw cayóng mabasa nino man ang inyóng sinusulat?

—Sa pagca't hindî co iniuocol ang áking sinusulat sa m̃ga taong nabubuhay ng̃ayón; sumusulat acó at ng̃ mabasa ng̃ m̃ga taong ipanġanġanak pa sa m̃ga panahong sasapit. Cung mababasa ng̃ m̃ga tao ng̃ayon ang aking m̃ga sinusulat ay canilang susunugin ang aking m̃ga aclat, na siyang pinagcagugulan co ng̃ pagal ng̃ boong aking búhay; datapuwa't hindi gayón ang gagawin ng̃ m̃ga taong ipanġanġanak pang macababasa ng̃ aking m̃ga sinusulat ng̃ayón; sa pagca't ang m̃ga taong ipanġanġanak pang iyo'y pawang maguiguing m̃ga pantas at mauunawâ nila ang aking m̃ga adhicâ at canilang wiwikain: HINDI NATULUG NA LAHAT SA GABI NG̃ AMING M̃GA NUNO! Ililigtas ng̃ talinghagâ ó ng̃ m̃ga cacaiyang m̃ga letrang itó ang aking gawâ, sa camangmanġan ng̃ m̃ga tao, na gaya naman ng̃ pagcaligtas sa maraming m̃ga catotohanan ng̃ talinghaga ó ng̃ m̃ga cacaiyang m̃ga pagsambâ at ng̃ di sirain ng̃ mapangwasak na m̃ga camay ng̃ m̃ga sacerdote.

—At ¿sa anóng wica sumusulat po cayo?—ang itinanong ni Ibarra, pagcatapos ng̃ isang sandalíng hindî pag-imíc.

—Sa wica natin, sa tagalog.

—¡At nagagamit pô ba sa bagay na iyan ang m̃ga "geroglífico"?

Páhiná 207

—Cung di lamang sa cahirapan ng̃ magdibujo, nagcacailanġan ng̃ panahón at tiyaga, halos masasabi co sa inyóng lalong magaling na gamitin ang m̃ga "geroglífico sa pagsulat ng̃ ating wikâ cay sa "alfabeto latino". Tagláy ang m̃ga "vocal" ng̃ dating "alfabeto egipcio"; ang ating o na pangwacas na vocal na na sa calaguitnâan ng̃ o at ng̃ u; wala rin sa egipciong túnay na tunóg ang E; na sa "alfabeto egipcio" ang ating HA at ang ating KHA na wala sa "alfabetong latin" ayon sa paggamit natin sa castila. Sa halimbawâ; sa sabinġ MUKHA,—ang idinugtong na itinuro ang libro—lalong nababagay na aking isulat ang silabang HA sa pamamag-itan nitóng anyóng isdâ cay sa letrang latina na ipinanġunġusap sa Europa sa pamamag-itan ng̃ iba't ibáng paraan. Sa isáng panġunġusap na hindî totoong ipinahahalatâ ang letrang itó, gáya sa halimbáwa dito sa sábing HAIN, na dito'y hindî totoong mariin ang panġunġusap ng̃ H, ang guinagamit co'y itóng "busto" ng̃ leó ó itóng tatlóng bulaklak ng̃ LOTO, ayon sa bilang ng̃ "vocal." Hindî lámang itó, nagágawâ co rito ang pagsulat ng̃ tinig na sa ilóng lumálabas, letrang walâ sa "alfabeto latinong" kinastilâ. Inuulit cong cung hindî ng̃â lámang sa cahirápan ng̃ pagdidibujo na kinacailanġang pacabutihin, hálos magagamit ng̃â ang m̃ga "geroglífico;" datapowa't ang cahirapang ding itó ang siyang pumimipilit sa aking huwag magsalitâ ng̃ maláwig at huwag magsaysay cung dí iyóng catatagán at kinakailanġan lámang: bucód sa rito'y sinasamahan acó ng̃ pinagpapagalan cong itó, pagca umáalis ang áking m̃ga panauhing tagá China at tagá Japón.

—¿Anó pong sábi ninyó?

—Hindî pô ba ninyo náririnġig? M̃ga lanġaylanġayan ang áking m̃ga panauhin; ng̃ taóng itó'y nagcúlang ng̃ isá; maráhil siyá'y hinúli ng̃ síno mang masamáng batang insíc ó japonés.

—¿Bakit pô nalalaman ninyóng silá'y nanggagaling sa m̃ga lupaíng iyán?

—Dahil pô sa isáng magáang na paraan: may iláng taón na ng̃ayóng bágo silá umalís ay itinatali co sa caniláng paa ang isáng maliit na papel na may nacasulat na "Filipinas" sa wicang inglés, at inaacalâ cong hindî totóong maláyò ang caniláng pinaroroonan, at sa pagcá't sinásalita ang wicang inglés hálos sa lahat ng̃ páng ng̃ m̃ga dácong itó. Hindî nagcamít casagutan ang maliit cong papel sa loob ng̃ mahabang panahón, hanggáng sa cawacasa'y ipinasulat co sa wicang insíc, at ang nangyari'y silá'y bumalic ng̃ noviembreg sumunód na may m̃ga daláng ibáng m̃ga maliliit na papel, na aking ipinabasa: nacasulat ang isá sa wicang insíc, at yaó'y isáng báti magmula sa m̃ga pampanġín ng̃ Hoangho, at ang isá, alisunod sa insíc na áking pinagtanunġan, yaón daw marahil ay wicang japonés. Datapuwa't cayó po'y áking linílibang sa m̃ga bagay na itó, at hindî co itinatanong sa inyó cung sa paanong bagay macapaglilingcod acó sa inyó.

Páhiná 208

—Naparito pô acó't ibig cong makipag-úsap acó sa inyó tungcól sa isang bagay na mahalaga,—ang isinagót ng̃ binatâ;—cahapon ng̃ hapo'y...

—¿Hinúli pó ba ang cúlang pálad na iyan?—ang isinalabat ng̃ matandang lalaking malaking totóo ang pagca ibig na macaalam.

—¿Si Elías pô ba ang inyóng sinasabi? ¿Bakin pô ninyó naalaman?

—¡Aking nakita ang Musa n̄ Guardia Civil.

—¡Ang Musa n̄ Guardia Civil! ¿At sino pô ba ang Musang iyan?

—Ang asawa n̄ alférez, na inyóng inanyayahan sa inyóng pagcacatuwa. Cumálat cahapon sa báyan yaong nangyari sa buwaya. Cung gaano ang catalásan n̄ ísip n̄ Musa n̄ Guardia Civil ay gayon din ang catampalasanan n̄ canyáng budhî, at hininálà na maráhil ang piloto'y yaong napacapan̄gahas na nag-abaáng sa canyang asawa sa pusaw at bumuntál cay pári Dámaso; at sa pagca't siya ang bumabasa n̄ m̄ga "parte" (casulatang nagbibigay álam n̄ anó mang bagay na nangyayari) na dapat tanggapin n̄ canyáng asáwa, bahagya pa lamang dumarating itó sa canyang bahay na lan̄gó at walang malay, inutusan ang sargento, sampô n̄ m̄ga soldado, at n̄ bagabaguin ang fiesta, upang macapanghiganti sa inyó, ¡Mag-ingat pó cayó! Si Eva'y mabait na babae, palibhasa'y nanggáling sa m̄ga camay n̄ Dios ... Masama raw babae si doña Consolación, at waláng nacacaalam cung caninong camáy siya nanggáling! Kinacailan̄gang naguing "doncella" ó naguñing ina, minsan man lámang, upang gumalíng ang isang babae.

N̄gumiti n̄ caunti si Ibarra, sacâ súmagót, casabay ang pagcuha sa canyang cartera n̄ iláng m̄ga papel.

—Malimit na nagtátanong pô sa inyó ang aking nasírang amá sa iláng m̄ga bagay, at natátandaan cong páwang casayahan ang canyang tinamó lamang sa pagsunód sa inyong m̄ga cahatulan. May casualucuyan acóng isang munting gawain íbig cong papagtibayin ang magandang calalabasan.

At sinabi ni Ibarra sa matandang lalaki sa maicling pananalitâ, ang pinagbabalac na escuelahang canyang inihandóg sa canyang pinan̄gin̄gibig, at inilahad sa m̄ga mata n̄ nagtatacang filósofo ang m̄ga planong galing Maynila na sa canya'y ipinadala.

—Ibig co sanang ihatol pô ninyó sa akin cung sinosino sa bayan ang m̄ga taong aking susuyuin, at n̄ lalong lumabás na magalíng ang gawaing itó. Kilalá pô ninyóng totóo ang m̄ga táong nananahan dito; acó'y bágong carárating at hálos acó'y isáng manunuluyang tagá ibang lupaín sa aking sariling bayan.

Sinisiyásat ni matandang Tasiong sa m̄ga mata'y nangguiguilid ang m̄ga lúhà, ang m̄ga planong na sa canyáng haráp.

—¡Ang inyóng ipagpapatuloy na yariin ay ang aking panaguinip, ang panaguinip n̄ isáng abáng sirâ ang ísip!—ang bigláng sinábing nabábagbag ang lóob;—at n̄gayó'y ang únang ihahatol co pô sa inyó'y ang huwág na mulíng cayó'y magtanóng sa ákin magpacailan man!

Tinin̄gnán siyá n̄ binátang nangguiguilalas.

—Sa pagca't ang m̄ga táong matitinó'y ipalalagay pô cayóng sirâ rin ang pag-iísip,—ang ipinagpatuloy n̄ pananalitáng masacláp na pagpalibhásâ.—Inaacalà n̄ táong páwang m̄ga sirâ ang ísip n̄ síno mang hindi nag-iisip n̄ wan̄gis na canilá; itó ang dahilán at ipinalálagay nilá acóng ul-ól, at ang gayó'y kinikilala cong utang na lóob, sa pagca't jay, sa aba co! sa araw na ibig niláng ibalic sa aking boo ang sirâ cong ísip; sa araw na iyá'y áalsan acó n̄ caunting calayâang áking binilí sa halagá n̄ pagca-acó'y táong may cálolowa. ¿At sino ang nacacaalam cung silá n̄gâ ang may catuwiran? Hindi acó nag-iisip at hindi acó nabubuhay alinsunod sa caniláng m̄ga cautusán; pawang m̄ga ibá ang áking sinúsunod na m̄ga palatuntunan, ang áking m̄ga adhicâ. Sa ganáng canilá'y ang túnay na matinó'y ang gobernadorcillo, sa pagca't palibhásâ'y waláng ibáng pinagaralan cung dí ang magdúlot n̄ chocolate at magtiis n̄ casam-án n̄ asal ni pári Dámaso, n̄gayó'y mayaman, liníligalig niyá ang m̄ga maliliit na capaláran n̄ canyáng m̄ga cababáyan at cung magcabihirâ pa'y nagsásalitâ n̄ tungcól sa catuwíran. "Matalas ang pag-iísip n̄ táong iyan" ang inaacalà n̄ m̄ga han̄gal; "tingnan ninyó't sa waláng anó ma'y nacapagpalakí sa sarili!" Datapuwa't acóng nagmána n̄ cayamanan, m̄ga pagca-aláng-áláng n̄ capuwà, acó'y nag-áral, n̄gayó'y isáng mahírap acó, at hindi acó pinagcataláan n̄ lalong waláng cabuluháng tungcúlin, at ang sinasabi n̄ lahát: "¡Iyá'y isáng ul-ól, iyá'y hindi nacauunawà cung anó ang pamumuhay!" Tinatawag acó n̄ curang "filósofo" n̄ palibác, na ang ipinahihiwatig ay acó'y isáng madaldal na ipinagmámayabang ang m̄ga pinagarálan sa Universidad, gayóng siyá pa namáng lalong waláng cabuluhán. Marahil n̄gâ namáy acó ang túnay na báliw at silá ang m̄ga tinô, ¿síno ang macapagsasabi?

At pinaspás n̄ matandâ ang canyáng úlo, na anàki ibig niyang palayuin ang isáng pag-iísip, at sacâ nagpatúloy n̄ pananalitâ:

—Ang icalawáng maihahatol co sa inyó'y magtanóng pô cayó sa cura, sa gobernadorcillo, sa lahát n̄ m̄ga táong nacacacaya; bibigyan cayó nilá n̄ m̄ga masasamá, han̄gal at waláng cabuluháng m̄ga cahatulán; datapuwa't hindi pagtalíma ang cahulugán n̄ pagtatanóng, magpacunuwarí cayóng sinúsunod ninyó silá cailan man at mangyayaring gawin ninyo, at inyóng ipahayag na iniaalinsunod ninyó sa canilá ang inyóng m̄ga gawâ.

Naglinglingíng n̄ sandali si Ibarra at nagsalitâ, pagcatapos:

—Magalíng ang inyóng hátol, n̄guni't mahirap sundin. Dapuwa't ¿hindi n̄gâ cayâ maipagpatuloy co ang aking panucálà na hindi tumakip sa panúcalang iyan ang isáng dilím? ¿Hindi bagá cayâ magawâ ang isáng cagalin̄gan cahi't tahákin ang lahát, yámang hindi cailan̄gan n̄ catotohanang manghirám n̄ pananamit sa camalían?

—¡Dáhil diyá'y walâ sino man sumisinta sa catotohanang hubád! Magalíng ang bágay na iyán sa salitâ, mangyayari lamang sa daigdíng na pinápanaguimpan n̄g cabatâan. Náriyan ang maestro sa escuela, na walang tumútulong sino man, sangól na púsong nagmithî n̄g cagalingñan ay walang ináni cung di libác at m̄ga halakhác; sinábi ninyó sa áking cayó'y taga ibang báyan sa inyóng sariling lupaín, at naniniwalâ acó. Mulâ sa únang áraw n̄g inyóng pagdatíng dito'y inyóng sinactán ang calooban n̄g isáng fraileng cabalitaan sa m̄ga táong siya'y isáng banál, at ipinalalagay n̄g canyáng m̄ga cápuwâ fraileng siya'y isáng pantás. Loobin nawâ n̄g Dios na ang guinawâ ninyóng itó'y huwág siyáng maguing cadahilanan n̄g m̄ga mangyayari sa inyó sa hináharap na panahón. Huwág po ninyóng acalâing dáhil sa pinawawal-áng halagá n̄g m̄ga dominico at agustino ang guinggóng hábito, ang cordón at ang salaulang pangyapác, na dahil sa minsang ipinaalaala n̄g isáng dakílang doctor sa Santo Tomás, na ipinasiyá n̄g papa Inocencio III, na lalong nauucol daw sa m̄ga baboy cay sa m̄ga tao ang m̄ga palatuntunan n̄g m̄ga franciscano'y hindí silá man̄gagcácaisa upang papagtibayin yaóng sábi n̄g isáng fraileng procurador: "Higuit ang ikinapangyayari n̄g lálong walang cabuluháng uldóg cay sa Gobierno, cáhi't maguing casama pa nitó ang lahát niyáng m̄ga soldado "Cave ne cadas". Totóong macapangyarihan ang quintó; madalás na inihápay n̄g gúyang vacang quintó ang túnay na Dios sa canyáng m̄ga altar, at nangyayari itó búhat pa sa panahón ni Moisés.

—Hindí acô lubháng mapangláwin sa pag-iísip n̄g mangyayari sa anó mang bágay, at sa gánang ákin ay hindí namán napacapanñanib ang pamumuhay sa áking lupaín,—ang isínagót ni Ibarrang n̄guminñiti.—Inaacalâ cong nápacalampas namán ang m̄ga tácot na iyán, at umaasa acóng áking magágawâ ang aking m̄ga panucála, na hindí acó macacakita n̄g malalaking m̄ga hadláng sa dácong iyan.

Páhiná 211

—Hindí n̄ga, sacali't cayó'y tangkilikin nilá; datapuwa't magcacaroon cayó n̄g m̄ga hadláng cung cayó'y hindí tangkilin. Casucatán na upang madúrog na lahát ang inyóng m̄ga pagsusumicap sa m̄ga pader n̄g bahay n̄g tinatahanan n̄g cura, ang iwaswás n̄g fraile ang canyáng cordón ó ipagpág cayâ niyá ang canyáng hábito; itátanggui n̄g alcalde bucas, sa papaano mang dahilán, ang sa inyo'y ipinagcaloob n̄gayon; hindí itutulot n̄g síno mang ináng pumasoc ang canyáng anác sa páaralan, at cung macágayo'y baligtád ang ibubunña n̄g inyóng lahát na m̄ga pagpapagal: macapanghihinà n̄g loob sa m̄ga magpapanucála pagcatapos, na tumikím gumawâ n̄g anó mang bagay na cagalinñan.

—Bagá man sa inyóng sabí,—ang tugón n̄g binátà, hindí acó macapaniwálà sa capangyarihang iyang sinabi ninyó, at cáhit ipagpalagay n̄g catotohanan, cahi't paniwalâan túnay n̄ga, mátitira rin sa áking pinacalábis ang bayang may pag-iísip, ang Gobiernong may manin̄gas na hanñad sa pagtatátang n̄g m̄ga panucalang totoong mainam, taglay niyá ang m̄ga dakilang adhicâ at talagáng ibig n̄ga niya ang icágagaling n̄g Filipinas.

—¡Ang Gobierno! ¡Ang Gobierno!—ang bulóng n̄g filósofo, at sacà tuminñalâ upang tinñnán ang bubunñán.—Bagá man túnay na magcaróon n̄g manin̄gas na nasang padakilâin ang lupaíng itó sa icágagaling n̄g m̄ga taga rito rin at n̄g Ináng Báyan; bagá man manacanacang alalahanin n̄g manñisanñisang m̄ga nanñanñatunñculan ang magagandang caisipán n̄g m̄ga háring católico, at bangguitín cung siya'y napapag-isá, ang Gobierno'y hindí nacakikita, hindí nacaririnig, hindí nagpapasiyá, liban na lamang sa ibiguin n̄g cura ó provincial na canyáng makita, mápakinggan at mápasiyahán; lubós ang pagsampalatayang cayâ lamang siyá matíbay ay dahil sa canilá; na cung siya'y nananatili'y sa pagca't siya'y inaalalayan nilá; cung siya'y nabubuhay, sa pagca't ipinahihintulot niláng siya'y mabuhay, at sa araw na iwan siyá n̄g m̄ga fraile'y siya'y matútumbang gáya n̄g pagcatumbá n̄g isang taotaohan pagca walâ n̄g sa canya'y pang-alalay. Tinatacot ang Gobierno sa panghihimagsik n̄g bayan, at tinatacot ang bayan sa m̄ga hucbó n̄g Gobierno: nagmulâ rito ang isang magaang na laróng nacacatulad sa nangyayari sa m̄ga matatacutin cung sila'y pumapasoc sa m̄ga maluluncót na lúgar; ipinalalagay niláng m̄ga "fantasma" ang canilang sarilíng m̄ga anino, at ipinalalagay niláng m̄ga voces n̄g ibá ang m̄ga alínñawnñaw n̄g caniláng sariling m̄ga voces. Hindí macawáwalà ang Gobierno sa pananalima sa m̄ga fraile, samantalang hindí siyá nakikipag-alam sa bayáng itó; mabubuhay siyang catúlud niyáng m̄ga bátang báliw, na pagdaca'y nanñanñatal m̄arinig lámang ang voces n̄g sa canya'y tagapag-alágá, na caniláng pinacasmusuyó n̄g dí anó lámang at n̄g sa canila'y magpaumanhin. Hindí nagháhanñad ang Gobiernong siya'y matamó sa hináharap na panahón n̄g sariling lacás na sagánà, siya'y isáng bísig lámang, sa macatuwíd ay tagaganáp; ang úlo'y ang convento, sa macatuwíd ay siyáng tagapag-utos, at sa ganitóng hindí niyá pagkilos, nagpapaubayà siyáng siya'y caladcarín sa magcabicabilang banñing malalalim, siya'y naguiguiguing lilim lamang, nawáwal-an siyang cabuluhán, at sa canyáng cahinaan at casalatan sa caya'y ipinagcicatiwalâ niyang lahát sa m̄ga camáy na upáhan. Cung hindí'y inyó pong isúmag ang anyó n̄g pamamahálà sa atin n̄g ating Pámunuan sa m̄ga ibang lupaíng inyóng linacbáy ...

Páhiná 212

—¡Oh!—ang isinalabat ni Ibarra,—mapapacalabis namán ang m̄ga cahinñiang iyan; magcásiya na lámang táyo sa pagcakitang ang baya'y hindí dumáraing, at hindí nagcacahirap na gaya n̄g m̄ga ibáng lupaín, at ito'y salámat n̄ga sa Religión at sa cabañtan n̄g m̄ga púnong dito'y namamahálà.

—¡Hindí dumáraing ang bayan, sa pagcá't waláng voces, hindí cumikilos sa pagca't hindí nacacaramdam sa mapanñanib na pagtulog, at hindí nahihirapan, ang wicà po ninyó, sa pagca't hindí niyá nakikita cung paano ang pagdurugó n̄g canyáng púsò, ¡N̄guni't makikita't maririnñig isáng áraw at ¡sa abá n̄g m̄ga lumiligaya sa pagdaráyà at sa gabí cung manñagsigawâ, dahil sa ang acalâ nilá'y natutulog na lahát. ¡Pagca naliwanagan n̄g sícat n̄g áraw ang carumaldumal na anác n̄g m̄ga cadilimán, cung magcágayo'y dárating ang cakilakilabot na pananag-úli n̄g ísip, búbugsó at sasambulát ang hindí maulátang lacás na kinulóng sa lubháng mahábang panahón,

ang napacaraming camandág na isaisang patác na sinála, ang di masayod na mġa himutóc na linunod ... ¿Cung magcágayo'y sino cayâ ang magbabayad niyang mġa utang na manacânacang sinisingil nġ báyan ayon sa ating nababasa sa pigtâ nġ dugong mġa dahon nġ Historia?

—¿Hindî ipahihintulot nġ Dios, nġ Gobierno at nġ Religióng dumating ang araw na iyan!—ang mulíng isinagót ni Crisóstomo, na nalálaguim nġ laban sa canyang sariling calooban.— Sumasampalataya sa religión at sumisinta sa España ang Filipinas; talastas nġ Filipinas cung gaano calakí ang mġa cagalinġang guinágawâ nġ nación sa canya. Tunay nġa't may mġa capaslanġang nagagawa, hindî co rin naman icacailang siya'y may mġa caculanġan; datapuwa't nagpapagal ang España nġ pagbabago nġ mġa cautusán at mġa palácad na námamasid niyang dí totóong wastô upang mabigyáng cagamutan ang gayóng mġa capaslanġan at mġa caculanġan; nagbabalac nġ mġa bago't bagong panucála, hindî masamang asal.

—Nalalaman co, at nárito ang casám-ang lálò. Ang mġa pagbabagong utos na nanggagaling sa mataas, pagdatíng sa baba'y nawawal-ang cabuluhán, dahil sa mġa pangit na pinagcaratihan nġ lahát, sa halimbawa, ang maninġas na hanġad na pagdaca'y yumaman at ang camangmanġan nġ bayang ipinaubáya ang lahat nġ gawín nġ may mġa salanggapang na budhí. Hindî nasasalansà nġ isáng tadhanà nġ hárì ang mġa gawang lisyà nġ mġa namiminúnò, samantálang hindî abanġán nġ isáng mapagmalasakit na macapangyarihan ang lubós na pagtalima sa tadhánang iyón nġ hárì, samantalang hindî ipinagcacaloob ang calayâang magsalitâ laban sa malalabis na mġa cagagawan nġ nanġaglúlupit na mġa harġharían sa bayan: mátitira sa pagcapanucála, ang mġa panucála, ang mġa capaslanġa'y mananatili't hindî masasawatâ, at gayón ma'y tahímic na matutulog ang ministro, sa galác na siya'y nacatupád nġ canyáng catungcúlan. Hindî lamang ito, sacali't pumarito ang isáng guinóong may mataas na catungcúlang may taglay na mġa dakila't magagandáng mġa hanġád, samantalang sa licura'y tinatawag siyang-ulól, sa haráp niya'y ganitó ang ipasísimulang sa canya'y iparinig: "hindî po nakikilala nġ inyóng camahalan, ang lupaing ito, hindî pò nakikilala nġ inyóng camahalan ang mġa "indio", pasasamain pò nġ camalian ninyó silá, ang mabuti po'y magcatiwalâ cayó cay "fulano" at cay "zutano" at ibá pa," at sa pagca't hindî nġa naman nakikilala nġ camahalan niya ang lupaing hangga nġayo'y na sa América ang canyáng boong acála, at bucod sa roo'y ma'y mġa caculanġan at may mġa hindî mapagtagumpayán nġ marupóc niyang lóob, na gaya rin naman nġ lahát nġ táo, siya'y napahihinuhod. Nadidilidili naman nġ camahalan niyang kinailanġang siya'y magpatúlò nġ maráming páwis at magcahirap nġ dí cawásà upang camtán niya ang catungculang hinahawácan, na tatlong taón lamang ang itátagal nġ catungculang iyón, na sa pagca't siya'y may catandaan na'y kinacailanġang huwag nġ mag-iisip nġ mġa pagtutuwid nġ licò at nġ mġa pagsasanggalang sa naaapi, cung dí ang iguiguinhawa niya sa panahông darating; isáng malíit na "hotel" (magandang bahay) sa Madrid, isáng mainam na tahanan sa labás nġ ciudad at isáng magaling na pakikinabang sa taóntaón sa patubuang salapi upang macapagbúhay-guinháwa sa panġulong báyang tahanan nġ hárì ang mġa bagay nġang itó ang dapat paghanapin sa Filipinas. Huwág táyong huminġi nġ mġa cababalaghán, huwág nating hinġing magmalasakit sa icagagaling nġ lupaing itó ang tagá ibáng lupaing naparirito at nġ macakita nġ cayamanan at pagcatapos ay aalis. ¿Anóng cahalagahan sa canyá nġ pagkilalang lóob ó nġ mġa sumpâ nġ isáng bayang hindî niya kilalá, na walá síyang ano mang súcat alalahanin at walá naman doon ang canyáng mġa sinisinta? Upang tumimyas ang dangal ay kinacailanġan umalinġawnġaw sa mġa tainġa nġ ating mġa iniibig, sa hanġing sumisimoy sa ating tahananang bahay ó sa kinamulang bayang mag-iinġat nġ ating bungô at mġa but-ó, ... ibig nating maramdaman ang pagcaunlac sa ibabaw nġ ating libinġan, at nġ mapapag-init nġ canyáng mġa sinag ang calamigán nġ camatayan, nġ huwag namang totoong mauwi na nġa tayo sa wala, cung di may matirang anó mang macapagpapaalaala sa atin. Alin man dito'y walá tayong maipanġacò sa pumaparito upang mamanihalà nġ ating capalaran. At ang lalò pang kasamasamaan sa lahát ay nanġagsisi-alis pagka nagpapasimulâ na nġ pagcaunawâ nġ canilang catungculan. Nġuni't lumálayô tayo sa ating pinag-uusapan.

—Hindî, bago tayo magbalíc sa pinag-uusapan natin ay kinacailanġang cong pagliwanaguin ang iláng mġa tanġing bagay,—ang dalidaling isinalabat nġ binatâ. Mangyayaring sumang-ayon acóng hindî nakikilala nġ Pamahalaan ang calagayan, caugalian at minimithí nġ bayan, datapuwa't sa acala co'y lalong hindî nakikilala nġ bayan ang Pamahalaan. May mġa cagawad ang Pamahalaang walang cabuluhan, masasamâ, cung itó ang ibig ninyóng aking sabihin, datapuwa't mayroon namang mġa cagawad na magagalíng, at ang magagalíng na ito'y waláng magawâ, sa pagca't sumasaguitná sila nġ caramihang hindî gumágalaw, aayaw gumalaw, ang mġa mamamayan bagang bahagyâ, na nakikialam sa mġa bagay na sa canya'y nauucol. Nġuni't hindî acó naparito't nġ makipagmatuwiran sa inyo tungcol sa bagay na itó; naparito acó't nġ sa inyo'y huminġing cahatulan, at ang inyong sabi'y yumucód acó sa mġa diosdiosang catawatawâ.

—Tunay nġa, at itó rin ang aking inuulit, sa pagca't dito'y kinacailanġang ibabâ ang ulo ó pabayaang ilagpác.

—¿Ibaba ang ulo ó pabayaang ilagpac?—ang inulit ni Ibarrang nag-iisip-isip.—Totoong napacahigpit ang páhiranġang iyán! Nġuni't ¿bakit? Diyata't ¿hindî nġa cayâ mangyayaring magcaayos ang pagsinta sa aking tinubuang lupa at ang pagsinta sa España? ¿Kinacailanġan bagang magpacaímbi upang maguing magalíng na binyagan, papanġitin ang sariling budhi upang macagawa nġa nġ isáng magaling na panucalâ? Sinisinta co ang aking tinubuang lúpâ, ang Filipinas, sa pagca't siya ang pinapacacautanġan co nġ buhay at nġ aking caligayahan, at sa pagca't dapat sintahin nġ lahat nġ tao ang canyang tinubuang lúpa; sinisinta co ang España, ang lupang tinubuan nġ aking magugulang, sa pagca't baga man sa lahat nġ bagay na nangyayari, pinagcacautanġan siya at pagcacautanġan nġ Filipinas nġ canyáng caligayahan at nġ canyang

cagalingan sa panahong darating; catolico acó, nananatili sa aking dalisay ang pananampalataya ng aking mga magugulang, at hindi co maalaman cung anong cadahilanan at aking ibababâ ang aking ulo, gayong mangyayari namang aking itunghay; cung anong cadahilanan at aking ihayin ang aking ulo sa aking mga caaway, gayong sila'y mangyayari co namang yurakin!

—Sa pagca't na sa camay ng inyong mga caaway ang linang na ibig ninyong pagtamnan, at walâ cayong lacás na mailalaban sa canilá.... Kinacailangan munang hagcan ninyo ang camay na iyang....

—¡Hagcán! Datapuwa't nalilimutan na ba ninyong silasila ang pumatáy sa aking amá, at siya'y caniláng hinucay at inalis sa canyang libinġan? Nguni't acóng canyáng anác ay hindi co nalilimutan, at cung hindi co siya ipinanghihiganti'y, dahil sa linilinġap co ang capurihan ng religión.

Itinungó ang ulo ng matandang filósofo.

—Guinoong Ibarra.—ang canyang isinagót ng madalang na pananalitá:—cung nananatili sa inyong alaala ang mga gunitaing iyan, mga gunitaing hindi co maihahatol na inyong limutin; huwag pô ninyong ipagpatuloy ang panucalang inyong binabantang gawín, at hanapin ninyo sa íbang dáco ang icagagaling ng inyong mga cababayan. Humihinġi ang panucalà ninyo na ang íbang tao ang gumawâ, sa pagca't upang mayari, hindi lamang salapi at hanġad na macayari ang kinacailangan; bucód sa rito'y kinacailangan dito sa ating lupaín ang pagca matiisin, malabis na catiyagaa't pagsusumicap at matibay na pag-asa, sa pagca't hindi nahahanda ang linang; pawang mga dawag lamang ang nacatanim.

Napag-uunawà ni Ibarra ang cahalagahan ng mga salitang itó; datapuwa't hindi siya macapanglulupaypáy; na sa canyang gunita ang alaala cay María Clara; kinacailangan mayari ang canyang inihandóg na panġacò.

—¿Wala na bagáng íbang sa inyo'y maihatol ang dinanas ninyo cung di ang mahigpít na paraang iyan?—ang itinanong sa mahinang pananalita.

Tinangnán siyá ng matandang lalaki sa bisig at saca siya dinalá sa bintanà. Isang hanġing malamig na panġunahin ng timog ang siyang humihihip; nalalatag sa mga mata niya ang halamang ang hangganan ay ang malawac na gubat na siyang pinacabacod.

—¿Bakit pô ba hindi natin tutularan ang gawa niyáng mahinang catawán ng halamang iyang humihitac sa dami ng bulaclac at mga búco?—anang filósofo, na itinuturò ang isang magandang punò ng rosa.—Pagcahumihihip ang hanġin at ipinagwawagwagan siya, ang guinagawa niya'y yumuyucod, anaki'y itinatagò ang canyang mahalagang taglay. Cung manatili ang punò ng rosa sa pagcatuwid, siya'y mababali, isasabog ng hanġin ang mga bulaclac at maluluoy ang mga búco. Pagcaaraan ng hanġin, nananag-uli ang punò ng rosa sa pagtuwid, at ipinagmamalaki ang canyang cayamanan, ¿sino ang sa canya'y macacapíntas dahil sa canyang pahihinuhod sa panġanġailangan, sa macatuwid baga'y sa panġanġailangan pagyucod? Tan-awain po ninyo roon ang lubhang mayabong na cáhoy na "cúpang" na iyón, na iguinagalaw ng boong cadakilaan ang canyang na sa caitaasang mga dahong pinagpupugaran ng lawin. Ang "cúpang" na iya'y dinala co ritong galing sa gubat ng panahong siya'y mahinà pang usbóng; inalalayan co ang canyang catawan ng maliliit na mga patpat sa loob ng di cacaunting panahón. Cung dinalá co rito ang cahoy na iyang malaki na't sagana sa buhay, wala ngang salang hindi sana siya nabuhay: ipinagwawagwagan disin siya ng hanġin ng panahóng hindi pa nacacacapit ang canyang mga ugat sa lupa upang macapagbigay sa canya ng kinacailangan icabubuhay, alinsunod sa canyang laki at taas. Ganyan din pô naman ang maguiguig wacas ninyo, halamang inacat na nanggaling sa Europa at inilipat sa mabatóng lupaing itó, cung hindi cayó hahanap ng sa inyo'y aalalay, at hindi cayó magpapacaliit. Masama pô ang inyong calagayan, cayó'y nag-úsá, mataas; umuugà ang lúpà, nagbabalitá ang lanġit ng malaking unós, at napakita ng nacahihicayat ng paglapit ng lintic ang maruruclay na dulo ng inyong angcán. Hindi catapanġan, cung di capanġahasang tacsil ang mag-isang makihamoc sa boong casualucuyang naririto; wala sino mang pumipintas sa pilotong nangungubli sa isang doonġán sa unang hihip ng hanġing nagbabalita ng darating na bagyó. Hindi caruwagan ang yumucod cung nagdaraan ang punglo (bala); ang masama'y ang lumantad upang mahandusay at huwag na muling bumanġon.

—¿At magcacaroon cayâ ng inaasahan cong bunġa ang pag-amis sa sariling itó?—ang itinanong ni Ibarra;—¿maniniwalà cayâ sa akin at lilimutin cayâ ng sacerdote ang guinawâ co sa canyang pag-imbi? ¿Tunay ngâ cayang tutulong sila sa akin sa icalalagò ng pagpapaaral sa mga batà, na siyáng makikipanġagaw sa convento ng mga cayamanan ng bayan? ¿Hindi caya mangyaring sila'y magpacunwarí ng pakikipag-ibigan, magpaimbabaw ng pagtatangkilic, at sa ilalim, sa mga cadiliman ay siya'y bacahin, sirang unti-unti, sugatan ang canyang bucóng-bucóng at ng lalong madaling maibuwal siyá, cay sa labanan ng pamukhaan? ¡Alinsunod sa inicalà po ninyong mga anyo'y maaasahang mangyayari ang lahat!

Nanatili ang matandang lalaki sa hindi pag-imíc at hindi macasagót. Nag-isip-isip ng ilang sandalí at sacâ nagsalitá ulí:

—Cung gayón ang mangyari, cung maluoy ang inyong panucalà, macaaliw sa inyong hapis ang pagcaalam ninyong inyong guinawâ ang lahat ninyong macacaya, at gayon man ang cahinatna'y may cauntí ring pakikinabanġin: itatag ang unang bató, magtanim, at marahil cung macaraan na ang sigabo ng unós ay sumibol ang iláng butil, magnawnaw pagcalampas ng capahamacán, máligtas ang angcan sa pagcapahamac at sa cawacasa'y maguing binhi ng mga anac ng maghahalamáng namatay. Mangyayaring macapagpalacás ng loob ang gayong ulirán sa

mğa ibáng nanġatatacot lamang magpasimulâ.

Pinaglinglinging ni Ibarra ang mğa catuwirang itó, napagmasid ang canyáng calagayan at napagwaring totoong na sa catwiran ang matandáng lalaki sa guitnâ nġ canyang pagcamahiliguin sa paniniwala sa mapapanglaw na casasapitan nġ anó mang panucalâ.

—¡Naniwalâ acó sa inyó!—ang bigláng sinabi, at pinacahigpit ni Ibarra ang camay nġ matandáng lalaki.—Hindi nasayang ang aking pag-asang bibigyan pô ninyô acó nġ magaling na cahatulán. Nġayón dín ay paparoón acó sa cura't aking bubucsán sa canyá ang nilalaman nġ aking pusò, sa pagca't ang catotohana'y walà naman siyáng guinagawâ sa aking anó mang bágay na masamá, sa pagca't hindí naman maguiguig cawanġis na lahat nġ nag-usig sa aking amâ. Bucód sa rito'y may ipakikiusap pa acó sa canyá tungcól sa icagagalíng niyáng culang palad na ulol na babaeng iyán at nġ canyáng mğa anác; ¡nananalíg acó sa Dios at sa mğa tao!

Nagpaalam sa matandáng lalaki, sumacay sa cabayo at yumao.

—¡Masdán nating magaling!—ang ibinulóng nġ mapag-isip nġ mapapanglaw na filósofo; na sinusundán si Ibarra nġ canyáng tanaw;—hiwatigan nating mabuti cung paano cayâ ang gagawín ni Capalarang pagyari nġ pinasimulaang "comedia" sa libanġan.

—Nġayo'y tunay na siya'y nagcacámali: pinasimulaan ang "comedia" nġ caunaunahan pa bago nangyari ang sa libinġan.

Páhiná 218

XXVI.

ANG "VISPERA" NG "FIESTA."

Tayo'y na sa icasampô nġ Noviembre, vispera (araw na sinusundan) nġ fiesta (pagsasayá).

Iniiwan ang caugaliang anyó sa araw-araw, at gumagamit ang bayan nġ isáng waláng cahulilip na casipagan sa bahay, sa daan, sa simbahan, sa sabunġan at sa cabukiran; pinupunô ang mğa bintanâ (durunġawán ó linib) nġ mğa "bandera" at nġ mğa "damáscong may iba't ibang culay; napupuspos ang alang-alang nġ mğa ugong nġ mğa putóc at nġ música; nasasabugan at nalalaganapan ang hanġin nġ mğa cagalacan.

Sarisaring minatamis na mğa bunġang cahoy rito ang nanġacalagay sa mğa "dulcerang" (lalagyán nġ matamís) cristál na may sarisáring masasayang cúluy na pinag aayos-ayos nġ dalaga sa isang "mesita" (maliít na mesa), na natátacpan nġ maputing "mantel" na "bordado." Sumisiap sa "pátio" ang mğa sisiw, cumacacac ang mğa inahing manóc, humagukhoc ang mğa baboy, na nanġaguíquitla sa catuwaan nġ mğa tao. Nagmamanhic manaog ang mğa alilang may mğa daláng doradang "vagilia" (sasisaring bágay na lalagyan nġ pagcaing napapamutihan nġ mğa dibujong dorado), pilac na mğa "cubierto" (cuchara, cuchillo at tenedor) dito'y may kinagagalitan dahil sa pagcabasag nġ isang pingan, doo'y pinagtatawanan ang isang babayeng tagabukid; sa lahat nġ daco'y may nanġag-uutos, nanġag-uusapan, sumisigaw, nanġagpipintasan, nangagbabalacbalac, nanġag-aaliwan ang isa't isá, at pawang caguluhan, ugong, cainġayán. At ang lahat nġ pagsusumicap na itó at itong lahat na pagpapagal ay dahil sa panauhing kilala ó hindí kilala; ang cadahilana'y nġ pagpakitaan nġ magandang loob ang taong marahil ay hindí pa nakikita cailan mán, at marahil cailan man ay hindí na pakikita pagcatapos; nġ ang tagaibang bayan, ang naglalacbay-bayan, ang caibigan, ang caaway, ang filipino, ang castila, ang dukhâ, ang mayaman ay umalis doon pagcatapos nġ fiestang natutuwa at walang maipintas: hindí man lamang hinihinġi sa canilang cumilala nġ utang na loob, at hindí hinihintay sa mğa panauhing yaong huwag gumawâ nġ anó mang isasamá nġ mapagcandiling magcacasambaháy samantalang tinutunaw ó cung matunaw na sa tiyan ang canilang kinain. Ang mğa mayayáman, ang mğa nacakita nġ higuít cay sa mğa ibá, palibhasa'y nanġaparoon sa Maynilâ, nanġagsisibili nġ cerveza, champagne, mğa licor, mğa alac at mğa pagcaing galing Europa, mğa bágay na bahagyâ na nilá natiticman ang isáng subò ó isáng lagóc. Magandang totoó ang pagcacahanda nġ canyáng mesa.

Páhiná 219

Sa dacong guitnâ'y naroroon ang isáng "pinya-pinyahang" kinatutusucan nġ mğa panghiningáng marikít na lubhâ ang pagcacagawâ nġ mğa "presidiario" sa mğa horas nġ caniláng pagpapahinġalay. Ang mğa panghiningáng itó'y may mğa anyong "abanico," cung minsay catulad nġ mğa pinagsalitsalit na mğa bulaclac, ó isáng ibon, isáng "rosa", isáng dahon nġ anahaw, ó mğa tanicalâ, na pinapagmulâ ang lahát nġ itó sa isáng caputol na cahoy lamang: isáng bilanggong

pinarurusahan sa sapilitang pagtatrabajo ang may gawâ, isáng panğal na "cuchillo" ang gamit na casangcapan at ang voces nğ bastonero ang siyang nagtuturò.—Sa magcabilang tabí nğ pinyang itó, na tinatawag na "palillera", nacalagáy sa mğa cristal na "frutero" (lalagyan nğ bunğang-cahoy) ang nacatimbóng mğa "naranjitas" (santones ang tawag nğ iba), lansones, ates, chicos at manggá pa cung magca minsan, bagá man buwan nğ Noviembre. Sacá sa manğa bandeja sa ibabaw nğ mğa papel na may burdang inukit at may mğa pintáng makikináng na mğa cúlay, nacahayin ang mğa "jamong" galing Europa ó galing China, isáng malaking "pastel" na ang anyó'y "Agnus Dei," (tupang may tanğay na banderang may nacadibujong isang cruz), ó cayá'y calapati, ang Espíritu Santo marahil, mğa "pavo rellenado," at ibá pa; at sa casamahan nğ lahat nğ ito'y ang pangpagana sa pagcaing mğa frasco nğ mğa "achara" na may caayaayang mğa dibujong gawâ sa bulaclac nğ bunğa at ibá pang mğa gúlay at mğa bunğang halaman na totoong mainam ang pagcacahiwâ na idinigkit nğ "almibar" sa mğa taguiliran nğ mğa garrafón.

Linilinis ang mğa globong vidrio, na pinagmanamana nğ mğa ama't nğ mğa anác, pinakikintab ang mğa tansong aro; hinuhubdan ang mğa lampara nğ petróleo nğ canilang mapupuláng mğa funda, na sa canila'y naglalagac sa loob nğ isang taón sa mğa lanğaw at sa mğa lamoc na sa canila'y sumisirâ; umuugoy, cumacalansing, umaawit nğ caligaligaya ang mğa "almendra" at mğa palawit na cristal na nagkikinangan nğ sarisaring maniningning na cúlay dahil sa anyô nğ pagcacatapyas; na ano pa't anaki'y nanğakikisaliw sa pagcacatuwâ, nanğagsasayá pinagpag-iiba't-iba ang ningning at pinasisinag sa ibabaw nğ mapuputing mğa pader ang mğa cúlay nğ bahag-hari.

Páhiná 220

Ang mğa bata'y nanğaglalarô, nanğagcacatuwâan, hinahabol ang maniningning na mğa cúlay, nanğatitiod, nababasag ang mğa tubo, datapuwa't ito'y hindí nacacagambalâ upang ipagpatuloy ang catuwaan nğ fiesta: ibáng ibá ang caniláng casapitan at ang mğa luhà nğ caniláng mabibilog na mğa matá, ang siyang magsaysay cung mangyari ang ganitóng pagbabasag sa ibáng panahon nğ isáng taón.

Lumalabás, na gaya rin nğ mğa cagalang-galang na mğa lámparang itó, sa mğa pinagtatagúan, ang mğa pinagtiyagaang gawín nğ dalaga: mğa "velo" na sa "crochet" ang pagcacayari, maliliit na mğa alfombra, mğa bulaclac na gawáng camay; inilalabás din ang mğa caunaunahang bandejang sa calaguitnaa'y may nacapintáng isáng dagatang may mğa maliliit na isda, mğa buaya, mğa lámang dagat, mğa lúmot, mğa coral at mğa batóng vidriong maniningning ang mğa cúlay. Namamauló ang mğa bandejang itó sa mğa tabaco, mğa cigarrillo at maliliit na hitsóng pinilí nğ maiinam na mğa daliri nğ mğa dalága.

Cumikintáb na parang salamín ang tablá nğ báhay; mğa cortinang júsi ó piña ang mğa pamuti nğ mğa pintúan, sa mğa bintana'y nacasabit ang mğa farol cristal, ó papel rosa, azul, verde ó pulá: napupuspos ang bahay nğ mğa bulaclac at nğ mğa lalagyan nğ mğa halamang namumulaclac ó magaling na mğa pamuti na ipinapatong sa mğa pedestal na loza sa China; pati nğ mğa santo'y nanğagsisigayac, ang mğa larawan at ang mğa, "reliquia" ay nanğagsásaya namán, pinapagpagán silá nğ alabóc at binibitinan nğ pinagsalitsalit na mğa bulaclac ang caniláng mğa marco.

Nanğagtátayô sa mğa daán, sa láyong hálos nagcacatuladtulad, nğ maiinam na mğa arcong cawayang binurdahan sa libolibong paraang tinatawag na "sincában", at naliliguid nğ mğa caluscós, na makita lámang nğ mğa bata'y nanğagsasayahan na. Sa paliguid nğ patio nğ simbaha'y naroon ang malaking toldang pinagcagugúlan nğ mainam, na mğa punò nğ cawayan ang mğa túcod, at nğ doon magdáan ang procesion. Sa ilalim nğ toldang ito'y nanğaglalaró ang mğa báta, nanğagtatacbuhan, nanğag-aacayatan, nanğaglulucsuhan at caniláng pinupunit ang mğa bagong barong talagáng caniláng pagbibihisan sa caarawan nğ fiesta.

Nanğagtayô doon sa plaza nğ tablado, palabasan nğ comediang ang mğa guinamit na kasangcapa'y cawayan, páwid at cáhoy. Diyan magsasaysay nğ mğa cahanğahanğà ang comediang Tundo, at makikipag-unahan sa mğa dios sa cababalaghan: diyán cácanta at sásayaw si na Marianito, Chananay, Balbino, Ratia, Carvajal, Yeyeng, Liceria at iba pa. Kinalulugdan nğ Filipino ang teatro at nanğagsusumicap nğ pagdaló sa mğa guinágawang palabas na mğa drama; pinakikinggang hindí umiimíc ang cantá, kinatutuwâan ang sayáw at ang "mímica", hindí-sumusutot, (tandâ nğ pagpintas,) nğuni't hindi namán pumapacpac (tanda nğ pagpupuri) ¿Hindí niyá naibigan ang pinalabas? Ang guinágawa'y nğinanğanğanğà ang canyáng hitsó, ó cung díli cayá'y umaalis na hindí guinagambalâ ang ibáng marahil ay nanğalúlugod sa pinalalabas na iyón. Manacanacang humíhiyaw lámang ang mğa mámamayang hanğál, pagcâ hináhagcan ó niyayacap nğ lumálabas na mğa laláki ang lumálabas na mğa babae; datapwa't hindí lumálampas sa gayóng gawâ. Nğ úna'y walang pinalalabas cung hindí mğa drama lamang; gumágawa ang poeta nğ bayan nğ isáng cathang doo'y hindí naaring hindí magcaroon nğ labanán, pagcacadalawang minuto, isang mapagpatawang "túpay at cakilakilabot na mğa malicmatang pagbabagobago nğ anyô. Datapwa't mula nğ maisipan nğ mğa artista sa Tundóng gumawa nğ labanán bawa't icalabing limáng "segundo" at maglagay nğ dalawang túpay, at magpalabas nğ mğa cathang lálò nğ dí súcat mapaniwalâan, mulâ noó'y caniláng natabúnan ang caniláng mğa capanğagáw na mğa tagá lalawígan. Sa pagca't totoóng malulugdin sa bagay na gayón ang gobernadorcillo, ang guinawâ niya'y canyang piniling camalam ang cura, ang comediang "Principe Villardo, ó ang mğa pácong binúnót sa imbíng yunğib," dramang may "magia" at may mğa "fuegos artificiales."

Páhiná 221

Mayá't mayá'y nirerepique nğ boong galác ang mğa campanà, ang mğa campanà ring iyón ang dumúdoblas nğ camacasamong araw. Mğa ruedang may mğa bomba at mğa "verso" (morterete) ang siyang umu-ugong sa împapawid; ipakikita ang canyang dunong nğ "pirotécnico" ó castillerong filipino, na natutuhan ang canyang "arte" na sino ma'y waláng nagtuturo,

naghahanda ng mga toro, mga castillong may mga paputoc at may mga "luces de Bengala", mga globong papel na pinapantog ng hangin mainit, mga "rueda de brillante," mga bomba, mga cohetes at iba pa.

¿Tumutunog sa malayo ang caayaayang alingawngaw? Pagdaca'y nangag tatácbuhan ang mga batang lalaki at nangag-úunahan sa pagtúngo sa labas ng bayan upang salubúngin ang mga banda ng música. Limá ang inupahan, bucod sa tatlong orquesta. Hindi dapat mawala ang música ng Pagsanghang ang escribano ang siyang may arí, at gayón din ang música ng S.P. de T., na balitang totoo ng panahong iyón, dahil sa ang namamatnugot ay ang maestro Austria ang lagalag bagáng si "cabo Mariano," na ayon sa sabihana'y dala raw niya sa dulo ng canyang batuta ang pagcabantog at ang magagandang tinig. Pinupuri ng mga musico ang canyang marcha fúnebre "El Sauce", at canilang pinanghihinayang siya'y hindi nacapag-aral ng música, sa pagcát sa cagalinngan niyang umisip ay macapagbibigay dangal sana siya sa canyang kináguisnang bayan.

Páhiná 222

Pumasoc na ang música sa bayan at tumutugtog ng masayang mga "marcha" na sinúndan ng mga batang marurumi ang pananamit ó halos mga hubo't hubád: may ang bárò ng canyang capatid ang suot, may ang salawal ng canyang amá. Pagdacang tumitiguil ang música'y nasasaulo na nilá ang tugtuguing canilang narinig, canilang inuulit na sa aguing-ing ng bibig ó isinusutsot ang tugtuguing iyón ng lubos na cakinisan, at canilang pinasisiyahan na cung magandá ó pangit.

Samantala'y nangadaratingan ang mga carromata, mga calesa ó mga coche ng mga camag-anac, ng mga caibigan, ng mga hindi cakilala ng mga tahur na dalá ang canicanilang lalong magagaling na mga manoc at mga supot ng quintó, at nangahahandang ipannganib ang canilang pamumúhay sa sugalan ó sa loob ng "rueda" ng sabungán.

—¿Tumatanggap ang alférez sa gabigabi ng limang pong piso!—ang ibinubulong ng isang lalaking pandác at matabá sa tainga ng mga bagong dating;—paririto si capitang Tiago at maglálagay ng bangcá; may labing-walong libong dalá si capitang Joaquin. Magcacaroon ng "liampó," sampóng líbo ang ilálagay na puhunan ni insic Carlos. Magsisirating na galing sa Tanawan, sa Lipá at sa Batangan at gayón din sa Santa Cruz, ang malalacás na mga "punto" (mananaya). Nguni't magchocolate cayó. Hindi tayo aanitan ni capitang Tiago, na gaya ng taong nagdaan: tatatlong misa de gracia ang canyang pinagcagugulan, at acó'y may mutyá sa cacaw. At ¿cumusta po ba ang familia?

—¿Mabuti po! ¿mabuti po! ¿salamat!—ang isinasagot ng mga nangingibang bayan;—at ¿si pari Dámaso?

—Magsesermón sa umaga si pari Dámaso at pagcagabi casama nating siya'y magbábangcá.

—¿Lalong mabuti! ¿lalong mabuti! ¿cung gayo'y walang ano mang panganib!

—¿Panatag, totoong panatag tayo! ¿Bucod sa roo'y susubò si insic Carlos!

At inacma ng matabang tao ang canyang mga daliring wari'y nabibilang ng salapi.

Sa labas ng bayan ang nangyayari nama'y nabibihis ang mga tagabundoc ng lalong magagaling nilang pananamit upang dalhin sa bahay ng canicanilang mamumuhunan ang pinatabang magaling na mga inahing manoc, mga baboy-ramó, mga usa, mga ibon; inilululan ng mga iba sa mabibigat ng hilahing mga carretón ang cahoy na panggátong; ang mga iba'y mga búngang cahoy, bihirang makitang mga dápò na nasusumpungan sa gubat; at ang mga iba'y nagdadala namán ng bigà na may malalápad na mga dahon, ticas ticas na may mga bulaclac, na cúluy apoy upang ipamúti sa mga pintuan ng mga bahay.

Páhiná 223

Nguni't ang kinaroroonan ng lalong malaking casayahang halos ay caguluhan na'y doon sa isang malápad na capatágang mataas, na ilang hacbang lámang ang layò sa bahay ni Ibarra. Cumacalairit ang mga "polea", umaalingawngaw ang mga sigawan, ang mataguinting na tunog ng batong nilalabrá, ang martillong pumúpucpoc ng pácò, ang palacol na inilalabrá ng cahab-an. Caramihang tao ang dumúducal ng lupa at gumágawá silá ng isang maluang at malálim na húcay naghahanay ang iba ng mga batong tinibág sa tibagan ng bayan, nagbábaba ng lulan ng mga carretón, nagbúbunton ng buhanngin, nangaglálagay ng mga torno at mga cabrestante....

—¿Dito! ¿doon iyan! ¿Madali!—ang isinisigaw ng isang maliit na matandang lalaking ang pagmumukhá'y masaya at matalinò, na ang hawac na pinacatungcód ay isang metro na may tansò ang mga cantó at nacabilíbid doon ang lúbid ng isang plomada. Iyón ang maestro ng paggawá, si ñor Juang arquitecto, albañil, carpintero, blanqueador, cerrajero, pintor, picapedrero at manacnacá pang escultor.

—¿Kinacailangang itó'y mayari ngayón din! ¿Hindi macapagtatrabajo búcas at gágawin na ang ceremonia sa macalawa! ¿Madali!

—¿Gawin ninyó ang hoyo sa isang paraang maipasoc na angcáp na angcáp ang tila híhip na itó!—ang sinasabi sa ilang mga picapedrero na nangagpapakinis ng isang malaking batong parisucát;—¿sa loob nitó iingatan ang ating mga pangalan!

At inuulit sa báwa't tagaibang bayang lumalapit, ang macalilibong canyang sinabi na:

—¿Nalalaman ba ninyó ang áming itátayò? Talastasín ninyóng itó'y isang escuelahan, huwaran ng mga ganitong bagay rin, catulad ng mga escuelahan sa Alemania, higuít pa ang cabutihán! ¿Ang architectong si guinóng R. at acó ang gumuhit ng plano, at acó ang namamatnugot sa paggawá! Siya ngá, po; tingnan ninyo. Itó'y maguiguing isang palaciong may

dalawáng pinacapác; úcol ang isa sa m̃a batang lalaki at ang isá'y sa m̃a batang babae. Magcacaroon dito sa guitnâ ñ isáng malaking halamanang may tatlóng huwád sa bucál ñ túbig na sumusumpít na paitaas, at caligaligaya ang sambúlat ñ m̃a patác; m̃a púnò ñ cáhoy diyán sa m̃a taguilíran, maliliit na halamanan, at ñ ang m̃a báta'y magtatanim at mag-aalágà ñ m̃a halaman sa m̃a horas ñ pagliliháng, sasamantaláhin ang panahón at hindi sasayánġin. ¡Tingnán ninyó't malalalim ang m̃a simiento! Tatlóng metro at pitompó't limáng centímetro. Magcacaroon ang bahay na itó ñ tatlóng bodega, m̃a yunġib sa ilálim ñ lúpà m̃a bilangguan sa m̃a tamád mag-aral sa malapít, sa totóong malapit sa m̃a pinaglalaruan at sa "gimnasio", at ñ máriniġ ñ m̃a pinarurusahang bátà cung paano ang guinágawang pagcacatuwâ ñ m̃a masisipag-mag-áral. Nakikita pô bâ ninyó ang malaking lugar na iyáng waláng caanoano man? Itinátalaga ang capatagang iyáng lampaslampasan ang hanġin upang diyán manġagtacúhan at manġaglucsuhan ang m̃a bátà. Magcacaroon ang m̃a batang babae ñ halamanang may m̃a uupán, m̃a "columpio", m̃a cacahúyan at ñ doon silá macarapaglarò ñ "comba", m̃a bucál ñ túbig na pumapaimbulog, culunġan ñ m̃a ibon at ibá pa. Itó'y maguiguing isang bágay na cárikidikitan.

At pinapagkikiskis ni ñor Juan ang m̃a camáy sa galác, at ang iniisip niya'y ang pagcabantóg na mátatamo. Magsisiparito ang m̃a tagá ibáng lupain upang daláwin iyón at sila'y manġagtatanong:—¿Sino ang dakilang arquitectong gumawâ nitó?—¿Hindí bâ ninyó nalalaman? ¡Tila mandin hindí catotohanang; hindí ninyó makilala si ñor Juan! ¡Marahil totoóng maláyò ang inyong pinangalinġan!—ang isásagot ñ lahát.

Nagpaparoo't paríto sa magcabicabilang dúlong taglay ang ganitong m̃a pagdidilidili, na canyang inuuisang lahat, at ang lahát ay canyáng minámasdan.

—Sa ganáng ákin ay napacarami namang cahoy ang gamit na iyan sa isang cabria—ang canyáng sinabi sa isang taong nanínilaw, na siyang namamatnubay sa ilang m̃a manggagawâ;—casucatan na, sa ganang akin, ang tatlóng mahahabang trozo na papagtutungcuíng-calan ó "trípode", at sacâ tatló pang cahoy na papagcapitcapitin!

—¡Aba!—ang isinagót ñ laláking nanínilaw na ñgumínġití ñ cacaiabá;—lálong maláking pangguiguilalás ang áting tátamuhin samantalang lálong marámi ang m̃a casangcapang gamítin nátin sa gawaing itó. Lálong maínam ang anyô ñ caboðan, lálong mahalagá at caniláng wiwicâin: ¡gaano caláking págod ang guinúgol dító! ¡Makikita ninyo cung anó ang cábriang áking itátayô! At pagcatápos ay áking pamumutihan ñ m̃a banderola, ñ m̃a guirnaldang m̃a dáhon at m̃a bulaclác ...; masasabi ninyó pagcatapos na nagcaroon cayó ñ magandáng caisipán ñ pagcacátanggap ninyó sa ákin sa casamahán ñ inyóng m̃a manggagawâ, at walâ ñ maháhanġad pa si guinóong Ibarra!

Sa dácong malayóláyò roo'y may natatanawáng kiosko, na nagcacahugpong sa pamamag-itan ñ isáng bálag na nahahabunġan ñ m̃a dáhon ñ ságuing.

Ang maestro sa escuélahang may m̃a tatlompóng batang laláki ay nanġaggágawâ ñ m̃a corona, nanġagtatali ñ m̃a bandera sa m̃a malilít na manġa halíguing cawayang napupuluputan ñ damít na putíng pinacumbô.

—¡Pagsicápan ninyóng umínam ang pagcacasulat ñ m̃a letra!—ang sinasabi sa m̃a nagpípinta ñ m̃a salitáng itátanyag sa lahát;—¿paririto ang Alcalde, maráming m̃a cura ang magsísidalo, maráhil patí ñ Capitan General na nġayo'y na sa lalawigan! Cung makita niláng magalíng cayóng magdibújo, marahil cayó'y puríhin.

—¿At handugán camí ñ isáng pizarra ...?

—¿Sino ang nacaalam! datapuwa't huminġi na si guinoong Ibarra ñ isá sa Maynilà. Dárating búcas ang iláng bágay na ipamamahágui sa inyóng pinacaganting pálà.... Datapuwa't pabayaan ninyó ang m̃a bulaclác na iyán sa túbig, gágawin natin búcas ang m̃a ramillete, magdádala pa cayó ríto ñ m̃a bulaclác, sa pagca't kinacailanġang malatagan ang mesa ñ m̃a bulaclac, ang m̃a bulaclác ay nacapagbíbigay sayá sa m̃a matá.

—Magdádala ríto ang áking amá búcas ñ m̃a bulaclác ñ bainô at sacâ isáng bácol na m̃a sampaga.

—Hindi tumatangġap ñ báyad ang áking amá sa tatlóng carritóng buhanġing dinalá rito.

—Ipinanġacò ñ áking tiang siya ang magbabayad sa isáng maestro,—ang idinugtong ñ pamangkin ni capitang Basilio.

At túnay nġa namán; kinalugdán ang panucálang iyón ñ lahát hálos. Hiniġi ñ curang siyá ang mag-ámang-binyág at magbebendición sa paglalagáy ñ únang bató, pagdiriwáng na gágawin sa catapusáng araw ñ fiesta, at siyáng gágawing isá sa m̃a pinacamalaking pagsasaya. Patí ñ coadjutor ay lumápit ñ boóng cakimían cay Ibarra, at sa canya'y inihandóg ang lahát ñ m̃a pamisang pagbayaran sa canyá ñ m̃a mapamintacasi hangġang sa mayari ang báhay na iyón. Mayroon pa, sinabi ni hermana Rufa, ang mayaman at mapag-impoc na babaeng sacali't cuculanġin ñ salapí, canyáng lilibutin ang iláng báyan upang magpalimós, sa ilálim ñ tánġing pagcacasunduang sa canyá'y babayaran ang paglalacbáy, ang m̃a cacánin at ibá pa. Pinasalamatan siyá ni Ibarra at siyá'y sinagót:

—Walâ táyong macacuhang mahalagáng bágay, sa pagca't hindi acó mayáman at hindí namán simbahan ang báhay na itó. Bucód sa rito'y hindí co ipinanġaccong áking itátayô ang báhay na itóng ibá ang magcacagugol.

Pinagtatakhan siyá at guinagawang ulirán n̄ m̄a bináta, n̄ m̄a estudianteng gáling Maynilang pumaroón doón at n̄ makipagfiesta; n̄uni't gaya n̄ nangyayari hálos cailán man, pagca ibig nating tuláran ang m̄a tinátakhang m̄a táo, ang nagágagad lámang natin ay ang canyáng waláng cabuluháng m̄a guinágawâ, at cung magcaminsan pa'y ang canyáng m̄a sawíng caasalan, nan̄gagtataca palibhasa'y walá táyong cáya sa ibáng bágay, minámasdan n̄ maraming sa canya'y nan̄gagtátaca cung paano ang pagtatali n̄ binátang iyón n̄ canyáng corbata, ang m̄a ibá nama'y ang anyô n̄ cuello n̄ bárò, at hindí cácaunti ang nagmámasid cung ilán ang m̄a botón n̄ canyáng americana at chaleco.

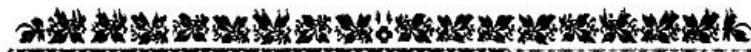
Tila mandin pawang nan̄gapawi magpacailán man ang m̄a masasamáng nangyayari sa panahóng hináharap na guinuguniguni ni matandáng Tasio. Iyán n̄â ang sinabi ni Ibarra isáng áraw sa canyá; n̄uni't siyá'y sinagót n̄ matandáng mapag-ísip n̄ malulungcót:

—Inyó pô sánang alalahanin ang sinasabi ni Baltazar:

"Cung ang isalubong sa iyong pagdatíng
Ay masayang mukhá't may pakitang guiliw,
Lálong pag-in̄gáta't caaway na lihim..."

Cung gaano ang galíng ni Baltazar sa pagca poeta ay gayón din sa catalinuhang umísip.

Itó at ibá pang m̄a bágay ang m̄a nangyari sa áraw na sinusundan n̄ fiesta bago lumubóg ang áraw.

XXVII.

SA PAGTATAKIPSILIM.

Gumawâ rin namán n̄ malaking handâ sa báhay ni capitang Tiago. Nakikilala natin ang may báhay; ang canyáng hilig sa caparan̄galanan, at dápat na hiyaín n̄ canyáng capalaluang pagca tagá Maynila, sa caríkitan n̄ piguing, ang m̄a tagalalawigan. May isá pang cadahilanang sa canya'y pumipilit na pagsicapan niyáng siya'y macapan̄gibabaw na lubos sa m̄a ibá: casáma niyá ang canyáng anác na si María Clara at sacâ naroroon ang canyáng mamanugan̄gin, caya't waláng pinag uusapan ang m̄a tao cung dî siyá lámang.

At siyá n̄a namán: hinandugan ang canyáng mamanugan̄gin n̄ isá sa lálong m̄a dalubasang pámahayagan sa Maynilà n̄ isáng "artículo" (casulatan) sa canyáng únang mukhá, na ang pamagát (n̄ artículong iyón) ay "¡Siyá'y inyong tularan!" pinuspos siya n̄ m̄a pan̄garal at inaalayan siyá n̄ iláng m̄a papuri. Tinawag siyáng "marilag na binata at mayamang mamumuhunan;" pagcatapos n̄ dalawáng renglon ay sinabing siya'y "tan̄ging mapagcaawang-gawâ"; sa sumúsunod na párrafo'y ikinápit namán sa canyá ang saysay na: "alagad ni Minervang naparoon sa Ináng Bayan upang bumáti sa wagás na lúpà n̄ m̄a arte at m̄a carunun̄gan" at sa dácong ibabà pa'y "ang español filipino" at iba't ibá pa. Nag-aalab ang loob ni capitang Tiago sa magandang pakikipag-unahán sa gawáng magaling, at canyáng iniísip na bacá magalíng na canyáng pagcagugulan ang pagtatayô namán n̄ isáng convento.

Nang m̄a nagdaáng áraw ay dumatíng sa báhay na tinatahanan ni María Clara at ni tía Isabel ang maraming caja n̄ m̄a cacánin at m̄a inumíng gáling Europa, m̄a salaming pagcálalaki, m̄a cuadro at ang piano n̄ dalaga.

Dumatíng si capitang Tiago n̄ áraw rin n̄ vispera: paghalíc sa canyá n̄ camáy n̄ canyang anác na babae, hinandugán niyá itó n̄ isáng magandang relicariong quintô na may m̄a brillante at m̄a esmeralda, na ang lamá'y isáng tatal n̄ bangca ni San Pedro, sa dacong inup-án n̄ ating Pan̄ginoong Jesucristo n̄ panahón n̄ pan̄gingisda.

Walá n̄ lalalò pa sa galing n̄ pagkikita n̄ bibiananin at n̄ mamanugan̄gin; cauculán n̄gang silá'y mag-úsap n̄ nauucol sa escuelahan. Ang ibig ni capitang Tiago'y tawaguing "Escuela ni San Francisco."

—Maniwalà cayó sa ákin,—ang sabi ni capitang Basilio,—¡isáng magalíng na pintacasi si San Francisco! Wala cayong pakikinaban̄gin cung tatawaguin ninyong "Escuela n̄ Instrucción Primaria". ¿Sino pô si Instrucción Primaria?

Dumating ang iláng m̄a caibigang babáe ni María Clara at caniláng inanyayahan itong

magpasial.

—Nġuni't bumalic ca agád,—aní capitang Basilio sa canyáng anác na babáe na sa canyá'y humihinġing pahintulot;—nalalaman mo nġ sasalo sa átin sa paghápon si parì Dámasong bágong carárating.

At canyáng lininġon si Ibarrang nag-anyóng may iniísip, at idinugtóng:

—Cayó po namán ay sumalo nġ paghápon sa amin; magiisa cayó sa inyóng báhay.

—Malakíng totóo po ang áking pagca ibig, datapwa't dápat pong sumaaking bahay acó't bacá sacáling may dumating na mġa "visita,"—ang isinagót nġ binatang nagcacang-uútal, at iniawasan ang títig ni María Clara.

—Dalhín po ninyó rito ang inyóng mġa caibigan, ang itinútol nġ boóng capanatagán ni capitang Tiago;—May sagánang pagcain sa áking bahay.... Bucód sa roó'y ibig cong cayó at si parì Dámaso'y magcáwatasan....

—¡Magcacaroon na pô nġ panahón sa bágay na iyán!—ang isinagót ni Ibarrang nġuminġiti nġ sapilitang pagnġiti, at humandáng samáhan ang mġa dalaga.

Nanaog silá sa hagdanan.

Nangguiguitná si María Clara cay Victoria at cay Iday, sumusunod sa licuran si tía Isabel.

Nagwawahi ang tao sa udyóc nġ paggálang, at nġ sila'y mabigyáng daan. Puspós nġ catacaticang cagandahan si María Clara: napáwi ang canyáng pamumutlá, at cung nananatiling tila may iniísip ang canyáng mġa mata, ang canyáng bibig namán ay wari'y waláng ibang nakikilala cung hindi ang nġiti. Tagláy iyáng cagandahan nġ loob nġ isáng lumiligayang dalaga, siya'y bumabatì sa canyáng mġa dating cakilala mulá pasa camusmusan, at nġayo'y nagsisipanguilalás sa canyáng mapálad na cabatáan. Sa cúlang pang labíng limáng áraw ay nanag-úli sa canyá yaóng lubós na pagpapalagay nġ loob, yaóng catabiláng musmos na tila mandin nagulayláy sa guitná nġ makikipot na tahanang nalilibot nġ pader sa beaterio; masasabing kinikilala nġ paroparó ang lahat nġ mġa bulaclac pagcaalis niya sa canyáng bahay-
uod; nagcasiya sa canyá ang lumipád na sumandali at magpainit sa mġa doradong sínag nġ áraw upang mawalá ang catigasan nġ mġa casucasuan nġ bágong nagcacapacpác. Cumikisláp ang bágong búhay sa boong cataohan nġ dalaga: pawang magaling at maganda ang canyang tinġin sa lahat; isinasaysay ang canyáng pagsintá sa pamamag-itan niyang calugodlugód na asal nġ isáng virgeng palibhasa'y waláng namamasdán cung dí mġa budhíng dalísay, hindi nakikilala cung anó ang dáhil nġ mġa paghihiyahiyâan. Gayón man, pagca siya'y inaalayan nġ masasayang mġa aglahi'y tinatápcan niya ang canyáng mukhá nġ abanico; datapuwa't pagca nagcacagayó'y nġuminġiti ang canyáng mġa matá at lumalaganap sa canyáng boong cataohan ang bahagyang kilabot.

Páhiná 229

Pinasimulaang lagyán nġ mġa ílaw ang mġa panġulong báhay, at sa mġa daang pinagdaraanang nġ mġa música ay sinisindihan ang mġa ílaw nġ mġa araňang cawayan at cahoy na inihuwad sa mġa araña nġ simbahan.

Natatanaw buhat sa daan, sa mġa bintanang bucás, ang hindi naglilicat na pagpaparoo't parito nġ mġa tao sa mġa bahay, sa guitná nġ caliwanagan nġ mġa ílaw at halimuyac nġ mġa bulaclac, sa caayaayang tining nġ piano, arpa ú orquesta. Nanġaglalacharan sa mġa daan ang mġa insic, mġa castila, mġa filipinong may suot europeo ó suot tagalog. Nanġagcacahalòhalò sa paglacad, na nanġagcacasicuhan at nanġagtutulacán ang mġa alilang lalaking may dalang carne ó mġa inahíng manób, mġa estudianteng nacaputí ang pananamit, mġa lalaki't mġa babae, na nanġagsisipanġanib na sila'y matahac nġ mġa coche at mġa calesa, na cahit sumisigaw nġ "tabì" ang mġa cocheroy nahihirapan din silang macapaghawì nġ daan.

Bumati sa ating mġa cakilala, nġ na sa tapát silá nġ báhay ni capitang Basilio, ang iláng mġa kinabataan, at inaayayahang pumanhic muna sa báhay. Ang masayang voces ni Sinang, na tumatacbóng papanaog sa hagdanan, ang siyang nagbigay wacás sa mġa pagdadahilan upang huwag pumanhic.

—Pumanhic muna cayóng sandalì upang aco'y macasama sa inyó,—ang sinasabi niya. Nababagot acó sa pakikipanayam sa gayóng caraming hindi co mġa cakilalang walang pinag-uusapan cung di mġa sasabunġin at mġa baraja.

Nanġagsipanhic silá.

Punongpuno ang salas nġ mġa tao. Nanġagpauna ang ilán upang bumati cay Ibarra, na kilala, ang panġalan nġ lahat; canilang pinagmamasdan nġ boong pagcahanġa ang cagandahan ni María Clara, at nanġagbubulungbulunġan ang ilang mġa matatandang babae, samantalang nġmanġanġa: ¡mukhang virgen!"

Napilitan silá roong uminóm nġ chocolate. Naguing matalic na caibigan at taga pagsanggalang ni Ibarra si capitang Basilio, mula nġ araw na sila'y maglibang sa caparanġan. Naalaman niya, sa pamamag-itan nġ telegramang inihandóg sa canyang anac na babaeng si Sinang, na natatalos ni Ibarra ang canyang pananalò sa usapin, ayon sa hatol nġ hucom, at dahil dito'y sa pagca't aayaw siyang pagahis sa cagandahan nġ loob, canyang ipinakiusap na pawalang cabuluhan ang pinagcayarian nġ sila'y maglarò nġ ajedrez. Datapuwa't sa pagca't aayaw pumayag si Ibarra sa gayóng bagay, ipinakiusap naman ni capitang Basilióng ang salaping dapat na ibayad

Páhiná 230

sa m̃ga costas ay gamitin sa pagbabayad ñ isang maestro sa gagawing escuela ñ bayan. Dahil sa gayóng nangyayari, guinagamit ni capitang Basilio ang canyang mainam na m̃ga pananalita, at ñ huwag ñ ipagpatuloy ñ ibang m̃ga causapin ang canilang m̃ga cacaibang adhica, at sa canila'y sinasabi:

—¡Maniwala cayó sa akin: sa m̃ga usapín ang nananaló'y siyang nahuhubdan!

Datapwa't wala siyang mapahinuhod na sino man, бага man canyang sinasambit ang m̃ga romano.

Ñ macatapos ñ macainom ñ chocolate, napilitan ang ating m̃ga cabataang pakingan ang pianong tinutugtog ñ organista ñ bayan.

Pagca siya'y pinakikinggan co sa Simbahan ani Sinang, nacacaibig acong magsayaw; ñgayong piano ang canyang tinutugtóg ang naiisipan co nama'y magdasal. Dahil dito'y sasama acó sa inyó.

—¿Ibig pô ba ninyóng pumarito sa amin ñgayóng gabí?—ang inianás ni capitang Basilio sa taiñga ni Ibarra ñ itó'y magpaalam na—maglalagáy si parì Dámaso ñ isáng maliit na bañcâ.

Ñgumití si Ibarra at sumagót ñ isáng tañgô ñ úlo, na mangyayaring ang maguing cahuluga'y pagsang-ayon, at mangyayari namang hindí pagsang-ayon.

—Sino ba iyan?—ang tanóng ni María Clara cay Victoria, na itinurò sa isáng mabilís na sulyáp ang isáng binatang sa canilá'y sumusunod.

—Iyan ... iya'y isáng pinsan co,—ang isinagót na halos nagugulumihanan.

—¿At ang isá?

Iya'y hindí co pinsan.—ang dalidaling isinagót ni Sinang;—iyá'y isáng anác ñ aking tía.

Nagdaan silá sa harapán ñ conventong tahanan ñ cura, na ang catotohanan ay hindí sahol sa m̃ga ibáng lugar sa casayahan. Hindí napiguilan ni Sinang ang isáng sigaw ñ pangguiguilalás ñ canyáng makitang may m̃ga ílaw ang m̃ga lámpara, m̃ga lámparang ang m̃ga anyó'y sa caunaunahan pa, na hindí pinababayaan cailan man ni parì Salving siyang pag-ilawan at ñ huwag magcagugol sa petróleo. May nañgariring na m̃ga sigawan at malalacás na halakhacan, napapanood na ang m̃ga fraile'y lumalacad ñ mahinà, at iguinagalaw ang úlo ñ ayon sa compás, at malaking tabaco ang napapamuti sa m̃ga lábi. Pinagsisicapan ñ hindí páring sa canila'y nakikipanayam, na caniláng gagarin ang lahat ñ guinágawà ñ m̃ga mababait na fraile. Ayon sa m̃ga damit europeong caniláng casuutan, marahil sila'y m̃ga cawani (empleado) ñ gobierno ó m̃ga punong lalawigan.

Páhiná 231

Natanawan ni María Clara ang mabilog na pañgañgatawán ni parì Dámaso sa tabí ñ makisig na tindíg ni parì Sibyla. Hindí cumikilos sa canyáng kinalalagyán ang matalinghaga at mapanglawing si parì Salví.

—¡Nalulungcot!—ang ipinahiwatig ni Sinang;—canyáng pinag-iisip-isip ang canyáng magugugol sa gayóng caraming m̃ga panauhín. Ñguni't makikita rin ninyóng hindí siyá ang magbabayad cung hindí ang m̃ga sacristán. Sa tuwituwi na'y cumacain ang canyáng m̃ga panauhin sa ibáng lugar.

—¡Sinang!—ang ipinagwicà sa canyá ni Victoria.

—Totoóng aco'y galít sa canyá mulà ñ iwasac ang "Rueda de la Fortuna," hindí na acó mañguñgumpisal sa canyá.

Natañgí sa lahat ñ m̃ga bahay ang isáng waláng cailaw-ilaw, at hindí man lamang bucás ang m̃ga bintana; ang bahay na iyón ang sa alférez. Nagtacá sa bágay na itó si María Clara.

—¡Ang asuang! ¡ang Musa ñ Guardia Civil, ang wicà ñgà ñ matandang lalaki!—ang bigláng sinabi ñ catacot tacot na si Sinang.—¿Anó ang ipakikialam niyá sa ating m̃ga catuwaan? ¡Marahil ay nagñañgalit! Pabayaang mong dumating ang cólera at makikita mong siya'y mag-aanyaya.

—Cailán ma'y kinasusutan co siyá, at lalonglalo na ñ guluhin ang ating pagcacatuwa sa pamamag-itan ñ canyáng m̃ga guardia civil. Cung Arzobispo lamang aco'y ipacacasal co ang babaeng iyán cay parì Salvi.... ¡makikita mo cung anó ang caniláng maguiguing m̃ga anác! Sucat bang ipahuli ang caawaawang piloto, na sumugbá sa tubig macapagbigay loob lamang....

Hindí niyá natapos ang sinasabi; sa suloc ñ plaza na pinagcacantahan ñ isáng bulág na lalakí, na isáng guitarra ang catono, ñ casaysayang ucol sa m̃ga isdà, may isáng hindí caraniwang napapanood.

Yayó'y isáng lalaking ang nacapatong sa úlo'y isáng malapad na salacót na dáhon ñ bulí, at dukhang totoo ang pananamít. Ang suut niya'y isáng gulagulanit na levita at salawal na maluang, na cawañgis ñ salawat ñ m̃ga insic, na punít sa ibá't ibáng lugar. Carukharukhaang m̃ga panyapác ang nacasuut sa canyáng m̃ga paa. Sumasadilím ang canyáng mukhà dahil sa canyáng salacót; ñguni't manacananacang nagmumulà sa cadilimáng iyón ang dalawang kisláp, na pagdaca'y napapawi. Siya'y matangcád, at napagkikikilalang siya'y bátà pa, dahil sa canyáng m̃ga galaw. Inilalagáy sa lúpà ang isáng baculan, at pagcatapos ay lumalayo't nagsasalitâ ñ m̃ga cacaibang tínig na hindí mawatasan; nananatiling nacatindíg, lubós ang pagcalayô sa m̃ga ibá, na anakí'y siya at ang caramihang tao'y talagáng nañgagpapañgilagan ang isá't isá. Pagcacagayo'y

Páhiná 232

nanġagsisilapit ang iláng mġa babae sa canyáng baculan at inilalagáy doon ang mġa bunġang cáhoy, isdá, bigás at ibá pa. Pagcâ walâ nġ lumalapit na sino man, nanġagsisilabás sa mġa cadilimang iyón ang ibáng mġa tínig na lalong malungccót, nġuni't hindi na totoong nacalulunos, napasasalamat marahil; dinarampot ang canyang baculan at sacâ lumalayô upang ulitin ang gayón ding gawâ sa ibáng lugar naman.

Nagunitâ ni María Clara sa gayóng nakita ang isáng sacunâ, at pinagsumakitang itanóng cung anó anó nangyayari sa cacaibáng táong iyón.

—Iyan ang sanlazarohin,—ang isinagót ni Iday.—May apat na taón na nġayóng kinapitan siyá nġ sakit na iyan: ang wicà nġ ibá'y dahil sa pag-aalagà, sa canyáng iná, at anáng ibá namá'y dahil sa pagcapiit niya sa malamíg na bilangguan. Siya'y doon tumatahan sa cabukiran, sa malapit na sa libinġan nġ mġa insic; hindi siya nakikipag-abot-usap canino man, nanġagsisilayóng lahat sa canyá sa tacot na bacá mahawahan. ¡Cung makita mo sana ang canyang dampâ! Iyón ang dampâ ni Guiríng-guiríng: ang hanġin, ang ulán at ang araw ay pawang pumapasoc at lumalabas na catulad nġ carayom sa damít. Ipinagbawal sa canyáng humipò nġ anó mang bagay na pag-aari nġ sino mang tao. Nahulog isáng áraw sa sanġhá ang isáng batà; hindi naman malalim ang sanġhá, datapuwa't nagcátaong siya'y dumaraan doon, ang guinawâ niya'y tinulunġan niya ang batà sa pag-ahon doon. Napagtantô nġ amá nġ batà ang nangyaring iyón, pagsacdal sa gobernadorcillo, at ipinapalò siya nito nġ anim sa guitná nġ daan at sacâ ipinasunog pagcatapos ang yantóc. ¡Cakilakilabot iyón! Tumatabó sa pagtacas ang sanlazarohin, hinahabol siya nġ tagapalo at sinisigawan siya nġ gobernadorcillo: "¡Mag-aral ca! mabuti pang malunod na nġa ang isang tao, huwag lamang magcasakit na gaya nġ sakit mo."

—¡Tunay nġâ!—ang ibinulóng ni María Clara.

At hindi nalalaman ang canyang guinagawa'y dalidaling lumapit sa baculan nġ cúlang palad, at inilagay roon ang relicario na bago pa lamang cahahandóg sa canya nġ canyang ama.

—¿Anó ang guinawâ mo?—ang sa canyá'y itinanóng nġ canyáng mġa caibigang babae.

Páhiná 233

—¡Walâ acóng ibang sucát máibigay!—ang isinagót, at canyáng inilihim sa pamamag-itan nġ isáng tawa ang luhà nġ canyáng mġa matá.

—¿At anó ang canyáng gágawin sa iyong relicario?—ang sa canyá'y sinabi ni Victoria.—Binigyán siyá isáng araw nġ salapí. Nġuni't ang guinawâ nġ sanlazarohin ay inilayô sa canyá ang salapíng iyón sa pamamag-itan nġ isáng patpat: ¿anó ang gágawin niyá sa salapí sa gayóng walâ sino mang tumangáp nġ anó mang bágay na gáling sa canyá? ¡Cung macacain sana ang relicario!

Tiningnán ni María Clara nġ boong pananaghilì ang mġa babaeng nagbibilí nġ mġa cacain, at ikinibít ang mġa balicat.

Nġuni't lumápit ang sanlazarohín sa baculan, kinuha ang hiyás na cumináng sa canyáng mġa camáy, lumuhód, hinagcán ang hiyás na iyón, at saca nagpugay at bago isinubsób ang canyáng noó sa alabóc nġ bacás nġ dalaga.

Ikinublí ni María Clara ang canyáng mukhâ sa canyáng abanico at dinalá ang panyô sa canyáng mġa matá.

Samantala'y lamapit ang isáng babae sa culang palad na anaki'y nagdárasal. Lugáy at gusamót ang canyáng mahabang buhóc, at sa liwanag nġ ilaw nġ mġa faról ay napanood ang payát at namumutlá nġ mainam na pagmumukhâ nġ ul-ol na si Sisa.

Nġ maramdaman nġ sanlazarohin ang paghipò sa canyá, nagpacasigawsigaw, at tumindíg sa isáng lucsó. Nġuni't humawac sa canyáng bisig ang ul-ol na babae, sa guitná nġ malakíng panġinġilábot nġ tao, at itó ang canyáng sinabi:

—¡Magdasál tayo! ¡magdasál tayo! ¡Nġayón ang caarawan nġ mġa patáy! Ang mġa ilaw na iyá'y siyáng mġa búhay nġ mġa tao; ¡ipagdasál natin ang aking mġa anác na lalaki!

—¡Ilayô ninyó ang babaeng iyán, papaglayuin ninyó silá! sa pagca't mahahawa ang ul-ol na babae!—ang sigawan nġ caramihang tao, datapwa't waláng manġahás na lumapit sino man.

—¿Nakikita mo ba ang ilaw na iyón sa campanario? ¡Ang ilaw na iyón ang aking anác na si Basiliong nananaog sa pamamag-itan nġ isáng lúbid! ¿Nakikita mo ba ang ilaw na iyón na convento? Ang ilaw na iyón ang aking anác na si Crispín, nġuni't hindi co silá paroroonan sa pagca't may sakit ang cura at siya'y maraming mġa onza, at ang mġa onza'y nanġawawalâ. ¡Magdasal tayo at ating ipatungcol sa caluluwá nġ cura! Dinadalhán co siyá nġ amargoso at zazalidas; punongpunô ang aking halamanan nġ mġa bulaclac at dating may dalawa acóng anác na lalaki. ¡Dati acóng may halamanan, nag-aalagà aco mġa bulaclac at dating may dalawá acóng anác na lalaki!

Páhiná 234

At binitawan ang sanlazarohin at lumayóng cumacantá:

—¡Dátang may halamanan aco't mġa bulaclác, aco'y dating may mġa anác na lalaki, halamanan at mġa bulaclác!

—¿Anó na ba ang nagawâ mong magaling sa cahabághabág na babaeng iyán?—ang tanóng ni María Clara cay Ibarra.

—¡Walâ pa! siya'y nawala nġ mġa araw na itó sa bayan at hindi nangyaring siya'y masumpunġan!—ang isinagót nġ binatang nagdadalang cahihiyan—Bucod sa roo'y totoong

marami ang aking guinawâ, n̄guni't huwág ca sanang mahapis; ipinanġacò sa akin n̄g curang tutulunġan niyá acó, tulóy ipinagtagubilin niyá sa akin ang malaking pag-iinġat at paglilihim sa pagca't tila mandin isang cagagawán n̄g guardia civil ;Totoong ipinagmamalasakit n̄g cura ang babaeng iyán!

—¿Hindí ba sinasabi n̄g alférez na canyáng ipahamanap ang m̄ga bátà?

—¡Oo, n̄guni't n̄g sabihin iyo'y may caunting....calanġuhan siyá!

Casasabi pa n̄g gayóng bágay n̄g caniláng makitang hindí inihahatíd cung di kinacaladcad ang ul-ol na babae n̄g isáng soldado: aayaw sumama si Sisa.

—¿Bákit ba ninyó hinuli ang babaeng iyán? ¿Anó ang canyáng guinawá? ang tanong ni Ibarra.

—¿Cung bákit? ¿Hindí ba ninyô nakita cung paano ang guinágawâ niyáng pag-iinġay?—ang sagót n̄g tagapag-inġat n̄g catahimican n̄g bayan.

Dalidaling kinuha n̄g sanlazarohin ang canyáng baculan at lumayô.

Minagalíng ni María Clarang umuwí na, sa pagca't lumipas sa canyá ang tuwá at casayahan.

—¿Mayroon din palang m̄ga taong hindí lumiligaya! ang canyáng ibinulóng.

Pagdatíng niyá sa pintuan n̄g canyáng bahay, canyáng naramdamang naragdagan ang canyáng capanglawan, n̄g canyáng mahiwatigang aayaw pumanhíc at nagpapaalam ang nanġinġibig sa canyá.

—¡Kinacailanġan!—ang sabi n̄g binatà.

Pumanhíc sa hagdanan si María Clarang ang sumasaisip ay totoong nacayayamot ang m̄ga araw n̄g fiesta, pagcá dumarating ang m̄ga panauhing tagaibang bayan.

XXVIII.

MANĜA SULAT

*Ang bawa't tao'y nagsasaysay
ayon sa kinasapitan
sa fiestang pinaroroonan.*

Sa pagca't waláng anó mang mahalagang nangyayari sa m̄ga taong sinasaysay natin ang buhay na pinagdaanan, sa gabí n̄g sinusundang araw n̄g fiesta at gayón din sa kinabucasan, magalac na lalactawan namin ang araw na itó n̄g pagsasayá, cung di lamang inaacala naming baca sacali hanġaring maalaman n̄g sino mang bumabasang taga ibang lupaín cung paano ang guinagawá n̄g m̄ga filipino sa caniláng m̄ga pagpifiesta. Sa ganitóng cadahilana'y sisipiin naming hindí daragdaga't hindí babawasan ang iláng m̄ga sulat, na ang isá sa canila'y ang sa "corresponal" n̄g isang pamahayagang matimtiman at tinatanġi sa Maynilà, na cagalanggalang dahil sa canyang cataasan at cahigpitang manalitá. Ang m̄ga bumabasa sa amin ang siyá n̄g bahalang magpunô sa ilang maliliit at calacarang m̄ga cauculan.

Narito ang sulat n̄g carapatdapat na "corresponal" n̄g mahal na pamahayagan:

"Guinoong Namamatnugot....

"Tanġi cong caibigan: cailan ma'y hindí pa acó nacapapanood, at inaacalà cong hindí na acó macapapanod pa sa m̄ga lalawigan n̄g isáng fiestang tungcòl sa religióng totoong dakilà, maningning at nacababagbag n̄g loob, na gaya n̄g pagsasayang guinagawa sa bayang ito n̄g m̄ga totoong cagalanggalang at m̄ga banal na m̄ga paring Franciscano."

"Pagcaramirami n̄g dumalo: nagtamó acó rito n̄g ligayang bumati sa halos lahát n̄g m̄ga castilang tumitira sa lalawigang ito, sa tatlong cagalanggalang na m̄ga Paring Agustino na na sa lalawigang Batanġan, sa dalawang cagalanggalang na m̄ga Paring Dominico, na ang isá sa canila'y ang totoong cagalanggalang na si Pári Fray Hernando de la Sibyla, nasa canyáng pagparito'y canyang pinaunlacan ang bayang itó, bagay na hindí dapat calimutan magpacailan man n̄g m̄ga carapatdapat na m̄ga tagarito. Nakita co rin naman ang lubhang maraming m̄ga caguinoohang taga lalawigang Tanġuay, Capangpanġan, ang maraming mayayamang m̄ga taga

Maynilà at maraming mġa banda nġ música, at ang isá sa canila'y ang lubháng mainam na banda sa Pagsanghán, pag-aari nġ guinoong Escribanong si guinoong Miguel Guevara at ang caramihang mġa insic at mġa indio, na taglay nġ mġa insic ang canilang talagang dating caugaliang pagca maibiguíng macakita nġ iba't ibang bagay, at nġ mġa indio ang caniláng asal na mapamintacasi, hinihintay nilá nġ maalab na pagmimithi ang pagdating nġ araw na ipagsasaya ang dakilang fiesta, upang caniláng mapanood ang palalabasing "comico-mímico-lirico-coreográfico-dramático," at nġ magawá ang bágay na itó'y sila'y nagtayò nġ isáng malaki at maluang na tablado sa guitná nġ plaza."

"Nġ icasiyam na oras nġ gabi nġ araw na icasampô nitóng buwan, araw na sinusundan nġ fiesta, pagcatapos nġ isáng masaráp at saganang hapunang inihandóg sa amin nġ Hermano Mayor, tinakhan naming lahá na mġa castila't mġa fraileng na sa convento, ang caaliw-aliw na tugtóg nġ musicang may casabay na nagsisiksicang caramihang tao at nġ úgong nġ mġa cohete at malalaking bomba, at pinamamatnugutan nġ mġa guinoo nġ bayan, ang tinutunġo'y ang convento upang cami'y sunduin at ihatíd sa lugar na nahahandâ at iniuucol sa amin at nġ doo'y panoorin namin ang catuwaang palalabasin."

"Napilitan coming pahinunod sa gayóng magandáng anyaya, bagá man lalo sanang minamagaling co pa ang magpahingalay sa mġa bisig ni Morfeo, at pagcalooban nġ masanghayang pagpahingalay ang aking nananakit na mġa laman at buto, salamat sa nilundaglundag nġ lulanáng sa ami'y ipinagcaloob nġ Gobernadorcilio sa bayan nġ B."

"Nanaog nġa camí at aming hinanap ang aming mġa casamang humahapon bahay na pag-aari rito nġ mapamintacasi at mayamang si don Santiago de los Santos. Ang totoong cagalanggalang na si Pári Fray Bernardo Salvi na cura nitóng bayan, at ang totoóng cagalanggalang na si Pári Fray Damaso Verdolagas, na sa tanging biyayà nġ Cataastaasan ay magaling na sa dinaramdam na sa canya'y guinawa nġ camáy na pusóng, na ang casama'y ang totoong cagalanggalang na si Pári Fray Hernando de la Sibyla at ang banál na cura sa Tanawan at iba pang mġa castilá, ang siyang mġa panauhín nġ mayamang filipino. Diya'y nagtamó coming capalarang pangguilalasan, hindí lamang ang lubhang mahahalagang casangcapan at cagalinġang magpamuti nġ may-ari nġ bagay, bagay na hindí caraniwan sa mġa taong tubò rito, cung di naman ang camahálmahalan, cágandagandahan at mayamang dalagang magmamana, na nagpakilalang siya'y tunay at ganáp na alagad ni Santa Cecilia sa pagtugtóg nġ lalong caayaayang musicang likhá nġ mġa alemán at nġ mġa italiano, sa canyáng mainam na piano, na anó pa't ang canyáng cagalinġang tumugtóg ay nagpaalaala sa akin sa babaeng si Galvez. Sayang at napacatimtiman naman ang gayong lubós sa cagalinġang binibini, at inililihim ang canyang mġa carapatán sa madláng caguinoohang pawang pagpupuri lamang ang sa canya'y handóg. Hindí co dapat iwan sa tintero, na sa bahay nġ nag-anyaya'y pinainóm cami nġ champaña at masasarap na mġa licor nġ boong casaganaan at cagandahang loob na siyang caugaliang hindí nagbabago nġ kilalang mamumuhunan."

Páhiná 237

"Pinanood namin ang palabás. Kilala na po ninyó ang ating mġa artistang si na Ratia, Carvajal at Fernandez; camí lamang ang nacaunawa nġ canilang carikitang lumabas, sa pagca't ang mġa taong walang pinag-arala'y walang napagtantò cahi't babahagya. Magaling ang pagcacalabas ni Chananay at ni Balbino, baga man may caunting pamamaos nilá: isang pagcantáng hidwa nġ caunti sa música ang guinawa ni Balbino, datapuwa't catacatacá ang cabooan at ang canilang pagpupumilit sa mabuting pagganap. Lubháng naibigan nġ mġa indio at lalong-lalò na nġ gobernadorcillo ang comediang tagalog: nagpakita nġ malaking catuwaan ang gobernadorcillo at sinasabi sa aming sáyang daw at hindi pinapakipag-away ang princesa sa gigante na sa canya'y umagaw, bagay na sa canyáng balac ay lalò sanang caguilaguilalas, at higuít pa, cung hindí mangyaring talban ang gigante cung di sa púsod lamang, na gaya baga nġ isang nagnġangalang Ferragús, ayon sa nababasa sa casaysayan nġ buhay nġ Doce Pares. Nakikisang-ayon sa acala nġ gobernadorcillo ang totoong cagalanggalang na si Pári Fray Damaso, taglay iyáng cagandahan nġ púsong siyang ikinatatangi niyá, at ang idinagdag pa'y cung sacali't magcagayon daw, ang princesa na ang hahanap nġ paraan at nġ canyáng masunduan ang púsod nġ gigante upang sa gayo'y canyang mápatay."

"Hindí co pô kinacailanġang sabihin sa inyong samantalang guinágawâ ang pagpapalabas ay di itinulot nġ Rothschild na filipinong magculang nġ ano man sa cagandahan nġ canyang loob: ang mġa sorbete, mġa limonada gaseosa, mġa refresco, mġa matamis, mġa alac at iba't iba pa'y saganang ipinamamahagui sa aming lahat na nangaroon. Ininóng totoó, at na sa catuwiran nġa ang gayong pag-ino, ang pagcawala roon nġ kilala at marunong na binatang si don Juan Crisostomo Ibarra, na ayon sa talos na ninyo, ay dapat na siyáng manguló búcas sa pagbebendición nġ unang bató na nauucol sa dakilang "monumento" na canyang ipinatatayò sa udyóc nġ malaking nais na macagawâ nġ magalíng. Ang carapatdapat na calahing itó nġ mġa Pelayo at nġ mġa Elcano, (sa pagca't ayon sa napagtantò co'y tubò sa ating bayani at uring mahál na mġa lalawigan sa dacong Timugan nġ España ang isá sa canyáng mġa nuno sa amá, na marahil ay isá sa mġa unang kinasama ni Magallanes ó ni Legaspi) ay hindi rin napakita sa mġa nalalabing oras nġ araw, dahil sa caunting sakit na canyáng dinaramdam. Nagpapalipatlipat sa mġa bibig ang canyáng panġalang ipinanġungusap lamang upang purihin, mġa pagpupuring hindí mangyaring di mauuwí sa icararanġal nġ España at nġ tunay na mġa castilang gaya na nġa natin, na cailan ma'y hindí natin pinasisinunġalinġan cailan man ang ating dugó, cahit magpacáramirami ang mġa maguing cahalò."

Páhiná 238

"Napanood namin nġayóng icalabing isá nġ buwan, sa dácong umaga, ang isáng nangyaring lubháng nacababagbag nġ loob. Hayág nġâ at talastás nġ lahá na sa araw na itó'y cafiestahan nġ Virgen de la Paz (Virgen nġ Capayapaan), at itó'y ipinagsasayá nġ mġa Hermano (capatíd) nġ Santísimo Rosario Búcas ang cafiestahan nġ Pintacasing si San Diego, at sa fiestang iyá'y

lubhang nakikitulong ang mġa Hermano nġ V.O.T. (Venerable Orden Tercera; Cagalang-galang na Panġatlong Hanáy). May isáng malaking pagpapataasang banal ang dalawang Capisanang itó sa paglilingcód sa Dios, at dumarating ang ganitóng gawáng cabanalang hanggang sa panggalingan nġ santong pagcacasamaan nġ loob nilá, gaya na nġâ nitong hulíng nangyari dahil sa pakikipagtalo sa salitaan nġ dakilang taga pagsermong kinikilalang talagang balitá, na hindí iba't ang di mamakailang aking binangguít, na totoong cagalanggalang na si Pári Fray Damaso, na siyáng lalagay búcas sa sadyang licmúan nġ Espiritu Santo, at ayon sa maacalà nġ laháť ay hindí malilimutang paunlacán nġ religiún at nġ literatura."

"Alinsunod nġâ sa aming sinasaysay, napanood namin ang isáng nangyaring lubháng nacapagtuturò at nacababagabag nġ loob. Lumabas sa sacrista ang anim na mġa bata pang mġa "religioso" (fraile), ang tatlo sa canila'y upang mangangmisa at ang tatlo nġ mag-"acolino", nanicluhod sila sa harap nġ altar, at kinanta nġ "celebrante" (ang magmimisa) na itó nġâ'y ang totoong cagalanggalang na si Pári Fray Hernando Sibyla, ang "Surge Domme", na siyang dapat maging pasimulâ nġ procesión sa paliguid nġ simbahan, taglay yaóng mainam na voces at anyong mataimtin na sa canyá'y kinikilala nġ lahat at siyang lubós na ipinaguiguing dapat niyá sa pangguiguilalas nġ madla. Pagca tapos nġ "Surge Domine", pinasimulan ang procesión nġ gobernadorcillo, na nacafrac, dalá ang "guión" at may casunod na apat na sacristang may hawac na mġa insensario. Sumusunod sa caniláng licuran ang mġa cirial na pilac, ang caguinoohan nġ bayan, ang mahahalagang mġa larawang nasusuutan nġ sutlang raso at quintò ni na Santo Domingo at San Diego, at nġ Vírgen de la Paz na may isáng carikitdikitang balabal (manto) na azul at may mġa planchang pilac na dinorado, handóg nġ banál na capitang paradong si don Santiago de los Santos, na totoong carapatdapát uliranin at hindí casiya ang siyá'y ibantog magpacailán man. Nalululan ang laháť nġ mġa larawang itó sa mġa carrong pílac. Sumusunod caming mġa castilá at ang ibáng mġa religioso sa licuran nġ Iná nġ Dios: tinatangkililic nġ isáng pálióng dalá nġ mġa cabeza de barangay ang "oficiante" at ang wacás nġ procesio'y ang may mabuting carapatang capisanan nġ Guardia Civil. Inaacalà cong hindí na cailanġang sabihing caramihang mġa "indio" ang siyáng bumubuo nġ dalawang hanay nġ procesión, na pawang may tanġang candílang may ninġas at taglay ang boong pamimintacasi. Tumutugtog ang música nġ mġa marcha religiosa; ulit-ulit na putóc ang siyáng guinágawa nġ mġa bomba at nġ mġa apóy na rueda. Nacapangguiguilalás ang panonood nġ cahinhinán at nínġas nġ loób na iniuudióc sa pusò nġ mġa nanampalataya sa caniláng wagás at malaking pananalig sa Vírgen de la Paz ang pagdiriwang na lubós at marubdób na pamimintacasing guinágawâ nating nagtamó nġ palad na ipanġanác sa lílim nġ casantasantahan at waláng báhid na dunġis na bandera nġ España sa ganitong mġa cafiestahan."

Páhiná 239

"Nġ matapos ang procesio'y pinasimulán ang misa, na sinasaliwan nġ orquesta at nġ mġa artista nġ teatro. Nġ matapos na ang Evangelio'y pumanhík sa púlpito ang totoong cagalanggalang na si Pári Fray Manuel Martín, agustinong nanggáling sa lalawigang Batanġan, na pinagtakhán nġ mġa nakikinig na páwang nanġabitin sa canyáng pananalitá, lalonglalò na ang mġa castilá, sa pagpapasimulâ nġ panġanġaral nġ wicang castilá, na sinasaysay nġ boong cabayanihan sa mġa pananalitang magagaang ang pagcacataglay, at totoong angcáp na ancáp, na anó pa't pinúpuspos ang aming mġa púsò nġ mataimtim na pamimintacasi at pag-aalab. Ang ganitóng panġunġusap nġâ ang siyáng marapat ilagdâ sa dinaramdam, ó ating dinaramdam pagcâ nauucol ang sinasaysay sa Vírgen ó sa ating sinisintang España, at lalongláló na pagcâ naisasal-it sa sinasabi, yamang mangyayari namán sa bagay na itó, ang mġa caisipán nġ isáng príncipe nġ Iglesia, na si "señor Monescillo," na mapapagtitibay na siyáng dináramdam nġ laháť nġ mġa castilá."

"Nġ matapos ang misa'y pumanhík camíng laháť sa convento, na casama nġ mġa caguinoohan sa bayan at ibá pang mahahalagáng mġa tao, at doo'y hinandugán silá nġ boong cagandahan nġ loob, pagpipitagan at casaganaang siyáng kinaugalian nġ totoong cagalanggalang na si Pári Fray Salví, na inalayan nilá nġ mġa tabaco at mġa pagcaing inihandâ nġ Hermano Mayor sa sílong nġ Convento na handâ sa laháť nġ mġa nagcacailanġang patahimikin ang mġa panġanġailanġan nġ sicmurà."

Páhiná 240

"Waláng naging caculanġang anó man sa loob nġ maghápon upang bigyáng casiyahan ang fiesta at nġ upang manatili ang masayang caasalán nġ mġa castilá, na sa mġa gayóng capanahuna'y hindí mangyaring mapiguilan, na ipinakikilala, cung minsa'y sa mġa "canción" ó mġa sayaw, at cung minsa'y sa mġa waláng cahulugan at masayang mġa paglilibáng, palibhasa'y may mġa púsong mahál at malacás, na anó pa't hindí nacararaig sa canilá ang mġa pighati, at sucat na ang magcapisan ang tatlong castilá sa alin mang lugar, upang doo'y tumácas ang calungcutan at samâ nġ loob. Pinag-aláyan nġâ sa maraming bahay si Terpsícore datapuwa't lalonglalo na sa marilág na cayamanyamanang filipino na pinagpiguinġan sa amin sa pagcain. Hindí co na kinacailanġang sabihin pô sa inyóng lubháng masaganà at masaráp ang mġa ipinacain sa piguing na iyón, na masasabing panġalawa na nġ mġa piguing sa casalan sa Caná ó cay Camacho, na pinagbuti at dinagdaran pa mandin. Samantalang nagtatamasa cami nġ mġa caligayahan nġ pagcaing pinamamatnubayan nġ isáng tagalútò nġ "La Campana," tumútgog naman ang orquesta nġ mġa cawiliwiling tinig. Taglay nġ cagandagandahang dalaga sa bahay, ang isáng casuutang mestiza, at isáng warí'y ágos nġ mġa brillante, at siyá nġâ, ayon sa pinagcaratihan na, ang reina nġ fiesta. Dinamdám naming laháť na dahil sa isáng hindí namán malubháng pagcápatapiloc nġ canyáng magandang paa'y hindí siya nangyaring nagcamit nġ mġa ligaya sa pagsasayáw, sa pagca't cung ayon sa aming nahiwatigang siyá'y ganáp sa cagalinġang gumawâ nġ anó man, ang guinoong binibining de los Santos, cung sumayaw marahil ay catulad nġ isáng "silfide"."

"Dumating n̄ hapong itó ang Alcalde n̄ lalawigan, upang bigyán n̄ cadakilaan sa canyáng pagharáp ang gagawing "ceremonia" búcas. Dinamdám niyá ang pagsamá n̄ damdám n̄ hirang na mamumuhunang si guinoong Ibarra, na salamat sa Dios, at ayon sa sabihana'y magalíng na."

"Nagcaroon n̄ gabíng itó n̄ mainam na procesión, datapuwa't sasabihin co na ang bagay na itó sa aking sulat búcas, sa pagca't bucód sa m̄ga malalaking bombang sa aki'y nacatulíg at halos nacabin̄gi, acó'y totoong pagód at nahahapay na acó sa pag-aantoc. Samantalang binabawì co ang lacás sa m̄ga bisig ni Morfeo, sa macatuwid baga'y sa catre n̄ convento, hinahan̄gad co, tan̄gi cong caibigang cayó'y matamó n̄ magandang gabi at hanggang búcas, isáng araw na dakilà."

Páhiná 241

"Ang mairuguin ninyóng catotong nakikiramá'y.

"Ang Corresponsal.

San Diego, 11 n̄ Noviembre."

Itó ang isinulat n̄ mabait na corresponsal. Tingnán namán natin n̄gayón cung anó ang isinulat ni capitang Martín sa canyáng catotong si Luis Chiquito.

"Minamahal cong Choy: Magmadalí cang pumaríni, cung mangyayari; sapagca't ang fiesta'y totoong masayá; súcat ang matantó mong hálos natumbá ang bangcâ ni capitang Joaquin: macaitlong pinagulong ni capitang Tiago ang canyáng tayâ, at sa tatlong iyó'y tumamá, at pintó n̄ pintóng palagui, caya't sa gayóng nangyari lalong nangliliit sa catuwâan si cabezang Manuel na may arì n̄ bahay. Binasag ni Párì Dámaso, sa isáng dagoc, ang isáng ilawán, sa pagca't hanggá n̄gayó'y hindí pa siyá tumatamá miminsan man lamang. Natalo ang Cónsul sa canyáng m̄ga sasabun̄gin, at natalo sa bangcâ ang lahát n̄ pinanalunan sa atin sa fiesta n̄ Binyáng at sa fiesta n̄ Pilar, sa Santa Cruz."

"Inaasahan naming isasama rito sa amin ni capitang Tiago ang canyáng mamanugan̄gin, ang mayamang nagmana cay Don Rafael, datapuwa't wari'y ibig manding tumulad sa canyáng amá, sa pagca't hindí man lamang napakita ¡Sayang! Sa masíd co'y hindí siya pakikinaban̄gan cailan man."

"Malakíng totoong cayamanan ang nakikita n̄ insíc na si Cárlos sa "liampó"; naghihinala acóng may taglay siyáng anó mang lihim, isáng bato-balanì marahil: waláng tíguil ang canyáng pagdaing n̄ sakit n̄ úlo, na may taling panyô pagcâ tumitiguil na n̄ untiantí ang umíkit na sangkap n̄ "liampó," pagcacagayo'y tumútun̄go siyá n̄ mainam hanggáng sa halos mápabunggó na sa canyáng noo, na anaki'y ibig na totoong hiwatigan ang pag-inog na iyón. Nagcuculang tiwalà acó, dahil sa may nalalaman acóng m̄ga cawan̄gis n̄ bagay na iyóng guinágawâ."

"Paalam, Choy; magaling ang calagayan n̄ aking m̄ga sasabun̄gin, at ang aking asawa'y masayá at naglilibang."

"Ang iyóng catotoo.

Martín Aristorenas."

Tumanggap naman si Ibarra n̄ isáng maliit na liham na may paban̄gó, na ibinigay sa canyá n̄ gabí n̄ unang araw n̄ fiesta ni Andéng, na capatíd sa suso ni María Clara. Ganitó ang sabí n̄ liham:

Páhiná 242

"Crisóstomo: Mahiguít n̄ isáng araw na hindí ca napakikita; nahiguin̄gan cong may caunting dinaramdam icáw, cata'y ipinagdasal at ipinagsindi cata n̄ dalawang malalaking candilà, bagá man sinasabi n̄ tatay na hindí raw mabigát namán ang sakit mo. Totoong niyamót nilá acó cagabí at n̄gayón; pinatutugtog nilá acó n̄ piano at canilá acóng inaanyayahang sumayáw. Hindí co nalalamang lubhang marami sa ibabaw n̄ lupa ang m̄ga nacapagbíbigay yamót. Cung hindí lamang cay Párì Dámaso na pinagpipilitang acó'y liban̄gin sa pagsasaysay n̄ maraming bagay, acó sana'y magcuculóng sa aking silíd upang matulog. Isulat mo sa akin cung anó ang dinaramdam mo, sa pagca't sasabihin co sa tatay na icáw ay dalawin. Samantala'y inutusan cong pumaryan sa iyo si Andéng, at n̄ ipaglutò ca n̄ chá; magalíng siyáng maglutò at marahil ay daig ang iyong m̄ga alilà."

"MARIA CLARA."

"Pahabol. Pagca hindí ca naparini búcas, hindí acó paparoon sa ceremonia. Calakip."

Páhiná 243

ANG UMAGA.

Tinugtóg nŕ mŕa banda nŕ música ang "diana" sa unang pagsilang nŕ liwayway, na anó pa't pinucaw nŕ masasayang tugtuguin ang mŕa pagál na mŕa mamamayan. Nanag-uli ang búhay at casayahan, mulíng nirepique ang mŕa campanà at nagpasimulà ang mŕa putucan.

Yaon ang catapusang áraw nŕ fiesta, yaón ang tunay na araw nŕ cafiestahan. Inaasahang lalong marami ang mapapanood, higuít pa sa nacaraang araw. Lalong marami ang mŕa "manong" nŕ V.O.T. (Venerable Orden Tercera; Cagalanggalang na Panŕatlong Hánay) cay sa mŕa manong nŕ Santísimo Rosario, at nanŕagsisinŕiti nŕ boong cabanalan ang mŕa manong na iyon ni San Francisco, sa caniláng paniniwalang sa gayo'y caniláng mahihiyà, ang caniláng mŕa capanŕagaw. Lalong marami ang bilang nŕ mŕa candilang caniláng binilí: nag-ani nŕ malaking pakinabang ang mŕa insíc na magcacandilà, at nangag-iisip siláng pabinyag upang máipakilala nilá ang canilang pagtumbás, baga man sinanabi nŕ ilang yao'y hindí raw sa caniláng pananampalataya sa pagca católico cung dí sa canilang nais na macapag-asawa. Datapawa't sa gayó'y sumásagot ang mŕa babaeng banal:

—Cahi't magcagayon man, hindí mangyayaring hindí maguín isang himala ang sabaysabay na pag-aasawa nŕ gayong caraming mŕa insíc; papagbabaliking loob na silá nŕ canicanilang mŕa esposa.

Isinuot nŕ mŕa tao ang caniláng lalong magagaling na mŕa bihisan; lumabás sa kinatataguan mŕa cajita ang laháť nŕ mŕa hiyas. Sampó nŕ mŕa "tahir" at nŕ mŕa sugarol ay nagbihis nŕ mŕa barong bordado na may malalaking brillante, mabibigat na tanicalang (cadena) guintó at mapuputing sombrero jipijapa. Ang matandáng filósofo lamang ang nananatili sa dating suot; ang baro'y sinamáy na may mŕa guhit na itim, nabobotones hanggang sa liig maluag na zapatos at malapad na sombrero fieltro na culay abó.

Páhinà 244

—¡Nŕgayó'y lalò pa manding mapanglaw cayó cay sa dati!—ang sabi sa canyá nŕ teniente mayor,—¿aayaw pô ba cayóng manacanacà tayong magsayá, yamang maraming tayong lubhang sucat na itanŕis?

—¡Hindí ang cahulugan nŕ pagsasaya'y dapat na gumawà nŕ mŕa caululan!—ang isinagot nŕ matandà.—¡Itó rin ang halíng na pagtatapon nŕ salapí sa taón-taón! At ang lahat nŕ ito'y ¿bakit? iwaldás ang salapí, sa gayóng macapál na totoo ang carukhaân at mŕa panŕanŕailanŕan. ¡Abá! nalalaman co na; ¡itó ang pagtatapón, ang maruming pagagalac upang matacpán ang mŕa carainŕan nŕ laháť!

—Nalalaman na pô ninyóng sumasang-ayon acó sa inyóng mŕa caisipan,—ang mulíng sinabi ni don Filipino, na tíla ibig magpakitang galit at tíla nŕmuminŕiti.—Cayó'y aking ipinagsasanggalang, datapuwa't ¿anó ang aking magagagawà sa gobernadorcillo at sa cura?

—Magbitiw nŕ tungcól—ang sinundán nŕ filósofo, at saca lumayò.

Natigagal si Don Filipino, at sinundán nŕ matá ang matandà.

—Magbitiw nŕ tungcól!—ang ibinúbulong, samantalang tumutunŕo sa simbahan,—¡magbitiw! ¡Oo! cung isá sanang bagay na nagbibigay danŕal ang tungcúling itó at hindí isáng pas-anin, ¡oo, bibitiwan co!

Punò nŕ tao ang patio nŕ simbahan: mŕa lalaki't mŕa babae, mŕa bata't mŕa matatanda, taglay ang lalong magagaling na pananamit, na nanŕagcacahalo-halò, pumapasoc at lumalabas sa makikipot na mŕa pintúan. Amóy pólvora, amóy bulaclác, amóy incienso, amóy pabanŕó; pinatacbo at pinasisigaw ang mŕa babae at pinapagtatawá ang mŕa batà nŕ mŕa bomba, nŕ mŕa cohete at nŕ mŕa buscapiés. Isáng banda nŕ música ang tumútgog sa tapát nŕ convento, isáng banda namán ang naghahatid sa mŕa nanŕanŕatungcunan sa bayan, ang mŕa ibáng banda'y naglilibót sa mŕa daang kinalaladlaran at winawagaywayan nŕ maraming mŕa bandera. Lumilibang sa paninŕin ang liwanag at cúlay na sarisari, at sa pangpakinig nama'y mŕa tñig at mŕa úgong. Hindí nagtitiguil ang mŕa campanà nŕ carerepique, nagcacasalalabat ang mŕa coche at mŕa calesa, na manacanacáng ang mŕa cabayong humihila sa caniláy nangáguiguitla dumádamba, humuhulay, mŕa bagay na bagá man hindí casangcáp sa palatuntunan nŕ fiesta, gayón ma'y naguiguing isáng pánooring hindí pinagbabayaran at siyang lalong mahalaga.

Nag-utos ang Hermano Mayor sa áraw na itó nŕ mŕa alilà upang manŕaghanáp sa mŕa daan nŕ mŕa inaanyayahan, túlad sa nagpiguing na sinasabi sa atin nŕ Evangelio. Hálos sápilitan ang pag-aanyaya upang uminóm nŕ chocolate, café, chá, cumain nŕ matamis, at iba pa. Madalás na naguiguing cawanŕis nŕ isáng pakikipagcagalít ang guinagawang pag-aanyaya.

Páhinà 245

Gágawin na ang misa mayor, ang misang tinatawag na "de dalmática", catulad nŕ misa cahapong sinasaysay nŕ carapatdapat na corresponsal, at ang bílang caibhán lámang, ang magmimisa nŕgayo'y si Parí Salví, at sa mŕa taong makikiníng nŕ misa nŕgayo'y casama ang Alcalde nŕ lalawigan, caacbáy ang maraming mŕa castilà at mŕa táong marurunong, upang pakinggán si Parí Dámaso na totoong bantóg sa lalawigan. Sampó nŕ alférez, bagá man siya'y lubháng dalá na sa mŕa panŕanŕaral ni Parí Salví, pumaroon din, sa pagpapatotoo niya nŕ cagalinŕan nŕ canyang loob at nŕ cung mangyayari, macapanghiganti siyá sa mŕa pagbibigay galit na sa canyáy'y guinawà nŕ cura. Sa calakhán nŕ pagcábantog ni Parí Dámaso'y ipinag-páuna na nŕ corresponsal

ang pagsúlat namamatnugot n̄ pamahayagan n̄ sumúsunod:

"Alinsunod sa aking ipinagpáuna na sa inyo sa waláng wastô cong m̄ga talata cahapó'y gayón n̄ga ang nangyari. Nagcamít cami n̄ tanġing capalarang mápakinggan ang totoong cagalanggalang na si Pári Fray Damaso Verdolagas, na nagcurang malaon sa bayang itó, at n̄gayó'y inilipat sa lálóng malaki, bílang ganting pala sa canyang mabuting pagtupad sa canyang m̄ga catungculan. Lumagáy ang maningning na mananalumpati n̄ m̄ga mahal na bagay sa paaralang Espiritu Santo ang nagtuturo, at nagsaysay n̄ carikitdikitan at cálalim-lalimang sermon, na nagbigay cabanalan sa madlá at pinagtakhán n̄ lahát n̄ m̄ga binyágang naghihintay n̄ boong pagmimithi n̄ pagsilang sa lubhang mapagbungang m̄ga labi n̄ nacaguiguinhawang bucál n̄ waláng hanggáng-búhay. Cadakilaan sa m̄ga cahulugan, capanġahasan sa m̄ga munacalá, m̄ga bagong pananalitá, cagandahan sa anyô, catutubong m̄ga galaw, pagsasaysay na carapatdugód, calusugán n̄ m̄ga adhicá, nárito ang m̄ga híyas n̄ Bossuet na castilá, na talagáng carapatdapat n̄ga ang canyáng malaking pagcábantog hindi lamang sa m̄ga marurunong na m̄ga castila, cung di naman sa m̄ga waláng pinag-aralang m̄ga "indio" at sa m̄ga mapanglinlang na m̄ga anác n̄ "calanġitang imperio" (imperio n̄ cainsican)."

Gayon man, unti n̄ mapilitan ang mapagcatiwalang corresponsal na canyang sirain ang calahatlahatan niyang sinulat. Idinaraing ni Pári Damaso ang isáng magaang na sipóng canyang nasaguip n̄ gabing nagdaan: pagcatapos na siya'y macapagcantá n̄ masasayang m̄ga "petenera", (caraniwang kinacanta sa m̄ga lalawigang andalus, sa España), siya'y uminóm n̄ga tatlong vásong sorbete at sandali siyang nanood n̄ pinalalabas sa teatro. Dahíl sa bagay na ito'y ibig sana niyang magbitiw n̄ pagca tagasalitá n̄ m̄ga wicà n̄ Dios sa m̄ga tao, n̄uni't sapagca't waláng ibáng makitang nacacaalam n̄ búhay at m̄ga himalá ni San Diego,—túnay n̄ga't natátalos ang m̄ga bagay na itó n̄ cura, n̄uni't kinacailanġang siya'y magmisa,—pinagcasisahan n̄ ibáng m̄ga fraile na walá n̄ gagaling pa sa t̄nig n̄ voces ni Pári Dámaso, at lubhang túnay na cahinahinayang na huwag italumpati ang totoong mainam na sermóng gaya na n̄ga n̄ naisulat at naisaulo na. Dahil dito'y ang babaeng dating tagapag-inġat n̄ susi'y siya'y ipinaghandá n̄ m̄ga limonada, pinahiran ang canyang dibdib at liig n̄ m̄ga unguente at m̄ga lanġis, binalot siya n̄ maiinit na m̄ga cúmot, siya'y hinilot at iba pa. Uminóm si Pári Dámaso n̄ hiláw na itlóg na binati sa álac, at sa boong umaga'y hindi nagsalitá at hindi man lamang nag-agahan; bahagyá na uminóm n̄ isáng vasong gatas, isáng tazang chocolate at lalabin-dalawang biscocho, na anó pa't tiniis niya n̄ boong cabayanihang huwag cumain n̄ isáng sisiw na frito at calahating quesong gawang Laguna, na canyang kinaugaliang canin pagcacaumaga, sapagca't ayon sa canyang catiwalang babae, maaaring macapagpaubó ang sisiw at ang queso, dahil sa capuwá may asin at may tabá.

Páhiná 246

—¡Guinágawá ang lahat n̄ itó't n̄ camtan natin ang calanġitan at magbalíc loob tayo!—ang sabi n̄ m̄ga Hermana n̄ V.O.T., n̄ caniláng maalaman ang ganitóng canyáng m̄ga pagpapacahirap.

—¡Siyá'y pinarurasahan n̄ Virgen de la Paz!—ang ibinúbulong naman n̄ m̄ga Hermana n̄ Santisimo Rosario, palibhasa'y hindi nilá maipatawad ang canyang pagkiling sa canilang m̄ga caaway na capuwá babae.

Lumabás ang procesión pagca alas ocho y media sa lilim n̄ m̄ga toldang lona. Nacacahawig din n̄ guinawá, cahapon, бага man may isáng bagay na nabago: ang m̄ga Hermano n̄ V.O.T., na m̄ga matatandang lalaki't babae, casama ang iláng m̄ga dalagang patungó na sa pagtandá, ang pananamit na dalá'y mahahabang hábitong guingón: damít na guingóng magaspáng ang sa m̄ga mahihirap, at ang sa m̄ga mayayama'y guingóng sutlá, sa macatuwid бага'y ang tinatawag na "guingóng franciscano", sa pagca't siyang lalong caraniwang gamitin n̄ m̄ga cagalanggalang na m̄ga fraileng franciscano. Ang lahat n̄ m̄ga mahal na hábitong iyó'y m̄ga dalísay, sa pagca't pawang galing sa convento sa Maynilá, na siyang kinucunan n̄ m̄ga mamamayan sa limós na ang capalit ay salapíng isinasang-ayon sa t̄ning na halagang hindi natatawaran, cung bagá mangyayaring sabihing cawanġis n̄ sa isáng tindahan. Ang halagang itóng hindi nababawasa'y mangyaring maragdagan, n̄uni't hindi nababawasan. Tulad sa m̄ga habitong itó'y nagbibili n̄ gayón ding m̄ga hábito sa monasterio n̄ Santa Clara, na tagláy, bucód ang m̄ga tanġing biyayang nacapagbibigay n̄ maraming m̄ga indulgencia sa m̄ga patáy na pinagsasaputan, ang biyayang lalò pa manding tanġi: na lalò pang mahál ang halagá paga lalong lumà, gulanit at hindi na magagamit. Itinititit namin itó at baca sacaling banal na bumabasang nagcacailanġan n̄ gayóng m̄ga mahál na "reliquia" (anó mang bagay na guinamit ó linangcáp na n̄ga ibá), ó baca caya may matalas na isip casam-ang mámumulot n̄ m̄ga basahang taga Europa, na ibig yumaman sa pagdadalá sa Filipinas n̄ isáng "cargamento" (maraming yácos na catatagang lúlan sa isáng daóng) n̄ m̄ga hábitong masurot at malibág, sa pagca't nagcacahalagá n̄ labíng anim na píso ó higit pa, ayon sa calakhán n̄ pagcalibaguing humiguít cumulang.

Páhiná 247

Nacapatong si San Diego de Alcalá sa isáng carrong napapamutihan n̄ m̄ga planchang pílac na nabuburdahan. May malaking capayatán ang Santo, garing mulá sa úlo hanggáng bay-awang, magagalitín at nacacaaalang-alang ang anyô n̄ pagmumukhá, бага mán culót ang buhóc sa úlo, na catulad n̄ m̄ga ita. Sutlang raso na nabuburdahan n̄ quintô ang canyáng pananamit.

Sumusunod ang ating cagalang-galang na Amang si San Francisco, pagcatapos ay ang Virgeng gaya cahapon, ang caibhán lamang ay si Pári Salví n̄gayón ang sumasailalim n̄ palio at hindi ang makisig na si Pári Sibyla na mainam cumiyá. N̄uni't cung di tagláy ni Pári Salví ang magandang anyô ni Pári Sibyla, datapuwa't nagcacanlalabis naman sa canyá ang pagca anyóng banál: nacatunġó ang m̄ga matá; nacadoop ang m̄ga camay na ang anyó'y matimtiman at lumalacad na nacayucód. Ang m̄ga may dalá n̄ palio'y yaón ding dáting m̄ga cabeza de

barangay, na nagpapawis n̄g boong ligaya, sa caniláng panunungcól na nakikisacristán, bucód sa silá'y maniniñil n̄g buwis, manunubos n̄g m̄ga taong lagalág at m̄ga dukhâ, sa macatuwid baga'y m̄ga Cristong nagbibigay n̄g dugô dahil sa m̄ga casalanan n̄g m̄ga ibá. Ang coadjutor, na nacasobrepelliz, ay nagpaparoo't parito sa iba't ibáng m̄ga carro, na dalá ang incensario, at canyáng manacnacang hinahandugan n̄g úsoc nitó ang panğamoy n̄g cura, na pagca nagcacagayo'y lalong lalong n̄g nagmumukhang caaway n̄g tawa at magagalitín.

Dahándahán n̄ga at matimtiman ang lacad n̄g procesión inaabayan n̄g ugong n̄g m̄ga bomba at n̄g tinig n̄g m̄ga cantá at músicang tungcol sa relijióng ilinalaganap sa impapawid n̄g m̄ga banda n̄g músicang sumusunod sa licurán n̄g bawa't carro. Samantala'y napakasipag na totoo ang pamamahagui n̄g Hermano Mayor n̄g malalaking m̄ga candila, na ang marami sa m̄ga nakipagprocesio'y nag-uwi sa canilang m̄ga bahay n̄g maipag-iilaw sa apat na gabi samantalang nanğagsusugál. Nagsisiluhód n̄g boong gálang ang m̄ga nanonood pagca nagdaraan ang carro n̄g Ina n̄g Dios at nanğagdarasal silá n̄g taimtim sa loob n̄g m̄ga Sumasampalataya ó n̄g m̄ga Aba pô.

Páhiná 248

Tumiguil ang carro sa tapát n̄g isáng báhay na sa m̄ga bintanang napapamutihan n̄g maririkit na m̄ga pangsampáy (colgadura) ay nacasunğaw ang Alcalde, si capitang Tiago, si María Clara, si Ibarra, ilang m̄ga castilà at m̄ga dalaga; nágcataong tumungháy si Pári Salví, datapuwa't hindí gumawâ n̄g cahi't munting kilos na magpahalatang siya'y bumabati ó nakikilala niyá silá; ang tanğing guinawâ niyá'y lumindíg lamang, tinuid ang catawán at sa gayo'y sumabalicat niyá n̄g lalong caayusan at gandá ang "capa pluvial."

Sa dacong ibabâ n̄g bintana'y may isáng dalagang nacalúlugód ang gandá n̄g mukhâ, mahalagá ang suut na damít at may kílic na isáng musmós na lalaki. Marahil siyá'y sisiwa ó taga pag-alagà lamang, sa pagca't ang sanggól na iyó'y maputi at mapulá ang buhóc, samantalang ang dalaga'y caymangguí at mahiguít pa sa caitimán n̄g azabache ang canyáng m̄ga buhóc.

Pagcakita sa cura, iniunat n̄g musmós ang canyáng maliliit na bísig, tumawa niyáng táwang hindí nacapagbibigay sákit at hindí namán pighati ang nacapagpapatawá, at sumigáw n̄g pautál sa guitna n̄g isáng sandalíng catahimican: ¡Tá ...tay! ¡Tatay! ¡Tatay!

Kinilabutan ang dalaga, dalidaling inilagay ang canyang camay sa ibabaw n̄g bibig n̄g sanggól na lalaki at patacbóng lumayô roong taglay ang totoong malaking cahihiyan. Umiyác ang bátà.

Nanğagkindatan ang m̄ga mapaghinala, at nanğagsinğití ang m̄ga castilang nacamasid n̄g gayóng maicling pangyayari. Naguing pulá ang catutubong pamumutla ni Pári Salví.

At gayón ma'y wala sa catuwiran ang táo: hindí man lamang nakikilala n̄g cura ang babaeng iyón, siya'y taga-ibang bayan.

Páhiná 249

XXX.

SA SIMBAHAN.

Mulá sa isá hanggang sa cabiláng dúlo'y punô ang camálig na ípinalalagá'y n̄g m̄ga táong yaó'y bahay n̄g Lumaláng sa lahát.

Nanğagtutulacán, nagsisicsican, nanğagdudurugan ang isá't isá, at nanğagdarainğan ang iláng lumálabas at ang maraming nagsisipasoc. Malayò pa'y iniunat na ang camáy sa pagbabasâ n̄g m̄ga dalirì n̄g túbig na bendita, n̄guni't caguinsaguinsa'y dumárating ang isáng álon n̄g pagtutulacán at napapalayô ang camay: Naririnğig pagca nagcacagayon ang isáng ángil, nagmúmura ang isáng babaeng nayapacan, datapuwa't hindí tumitiguil ang pagtutulacán. Ang iláng matandang lalaking naisasawsaw ang m̄ga dalirì sa tubig na iyóng culay pusalí na, palibhasa'y naghúgas n̄g camáy roon ang boong báyan, bucód pa sa m̄ga taga-ibáng báyang doo'y dumarayo, ipinapahid ang túbig na iyón n̄g boong pamimintacasi, baga mán sila'y nahihirapan dahil sa casicpán, sa caniláng bátoc, sa puyó, sa noo, sa ilóng, sa babà, sa dibdib at sa púsod, sa caniláng pananalig na sa gayo'y caniláng nabebendita ang m̄ga bahaguing iyón n̄g catawán, bucód sa hindí silá magcacasakit n̄g paninigás n̄g liig, n̄g sakít n̄g úlo, n̄g pagcatuyô, n̄g hindí pagcatúnaw n̄g kinacain. Ang m̄ga cabataan, marahil sa sila'y hindí totoong masasactín ó baca cayâ naman hindí silá naniniwala sa mahal na gamót na iyón, bahagyâ na niláng binabasâ ang cáduloduluhan n̄g caniláng daliri—at n̄g walang anó mang masabi sa canilá ang m̄ga mapamintacasing tao,—at cunuwa'y canilang ipinapahid sa caniláng noó, na, ang catotohana'y hindí nilá isinasayad. "Marahil n̄ga'y bendita ang túbig na iyán at taglay ang lahát n̄g m̄ga sinasabi",—ang iniisip marahil n̄g sino máng dalaga,—"n̄guni't may isáng culay na" ...!

Bahagyâ na macahinğá roon, mainit at amóy háyop na dalawá ang paa; datapuwa't catumbás n̄g lahá't n̄g pagcacahirap na iyón ang magsesermong as sermông yao'y dalawang daa't limampung piso ang bayad n̄g bayan. Ito ang sinabi n̄g matandang Tasio.

Páhiná 250

—¡Dalawang daa't limampung piso ang bayad sa isang sermôn! ¡Isá lamang táo at sa minsan lamang na paggawâ! ¡Ang icatlóng bahagui n̄g ibinabayad sa m̄ga comediante na mangagpapagal

sa loob n̄g tatlong gabí!... ¡Tunay n̄ga marahil na cayo'y mayayaman!

—¿At bakit namán mawawanġis ang bagay na iyán sa isáng comedia?—ang isinagót na masamá ang loob n̄g mapúsoc na maestro n̄g m̄ga Hermano n̄g V.O.T.; ¡nacahuhulog n̄g m̄ga caluluwa sa infierno ang comedia, at nacapapasalanġit ang sermón! Cung huminġi siyá n̄g sanglibo'y babayaran din namin, at kikilalanin pa namin utang na loob ...

—¡Cahi ma't comedia, cung sa ganáng akin!—ang isinisigaw naman sa galit n̄g isá.

—¡Naniniwalà acó, palibhasa'y magalíng na totoo ang inyóng pagca unawà sa kinauuculan n̄g comedia at n̄g sermón!

At yumao ang pusóng, na hindí inalumana ang guinagawâ n̄g magagaliting maestro na m̄ga paglait at masasamang húlang mangyayari sa daratning búhay ni matandáng Tasio sa hinaharâp na panahón.

Samantalang hinihintay ang Alcalde, nágpapawis at naghihicab ang m̄ga tao; iguinagalaw sa hanġin ang m̄ga paypáy, m̄ga sombrero at m̄ga panyô; nanġagsisigawan at nanġag-iiyacan ang m̄ga batà, bagay nagbibigay pagál sa m̄ga sacristan na pagpapalabas sa m̄ga batang iyón sa simbahan. Ang gawáng ito'y siyang umaakit sa pagdidilidili n̄g matalas na caisipan at malumanay na maestro n̄g Cofradía n̄g Santísimo Rosario:

—"Pabayaan ninyóng lumapit sa akin ang m̄ga báta," anáng áting Panġinoong Jesucristo, n̄guni't dito'y dapat n̄g unawaing yaó'y ucol lamang "sa m̄ga batang hindí umiiyac."

Ganitó ang sinasabi n̄g isá sa m̄ga matatandang babaeng nanánamít n̄g guingón, si Hermana Pute bagá, sa isáng babaeng may anim na taón na ang gúlang na canyáng apó, na nacaluhód sa canyáng tabi:

—¡Condenada! ¡tahimic mo ang iyóng isip, at macaririnig ca n̄g isáng sermóng gáya n̄g sa Viernes Santo!

At sacâ pinacacurotcurót, na anó pa't pinucaw ang cabanalan n̄g batang babae, na ikinibit ang mukhâ, pinahabà ang n̄gúso at pinapagcunót ang m̄ga kilay.

Humihimláy ang iláng m̄ga lalaking nacapaningkayád sa tabí n̄g m̄ga confesionario. Ang acalà n̄g ating matandang babaeng nagnġunġunġuya n̄g m̄ga dasal at pinatatacbó sa canyáng m̄ga dalìri ang m̄ga butil n̄g canyáng cuintás, na ang guinágawang pagtanġô n̄g isáng matandáng lalaking malaki ang pag-aantoc, ay talagáng gayón ang lalong magalíng na pagsang-ayon sa m̄ga calooban n̄g Lanġit, caya't ang guinawâ niya'y untitunti niyáng guinagád ang gayóng anyô.

Páhiná 251

Na sa isáng sùloc si Ibarra; nacaluhód si María Clara sa malapit sa altar mayor, sa isáng lugar na nagmagandang loob ang curang paalsan n̄g m̄ga tao sa pamamag-itan n̄g m̄ga sacristán. Nacaupô si capitang Tiagong nacasúot n̄g frac sa isá sa m̄ga bangcóng laan sa m̄ga pinunò, dahil sa bagay na itó'y ang isip n̄g m̄ga insíc na sa canyá'y hindí nacakikilala'y gobernadorcillo rin siyá cayá't hindí nanġanġahás na sa canyá'y lumapit.

Sa cawacasa'y dumating ang Alcalde na casama ang canyáng Estado Mayor, (ang m̄ga guinoong sa canyá'y umaacbay), doon sa sacristía silá nagmulà at siyá'y lumucloc sa isá sa m̄ga maiinam na m̄ga sillóng nacapatong sa ibabaw n̄g isáng alfombra. Pangdakilà ang casuutan n̄g Alcalde at sa canyá'y nacalagáy ang banda ni Cárlos III at apat ó limáng m̄ga condecoración (m̄ga saguisag na inilalagáy sa dibdib, tandâ n̄g sa nagdadala'y pagbibigay unlác n̄g isáng hari ó n̄g cataastaasang pûnò sa isáng nación.)

Hindí siyá nakikilala n̄g bayan.

—¡Abá!—ang bigláng sinabi n̄g isáng tagabukid; ¡isáng civil na nacasuot comediante!

—¡Tangá!—ang isinagót n̄g canyáng calapit at siyá'y sinicó;—iyán ang principe Villardo na ating nakita cagabí sa teatro!

Tumaas n̄gâ ang calagayan n̄g Alcalde sa m̄ga matá n̄g báyan at siyá'y ipinalagay na encantadong principe, na nácapanalo sa m̄ga gigante.

Nagpasimula ang misa. Nagsitidindig ang m̄ga nauupô, ang m̄ga natutulog ay nanġáguisíng dahil sa cacacampanilla at sa matunóg na voces n̄g m̄ga cantór. Tila totoong natutuwâ si Pári Salví, бага man siyá'y may mukhang walang caibigan, sa pagca't sa canyá'y naglilingcód na diácono at subdiácono ang dalawá pa namáng agustino.

Bawa't isáy nāgcantâ, n̄g dumatíng ang úcol na panahón, бага man humiguít cúmulang na nagdaraan sa ilóng ang caniláng voces at malabò ang panġunġusap, liban na lamang sa nagmimisa na may pagca nanġinġinig ang voces at hindí mamacáilang nasirâ ang tono, na anó pa't malaki ang ipinagtataca n̄g m̄ga táong sa canyá'y nacakikilala. Gayón ma'y gumágalaw siya n̄g makinig na anyô at hindí nag-aang-ang; ikinácanta ang "Dominus vobiseum" n̄g taimtim sa loob, ikinikiling n̄g caunti ang úlo at tumitinġala sa "boveda," (bubunġan n̄g simbahan). Sa pagmamasid n̄g pagtanggáp niyá n̄g asó n̄g incienso, masasabing totoo n̄gâ ang sabi ni Galeno, na naniniwaláng pumapasoc daw ang úsoc sa bao n̄g úlo, pagcaraan sa bútas n̄g ilóng na ang tulóy ay sa salaang but-ó, sa pagca't siya'y lumilindig, iniling-ay ang úlo sa lícod, pagcatapos ay lumalacad na patunġó sa guitná n̄g altar n̄g lubháng malakíng pagmamakisig at caguilasan, hanggang sa acalain ni capitán Tiagong daig niya sa cagalingġang cumiyà ang comedianteng insíc n̄g gabing nagdaang nacadamít emperador, may pintá ang mukhâ may maliliit na bandera sa

Páhiná 252

licód, ang balbás ay buntót n̄g cabayo at macapal ang "succlas" n̄g sapín.

—Hindî n̄gâ mapag-alinlanġanan, higit ang camahalang umanyô n̄g isáng cura namin cay sa lahat n̄g m̄ga emperador.

Sa cawacasa'y dumating ang pinacananasang sandali na marinig, na si Páři Dámaso. Nanġagsiupô sa caniláng m̄ga sillón ang tatlóng sacerdote, na ang anyó'y nacapag-bibigáy ulirán sa cahinhinan, ayon sa sasabihin marahil n̄g may malinis na caloobang "corresponsal;" tinularan silá n̄g Alcalde at ibá pang m̄ga taong may vara at may bastón; humintô ang música:

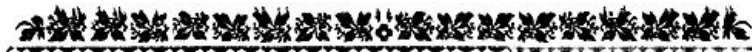
Pamucaw ang paghaliling iyón n̄g catahimican sa úgong sa ating matandáng Hermana Pule, na humihilic na, salamat sa música. Túlad cay Segismundo ó gaya n̄g "cocinero" sa kinathang búhay ni Dornroscheu, ang unang guinawa pagcaguisang ay tuctucan ang canyáng apóng babae, na nacatulog din. Ito'y umatunġal, datapuwa't pagdaca'y nalibang n̄g makitang nagdaragoc sa dibdib ang isang babae sa lubós na pananalig at sa caalaban n̄g loob.

Pinagsicapan n̄g lahat na maipacaguinhawa n̄g anyô; naningcayad ang m̄ga waláng bangcô, umupô sa lupà ó sa caniláng sariling paa ang m̄ga babae.

Tináhac ang caramihan ni Páři Dámaso, na pinanġunġunahan n̄g dalawáng sacristan at sinusundan n̄g isáng capuwa niya fraileng may daláng isáng malaking cuaderno. Nawala siyá pagpanhíc sa hagdanang palicawlicaw, n̄guni't pagdaca'y mulíng sumipót ang canyáng mabilog na úlo, pagcatapos ay ang canyáng macacapal na bátoc at sumunod agad-agad ang canyáng catawan. Tuminġin sa magcabicabila n̄g boong capanatagan n̄g loob at uubo-ubó; nakita niya si Ibarra. Ipinahiwatig niya sa isáng tanġing kiráp, na hindî calilimutan sa canyáng m̄ga pananalanġin ang casintahan ni María Clara; tinitigan n̄g tinġing may towa si Páři Sibyla at saca niya sinulyap n̄g tinġing calakip ang pagpapawalang halagá si Páři Manuel Marsing cahapo'y nagsermón. N̄g matapos ang ganitóng pagsisiyasat; liningon ang casama n̄g paalimís at sa canyá'y sinabi: "Magpacatalino, capatid!—Binucsan nitó ang cuaderno.

Páhiná 253

Datapuwa't carapatdapat na isaysay sa isáng bahaguing bucód ang sermóng itó. Isáng binatang nag aaral n̄g panahóng iyón n̄g taquigrafia at malaking totoo ang pagcalugód sa m̄ga dakilang mananalumpati ang siyáng umalalay n̄g pagtititic samantalang nagsasaysay si Páři Dámaso; at salamat sa ganitóng guinawa'y mailalagdâ namin dito ang isáng bahagui n̄g panġanġaral tungcól sa religión sa m̄ga lupaing iyón.

Páhiná 254

XXXI.

ANG SERMON.

Nagpasimulâ si Páři Dámaso, n̄g madalang at mahinang panġunġusap:

"Et spiritum tuum honum dedisti, qui doceret eos, et manna tuum non prohibuisti ab ore eorum, et aquam dedisti eis in siti".—"At ibinigay mo sa canilá ang espíritu mong magaling upang caniláng iturò at hindî mo inalís sa caniláng bibig ang iyóng maná at binigyán mo silá n̄g tubig sa caniláng pagcauhaw!"

"M̄ga salitang ipinanġusap n̄g Panġinoon sa pamamag-itan n̄g bibig ni Esdras, icalawáng aclát, icasiyám na bahagui, icadalawampong tulâ."

Sa udyóc n̄g pangguiguilalás ay sinulyáp ni Páři Sibyla ang nagsesermón; namutla at lumunoc n̄g laway sa Páři Manuel Martin: marikit ang sermóng iyón cay sa canyáng sermón.

Ayawan cong nahiwatigan ni Páři Dámaso ang gayóng bagay ó baca cayâ naman talagang namamaos pa, datapuwa't ang guinawa niya'y umubóng macailan at ikinapit ang dalawang camáy sa palababahan n̄g púlpitong mahal. Sumása tapat n̄g canyáng úlo ang Espiritu Santo na bago lamang capípinta: maputi, malinis at culay rosa ang maliliit na paa at ang tucâ.

"¡Cárilagdilagang Guinoo (sa Alcalde), cábanalbanalang m̄ga sacerdote, m̄ga cristiano, m̄ga capatid cay Jesucristo!"

Gumawa rito n̄g dakiláng paghintô, at maling inilacad niya ang canyáng paninġin sa m̄ga nakikinig, at sa canya'y nacagalác ang pag-ulinig sa canya at canilang taimtim na pagtahimic.

Wicang castilà ang unang bahagui n̄g canyáng sermón at wicáng tagalog ang icalawang

Pagcatapos n̄ m̄ga ¡oh! at ô n̄ paghinto dakilang iniunat niya ang canyang canang camáy sa dacong altar at tumitig sa Alcalde, naghalukipkip pagcatapos, na waláng anó mang sinasabi; n̄guni't caguinsaguinsa'y inihalili sa mahinhing kilos ang cagalawán, iniling-ay sa licód ang úlo, itinuró ang dacong pintóng malakí na pinutol ang hanġin sa pamamag-itan n̄ taguiliran n̄ camáy n̄ boong cabilísán, hanggang sa acalain n̄ m̄ga sacristang ang cahulugán n̄ gayong galáw ay ipinag-uutos sa caniláng isará ang m̄ga pinto, at gayón n̄ga ang caniláng guinawâ; nagdamdam ligalig ang alférez at nag-alinlanġan cung siyá'y lálabas ó hindí; datapuwa't nagpapasimulá na ang nagsesermón n̄ pananalitang malacás, punô at mataguinting; tunay n̄ga palá namáng totoong matalinò sa panggagamót ang dating canyáng tagaalang babae.

"¡Nagniningning at cumikislap ang altar, malapad ang malaking pintô, ang hanġin ang sasacyan n̄ santong wica n̄ Dios na búbucal sa aking bibig, pakinggán n̄ga ninyó n̄ m̄ga pangdinġig n̄ caluluwa at n̄ púsò at n̄ hindí manġalaglag ang m̄ga salitá n̄ Panġinoon sa lupang batuhán at canin n̄ m̄ga ibon sa Infierno, cung dí ang cayó'y lumagó at sumibol na catulad n̄ isáng santong binhí sa lináng n̄ ating cagalanggalang at huwad sa serafing Amáng si San Francisco! Cayóng m̄ga malalaking macasalanan, m̄ga bihag n̄ m̄ga moro n̄ cálolowa, na siyang lumalaganap sa m̄ga dagat n̄ waláng hanggang búhay, na pawang nacalulan sa macapangyarihang m̄ga sasacyán n̄ sa táong catawán at n̄ m̄ga lugód sa búhay na itó, cayóng hindí magcandadala n̄ m̄ga tanicalá n̄ mahahalay na hilig at n̄ m̄ga calibugan, at nanġagsisigaod sa daóng n̄ taga Infiernong si Satán, masdán ninyó riyan n̄ mapitagang pagcahiyâ ang tumutubós sa m̄ga cálolowa sa pagcabihag n̄ demonio, ang matapang na Gedeón, ang malacás na loob na David, ang mapagwaguing Roldan n̄ cacristianohan, ang tagalanġit na guardia civil, na higuít ang catapanġan sa lahat n̄ m̄ga guardia civil cahi't pagsamasamahin ang m̄ga guardia civil n̄gayón at ang sa búcas pa".—(Pinapagcunót n̄ alférez ang noo)—"Siya n̄gâ, guinoong alférez, higuít ang canyáng tapang at lacás, na cahi't walâ siyáng fusil cung di isáng cruz na cahoy, canyáng guinágahis n̄ boong cabayanihan ang walang hanggang tulisán n̄ m̄ga cadilimán, at gayón din ang lahát n̄ m̄ga cacampí ni Luzbel, at cung dí lamang hindí nanġamamátay ang m̄ga espíritu, siláng lahat ay nanġalipol na magpacailan man! Ang caguilaguilalás na laláng na itó n̄ Dios, itóng hindí mapaglíríp na himalâ ay ang maluwalhating si Diego de Alcalá, na, gamamit acó n̄ isáng pagsusumag, sa pagca't nacatutulong na magalíng ang m̄ga pagsusumag sa pagca unawâ n̄ m̄ga bagay na hindí mapag-abót n̄ isíp, ayon sa wicâ n̄gâ n̄ ibá, sinasabi co n̄ga na ang dakilang santong itó'y isáng catapustapusang cawal, isáng "ranchero" (tagapagpacain) lamang sa aming lubháng macapangyarihang hucbóng pinag-úutusan n̄ aming tulad sa serafing Amáng si San Francisco, na siyang ikinararanġal cong kinapapanigang acó'y cabo ó sargento sa talaga't awâ n̄ Dios."

Ang m̄ga hanġal na "indio", ayon sa sabi n̄ "corresponsal", walang nábingwit sa sinaysay na iyón, liban na lamang sa m̄ga salitang "guardia civil", "tulisán", "San Diego" at "San Francisco"; namasid nilá ang pagsamâ n̄ mukhá n̄ alférez, ang anyóng bayani n̄ nagsesermón, at sa gayo'y inacala niláng kinagagalitan n̄ Pári ang alférez dahil sa hindí niyá inuusig ang m̄ga tulisán. Si San Diego at si San Francisco ang gaganap n̄ bagay na iyón, at silá n̄ga ang túnay na macagagawa, tulad sa pinatototohanan n̄ isáng pinturang na sa convento n̄ Maynila, na sa pamamag-itan lámang n̄ canyáng cordón ay nahadlanġan ni San Francisco ang paglúsob n̄ m̄ga insíc n̄ m̄ga unang taón n̄ pagcatuclás sa Filipinas n̄ m̄ga castila. Hindí n̄ga cacaunti ang catuwaang tinamó ó n̄ m̄ga namimintacasi, kinilala niláng utang na loob sa Dios ang ganitóng túlong, at hindí silá nag-aalinlanġan sa paniniwalang pagca walâ n̄ m̄ga tulisán, ang m̄ga guardia civil naman ang lilipulin ni San Francisco. Lalong pinagbuti n̄ga nilá ang pakikinig, sinundan nilá ang m̄ga sinasaysay ni Pári Dámaso, na nagpatuloy n̄ pananalitá:

"Cárilagdilagang guino: Ang malalaking m̄ga bagay talagáng malalaking m̄ga bagay cahi't na sa tabí n̄ m̄ga maliliit, at ang m̄ga maliliit cailan ma'y maliliit din na sa siping man n̄ m̄ga malalaki. Itó ang sabi n̄ Casaysayan, (Historia), at sa pagca't ang Casaysayan, sa sandaang palo'y isá lamang ang tumatamá, palibhasa'y bagay na gawâ n̄ m̄ga tao, at ang m̄ga tao'y nagcacamaling "errare es hominum" ayon sa sabi ni Ciceron, ang may dilâ ay nahihidwâ, ayon sa casabihan sa aking bayan, ang nangyari'y may lalong malalalim na catotohanang hindí sinasabi n̄ Historia. Ang m̄ga catotohanang itó, Cárilagdilagang Guino, ay sinabi n̄ Espíritu Santo, sa canyáng cataastaasang carununġang cailan ma'y hindí naabót n̄ pag iisip n̄ tao mulá pa sa m̄ga panahón, ni Séneca at ni Aristóteles, iyang m̄ga pantás na m̄ga fraile n̄ unang panahón hanggang sa macasalananang m̄ga panahón natin n̄gayón, at ang m̄ga catotohanang itó'y hindí n̄gâ ibá cung di hindí palaguing ang m̄ga maliliit na bagay ay maliliit n̄ga, cung di pawang malalakí, hindí cung isusumag sa m̄ga mumuntí, cung di cung isusumag sa lalong malalakí sa lúpâ at sa lanġit at sa hanġin at sa m̄ga panġanurin at sa m̄ga tubig at sa alang-alang at sa buhay at sa camatayan.

—¡Siya nawa!—ang isinagót n̄ maestro n̄ V.O.T., at saca nagcruz.

Ibig ni Pári Dámasong papangguilalasin ang m̄ga nakikinig sa ganitóng anyô n̄ pananalitáng canyáng napag-aralan sa isáng dakilang tagapagsermón sa Maynilá, at siya n̄gang nangyari, na sa pagcápatanġa sa gayóng caraming m̄ga catotohanan, kinailanġan niyang dunggulín n̄ paa ang canyáng "espíritu santo" (ang fraile bagáng sa canyá'y tagadictá) upang sa canyá'y maipaalaala ang canyáng catungculan.

—Maliwanag na nakikita n̄ inyóng m̄ga matá!—ang sinabi n̄ "espíritu" búhat sa ibabá.

"Maliwanag na nakikita n̄ inyóng m̄ga matá ang sumasacsing ganáp at napapaukit na itóng waláng hanggáng catotohanang naalinsunod sa Filosofía! Maliwanag na nakikita iyáng áraw n̄

mğa cabanalan, at sinabi cong áraw at hindi buwán, sa pagca't waláng malaking carapatang numingning ang buwán sa boong gabí; sa lupà nğ mğa bulág ang dalawáng mata'y hari ang bulág ang isáng matá lamang (nacapangyayari sa bayan nğ mğa hanğal ang may caunting dunong na pinag-aralan); mangyayaring numingning ang isáng ilaw cung gabí, ó ang isáng maliit na bituin; ang lalong mahalaga'y ang macapagningning cahi't catanghaliang tulad sa guinagawâ nğ áraw: ¡ganitó nğa ang pagningning nğ capatid na si Diego cahi't sa guitna nğ lalong mğa dakilang santo! ¡Nariya't nacahayág sa inyóng mğa matá, sa inyóng pusóng na hindi pananampalataya sa uliráng gawâ nğ Cataastaasan upang mabigyáng cahihiyan ang lalong mğa dakila sa lupà; oo, mğa capatid co, hayag, hayag sa lahát, hayag!"

Nagtindíg ang isáng lalaking namumutlà at nanginginig at nagtagò sa isáng confesionario. Siya'y isáng maglalacò nğ álac na nag-aagaw-tulog at nananag-inip na hinihinğan siyá nğ mğa caribinero nğ "patente" na hindi niyá taglay. Hindi na raw siyá umalís sa canyáng pinagtaguan hanggang sa hindi natapos ang sermón. [258]

—"Mapagpacumbabà at maligpiting santo, ang iyóng cruz na cáhoy"—(ang dalá nğ larawan ni San Diego'y cruz na pilac),—"ang iyóng mahinhing hábito'y pawang nagbibigay danğal sa dakilang si Francisco, na camí canyáng mğa anac at nakikiwanğis sa canyáng mğa guinagawâ! Inilalaganap namin ang layong santong lahi sa boong daigdig, sa lahát nğ mğa suloc, sa mğa ciudad, sa mğa bayan at hindi namin tinitinğî ang maputi sa maitim"—(piniguil nğ Alcalde ang canyáng paghinğa)—"sa pagtitiis nğ hindi pagcain at nğ mğa pagpapacahirap, santong lahi mo na sa pananampalataya at sa religióng may taglay na sandata"—(¡Ah! ang hiniñgá nğ Alcalde)—"na pinapananatili ang sangcataohan sa matatag na calagayan at pumipiguil na mabulíd sa malalim na banğin nğ capahamacán!"

Páhiná 258

Untiunting naghihicab ang mğa nakikinig, sampo ni capitang Tiago: Hindi pinakikinggan ni María Clara ang sermón: nalalaman niyang malapit sa canyáng kinalalagyán si Ibarra at siyáng sumasaisip niya, samantalang siyá'y nag-aabanico at canyáng minámasdan ang toro nğ isá sa mğa Evangelista, na waláng pinag-ibhán sa anyó nğ isáng calabaw na maliit.

"Dapat nating masaulong lahát ang mğa Santong Casulatan, ang búhay nğ mğa santo, at sa ganitó'y hindi co kinacailanğang sa inyó'y manğaral, mğa macasalanan; dapat ninyóng maalaman ang mğa bagay na itóng totoong mahalagá at kinacailanğang gaya nğ pagcasaulo sa Ama namin, bagá man nacalimutan na ninyó itó at nagbubuhay protestante ó hereje na cayó, na hindi nagsisigalang sa mğa ministro (cawaní nğ Dios, na gaya nğ mğa insíc), nğuni't cayó'y manğagpapacasama, lálò nğ manğapapahamac cayó, mğa sinumpa!"

—Abá, cosa ese pale Lámaso, ese! (Abá anó ba namán ang pári Dámasong iyán)—ang ibinulóng nğ insíc na si Cárlos, na iniirapan ang nagesermóng nagpapatuloy nğ mğa pananalitáng naiisip niya nğ sandalíng iyón, at nagbúbubuga siyá nğ mğa licaw-licaw na mğa paglait at pagmumurá.

¡"Mamamatáy cayóng hindi macapagsisisi nğ inyóng mğa casalanan, mğa lahi nğ mğa hereje! Mulá pa rito sa lupa'y pinarurusahan na cayó nğ Dios nğ mğa pagcapiit at pagcabilanggò! ¡Ang mğa mag-amag-anac, ang mğa babae ay dapat lumayò sa inyó: dapat cayóng bitayíng lahát nğ mğa namummunò at nğ hindi lumaganap ang binhí ni Satanás sa halamanan nğ Panğinon!... Sinabi ni Jesucristo: Cung cayó'y may masamáng casangcapan nğ catawáng humihicayat sa inyó sa pagcacasala, putulin ninyó, iabsáng ninyó sa apóy!..."

Nanğinğinig si fray Dámaso, nalimutan niyá ang canyáng sermón at ang maayos na pananalitá.

—Náriníg mo ba?—ang itinanóng sa canyáng casama nğ isáng binatang estudianteng taga Maynìlâ;—¿puputulin mo ba ang iyo?

—¡Ca! siyá na muna ang magputol!—ang isinagót nğ causap, na itinuturò ang nagesermon.

Páhiná 259

Naligalig si Ibarra; lumingap sa canyáng paliguid at humahanap nğ alin mang súloc, datapwa't punòngpunò ang boong simbahan. Walang nárîrinig at waláng nakikita si María Clara, na pinagsisiyasat ang cuadro nğ pinagpalang mğa cáluluwa sa Purgatorio, mğa cáluluwáng ang anyó'y mğa lalaki't mğa babaeng hubó't hubad na may nacapatong sa úlong "mitra," (sombbrero nğ papa,) "capelo" (sombbrero nğ cardenal), ó "toca" (talucbóng nğ monja), na nanğaiihaw sa apóy at nanğagsisicapit sa cordón ni San Francisco, na hindi nalalagot cahi't lubháng napacabig-at ang mğa nacabiting iyón.

Sa gayóng pagdaragdag ni Fray Dámaso nğ canyáng mğa naisipa'y nag-caligáw-ligáw ang espíritu santong fraile sa pagcacasunodsunód nğ sermón hanggang sa siya'y lumactaw nğ tatlóng mahabang pangcát at sumamá ang pagdidictá cay Pári Dámaso, na humihinğal at nagpapahinğa sa canyang maalab na pagmumurá.

"¿Sino sa inyó, mğa makasalanang nakikinig sa akin, ang hihimod sa mğa súgat nğ isáng dukhá at libaguing magpapalimos? ¿Sino? Sumagót at itaas ang camáy cung sino! ¡Walá sino man! Dati co nang nalalaman; walá nğang macagagawâ nğ gayón cung dí ang isáng santong gaya ni Diego de Alcalá; canyáng hinimuran ang boong cabulucán, at tulóy sinabi niyá sa isang capatid na nangguiguilalás; ¡Ganitó ang paggamot sa may sakít na itó! ¡Oh pagcacacawang gawâ nğ cristiano! ¡Oh pagcahabág na waláng cahulililip! ¡Oh cabanalan nğ mğa cabanalan! ¡Oh cagalinggalingang hindi matutularan! ¡Oh waláng bahid na lunas!..."

At ipinagpatuloy ang isáng mahabang tanicalang mğa ¡oh! na idiniripa ang mğa camáy, at

itinataas at ibinababa na anaki mandin ibig na lumipad ó bumugaw n̄ m̄ga ibon.

"Nagsalitâ siyâ n̄ latin bago mamatáy, ¡bagá man dating hindi murunong n̄ latin! Mangguilalás cayó m̄ga macasalanan! ¡Hindi cayó macapagsasalitâ n̄ latin, бага man pinag aaralan ninyó, at sa pag aaral na ito'y pinapalò cayó, hindi cayó macapagsasalitâ n̄ latin, mamamatay cayóng hindi macapaglálatin! ¡Isáng biyaya n̄ Dios ang macapagwicang latin, cayâ nagsasalita n̄ latin ang Iglesia! ¡Acó ma'y nagwiwiczang latin din! ¿Bakit ipagkakait n̄ Dios ang caaliwang itó n̄ loob sa canyáng minamahal na si Diego? Mangyayari ba siyáng mamatáy, mapababayaan ba siyáng hindi nagwiwiczang latin? Hindi n̄ga mangyayari! Cung magcagayó'y hindi gaganáp sa catuwiran ang Dios, hindi sa totohanang siyá'y Dios! ¡Nagwicang latin n̄ga siyá at nagpapatotoo ang m̄ga sumulat n̄ aclat n̄ m̄ga panahóng iyón!" At canyáng binigyáng wacás ang canyang pasimula n̄ panğanğaral n̄ lalong pinaghirapan niya na canyáng inumit sa titic n̄ isáng dakilang manunulat, na si Guinoong Sinibaldo de Más.

Páhiná 260

"¡Binabati n̄ga cata, marilág na Diego, danğal n̄ aming samahán! Puspós ca n̄ cabanalan, mahinhing may capurihán; mapagpacumbabang may camahalan; masunuring boo ang loob; mapagtiis sa cacaunting bagay na mapagmithi; caaway na tapát ang loob; maawaing nagpapatawad; fraileng lubháng maselang; mapanampalatayang namimintacasi; mapaniwalaíng waláng málay; waláng bahid calupaang sumisinta; hindi maimiking may tinagong líhim; mapagtiis na matiyagá; matapang na natatacot; mapagpiguil na may calooban; mápanğahás na masulong; mapanalimang nagpapacatinó; mahiyaing may caranğalan; mapag-inğat n̄ iyóng pag-aaring hindi mahinayangin; maliksing tagláy ang cáya; mapagbigáy galang na marunong makipagkapuwa-tao; matalas ang ísip na ma-inğat; mahabaguing may awa, matimtimang may hiyá; mapanghigantíng matapang; sa casipaga'y dukhâ na mapagsang-ayon; mapag-impoc na mapagbiyaya; waláng malay na nacacatalós; mapagbagong may kinauuwian; mapagwalangbahalang nagmimithíng matuto: ¡linaláng ca n̄ Dios upang camtán ang m̄ga caayaayang lugód n̄ pagsintang malamlam!...Tulunğan mo acóng umawit n̄ iyóng m̄ga cadakilán at n̄ ang iyóng panğala'y lalong mataas cay sa m̄ga bituin at lalong lumiwanag cay sa araw na umiinog sa iyong paanan! Tulunğan ninyó acóng huminği sa Dios n̄ cauculáng talas n̄ ísip, sa pamamag-itan n̄ pagdarasal n̄ isáng Aba Guinoong María!...

Nanğagsiluhód na lahát at bumánğon ang isáng hùgong na catúlad n̄ sabay-sabay na hùgong n̄ sanglibong bubúyog. Iniluhód n̄ Alcalde n̄ malakíng pag-hihirap ang isáng páa, na iniíling ang úlo sa samâ n̄ lóob; namutlá at nagsisisi n̄ taimtim sa púsò ang alférez.

—¡Napacadiablo ang curang iyán!—ang ibínulóng n̄ isá sa m̄ga binatang galing Maynilà.

—¡Huwág cang mainğay!—ang sagót n̄ casáma,—naririnig táyo n̄ canyáng asawa.

Samantala'y hindi ang pagdarasal n̄ Abá Guinoong María ang guinágawâ ni Pári Dámaso, cung dí ang pag-away sa canyáng "espíritu santo," dáhil sa paglactaw na guinawâ sa tatlong pinacamainam na pangcát n̄ canyáng sermón, sacâ cumáin n̄ tatlong merengue at uminóm n̄ isáng vasong álac na Málaga, sa canyang lubós na pananalig na masusundúan niyá sa canyáng kináin at ininóm na iyon ang magagalíng na salitáng canyáng sasaysayin, n̄ higuít sa maibubulóng sa canyá n̄ lahát n̄ m̄ga "espíritu santong" cáhoy na may anyóng calapati ó may but-ó't may lamáng may anyóng malibanğing fraile. Pasisimulan niya na ang sermóng wicang tagalog.

Páhiná 261

Tinuctucán n̄ matandáng mapamintacasi ang canyáng apóng babae, na naguising na masamá ang loob at nagtanóng:

—¿Dumating na ba ang oras n̄ pag-iyác?

—Hindi pa, n̄uni't huwag cang matulog ¡"condenada"!—ang isinagót n̄ mabait na núnong babae.

Babahagyâ lamang ang naitandá namin sa panğalawang bahágui n̄ sermón, sa macatwíd bagá'y ang sa wicang tagalog. Hindi nagsasaulo n̄ pinag-ayos sa wicang tagalog si Pári Dámaso, cung dí ang maisipan na lamang niyá sa oras n̄ pagsesermón, hindi sa dahiláng malakí ang dunong niyá sa pananalog cay sa panğanğastila, cung dí palibhasa'y ipinalálagay niyáng páwang hanğal ang m̄ga filipinong m̄ga taga lalawigan sa maayos na pananalitâ, hindi siyá nanğanğanib macapagsalitâ n̄ m̄ga caul-ulán sa haráp nilá. Sa m̄ga castila'y ibá n̄ bagay, may naringgan siyáng may palatuntunan daw na sinusunod sa magalíng na pananalumpati, at hindi n̄ga malayong magcarón sa m̄ga nakikinig n̄ isá man lamang na nacapag-aral sa colegio, marahil ang guinoong Alcalde Mayor ang isá sa canilá; at dahilán dito'y isinusulat muna niyá ang canyáng m̄ga sermón, pinagsisicapang pagbutíhin, kinikikil at sacâ isinasaulo pagcatápos, at guinágawâ niyá ang pagsasanay sa loob n̄ m̄ga dalawáng áraw bágo dumatíng ang pagsesermón.

Naguíng cabalitaang sino man sa nakikinig ay hindi nacaunawa n̄ caboóan n̄ sermóng iyón: at gayón ang nangyari, palibhasa'y mapupuról ang caniláng ísip at totoong malalalim ang m̄ga sinabi n̄ nagsermón, ang sabi n̄ga ni Hermana Rufa, cayâ n̄ga't nasayang lámang ang paghihintáy n̄ m̄ga nakikinig n̄ pagdatíng n̄ m̄ga pananalitáng kinararapatang iyacán, at bucód pa sa roo'y mulíng natúlog ang "condenadang" apó n̄ matandáng mápagbanal.

Gayón man, itóng huling bahaguing itó'y namunğang hindi gáya, n̄ úna, cahi't sa m̄ga tanğing nakikinig man lamang, ayon sa makikita natin sa dacong súsunod.

Nagpasimulâ n̄ isáng: "Maná capatir con cristiano", at sacá isinunod dito ang dugyóng-

dugyóng mġa salitáng hindġ maihuhulog sa anô mang wicà; nagsalita nġ tungcól sa cǎluluwa, sa Infierno, sa "mahal na santo pintacasi, sa mġa macasalanang mġa "indio" at sa mġa banal na mġa Páring Franciscano.

—¡Menche!—anáng isá sa dalawáng mġa waláng galang na tagá Maynila sa canyáng casama:—wicang griego sa ganáng ákin ang lahat nġ iyán, yayao na acó.

At sa pagca't nakita niyang nacasará ang lahat nġ pintuan, doón siyá lumabás sa sacristía, na ano pa't malaking totoo ang ipinagcasala nġ mġa tao at nġ nagsesermón, sa dahil sa gayo'y namutlá at itiniguil ni Pári Dámaso sa calahati ang isáng salitá niyá; inacála nġ ilang magsasalitá siyá nġ isáng mabalásic na múra, nġuni't nagcásiya na lamang si Pári Dámaso na pasundan niyá nġ tingin ang umalís, at sacá ipinagpatúloy ang pagsesermón.

Páhiná 262

Ibinulusoc niyá ang mġa sumpâ lában sa lácad nġ mġa caasalan nġ sangcataohan, lában sa pagwawaláng gálang, lában sa bagong sumisilang na paglabág sa religión. Tila mandġn ang ganitóng bágay ang siyang totóong canyáng cáya, sa pagca't nag-aalab ang canyáng ísip, at nagsásalitá nġ boóng carġnan at caliwanagan. Tinúcoy nġ canyáng pananalitá ang mġa macasalanang, hindġ nagsisipanġumpisal, na nanġamamatay sa bilangguang hindġ nacatatanggap nġ mġa sacramento, nġ mġa familiang sinumpâ nġ Dios, nġ mġa palalo't mġa sopladong "mesticillo" nġ mġa binatang nagdudunongdunungġan, mġa "filosofillo" ó "pilosopillo", nġ mġa "abogadillo", mġa "estudiantillo" at iba pa. Hindġ cailá ang caugaliang tagláy nġ marami, pagcà ibig niláng libakġn ang caniláng mġa caaway: dinuduluhan nilá ang mġa pananalitá nġ "illo", palibhasa'y walá na mandġng mapigâ sa caniláng útac, at sa ganitóng gawá'y lubos na siláng lumiligaya.

Naririnig na lahat ni Ibarra at canyáng nalalaman ang mġa pasaring na iyón. Nananatili sa canyá ang paimbabáw na catahimican nġ lóob, hinahanap nġ canyáng mġa matá ang Dios at ang mġa púnong may capangyarihan, datapuwa't doo'y walá cung dġ mġa laráwan nġ mġa santo at ang humihimlay na Alcalde.

Samantala'y náraragdagan nġ náraragdagan ang silacbó nġ álab nġ loob nġ nagsesermón. Sinasabi niyang nġ mġa unang panahón daw, ang lahat nġ filipino, cung nacacasalubong ang isáng sacerdote ay nagpupugay, iniluluhód ang isáng páa sa lúpà at hinahagcán ang camáy nġ pári.—"Datapua, gayón, ang idinugtóng—an gawa nínyo lámán, inaális nínyo an salácot ó an "sombbrero de castorillo", na nalalágay nínyo nacakilin sa ibabaw nan ínyo úlo, para húwac masisíra ang súclay nan ínyon búhoc! Hústó na sabihin nínyo: ¡Magandanaraw, "amon"! at may maná palalo, na maná "estudiantillos de poco latin", na dahil sila naaáral sa Manila ó sa Europa, acala na nila mayron na sila catuwiran makicámay sila sa ámin, sa lugar na síla mahahálic nan cámay sa amin ...¡Ah! madáli na darásin an paghuhúcom, matatápos an múndo, marami maná sánto an huhúla nġto úlan nan ápoy, báto, sáca ábo, para parusahan an capalaluan nínyo!"

At bago niyá iniaral sa báyang huag tuláran ang gayóng mġa "salvaje", cung dġ bagcós pang lumayó at casusutan ang gayóng mġa táo, sa pagca't silá'y páwang mġa "excomulgado."

Páhiná 263

—"Din-guin ninyo an sabi nan maná "santos concillos!"—anya—"Cun nasasalúbun nan ísan indio sa calle an ísan cura, itutún-go an úlo, ihahánda an cányan lilo, at nan an amon ay cumapġt doón; pácca nacacabayo capuwa, an cura saca an indio, pacca gáyon, hihinto an indio, mapupúgay nan salácot ó sombrero nan boon gálan; sa catapúsan, cun an indio nacacabáyo at nadlalácat an cura, iġbis sa cabayo an indio at hindġ sasácay úli hángan hindġ nasasábi sa cánya nan cura ¡sólon! ó cun totoo maláyo na an cura. Maná sabi íto nġ santos concillos, at an hindġ nasusúnod, síya maguiguin "excomulgado."

—At ¿pagca ang sinasacyán nġ isá'y isáng calabaw?—ang tanóng nġ isáng masuring magsasacá sa canyáng calapġt.

—¡Cung gayó'y ... macapagpapatuloy ca!—ang isinagót nitó na totoong marúnong umġbag.

Datapuwa't marami ring nacacatulog ó nalilibang, bagá man nagsisisigaw ang nagsesermón at cumikiyang magalġng; paano'y iyón nġ iyón ang isenesermón sa anó mang áraw at sa anó mang bagay: nawalán nġ cabuluháng magbuntóng-hiningá at magtanġistanġisan ang iláng mápagbanal na babae, dahil sa mġa casalanan nġ mġa pusóng, napilitang itiguil nilá ang caniláng gawâ dáhil sa walá sino mang sa canilá'y makisapġ. Si Hermana Putġ ma'y laban doon ang iniisip. Nacatulog nġ mainam ang isáng lalaking nacaupô sa canyáng tabġ, na waláng anó-anó'y natumbá sa canyáng ibabaw, na anó pa't nalúcot ang canyáng hábito: dinampót nġ mabait na matandáng babae ang canyáng bacyâ at guinísing sa cáhahampas ang lalaking iyón, casabay nġ sigaw na:

—¡Ay! ¡láyas, salvaje, háyop, demonio, calabáw, áso, condenado!

Nagcaguló nġà dahil dito. Humintô ang nagsesermón, itinaás ang mġa kilay, sa pagtatacá niyá sa gayóng calakġng caligaligan. Linúnod nġ cagalitan ang salitá sa canyang lalamúnan, caya't walá siyang nagawâ cung dġ umatúnġal at, suntukġn ang palababahan nġ púlpito. Namúnġa ang gayóng gawâ: binitiwán nġ matandang babae ang bacyâ, nagbululóng at pagcatapos na macapagcruz na macailan, naluhód siya nġ boong cataimtiman.

—"¡Aaah! ¡aaah! ¡ang sarisawa'y!—naisigaw nġ nagagalit na sacerdote, na naghalukġkip at naipailġng-ilġng;—¡sa ganyan baga cun caya acó nangagaral dito sa inyó sa boon umaga, maná salvajes! Dito sa baháy nan Dios cáyo naaáway at cayo nasasábi nan maná salitan masasáma, maná walan híya! ¡Aaaah! cayo wála nan iguinágalan!....Ito an maná gawa nan calibugan at nan hindġ paglayo sa calupaan nan panahon ito! Sinasabi co na sa inyo ¡aah!

Páhiná 264

At ipinatuloy niya ang pagsesermón tungcól sa bagay na itó sa loob n̄ calahating oras. Humihilic na ang Alcalde, tatan̄gotan̄go na si María Clara sa pagcaantoc, hindi na mapaglabanan n̄ abang dalaga ang pagtutucá, palibhasa'y walá n̄ ano mang pintura at ano mang larawan man lamang na mapagsiyasat sa mapagliban̄gan. Hindi na nacalingit cay Ibarra ang m̄ga sinasabi at gayón din ang m̄ga pasaring; ang canyang iniisip n̄gayó'y isang maliit na bahay sa taluctóc n̄ isang bundóc, at doo'y nakikita niyang si María Clara'y na na sa halamanan. ¡Anóng masakit sa canya cung doon sa capataga'y gumagapang ang m̄ga tao sa canilang m̄ga imbing bayan!

Macaalawang ipinatugtóg ni Pári Sibyla ang campanilla, n̄uni't itó'y parang guinagatun̄gan n̄ cahoy ang apóy: palibhasa'y "tercero" si fray Dámaso'y lalò nang pinahabà niya ang sermón, Nan̄gan̄gagat-labi si Fray Sibyla, at ulit-ulit na pinagbubuti niya ang canyáng salamín sa matáng "cristal de roca", na guintò ang kinacacabitan. Si Fray Manuel Martín ang tan̄ging tíla mandín nakikinig n̄ boóng ligaya, sa pagca't n̄gumin̄giti.

Sa cawacasa'y sinabi n̄ Dios na siya na, napagal ang nagsesermón at nanaog sa púlpito.

Nan̄gagsiluhód ang lahat upang magpasalamat sa Dios. Kinuscós n̄ Alcalde ang canyang m̄ga mata, inúnat niya ang isang brazo na para manding nag-iinat, nagbitiw n̄ isang malalim na ¡"ah"! at naghicab.

Ipinagpatuloy ang misa.

Nang cantahín na ni Balbino at ni Chananay ang "Incarnatus est", n̄ magasiluhód na ang lahat, at n̄ magsitun̄gó na ang m̄ga sacerdote, ibinulóng n̄ isang lalaki sa tain̄ga ni Ibarra ang ganitó:—"Sa ceremonia n̄ bendición ay huwag pô cayóng lálayo sa cura, huwag cayóng lulusong sa húcay, huwag cayóng lalapit sa bató; mapapan̄ganyaya ang inyóng búhay cung di ninyó acó sundin!".

Nakita ni Ibarrang nawalá si Elias sa caramihan, pagcasabi sa canya n̄ bagay na iyón.

XXXII.

ANG "CABRIA".

Guinanáp n̄ taong naninilaw ang canyáng pan̄gacò: hindi isáng madaling wariing "cábria" (pangbabâ ó pangtaas n̄ anó mang bágay na mabigát) ang itinayò sa ibábaw n̄ nacabucás na húcay upang ibabâ roon ang lubháng malaking batóng "granito"; hindi ang panukalang "trípode" (tatlong tungcóng caláng m̄ga mahahabang cahoy) ni ñor Juan, upang ibitin sa dúlo niya ang isáng "polea," yao'y mahiguít, yao'y bucód sa isáng máquina'y isáng pamuti, n̄uni't isáng daklâ at nacahahangang pamúti.

Sa ibábaw n̄ walóng metro ang táas ay nátatayò roón ang totoóng maguló at mahírap na liríping m̄ga "andamlo": apat na malalaking cáhoy na nacabaón sa lúpà ang siyáng m̄ga pinacahalígui, na nagcacacabitcabit sa pamamag-itan n̄ m̄ga malalaking cahab ang pahaláng, na nagcacacabit cabit namán sa pamamag-tan n̄ malalaking pácong hanggáng sa calahati lamang ang nacabaón, marahil sa pagcá't aalisin din lamang agad ang bagay na iyón, ay n̄ magaang na mapagcalás-calás. Ang malalaking m̄ga lubid na nacabitin sa lahat n̄ m̄ga panig, ang siyáng nacapagbíbigay anyóng catibáyan at cadakiláan n̄ caboôang nacocoronahan doón sa itáas n̄ m̄ga banderang may sarisaring cúlay; man̄ga gallardete na nagsisiwagayway at lubháng malalaking m̄ga guirnaldang bulaclác at m̄ga dahong totoóng nacalulugod panoorin.

Doon sa caitaasan, sa lilim n̄ m̄ga anino n̄ m̄ga malalaking cáhoy, n̄ m̄ga guirnalda at n̄ m̄ga bandera, nacabiting ang táli ay m̄ga lúbid at m̄ga ganchong bálcal, ang isáng pagcálakilaking "polea" na may tatlong "rueda," at sa m̄ga nagniningning na taguiliran nito'y nacasulót at nacasacáy ang tatlong lúbid na lálò pa manding malalaki cay sa m̄ga ibá, at nacabitin sa tatlong pagsálalaking m̄ga lúbid na itó ang isáng pagcálakilaking "sillar" na buò na may hucay sa dácong guitnâ, na cung itàmà sa capuwâ guáng n̄ isáng batong capapatun̄gang na sa ilálim na n̄ húcay, siyang maguiguiguing guáng na láang paglálagyan n̄ casaysayang casalucuyan, n̄ m̄ga pámahayagan, n̄ m̄ga casulatan, n̄ m̄ga salapi, n̄ m̄ga medalla at ibá pa, at n̄ maibalitâ ang m̄ga bagay na iyón sa m̄ga táong mabubuhay sa cáhulihulihang panahón. Nagmumulâ ang m̄ga malalaking lúbid na itó sa itáas na patun̄gó sa ibabá, at nasusulot sa isá pang "poleang" malaki ring nacagápos sa paanan n̄ "aparotong" iyón, at ang dácong dúlo n̄ m̄ga lúbid na iyó'y nacabilibid sa "cilindro" n̄ isáng "torno", na nacapacò sa lúpà n̄ malalaking cáhoy. Ang tornong

itó, na napagagalaw sa pamamag-itan n̄ "dalawáng manubrio" ay nagdáragsdag sa lacás n̄ tao n̄ macasandaang ibayo, dahil sa nagcaca-camá-camáng m̄ga ruedang may n̄gipin, bagá man ang nasusunduang lacás ay naguiguing cabawasán namán sa catulínan.

—Tingnán p̄o ninyó,—ang sabi n̄ taong nanínilaw samantalang pinipihit ang "manubrio;"—tingnán p̄o ninyó, ñor Juan, cung di sa lacás co lamang ay laking naitátaas at naibábabâ ang calakilakihang bató.... Nápaca buti ang pagcacaanyô-anyô, na áyon sa maibigan co'y aking naitátaas ó naibábabâ n̄ isá n̄ isáng dálí, at n̄ magawâ n̄ boóng caal-wanan n̄ isáng táong nasasailalim n̄ húcay ang paglalapat n̄ dalawáng bató, samantalang aking pinan̄gan̄gasiwáan búhat díto.

Hindí n̄gâ mangyayaring dí pangguilalasan ni ñor Juan ang taong n̄gumin̄giti n̄ anyóng totoóng cacaibá. Nan̄gag-uusap-usapan ang m̄ga nanónood, at caniláng pinupuri ang lalaking naninilaw.

—¿Sino p̄o bâ ang nagtúrò sa inyó n̄ "maquinaria?"—ang tanóng sa canyá ni ñor Juan.

—¡Ang aking amá, ang aking nasirang amá!—ang sagót na casabáy ang canyáng cacatuwáng n̄giti.

—¿At sa inyóng amá?...

—Si Don Saturnino, ang núno ni Don Crisóstomo.

—Hindí co nalalamang si Don Saturnino'y....

—Oh! maraming bagay ang canyang nalalaman! Hindí lámang mainam mamalò at ibinibilad sa araw ang canyang m̄ga trabajador; bucód sa roo'y marunong pumúyaw sa natutulog, at magpatulog sa naguigusing. Darating ang panahóng inyó ring makikita cung anó ang itinurò sa akin n̄ aking amá,—¡makikita rin p̄o ninyó!

At n̄gumin̄giti ang lalaking nanínilaw, n̄guni't sa isáng cacatuwang anyò.

Sa ibabáw n̄ isáng masang natatacpan nang isáng "lapíz" (pangladlad sa m̄ga dingding ó pangtakip sa m̄ga mesa) na galing sa Persia'y nacalagáy roon ang cawan̄gis n̄ hihip na tinggâ, at ang m̄ga bagay na iin̄gatan sa pinacalibin̄gang iyón: isáng caja na ang m̄ga pinacadingding ay macacapal na cristal ang siyang paglalagyan n̄ pinacabangcáy na iyóng hindí mabubulóc n̄ isang panahón at siyang caliligpitan n̄ m̄ga macapagpapaalaala sa m̄ga tao sa haharapíng panahón n̄ m̄ga bagay na ucol sa isáng panahóng nacaraan na. Itó ang ibinúbulong n̄ filósofo Tasio na doroon naglalacadlacad.

Páhiná 267

—Marahil isáng áraw, pagca ang gawang nagpapasimulá n̄gayón n̄ pagsilang sa maliwanag ay cung matandâ na at maguibâ dahil sa iláng m̄ga sacunáng sa canyá'y nagdaan, cung magcabihira'y dahil sa m̄ga pagpapagpág (paglindol) n̄ Naturaleza, cung magcabihira'y dahil sa mapagwasac na camay n̄ tao, at sumiból sa ibabaw n̄ m̄ga casangcapan n̄ guibáng itó ang damó at baguing; at pagcatapos, cung pugyawin na n̄ panahón ang damó, ang baguing at ang m̄ga siráng casangcapan n̄ bahay na itó, at catcatin sa m̄ga dahon n̄ Casaysayan (Historia) ang sa canyá'y gunitâ, at gayón din ang m̄ga gumawâ sa canyá, na malaon n̄ panahóng nawalâ sa alaala n̄ m̄ga tao: marahil, cung napalibing na ó nawala na ang m̄ga lahing casama n̄ m̄ga pinacabalát n̄ lúpà, sa isá lamang pagcacataon, cung pasilan̄gin ang tilamsíc n̄ apóy sa batóng matigás n̄ pico n̄ sino mang manghuhucay n̄ mina, mangyayaring masunduan sa sinapupunan n̄ malaking bató ang m̄ga talinghagâ at m̄ga lihim. Marahil ang m̄ga pantás n̄ isáng nacióng dito'y tumirá'y man̄gagsisicap, na gaya naman n̄ pagsisicap n̄gayón n̄ m̄ga "egiptólogo" (ang m̄ga malulugdin sa m̄ga bagay na na sa Egipto) sa nan̄gatiráng bagay n̄ isáng dakilang "civilizaciong" nagpagal sa pagsisiyasat n̄ waláng hanggan, at hindí sinapantahang sa canya'y bababá ang isáng pagcahabâhabang gabi. Marahil sabihin n̄ isáng paham na "profesor" (tagapagturò) sa canyáng m̄ga alagad, na may limá hanggang pitóng taon, sa isang wicang siyang sinasalita n̄ lahat n̄ m̄ga tao;—"Mga guinoo! Pagcatapos na matingnán at mapagsiyasat n̄ boong catiyagaan ang m̄ga bagay na nasumpun̄gan sa ilalim nitóng ating lúpà, pagcatapos na mausisâ ang cahulugán n̄ iláng m̄ga tandâ, at pagcatapos na maihulog sa wica natin ang iláng m̄ga salitâ, masasapantahâ nating walang anó mang tacot na magcamalí, na nauucol ang m̄ga bagay na iyon sa panahón nang cahunghan̄gan nang tao, sa madilim na panahóng caraniwan nating tawaguing panaguinip nang isip. Tunay n̄gâ, m̄ga guinoo; sucat na ang sabihin sa inyó, upang mapagcuròcurò ninyo cung gaano ang cahan̄galan n̄ m̄ga canúnnonuan natin, na ang tumira rito'y hindí lamang cumikilala pa silá n̄ m̄ga hari, cung di upang macapagsiyâ silá n̄ anó mang bagay na nauucol sa pamamahalâ sa caniláng sariling bayan, kinacailan̄gan pa niláng dumaló sa cabilang dulo n̄ daigdíg, na ano pa't masasabi nating sila'y catulad n̄ isáng catawang upang gumaláw ay kinacailan̄gang magtanóng sa canyáng ulo, na na sa cabilang ibayo n̄ Sanglibután, marahil sa m̄ga lupaing itinatagò n̄gayón n̄ m̄ga alon. Itong di mandin mapaniniwalaang cahidwaan n̄ isip, cahi't acalain ninyóng hindi sucat mangyari, inyóng kilalaning gayón n̄gâ cung didilidilihin ang calagayan n̄ m̄ga kinapal na iyóng bahagyâ na lamang nan̄gan̄ghas acóng tawaguing tao! N̄gâ m̄ga caunaúnahang panahóng iyón, ang m̄ga kinapal na ito'y nakipag-uusap pa (ganitò marahil ang caniláng boong acalâ) sa Lumikhâ sa canilá, sa pagca't silá'y may m̄ga kinikilalang m̄ga Ministro (kinacatawan) n̄ Lumikhá iyán, m̄ga kinapal na iba cay sa m̄ga ibá na caniláng sa tuwi na'y pinan̄gan̄galanan n̄ m̄ga talinghagang letrang M. R. P. Fr., na sa pagbibigay cahulugan sa m̄ga letrang ito'y hindí nan̄gagcacaisa ang ating m̄ga marurunong. Alinsunod sa pangcaraniwang profesor n̄ m̄ga wicâ, sa pagca't walâ cung dí sasandaan lamang ang m̄ga profesor n̄ m̄ga wicang malakí ang caculan̄gan na siyang gamit n̄ nacaraang panahón, marahil "Muy Rico Propietario" daw ang cahulugan n̄ M. R. P., sa

Páhiná 268

pagca't may pagca panġalawang Dios ang mġa Ministrong itó, mġa cábanalbanalan mġa cágaling galingġang mananalumpati, mġa carunong-dununġan, at bagá man totoóng malakí ang caniláng capangyarihan at sa canila'y pagcaalang-alang, cailan ma'y hindi silá gumagawâ nġ cahi't babahagyang capaslangan, bagay na nagpapatibay sa akin nġ paniniwala sa aking sapantahang hindi cawanġis ang canilang pagcatao sa pagcatao nġ ibâ. At cung hindi maguing casucatan itó upang mapapagtibay ang aking panucalâ may natitirá pang isáng catuwirang hindi sinasalansang nino man at bawâ't áraw na nagdaraa'y lalò at lalòng nagtútumbay, na pinapananaog nġ mġa talinghagang kinapal na iyón ang Dios sa ibábaw nġ lupà, sabihin lamang nilá ang ilang wicà, na hindi nasasalita nġ Dios cung dí sa pamamag-itan nġ canilang bibig, at ang Dios na iyá'y caniláng kinacain, iniinóm nilá ang canyáng dugô at madalas na ipinacacain nilá naman sa mġa táong caraniwan."

Ito'y iba pang mġa bagay ang inilalagay nġ hindi mapaniwalaing filósofo sa bibig nġ mġa may bulóc na pusong mġa tao sa panahóng sasapit. Marahil mag-camali ang matandang Tasio, bagay na hindi nġa totoong malayò nġuni't pag-balican natin ang ating sinasaysay. Inihahanda nġayón ang pagcaing masaráp sa mġa kioskong kinakitaan natin camacalawa sa maestro at sa mġa alagád. Gayón, ma'y sa mesang handâ sa mġa bata'y wala isá man lamang botella nġ alac, nġuni't ang cahalili nama'y ang lalong sumasaganang ang mġa bunġa nġ cahoy. Sa lilim nġ bálag na siyang naghuhugpóng sa dalawáng kiosko'y naroroon ang mġa upuan nġ mġa músico, at sacá isáng mesang nalalaganapan nġ mġa matamis, nġ mġa "cosfutura", nġ mġa frascó nġ tubig na nacocoronahan nġ mġa dahon at mġa bulaclac na inihahandâ sa mauhaw na mġa taong dadalo rón.

Páhiná 269

Nagpatayô ang maestro nġ escuela nġ mġa palosebo, nġ mġa lucsúhan at nagpabitin nġ mġa cawali't mġa palayoc na iniuucol sa catuwatuwang mġa larô. Nanġaglúluponlúpon sa lilim nġ mġa cáhoy ó sa ilalim nġ balag ang caramihang taong masasayang mġa cúlay ang damit na bihís, at sila'y nanġagsisitacas sa maningning na áraw. Nanġagsisipanhíc ang mġa batà sa mġa sanġá nġ mġa cahoy ó sa ibábaw nġ mġa bató, sa pagcaibig niláng makitang magaling ang "ceremonia", at sa gayó'y narurugtungġan nilá ang cababaan nġ canilang taas; minámasdan nilá nġ boong pananaghili ang mġa batang pumápasoc sa escuelang malílinis at magalíng ang pananamít na nanġaroróon sa lugar na sa canila'y laan. Malakíng di ano lamang ang galác nġ mġa magúgulang; бага man sila'y abáng mġa tagabukid, sa pagca't mapapanoód niláng cumácaín ang canilang mġa anac sa mesang natatacpan nġ maputing mantel, na halos mawawanġis sa Cura at sa Alcalde. Sucat na ang pag-isipin ang mġa bagay na iyón upang huwag magdamdam gutom, at ang gayóng pangyayari'y pagsasabisabihanang nġ salinsaling maguiguing tao sa ibábaw nġ lupà.

Hindi nalao't narinig ang malayong mġa tinig nġ músical ang nanġunġuna'y isáng pulutóng nġ sarisaring tao, na ang bumúbuo'y taglay ang lahát nġ mġa gúlang at taglay nġ pananamít ang lahát nġ mġa cúlay. Nabalisa ang lalaking naninilaw at siniyasat ang boong "aparato" niyá nġ isáng sulyap. Sinusundán ang canyáng matá at hinihiwatigan ang lahát niyang mġa kilos nġ isáng mapag-uisang tagabúkid: yao'y si Elias na dumaló rin doo't nġ panoorin ang "ceremonia"; halos hindi siyá makilala dahil sa canyáng salacót at sa anyô nġ canyáng pananamit. Pinagpilitan niyang siya'y mapalagay sa lalong magalíng na lugar, halos sa siping nġ torno, sa pampang nġ húcay.

Casama nġ músicang dumating ang Alcalde, ang mġa namúmunong guinoo sa bayan, ang mġa fraile at ang mġa castilang may mġa catungculan, liban na lamang cay Pàri Dámaso. Causap ni Ibarra ang Alcalde, na canyáng totoong naguing caibigan, mulà nġ canyang handugan siya nġ ilang maaayos na pagpuri, dahil sa canyang mġa condecoración at mġa banda: ang malaking hilig sa pagcamahal na tao ang siyang panghina nġ loob nġ marilag na Alcalde. Casama si capitang Tiago, ang alférez at ilang mayayaman, nġ maningning na cawan nġ mġa dalagang may dalang payóng na sutlá. Sumusunod si Pàri Salvi na walang kibô at anyóng nag-iisipisip, na gaya nġ dating canyang ugali.

Páhiná 270

—Umasa pô cayó sa aking túlong cailán ma't ucol sa isáng mabuting gawâ,—ang sabi nġ Alcalde cay Ibarra;—ibibigay co sa inyó ang lahát ninyóng cacailanġanin, ó pabibigyan co cayâ cayó sa ibá.

Samantalang silá'y napapalapít, nararamdaman nġ binatang tumatahip ang canyáng púsò. Hindi niyá sinasadya'y tinunġo nġ canyáng mġa matá ang cacaibáng mġa andamio na doo'y nacatayô; nakita niyang sa canyá'y yumuyucod nġ boong galang ang lalaking naninilaw at siya'y tinitigang sandalí. Pinagtakhan niyá ang pagcasumpóng doon cay Elías, na sa pamamag-itan nġ isáng macahulugang kiráp ay ipinaunawâ sa canyáng alalahanin ang sa canyá'y sinabi sa simbahan.

Isinuot nġ cura ang mġa pananamít nġ pagcacaserdote at pinasimulaan ang "ceremonia": tanġan nġ sacristan mayor na bulág ang isáng matá, ang libro, at tanġan naman ang isáng monagulilo ang pangwisic at lalagyan nġ tubig na bendita. Na sa paliguid ang mġa ibá, nacatayô at pawang nacapugay, napacalaki ang caniláng catahimican, na anó pa't бага man ang pagbasa'y mahinà napagwawaring nanġinġiníng ang voces ni Pàri Salvi.

Samantala'y inilagáy sa cajang cristal ang lahat nġ bagay na doo'y ilalaman, gaya bagá nġ mġa sulat camay, mġa pamahayagan, mġa medalla, mġa salapi at ibá pa, at ang lahat nġ iyo'y isinuot sa parang hihip na tingġá at inihinang na magalíng ang takip.

—Guinoong Ibarra, ġibig pô ba ninyóng ipasoc ang caja sa dapat calagyan? ġHinihintay nġ Cura!—ang inianas nġ Alcalde sa tainġa nġ binatà.

—Malaking totoo pô ang aking pagcaibig,—n̄ isinagót ni Ibarra,—n̄gunit cung magcagayo'y cacamcamin co ang nacauunlac na tungculing iyan sa guinoong Escribano; jang guinoong Escribano ang siyang marapat magpatotoo n̄ guinagawang itó!

Kinuha n̄ Escribano ang cajang iyón, nanaog sa hagdanang nalalatangan n̄ alfombra na patun̄go sa húcay, at inilagay n̄ cadakilaang marapat sa gúang n̄ bató. N̄ magcagayo'y dinampót n̄ cura ang "hisopo" at winiligan ang bató n̄ tubig sa bendita.

Dumatíng ang sandalíng dapat na maglagáy ang bawa't isá n̄ isang cucharang "lechada" sa ibábaw n̄ sillar na nacalagáy sa húcay at n̄ lumápat na magalíng at cumapit ang isáng manggagaling sa itaas.

Inihandóg ni Ibarra sa Alcalde ang isáng cucharang albañil, na sa malapad na dahong pilac niyó'y nacaukit ang bilang n̄ araw na iyón: n̄guni't nagtalumpati muna n̄ wicang castilà ang mahal na Alcalde.

"¡M̄ga taga San Diego!"—anya sa salitáng cagalanggalang:—May capurihán camíng siyang man̄gulo sa isáng "ceremonia", na ang cahalagaha'y matatantó na ninyó cahi't hindi co sabihin. Itinatag ang isáng escuela; ang escuela'y siyang patuunan n̄ pamamayan, jang escuela'y siyáng aplat na kinatatalaan n̄ icagagaling n̄ m̄ga bayan sa panahóng sasapit! Ipakita ninyo sa amin ang escuela n̄ isáng bayan at sasabihin namin sa inyó cung anó ang bayang iyan."

"¡M̄ga taga San Diego! ¡Pasalamat ninyó ang Dios na sa inyó'y nagbigay n̄ m̄ga banal na sacerdote, at ang Pamahalaan n̄ Inang Bayang naglalaman na di napapagal n̄ "civilización" sa masaganang m̄ga pulóng itó, na inaampón n̄ canyáng maluwalhating balabal! ¡Purihin ninyó ang Dios na nagdalá sa inyó rito nitóng m̄ga mapagpacumbabáng m̄ga sacerdote, na sa inyó'y nan̄gágbibigay liwanag at nagtuturò sa inyó n̄ wicà n̄ Dios! ¡Purihin ninyó ang Pamahalaang gumawâ, gumagawâ at gagawâ n̄ m̄ga pagpapacahirap sa icagagalíng ninyó at sa icagagaling n̄ inyóng m̄ga anác!"

"At n̄gayóng benebendita ang unang bató nitóng lubháng macahulugang bahay, camí, Alcalde Mayor nitóng lalawigan, sa pan̄galan n̄ dakilang Hari, na in̄gatan nawá n̄ Dios, n̄ Hari sa m̄ga España, sa pan̄galan n̄ maluningning na Pamahalaang castilà at sa ilalim n̄ pagtatangkilik n̄ canyáng waláng bahid at cailán ma'y mapagdiwang na bandera, binibigyan namin n̄ dakilang cahulugan ang guinawang itó at sinimulaan namin ang paggawâ n̄ escuelahang itó."

"M̄ga taga San Diego, ¡mabuhay ang Hari! ¡Mabuhay ang España! ¡man̄gabuhay ang m̄ga fraile! ¡Mabuhay ang Religión católica!"

—¡Mabuhay! ¡mabuhay!—ang isinagót n̄ maraming voces,—¡mabuhay ang guinoong Alcalde!

Ito'y nanaog, pagcatapos, n̄ boong cahinhinang madakilà, casabay n̄ m̄ga tinig n̄ músicang nagpasimulâ n̄ pagtugtóg; naglagáy n̄ iláng cucharang lechada sa ibabaw n̄ bató, at catulad din n̄ madakilang cahinhinang gaya n̄ siya'y pumanhíc.

Nan̄gagpacpacan ang m̄ga nan̄gan̄gatungculan sa pamahalaan.

—Iniabót ni Ibarra ang isá pang cucharang pílac sa Cura, na n̄ macatitig na sumandalí sa canyá'y marahang nanaog. N̄ na sa calahatí na n̄ hagdana'y tumingalá upang tingnan ang nabibiting batóng nacatali sa matitibay na m̄ga lúbid, datapuwa't ang pagtinging yao'y sandalìng sandalí lámang at nagpatuloy n̄ pananaog. Gumawâ rìn siyá n̄ gaya n̄ guinawâ n̄ Alcalde, n̄guni't n̄gayo'y lalóng marami ang nan̄gagsipacpác: nakisama sa pagpacpác ang m̄ga fraile at si capitang Tiago.

Tila mandin humahanap si Pári Salví n̄ mapagbigyán n̄ cuchara; tiningnan niyá si María Clara at anakí'y nag-aalinlan̄gan; n̄guni't nagbago n̄ panucalà at ang guinawa'y sa escribano niyá ibinigáy. Ito'y sa pagbibigáy loob, lumapít cay María Clara, datapuwa't ito'y tumangguing n̄gumin̄giti. Nagsúnodsunod nanaog ang m̄ga fraile, ang m̄ga empleyado at ang alférez. Hindi nalimutan si capitang Tiago.

Si Ibarra na lamang ang culang at ipag-uutos na sana sa nanínilaw na taong pababain na ang bató, n̄ maalaala n̄ cura ang binatà, na pinagsabihan n̄ anyóng nagbibirò at taglay ang paímbabáw na sa canyá'y pagpapalagay na catotong tunay:

—¿Hindi pô ba isásaloc ninyó ang inyó namang cuchara, guinoong Ibarra?

—Cung magcagayo'y aking gagagarín si Juan Palomo ¡acó ang nagluluto't acó rin ang cumacain!—ang isinagót nitó n̄ gayón din anyô n̄ pananalitâ.

—¡Lacad na cayó!—anang Alcalde sa canyá, saca siyá marahang itinulac;—cung hindi, mag-uutos acong huwag pababaín ang bató at matitirá tayo rito hanggang sa caarawán n̄ paghuhucóm.

Napilitan si Ibarrang tumalimà dahil sa ganitóng cakilakilabot na bálà. Hinalinhan niya ang maliit na cucharang pílac n̄ isáng malakíng cucharang bacal, bagay na nagpan̄giti sa iláng m̄ga tao, at mapayapang lumacad. Tinitingnan n̄ naninilaw na tao ang ban̄ging na sa tabi n̄ canyáng m̄ga paa.

Pagcatapos na matingnan n̄ mabilis ni Ibarra ang nacabiting sillar sa tabi n̄ canyáng úlo, si Elías at ang lalaking naninilaw, nagsalitâ siyá cay ñor Juan, na ang canyang voces ay nan̄ginginig n̄ cauntí:

—¡Ibigáy pô ninyó sa akin iyang timbâ at ihanap ninyó acó sa itaas n̄ ibáng cuchara!

Napag-isá ang binatâ. Hindí na siya minamasdan ni Elías; ang m̄ga matá nito'y nacapacò sa lalaking naninilaw, na nacadun̄gaw sa húcay at sinusundan ang m̄ga kilos n̄ binatâ.

Náririnig ang in̄gay na guinagawâ n̄ cuchara sa paghalò n̄ pinagsamang buhan̄gin at apog na nakikisaliw sa hugong n̄ mahinang pagsasalita n̄ m̄ga cawaní n̄ gobierno na pinupuri ang Alcalde dahil sa canyang talumpati.

Carin̄gatdin̄gat ay bumugsô ang isang lagapac; umilandáng ang poleang (calô) nacatali sa púnò n̄ cábris, at saca sumunód ang terno na humahampás sa aparatong tulad sa isáng panghataw: nan̄gagsigalaw ang m̄ga malalaking cáhoy, lumipád ang m̄ga gapos at sa isáng kisáp matá'y nálugsong lahát, na casabay ang kakilakilabot na ugong Sumilakbó ang isáng alapaap na alikabók; pinuspos ang alang-alang n̄ isáng sigaw sa panghihilacbót n̄ libolibong voces. Tumacas at nan̄gagsitacbó halos ang lahát, babahagyâ na ang nan̄gagmadalíng lumúsong sa húcay. Si María Clara at si Pári Salví ang nan̄gagsipanatili lamang sa caniláng kinálalagyan, sa pagca't hindí silá man̄gacagaláw, nan̄gamumulâ at hindí man̄gapagsalitâ.

Páhiná 273

Nang mapawi-pawi na ang sumilacbóng alicabóc, nakita niláng nacatayo si Ibarra sa guitna n̄ m̄ga cahabaan, m̄ga cawayan, malalaking m̄ga lúbid, sa pag-itan n̄ torno at n̄ malaking bató, na sa pagbabâ n̄ gayóng cabilís, ang lahát ay ipinagpag at pinisâ. Tan̄gan pa sa camáy n̄ binata ang cuchara at canyáng minámasdan n̄ m̄ga matáng gulát ang bangcáy n̄ isáng taong nacatimbuang sa canyáng paanán, na halos nalilibing sa guitnâ n̄ m̄ga cahabaan.

—¿Hindi pô ba cayó namatay? ¿Buháy pa ba cayó? ¡Alang-alang sa Dios, magsalita pô cayó!—ang sabi n̄ ilang m̄ga empleadong punong-puno n̄ tacot at pagmamalasakit.

—¡Himala! ¡himala!—ang isinisigáw n̄ ilán.

—¡Hali cayó at inyóng alisin sa pagca dan̄gan ang bangcay n̄ sawíng palad na itó!—ani Ibarrang anaki'y náguising sa isáng pagcacatulog.

N̄g marinig ang canyáng voces, naramdaman ni María Clarang pínapanawan siyá n̄ lacás, hanggáng siyá'y nátimbuang sa m̄ga camáy n̄ canyáng m̄ga catotong babae.

Malaking caguluhán ang naghahari: sabay-sabay na nan̄gagsasalitâ, nan̄gagcumpáscumpás ang m̄ga camáy, nan̄gagtatacbuhan sa magcabicabilâ, nan̄gaháhambal na lahát.

—¿Sino ba ang namatay? ¿Buháy pa ba?—ang m̄ga tanóng n̄ alferéz.

Caniláng nakilalang ang lalaking naninilaw na nacatayò sa tabi n̄ torno ang siyáng bangcay.

—Pag-usguin sa haráp n̄ m̄ga tribunal n̄ Justicia ang "maestro de obras" (ang namamatnugot sa gawâ)!—ang siyang unang nasabi n̄ Alcalde.

Caniláng siniyasat ang calagayan n̄ bangcáy, tinutóp nilá ang dibdib, datapuwa't hindi na tumitibóc ang púsò. Inabot siyá n̄ hampás sa úlo at nilalábasán n̄ dugò ang dalawáng bútas n̄ ilóng, ang bibíg at ang m̄ga tain̄ga. Caniláng nakita sa canyáng liig ang m̄ga bacás na cacaiabá: apat na malalalim na lubò sa isáng dáco at isá sa cabiláng dáco, bagá man itó'y may calakhán: sino mang macakita niyó'y wiwicaing sinacál siyá n̄ sipit na bálcal.

Binabati n̄ boong galác n̄ m̄ga sacerdote ang binata at pinipisil nilá ang canyáng m̄ga camáy. Ganitó ang sabing nagcacang-iiyac n̄ franciscanong may mapagpacumbabang anyò na siyang umeespiritu santo cay Pári Dámaso.

—¡Banal ang Dios, magaling ang Dios!

—¡Pagca nadidilidili cong bahagyâ lamang ang panahóng pag-itan mulâ n̄ acó'y mápalagay sa lugar na iyán—ang sabi n̄ isá sa m̄ga empleado cay Ibarra,—¡nacú! ¡cung acó ang naging cahulihulihan sa lahát, Jesús!

—¡Naninindig ang aking m̄ga buhóc!—anang isáng úpawin at bahagyâ na ang buhóc.

Páhiná 274

—¡At mabuti't sa inyó nangyari ang bagay na iyan at hindi sa akin!—ang ibinubulóng ñg isáng matandáng lalaking nanñiniginig pa.

—¡Don Pascual!—ang biglang sinabing malacás ñg iláng mña castilà.

—Mña guinoo, gayón ang sabi co, sa pagca't hindi namatáy ang guinoong itó; cung sa aki'y hindi man acó napisá, mamamatay rin acó pagcatapos, madilidili co lamang ang bagay na iyán.

Datapuwa't malayò na si Ibarra, at canyang pinag-uusisa ang calagayan ni María Clara.

—¡Hindi dapat maguing cadahilanan ang bagay na itó upang hindi mátuloy ang fiesta, guinoong Ibarra!—anang Alcalde;—purihin natin ang Dios! ¡Hindi sacerdote at hindi man lamang castilà ang namatay! ¡Kinacailanñan nating ipagdiwang ang pagcaligtas pô ninyó! ¡Anó cayá ang mangyayari sa inyó cung nadag-anan cayó ñg bató!

—¡Para manding nakikinikinita na, nakikinikinita na!—ang isinisigáw ñg escribano;—¡sinasabi co na! hindi masiglá ang paglusong sa húcay ni guinoong Ibarra, ¡Nakikita co na!

—¡Isang "Indio" naman lamang ang siyáng namatáy!

—¡Ipagpatuloy ang fiesta! ¡Música! ¡hindi mabubuhay ñg capanglawan ang namatay! ¡Capitan, gagawin dito ang pagsisiyasat!... ¡Pumarito ang directorcillo!... ¡Piitin ang "maestro de obras"!

—¡Ipanğáw siyá!

—¡Ipanğáw! ¡Eh! ¡música! ¡música! ¡Ipanğáw ang maestrillo!

—Guinoong Alcalde,—ang itinutol ñg boong catigasan ñg loob ni Ibarra;—cung hindi macabubuhay sa namatay ang capanglawan, lalò ñg hindi macabubuhay ang pagcabilanggò ñg isáng tao, na hindi pa natin nalalaman cung may sala siyá ó walâ. Nanánagot pô acó sa canyáng calagayan at hinihinñi cong pawal-an siyá, sa mña araw na itó man lamang.

—¡Sang-ayon! ¡sang-ayon! ¡ñguni't huwag na lamang siyá uulí!

Sarisarìng mña salisalitaan ang lumilibot. Pinaniniwalaan ñg isáng himalâ ang nangyaring iyón. Gayón ma'y tila mandin hindi totoóng natutuwa si Pári Salvi sa himaláng sinasapantahang guinawâ ñg isáng santo ñg canyáng capisanan at ñg canyáng pinñananñasiwaang bayan.

Páhiná 275

Hindi nagculang ñg nagdagdag na canyáng nakitang lumusong sa húcay ang isáng nacasuot ñg pananamít na itimáng catulad ñg sa mña franciscano. Hindi ñgâ mapag-aalínlanñanan: si San Diego ang nanaog na iyón. Napagtantò rin namáng nakinig ñg misa si Ibarra, at ang lalaking nanínilaw ay hindi; ito'y maliwanag na cawanñis ñg sicat ñg áraw.

—¿Nakita mo na? áayaw cang magsisimbá,—anang isáng ina sa canyáng anac—cung dí cata napalò upang icaw ay aking pilitin, ñgayó'y pasasatribunal cang nacalulan sa cangga na gaya naman niyan!

At siyá ñgâ naman: hatid sa tribunal na nácabalot sa isáng banig ang lalaking nanínilaw ó ang canyáng bangcay.

Umuwing patacbó sa canyáng báhay si Ibarra upang magbihis.

—¡Masamáng pasimulâ, hm!—ang sinabi ñg matandáng Tasio na doo'y lumalayò.

Páhiná 276

XXXIII.

LAYANG-CAISIPAN.

Nagtatapos na si Ibarra ñg paghuhusay ñg catawán ñg sa canyá'y ipagbigay alam ñg isáng alílang lalaking may isáng lalaking tagabukid na nagtátanong cung siyá'y naroroon.

Sa pagsasapantahà niyáng marahil ang nagtatanóng ay isa sa canyáng mña casama sa bukid, ipinagutos niyáng papasukin ang taong iyón sa canyáng "despacho", silid na aralán, ligpitan ñg mña aclát at laboratorio químico túloy.

Ñguni't sinadya mandin upang siyá'y lubhang mangguilalás, ang nasumpunñan niya'y ang

mabalasic at matalinghagang anyô ni Elias.

—Iniligtas ninyó ang aking búhay—ang sinabi nitó sa wicang tagalog, dahil sa pagcamasid niya sa kilos ni Ibarra;—binayaran co n̄g cauntì ang aking utang at walâ n̄g cayóng sucát kilalaning utang na loob sa akin, tumbalíc, acó ang ma'y kinikilalang utang na loob. Naparito pô acó't n̄g makiusap sa inyó tungcól sa isáng bagay.

—¡Magsalita pô cayó!—ang sagót n̄g binatà sa wicang tagalog din, taglay ang pangguiguilalás sa mabalasic na anyô n̄g tagabukid na iyón.

Sandaling tinitigan ni Elías ang m̄ga matá ni Ibarra, at nagpatuloy n̄g pananalita:

—Sacali't ibiguin n̄g justicia n̄g m̄ga taong liwanaguin ang talinghagang itó, ipinamamanhic co pó sa inyong huwag ninyóng sasabihin canino man ang tagubiling sinabi co sa inyó sa simbahan.

—Huwag pô cayóng mabahala,—ang isinagót n̄g binatà sa isáng anyón nagpapakilala n̄g sama n̄g loob;—talastas cong cayó'y pinag-uusig, datapuwa't acó'y hindi marunong magcanulô canino man.

—¡Oh, hindi dahil sa akin, hindi dahil sa akin!—ang madalíng isinagót ni Elías, na nagpapahalatâ n̄g caalaban n̄g loob at pagcahindì maalam magpacababâ—itó'y dahil pô sa inyó: walâ cauntì mang tacot acó sa m̄ga tao.

Náragdagán ang pangguiguilalas n̄g binatà: bago ang anyô n̄g pananalitâ nang tagabukid n̄g iyóng n̄g unang daco'y piloto, at tila mandin hindi agpang sa canyang anyo at gayón din sa canyang pamumuhay.

—¿Anó pô ba ang ibig ninyóng sabihin?—ang tanóng sa lalaking talinghagang iyón, na pinagsisiyasat n̄g canyang panin̄gin.

—Ang pananalitâ co po'y hindi palaisipan, pinagsisicapan cong magsabi n̄g maliwanag. Sa icapapanatag pô ninyó kinacailan̄gang sapantahain n̄g inyóng m̄ga caaway na cayó'y hindi nag-aalap-ap at palagay ang loob ninyó:

Umudlót si Ibarra.

—¿Ang aking m̄ga caaway? ¿May m̄ga caaway ba acó?

—¡May caaway pô tayong lahat, guinoo, mulá sa lalong maliit na hayop hanggang sa tao, mulá sa lalong dukhâ hanggang sa lalong mayaman at macapangyarihan! ¡Ang pagcacaroon n̄g caaway ang siyang talagang cautusan n̄g buhay!

Walang imíc na tinitigan ni Ibarra si Elías.

—¡Cayó po'y hindi piloto at hindi cayó tagabukid!—ang canyáng ibinulóng.

—May m̄ga caaway pô cayó sa m̄ga matataas at mababang tao,—ang ipinagpatuloy ni Elías na hindi pinansín ang m̄ga sinalitâ n̄g binatà;—nais pô ninyóng itulóy ang isáng panucalang dakilà, may pinagdaanan pô cayó, nagcaroon n̄g m̄ga caaway ang inyóng nunong lalaki at ang inyóng amá, silá'y may m̄ga kinahiligan n̄g púsò, at sa pamumuhay hindi ang m̄ga tampalasa't masasamang tao ang lalong nacapupucaw n̄g maalab na m̄ga pagtataním n̄g galit, cung hindi ang m̄ga taong may malilinis na calooban.

—¿Nakikilala pô ba ninyó ang aking m̄ga caaway?

Hindi sumagót pagdaca si Elías, at ang guinawa'y naglinglinging.

—Nakikilala co ang isá, iyóng namatáy,—ang isinagót. Napagtalastas co cagabíng may isáng bagay na caniláng inaacalang laban po sa inyó, dahil sa iláng m̄ga salitang canyang isinagót sa isáng lalaking hindi co kilalá na nawalâ sa cadiliman. "Hindi itó cacanin n̄g m̄ga isdáng catulad n̄g canyáng amá: makikita pô ninyó búcas",—anya,—Ang m̄ga salitáng itó'y siyang nacahicayat sa aking pagdidilidili, hindi lamang sa taglay na canyang cahulugan, cung hindi sa taong nagsalitâ, na niyóng araw pa'y nagcusang humaráp sa "maestro de obras" at canyang sinabi ang canyáng hanġad na siyá na ang mamamatnugot n̄g m̄ga gawain sa paglalagáy n̄g unang bató, na hindi humin̄gi n̄g malakíng bayad, at ipinagbabansag ang malalakíng canyáng m̄ga caalaman. Walâ acóng pagsaligang casucatan upang masapantalà co ang canyáng masamang calooban, n̄guni't may isáng cauntíng bagay na nagsasabi sa aking ang m̄ga sapantahà co'y catotohanan, at dahil dito'y aking hinirang upang cayó'y pagbilinan, ang isáng sandalí at isáng calagayang ucol at angcáp upang cayó po'y huwag macapagtatanóng sa akin. Ang m̄ga ibáng nangyari'y nakita na pô ninyó.

Malaon nang hindi nagsasalitâ si Elías, at gayón ma'y hindi sumasagót at hindi pa nagsasalitâ n̄g anó man si Ibarra. Siyá'y naggugunamgunam.

—¡Dinaramdam co na ang taong iya'y namatay!—ang sa cawacasa'y nasabi niyá;—¡marahil sa canyá'y may napag-uisà pang caunting m̄ga bagay!

—Cung siyá'y nabúhay marahil siyá'y nacawalâ sa nanġinġnig na camáy n̄g bulág na justicia n̄g tao. ¡Hinatan siyá n̄g Dios, pinatay siyá n̄g Dios, ang Dios ang siyáng tanġing humucóm sa canyá!

Minasdáng sandalí ni Crisóstomo ang lalakíng nagsasalita sa canyá n̄g gayón, at canyáng

nakita ang m̃ga batibot na m̃ga braso nitó, na punóng-punô ñ m̃ga pasà at malalaking bugbóg.

—¿Cayó pô ba'y nananampalataya naman sa m̃ga himalá?—ang sinabing ñgumingití;—
¡tingnan pô ninyó ang himaláng sinasabi ñ bayan!

—Cung nananampalataya pô acó sa m̃ga himala'y hindí acó mananampalataya sa Dios: sasampalataya acó sa isáng taong naguing dios, sasampalataya acóng tunay ñgang linalang ñ tao ang Dios alinsunod sa canyáng larawan at calagayan; datapawa't sumasampalataya acó sa Canyá; hindí miminsang náramdaman co ang canyáng camáy. Nang lumulugso na ang lahát, na ano pa't nañgañanib malipol ang lahát ñ nañgaroroon sa lugar na iyón, acó, acó ang pumiguil sa tampalasan, lumagay acó sa canyáng tabí; siya ang nasugatan at aco'y nacaligtás at hindí nasactán.

—¿Cayó? ¿sa macatuwid pala'y cayó?...

—¡Opô! hinawacan co siyá ñ nag-iibig ñ tumacas, pagcatapos na mapasimulan niyá ang gawang pangpahamac; nakita co ang caniyáng pananampalasan. Sinasabi co pô sa inyó; ang Dios na ñgâ pô lamang ang siyáng tañging maguing hucóm sa m̃ga tao, siyá na ñgâ lamang ang tañging magcaroon ñ capangyarihan sa búhay; na cailan ma'y huwag isiping siyá'y halinhan ñ tao!

—At gayón man ñgayon po'y cayo'y...

—¡Hindí pô!—ang isinalabat ni Elías, palibhasa'y nahulaan niyá ang tutol, hindí nagcacawañis.—Pagca hinahatulan ñ tao ang ibang m̃ga tao sa camatayan ó sa capahamacan ñ pagcabuhay magpacailan man sa hinaharap na panahón, guinagawà ang gayóng paghatol na hindí siyá lumagay sa pañanib, at gumagamit siyá ñ lacás ñ ibang m̃ga tao upang ganapin ang canyáng m̃ga hatol, na sa lahát ñ ito'y mangyayaring pawang camalian ó lihis sa catuwiran. Datapuwa't acó, sa aking paglalagay sa tampalasan sa gayón ding pañanib na canyáng ínilaan sa m̃ga ibá, nalalakip din acó sa gayon din capañaniban. Siya'y hindí co pinatay, pinabayaan cong patayin siyá ñ camáy ñ Dios.

—¿Hindí pô ba cayó sumasampalataya sa pagcacataon?

—Pagca nanampalataya sa pagcacatao'y para ring nanámpalataya sa m̃ga himalá; ang nananampalataya sa dalawang bagay na ito'y naniniwala namang hindí natátalos ñ Dios ang m̃ga mangyayari sa panahóng sasapit. ¿Anó ang pagcacátaon? Isang bagay na nangyaring sino ma'y hindí nacaalam ñ mangyayari. ¿Anó ang himalà? Isáng casalangsañgan, isáng pagcacasirâ-sirâ ñ lacad na tacdà sa m̃ga kinapal. Isáng caculañgan ñ laan sa mangyayari at isáng casalangsañgang ang cahuluga'y dalawang malalaking capintasan sa isip na namamatnubay sa máquina ñ daigdig.

—¿Sino pô ba cayó?—ang mulíng itinanóng ni Ibarra na ma'y halong tacot;—¿cayó pô ba'y nag-aral?

—Napilitan acóng sumampalatayang totoo sa Dios, sa pagca't pumanaw sa akin ang pananalig sa m̃ga tao,—ang isinagót ñ piloto, na anó pa't iniwasan ang pagsagót sa tanóng.

Ang isip ni Ibarra'y canyáng napag-unawà, ang caisipan ñ pinag-uusig na binatang iyón: hindí niyá kinikilala ang catuwiran ñ taong maglagdá ñ cahatulán sa canyáng m̃ga capuwà, tumututol siyá laban sa lacás at cataasan ñ calagayan ñ m̃ga tañging pulutóng na tao sa ibáng m̃ga pulutóng.

—Datapuwa't kinacailañgang sumang-ayon cayó sa pañgañailañgan ñ lalarong timbañgang tao, cahi man lubhâ ang capintasan at m̃ga caculañgan nitó—ang itinutol niyá.—Cahi't anóng dami ñ m̃ga kinacatawán ñ Dios sa lupa'y hindí mangyayari, sa macatuwid baga'y hindí sinasabi ñ boong caliwanagan ang canyáng pasyá upang mabigyang cahatuláng ang yutayutang m̃ga pagaalit-alít na ibinabalangcás ñ m̃ga hidwâ nating budhí. Nauucol, kinacailañgan sumasacatwirang manacanaca'y humatol ang tao sa canyáng m̃ga capuwà.

—Tunay ñgâ, datapuwa't ñ upang gawín ang cagaliñgan, hindí ang casam-an; upang sumawatâ ñ lihis at magpabuti, hindí ñ macapagwasac, sa pagca't cung hindí matuntóng sa matuwid ang canyáng m̃ga pasya'y walâ siyang capangyarihang mabigyang cagamutan ang masamáng canyáng guinawâ. Ñguni't higuít sa aking cáya ang pagmamatuwirang itó,—ang canyáng idinugtóng at binago ang anyô ñ pananalita,—at nililibang co po sayó ñgayong cayó'y hinihintay; Huwag pô ninyóng calimutan ang casasabi co pa sa inyô: may m̃ga caaway cayô; magpacabuhay pô cayô sa icágagaling ñ inyóng tinubuang bayan.

At nagpaalam.

—¿Cailán co pô cayó makikita uli?—ang tanóng ni Ibarra.

—Cailan man pô't ibiguin ninyó at cailán mang ma'y magagawâ acóng inyóng pakikinabañgan. May utang pa pô acó sa inyô.

XXXIV.

ANG PAGCAIN.

Nanġagasisicain sa ilalim nġ pinamutihang kiosko ang mġa mahál na tao sa lalawigan.

Na sa isáng duyo nġ mesa ang Alcalde; sa cabiláng duyo naman naroon si Ibarra. Nacaupô sa dacong canan nġ binatà si María Clara, at sa dacong caliwa, niyá ang escribano. Si capitang Tiago, ang alférez, ang gobernadorcillo, ang mġa fraile, ang mġa cawani nġ pamahalaan at ang ilang mġa dalagang nanġasira'y nanġagsiupô, hindî ayon sa canicaniláng calagayan sa bayan, cung di ayon sa canicaniláng hilig.

May catámtamang sayá at galác ang cainan, datapuwa't nġ nanġanġalahati na'y siyang pagdating nġ isáng cawani sa telégrafo na si capitang Tiago ang hanap upang ibigay sa canyá ang isáng telegrama. Ayon sa caugalia'y huminġi nġang pahintulot si capitang Tiago upang basahin ang telegramang iyón, at ayon sa caugalian naman ay ipinamanhíc nġ lahát na canyáng basahin.

Pinapagcunót muna nġ carapatdapat na Capitan ang canyáng mġa kilay, itinaás pagcatapos, namutlá ang canyáng mukhá, nagliwanag, dinálidalíng tiniclóp ang papel at sacá nagtindig.

—Mġa guinoo,—ang sinabing nagmamamadali,—daratíng nġayóng hapon ang cáranġaldanġalang Capitang General upang paunlacán ang aking bahay!

At sacá bigláng nagtatacbóng dalà ang telegrama at ang servilleta, nġuni't waláng sombrero, na pinag-uusig nġ mġa hiyawan at mġa tanông.

Cung ang pagdatíng nġ mġa tulisán ang ibinalita'y gayón na nġâ lámang ang ligalig na mangyayari.

—¡Nġuni't pakinggan pô ninyó!—¿cailan daratíng?—¡Sabihin ninyó sa amin!—¡Ang Cápitan General!

Maláyo na si Cápitan Tiago.

—Dárating ang Capitan General at doon tútuloy sa báhay ni Capitan Tiago!—ang sigawan nġ ilán, na ano pa't hindî na nilá dinidili-diling naroroon ang anac na babae't ang canyáng mamanuganġin.

—¡Hindî macahihirang nġ lalalò pa sa galing!—ang itinutol ni Ibarra.

Nanġagtitinginan ang mġa fraile: itó ang cahulugan nġ caniláng tinginan:—"Gumagawâ ang Capitan General nġ isá sa canyáng mġa capáslanġan, inaalipustà niyá tayo, dapat na sa convento siyá tumulóy",—datapuwa't sa pagca't gayón din ang iniisip nġ lahát, silá'y hindî umiimic at hindî sinasaysay nino man ang canyáng caisipan.

—May nanġagsabi na sa akin sa hapon nġ bagay na iyán, datapuwa't hindî pa nalalaman nġ Capitan General cung siya'y matutulóy.

—¿Nálalaman pô ba nġ camahalan ninyó, guinoong Alcalde, cung hanggang cailan matitirà rito ang Capitan General?—ang tanóng nġ alférez na nanġanġánib.

—Hindî co talastas na maigui; maibiguin ang Capitan General na mangbiglà.

—¡Nárito ang ibáng mġa telegrama!

Ang mġa telegramang iyo'y sa Alcalde, sa alférez at sa gobernadorcillo; namamasid na magaling nġ mġa fraileng walâ isá man lámang telegramang ucol sa cura.

—¡Dárating ang Capitan General sa icapat na oras nġ hapon, mġa guinoo!—anang Alcalde nġ pananalítang madakilà;—macacacain tayo nġ boong catahimican.

Hindî macapagsasabi nġ hihiguit pa sa rito sa cagalinġan si Leonidas sa Termópilas: "¡Nġayong gabi'y hahapon tayong casama ni Plutón!"

Nanag-uli ang salitaan sa lacad na caugalian.

¡Namamasid cong walâ rito ang ating dákilang mánġanġaral!—ang kiming sinalità nġ isá sa mġa naroroong cawani nġ gobierno, na mahinhin ang anyô at hindî binubucsan ang bibig hanggang sa oras nġ pagcain, at sa boong umaga'y nġayon nġâ lámang nagsalità.

Ang lahát nġ nacaáalam nġ mġa nangyari sa amá ni Crisóstomo'y cumilos at cumindát, na ang cahuluga'y:—"¡Halá cayó! ¡Sa unang hacbáng pa lámang ay cayó'y násilat na!—Datapuwa't sumagót ang iláng mapagmagandang loob:

—Marahil nápapagal siyá nġ cauntí....

—¿Anóng caunti lámang?—ang bigláng sinabi n̄g alférez;—pagód na pagód marahil, at ayon sa casabihán dito'y "malunquedo" (bugbóg na bugbóg ang catawán). ¡Nacú ang panğaral na iyón!

—¡Isáng mainam na sermón, cadakidakilaan!—anang escribano.

—¡Maranğal, malalim!—ang idinugtóng n̄g corresponsal.

—Upang macapagsalita n̄g gayóng catagál, kínacailanğang magcaroon n̄g lálamunang gaya n̄g canyáng lálamunan,—ang ipinahiwatig ni pári Manuel Martín.

Waláng pinupuri ang agustino cung di ang lalamunan lámang niyá.

—¡Nalalaman ba ninyóng si guinoong Ibarra'y siyáng lalong may magalíng na tagapaglutò sa boong lalawigan?—anang Alcalde upang putulin ang salitaan.

—Iyan n̄gâ ang sinasabi co, datapuwa't ang magandang babaeng canyáng calapít ay áyaw paunlacán ang hayin, sa pagca't bahagyâ na lámang tiniticman ang pagcain,—ang tutol n̄g isá sa m̄ga cawaní n̄g gobierno.

Nagdamdam cahihiyan si Maria Clara.

—Napasásalamat acó sa guinoo ... napacalabis naman ang canyáng panğanğasiwà sa aking cataohan,—ang kimíng sinalitâ n̄g pautál,—datapuwa't....

—Datapuwa't pinaúunlacaan pô ninyó n̄g malakí ang pagsasalosalong itó sa inyó lámang pagparito,—ang sinabing pangwacás sa salita n̄g Alcaldeng malinğap sa babae, at sacá humarap cay pári Salví.

—Pári Cura,—ang malacás na idinugtóng,—námamasid co pong sa maghapo'y hindi cayó umíimic at may iniisip....

—¡Catacot-tacot na magmamasid ang guinoong Alcalde!—ang bigláng sinabi sa isáng cacaibáng anyô ni pári Sibyla.

—Itó na ang aking ugali,—ang pautál na sinabi n̄g franciscáno;—ibig co pang makinig cay sa magsalitâ.

—¡Ang pinagsisicapang lagui n̄g camahalan pô ninyo'y ang makinabang at huwag manğulugui!—ang sinabi n̄g alférez, na aglahî ang anyô n̄g pananalitâ.

Hindi inaring birô ang bagay na iyón ni pári Salví; sandaling numingning ang canyáng paninğin, at sacá sumagót:

—Magalíng ang pagcatalastas n̄g guinoong alférez na sa m̄ga áraw na ito'y hindi n̄gâ acó ang lalong nakikinabang ó nanğunğulugui!

Hindi inalumana n̄g alférez ang dagoc na iyón sa pamamag-itan n̄g isáng cunua'y tawa, at winalang bahalà ang pasaring na iyón.

—Nğuni, m̄ga guinoo, hindi co mapagwarì cung bakit macapagsasalitaan n̄g m̄ga pakikinabang ó m̄ga panğunğulugui,—ang isinabat n̄g Alcalde;—¿anó ang mawiwicà sa atin n̄g m̄ga magagandang loob at matatalinong binibining nanğaritong nagbibigay unlác sa atin n̄g caniláng pakikipanayam? Sa ganáng akin, ang m̄ga dalaga'y tulad sa m̄ga taguinting n̄g arpa n̄g calanğitan sa gutna n̄g gabi! kinacailanğang pacauliniguin at silá'y pakinggan, at n̄g ang m̄ga caayaayang tinig niláng nagpapailanglang sa calolowa sa calanğitang kinarooran n̄g waláng hanggan at n̄g lalong cagandagandahan....

—Naghahanay ang camahalan pô ninyó n̄g m̄ga matitimyás na sasay!—anang escribano n̄g boong galác, at ininóm niyá at n̄g Alcalde ang álac na na sa canicaniláng copa.

—Hindi mangyaring hindi co gawín,—anang Alcalde, na pinapahid ang canyáng m̄ga labi;—cung hindi laguing gumagawâ n̄g magnánacaw ang capanahunan, ay gumagawâ namán n̄g manunulâ. Nğ cabataan co'y cumathâ acó n̄g m̄ga tulâ, na hindi namán masasamâ.

—Sa macatuwid po'y naglilo ang inyóng camahalan sa m̄ga Musa upang sumunód cay Themis!—ang sinaysay n̄g ating "corresponsal" na mahiliguín sa m̄ga diosa n̄g panahóng una.

—Psch! anóng ibig ninyóng aking gawin? Sa tuwi na'y naging hilig co ang aking mapagkilalà ang lahat n̄g calagayan n̄g pamúmuhay. Namúmupol acó cahapon n̄g m̄ga bulaclác, nğayó'y aking hawac naman ang tungcod n̄g Justicia at naglilingcód acó sa sangcataohan, búcas....

—Búcas ay ihahaguis n̄g camahalan pô ninyó ang tungcód na iyán sa apóy at n̄g inyóng mapainit ang maguináw na dacong hápon n̄g buhay, at ang cucunin pô namán ninyo'y ang catungculang pagca ministro,—ang idinugtóng ni pári Sibyla.

—Psch! oo ... hindi ... ang maguing ministro'y hindi siyáng lalong aking pinacahahangad na camtan: sino mang waláng carapata'y naguiguig ministro. Isang mainam na bahay sa dacong timugan n̄g España at n̄g matirahan cung panahóng tag-init, isang malaking bahay sa Madrid at tahanan at m̄ga lupaín sa Andalusia cung panahóng tag-lamig ... Hindi n̄gâ masasabi sa akin ni Voltaire: "Nous n'avons jamais été chez ces peuples que pour nous y enrichir et pour les calomnier".

Ang boong ísip n̄ m̄a cawaní n̄ gobierno'y nagsalitá ang Alcalde n̄ isáng catatawanán, caya't nagtawanan silá't n̄ bigyáng capurihan ang gayóng pagpapatawá; silá'y guinayahan n̄ m̄a fraile, palibhasa'y hindí nilá talós na si Voltaire ay yaóng Voltaireng hindí mamacailang caniláng sinumpá at inilagay sa infierno. N̄guni, sa pagca't nalalaman ni parí Sibyla cung sino si Voltaire, siya'y magpakilang galit, sa pagsasapantaha niyang nagsalitá ang Alcalde n̄ isáng laban ó paglabag sa religion.

Nagsisicain naman sa isáng "kiosko" ang m̄a batang lalaki, na ang caniláng maestro ang sa canila'y nan̄gun̄gulò.

Páhiná 285

Gumagawá silá n̄ malaking cain̄gayan, gayóng silá'y m̄a batang filipino, sapagca't ang caraniwan, cung ang m̄a batang filipino'y na sa pagcain at na sa haráp n̄ ibáng m̄a tao'y hindí ang cagaslawán ang caniláng naguiguig caculan̄gan, cung di ang cakimian. Ang isa'y nagcacamalí n̄ paggamit n̄ m̄a "cubierto" at sa gayo'y sinásala n̄ calapit; dito'y nagmumulá ang isáng pagmamatuwiran, at ang dalawang nagtatalo'y nagcacaroon n̄ canicaniyáng m̄a cacampí: ang wicà n̄ iba'y ang cuchara, anang iba nama'y ang tenedor ó ang cuchillo, at sa pagca't walá silang kinikilalang capuwà batang lalong marunong cay sa ibâ, doo'y nan̄gagcain̄gay n̄ di sapalâ, ó, sa lalong maliwanag na sabi, sila'y nan̄gagmamatuwirang wan̄gís sa pagtatalò n̄ m̄a teólogo.

Ang m̄a magugulang ay nan̄gagkikindatan, nan̄gagsisicuhán, nan̄gaghuudyatan, at nababasa sa caniláng m̄a pagn̄giti na sa sila'y lumiligaya.

—¡Abá!—ang sabi n̄ isáng babaeng tagabukid sa isáng matandang lalaking nagdidicdic n̄ hitsó sa canyáng calicot;—magpapari ang aking si Andoy, cahi't áyaw ang aking asawa. Tunay n̄ga't m̄a dukhâ cami, n̄guni't cami'y magsisipag sa paghahanap buhay, at cami'y magpapalimos cung cacailan̄ganin. Hindí nawawalan n̄ nagbibigay n̄ salapi at n̄ macapagparí ang m̄a mahihirap. Hindí ba sinasabi ni hermano Mateo, taong hindí nagsisinun̄galing, na si papa Sixto'y isáng pastol lamang n̄ calabaw sa Batan̄gan? Tingnan na ngâ lamang ninyó ang aking si Andoy, ¡tingnan ninyó siyá cung dí camukhâ na ni San Vicente!

At cumacayat ang laway n̄ mabaít na ina sa panonood sa canyáng anác na hinahawacan ang tenedor n̄ dalawang camay.

—¡Tulun̄gan nawa siyá n̄ Dios!—ang idinugtóng n̄ matandang lalaki, na n̄ginun̄guyâ ang sapá;—cung maguing papa si Andoy, cami pa sa sa Roma ¡je!—¡je! nacalalacad pa acóng mabuti. At cung sacali't mamatay acó ... ¡jeje!

—¡Huwag pô cayóng mabahalâ, incong! Hindí malilimot ni Andoy na tinuruan ninyó siyá n̄ paglâla n̄ m̄a bilao at n̄ dikin.

—Tunay ang sabi mo Petra; acó ma'y naniniwala ang anác mo'y nagcacaroon n̄ mataas na catungculan ... ang cababaa'y patriarca. ¡Hindí pa acó nacacakita n̄ batang hiniguit sa canyá sa cadaliang natuto n̄ hanap-buhay! Oo, oo, maaalaala na niya acó, cung siyá'y papa na ú obispo at maglibang sa paggawa n̄ m̄a bilauhang gagamitin n̄ canyáng tagapaglutong babae. Oo, ipagmimisa n̄ga niyâ ang aking calolowa, ¡jeje!

At taglay n̄ mabait na matanda ang ganitóng pag asa'y sinicsicang mainam n̄ maraming hitsó ang canyáng calicot.

Páhiná 286

—Cung pakikinggan n̄ Dios ang aking m̄a pagsamò at magaganap ang aking m̄a pag-asa, sasabihin co cay Andoy: "Anác, pawiin mo sa amin ang lahat n̄ casalanan at ipadalá mo camí sa lan̄git". Hindí na tayo man̄gan̄gailan̄gang magdasál, mag ayuno ó bumilí pa n̄ m̄a bula. Maaari n̄ gumawâ n̄ m̄a casalanan ang may isáng anác na santo papa!

—Paparoonin mo siyá sa bahay búcas, Petra,—anang matandang lalaki na totoong nagagalác;—¡tuturuan co siyá n̄ pagcacayas n̄ nito!

—¡Hmjo! ¡abá! ¿Anó pô ba, incóng ang pagcaalam ninyó? ¿Inaacalâ pô ba ninyóng iguinagaláw pa n̄ m̄a papa ang caniláng m̄a camáy? ¡Ang cura n̄gâ, gayóng siya'y cura lamang, cayâ lamang nagpapagal ay cung nagmimisa, pagca nagpapapihitpihit! Ang arzobispo'y hindí na pumipihit, paupò cung magmisa; cayâ n̄gâ't ang papa ... ¡ang papa'y nacahigá cung magmisa, at may abanico pa! Anó pô ba ang ísip ninyó?

—Hindí isáng calabísán, Petra, ang canyáng malaman cung paano ang guinagawang paghahandâ n̄ nito. Mabuti na ngâ ang siyá'y macapagbili n̄ m̄a salacót at m̄a petaca at n̄ huwag macailan̄gang magpalimos na gaya n̄ guinagawâ rito n̄ cura sa taón-taón sa pan̄galaan n̄ga papa. Nahahabag acong makita ang isáng santong pulubi, caya't aking ibinibigay ang lahat cong nalimpoc.

Lumapit ang isáng tagabukid at nagsalitá.

—Aking pinagtibay na, cumare, magdodoctor ang aking anac, ¡walâ n̄ magaling na gaya n̄ doctor!

—¡Doctor! huwag n̄gâ cayóng main̄gay, cumpare;—ang sagót ni Petra;—¡walâ n̄ magalíng na gaya n̄ magcura!

—¿Cura? ¡prrr! ¡Sumísingil n̄ maraming salapí ang doctor; silá'y sinásamba n̄ maysakít, cumare!

—¡Magnilaynilay cayó! Sucat ñ magpapihitpihit ñ macaatlo ó macapat ang cura at magsalita ñ "démínus pabiscum," upang canin ang Dios at tumanggap ñ salapí. Sinásabi ñ lahát sa canyá, patí ñ mña babae, ang caniláng mña lihim.

—¿At ang doctor? ¿At anó bang acalà ninyó sa doctor? ¡Nakikita ñ dóctor na lahat, patí ñ itinatatagò ninyóng mña babae, pumúpulso sa mña dalaga.... ¡Ibig cong maguing doctor isáng linggó man lamang!

—¿At ang cura? ¿hindí ba nakikita ñ cura ang nakikita ñ inyóng doctor? ¡At magaling pa sa riyan! Nálalaman na ninyó ang casabihan; "¡sa cura ang matatabang inahing manóc at gayón din ang binting mabilog!"

—¿At anó, cumacain ba ang mña manggagamot ñ tuyóng lawlaw? ¿nasasactán ba ang mña dalirì sa pagdidildil ñ asín?

—¿Narurumhán ba ang camáy ñ cura na gaya ñ mña camáy ñ manggagamot? ¡Ñ huwag magcagayo'y may malalaking hacienda silá, at sacali't gumagawâ, gumagawáng may música at siyá'y tinutulunġan pa ñ mña sacristan!

—¿At ang cumumpisál cumare? ¿Hindí ba pagpapagal ang cumumpisál?

—¡Nacú, ang pagpapagal na iyán! ¡Ang pagcaibig ninyóng sa inyó'y manġumpisal ang lahát ñ tao! ¡Diyata't nagcacapagod at nagcacapangpapawis pa ñġa tayo sa pagcaibig nating masiyasat cung anó ang mña gawâ ñ mña lalaki't mña babae at cung anó ang mña gawâ ñ ating mña capit-bahay! Waláng guinagawâ ang cura cung dí maupo, at pagdaca'y sinasabi na sa canyá ang lahát; cung minsa'y nacacatulog, datapuwa't ¡sucat na ang maggawad ñ dalawa ó tatlong benedición upang tayo'y maguing anac ulí ñ Dios! ¡Maanong maguing cura na ñġa lamang acó sa isáng hapon ñ cuaresma!

—¿At ang ... ang magsermón? ¿sasabihin naman ninyó sa aking iya'y hindí pagpapagod? ¡Nákita na ninyó cung paano ang pagpapawis ñ curang malaki caninang umaga!—ang itinutulol ñ lalaking nacacaramdam na siya'y nalulupig sa matuwiran.

—¿Ang magsermón? ¿Isáng pagpapagal ba ang magsermón? ¿Saan naroon ang inyóng pag-iisip? ¡Maanong macapagsasalitâ na ñġa acó hanggang tanghali, mulà sa púlpito, na aking macagalitan at mapagwicaan ang lahát, na sino ma'y waláng macapanġahás na tumutol, at pagbabayaran pa acó sa gayóng gawâ! ¡Maanong maguing cura na ñġa acó isáng umagang nanġagsisimbá ang mña may utang sa akin! ¡Pagmasdan ninyó cung paano ang pagtabâ ni pári Dámaso sa canyáng capagmumurá at capapalò!

At dumarating ñġa naman si pári Dámaso, taglay ang paglacad ñ taong matabâ, na halos nacanġiti, ñuni't sa isáng anyóng nagpapakilala ñ panġit niyáng caisipán, caya't pagcakita sa canyá ni Ibarra'y nalitò sa canyáng pagtatalumpatí.

Binatì nilá si pári Dámaso, бага man may halong pagtatacá, datapuwa't nagpakita ang lahát ñ galác sa canyáng pagdating, liban na lamang cay Ibarra. Nanġaghihimagas na at bumubulâ na ang sa mña copa ang "champaña".

Naowi sa panġanġatál ang ñġití ni pári Dámaso, ñ canyáng mamasdan si María Clarang nacaupô sa dacong canan ni Crisostomo; ñuni't umupô siyá sa isáng silla sa tabí ñ Alcalde, at sacá tumanóng sa guitna ñ isáng macahulugang catahimican:

—¿May pinag-uusapan ba cayóng anó man, mña guinoó? ¡Ipagpatuloy ninyó ang salitaan!

—Nanġagtatalumpatian,—ang sagót, ñ Alcalde. Binabanguit ni guinoong Ibarra ang lahát ñ sa canya'y tumulong sa adhicáng icagagaling ñ madlá, at sinasaysay ang nauucol sa arquitecto, ñ ang camahalan pâ ninyó'y...

—Hindí ñġa acó nacacamuang ñ tungcól sa arquitectura,—ang isinalabat ni pári Dámaso,—datapuwa't tinatawanan co ang mña arquitecto at gayón din ang mña tanġáng tumatacbô sa canilá. Náriyan, acó ang gumuhít ñ piano ñ simbahang iyán, at lubós sa cagalinġan ang pagsacagawâ: ganyan ang sabi sa akin ñ isáng inglés na maglalacó ñ mña hiyás, na tumuloy isáng áraw sa convento. ¡Sucat ñ magcaroon ñ dalawang daling noo upang macagawâ ñ piano!

—Gayon man,—ang mulíng isinagót ñ Alcalde, ñ mamasid niyáng hindí umiímic si Ibarra,—pagca nauucol na sa mña tanġing bahay, gaya na ñġa бага ñ isáng escuela, sa halimbawa, nagcacailanġan tayo ñ isáng "perito" (isáng taóng pantás sa paggawâ ñ anó man).

—¡Anó bang "perito ni peritas"!—ang sinabing malacás na palibac ni pári Dámaso.—Ang nagcacailanġan ñ mña "perito" ay isáng "perrito" (tuta ó maliit na áso)! ¡Kinacailanġang maguing hayop pa cay sa mña "indio", na gumagawang mag isá ñ caniláng mña bahay, upang hindí matutong magpagawâ ñ apat na pader at saca patunġan sa ibábaw ñ isáng tangkil, na siyá ñġang isáng tunay na escuela!

Tuminġing lahát cay Ibarra, datapuwa't ito'y бага man lalong namutlà, nagpatuloy na parang nakikipagsalitaan cay María Clara.

—Ñġuni't dilidilihin pô ninyóng....

—Tingnan pô ninyó,—ang ipinagpatuloy na sabi ñ franciscano, na ayaw papagsalitaan ang Alcalde,—tingnan pô ninyó cung paano ang guinawâ ñ isáng "lego" namin, na siyáng lalong

pinacahayop sa lahat naging mga lego, na yumari ng isang magaling, mabuti at murang hospital. Marunong magpagawang magaling at hindi nagbabayad cung di walong cuarta lamang sa araw-araw sa bawat isa sa mga taong nanggagaling pa sa ibang bayan. Nalalaman ng legong iyan cung paano ang nauucol na pakikisama sa mga "indio", na hindi gaya ng maraming mga haling at mga "mesticillo", na nagpapasama sa mga taong iyan sa pagbabayad sa canila ng tatlong bahagui o isang salapi.

—¿Ang wica po ba ninyo'y walong cuarta lamang ang ibinabayad? ¡Hindi mangyayari!—Ibig ng Alcaldeng baguhin ang lacad ng salitaan.

—Tunay po, at iyan ang dapat uliranin ng mga nagpapanggap na magagaling na mga castila. Nakikita na nga, na buhat ng mabucsan ang Canal ng Suez ay sumapit dito ang cahalayang asal. Ng una, ng kinacailanngan nating lumigoy sa Cabo, hindi nacararating dito ang lubhang maraming; mga may masasamang caugalian, at hindi namán nacapaglabay roon ang mga iba upang manngagasama!

—¡Datapuwa't pari Damaso!...

—Nakikilala na po ninyo cung ano ang "indio"; bahagya pa lamang nacacaalam ng caunti ay nagmamarunong na. Ang lahat ng mga uhuguing iyang napapasa Europa'y...

—¡Nguni't pakinggan po ninyo!...—ang isinasalabat ng Alcalde, na nababalisá dahil sa masasakit na mga pasaring na iyon.

—Magcacaroon sila ng wacas ayon sa canicanilang carapatán—ang ipinagpatuloy na pari Dámaso;—nakikita sa calaguitnaan ang camay ng Dios, kinacailanngang maguing bulag upang huwag mamasdan. Tumatanggap na sa buhay pang ito ang mga magulang ng gayong mga ahas ... nanngamatay sa bilangguan ¡je! ¡je! at masasabi nating walang sucat na...

Dapuwa't hindi natapos ang sinasabi. Sinusundan siya ng mata ni Ibarang nanngititimngitim ang pulá ng mukha sa malaking galit; at pagcarinig ng pasaring sa canyang ama'y nagtindig, at sa isang lundag ay ilinagpac ang canyang batibot na camay sa ibabaw ng ulo ng sacerdote, na natihaya at tulig.

Sa lubos na pagcagulat at pagcatacot, sino ma'y walang nanngahas mamaguitna.

—¡Layo cayó!—ang sigaw ng binata ng tinig na cagulatgulat, at inabot ang matalas na sundang samantalang iniipit ng canyang paa ang liig ng fraile, na nahihimasmasan sa canyang pagcatulig;—ang ayaw mamatay ay huwag lumapit!

Pinagdirimlan si Ibarra: nanngatal ang canyang catawan uminog sa kinalalagyan ang canyang mga matang nanngababala. Nagpumilit si Fr. Dámasong bumanon at tumindig; dapuwa't hinawacan siya sa liig ni Ibarra, saca siya ipinagwas-wasan hanggang sa siya'y mapaluhod at mabaluctoc:

—¡Guinoong Ibarra! ¡guinoong Ibarra!—ang pautal na sinabi ng ilan.

Dapuwa't sino man, cahi man ang alférez ay ayaw manngahas lumapit at canilang namamasdan ang kislap ng sundang at nababalac nila ang lacas at calagayan ng binata. Nanngatitigagal na lahat.

—¡Cayo'y diyan! hindi cayó nanngagsisiimic, nngayo'y acó ang marapat na mang cumilos. ¡Siya'y inilagan co, dinala sa akin siya ng Dios, ang Dios ang siyang humatol!

Nahihirapan ng paghingá ang binata, dapuwa't ang canyang bisig na basal ay nagpapatuloy ng pagpiguil sa franciscano, na hindi macawalá cahi't nagpupumiglas ng di cawasa.

—¡Tahimic na tumitiboc ang aking pusó, hindi mabibigó ang aking camay!...

At tuminngin sa paliguid niya't nagsalita;—Makinig muna cayó, ¿mayroon bagang isa man lamang sa inyó na umibig sa canyang ama, na nagtamin ng malalim na galit sa canyang pinagcaautanngan ng buhay, isa man lamang na ipinanngnac sa cahihayan at sa caimbihan?... ¿Nakita mo na? ¿Nariring mo baga ang hindi nila pag-imic na iyan? Sacerdote ng isang Dios ng capayapaan, puspós ang bibig mo ng cabanalan at religion, at ang puso'y puno ng mga carumhan, ¡hindi mo marahil nalalaman cung ano ang isang ama!... ¡cung guinugunita mo sana ang iyong ama! ¿Nakita mo na? Sa guitna ng caramihang iyang pinawawalan mong halaga, ¡walá cahi't isa man lamang na catulad mo! ¡Nahatulan ca na!

Ang mga taong sa canya'y nacaliliguid, sa pagcaisip nilang doo'y gagawa ng isang cusang pagpatay, sila'y nanngagsikilos.

—¡Lumayo cayó!—ang muling isinigaw na nagbabala ang tinig; ¿ano? ¿nannganib ba cayong dumham co ang aking camay ng maruming dugó? ¿Hindi ba sinabi co na sa inyong tiwasay na tumitiboc ang aking pusó? ¡Lumayo cayó sa amin! ¡Pakinggan ninyo mga sacerdote, mga hucóm, na ang boong acala ninyo'y hindi cayó cawanngis ng ibang mga tao at nagbibigay cayó sa inyong sarili ng ibang mga catuwiran! Ang aking ama'y isang taong may malinis na capurihan, ipagtanong ninyo diyan sa bayang lubos na iguinagalang ang pagaalaala sa canya. Ang aking ama'y isang mabait na mayaman: inihandog niya ang canyang pagpapacahirap sa akin at sa icagagaling ng canyang bayan. Laguig bucas ang canyang bahay, laguig handa ang canyang dulang sa taga-ibang lupain o sa pinapanaw sa canyang kinaguisnang lupá, na sa udyoc ng caralita'y tumatacbo sa canya! Siya'y mabuting cristiano: laguig ng guinagawa niya ang

cagalingan at cailan ma'y hindi siya umapi sa mahinang naguiguipit at hindi siya humabag sa na sa malaking carukhaan.... Binucsán niya sa taong sumasadalitâ ang mga pintuan ng canyang bahay, pinaupo niya at pinacain sa canyang dulang at canyang pinangalanang caibigan. ¿Ano ang pagtumbas na sa canya'y guinawa? Siya'y pinaratanan, pinag-usig, pinapanandata ng laban sa canya ang camamangmanan at siya'y pinag-usig hanggang sa libingang pinagpapahingalayan ng mga patay. At, hindi pa nagcacasiya sa ganitong mga gawa'y ipinag-uusig naman ngayon ang anac na lalaki! Aco'y tumacas sa canya, inilagang cong siya'y aking macaharap ... Narinig ninyo siya caninang umaga na hindi pinagpacundanangan ang pulpito, idinaliri aco sa halang na pananampalataya ng mga taong hanagal sa bayan, nguni't hindi aco umimic. Ngayo'y napanarito't aco'y hinahamit; nagtiis aco sa hindi pag-imic na inyong pinangguilalasan, datapuwa't muling linait ang lalong pinacamamahala ng lahat ng mga anac sa caibuturan ng canilang alaala ... Cayong mga nariritô, mga sacerdote, mga hucóm, ¿nakita baga ninyo ang pagpapacacasipag sa paggawa ng matanda ninyong ama, at ng masunduan ang inyong icagagalang, mamatay sa hapis ang amang iyan sa isang bilangguan, na nagbubuntong hinanga sa pagmimithing cayo'y mayacap; na humahanap ng isang taong sa canyang umaliw, nag iisa, may sakit, samantalang cayo'y na sa ibang lupain?... ¿Narinig ba ninyo pagcatapos na siniraan ng puri ang canyang pangalan, nasumpungan baga ninyong walang laman ang sa canya'y pinaglibingan ng pumaroon cayo at ang talaga ninyo'y manalangin sa ibabaw ng baunang iyon? ¿Hindi? ¿Hindi cayo umimic? ¿cung gayo'y hinahatulan ninyong tunay nga siyang masama!

Iniangat ang bisig; datapawa't malicsing tulad sa cabilisan ng sinag ng liwanag, pagdaca'y napaguinâ ang isang dalaga at piniguil ng canyang linalic na camay ang mapaghiganting bisig: ang dalagang iyo'y si Maria Clara.

Tiningnan siya ni Ibarra ng isang titig na wari'y nananganino ang casiraan ng isip. Unti unting lumuag ang pagcahawac ng mga naninigas na mga daliri ng canyang mga camay at pinabayaang lumagpac ang catawan ng franciscano't ang sundang, tinacpan ang mukha't tumacas na sinagal ang caramihang tao.

XXXV.

MGA SALISALITAN.

Pagdaca'y lumaganap sa bayan ang balita ng nangyaring iyon. Ng bagobago'y ayaw maniwala sino man, nguni't sa pangangailang pangahuhod sa catotohanan, nangag-iinaman ang lahat sa pagsigaw ng pagtataca.

Bawa't isa'y nagbubulaybulay alinsunod sa abot ng cataasan ng canicanilang calinisan ng budhi.

—¿Si pari Dámaso'y namatay!—ang sabihan ng mga ilan;—ng itindig nila siya'y naliligó ang canyang mukha ng dugô at hindi humihinga.

—¿Magpahingalay nawa siya sa capayapaan, nguni't walang guinawa sa canya cung di papagbayarin lamang ng canyang utang—ang malacas na sabi ng isang binata—Wariin ninyong walang sucat maipangalan sa guinawa niya caninang umaga sa convento.

—¿Ano ba ang guinawa? ¿Muli bang sinuntoc ang coadjutor?

—¿Ano ba ang guinawa? ¿Ating tingnan! ¿Sabihin mo sa amin!

—¿Nakita ba ninyo ng umagang ito ang isang mestizong castila na lumabas sa dcong sacristia samantalang nagsesermon?

—¿Oo! ¿oo nga, siya'y nakita namin! Pinagmasdan siya ni pari Dámaso.

—Ang nangyari'y ... pagcatapos ng sermon, siya'y ipinatagaw at tinanong cung anong dahil sa siya'y lumabas.—"Hindi po aco maalam ng wicang tagalog, padre",—ang isinagot.—"¿At bakit ca nanglibac, na sinabi mong wicang griego iyon?—ang isinigaw sa canya ni pari Dámaso, at tuloy sinampal siya. Gumanti ang binata, nagpanuntoc ang dalawa, hanggang sa sila'y pinag-awatanan.

—¿Cung sa akin mangyari ang gayong bagay!...—ang ibinulong ng marahan ng isang estudiante.

Hindi co minamagalang ang guinawa ng franciscano,—ang idinugtong namán ng isa,—sa

pagca't hindi dapat ipagpilitan ang Religióng párang isáng parusa ó isáng pahirap; datapuwa't hálos ikinatútuwâ co, sa pagca't nakikilala co ang binátang iyán; siyá'y tagá San Pedro Macatí at maigui siyáng magwicang tagalog. Nğayo'y ibig niyáng siyá'y ipalagáy na bágong gáling sa Rusia, at ipinagmámapuri ang pagpapacunuwaríng hindi niyá nalalaman ang wicà nğ canyáng mğa magugúlang.

—Cung gayó'y ¡linílikhâ silá nğ Dios at silá'y nanğagsusuntucan!

—Gayón ma'y dápat táyong tumútol sa cagagawáng iyán,—ang sábing malacás nğ isáng estudiante namán;—ang dí pag-ímíc ay párang isáng pag-sangáyon, at ang guinawáng iyó'y mangyayaring gawín namán sa alín man sa átin. ¡Nanunumbalic táyo sa mğa panahón ni Nerón!

—¡Nagcácamalí ca!—ang tútol nğ isá;—¡si Nerón ay isáng dakílang artista, at si pári Dámaso'y isáng casamasamaang magsesermón!

Ibá namán ang salisalitaan nğ mğa táong may catandaan na.

Samantalang hiníhintay nilá sa isáng maliit na bahay, na na sa labás nğ báyan ang pagdatíng nğ Capitán General, itó ang sinasabi nğ Gobernadorcillo:

—Hindi nğâ bágay na magaaáng sabíhin cung síno ang may catuwíran at cung síno ang walá, datapuwa't cung nacapagmunimuni sána si guinoong Ibarra....

—¿Cung nagcaroón sána si pári Dámaso nğ calahatí man lámang nğ pagmumunimuni ni guinoong Ibarra, ang talagáng ibig pô ninyóng sabihin maráhil?—ang isinalábat ni don Filipino,—Ang casamaa'y nagpalít silá nğ catungcúlan: ang bátà ang nag ásal matandá at ang matandá ang nag-ásal bátà.

—¿At ang sabi pô ninyo'y walá síno mang dumalô upáng silá'y awatin, liban na lámang sa anác na babáe ni cápítang Tiago?—ang tanóng ni cápítang Martín. ¿Sino man sa mğa fraile, cahi't ang Alcalde man lámang? ¡Hm! ¡Lálò pa nğang masama! Hindi co nanasaing aking casapitan ang calagayan nğ binatá. Sino ma'y walang macapagpapatawad sa gayóng sa canyá'y pagcatácot. ¡Lálò pa nğang masama! ¡Hm!

—¿Sa acalà cayâ ninyó?—ang tanóng ni cápítang Basilio, na totoong malakí ang hanğad na macatalastas.

—Umaasa acó,—ani don Felipong nakipagsulyápan cay cápítang Basilio,—na hindi siyá pababayaan nğ bayan. Dápat náting alalahanin ang guinawâ nğ canyáng mğa magugúlang at ang canyáng casalucúyang guinágawâ nğayon. At sacali't hindi umimic ang bayan, dahil sa pagcatácot, ang canyang mğa caibiga'y....

—Nğuni, mğa guino, —ang isinalabat nğ gobernadorcillo,—ano baga ang ating magagawa? ¿ano ang magagawa nğ bayan? Mangyari ang ano mang mangyari'y ang mğa fraile ang siyang "lagui" nğ na sa catuwiran!

—"Lagui" na silang na sa catuwiran, sa pagca't "lagui" nğ binibigyang cabuluran natin sila; minsan man lamang ay magbigay tayong catuwiran sa ating sarili, at pagsacagayo'y saca tayo mag-usap!

Kinamot nğ gobernadorcillo ang canyáng ulo, tuminğala sa bubunğan at saca nagsalita na ang tinig ay masaclap:

—¡Ay! ang ínit nğ dugo! Tila mandin hindi ninyo nalalaman ang lupaíng kinalagayan natin; hindi ninyo nakikilala ang mğa cababayan natin. Ang mğa fraile'y mayayaman at nanğcacaisa; tayo'y nagcacáwasac wasác at mğa dukha. ¡Siya nğâ! ¡ticman ninyong siya'y inyóng ipagmalasakit, at makikita ninyóng cayo'y pababayaan nğ ating mğa cababayang mag-isa sa mğa sagutin!

—¡Siyá nğâ!—ang biglang sinabi ni don Filipino nğ boong sacláp,—mangyari nğâ ang gayon samantalang ganyan ang pinagiisip, samantalang totoong nagcacahawig ang tacot at ang paginğat. Lalo pang pinapansin ang isáng capahamacáng hindi pa nalalaman cung mangyari nğâ, cay sa kinacailanğang pagcápacagaling; pagdaca'y dinaramdam ang tácot, sa hindi ang pananalig; bawa't isá'y walang iniisip cung dí ang ganang canya, sino ma'y hindi nag-iisip nğ ganang sa mğa ibá, caya mahihinà táyong lahát!

—Cung gayo'y isípin na muna ninyo ang sa ganáng mğa ibá, at bago ninyó isipin ang sa ganáng inyó, at makikita ninyó cung paáno ang pagpapabayang sa inyó'y gagawin. ¿Hindi ba ninyó nalalaman ang casabihang castilá: "na nag-pasimula sa sariling catawán ang mahúsay na pagcacaawang gawâ"?

—Ang lálong magalíng na inyóng masasabi—ang sagot na pagalit nğ teniente mayor—na nagsisimulá ang mahusay na caruwagan sa malabis na pag-ibig sa sariling catawan, sa nawawacasan sa pagcawala nğ cahihiyan! Nğayón di'y ihaharap co sa Alcalde ang pagbibitiw nğ aking catungcúlan; bundat na acó nğ paglagay sa cahihiyan, na canino ma'y wala acong nagagawang cagalinğan. ¡Paalam!

Iba naman ang mğa panucala nğ mğa babae.

—¡Ay! ang buntóng hininğa nğ isáng babae na ang anyó'y mabait;—¡cailán ma'y ganyán ang mğa cabataan! Cung nabubuhay ang canyang mabait na ina'y ¿anong sasabihin? ¡Ay, Dios! Pagca napag-iisip co na maaaring magcaganyan din ang áking anác na laláki, na mainit din namán ang

úlo ...¡ay Jesús! halos pinananaghilian co ang canyáng nasirang iná...¡mamamatay acó sa dalamháti!

—Nǵuni't acó'y hindî ang sagót namán nǵ isáng babáe,—hindî acó magdadalamháti cung sacali't magcacaganyan din ang áking dalawáng anác na laláki.

—¿Anó pô ang sinasabi ninyo, capitana Maria?—ang sabling malacás nǵ unang babáeng nagsalita, na pinagduduop ang mǵa camáy.

—Ibig cong matuto ang mǵa anác na nagsasanggaláng nǵ capurihan nǵ namatay nǵ mǵa magugúlang nilá, capitana Tinay; ¿ano pô ang wiwicain ninyo cung isáng araw na cayo'y bao na márinig ninyóng pinaguupasalaan ang inyóng asawa, at itunǵó nǵ inyóng anác sa Antonio ang úlo at huwag umimic?

—¡Ipagcacait co sa canyá ang aking bendicion!—ang sabling malacas nǵ panǵatlong babae, na ito'y si hermana Rufa—datapuwa't....

—¡Hindî co maipagcacait ang aking bendición cailan man!—ang isinalabat nǵ mabait na si capitana Tinay;—hindî dapat sabihin nǵ isáng iná iyan ...datapuwa't hindî co maalaman ang aking gagawin ... hindî co maalaman ... sa acalà co'y acó'y mamamatay..siyá'y ...¡hindi! ¡Dios co! datapuwa't hindî co na marahil iibiguing muling makita co pa siya ... ¿nǵuni't cung anó-anó ang mǵa iniisip ninyó, capitana Maria?

—Datapuwa't gayón man,—ang dugtóng ni hermana Rufa,—hindî dapat limuting isang malaking casalanan ang magbuhat nǵ camáy sa isang taong "sagrado."

—¡Lalò nǵ "sagrado" ang pagmamalaskit sa capurihán nǵ namatáy na mǵa magugúlang!—ang itinútol ni capitana Maria.—¡Waláng macapagwáwalang galang sa canilang santong capurihán, cahì man ang Papa, at lalò nǵ hindî si pári Damaso!

—Túnay nǵa!—ang bulóng ni capitana Tinay, na nagtataca sa carununǵan nǵ dalawa;—¿saan ninyó kinucuha ang ganyáng pagcagagaling na mǵa panǵanǵatuwiran?

—¿Nǵuni't ang "excomunió" at ang pagcapacasama?—ang itinutútol namán nǵ Rufa.—¿Anó ang capacanán nǵ mǵa danǵal at nǵ capurihan sa búhay na itó cung mapapasasama naman tayo sa cabilang búhay? Dumaraang madali ang lahat ... datapuwa't ang excomunió ... sumirang púri sa isang kinacatawan ni Jesucristo ... ¡iya'y ang Papa lamang ang nacapapapatawad!

—¡Ipatatawad nǵ Dios na nag-uutos na igalang ang ama't ina; hindî siya eexcomulgahin nǵ Dios! At itó ang sinasabi co sa inyó, na cung pumaroon sa aking bahay ang binatang iyan, siya'y aking patutuluyin at cacaupin; at iibiguin cong siya'y aking maging manúgang, cung mayroon sana acóng anac na babae; ang mabaít na anac ay maguiguig mabaít namang asawa at mabaít na ama; ¡maniwala cayó, hermana Rufa!

—Hindî gayón naman ang aking acala, sabihin na ninyó ang ibig ninyóng sabihin; at cahi man tila mandín cayó ang sumasacatuwiran, ang cura rin ang siyang paniniwalaan co cailan man. Ang unaúna'y ililigtas co múna ang aking caluluwa, ¿anó pô ang sabi ninyó, capitana Tinay?

—¡Ah, anó ang ibig ninyóng aking sabihin! Capuwa cayó sumasacatuwiran; sumasacatuwiran ang cura, datapuwa't ¡dapat ding magcaroon nǵ catuwiran ang Dios! Ayawan co, acó'y isang tanǵa lamang ... Sasabihin co sa aking anac na lalaking huwag nǵ mag-aral, ang siya cong gagawin! ¡Namamatay daw sa bibitayan ang mǵa marurunong! ¡María Santisima, ibig pa naman pa sa Europa nǵ aking anac na lalaki!

—¿Anó pô ang inaacala ninyóng gawin?

—Sasabihin co sa canyang manatili na lamang siya sa aking tabi, ¿anó't iibiguin pa niyang maragdagan ang canyang dúnong? Búcas macalawa'y mamamatay rin cami, namamatay ang marúnong na gawa rin nǵ mangmang ... ang kinacailanǵa'y mamúhay nǵ payapà.

At nagbúbuntong hininǵa ang mabait na babae at itinitinǵalá sa lanǵit ang mǵa matá.

—Acó naman,—ang sabi nǵ bóong cataimtiman ni capitana María,—cung acó ang gaya ninyóng mayaman, pababayaan cong maglacobay—bayan ang aking mǵa anac; sila'y mǵa batà, at darating ang araw na sila'y manǵagcacagulang cacauntì nǵ panahón ang aking icabubuhay ... magkikita na camí sa cabilang buhay ... dapat magmithi nǵ lalong mataas na calagayan ang mǵa anac cay sa calagayang inabot nǵ canilang mǵa ama, at wala tayong naituturò sa canila, cung sila'y na sa ating sinapupunan, cung dí ang pagcamusmús.

—Ay, cacatuwâ namang totoo ang mǵa caisipan pala ninyo!—ang bílang sinabi ni capitana Tinay, na pinagduduop ang mǵa camay;—¡tila mandin hindî ninyo pinaghirapan ang panǵanǵanac sa inyong cambal na mǵa anac, na lalaki!

—Dahilan nǵâ sa sila'y pinaghirapan co nǵ panǵanǵanac, inalagaan at pinapagaral, cahi man camí dukhá, hindî co íbig na pagcatapos nǵ lubhang maraming capagalang sa canila'y aking guinúgol, ay waláng cahinatnan sila cung dí maguing calahating tao lamang.

—Sa áking palagáy hindî pô ninyó iniibig ang inyóng mǵa anác nǵ alinsunod sa ipinag-uutos nǵ Dios!—ang may cahigpitang sábi ni hermána Rufa.

—Ipatáwad pô ninyó, umiibig bawa't iná sa canyáng mǵa anác nǵ alinsunod sa canyáng adhicâ; may mǵa ináng umiibig sa canyáng mǵa anác at nǵ caniláng pakinabanǵan, ang ibá

nama'y umiibig sa canyáng mġa anác dáhil sa pag-ibig nilá sa sarili, at umiibig namán ang ibá sa icagagaling nġ canilá ring mġa anác. Acó'y nabibilang dito sa mġa hulíng sinábi co, ganitó ang itinúro sa ákin nġ áking asáwa.

—Hindí totóong nababagay sa átas nġ religión, capitana María, ang lahát ninyóng mġa iniisip; ¡cayó'y másoc nġ pagca hermana sa Santísimo Rosario, cay San Francisco, cay Santa Rita, ó cay Santa Clara!—ang sabi ni hermana Rufa, na ang anyo'y párang nagsesermón.

—Hermana Rufa, pagca carapatdapat na acóng maguing capatíd (hermana) nġ mġa táo, aking sisicaping acó'y maguing capatíd namán nġ mġa santo!—ang canyáng sagót na nġuminġití.

Upang mabigyáng wacás ang bahaguing itóng nauucol sa mġa salisalitaan nġ báyan; at nġ mapagwari man lámang nġ mġa bumabasa cung anó cayâ ang iniisip nġ mġa waláng málay na mġa tagabúkid sa nangyari, pumaroon tayo sa lílim nġ tolda nġ plaza, at pakinggán nátin, ang mġa salitaan nġ iláng nanġároroon, ang isá sa canila'y cakilala nátin, na dí ibá cung dí ang nananaguinip sa mġa doctor sa panggagamot.

—Ang lálóng dináramdam co'y hindí ná mayayari ang páaralan!—ang sinasabi nitó.

—¿Bakit? ¿bakit?—ang tanunġan nġ mġa nakíkinig malakí ang pagpipilit na macaalam.

—¡Hindí na maguiguing doctor ang áking anác, siya'y maguiguing magcacarítón na lamang! ¡Walâ! ¡Hindí na magcacapáaralan!

—¿Sino ang nagsábing hindí na magcacapáaralan?—ang tanóng nġ isáng hanġál at matabáng tagabúkid, na malalakí ang mġa panġá at makítid ang báo nġ úlo.

—¡Aco! ¡Pinaġalanang "plibastiero" si don Crisóstomo nġ mġa páring mapuputí! ¡Hindí na magcacapáaralan!

—Nagtatanunġan ang lahát sa pagsusulyapan. Nababago sa canilá ang panġalang iyón.

—¿At masamá bâ ang panġalang iyán?—ang ipinanġahas na itinanóng nġ hanġál na tagabúkid.

—¡Iyan ang lálóng masamáng masasabi nġ isáng cristiano sa cápuwà niyá!

—Masamá pa bâ iyán sa "tarantado" at sa "saragate"?

—¡Ah, cung sána'y ganyán na nġâ lámang! Hindí mamacailang tináwag acó nġ ganyán ay hindi man lámang sumakít ang áking sicmúra.

Datapuwa't marahil namá'y hindi na sasamá pa sa "indio", na ¡sinasabi nġ alférez!

Ang nagsabing magcacaroon nġ isáng anác na laláking carretonero'y láló pang nagpakita nġ calungcútan; nagcamót namán sa úlo ang isá at nag-úsip isip.

—¡Cung gayó'y maráhil catúlad nġ "betelapora" na sinasabi nġ matandáng babáe nġ alférez! Ang masamá pa sa riya'y ang lumurà sa hostia.

—Talastasín mong masamá pa sa lumurà sa hostia cung viernes santo, ang isinagót nġ bóong cataimtimán. Naaalaala na ninyó ang salitáng "ispichoso", na sucát nġ icapit sa isáng táo, upang siya'y dalhín nġ mġa civil ni Villa Abrillo sa tapunán ó sa bilangguan; unawáin ninyóng láló pa manding masamá ang "plibustiero." Ayon sa sábi nġ telegrafista at nġ directorcillo, cung sabíhin daw nġ isáng cristiano, nġ isáng cura ó nġ isáng castíla, sa isáng cristianong gáya nátin ay nacacawanġis nġ "santusdeus" na may "requimitemnam;" sa minsáng tawaguin cang "plibastiero," mangyayari ca nġ magcumpisal at magbayad nġ iyong mġa utang sa pagca't walâ magagawâ cung di ang pabítay ca na lámang. Nalalaman mo na cung dapat macaalam ang directorcillo at ang telegrafista: nakikipag-usap ang isá sa mġa cáwad, at marúnong namán ang isá nġ castíla at walâ nġ gamit cung di ang pluma.

Páwang nanglúlumo ang lahát.

—¡Pilitin na acóng papagsuutin nġ zapatos at huwag acóng painumín sa bóong áking búhay cung di iyán lámang ihí nġ cabáyo na cung tawagui'y cerveza, capag napatáwag acó cailáan man nġ "pelbistero!"—ang sumpáng sinabí nġ tagabúkid, na nacasuntóc ang mġa camáy.—¿Sino? ¿Acó, mayamang gáya ni don Crisóstomo, marúnong nġ castílang gáya niyá, at nacapagdadalidali nġ pagcaing may cuchillo at cuchara? ¡magtátawa acó cahit sa limáng mġa cura!

—Tatawaguin cong "palabistero" ang únang civil na aking makitang nagnanacaw nġ inahing manóc!... at pagdaca'y magcúmpisal acó!—ang bulóng na maráhan nġ isá sa mġa tagabúkid, na pagdáca'y lumayô sa pulutóng.

XXXVI.

ANG UNANG DILIM

Hindi sahol ang ligalig na naghahari sa bahay ni capitang Tiago sa caguluhan ng pag-isip ng mga tao. Walang guinagawa si Maria Clara cunng di tumanngis at ayaw pakinggan ang mga salitang pang-aliw ng canyang tia at ni Andeng na canyang capatid sa gatas. Ipinagbawal sa canya ng canyang ama ang pakikipag-usap cay Ibarra, samantalang hindi kinacalagan ito ng mga sacerdote ng "excomunion."

Si capitang Tiago na totoong maraming guinagawa sa paghahanda ng canyang bahay, upang matanggap doon ng carapatdapat ang Capitan General ay tinawag sa convento.

—¡Huwag cang umiyac anac co!—ang sinasabi ni tia Isabel, na pinupunasan ng gamuza ang maniningning na mga salaming pangninuhan; siya'y cacalagan ng excomunion, manggagsisisulat sa Santo Papa ... magbibigay tayo ng malaking limos ... Hinimatay lamang si pari Damaso ... ¡hindi namatay!

—¡Huwag cang umiyac!—ang sabi sa canya ni Andeng ng paanas;—gagawa acó ng paraan upang siya'y iyong macausap; ¿anong cadahilana't itinatag ang confesionario, cunng di ng gumawa ng casalanan? ¡Súcat na ang sabihin cura sa upang ipatawad na lahat!

¡Sa cawacasa'y nagbalic si capitang Tiago! Hinanap ng mga babae sa mukha niya ang casagutan sa maraming tanong; datapuwa't nagbabalita ang mukha ni capitang Tiago ng panglulupaypay ng loob. Nagpapawis ang abang lalaki, hinahaplos ang noo at hindi macapanusap ng isang salita man lamang.

—¿Ano ang nangyari, Santiago?—ang tanong ni tia Isabel na malaki ang pagmimithi.

Sumagot ito ng isang buntong-hinanga, at pinahid ang isang luhà.

—¡Alang-alang sa Dios, magsalita ca! ¿Ano ang nagyayari?

—¡Ang aking ipinananganib na nga!—ang sa cawacasa'y sinabing pabulalas na halos umiyac. ¡Napahamac ng lahat! Iniuutos ni pari Damaso na sirain ang mga salitaan, sa pagca't cunng hindi'y jmapapacasama raw acó sa buhay na ito at sa cabilang buhay! ¡Gayon din ang sabi sa akin ng lahat, pati ni pari Sibyla! Hindi co dapat papanhikin siya sa aking bahay, at may utang acó sa canyang mahiguit na limampong libong piso! Sinabi co ito sa mga pari, dapuwa't hindi nila acó pinansin: ¿Alin ba ang ibig mong mawala, ang sabi nila sa akin,—limampong libong piso ó ang iyong buhay at ang iyong caluluwa? ¡Ay, San Antonio! ¡cunng nalalaman co lamang ang gayon! ¡cunng nalalaman co lamang ang gayon!

Humahagulgol si Maria Clara.

—Huwag cang umiyac, anac co,—ang idinugtong at liningon niya ito;—hindi ca gaya ng nanay mong hindi umiyac cailan man ... hindi umiyac cunng di sa paglilih ... Sinasabi sa akin ni pari Damasong dumating na raw ang isang camag-anac niyang galing sa Espana na siyang itinatagang mangibig sa iyó ...

Tinacpan ni Maria Clara ang canyang mga tainga.

—Nguni, Santiago, ¿nasisira na ba ang isip mo?—ang sigaw ni tia Isabel; ¿dapat bang magsabi ca sa canya ang ibang mangingibig? ¿Inaacala mo bang nagbabago ang anac mo ng mga mangingibig na gaya ng pagbabago ng bano?

—Iyan din nga ang iniisip co Isabel; si don Crisostomo'y mayaman ... ¡cayá lamang nagaasawa ang mga castila'y sa pag-ibig sa salapi ... datapuwa't ¿ano ang ibig mong aking gawin? Pinagbalaan nila acong lapatan ng isa ring excomunion ... sinasabi nilang lubha raw nanganganib, hindi lamang ang aking caluluwa, cunng di namán ang aking catawan ... ¡ang catawan! ¿naririnig mo? ¡ang catawan!

—¡Nguni't walá cang guinagawa cunng di pasama-in ang loob ng iyong anac! ¿Hindi ba caibigan mo ang Arzobispo? ¿Bakit hindi ca sumulat sa canya?

—Ang Arzobispo'y fraile rin, walang guinagawa ang Arzobispo cunng di ang sinasabi ng mga fraileng canyang gawin. Nguni, Maria, huwag cang umiyac; darating ang Capitan General, nanasain cang makita, at mamumulá ang mga mata mo ... ¡Ay! ang isip co pa nama'y magtatamo acó ng isang hapong maligaya ... cunng di lamang itong nangyaring malaking casacunang ito'y acó sana ang lalong maligaya sa lahat ng mga tao at mananagbili sa akin ang lahat ... Tumiwasay ca, anac co; ¡higuit ang casaliwang palad co cay sa iyó ay hindi acó umiyac! ¡Maaring magcaroon ca ng mangingibig na lalong magaling, datapuwa't acó'y mawalan ng limampong libong piso! ¡Ay, Virgen sa Antipolo, cunng magcaroon man lamang sana acó ng magandang palad sa gabing ito!

Mga patoc, gulong ng mga coche, tacbuhan ng mga cabayo, musicang tumutugtog ng marcha

real ay nanġagbalítang dumating na ang mahal na Gobernador General nġ Kapulùhang Filipinas. Tumacó si María Clara at nagtágo sa canyáng tinutulugang cabahayán ... ¡cahabaghabag na dalaga! ¡pinaglalaruan ang iyóng pusò nġ mġa magagaspáng na mġa camáy na hindí nacakikilala nġ canyáng mġa maseselang na mġa cuerdas!

Samantalang napúpuno nġ táo ang báhay at umaalínġawnġaw sa lahát nġ mġa pánig ang malalacás na yabág nġ mġa lumalacad, nġ mġa tínig na naguutos, calampág nġ mġa sable at nġ mġa espuela, nahahandusay namáng hálos nacaluhód ang lipós pighatíng dalága sa harapan nġ isáng estempa nġ Vírgen, na ang pagcacalarawa'y yaóng anyô nġ cahapíshapis na panġúnġulila, na si Delaroché lámang ang natutong macasipí nġ gayóng damdamin, na wari'y napanood nitó nġ manggaling na si Guinoong Santa María sa pinaglilibinġan nġ canyáng Anác. Hindí ang pighati nġ Inang iyón ang siyáng iniisip ni María Clara, ang iniisip niyá'y ang saríling capighatían. Sa pagcálunġaynġay nġ úlo sa dibdíb at sa pagcátiin nġ mġa camay sa sahog na tabla, ang azucenang hinútoc nġ malacás na hanġin ang canyang nacacatulad. Isáng hinaharáp na panahóng pinanag-inip at hinimashimas na malaon, mġa sapantahà nġ budhíng sumílang sa camusmusán at lumagong casabay nġ canyáng paglaki at siyang nabibigay casiglahán sa caibuturan nġ canyáng cataóhan, ¡acalaing catcatin nġyón sa baít at sa púsò sa isá lamang salita. ¡Macacawanġis itó cung patiguílin nġ tibóc nġ púsò at bawian ang baít nġ canyáng liwánag!

Cung paano ang cabaitan at cabanalan ni María Clara sa canyáng pagcabinyagan, gayón din ang canyáng pagcamasintahin sa canyáng mġa magugúlang. Hindí lámang nacapagbíbigay tácot sa canya ang excomunió ang utos nġ canyang ama't ang pinagbabalaang catiwasayan nito'y páwang humihinġing inisin niyá ang canyáng pagsintá at ihayin sa gayóng mġa dakílang catungcúlan. Dinaramdam niyá ang bóong lacás nġ pagsinta cay Ibarra, na hanggang sa sandaling iyo'y hindí man lamang niyá hinihinalà. Nġ minsa'y isáng ilog na umaagos nġ bóong cahinhinan; mababanġong mġa bulaclac ang siyang nacalalatag sa canyang mġa pampanġin. Bahagyá na napaaalon-alon nġ banġin ang canyáng ágos; cung panoori'y masasabing tumitining. Datapuwa't dí caguinsaguinsa'y cumipot ang dinaraan nġ ágos, magagaspáng na mġa malalaking bató ang siyáng humahadlang sa canyáng paglacad, matatandáng mġa púnò nġ cáhoy ang siyáng nacahalang na sumasala, ¡ah, nġ magcagayó'y umatúnġal ang ilog, tumindig, cumulò ang mġa álon, nagwagwag nġ mandalà nġ mġa bulà, hinampás ang malalaking mġa bató at lumundág sa malálim na banġín!

Páhiná 302

Ibig niyá sanang manalanġin, nġunit ¿sino ang macapananalanġin pagca nagnġingitnġit sa malakíng hirap? Nananalanġin pagca may pag-asa, at cung wala'y nakikiusap tayo sa Dios, sa pamamag-itan nġ mġa buntóng hiniñġa.—"¡Dios co! ang sigaw nġ canyáng púsò,—¿bakit inihihwalay mo nġ ganyán ang isáng táo, bakit ikinácait mo sa canyá ang pagsintá nġ mġa iba? Hindí mo ikinacait sa canyá ang iyong araw, ang iyong hanġin at hindí mo man lamang itinatagò sa canyáng mġa matá ang iyong lanġit, ¿bakit ipagcacaít mo sa canya ang pagsinta, gayóng walà mang lanġit, walà mang hanġin at walà mang araw ay mangyayaring mabúhay, datapuwa't cung walang pagsinta'y hindí mangyayari cailan man?

¿Dumarating cayâ sa trono nġ Dios ang gayóng mġa sigaw na hindí naririnig nġ mġa tao? ¿Naririnig cayâ ang mġa sigaw na iyón nġ Ina nġ mġa sawing palad?

¡Ay! ang cahabaghabag nġ dalagang hindí nacakilala nġ isáng ina'y nanġanġahas ipagcatiwalà ang mġa dalamhating itóng nagbubuhat sa mġa pagsinta sa ibabaw nġ lúpà doon sa calinislinisang púsò na walang nakilala cung dí ang pag-íbig nġ anac sa ina at ang pag-íbig sa ina sa anac; tumatacbo siya, sa canyang mġa cahapisan, diyan sa larawan nġ babaeng dinídios, sa mithing lalong cagandagandahan sa lámát nġ mġa mithi nġ mġa kinapal, diyan sa lalong caayaayang likha nġ religion ni Cristo, na natitipon sa canyang sarili ang dalawang lalong cagandagandahang calagayan nġ babae, vírgen at ina, na hindí nahahiran nġ cahi't babahayang dúnġis, na tinatawang nating María.

—¡Ina!, ¡Ina!—ang canyang hibic.

Lumapit si tía Isabel, na siyang cumuha sa canya sa gayóng pighati. Dumatíng ang iláng canyang caibigang babae at ibig nġ Capitan General na siya'y makita.

—Tía, sabíhin pô ninyóng acó'y may sakít!—ang ipinakiúsap nġ dalagang nagugulat;— ¡patutugtugin nilá acó nġ piano at pacacantahin!

Nagtindig si María Clara, tiningnan ang canyang tía, pinilipit ang canyang magagandang bisig at nagsasalitá nġ pautal:

—¡Oh, cung mayroon sana acóng!...

Nġuni't hindí tinapos ang salitá, at nagpasimulá nġ paghuhúsay nġ canyang saríling catawan.

Páhiná 303

XXXVII.

ANG GOBERNADOR GENERAL

—¡Ibig cong causapin ang binatang iyan!—ang sabi nŕ Gobernador General sa isang ayudante;—pinúcw niyang totóo ang aking nasang siya'y makilala.

—¡May nanŕagsilacad na pô upang siya'y hanapin, aking general! Datapuwa't dító'y may isang binatang taga Maynilà, na mapilit ang hinŕing siya'y papasúkin dító. Sinabi pô namin sa canyang walang panahon ang camahalan ninyó, at cayó'y hindí naparíto upang duminŕig nŕ mŕa pagsasadal, cung dí nŕ tingnan ang bayan at ang procesión; nŕúni't sumagót, na sa tuwituwí na'y may panahón daw na magagamit ang camahalan pô ninyó upang gumawà nŕ nauucol sa catuwíran....

Lininŕón nŕ Gobernador General na nagtataca ang Alcalde.

—Cung hindí pô acó nagcacamalí,—ang sagót nŕ Alcaldeng yumucód nŕ cauntí,—iyan ang binatang caníng umaga'y nacagalít ni parí Damaso, dahil sa sermón.

—¿Diyata't mayroon pang iba pala? ¿Sinasyà mandíng talaga nŕ fraileng iyang guluhín ang lalawígan, ó baca cayâ ang ísip niya'y siya ang nacapangyayari rito? ¡Sabíhin pô ninyó sa binatang siya'y magtuloy!

Nagpapasial na pabalicbalic sa magcabicabilang dúlo nŕ salas ang Gobernador General, na nanŕanŕatal sa galit.

Sa "antesala" (panig nŕ bahay na na sa bago pumasoc sa salas) ay may ilang mŕa castilà na nahahalò sa mŕa militar, mŕa namumunò sa bayan nŕ San Diego at mŕa mamamayan; sila'y nagsasalitaan ó nagmamatuwírang nagcacalúpon sa iba't ibang pangcat. Nanŕaroroon din naman ang lahat nŕ mŕa fraile, líban na lámang kay pári Dámaso, at ibig niláng pumasok upang maghandóg nŕ galang sa Gobernador General.

Páhiná 305

—Ipinamámanhic sa mŕa camahalan pô ninyong manŕaghintay nŕ sandali—anang ayudante;—¡pumasoc pô cayô, binatà!

Namumùtla at nanŕanŕatal na pumasoc ang binatang iyóng taga Maynilà na madalas mámali sa pananalita na pinaghahaló ang griego at ang tagalog.

Pawang napuspós nŕ pangguilalás ang lahat marahil, nŕa'y totóong malaki ang galit nŕ Gobernador General upang manŕahás na papaghintayin ang mŕa fraile. Nagsalita si pári Sibyla:

—¡Acó'y walang anó mang sasabihin sa canyá!... ¡nagsasayang acó rito nŕ panahon!

—Gayón din ang wicà co,—ang dugtong nŕ isáng agustino;—¿táyo na?

—Hindí cayâ lalong magaling na ating siyasatin cung papaáno ang canyáng iniisip?—ang tanóng ni pári Salvi;—sa ganya'y maiilagan natin ang mŕa upasala nŕ mŕa macaaalam.. at maipaaalaala natin sa canya ... ang canyáng mŕa catungculan ...sa Religión,..

—¡Magtuloy pô ang mŕa camahalan ninyó, cung inyóng ibig!—anang ayudante, na hatid ang binatang hindí nacauunawà nŕ griego, na nŕayó'y lumálabas na taglay ang isáng pagmumukháng kinikinanŕan nŕ catuwáan.

Naunang pumasoc si pári Sibyla; sa licura'y sumúsunod si pári Salvi, si pári Manuel Martin at ang iba pang mŕa fraile. Silá'y nanŕagsiyucód nŕ bõong capacumbabaan, liban na lámang cay pári Sibyla, na pinapanatili, sampô sa canyáng pagyucod, ang tanŕing anyô nŕ isáng nacatataas cay sa ibá; na anó pa't baligtad sa guinawà ni pári Salvi, na halos hinutoc ang bayawang.

—Sino pô sa mŕa camahalan ninyó si pári Dámaso?—ang biglang itinanóng nŕ Gobernador General, na hindí man lamang silá pinaupô, hindí silá kinumusta, at hindí silá pinagsabihan niyáng mŕa salitang pangpapúri na pinagcaugaliang tanggapin nŕ gayóng mŕa catataas na úring mŕa tao.

—Hindí pô, guinóo, casama namin si pári Dámaso!—ang sagót ni pári Sibyla nŕ halos gayón ding masacláp na pananalitá.

—¡Nacahigà pô sa baníg at may sakit ang lingcód nŕ camahalan ninyó!—ang idinugtóng na bóong capacumbabaan ni pári Salvi;—pagcatapos na magtamó nŕ lugód na macabati pô sa inyó at macumusta namin ang inyóng calagayan, ayon sa nararapat gawin nŕ lahat nŕ mababait na mŕa lingcód nŕ Hari at nŕ lahát nŕ taong may pinag-aralan, naparito pô naman cami sa nŕalan nŕ mapitagang lingcód ninyó, na may casaliwang palad na....

—¡Oh!—ang isinalabat nŕ Capitán General, na pinipihit ang silla sa pamamag-itan nŕ isáng paa nitó at saca nŕgumiting nanŕanŕatal,—cung ang lahát nŕ mŕa lingcód nŕ aking camahalan ay catulad nŕ camahalan ni parí Dámaso, lalong iibiguin co pang acó na ang maglingcód sa akin ding camahalan!

Páhiná 306

Ang mġa cagalangalang na mġa fraile na pawang nacatayò ang catawan ay nanġagsisitayò naman ang caniláng cāluluwa sa ganitóng pagcasasalabat.

—¡Cayó po'y manġagsiupô!—ang idinugtóng nġ Capitán General, pagcatapos nġ sumandaling pagtiguil, at pinatamis nġ caunti ang canyáng panġunġusap.

Lumalacad na patiad si capitang Tiagong nacafrac; hatíd niya't tanġan sa camáy ni María Ciara, na pumasoc na halos hindí macahacbang at kimíng kimi. Gayón ma'y gumamit nġ calugód-lugód at mapitagang pagyucód.

—¿Ang guinoong binibini pô bang itó ang anac ninyó?—ang tanóng na nagtataca nġ Capitán General.

—¡At inyó pô, aking General!—ang sagót ni capitang Tiago nġ bóong cataimtiman.

—Nanġasidilat ang Alcalde at ang mġa ayudante; datapuwa't nanatili sa hindí pagnġigiti ang Capitán General, iniabot ang camáy sa binibini at sa canyá'y sinabi nġ matimyás na pananalitâ:

—Mapapalad ang mġa magugulang na may mġa anác na babaeng gaya pô ninyó, guinoong binibini! Cayó pó'y ibinalita sa aking carapatdapat na cayó'y pagpitaganaan at pangguilalásan ... hinanġad co cayóng makita upang cayó'y pasalamatan dahil sa magandang guinawâ pô ninyo nġayong araw na itó. Nalalaman cong "lahát" at hindí co lilimutin ang maranġal ninyóng inasal pagsúlat co sa Gobierno nġ Harí. Samantala'y itulot pô ninyó, guinoong binibini, na panġalan nġ dakilang Harí na dito'y aking ipinakikiharap, at umiibig nġ "capayapaan" at "capanatagan" nġ canyáng mġa tapat na loob na nasasacop, at sa panġalan co naman, na panġalan nġ isáng amáng may mġa anác na babaeng casing gúlang pô ninyó, na cayó'y pasalamatan nġ boong ligaya, at ipagtagubiling bigyan nġ isáng ganting pála!

—¡Guinoo!...ang tugón ni María Clarang nanġanġatal.

Nahulaan nġ Capitan General cung anó ang talagang ibig niyang sabihin at sumagót:

—Totoó pong magaling, guinoong binibini, na cayó'y magcasiya sa galák nġ inyóng sarilíng budhí at sa pagmamahal nġ inyóng mġa cababayan, na ang catunaya'y siyá nġang lalong magaling na ganting pála, at hindi na tayo dapat huminġi pa nġ iba. Datapuwa't huwag pô ninyóng ikait sa akin ang magandang pagcacataong aking maipakilala na, cung marunong magparusa ang Justicia'y marunong di namang gumanting pála, at siya'y hindí parating "bulág."

Páhiná 307

Sinalitâ nġ Capitan General sa isáng paraang macahulugan at lalong malacás ang lahat nġ mġa salitang napapaguitanan nġ lambál na coma.

—Naghihintay po nġ mġa utos nġ camahalan ninyo si guinoong Juan Crisostomo Ibarra!—ang malacas na sabi nġ isang ayudante.

Nanġatal si Maria Clara.

—¡Ah!—ang biglang sinabi nġ Capitan General,—tulot po ninyo, guinoong binibini, na sa layo'y sabihin ang aking nais na cayó'y muli cong makita bago co iwan ang bayang ito: mayroon pa po acong totoong mahahalagang bagay na sa inyo'y aking sasabihin. Guinoong Alcalde, sasamahan po ninyo aco sa boong aking pagpapasial na ibig cong gawing lácad, pagcatapos nġ pakikipagsalitaan cay guinoong Ibarra, na cami lamang dalawa ang mag-uusap.

—Itulot pô nġ camahalan ninyo,—ani pari Salvi nġ boong capacumbabaan, na sa inyo'y ipaalaalang si guinoong Ibarra'y excomulgado....

Sinalabat siya nġ Capitan General at ito ang sinabi:

—Lubos cong ikinatutuwang walang iba acong dapat ipamanglaw cung di ang calagayan ni pari Damaso, na aking hinahanġad nġ "taintim sa aking loob" na siya'y "ganap na gumaling," sa pagca't hindi marahil lubhang macapagpapasaya nġ loob sa canyang gulang ang isang "paglalacbay sa España," dahil sa caramdaman nġ canyang catawan. Datapuwa't ito'y maalinsunod sa canyá ... at samantala'y inġatan nawâ nġ Dios ang inyong mġa camahalan!

Nanġagsialis ang isa't isa.

—At tunay nġang maaalinsunod sa canya!—ang ibinúbulong ni pári Salvi, paglabás.

—¡Tingnan natin cung sino ang mauunang maglalacbay agad!—ang Idinugtóng nġ isa pang franciscano.

—¡Yayao aco nġayon din!—ang saging masama ang loob ni pári Sibyla.

—¡At cami paparoon sa aming lalawigan!—ang sinabi nġ mġa agustino.

Hindi matiis nġ isa't isa, sa dahil na masamang cagagawan nġ isang franciscano'y kinausap sila nġ Capitán General nġ malakíng calamigán.

Nasalabong nila sa antesala si Ibarra, na sa canila'y nagpacaing iilan pa lamang ang oras na nacararaan. Hindí sila nagbatian, nġuni't nagcaroon nġ mġa tinġinang lubhang marami ang sinasaysay.

Iba naman ang guinawa nġ Alcalde; nġ walâ na roon ang mġa fralle'y binati siyá at maguiliw na iniabot sa canya ang camáy, datapuwa't hindí sila nacapagsalitaan nġ ano man, dahil sa

Páhiná 308

pagdating n̄g ayudante.

Nasalubong niya sa pintuan si Maria Clara: maraming bagay rin ang m̄ga sinabi n̄g titigang guinawa n̄g dalawa, n̄guni't ibang iba sa m̄ga sinalita n̄g m̄ga mata n̄g m̄ga fraile.

Humacbang n̄g ilang patun̄g sa canya ang Capitan General.

—Lubós na lubós ang aking galac sa aking mahigpit na pakikicamay sa inyó, guinoong Ibarra. Itulot pô ninyó sa aking cayó'y tanggapin co n̄g boong pagpapalagay n̄g loob.

Tunay n̄ga namang pinanonood at pinagmamasid ang binata n̄g Capitán General na napagkikilala ang canyang catuwaan.

—Guino ... ang ganyang pagcalakilaking cagandahan n̄g loob....

—Nacasmusugat sa akin ang inyóng pagtatataca, inyóng ipinakikilala sa aking hindi ninyó inaasahang cayó'y pagpapakitaan co n̄g magandang loob sa pagtanggap co sa inyó: itó'y pagcuculang tiwalá sa aking pagmamahal sa catuwiran.

—Hindi pô pagbibigay n̄g catuwiran, guino, cung di pagpapautang n̄g loob ang isáng pagtanggap—catoto sa isang gaya cong walang anó man cahulugang sumasailalim n̄g capangyarihan n̄g mahal na Hari.

—¡Mabuti, mabuti!—ang Gobernador General na naupo at tulóy itinurò sa canyá ang isáng upuan;—bayaan ninyóng acó'y magtamó n̄g sandaling pagbubucás n̄g pusò; totoong malaki ang aking pagcalugód sa inyóng caasalan; caya n̄ga't cayó'y inihin̄gi co na sa Gobierno n̄g Hari n̄g isáng ganting palang dan̄gal (condecoración), dahil sa caisipan ninyóng pagcacaawang gawang pagtatayó n̄g isáng páaralan ... Cung nagsalitâ lamang cayó sa akin, pinanood co sana n̄g boong tuwâ ang pagdidiwang na guinawâ at marahil ay nailigtas co cayó sa isáng sama n̄g loob.

—Sa ganang aki'y ipinalalagay cong napacaliit ang aking adhicâ,—ang isinagót n̄g binata,—na hindi co inacalang may cauculáng carapatan upang abalahin co ang inyóng caisipan na lubháng maraming pinan̄gan̄gasiwaan; bucód sa ang catungculan co'y sa unang punò n̄g aking lalawigan magsalitâ muna.

—Iguinaláw n̄g Capitan General ang canyáng úlo, na nagpapakilala n̄g canyáng ligaya, at nalalao'y lalong gumagamit n̄g anyóng pagpapalagay n̄g loob, at nagpatuloy n̄g pananalitâ:

—Tungcól sa samaan n̄g loob na nangyari sa inyó at kay pári Dámaso, huwag pô cayóng matatacot at huwag din namang mag-iin̄gat n̄g pagtatanim hindi sásalan̄gin ang isá man lámang buhóc ninyó sa úlo samantalang acó ang namamahala sa Kapulúan, at tungcól naman sa excomunió, cacausapin co na ang Arzobispo, sa pagca't kinacailan̄gang makibagay tayo sa lacad n̄g panahón: dito'y hindi tayo macapagtatawa sa m̄ga bagay na itó sa hayagang gaya sa España ó sa paham na Europa. Gayón ma'y dapat cayóng magpacain̄gat sa hinaharap na panahón; nakipagtunggali cayó n̄g paharapan sa m̄ga capisanang dahil sa caniláng cahulugan at cayamana'y kinacailan̄gang siya'y igalang. N̄guni't cayó'y aking tatangkilikin, sa pagca't kinalulugdan co ang m̄ga mababait na anác, kinalulugdan co ang magbigay unlác sa capurihán n̄g m̄ga namatay n̄g magulang; acó man nama'y umibig din sa aking m̄ga magúgulang, at ¡tulun̄gan acó n̄g Dios! hindi co maalaman ang aking gagawin sa calagayan pô ninyó!....

At bigláng bigláng binago ang salitaan, at tumanóng:

—Ibinalitâ sa aking galing daw pô cayó sa Europa, ¿nátira ba cayó sa Madrid?

—Opô, natira acóng iláng buwán doon.

—Hindi ba ninyó naririnig sa m̄ga salitaan doon ang aking familia?

—Bagong caaalis pa pó ninyo n̄g acó'y magtamó n̄g capurihang ipakilala sa inyong familia.

—At cung gayó'y bakit naparito cayó n̄g waláng dalá na anó mang súlat na pangtagubilin sa akin at n̄g cayó'y aking tangkilikin?

—Guino,—ang sagót ni Ibarrang casabay ang pagyucod,—sa pagca't hindi tulóy tulóy na galing aco sa España, at sa pagca't palibhasa'y sinabi sa akin cung anó po ang caugalian ninyó, inaaala cong hindi lamang walang cabuluhan ang isáng sulat na pangtagubilin sa inyóng acó'y inyóng tangkilikin, cung dí naman isáng capaslan̄gan pô sa inyó: talagáng natatagubilin sa inyó caming m̄ga filipinong lahat.

Nasnaw ang isáng n̄giti sa m̄ga labi n̄g matandang militar, na madalang na muling sumagót, na anaki'y sinusucat at tinitimbang ang canyang m̄ga salita.

—¡Kinaliligaya cong umisip cayo n̄g papaganyan, at ... ganyan n̄ga sana! Gayón man, binata, dapat pô ninyóng maalaman cung anó ang m̄ga mabibigat na bagay na pinapas-an namin sa Fiilpinas, Dito'y caming m̄ga matatandang m̄ga militar, kinacailan̄gang gawin namin at lumagay kami sa lahat; Hari, Ministro n̄g Estado, n̄g Guerra, n̄g Gobernación, n̄g Fomento, n̄g Gracia at Justicia at iba pa, at ang lalo pang masama'y kinacailan̄gan naming ipagtanóng ang bawa't bagay sa malayong Inang Bayan, na sinasang-ayunan ó minamasama, n̄g papikit cung minsan, ayon sa casualucuyang panahón, ang aming m̄ga panucalang cahin̄gian. At ¡bago sasabihin namin m̄ga castilang; Ang yumayacap n̄g malaki'y hindi nacapipisil na mabuti! Bucód sa rito'y ang caraniwan, napaparito caming bahagya na napagkikilala ang lupaing itó, at iniwan namin pagpapasimula naming makilala.—Sa inyó'y macapagsasalitâ acó n̄g walang ligoyligoy, sa pagca't

walang cabuluhang magpacunuwari acó n̄ ibáng bagay. Caya n̄a cung sa España, na bawa't bagay may ucol na canyáng ministro, na ipinanġanác at lumaki rin sa lupaíng iyón; na may m̄ga pámahayagan at napagkikilala ang munacala n̄ m̄ga mamamayan, na iminumulat at ipinaunawa sa Gobierno ang canyáng m̄ga camalian n̄ canyá ring m̄ga camáy, gayón ma'y hindi wastò at maraming totoo ang m̄ga caculanġan, isáng himala na dito'y hindi magcaguló-gulong lahát, sa caculanġan n̄ m̄ga cagalinġang sinabi co na, bucod sa rito'y may isáng macapangyarihang caaway na humahadlang sa lihim sa icagagaling nitong Kapuluan at lumulubid sa cadiliman n̄ icahihintó nitó sa pagsúlong sa guinhawa at danġal. Hindi nagcuculang n̄ magagandang panucalà ang m̄ga namamamahala, n̄uni't napipilitan camíng gumamit n̄ m̄ga matá at m̄ga bisig n̄ ibá na ang caraniwa'y hindi namin kilala, na marahil hindi ang paglilingcód sa canyang sariling Bayan ang guinagawâ, cung dí ang paglilingcód lamang sa sariling iguiguinhawa. Ito'y hindi casalanan namin, cung dí sa calacaran n̄ panahón; hindi cacaunti ang naitutulong sa amin n̄ m̄ga fraile, datapuwa't hindi na macasapát silá ... Ibig cong ipagmalasakit cayó, at ibig co sanang huwag macapagpahamac sa inyó n̄ anó man ang m̄ga caculanġan n̄ casalucuyang sinusunod naming pamamahalà ... hindi co mangyaring maampon ang lahat, at hindi namán macapagsacdal na lahát sa akin. ¿May magagawâ pô ba acó sa inyóng mapakikinabanġan ninyó cahi't cacaunti? ¿mayroon pô ba cayóng anó mang ibig hinġi sa akin?

Nagnilay-nilay si Ibarra.

—Guinoó,—ang isinagót,—ang lalong malaking nais co'y ang ililigaya nitóng aking bayan, ligayang ibig co sanang maguing cautanġan niya sa Inang Bayan, at sa pagpupumilit n̄ aking m̄ga cababayan, at mabigkisán ang Inang Bayan at ang aking m̄ga cababayan n̄ waláng hanggang tali n̄ nagcacaisang m̄ga adhicá at n̄ nagcacaisang m̄ga pag-aari. Ang Gobierno lámang ang macapagbibigay n̄ aking cahinġian, pagcatapos n̄ mahabang panahóng laguing pagsusumakit at n̄ tapat na m̄ga pagbabago n̄ m̄ga cautusán.

Tinitigang sandalí n̄ Capitán General, titig na tinumbasán ni Ibarra n̄ gayón din catagal na titig.

—¿Cayó pô ang unang lalaking nacausap co sa lupaing itó!—ang bigláng sinabi at iniabot sa canyá ang camáy.

Páhiná 311

—Walâ pô cayóng nakikita cung dí ang m̄ga táong dito sa ciudad ay humihilahod, hindi pô ninyó nadadalaw ang pinararatanġang m̄ga dampá sa aming m̄ga bayan; cung mamasid pô sana ninyó sila'y macacakita cayó n̄ tunay na may magandang púsò at m̄ga dalisay na caasalan.

Nagtindig ang Capitán Ganeral at nagpasyál n̄ pacabícabila sa sálas.

—Guinóng Ibarra,—ang pagdaca'y sinábi, na bigláng tumíguil,—ang bináta'y tumindig;—maráhil yayáo acó sa lóob n̄ isáng buwán; hindi nauucol sa inyóng báyan ang patacbó n̄ inyóng isip at ang inyóng pinag-arálan. Ipagbili pô ninyó ang lahát ninyóng m̄ga ariarian, paghusáyin ninyó ang inyóng cabán n̄ damit at sumáma cayó sa akin sa Europa; ang singáw n̄ lúpà roo'y macagágaling sa inyó.

—¿Hindi co calilimutan hanggang nabubuhay ang magandang loob na pakita sa akin n̄ inyó pong camahalan! ang isinagot ni Ibarrang nababagbag n̄ caunti ang calooban;—datapuwa't dapat acóng tumirá sa lupaing kinabuhayan n̄ aking m̄ga magugulang.....

—¿Kinamatayán nilá, ang lalong carapatdapat ninyóng sabíhin! Maniwalà pó cayó sa akin, marahil higuít ang aking pagcakilala sa inyóng lupaín cay sa inyó ... ¡Ah! maalaala co palá,—ang canyang bigláng sinábi na nagbago n̄ anyô n̄ pananalitá,—¿cayó'y mag-aasawa sa isáng dalagang carapatdapat sambahín, ay biníbinín sa cayó dito! ¡Humayó cayó! ¡humayó cayó sa canyang tabí at n̄ lalo cayóng magcaroon n̄ calayaan ay paparituhin ninyó sa akin ang canyáng amá,—ang idinagdág na nacanġiti.—Gayón ma'y huwág ninyóng lilimuting ibig cong samáhan ninyó acó sa pagpapasyál.

Yumucód si Ibarra at yumáo.

Tináwag n̄ Capitán General ang canyáng ayudante.

—¿Nagágalac acó—anyá, na tinatapictapíc ang balicat n̄ ayudante;—n̄gayón co lamang nakita cung paano ang paráan upang maguing isáng magaling na castilà, na hindi kinacailanġang talicdán ang pagca magalíng na filipino, at sintahín ang canyáng sariling báyan; sa cawacasa'y naipakilala co n̄gayón sa m̄ga fraile na hindi larúan nilá ang lahát sa atin; ¡binigyáng bútas acó n̄ binátang itó sa paggawa n̄ gayón, at hindi malalao't mabibigyan co n̄ tapat na tumbás ang fraile! ¡Sáyang at ang binatang iya'y balang araw ay ... datapuwa't paparituhin mo ang Alcalde sa akin!

Humaráp caracaraca sa canyá ang Alcalde.

—Guinoong Alcalde,—ang sinábi sa canya pagpasoc niya,—n̄ mailagang mangyari uli ang "napanood" n̄ camahalan pô ninyóng m̄ga "cagagawan", m̄ga cagagawang dinaramdam co, palibhasa'y "nacasisirang púri" sa Gobierno at sa lahat n̄ m̄ga castilà, nanġanġahas acóng ipagbílin sa inyó n̄ "totoong mahigpit" si guinoong Ibarra, upang hindi lamang ipagcaloob ninyó sa canya ang m̄ga kinacailanġan at n̄ maganap niyá ang canyang m̄ga panucalang nauucol sa icapagcacapúri n̄ Inang-Bayan, cung dí naman ipanġilag ninyó sa hinaharap na panahóng siya'y bagabaguin n̄ taong sino man at sa dahilang paano mang paraan.

Páhiná 312

Napag unawà n̄ Alcalde ang sa canya'y pagsisi, caya n̄a't siya'y yumucód upang mailihim

ang cagulumihanang nã canyang lóob.

Ipasabi pô ninyó ang gayón dín sa alférez na siyang nag-uutos dito sa "sección", at inyó pong siyasatin cung túnay nãngang may mãga tanãnging cagagawang sarilí ang guinóong iyan, na hindí sinasabi nã mãga "reglamento": hindí lamang ísang carainãan ang aking narinãng tungcól sa ganitóng bagay.

Humarap si capitang Tiagong matigas ang damít na magaling ang pagcacaprinsa.

—Don Santiago,—ang sa canyá'y sinabi nã capitán General sa salitang mairog,—hindí pa nalalaong aking sinaysay ang aking pakikianib sa inyó nã galac, dahil sa pagcacapalad ninyóng magcaroon nã isang anac na babaeng gaya na nãga baga nã binibining de los Santos, nãgayo'y nakikisama naman acó sa galac ninyó, dahil sa ínyong mamananãngin: ang catotohanan nãga'y ang lalong mabait sa mãga anac na babae ay carapatdapat sa lalong magaling na mamamayang lalaki sa Filipinas. ¿Hindí pô ba mangyaring aking maalaman sa inyó cung cailang cayà ipagsasaya ang canilang pagcacasal?

—!Guinóo!...—ang pautal na sabi ni Capitang Tiago, at pinahid ang pawis na umaagos sa canyang nóo.

—¡Aba! jayon sa masíd co'y walà pang matibayang taning! Sacali't cúlang nã mãga padrino'y aking icagagalac nã malaki na acó ay maguúing isa sa canila. Itó'y nã mapawi ang aking masamang pakilasa sa maramíng casalang linabasan co rito nã padrino hangga nãgayon!—ang idinugtóng, na ang Alcalde ang pinagsasabihan.

—¡Siya nãga pô!—ang isinagót ni Capitang Tiago, casabay ang isang nãgiting nacaakit sa pagcahabag sa canya.

Pinaroonan si María Clara ni Ibarrang halos tumatacbo sa paglacad: maraming lubhang sasabihin at isaysay niya sa caníyang casintahan. Nacarinãnging siyà nã masasayàng voces sa isà sa mãga tahanan nã báhay, cayá't siyá'y maráhang tumáwag sa pintúan.

—¿Sinong tumatáwag?—ani María Clara.

—¡Aco!

Tumahímic ang mãga voces at ang pintúa'y...hindí nabucsán.

—¿Acó ang tumatawag, ¿macapapasoc ba acó?—ang tanóng nã binátá, na ang púso'y tumítiboc nã lubháng malacás.

Nanatili ang catahimican. Nã macaraan ang sandali'y mararahang mãga hacbang ang nanãgagsilápit sa pintò, at ibinulóng sa bútas nã susian nã masayáng voces ni Sínang.

—Crisóstomo, pasasa teatro camí nãgayóng gabí; isúlat mo ang ibig mong sabihin cay Maria Clara.

At nanãgagsilayo ang mãga hacbang na matúlin ding gáya nã pagcalapit.

—¿Anò ang cahulugan cayà nito?—ang ibinulong ni Ibarrang naglilinging-lining at untiunting lumálayò sa pintúan.

XXXVIII.

ANG PROCESION.

Paggabi, at nã násisindi nã lahát ang mãga farol sa mãga bintanà, guinawâ ang icaápat na paglabás nã procesión, na sinásabayan nã REPIQUE nã mãga campaná at nã talastás nã dating mãga putucan.

Ang Capitán General na nagpápasyal nã lacád, na caacbáy ang canyáng dalawang ayudante, si Capitang Tiago, ang Alcalde, ang Alférez at si Ibarra, na pinanãgunãnahan nã mãga guardia civil at nã mãga púnong-báyan, na siyáng nanãgagwawahi nã dáan at nagpapatabí sa tao, inanyayáhan silang doon manóod nã pagdáan nã procesión sa báhay nã Gobernadorcillo, na nagpatayò sa harapán nã isáng tablado, upang doon saysayín ang isang LOA (pagpupuri) sa pag bibigay danãal sa Santong Patrón.

Tinalicdán maráhil n̄ b́ong galác ni Ibarra ang pakikin̄g n̄ tuláng iyón, palibhasa'y lálóng minámagaling pa niyáng doon na manóod n̄ procesión sa báhay ni Capitang Tiago, na kinatitirahan ni María at n̄ caniyáng m̄ga caibigang babáe, n̄guni't sa pagcá't íbig n̄ Capitan General na mápackingan ang LOA, napilítan siyáng mag-alíw na lámang sa pag-ásang si María Clara'y canyáng makikita sa teatro.

Ang pasimulà n̄ procesió'y m̄ga "ciriales" na pílac, na taglay n̄ tatlóng m̄ga sacristáng nan̄gacaguantes, sumúsunod ang m̄ga batá sa páaralang casáma ang caniláng maestro; pagcatápos ay ang m̄ga batáng may daláng m̄ga farol na papel, na ibá't ibá ang m̄ga cúlay at anyô, nacalagáy sa dúlo n̄ isáng tikíng humiguít cumúlang ang hába sa napapamutíhan n̄ alinsúnod sa naisipán n̄ m̄ga batá, sa pagca't ang nagcacagúgol n̄ pag-ilaw na ito'y ang m̄ga musmós sa náyon at ang náyon, at ang pinabahalàan. Malígayang guináganap nilá ang tungcúling itóng iniátang sa canilá n̄ MATANDA SA NAYON; bawá't isa'y nagmumunacálá at gumagawá n̄ canyáng farol, pinapamútihan n̄ magalin̄gin niláng m̄ga sábit at n̄ maliliit na m̄ga bandílá, alinsunod namán sa calagayan n̄ caniláng bulsá, at sacá iniilawan n̄ isáng upós n̄ candilá, sacali't macapanghin̄gi sila sa isáng caibigan ó camag-ánac na sacristan, ó cung dili caya'y bumibili sila n̄ isáng maliit na candilang mapulá, na guinagamit n̄ m̄ga insíc sa caniláng m̄ga altar.

Páhiná 315

Sa calaguitnaa'y nagpaparoo't parito ang m̄ga alguacil at m̄ga teniente n̄ justicia, upáng pan̄gasiwàang huwag magcáwatac-watác ang m̄ga hanáy at huwág magcábuntón-buntón ang m̄ga tao, at sa ganitóng cadahilana'y guinagawá niláng tagapamag-itan ang caniláng VARAS, sa pagcat sa m̄ga panghahampas nila nito, na ipinamamahagui nila n̄ ucol at catatagang lacas nasusunduan nilá ang pagcáunlac at carikitan n̄ m̄ga proceción, sa icababanal n̄ m̄ga cáluluwa at ininingning n̄ m̄ga pagdiriwáng n̄ religiôn!

Samantálang ipinamamahágui n̄ waláng báyad n̄ m̄ga alguacil ang ganitóng pangbanál na m̄ga paló n̄ yantóc, ang ibá nama'y namímigay rin n̄ waláng báyad n̄ malalaki't maliliit na m̄ga candilá, at n̄ sa gayo'y caniláng maaliw ang m̄ga pinalô.

Guinoong Alcalde,—ani Ibarra, n̄ sabin̄g mahína,—guinagawá po bà ang m̄ga pamamálong iyan upang mabigyáng caparusahán ang m̄ga macasalanan, ó dahilán lámang na canilang naibigan?

—¡Sumasacatuwiran pô cayô, guinoong Ibarra!—ang sagot n̄ Capitan General na narin̄gig ang gayong catanun̄gan:—nacapagtátaca ang ganitóng napapanóod na ... catampalasanan sa bawá't maparitong taga ibáng lupain̄. Nararapat n̄gang ipagbáwal.

Hindí maalaman cung anó ang dahil at cung bakit ang nan̄gun̄gunang santo'y si San Juan Bautista. Sa nakikitang calagayan niyá'y masasabing hindí totoong kinalulugdan n̄ m̄ga tao ang m̄ga cagagawán n̄ pinsan n̄ ating Pan̄ginoong Jesucristo; túnay n̄ga't siyá'y may m̄ga paa't binting dalága, at may pagmumukháng ermitaño, datapuwa't ang kinalalagyan niya'y isáng lúmang andás na cáhoy, at siyá'y dinídimlan n̄ iláng m̄ga batang may m̄ga daláng farol na papel na waláng ilaw, NA nan̄gagpapaluan nang lihím n̄ canicanilang farol ang isá't isá.

—¡Cúlang pálad!—ang ibinúbulong n̄ filosofo Tasio, na pinanonóod ang proceción mulà sa daan;—hindí macapagbibigay cagalin̄gan sa iyo ang icáw ang náunang nagsaysay n̄ Magandang Balítá, at ang cahi't yumucód sa iyo si Jesús! ¡hindí nacapagbíbigay cagalin̄gan sa iyo ang inyong malaking pananampalataya't ang iyóng pagpapacahirap, at ang iyo man lámang pagcamatay dahil sa pagwalanggaláng mo n̄ catotohanan at n̄ iyong pinananaligan; linilimot ang lahat n̄ itó n̄ m̄ga tao, pagca waláng tagláy cung di ang sariling m̄ga carapatán! Lalong magaling pa ang magsermón sa m̄ga simbahán cay sa maguín̄g cawiliwiling tinig na sumisigaw sa m̄ga iláng, nagpapakilala sa iyó ang m̄ga bágay na itó cung anò ang Filipinas. Cung pano sána ang iyóng kináin at hindí m̄ga balang, cung ang dinamít mo sana'y sutlà at hindí balat n̄ m̄ga hayop, cung nakipánig cá sa isáng Capisánan n̄ m̄ga fraile....

Páhiná 316

N̄guni't inihintô n̄ matandáng lálaki ang canyáng m̄ga pagsísi, sa pagca't dumárating si San Francisco.

—¿Hindí ba sinabi co na n̄ga?—ang itinulóy na n̄gumin̄gití n̄ patuyá;—itó'y na sa isáng carro at ¡Santo Dios! gaáno caráming m̄ga ilaw at gaáno caráming m̄ga faról na cristal! ¡Cailan ma'y hindí ca naliguid n̄ ganyáng caráming m̄ga pangliwánag, Giovanni Bernardone! ¡At pagcagalinggalíng na músical ibang m̄ga t́nig ang ipinarin̄gig n̄ m̄ga anác mo n̄ mamatáy na icáw! Datapuwa, ¡cagalanggalang at mápacumbabang nagtayô n̄ isáng Capisánan, cung mabúhay cang mag-ulí n̄gayon, walá cang ibang makikita cung dí n̄ga haling na Eliasis de Cortona, at sacáli't makilala ca n̄ iyóng m̄ga anác, ibibilanggô icaw at maráhil ay mawán̄gis ca sa kinaratnan ni Cesario de Speyer!

Sumusunod sa música ang isáng estandarte na kinalalarawanan n̄ santo ring iyon, datapuwa't may pitóng pacpac. Dalá ang estandarteng iyón n̄ m̄ga "hermano tercero," na nacahabitóng guingón at nagdarasal n̄ malacás at sa anyóng caawá-awáng tiníg.—Ayawàn cung ano ang dahil n̄ pagcacagayón, sumúsunod doon si Santa María Magdalena, na pagcagandang larawang may saganang buhóc, may panyong pinyang bordado sa m̄ga daliring punô n̄ m̄ga singsíng, at nararamtán n̄ damit na sutlang may pamuting m̄ga malalapad na guintó. Naliliguid siyá n̄ m̄ga ilaw at n̄ incienso; nan̄gan̄ganino sa canyáng m̄ga luhang virdrio ang m̄ga culay n̄ m̄ga ilaw "bengala," na nagbibigay sa procesión n̄ anyóng cahimahimalá, caya n̄ga't cung minsá'y lumuluha ang santang macasalanan n̄ verde, cung minsá'y pulá, minsá'y azul at iba pa. Hindí nagpapasimulá ang m̄ga bahay n̄ pagpapaningás na

mga ilaw na itó cung di cung nagdaraan si San Francisco; hindí tinatamo ni San Juan Bautista ang ganitong mga caranġalan, caya't dalidaling nagdaraan, na canyang pagcahiyá na siyá lamang ang bucód na ang pananamit ay balát ng mga hayóp sa guitná ng gayóng caraming mga taong lipós ng guintó at mga mahalagang bató.

—¡Nariyán na ang ating santa!—anang anác na babae ng gobernadorcillo sa canyang mga panauhin; ipinahirám co sa canyá ang aking mga singsing, nguni't ng aco'y magtamó ng lanġit.

Nanġagsisitiguil ang mga nanġagsisi ilaw sa paliquid ng tablado upáng mapakinggan ang LOA (pagpupuri), gayón din ang guinagawá ng mga santo; ibig na man nilá ó ng sa canilá'y nanġagdadalang makinig ng mga tulá. Sa pagca pagód ng cahihintay ng mga nanġagdadala cay San Juan, sila'y nanġagsiupo ng patingcayad, at pinagcaisahan nilang ilagay muna sa lupa ang santo.

—Baca maggalit ang aguacil ang tutol ng isà.

—¡Hes! ¡diyata't sa sacristia'y inilalagay lamang siyá sa isáng suloc na may mga bahay ng gagambá!

At ng mapalagay na sa lupa si San Juan, siya'y nagmúkhang tila isá sa mga taong-bayan.

Nagpapasimula ang hanay ng mga babae buhat cay Magdalena, ang caibhán lámang ay hindí nagsisimula muna sa hanay ng mga batang babae, na gaya ng mga lalaki, cung di ang mga matatandang babae ang nanġunġuna at sumusunod ang mga dalaga na siyang nanġasahulí ng procesión hanggang sa carro ng Virgen na sinusundan ng cura na napapandunġan ng palio. Pacana ang caugaliang itó ni pari Damaso, na siyang may sabi: "Hindí ang mga matatandang babae ang kinalulugdan ng Virgen cung di ang mga dalaga", bagáy na isinasamà ng mukha ng maraming babaeng mapag-anyong banál, nguni't sumasang-ayon sila at ng mapagbigyang loob ang Virgen.

Sumusunod cay Magdalena si San Diego, бага man sila hindí niya ikinatutuwa ang gayóng calagayan, sa pagca't nananatili sa canyang mukha ang cahapisan, na gaya rin caninang umaga ng sumusunod siya sa licuran ni San Francisco. Anim na mga "hermana tercera" ang humihila sa canyang carro, dahil sa cung anong panġaco ó pagcacaramdam; ang catotohana'y sila ang humihila, at taglay nila ang boong pagsusumipag. Huminto si San Diego sa harap ng tablado at naghihintay na siya'y handugan ng bati.

Datapuwa't kinakailangang hintayin ang carro ng Virgeng pinanġunġunahan ng mga taong suot "fantasma" ó multó, na nacagugulat sa mga bata; caya nga't naririnig ang iyacan at sigawan ng mga sanggol na mga haling ang caisipan. Gayón man, sa guitna ng madilim na pulutóng na iyon ng mga hábito, mga capuchón, mga cordón (lubid) at mga lambóng, na caalacbay yaóng dasál na pahumál at hindí nagbabago ang tinig, na papanood na wanġis sa mga mapuputing mga jazmin, tulad sa mga sariwang sampaga nahahalo sa mga lumang mga basahan, ang labing dalawang batang babaeng nagagayasan ng puti, nacocoronahan ng mga bulaclac, culót ang buhóc, nagniningning ang mga matang cahuad ng caniláng mga collar; waláng pinag-ibhan sa mga angel ng caliwanagang napipilit ng mga multó. Sila'y pawang nacacapit sa dalawang mga sintas na azul na nacatali sa carro ng Virgen, na nagpapaalaala sa mga calapating humihíla sa "Primavera" (larawan ng pasimula ng tag-araw.)

Pawang handa na sa pakikinig ang lahat ng mga larawan, na nagcacadaidaiti sila sa pagulinig ng mga tula; nacatitig ang lahát sa nacasiwang na cortina (tabing ng pintuan); sa cawacasa'y isang "aaah!" ng pangguiguilalas ang nagpumiglas sa mga labi ng lahat.

At carapatdapat nġang pangguilálasan: siya'y isáng malakilaki ng batang lalaking may mga pacpac, "botas" na pangpanġabayo, banda, cinturón at sombrerong may mga plumaje.

¡Ang señor Alcalde mayor!—ang sigaw ng isá; datapuwa't nagsimula ang himala ng mga kinapal ng pagsasaysay ng isang tuláng cawanġis din niyá, at hindí niyá isinama ng loob ang sa canya'y pagtutulad sa Alcalde.

Bakin pa sasaysayin dito ang mga sinabi sa wicang latín, tagalog at wicang castila, na pawang tinula, ng caawaawang binigyang pahirap ng gobernadorcillo? Linasap na ng mga bumabasa sa amin ang sermón ni pari Damaso caninang umaga, at ayaw nga coming sila'y lubhang palayawin ng napacarami namang mga caguilaguilalas na mga bagay, bucód sa baca pa sumama ang loob sa amin ng franciscano cung siya'y ihanap namin ng isang macacapanġagaw, at ito ang aayaw cami, palibhasa'y cami taong payapa, sa cagalinġan ng aming capalaran.

Ipinagpatuloy pagcatapos ang procesión: ipinagpatuloy ni San Juan ang malabis ng saclap na canyang paglalacad.

Ng magdaan ang Virgen sa tapat ng bahay ni cápítang Tiago'y isang awit-calanġitan ang sa canya'y bumati ng mga sinalita ng Arcángel. Yao'y isang tinig na caayaaya, matining, mataguinting, nagmamacaawa, itinatanġis warí ang "Ave María" ni Gounod, na sinasaliwan ng pianong siya rin ang tumutugtóg at caacbay niyang dumadalanġin. Nagpacapipi ang música ng procesión, huminto ang pagdarasal at tumiguil pati ni pari Salvi. Nanġanġatal ang voces at bumúbunglos ng mga luha: higuil sa isang pagbati, ang sinasaysay niya'y isáng mataós na dalanġin, isang carainġan.

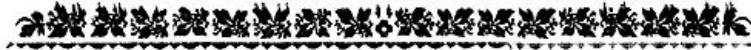
Narinig ni Ibarra ang tining mula sa kinálalagyang durunġawan, at nanaog sa ibabaw ng canyang puso ang panġinġilabot at calungcutan. Napagkilala niya ang sa caluluwang iyong

dinaramdam, na isinasaysay sa isang pag-awit, at nanġanib siyang magtanong sa sarili nġ cadahilanan nġ gayong pagpipighati.

Mapanglaw at nag-iisip-isip nġ siya'y masumpong nġ Capitan General.

—Sasamahan ninyó acó sa pagcaín sa mesa; pagsasalitaanán nátin doon ang nauucol sa mġa batang nánġawala, ang sa canya'y sinabi.

—Acó caya бага ang pinagcacadahilanan?—ang ibinulóng nġ bìnata, na бага man tinitingnán niya'y hindi niya nakikita ang Capitan General, na canyáng sinundan nġ wala sa canyang loob.

XXXIX.

SI DONA CONSOLACION.

¿Bákit nacasará ang mġa bintana nġ bahay nġ alférez? ¿saan naroroon, sámantalang nagdaraan ang procesión, ang mukháng lalaki't nacabarong francia na Medusa ó Musa nġ Guardia Civil? Napagkilala caya ni doña Consolación lubhang nacasususot ang canyang noong nababalatayan nġ mġa malalaking ugât, na wari'y siyang pinagdaraanán, hindí nġ dugó, cung di nġ suca at apdó; ang malaking tabacó, carapatdapat na pamuti nġ caniyang moradong mġa labi, at ang canyang mainguiting titig, na sa canyang pagsang-ayon sa isang magandang udyóc ay hindí niyá inibig na gambalain sa canyang calaguimlaguim na pagsunġaw, ang mġa catuwaan nġ caramihang tao.

¡Ay! sa ganáng canya'y nagnawnáw lámang, nġ panahón na naghaharí ang caligayahán, ang mġa magagandang udiyóc nġ budhi.

Mapanġláv ang báhay, sa pagca't nagcacatuwâ ang bayan,—na gaya na nġâ nġ sinasabi ni Sínang; waláng mġa faról at mġa bandera. Cung dí lámang sa centinela (bantay na sundalo) na nagpapasial sa pintuan, mawiwicang walang tao sa báhay.

Isáng malamlám na ílaw ang siyáng lumiliwanag sa waláng cahusayang salas, at siyáng nagpapanġanínag sa mġa maruruming capís na kinapítan nġ mġa báhay-gagambá at dinikitán nġ alabóc. Ang ginóong babae, ayon sa canyáng pinagcaratihang huwág gumawâ at cakilakilabot; waláng pamuti ang canyáng buhoc liban na lamang sa isang panyong nacatali sa canyang úlo, na doo'y pinababayaang macatacas ang mġa maninipis at maiicling tungcos nġ mġa gusamót na buhoc ang bárong franelang asúl, na siyang na sa ibabaw nġ isa pang barong marahil nġ una'y putí, at isang sáyang cupás, na siyang bumabalót at nagpapahalatâ nġ mġa payát at lapád na mġa hità, na nagcacapatong at ipinag-gagalawan nġ mainam. Lumalabas sa canyang bibig ang bugál-bugál na asó, na ibinúbuga nġ boong pagcayamot sa alang-alang, na canyang tinitingnan-pagca ibinubucas ang mġa mata. Cung napanood sana siya ni don Francisco Cañamaque, marahil ipinalagay na siya'y isang hariharian sa bayan, ó cung dilicaya'y mangcuculam, at pinamutihan pagca tapos ang caniyang pagcatuclas na iyon nġ mġa pagwawariwari sa wicang tinda, na siya ang may likhá upang canyang maguing sariling gamit.

Hindi nagsimba nġ umagang iyon ang guinoong babae, hindi dahil sa siya'y aayaw, cun di baligtad, ibig sana niyang siya'y pakita sa caramihan at makinig nġ sermón, nġuni't hindi siya pinahintulutan nġ canyang asawa, at ang pagbabawal ay may calakip, na gaya nġ kinauugalian, na dalawa ó tatlong lait, mġa tunġayaw at mġa sicad. Napagkikilala nġ alférez na totoong catawatawang manamit ang canyang babae, na naaamoy sa canya yaong tinatawag nġ madlang "calunya nġ mġa sundalo," at hindi nġa magaling na siya'y ilantad sa mġa mata nġ mġa matataas na tao sa panġulong bayan nġ lalawigan, at cahi't sa mġa taga ibang bayang doo'y nanġagsidalo.

Datapuwa't hindi gayon ang pinag-iisip nġ babae. Talós niyang siya'y maganda, na siya'y may pagca anyong reina at malaki ang cahigtan niya cay Maria Clara sa cagalinġang manamit at gayon din sa karikitan nġ caniyang mġa damit: si Maria Clara'y nagtatapis, siya'y hindi't naca "saya suelta." Kinailanġang sa caniya'y sabihin nġ alferenz: "ó itatahimic mo ang iyong bibig ó ipadadala cata sa bayan mo sa casisicad!"

Hindi ibig ni doña Consolación umuwi sa canyang bayan sa casisicad, nġuni't umisip siya nġ gagawing panghihiganti.

Cailan ma'y hindi naging carapatdapat macaakit sa canino man nġ pagpapalagay nġ loob ang marilim na pagmumukhá nġ guinoong babaeng ito, cahi't cung siya'y nagpipinta, nġ canyáng

mukhâ, n̄guni siya'y totoong nacapagbigay balisa n̄g umagang iyon, lalong lalo na n̄g siya'y mapanood na magpabalicalic n̄g paglacad sa magcabicabilang dulo n̄g bahay, na walang imic at wari mandi'y nagbabalacbalac n̄g isang bagay na cagulatgulat ó macapapahamac: taglay n̄g canyang panin̄gin iyang sinag na ibinubuga n̄g isang ahas pagca inaacmaang lusayin cung siya'y nahuhuli; ang panin̄ging yao'y malamig, nagninining, tumataos at may cadulin̄gasan, carumaldumal, malupit.

Ang lalong maliit na pagcacahidwa, ang lalong babahagyang hindi sinasadyang alatiit, humuhugot sa canya n̄g isang salaula at napacaimbing lait na sumasampal sa caluluwa; datapuwa't sino ma'y walang sumasagot: maguiguing isa pang malaking casalanan ang mahinahong pakikiusap.

Nagdaan sa gayong calagayan ang maghapon. Palibhasa'y walang ano mang nacahahadlang sa canya—sapagca't piniguing ang canyang asawa,—ang budhi niya'y pinupuno n̄g guiyaguis: masasabing untiunting pinupuspos ang canyang m̄ga silacbo n̄g tilamsic at init n̄g lentic at nan̄gagbabalang magsambulat n̄g isang imbing unos. Nan̄gagsisiyucod na lahat sa canyang paliguid, tulad sa m̄ga uhay sa unang hihip n̄g bagyo: walang nasusunduang hadlang, hindi nacatitiod n̄g ano mang dulo ó catayugang sucat mapagbuntuhan n̄g canyang cayamutan; nanghihinuyo at nan̄gan̄gayupapang lahat ang m̄ga sundalo at m̄ga alilà sa paliguidliguid niya.

Ipinasara niya ang m̄ga bintana upang huwag niyang marin̄gig ang m̄ga pagcacatuwa sa labas; ipinagbilin sa centinela na huwag papasukin ang sino man. Nagbigkis n̄g isang panyo sa ulo at n̄g wari'y ito'y mailagang huwag sumambulat, at pinasindihan ang m̄ga ilaw baga man may sicut pa ang araw.

Ayon sa ating nakita na, piniit si Sisa, dahil sa panggugulo sa catiwasayan n̄g bayan at inihatid sa cuartel. Niyo'y wala roon ang alférez, caya napilitan ang cahabaghabag na babaeng maglamay na magdamag na nacaupo sa isang bangco, na walang diwa ang titig. Nakita siya kinabucasan n̄g alférez, at sa pagcaibig na siya'y maipan̄gilag sa ano mang casacunaan sa m̄ga araw na iyon n̄g caguluhan, at sa caayawan namang huwag magcaroon n̄g ano mang hindi calugodlugod panoorin, ipinagbilin n̄g alférez sa m̄ga sundalong alagaan si Sisa, caawaang pagpakitaan n̄g maguiliw na calooban at pacanin. Gayon ang naguing calagayan sa loob n̄g dalawang araw n̄g babaeng sira ang pag-iisip.

N̄g gabing ito, ayawan cung dahil sa calapitan doon n̄g bahay ni capitang Tiago'y dumating hanggang sa canya ang mapanglaw na canta ni María Clara, ó cung dili caya'y pinucaw n̄g ibang m̄ga tinig ang pagcaalaala niya n̄g canyang m̄ga dating canta, sa papaano man ang dahil, pinasimulaan niyang cantahin ang m̄ga "cundiman" nang canyang cabataan. Pinakikinggan siya nang m̄ga sundalo at hindi nan̄gagsisiimic: ¡ay! sa canila'y nagpapagunitâ ang m̄ga tinig na iyón n̄g m̄ga panahong una, yaóng m̄ga gunitâ n̄g panahóng hindi pa narurun̄gisang ang calinisan n̄g canilang budhî.

Narinig din siyá ni doña Consolación sa oras na iyón n̄g canyáng cainipan, at n̄g canyáng maalaman cung sino ang cumacanta'y nag-utos:

—¡Papanhikin ninyó siyá agad-agad!—ang canyang sinabi pagcaraan n̄g iláng sandaling canyang pag-iisip-isip. Isang bagay na nacacahuwad n̄g n̄giti ang siyang nasnaw sa canyang tuyong m̄ga labi.

Ipinanhic doon si Sisa, na humaráp na dí nagulomihanan, na hindî nagpahalata n̄g pagtatacá ó tácot: tila mandin wala siyáng nakikitang sino mang guinóng babae. Ito'y nacasugat sa loob n̄g mapagmataas na Musa, na ang bóong acala'y nacaáakit sa paggalang at pagcagulat ang canyáng calagayan.

Umubó ang alferenza, humudyát sa m̄ga sundalong man̄gagsiya-o, kinuha ang látigo n̄g canyang asawa sa pagca sabit, at nagsalita n̄g maban̄gis na tinig sa babaeng sira ang isip:

—"¡Vamos, magcantar icaw!"

Isa sa m̄ga magagandang caugalian n̄g guinoong babaeng ito ang magpacasumicap na huwag niyang maalaman ang wicang tagalog, ó cung dili ma'y nagpapacunwaring hindî niyá nalalaman ang tagalog na ano pa't sinasadyang magpautal-utal at magpamalimali n̄g pananalita: sa gayo'y magagawa niyá ang pag-aanyo n̄g tunay na "orofoea", na gaya n̄g caniyáng caraniwang sabihin. ¡At magaling n̄ga naman ang canyáng guinagawa! sa pagca't cung pinahihirapan niyá ang wicang tagalog, ang wicang castila'y hindi lumiligtas sa gayóng catampalasanan, sa nauucol sa gramática at gayon din sa pan̄gun̄gusap. At gayon man'y ¡guinawa n̄g canyáng asawa, n̄g m̄ga silla at n̄g m̄ga zapatos ang boong caya upang siya'y maturuan! Isa sa m̄ga salitang lalong pinagcahirapang totoo niyá, na ano pa't daig ang pagcacahirap ni Champollion sa m̄ga geroglífico, ay ang sabing "Filipinas."

Ayon sa sabihanan, kinabucasan n̄g araw n̄g sa canila'y pagcacasal, sa pakikipag-usap sa canyang asawa, na n̄g panahong iyo'y cabo pa lamang, sinabi ni doña Consolación "Pilipinas"; inacala n̄g cabong catungculan niyáng ipakilala ang pagcacamali at turuan, caya n̄ga't canyáng tinuctucan at pinagsabihan:—"Sabihin mong Felipinas, babae, huwag ca sanang hayop. ¿Hindi mo ba nalalamang ganyan ang pan̄galan n̄g iyong p.bayan dahil sa nanggaling sa Felipe?" Ang babaeng pinapanaguinip ang matimyás na lugód n̄g pagcabagong casal, inibig sumunod at sinabing; "Felepinas". Inacala n̄g cabong nacalalapitlapit na, caya dinagdagan ang m̄ga pagtuctoc, at sinigawan—"Datapuwa, babae, hindi mo ba masabi: Felipe? Huwag mong calimutan, talastasin mong ang haring Felipe ... quinto.... Sabihin mong Felipe, at saca mo

iragdag ang "nas" na ang cahulugan sa wicang latin ay m̃a pulo ñ m̃a indio, at masusunuan mo ang pañgalan ñ iyong rep-bayan!

Hinihípo ni Consolación, na ñ panahong iyo'y lavandera, ang búcol ó ang m̃a búcol ñ canyang ulo, at inulit, bagaman nagpapasimula na ang pagcaubos ñ canyang pagtitiis:

—"Fe ...lipe, Felipe ...nas, Felipenas, ¿gayón ña ba?

Nangguilalás ñ di ano lamang ang cabo. ¿Bakit baga't "Felipenas" ang kinalabasan at hindi "Felipinas"? Alin sa dalawa: ó sasabihing "Felipenas" ó dapat sabihing "Felipi"?

Minagaling ñ cabong huwag ñ umimic ñ araw na iyón, iniwan ang canyang asawa at maiñgat na nuhang tanóng sa m̃a limbag. Dito'y napuspos ñ hindi cawasa ang canyang pagtatacá; kinusót ang canyang m̃a matá:—Tingnan nating ... marahan! "Filipinas" ang siyang saysay ñ lahat ñ m̃a limbág, cung wicaing isá-isá ang m̃a letra; ang canyang asawa at siyá ay cacapuwa wala sa catuwiran.

—¿Bakit?—ang ibinubulong,—macapagsisinuñgaling baga ang Historia? ¿Hindi bagá sinasabi sa librong ito, na ang pañgalang ito'y siyang dito'y ikinapit, alang-alang sa infante na si don Felipe? ¿Bakit caya nagcapapaano ang pañgalang ito? Baca caya naman isang indio ang Alonso Saavedrang iyón?...

Isinangguni ang canyang m̃a pag-aalinlañgan cay sargento Gómez, na ñ panahón ñ canyang cabataa'y naghañgad na magpari. Hindi man lámang pinapaguingdapat ñ sargentong tingnan ang cabo, nagpalabas sa bibig ñ isáng cumpol na asó at sinagot siyá ñ lalong malaking pagmamayabang:

—Ñ m̃a panahóng una'y hindi sinasabing Felipe cung hindi Filipi: tayong m̃a tao ñgayón, palibhasa'y naguiguig "franchise" (nakikigagad ñ ugali sa m̃a francés), hindi natin matiis na magcasunod ang dalawang "i". Caya ña ang taong may pinag-aralan, lalong lalo na sa Madrid, ¿hindi ca ba napaparoon sa Madrid? ang taong may pinag-aralan ang wica co, nagpapasimula na ñ pananalita ñ ganito: "menistro", "enritación", "embitación", "endino", at iba pa, sa pagca't ito ang tinatawag na pakikisang-ayon, sa casualucuyang lacad ñ caugalian.

Hindi napaparoon sa Madrid cailan man ang cabo, ito ang cadahilana't hindi niya nalalaman ang cung bakin gayon ang pananalitá. ¿Pagcalalaking bagay ang natututuhan sa Madrid!

Páhiná 325

—¿Sa macatuwid ñgayon ang dapat na pananalita'y?...

—Ayon sa pananalita ñ una, ¿alam mo na? Ang lupaing ito'y hindi pa pantas, ¡ayon mo sa caugalian ñ una: Filipinas!—ang tugón ni Gómez ñ boong pagpapawalang halaga.

Sacali't masama ang pagcatanto ñ cabo sa m̃a sarisaring wica, ang capalit nama'y magaling siyang asawa: ang bagong canyang napag-aralan ay dapat maalaman naman ñ canyang asawa, caya't ipinagpatuloy niya ang pagtuturo.

—Consola, ¿ano ang tawag mo sa iyong p—bayan?

—¿Ano ang aking itatawag sa canya? alinsunod sa itinuro mo sa akin ¡Felipenas!

—¡Haguisin cata ñ silla, p-!,—cahapo'y magalinggaling na ang pagsasalita mo ñ pañgalang iyan, sa pagca't naayon sa bagong caugalian; datapuwa't ñgayo'y dapat mong sabihin ñ alinsunod sa matandang ugali Feli, hindi pala, ¡Filipinas!

—¡Tingnan mo, hindi pa acó luma! ¿ano ba ang pagca isip mo?

—¡Hindi cailañgan! ¡sabihin mong Filipinas!

—¡Ayaw aco! Aco'y hindi isang lumang casangcapan ... ¡bahagya pa lamang nacagaganap aco ñ tatlompong taón!—ang isinagot na naglilis ñ mangas na parang naghahanda sa pakikiaway.

—Sabihin mo, napacap—, ó ¡babalabaguin cata ñ silla!

—Namasdan ni Consolación ang galaw, nagdilidili at nagsabi ñ pautal, na humihiñga ñ malacas:

—Feli ...Fele ...File ...

¡Pum! ¡erraes! ang silla ang siyang tumapos sa pananalita.

At ang kinawacasan ñ pagtuturo'y suntucan, calmusan, m̃a sampalan. Binuhucan siya ñ cabo, tinangnan naman ñ babae ang balbas ñ lalaki at ang isang bahagui ñ catawan—hindi macapañgat sa pagca't umuugang lahat ang caniyang m̃a ñgipin,—bumigay ñ sigaw ang cabo, binitiwán siya ñ babae, humiñging tawad sa lalaki, umagos ang dugo, nagcaroon ñ isang matang mahiguit ang capulahan cay sa isa, isang barong gulagulanit, lumabas ang maraming m̃a casangcapan sa canilang pinagtataguan, datapua't ang Filipinas ay hindi lumabas.

M̃a cawañgis ñ ganitong bagay ang m̃a nangyari cailan man at canilang mapapag-usapan ang nauucol sa pagsasalitá. Binabalac ñ cabo ñ sakit ñ loob, sa caniyang pagcamasid sa pagsulong ñ pagcatututo ñ pagsasalita ñ caniyang asawa, na sa loob ñ sampong taó'y hindi na ito macapagsasabi ñ ano man. Gayon ña naman ang nangyari. Ñ sila'y icasal, nacacawat pa ang canyang asawa ñ wicang tagalog, at nacapagsasalita pa ñ wicang castilá upang siya'y mawatasan; ñgayon, dito sa panahón ñ pangyayari ñ aming m̃a sinasaysay, hindi na siya

Páhiná 326

nacapagsasalità n̄ ano mang wicà: totoong nawili na siya sa pagsasalita n̄ pacumpas-cumpas, patan̄go-tan̄gò at pailing-iling na lamang, na ano pa't canyang hinihirang pa naman yaong m̄ga sabing maririin at maiin̄gay, caya n̄ga't linaluan pa niya n̄ hindi ano lamang ang nagmunacala n̄ "Volapuk".

Nagcapalad n̄ga si Sisa na hindi siya mawatasan. Umunat n̄ caunti ang cunot n̄ m̄ga kilay n̄ alfereza, isang n̄giti n̄ catuwaan ang siyang nagbigay saya sa caniyang mukha: hindi na n̄ga mapag-aalinlan̄ganang hindi siya marunong n̄ wicang tagalog, "orofea" na siya.

—¡Asistente, sabihin mo sa babaeng ito sa wicang tagalog, na siya'y cumanta! ¡hindi niya aco mawatasan, hindi siya marunong n̄ castila!

Nawatasan ni Sisa ang asistente at kinanta niya ang canción n̄ Gabi.

Pinakinggan ang paunang canta na may halong tawang palibac, n̄guni't untiunting nawala sa canyang m̄ga labi ang tawa, pinakinggang magaling, at n̄ malao'y lumungcot at nag anyong nag-iisip n̄ caunti. Ang tinig, ang cahulugan n̄ m̄ga tulâ at pati n̄ canta'y tumatalab sa canya. Nawawatasan niyang magaling: marahil nauuhaw sa ulan ang pusong iyong mabato at tuyò, ayon sa "cundiman", tila бага mandin ay nanaog naman sa ibabaw n̄ canyang pusò:

"Ang calungcuta't guinaw at ang calamigang
sa lan̄git ay buhat, putos n̄ balabal
n̄ gabing marilim at labis n̄ panglaw"....

"Ang lanta at cupas na abang bulaclac
sa boong maghapo'y nagladlad n̄ dilag
sa nais na camtam pagpuring maalab
sa udyoc n̄ dib-dib na mapagmataas."

"Pagdating n̄ hapon pawang cahapisan
ang inaning bun̄ga sa han̄gad na dan̄gal,
at ang pagsisisi ang taglay na lamang
sa m̄ga nagawang lihis sa catuwiran."

"Pinagpipilitang itaas sa lan̄git
ang pinacadahong lanta na't gulanit,
at caunting dilim ang hin̄gi n̄ hibic
upang maitago ang puring naamis."

"At mamatay siyang hindi namamasdan
n̄ nacapanood na sicut n̄ araw,
n̄ ningning n̄ caniyang naamis na dan̄gal
at n̄ hindi wastong mataas na asal."

"Mataos ding hin̄gi n̄ canyang dalan̄gin
cay Bathalang Poong lubhang mahabaguin,
ang canyang libin̄ga'y mangyaring diliguin
n̄ hamog na luhang sa lan̄git ay galing."

"Ang ibong panggabi'y sadyang iniwan
ang lubhang maluncot na canyang tahanan
sa matandang cahoy na lihim na guang
at liniligalig tahimic na parang..."

—¡Huwag, huwag ca n̄ cumanta!—ang sigaw n̄ alfereza, sa ganap na wicang tagalog, at tumindig na malaki ang balisa; ¡huwag ca n̄ cumanta! ¡nacalalaguim sa akin ang m̄ga tulang iyan!

Tumiguil ang ul-ol na babae n̄ pagcacanta: nagbitiw ang asistente n̄ isang:—¡Aba! ¡sabe pala tagalog! (marunong pala n̄ tagalog) at nacatun̄gan̄gang tinitingnan ang guinoong babae na puspos n̄ pagtataca.

Napagkilala nito na ipinagcanulo niya ang sariling catawan; nahiyà at palibhasa'y hindi sa babae ang catutubo niyang damdamin, ang cahihiya'y nauwì sa masilacbong galit at pagtatanim. Itinurò ang pintuan sa hindi marunong mag-in̄gat na asistente, at sa isang sicut ay sinarhan ang pintò, pagcalabas niya. Lumibot na macailan sa silid, na pinipilipit n̄ nan̄gin̄gilis niyang m̄ga camay ang látigo, tumiguil na bigla sa tapat n̄ ul-ol na babae, at saca sinabi sa canya sa wicang castilâ;—¡Sayaw!

Hindi cumilos si Sisa.

—¡Sayaw, sayaw!—ang inulit-ulit n̄ tinig na nacalalaguim.

—Tiningnan siya n̄ ulol na babae n̄ titig na walang diwa, walang cahulugan; itinaas n̄ alfereza ang caniyang isang bisig, at ang isa namang bisig pagcatapos, at saca ipinagpag ang dalawang bisig: walâ ring naging cabuluhan. Hindi nacacawatas si Sisa.

Siya'y naglulucsó, naggagalaw, ibig niyang sa gayóng gawa'y gagarin siya ni Sisa. Naririnig sa dacong malayo ang música n̄ procesión tumutugtog n̄ isang marchang malungcót at dakila, datapuwa't naglulucso ang guinoong babae n̄ catacot tacot na ang sinusunod ay ibang compás,

ibang música ang tumútunog sa loob n̄ canyáng budhi. Tinititigan siya ni Sisang hindi gumágalaw; isang wangki sa pagtatacá ang naguhit sa canyáng m̄ga matá, at isáng bahagyáng n̄giti ang siyáng nagpapagalaw sa canyáng m̄ga putlaing m̄ga labi: kinalulugdan niyá ang sayaw n̄g guinoong babae.

Huminto itó at tila mandin nahihiyá, iniyaang ang latigo, yaong calaguim laguim na látigong kilalá n̄g m̄ga magnanacaw at n̄g m̄ga sundalo, na gawa sa Ulan̄go at pinag-inam n̄g alferez sa pamamag-itan n̄g m̄ga cawad na doo'y ipinulupot, at nagsalita:

—¡Icaw naman ang nauucol sumayáw n̄gayon!... ¡sayáw!

At pinasimulang paluin n̄g marahan ang waláng ano mang takip na m̄ga paa n̄g ul-ol na babae, hanggáng sa magcan̄giwin̄giwi ang pagmumukha nito sa sakít, na anó pa't pinilit niyáng magsanggalang n̄g m̄ga camáy.

—¡Ajá! ¡nagpapasimula ca na!—ang isinigaw na taglay ang catuwaang malupit, at mula sa "lento" (madalang) ay iniuwi sa isang "allegro vivace" (masaya at madalas).

Sumigaw ang cahabaghabag na babae n̄g isang daing sa sakít, at dalidaling itinaas ang paa.

—¡Sasayaw ca ba, p-india?—ang sinasabi n̄g guinoong babae, at tumutunog at humahaguinit ang latigo.

Nagpacalugmoc si Sisa sa sahiḡ, tinangnan n̄g dalawang camay ang m̄ga binti, at tinitigan ang canyang verdugo n̄g m̄ga matang nacatiric. Dalawang malacas na hagupit n̄g látigo sa licod ang pilit sa canyang tumindig, at hindi na isáng daing, cung di dalawang atun̄jal ang siyang isinigaw n̄g culang palad na sira ang isip. Nawalat ang canyang manipis na barò, pumutoc ang balat at bumalong ang dugò.

Nacapagpapagalac n̄g mainam sa tigre ang pagcakita n̄g dugò: nagpasilacbo n̄g loob ni doña Consolación ang dugo n̄g canyang pinahihirapan.

—¡Sayaw, sayaw, condenada, maldita! ¡Mapacasamà nawà ang inang nan̄ganac sa iyo!—ang isinigaw;—¡sayaw ó papatayin cata sa capapalò n̄g látigo.

At ang canyang guinawa'y hinawacan niya n̄g isang camay ang babaeng ulol, samantalang pinapalo naman niya, ito at n̄g canyang isang camay, at nagpasimulà siya n̄g paglukso at pagsayaw.

Páhiná 329

Sa cawacasa'y napagkilala n̄g ulol na babae ang sa canya'y ibig, caya n̄ga't ipinagpatuloy niya ang paggalaw na walang wasto n̄g canyang m̄ga bisig. Isang n̄giti n̄g ligaya ang siyang nagpacubot sa m̄ga labi n̄g maestra, n̄giti n̄g isang Mefistófeles na babae na nangyaring nacapag-anyo n̄g isang alagad; ang n̄giting iyo'y may taglay na pagtatanim, pagpapawalang halaga, paglibak at kalupitan, datapuwa't walang magsasabing yao'y may cahalong halakhac.

At sa pagcatigagal n̄g pagtatamong lugod sa caniyang gawa'y hindi niya narin̄gig ang pagdating n̄g canyang esposo, hangang sa biglang nabucsan n̄g malaking in̄gay ang pinto sa isang tadyac.

Sumipot doon ang alferez na namumutla't marilim ang mukhâ; napanood ang doo'y nangyayari at ibinulusoc sa canyang asawa ang isang catacottacot na titig. Ito'y hindi cumilos sa kinalalagyan at nanatiling nacan̄giti n̄g boong pagcawalang kinahihiyaan.

Inilagay n̄g alferez n̄g lubos na pagpapacamairugin ang canyang camay sa balicat n̄g magsasayaw na caiba sa lahat, at ipinag-utos na tumiguil n̄g pagsayaw. Humin̄ga ang ulol na babae at dahandahang naúpo sa lapag na narurumhan n̄g canya ring dugò.

Nagpatuloy ang catahimican: humihin̄gasing n̄g malacas ang alferez; kinuha ang látigo n̄g babaeng sa canya'y humihiwatig at tumitin̄gin n̄g m̄ga matang wari'y tumatanong, at saca sa canya'y nagsabi n̄g tinig na payapa at madalangdalang:

—¿Ano ang nangyayari sa iyo? ¡Hindi ca man lamang nagbigay sa akin n̄g magandang gabi!

Hindi sumagot ang alferez, at ang guinawa'y tinawag ang "asistente."

—Dalhin mo ang babaeng ito,—anya;—¡pabigyan mo siya cay Marta n̄g ibang baro at sabihin mo tuloy na gamutin! Pacanin mo siyang magaling at bigyan mo n̄g isang magaling na higaan ... ¡icaw ang bahala, pagca siya'y inyong pinaglupitan! Bucas ay ihahatid siya sa bahay ni guinoong Ibarra.

Pagcatapos ay sinarhang mabuti ang pintuan, inilagay ang talasoc at saca lumapit sa canyang asawa.

—¡Naghahanáp icaw na basaguin co ang mukha mo!—ang sa canya'y sinabing nacasuntoc ang m̄ga camay.

—¿Ano ang nangyayari sa iyo?—ang tanong n̄g babae na tumindig at umurong.

—¿Ano ang nangyayari sa akin?—ang sigaw n̄g tinig na cahawig n̄g culog, casabay n̄g isang tun̄gayaw, at pagcatapos na maituro sa babae ang isang papel na puspos n̄g sulat na tila cahig n̄g manoc, ay nagpatuloy n̄g pananalita:

—¿Hindi mo ba ipinadala ang sulat na ito sa Alcalde, at iyong sinabing pinagbabayaran aco

Páhiná 330

upang aking ipahintulot ang sugal, babaeng p—? ¡Aywan co cung bakit hindi pa kita linulusay!

—¡Tingnan natin! ¡tingnan natin cung macapanġanġahas ca!—ang sinabi sa canya nġ babaeng nagtátawa't siya'y linilibac;—¡ang lulusay sa aki'y isang malaking totoo ang cahigtan nġ pagcalalaki sa iyo!

Narinig nġ alférez: ang gayong alimura, nġuni't namasdan niya ang látigo. Dumampot nġ isang pinggan sa mġa na sa ibabaw nġ isang mesa, at ipinukol sa ulo nġ asawa: ang babaeng dating bihasa na sa ganitong pakikiaway, agad-agad yumucod, at ang pingga'y sa pader tumama at doon nabasag; gayon din ang kinahangganan nġ isang mangcoc at nġ isang cuchillo.

—¡Duwag!—ang sigaw nġ babae,—¡hindi ca macapanġahas lumapit!

At linurhan ang alférez upang ito'y lalong magnġitnġit. Pinagdimlan ang lalaki at umaatunġal na hinandulong ang babae; nġuni't hinaplit nito nġ caguilaguilalas na caliksihan ang mukha nġ lalaki at saca sumagasang tumachong tuloytuloy sa canyang silid, at biglang sinarhan nġ malacas ang pinto. Hinabol siya nġ alférez, na humahagoc sa galit at sa sakit nġ palong tinanggap, nġuni't walang nasunduan cung di mapahampas sa pintò, bagay na sa canya'y nagpabulalas nġ mġa tunġayaw.

—¡Sumpain nawà ang iyong angcan, babaeng baboy! ¡Bucsán mo, p—p—, bucsan mo, sa pagca't cung hindi'y babasaguin co ang iyong bunġô!—ang iniaatunġal, at kinacalabog ang pinto nġ canyang mġa suntoc at sicad.

Hindi sumasagot si doña Consolación. Naririnġig sa dacong loob ang calampagan nġ mġa silla at mġa baul, na anaki mandin nagtatayo nġ isang cutà sa pamamag-itan nġ mġa casangcapang-bahay. Yumayanig ang bahay sa mġa sicad at mġa tunġayaw nġ lalaki.

—¡Huwag cang pumasoc! ¡huwag cang pumasoc!—ang sabi nġ maasim na tinig nġ babae; ¡papuputucan co icaw pagca sumunġaw ca!

Tila mandin untiunting pumapayapa ang lalaki, at nagcasiya na lamang siya sa magpalacadlacad nġ paroo't parito sa magcabicabilang dulo nġ salas, na ang isang halimaw na na sa sa jaula ang catulad.

—¡Pasalansanġan ca't magpalamig icáw nġ ulo!—ang patuloy na paglibac nġ babae, na tila mandin nacatapos na nġ pagtatayo nġ caniyang pangsangalang na cutà.

—¡Isinusumpa co sa iyo, na pagca kita'y nahaguip, cahi't ang Dios ay hindi ca makikita, salaulang babaeng p—!

—¡Oo! masasabi mo na ang ibiguin!... ¡aayaw cang aco'y magsimba! ¡aayaw mo acong bayaang gumanap sa Dios!—ang sabi nġ boong capalibhasaang siya lamang ang marunong gumawà.

Dinampot nġ alférez ang canyang capacete, naghusay nġ caunti, at saca umalis na ang hakbang ay malalaki, datapwa't pagcaraan nġ ilang sandali'y dahandahang bumalic: siya'y nag-alis nġ canyang mġa bota. Palibhasa'y bihasang macapanood ang mġa alila roon nġ mġa ganitong pangyayari, caraniwang sila'y inaabot nġ yamot, nġuni't canilang pinagtakhan ang pag-aalis nġ mġa bota, bagay na hindi dating guinagawa, caya't nanġagkindatan ang isa't isa.

Naupo ang alférez sa isang silla, sa tabi nġ dakilang pinto, at nacapagtiis na maghintay roon nġ mahiguit na calahating oras.

—¿Tunay bagang umalis ca na ó naririyang ca pa, lalaking cambing?—ang tanong na manacanaca nġ tinig, na pinagbabagobago ang lait, nġuni't nalalao'y ilinalacas.

Sa cawacasa'y untiunting inalis niya ang mġa casangcapang ibinunton sa tabi nġ pinto: naririnig nġ lalaki ang calampag, caya't siya'y nġuminġiti.

—¡Asistente! ¿umalis na ba ang panġinoon mo?—ang sigaw ni doña Consolación.

Sumagot ang asistente sa isang hudyat nġ alférez:

—Oo po, guinoo, umalis na.

Narinġig ang masayang tawa nġ babae, at saca hinugot ang talasoc nġ pinto ...

Isang sigaw, ang calabog nġ catawang natutumba, mġa sumpa, atunġalan, mġa tunġayaw, mġa hampas, mġa tinig na paós ... ¿Sino ang macapagsasaysay nġ nangyari sa cariliman nġ silid na tulugan?

Ang asistente ay napasapanig nġ bahay na pinaglulutuan, at nagbigay sa tagapagluto nġ isang hudyat na macahulugan.

—¡At icaw ang magbabayad!—ang sinabi sa asistente nġ tagapagluto.

—¿Aco? ¡Cung sacali'y ang bayan ang siyang magbabayad! Itinanong niya sa akin kung umalis na: tunay; nġuni't bumalik.

XL.

ANG CATUWIRA'T ANG LACAS.

Niyao'y may icasampong oras na n̄ gabi. Nanghihinamad na napaiimbulo at nagnining sa madilim na lan̄git ang ilang globong papel, na ipinaitaas sa pamamag-itan n̄ asó at n̄ han̄ging pinainit. Ang ilang m̄ga globong pinamutihan n̄ m̄ga bomba't coetes ay nan̄gasunog at isinasapan̄ganib ang lahat n̄ bahay; dahil dito'y may nakikita pang m̄ga tao sa m̄ga palupo, na may m̄ga dalang isáng mahabang cawayang sa dulo'y may nacacabit na basahan at saca isang baldeng tubig. Naaaninagnagan ang maiitim nilang anyo sa malamlam na liwanag n̄ impapawid, at ang cahalimbawa nila'y m̄ga fantasmang mula sa alang-alang na nanaog upang manood n̄ m̄ga casayahan n̄ m̄ga tao. Sinusuhan din naman ang maraming m̄ga "rueda", m̄ga "castillo", m̄ga toro ó m̄ga calabaw na apoy, at isang malaking volcang sa ganda at cadakilaa'y linaluan ang calahatlahatang nakita hanggang sa panahong iyon n̄ m̄ga taga San Diego.

N̄gayo'y tumutun̄go ang caramihang m̄ga tao sa dacong plaza n̄ bayan, upang panoorin ang huling palalabasin sa teatro. Dito't doo'y may nakikitang m̄ga ilaw n̄ Bengala (luces de Bengala), na siyang lumiliwanag n̄ catacataca sa masasayang m̄ga pulutong; gumagamit ang m̄ga bata n̄ m̄ga sigsig sa paghahanap n̄ m̄ga bombang hindi pumutoc, at iba pang m̄ga labí na mangyayari pang gamitin, datapuwa't tumugtog ang música n̄ isang palatandaan, at n̄ magcagayo'y linisan n̄ lahat ang capatagang iyon.

Mainam na totoo ang pagcacapaliwanag sa tablado, libolibong m̄ga ilaw ang nacaliliguid sa m̄ga haligui, nacabitin sa bubun̄gan, at nasasabog sa sahiḡ na masinsin ang pagcacapulupulutong. Isáng alguacil ang siyáng nag-aalaga n̄ m̄ga ilaw na iyón, at pagca napaparoon at n̄ mapagbuti ang m̄ga ilaw na cucutapcutap, siya'y pinagsusutsutan at sinisigawan n̄ madla;—¡Nariyan na, nariyan na siyá!

Sa haráp n̄ escenario (palabasan) ay pinagtotonotono n̄ orquesta ang canilang m̄ga instrumento, ipinaririn̄gig ang m̄ga pan̄gunahin n̄ m̄ga tugtuguin; sa licuran n̄ orquesta'y naroroon ang lugar na sinasabi n̄ corresponsal sa canyáng sulat. Ang caguinoohan sa bayan, ang m̄ga castila at ang m̄ga mayayamang dayo'y nan̄gagsisiupo na sa nahahanay na m̄ga silla. Ang bayan, ang m̄ga taong walang catungculan at walang m̄ga dan̄gal na caloob n̄ pamahalaa'y siyang nacalalaganap sa nan̄gatitirang lugar sa plaza; may pas-ang bangco ang m̄ga iba, na ang caraniwa'y hindi n̄ upuan cung di n̄ bigyang cagamutan ang pagca pandac: pinanggagalin̄gan ang ganitóng gawâ n̄ maiin̄gay na m̄ga pagtutol n̄ m̄ga walang bangco; pagcacagayo'y nan̄gagsisipanaog agad-agad ang m̄ga nacatayo sa bangco; n̄guni't hindi nalalao't sila'y muling pumapanhic, na parang walang ano mang nangyari.

Páhiná 333

M̄ga pagpaparoo't parito, m̄ga sigawan, m̄ga in̄gayan sa pagtataca, m̄ga halakhacan, isáng huli na sa panahóng "buscapié", isang "reventador" ang siyang nan̄gagdáragdang n̄ cain̄gayan. Sa daco rito'y may nababaling paa n̄ isáng bangco at nan̄gahuhulog sa lupa, sa guitna n̄ tawanan n̄ caramihan, ang m̄ga taong nanggaling sa malayo at n̄ macapanood ay n̄gayo'y siyang naguiguig panoorin; sa daco roo'y nan̄gag-aaway sa pagpapan̄gagaw sa lugar; sa dacong malayo pa roo'y may naririn̄gig na isáng calampagan n̄ nababasag na m̄ga copa at m̄ga botella: yao'y si Andeng na may daláng m̄ga alac at m̄ga pangpatid uhaw; main̄gat na tan̄gan n̄ dalawang camay ang malapad na bandeja, n̄guni't canyang nacasalubong ang sa canya'y nan̄gin̄gibig, na nag-acalang magsamantala n̄ gayong calagayan ...

Nan̄gun̄gulo sa pamamanihala at cahusayan n̄ panoorin ang teniente mayor na si don Filipino; sa pagca't malulugdin sa "monte" ang gobernadorcillo. Ganito ang sabi ni don Filipino cay matandang Tasio:

—¿Ano caya ang mabuti cong gawin?—ang sabi niyá;—hindi tinanggap n̄ Alcalde ang pagbibitiw co n̄ catungculan;—“¿inaacala po ba ninyóng salá't cayó sa lacás sa pagganap n̄ inyóng m̄ga catungculan?”—ang itinanóng sa akin.

—At ¿ano ang inyong isinagot?

—¡Guinoong Alcalde!—ang aking isinagot;—ang m̄ga lacas n̄ isang teniente mayor, cahi't magpacawalawalang capacanan, pawang catulad n̄ m̄ga lacas n̄ lahat n̄ m̄ga pinuno: nanggagaling ang m̄ga lacas na iyan sa m̄ga matataas na pinunò. Tinatanggap n̄ cahi't hari man ang canyang m̄ga lacas sa bayan at tinatanggap naman n̄ bayan sa Dios ang canyang lacas. ¡Itong bagay na ito pa naman ang wala sa akin, guinoong Alcalde!—Datapuwa't hindi aco

Páhiná 334

pinakingan n̄ Alcalde, at sinabi sa aking pag-uusapan na raw namin ang m̄ga bagay na ito pagca tapos n̄ m̄ga fiesta.

—¡Cung gayo'y tulunġan nawa cayo n̄ Dios!—ang sinabi n̄ matanda, at nag-acalang umalis.

—¿Aayaw po ba cayong manood n̄ palabas?

—¡Salamat! hindi co kinacailanġan ang sino man sa pananaguinip at sa paggawa n̄ m̄ga caululan, sucat na acong mag-isa,—ang isinagot n̄ filósofong calakip ang isang tawang palibac;—datapuwa't n̄gayo'y naalaala co, ¿hindi ba tinatawag ang inyong paglilining n̄ caugalia't hilig n̄ ating bayan? Payapa, n̄uni't malulugdin sa m̄ga panooring nauucol sa m̄ga pagbabaca at sa m̄ga labanang sumasabog ang dugò, ibig ang pagcacapantay-pantay, datapuwa't sumasamba sa m̄ga emperador, sa m̄ga hari at sa m̄ga príncipe; hindi mapagpitagan sa religión, n̄uni't iniwawaldas ang pamumuhay sa m̄ga walang cabuluhang pag paparanġalan sa m̄ga fiesta; ang m̄ga babae rito sa atin ay may caugaliang matimyas, n̄uni't nanġahahaling pagca nacacakita n̄ isang princesang nagpapa-ikit n̄ sibat ... ¿nalalaman po ba ninyo cung ano ang cadahilanan nito? Talastasin po ninyong dahil sa....

Pinutol ang canilang salitaan n̄ pagdating ni María Clara at n̄ canyang m̄ga caibigang babae. Tinanggap sila ni don Filipino, at sinamahan sila sa canicanilang upuan. Sumusunod sa canila ang curang may casamang isa pang franciscano't ilang m̄ga castila. Casama rin naman n̄ cura ang ilang m̄ga mamamayang ang hanap-buhay umalacbay tuwina sa m̄ga fraile.

—¡Bigyang pala nawà sila n̄ Dios naman sa cabilang buhay!—anang matandang Tasio, samantalang lumalayo.

Pinasimulan ang palabas cay Chananay at cay Marianito, sa pagcanta n̄ "Crispino e la comare". May m̄ga mata at may pakinig ang lahat n̄ na sa escenario, liban lamang sa isá: si pári Salvi. Tila mandin walang sinadyâ n̄ nagbibigay paroon cung di bantayan si María Clara, na ang tinataglay na cahapisa'y nagbibigay sa canyang cagandahan n̄ isang anyong cahimahimalá sa ningning at cahalagahan, na ano pa't napagwawaring tunay n̄ ang may catuwirang siya'y panoorin n̄ boong pagliyang. N̄uni't hindi nanġagsasaysay n̄ pagliyang ang m̄ga mata n̄ franciscano, na lubhang natatago sa malalim na hungcag na kinalalagyan n̄ canyang m̄ga paninġin; nababasa sa m̄ga titig na iyon ang isang bagay na cahapisang may malaking pagnġinġitnġit: ¡gayon marahil ang m̄ga mata ni Caín sa panonood, buhat sa malayo, n̄ Paraiso, n̄ m̄ga caligayahan, doo'y ipinakilala sa canya n̄ canyang ina!

Páhiná 335

Nagtátapos na ang "acto" (bahagui) n̄ pumasoc si Ibarra; pinanggalingan ang pagdating niya roon n̄ isang bulungbulunġan: siya at ang cura ang siyang pinagtiningan n̄ pagpansin n̄ lahat.

Datapuwa't parang hindi nahiwatigan n̄ binata ang bagay na iyon, sa pagca't bumati siya n̄ walang kimi cay María Clara at sa canyang m̄ga caibigang babae, at naupo sa tabi n̄ canyang casintahan. Si Sinang ang tanġing nagsalitâ:

—¿Pinanood mo ba ang volcan?—ang initanong.

—¿Hindi caibigan? ako'y napilitang aking samahan ang Capitan General.

—Cung gayo'y ¡sayang! Casama namin ang cura, at sinasaysay sa amin ang m̄ga naguing buhay n̄ m̄ga napacasama; ¿nakita mo na? tacutin cami at n̄ huwag caming macapagsaya, ¿nakita mo na?

Nagtindig ang cura at lumapit cay don Filipino, na tila mandin canyang pinakipagtalunan n̄ masilacbo. Mainit ang pananalita n̄ cura, mahinusay naman at mahina ang pananalita ni don Filipino.

—Dinaramdam co pong hindi aco macapagbigay-loob sa inyo; ang sabi ni don Filipino;—si guinoong Ibarra'y isa sa m̄ga lalong malalaki ang ambag, at may catuwirang macalagay rito samantalang hindi nanggugulo n̄ capayapaan.

—¿N̄uni't hindi ba panggugulo n̄ capayapaan ang magbigay casalanan sa mabubuting m̄ga cristiano? ¡Iya'y isang pagpapabayang macapasoc ang isang lobo sa cawan n̄ m̄ga mababait na tupa. ¡Sasagot ca sa bagay na ito sa harap n̄ Dios at sa harap n̄ m̄ga matataas na puno!

Cailan man po'y nananagot aco, padre, sa lahat n̄ m̄ga gawang bucal sa aking sariling calooban,—ang isinagot ni don Filipino na yumucod n̄ caunti;—datapuwa't hindi binibigyang pahintulot aco n̄ aking maliit na capangyarihang makialam sa m̄ga bagay na nauucol sa religión. Ang m̄ga nag-iibig manġilag na canyang macapanayam ay huwag makipagsalitaan sa canya: hindi naman namimilit si guinoong Ibarra canino man.

—¡N̄uni't isáng pagbibigay puang sa panġanib, at cung sino ang umiibig sa panġanib ay sa panġanib namamatay!

—Wala acóng nakikitang anó mang panġanib, padre: ang guinoong Alcalde at ang Capitan General, na aking m̄ga punong matataas, capuwa nakipag-usap sa canyá sa boong hapong itó, at hindi n̄ga acó ang sa canila'y magpapakilalang masama ang canilang guinawa.

Páhiná 336

—Cung hindi mo siyá palalayasín dito'y cami aalis.

—Daramdamin cong totoo, datapuwa't hindi aco macapagpapalayas dito sa canino man.

Nagsisi ang cura sa sinabi, n̄uni't wala n̄ magawa. Humudyát sa canyáng casama, na

nagtindig na masama ang loob, at capuwa sila umalis. Guinagád silá nǎ mǎa taong caniláng cacampí, бага man inirápan muna nila nǎ boong pagtataním si Ibarra.

Napuspos ang ugong nǎ mǎa bulungbulunǎan at salisalitaan: nǎ magcagayo'y nanǎagsilapit at nanǎagsibati sa binatang si Ibarra ang ilang mǎa tao, at sinabi sa canyá:

—¡Sumasainyo cami; huag po ninyóng pansinin ang mǎa iyán!

—¿Sinong mǎa "iyán"?—ang itinanong na nagtátaca.

—¡Iyang mǎa nagsialis at nǎ mapanǎgilagan ang macapanayam po ninyo!

—¿At nǎ mapanǎgilagan ang aking pakikipanayam? ¿ang aking pakikipanayam?

—¡Opo! ¡anila'y excomulgado raw po cayó!

—Sa pagtatacá ni Ibarra'y hindi naalaman cung anó ang sasabihin, at lumingap sa canyáng paliguid. Canyáng nakita si María Clara na tinatacpan ang mukha nǎ canyáng abanico.

—Nǎguni't ¿ito бага'y dapat cayang mangyari?—ang sa cawacasa'y bigláng sinabi nǎ malacás; —¿casalucuyan bang na sa unang panahón tayo nǎ cadilimán? Sa macatuwid бага'y...

At lumapit sa mǎa dalaga, at binago ang anyo nǎ pananalitá.

—Pagpaumahanin ninyó acó,—anyá,—nacalilimot acóng mayroon paláng sa aki'y naghihintay na aking catipán; magbabalic acó at nǎ cayo'y aking masamahan.

—¡Huwag cang umalís!—ang sa canya'y sinabi ni Sinang;—sasayaw si Yeyeng sa "La Calandria"; ¡totoong calugodlugod sumayaw!

—Hindi maaari, caibigan co, datapuwa't aco'y bábalic.

Lalong lumala ang mǎa bulungbulunǎan.

Samantalang lumalabas si Yeyeng na nacasuot "chula" at sinasabi ang "Da usté su permiso?" ("¿Ipinagcacaloob po ba ninyo ang inyong pahintulot?") at sinasagot siya ni Carvajal nǎ "Pase usté adelante" ("Tumuloy po cayo") at iba pa, nanǎagsilapit ang dalawang sundalo nǎ guardia civil cay don Filipino at hinihinǎing ihinto ang pagpapalabas.

Páhiná 337

—¿At bakit?—ang tanong ni don Filipino na nagtataca.

—Sa pagca't nagsuntucan ang alférez at ang guinoong babae ay hindi sila macatulong.

—Sabihin po ninyo sa alférez, na binigyan cami nǎ capahintulutan nǎ Alcalde Mayor, at "wala sino man" sa bayang may capangyarihan sumalangsang sa capahintulutang ito, cahi't ang gobernadorcillo man, na siyang tanǎi cong mataas na puno.

—¡Talastasin ninyong kinakailanǎang itiguil ang palabas!—ang inulit nǎ mǎa sundalo.

Tinalicdan sila ni don Filipino. Nanǎagsialis ang mǎa guardia.

Hindi sinabi canino man ni don Filipino ang nangyaring ito at nǎ huwag magulo ang catahimican.

Nǎ matapos na ang bahaguing iyon nǎ zarzuela na totoong pinagpurihan, lumabas naman ang Príncipe Villardo, at hinahamon nǎ away ang lahat nǎ mǎa morong pumipiit sa canyang amá; pinagbabalaan sila nǎ bayaning puputlan silang lahat nǎ úlo, at ang mǎa ulong ito'y ipadadala sa buwan. Sa cagalinǎang palad nǎ mǎa moro, na nanǎagsisipaghanda na sa labanang tinutugtugan nǎ "himno de Riego", ay siyang pagcacaroon nǎ isang gulo. Biglang nagsihinto nǎ pagtugtog ang mǎa bumubuo nǎ orquesta at canilang linusob ang teatro, pagcatapos maipaghaguisan ang canilang mǎa instrumento. Ang matapang na si Villardo, na hindi inaacalang manǎagsisirating ang mǎa taong iyong, canyang ipinalagay na cacampí nǎ mǎa moro, inihaguis naman ang canyang espada at escudo na saca bumigay nǎ tacbo; nang makita nǎ mǎa morong tumatacas ang cakilakilabot na cristianong iyon, hindi sila nag-alinlanǎang siya'y canilang gagarin: may naririnǎig na mǎa sigawan, mǎa daing, tunǎyawan, mǎa salitang capusunǎan, nagtatac buhan ang mǎa tao, nanǎamatay ang mǎa ilaw, ipinaghahaguisan sa impapawid ang mǎa vaso nǎ ilaw, at iba pa.—¡Mǎa tulisan! ¡Mǎa tulisan!—ang sigaw nǎ mǎa iba.—¡Sunog! ¡sunog! ¡mǎa magnanacaw!—ang sigawan naman nǎ mǎa iba; nanǎagsisitanǎis ang mǎa babae't ang mǎa musmos, gumugulong sa lupa ang mǎa banco at ang mǎa nanonood, sa guitna nǎ ligalig, pagcacainǎay at caguluhan.

¿Ano ang nangyari?

Ilinagad nǎ dalawang guardia civil na may tanǎang pamalo ang mǎa músico at nǎ pahintuin ang pinalalabas; sila'y narakip, бага man nagsisilaban, nǎ teniente mayor, na casama ang caniyang mǎa cuadrillerong ang dalang sandata'y ang canilang mǎa lumang sable.

Páhiná 338

—¡Inyong ihatid sila sa tribunal!—ang sigaw ni don Filipino,—cayó ang bahala pagca sila'y nacawala!

Bumalic na si Ibarra at canyang hinanap si María Clara. Nanǎagsicapit sa canya ang natatacot na mǎa dalagang pawang nanǎanǎatal at nanǎamumutla; dinarasal ni tía Isabel ang mǎa letanía sa wicang latin.

Nḡ pagbalicang loob nḡ caunti ang mḡa tao sa pagcagulat, at nḡ canilang matalastas cung ano ang nangyari, nag-alab ang galit sa lahat nḡ mḡa dibdib. Umulan ang mḡa bato sa pulutong nḡ mḡa cuadrillerong naghahatid sa dalawang guardia civil; may isang nagyayacag na silabin ang cuartel at ihaw roon si doña Consolación casama ang alférez.

—¡Sa ganyan lamang sila pinakikinabanḡan!—ang sigaw nḡ isang babaeng naglililis nḡ canyang mangas at iniunat ang canyang mḡa bisig;—panggugulo nḡ bayan! ¡Wala silang nalalamang pag-usiguin cung di ang mababait na mḡa tao! ¡Nariyan ang mḡa tulisan at ang mḡa magsusugal! ¡Sunuguin natin ang cuartel!

Hinihipò nḡ isa ang canyang bisig at humihinḡ nḡ confesión; cahabaghabag na mḡa taghoy ang lumalabas sa ilalim nḡ mḡa bangcong nanḡatumba: yao'y isang caawaawang músico. Punongpuno ang escenario nḡ mḡa artista at nḡ mḡa taong bayan. Nariyan si Chananay, na nacasuot nḡ Leonor sa Trovador, na nakikipagsalitaan nḡ wicang tinda cay Ratia, na nacasuot maestro nḡ escuela; si Yeyeng na nacabalot nḡ malaking panyong sutla na na sa tabi nḡ príncipe Villardo; pinagpipilitan ni Balbino't nḡ mḡa morong aliwin ang mḡa músicong may mḡa nasactan at hindi. Nagpapacabicabila ang ilang mḡa castila at pinagsasabihan ang bawa't canilang nasasalubong.

Datapuwa't may nagcacabilog nḡ isang pulutong. Napag-unawa ni don Filipino ang canilang adhica at canyang tinacbo upang sansalain.

—¡Huwag sana ninyong sirain ang catahimican!—ang isinisigaw ni don Filipino;—¡hihinḡi tayo bucas nḡ carapatang tumbas sa caguluhang canilang guinawa, bibigyan tayo nḡ nauucol sa ating catuwiran; nananagot aco sa inyong bibigyan tayo nḡ nauucol sa ating catuwiran!

—¡Hindi!—ang isinasagot nḡ ilan; ¡gayon din ang guinawa sa Calambà (nḡ 1879), gayon din ang ipinanḡaco, datapuwa't walang ano mang guinawa ang Alcalde! ¡Ibig naming gumawa nḡ pagca justicia sa aming camay! ¡Tayo na sa cuartel!

Nawalang cabuluhan ang mḡa pakikiusap nḡ teniente mayor; nagpapatuloy ang pulutong sa canilang panucala. Luminḡap si don Filipino sa canyáng paliguid at humahanap nḡ sa canya'y tumulong ay canyáng nakita si Ibarra.

—Guinoong Ibarra, ¡para na ninyóng awa! ¡Sila'y inyóng sansalain, samanatalang humaharap acó nḡ mḡa cuadrillero!

—Anó ang aking magagawa?—ang itinanong nḡ binata, na natitigagal, datapuwa't malayo na ang teniente mayor.

Si Ibarra naman ang naglinḡap-linḡap sa canyáng paliguid, at naghahanap siya nḡ hindi nalalaman cung sino. Sa cagalingang palad ay anaki'y canyáng nasuliapan si Elías, na walang bahalang pinanonood ang gayóng kilusan. Tinacbo siya ni Ibarra, hinawacan siyá sa bisig at sinabi sa canya sa wikang castila:

—¡Alang-alang sa Dios! ¡gumawa po cayó nḡ bahagya, sacali't may magagawa; wala po acong magawang anó man!

Tila mandin siya'y nawatasan nḡ piloto, sapagca't nawala siya't sinuot ang mḡa bumubuo nḡ pulutong.

Narinḡig ang masilacbóng pagmamatuwiran, mabilís na tutulán; pagcatapos ay untiunting nagpasimula nḡ paghihiwahiwalay nḡ mḡa magcacapulutóng, at naalis sa bawa't isá ang anyóng may gagawing caguluhan.

At panahón na nḡa, sa pagca't lumalabas na ang mḡa sundalong may dalang mḡa sandata at nacalagay sa dulo nḡ fusil ang bayoneta.

¿Samantala'y ano ang guinagawa nḡ cura?

Hindi pa nahihiga si pári Salví. Nacatindig siya, nacatuon ang noo sa mḡa "persiana", sa dacong plaza ang tanaw, hindi cumikilos, at manacanacang pinatatacas niya ang pinipiguil na buntong hiniḡa. Cung hindi sana napacadilim ang liwanag nḡ canyang ilaw, marahil napagmasdang napupuno nḡ mḡa luha ang canyang mḡa mata. Gayon ang caniyang naguing anyo sa isang horas halos.

Pinucaw siya sa ganitong calagayan nḡ pagcacagulo sa plaza. Sinundan nḡ canyang mḡa matang nangguiguilalas ang walang tuos na pagpaparoo't parito nḡ mḡa tao, at ang mḡa tinig nila'y dumarating sa canyang hagawhaw na lamang.—Isa sa mḡa alilang dumating ang sa canya'y nagbigay alam nḡ nangyari.

Dumaan sa canyang panimdim ang isang isipin. Sa guitna nḡ mḡa cainḡayan at caguluhan, sinasamantala nḡ mḡa may mahahalay na budhi ang pagcagulat at cahinaan nḡ loob nḡ mḡa babae; nanḡasisiticas at nanḡagliligtas sa sarili, sino ma'y walang nacacaalaala sa canḡino man, hindi naririnḡig ang sigaw, hinihimatay ang mḡa babae, nanḡagcacasaguian, nanḡasusunḡaba; dahil sa pagcagulat at pagcatacot ay hindi pinakikinggan ang hibik nḡ capurihang nalulugso, at sa calaguitnaan nḡ gabi ... ¡at pagca nagcacaibigan! Tila mandin nakikinikinita niyang calong ni Crisostomo si María Clarang hindi nacamamalay-tao, at sila'y nanḡawala sa cadiliman.

Lumulucsong nanaog sa mḡa hagdanan, walang sombrero, walang bastón at parang sira ang isip na tinunḡo ang plaza.

Nasumpungan niya roon ang m̃ga castilang pinagwiwicaan ang m̃ga sundalo, canyang tiningnan ang m̃ga upuang kinalalagyan ni María Clara at ñg canyang m̃ga caibigan, at nakita niyang wala na sila roon.

—¡Padre Cura! ¡padre Cura!—ang sigawan sa canya ñg m̃ga castila; ñguni't hindi niya pinansin sila. Doo'y nacahiñga siya: nakita niya sa manipis na tabing na naroon ang isang anino, ang carapatdapat sambahing anino, ang puspos ñg biyaya at calugodlugod na pañgañgatawan ni María Clara, at ang sa canyang tía na may dalang m̃ga taza at m̃ga copa.

—¡Magaling na lamang!—ang canyang ibinulong,—tila mandin walang nangyari cung di ang pagcacasakit lamang.

Sinarhan ni tía Isabel, pagcatapos ang m̃ga capis ñg bintana, at hindi na napakita ang caibig-ibig na anino.

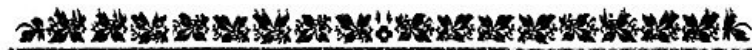
Lumayo sa lugar na iyon ang cura, na di man lamang nakikita ang caramihan. Nalaladlad sa harap ñg canyang m̃ga mata ang cagandagandahang pañgañgatawan ñg isang dalaga, na tumutulog at humihiñga ñg catamistamisan; naliliman ang bubong ñg m̃ga mata ñg mahahabang pilicmata, na ang calantican ay tulad sa m̃ga pilicmata ñg m̃ga Virgen ni Rafael; ñgumiñgiti ang maliit na bibig; nalalarawan sa boo ñg pagmumukhang yaon ang pagca Virgen, ang calinisang wagas, ang pagca walang malay casalanan; ang pagmumukhang iyo'y isang lubhang matimyas na panaguinip sa guitna ñg maputing damit ñg canyang higaan, wañgis sa isang ulo ñg querubín sa guitna ñg m̃ga alapaap.

Nagpatuloy ñg pagcakita ang panimdim ni pari Salví ñg iba't iba pang m̃ga bagay ...; ¿ñguni't sino ang macapaglilipat sa papel ñg lahat ñg mapapanimdim ñg isang nag-aalab na budhi?

Marahil ay ang Corresponsal ñg periódico, na winacasan ang pagsaysáy ñg fiesta at ñg lahat ñg m̃ga nangyari sa ganitong paraan:

"Macalilibong salamat, walang hangang salamat sa sumapanahon at masicap na pamamagitan ñg totoong cagalanggalang na si pari fray Bernardo Salví, na hindi kinatacutan ang lahat ñg pañganib, sa guitna ñg bayang iyóng nagñgingitñgit ñg galit, sa guitna ñg caramihang wala ñg pinagpipitaganan; waláng bastón, walang sombero'y pinayapa niyá ang m̃ga galit ñg caramihan, na waláng ibang guinamit liban na lamang sa canyáng mapanghicayat na pananalita, at ang cadakilaan at capangyarihang cailan ma'y hindi nagcuculang sa sacerdote ñg isang Religión ñg Capayapaan. Linisan ñg banal na religioso ang m̃ga catamisan ñg pagcahimbing, na tinatamasa ñg lahat ñg magandang diwa na gaya ñg canyang taglay, upáng mailagang mangyari ang isang munting casacunaan sa canyáng m̃ga oveja. Hindi ñga marahil calilimutan ñg m̃ga mamamayan sa San Diego ang ganitong lubhang magaling na guinawa niyá at magpacailan ma'y kikilanlin sa canyang utang na loob!"

Páhiná 341

Páhiná 342

XLI.

DALAWANG PANAUHIN.

Dahil sa calagayan ñg calooban ni Ibarra'y hindi siya mangyaring macatulog, caya ñga't ñg upang libañgin ang canyáng isip at ilayo ang m̃ga malulungcot na panimdim na lalong lumalaki ñg di cawasa cung gabí, nagtrabajo siyá, sa napag-iisang canyang "gabinete". Inabot siya ñg araw sa m̃ga paghahalohalo at pagbabagaybagay, na doo'y canyáng inilulubog ang capucaputol na m̃ga cawayan at m̃ga iba pa, na ipinapasoc pagcatapos sa m̃ga frascong may m̃ga número at natatacpan ñg lacre.

Ipinagbigay alam ñg isang alilang lalaking pumasoc ang pagdating ñg isang taong bukid.

—¡Papasukin mo!—ang canyáng sinabi, na hindi man lamang lumiñgon.

Pumasoc si Elías, na nanatili sa pagcatindig at hindi umiimic.

—¡Ah! ¿cayo po ba?—ang biglang sinabi ni Ibarra sa wicang tagalog, ñg siya'y canyang makita;—ipagpaumanhin po ninyó ang aking pagca pahintay sa inyó, hindi co napansin ang inyóng pagdating: may guinagawa acong isang mahalagang pagtikim....

—¡Ayaw co pong cayo'y abalahin!—ang isinagot ñg binatang piloto; ang unang ipinarito co'y upang sa inyó'y itanong cung cayo'y may ipagbibiling ano man sa lalawigang Batañgang aking

patutunġuhan nġayon din, at ang icalawa'y upang sabihin co po sa inyo ang isang masamang balita....

Tinanong ni Ibarra nġ mata ang piloto.

—May sakit po ang anac na babae ni capitang Tiago,—ang idinugtong ni Elias nġ sabing mahinahon,—datapuwa't hindi malubha.

—Ĳyang na nġa ang aking ipinanġanġanib!—ang sinabi nġ marahan,—Ĳnalalaman po ba ninyo cung ano ang sakít?

—ĲLagnat po! Nġayon, cung wala cayong ipag-uutos....

—Salamat, caibigan co; hinahanġad cong cayo'y magcaroon nġ maluwalhating paglalacbay ...; datapuwa't bago cayo umalis, itulot po ninyo sa aking sa inyo'y macapagtanong nġ isa; cung sacali't lihís sa tapat na pag-iinġat nġ lihim ay huwag cayong sumagot.

Yumucod si Elias.

—ĲPaano ang inyong guinawa't inyong nasansala ang panucalang gulo cagabi?—ang tanong ni Ibarra na tinititigan si Elias.

—ĲMagaang na magaang!—ang isinagot ni Elias nġ boong cahinhinan;—ang namamatnugot nġ gayong kilusa'y magcapatid na nanġulila sa ama na pinatay nġ guardia civil sa capapalo; nagcapalad aco isang araw na mailigtas co sila sa mġa camay rin nġ mġa iyong umamis sa buhay nġ canilang magulang, at dahil dito'y capuwa cumikilala sa akin nġ utang na loob ang dalawa. Sa canila, aco nakiusap cagabi, at sila naman ang sumaway na sa mġa iba.

—ĲAt ang magcapatid na iyan ang canilang ama'y pinatay sa capapalo?...

—Ang cahahanggana'y cawanġis din nġ ama,—ang isinagot ni Elias nġ marahang tinig;—pagca minsang tinatacan na nġ casacunaan nġ canyang tanda ang isang mag-anac, kinacailanġang mamatay nġa ang lahat nġ bumubuo nġ mag-anac na iyan; pagca tinatamaan nġ linter ang isang cahoy ay naguiguig alaboc na lahat.

At sa pagca't namasdan ni Elias na si Ibarra'y hindi umiimic, siya'y nagpaalam.

Nġ nag-iisa na siya'y nawala ang anyong panatag ang loob na canyang naipakita sa harap nġ piloto, at nanġibabaw sa mukha ang sákít nġ canyang loob.

—ĲAt aco! Ĳacó ang nagpahirap nġ di ano lamang sa babaeng iyan!—ang ibinulong.

Dalidaling nagbihis at nanaog sa hagdanan.

Bumati sa canyá nġ boong capacumbabaan ang isáng maliit na lalaking nacasuut nġ lucsa at may isáng malaking pilat sa caliwang pisinġi, at pinahinto siyá sa paglacad.

—ĲAno ba ang ibig ninyó?—ang tanong ni Ibarra.

—Guino, Lucas ang aking panġalan, acó ang capatid nġ namatay cahapon.

—ĲAh! ĲInihahandog co sa inyo ang pakikisama sa inyóng pighati!... at anó pa?

—Guino, ibig cong maalaman cung gaano ang inyóng ibabayad sa mag-anac na nanġulila sa aking capatid.

—ĲIbabayad?—ang inulit nġ binata, na di napiguil ang sama nġ canyang loob;—pag-uusapan na natin itó. Bumalic po cayó nġayon hapon, sa pagca't nagmamadali acó nġayón.

—ĲSabihin po lamang ninyó cung gaano ang ibig ninyóng ibayad!—ang pinipilit itanong ni Lucas.

—ĲSinabi co na sa inyóng mag-uusap na tayo sa ibang araw, nġayo'y wala acong panahon!—ani Ibarrang naiinip.

—ĲWala po cayong panahón nġayón, guino?—ang tanóng nġ boong saclap ni Lúcas, na humalang sa harapan ni Ibarra;—Ĳwala cayong panahon sa pakikialam sa mġa patay?

—ĲPumarito na cayó nġayong hapon, cung ibig ninyóng magbigay-loob!—ang inulit ni Ibarrang nagpipiguil;—nġayo'y dadalawin co ang isáng taong may sakit.

—ĲAh! Ĳat dahil sa isang babaeng may sakit ay linilimot po ninyo ang mġa patay? ĲAcala ba ninyo't cami'y mġa ducha'y?...

—Tinitigan siya ni Ibarra at pinutol ang canyang pananalita.

—ĲHuwag po sana ninyong piliting ubusin ang aking pagtitiis!—ang sinabi ni Ibarra at ipinagpatuloy ang canyang paglacad. Sinundan siya ni Lucas nġ titig na may calakip na nġiting puspos nġ pagtatanim nġ galit.

—ĲNapagkikilalang icaw ang apo nġ nagbilad sa arao sa aking ama!—ang ibinulong;—Ĳtaglay mo pa ang gayon ding dugo!

At nagbago nġ anyo nġ pananalita, at idinugtong:

—ĲDatapuwa, cung magbayad ca nġ magaling ... tayo'y magcatoto!

XLII.

ANG MAG-ASAWANG DE ESPADAÑA.

Nacaraan na ang fiesta; muli na namang napag-unawa ng mga mamamayan, cawanngis din ng lahat ng taóng nagdaan, na lalo ng dukha ang cabán, na sila'y nanagcapagod, nanagpawis at totoong nanagpuyat na hindi sila nanacapagsayá, hindi sila nanagcamit ng bagong mga caibigan, sa isang salita, mahal na totoo ang canilang pagcabili sa mga caguluhan at sa mga basag-ulo. Datapuwa't hindi cailanngan; gayon din ang gagawin sa taóng darating, gayon din sa darating na ikasandaang taon, sa pagca't hangga ngayo'y ito ang siyang naging caugalian.

Naghahari sa bahay ni capitang Tiago ang malaking capanglawan; nacasara ang lahat ng mga bintana, bahagya na nararamdaman ang paglacad ng mga tao roon sa sahig, sa cocina lamang nanangahas silang magsalita ng malacas. Nararatay sa banig at may sakit si María Clarang caluluwa ng bahay; nababasa ang canyang calagayan sa lahat ng mga mukha, tulad naman sa pagcabasa sa pagmumukha ng isang tao ng mga dinaramdam ng canyang caluluwa.

—¿Ano ba sa acala mo Isabel; sa Cruz sa Tunasan ba aco maglimos ó sa Cruz sa Matahong?— ang marahang tanong ng nababalisang ama.—Lumalaki ang Cruz sa Tunasan, datapuwa't pumapawis naman ang sa Matahong; alin caya sa acala mo ang lalong mapaghimala?

Nag iisip-isip ang tía Isabel, iguinalaw ang ulo at bumulong:

—Paglaki ... lalong malaking himala ang lumaki cay sa pumawis: nagpapawis tayong lahat, nguni't tayong lahat ay hindi lumalaki.

—Tunay nga, siya nga, Isabel, nguni't alalahanin mong ang magpawis.... ang magpawis ang cahoy na guinagawa lamang na paa ng bangco ay hindi cacaunting himala ... ¡Aba! ang lalong mainam ay maglimos sa dalawang Cruz, sa ganya'y walang maghihinakit na sino man at lalong madaling gagaling si María Clara ... ¡Mabuti ba ang pagcacahanda ng mga silid? Nalalaman mo ng casama mag-asawang doctor ang isang bagong guinoong may pagcacamag-anac ni pari Dámaso; kinacailanngan huwag magculang ng ano man.

Na sa cabilang dulo ng "comedor" ang magpinsang si Sinang at si Victoria, na napaparoo't sinasamahan ang may sakit. Tinutulungan sila ni Andeng sa paglilinis ng mga cagamitang pilac sa pag-inom ng chá.

—¿Nakikilala ba ninyo ang doctor Espadaña?—ang tanong na mahigpit cay Victoria ng capatid sa suso ni María Clara.

—¡Hindi!—anang tinatanong;—ang tannging nalalaman co lamang sa canya'y mahal na totoong sumingil, ayon cay capitang Tiago.

—¡Marahil totoong magaling siya cung gayon!—ani Andeng;—mahal sumingil ang bumutas ng tiyan ni doña María, caya nga marunong.

—¡Haling!—ang biglang sinabi ni Sinang,—hindi ang lahat ng sumisingil ng mahal ay marunong na. Tingnan mo si doctor Guevara; pagcatapos na di natutong umalalay sa nannganac, hanggang sa putulin ang ulo ng sanggol, siningil ng limampong piso ang nabaong lalaki ... sumingil ang siyang nalalaman.

—¿Ano ang kinalaman mo?—ang tanong sa canya ng canyang pinsan at siya'y sinicó.

—¿At bakit hindi co malalaman? Ang lalaki, na isang maglalagari ng cahoy, pagcatapos na siya'y mapangulila ng canyang asawa, napilitan namang mawal-an siya ng bahay, sa pagca't pinilit siyang magbayad ng Alcalde, na caibigan ng doctor ... ¿bakit hindi co malalaman? Pinautang pa siya ng aking ama upang macapasa Santa Cruz^[259].

Isang cocheng tumiguil sa tapat ng bahay ang siyang pumutol ng lahat ng mga salitaan.

Nanaog na nagtutumacbo sa hagdanan si capitang Tiago, na sinusundan ni tía Isabel, upang salubunngin ang mga bagong dating.—Ang mga nagsidating na ito'y ang doctor na si don Tiburcio de Espadaña, ang canyang guinoong asawang; doctora na si doña Victorina de los Reyes "de" de Espadaña at isang binatang castilang nacalulugod ang mukha at maganda ang kiyas.

Ang sa babaeng pananamit ay isang sutlang "bata" na nabuburdahan ng mga bulaclac, at may

isang sombrero may isang malaking ibong "papagayo" na halos nababayuot sa mġa cintas na azul at pula; ang nanġagcacahalong alaboc nġ daan at galapong nġ bigas sa canyang mġa pisanġi ang siya manding nagdaragdag nġ canyang mġa culubot; nġayo'y inaalalayan sa mġa bisig ang canyang asawang pilay, na gaya rin nġ siya'y makita natin sa Maynila.

—Ikinaliligaya cong ipakilala sa inyo ang aming pinsang si don Alfonso Linares de Espadaña! —ani doña Victorina na itinuturo ang binata; ang guinoong ito'y inaanac nġ isang camag-anac ni pari Dámaso, tanġing kalihim nġ lahat nġ mġa ministro....

Bumati nġ calugodlugod ang binata; unti nġ hagcan ni capitang Tiago ang canyang camay.

Samantalang ipinapanhic ang lubhang maraming mġa "maleta" at mġa "saco de viaje", samantalang inihahatid sila ni capitang Tiago sa canicanilang mġa silid, pag-usapan natin ang ilang bagay na nauucol sa mag-asawang ito, na bahagya na natin napagsalitaan sa mġa unang bahagui nġ librong ito.

Si doña Victorina'y isang guinoong babaeng may taglay nġ mġa apat na po't limang agosto, na catumbas nġ tatlombo't dalawang abril ayon sa canyang balac sa aritmética. Maganda siya nġ panahong bata pa, malamán ang canyang catawan,—gayon ang madalas niyang sabihin—nġuni't sa canyang pagcawili sa panood sa canyang sarili, pinawal-ang halaga niya ang maraming sa canya'y nanġinġibig na mġa filipino, palibhasa'y ang minimithi niya'y ang ibang lahi. Hindi niya inibig ipagcatiwala canġino man ang canyang maputi at maliit na camay, datapuwa't hindi sa pagcuculang tiwala, sa pagca't hindi mamacailang nagbigay siya sa ilang lagalag na mġa tagaibang lupain at mġa tagarito nġ mġa pamuti at mġa hiyas na hindi maulatan ang cahalagahan.

Anim na buwan pa muna bago dumating ang panahong sinasaysay namin nġayon, nasunduan niyang ganap ang lalong caligaligaya niyang panaguinip, ang panaguinip nġ boong buhay niya, na dahilan dito'y pinawalang halaga niya ang mġa pagsuyo nġ cabataan at sampo nġ mġa panġacong pagsinta ni capitang Tiago na nġ una'y ibinubulong sa canyang tainġa ó inaawit sa ilang mġa pananapat. Lampas na nġa sa panahon nġ masunduan niya ang canyang mithi; nġuni't palibhasa'y cahi't pamalimali'y nagsasalita si doña Victorina nġ wicang castila, at higit cay Agustina na taga Zaragoza ang canyang pagca española, nalalaman niya yaong casabihang "Mas vale tarde que nunca" (Magaling cay sa wala ang magcamit cahi't malaon), at siya rin ang umaaliw sa sarili sa pagsasalita nito sa canya rin.—"No hay felicidad completa en la tierra" ay isa naman sa canyang laguing guinagamit na casabihan sa canyang buhay, sa pagca't hindi lumalabas sa canyang mġa labi ang dalawang casabihang ito sa harap nġ ibang mġa tao.

Páhiná 348

Si doña Victorinang pinagdaanan na nġ una, panġalawa, panġatlo at pang-apat na cabataan sa paglaladlad nġ canyáng mġa lambat upang mahuli sa dagat nġ daigdíg ang bagay na adhica nġ canyáng mġa hindi pagcacatulong, sa cawacasa'y napilitang sumang-ayon sa ibig nġ capalarang sa canya'y ipagcaloob. Cung naguing tatlombo't isang abril sana ang canyáng gulang, at hindi tatlombo't dalawá,—ang layo'y totoong malaki ayon sa canyáng aritmética.—isinauli disin nġ cahabaghabag na babae sa Capalaran ang inihahandog sa canyáng huli sa lambát, upáng maghintáy nġ lalong naaalinsunod sa canyang calooban. Nġuni't palibhasa'y pinapanucala nġ tao at ang panġanġailanġan ang siyáng nagpapasiya, siyáng malaki nġ lubha ang panġanġailanġan nġ asawa, napilitang magalinġin na niyá ang isáng abang lalaki na iniabsang nġ bayang Extremadura (España), at pagcatapos na macapaglagalag sa daigdig nġ anim ó pitóng taón, Ullis na bago, sa cawacasa'y nasumpunġan niya sa pulo nġ Lusóng ang mapapanuluyan, salapi at isang panís nġ Calipso, na canyáng-cabiac dalandán ... jay! at ang dalanda'y maasim. Tiburcio Espadaña ang panġalan nġ caawaawa, at baga man tatlombo't limang taón ang gúlang ay tila matanda na; gayón ma'y lalong bata pa siya cay doña Victorina, na may tatlombo't dalawa lamang. Magaang maunawa ang cadahilanan nitó, nġuni't panġanib na sabihin.

Siya'y na pa sa Pilipinas na ang catungcula'y Oficial Quinto sa mġa Aduana, datapuwa't totoong napacalihis ang canyang palad, na bucód sa siya'y nahilong mainam at nabalian siya nġ isang hita samantalang naglalacbay-dagat, binawian siya nġ catungculan nġ macaraan ang labing limáng araw mula nġ siya'y dumating, pagbawing sa capanahuna'y dinala sa canyá nġ "Salvadora", nġ wala na siya cahit isang cuarta man lamang.

Sa canyáng pagcadala sa dagat, hindi niya inibig umuwi sa España hanggang hindi siyá yumayaman, at inisip niyáng maghanap-buhay sa ano man. Ayaw itulot sa canyá nġ capalaluan nġ budhi nġ pagca castila ang paggugugol nġ lacas: hanġad sana nġ lalaking mamuhay siyá sa isang paraang walang icapipintas ang sino man, nġuni't ayaw ipahintulot sa canya nġ capurihan nġ mġa castila na gugulin niyá ang lacás sa paggawa, at hindi siya mailigtas sa mġa panġanġailanġan nġ capurihang iyón.

Nġ mġa unang araw ay nabubuhay siya sa gugol nġ ilang cababayan niya, nġuni't palibhasa'y marunong mahiya si Tiburció, sa damdam niya'y masaclap ang canyang kinakain, caya't hindi tumataba cung di bagcos pa nġang nanġanġayayat. Sa pagca't wala siyang dunong, salapi ó mataas na taong tumangkilic sa canya, inihatol sa canya nġ canyang mġa cababayan, upang huwag na siyang macabigat pa sa pamumuhay na siya'y pa sa mġa lalawigan at doo'y magpanggap siyang doctor sa pangagamot. Nġ mġa unang mula'y aayon sana ang lalaki, sa pagca't tunay nġa't siya'y naging alila sa Hospital nġ San Cárlos nġuni't wala siyang natutuhang ano man sa carununġan tungcol sa panggagamot: ang tungculin niya roo'y pagpagan nġ alaboc ang mġa bangco at papagninġasin ang mġa bagang pangpinit, at ito'y hindi pa, nalaon. Datapuwa't sa pagca't nalalao'y humihigpit ang caguipitan, at pinapawi nġ canyang mġa caibigan ang mġa pag-aalap-ap niya, pinakinggan niya sila sa cawacasan, siya'y na pa sa mġa lalawigan,

Páhiná 349

nagpasimula siya n̄ pagdalaw sa ilang m̄ga may sakit, at sumisingil siya n̄ alinsunod sa inihahatol sa canya n̄ sariling budhi. Datapuwa't ang nacawan̄is niya'y ang binatang filósofo na sinasabi ni Sameniego, sa cahulihuliha'y sumingil siya n̄ mahal at linagyan niya n̄ mataas na halaga ang canyang m̄ga dalaw sa m̄ga may sakit; dahil dito'y ipinalagay siyang dakilang manggagamot, at marahil siya sana'y yumaman, cung hindi nabalitaan n̄ m̄ga pan̄gulong manggagamot sa Maynila ang camalacmalac na canyang pagsingil at ang pakikipan̄gagaw na guinagawa sa m̄ga ibang manggagamot.

Namag-itan sa canya ang m̄ga walang catungculan at ang m̄ga profesor.—"Caibigan,—ang canilang sinabi sa maganapin sa catungculang si Dr. C.,—pabayaang na ninyong siya'y macatipon n̄ caunting puhunan, at pagca may anim ó pitong libo na siya'y macaooi na sa canyang bayan at n̄ doo'y mamuhay sa capayapaan. Sa catotohana'y ¿ano ang guinagawa sa inyong masama? ¿na canyang dinaraya ang m̄ga hindi marunong mag-in̄gat na m̄ga "indio"? Sila'y magpacatalino. Siya'y isang caawaawa; huwag po ninyong alisin sa canyang bibig ang pagcain; cayo sana'y mag-asal mabait na castila!"

¿Palibhasa'y mabait n̄gang castila ang doctor, napahinuhod siyang magwalang malay n̄ cagagawang iyon; n̄guni't sa pagca't dumating sa tain̄ga n̄ bayan ang gayong balita, nagpasimula n̄ pagcuculang tiwala sa canya, at hindi nalao't wala n̄ pagamot cay don Tiburcio Espadaña at sa ganito'y napilitan na namang halos magpalimos n̄ kinakain sa araw-araw. N̄ panahong iyo'y nabalitaan sa isang caibigan niya, na naguing matalic namang caibigan ni doña Victorina, ang malaking pan̄gan̄gailan̄gan n̄ asawa n̄ guinoong babaeng ito, ang canyang pagsinta sa bayang España at ang cagandahan n̄ canyang puso. Natanawan ni don Tiburcio roon ang isang capilas na lan̄git, at ipinakiusap na siya'y ipakilala cay doña Victorina.

Páhiná 350

Nagkita si doña Victorina't si don Tiburcio. ¡"Tarde venientibus ossa," ang biglang sinabi marahil ni don Tiburcio cung marunong sana siyá n̄ latin! Si doña Victorina'y di na masasabing maaari pa, tunay na di na maaari; nauwi na lamang ang canyang malagong buhóc sa isang pusód, na ayon sa sabi n̄ canyang alilang babae'y ang ulo n̄ bawang ang nacacasinlaki raw, ang m̄ga culubót n̄ canyang mukha'y tulad sa dinaanan n̄ araro at nagpapasimula na n̄ pag-uga ang canyang m̄ga n̄gipin, nan̄gagdamdam na rin naman ang canyang m̄ga matá, at malaki na ang ipinagdamdam, caya't kinacailan̄gan na niyáng ga ipikit na n̄ caunti upang macakita sa dacong may calayuan; ang caugalian na lamang niya ang tan̄ging sa canya'y natira.

Nan̄gagcaunawaan n̄ matapos ang calahating horas na pagsasalitaan, at nan̄gagtanggapan sila. Dahil sa ang ibig niya ang isang castilang hindi napacapiláy, hindi totoong utal, hindi lubháng upawin, huwag napaca bun̄gi ang m̄ga n̄gipin na huwag mapacalabis ang pananambulat n̄ laway cung nagsasalita, at magcaroon sana n̄ lalong malaking licsi at "categoria", na gaya n̄ caraniwan niyang sabihin; n̄guni't ang ganitóng m̄ga bagay na castila'y hindi lumapit cailan man sa canyá upang ipakiusap na sa canya'y pacasal. Hindi miminsang canyang narin̄gig na "la ocasión la pintan calva" (ilinalarawang walang buhoc sa ulo ang magaling na pagcacataon), at inacala niyá n̄ taimtim sa loob na si don Tiburcio'y siyang tunay na magaling na pagcacataon, sa pagca't salamat sa m̄ga gabíng lubhang mapighating canyang dinaanan, maagang nangyayari sa canyá ang pagcapanot n̄ ulo. ¿Sino ang babaeng hindi matalino sa icatatlompo't dalawang taóng gulang?

Nagdandam naman si don Tiburcio, sa ganang canyá, n̄ hindi mawatasang pamamanglaw n̄ canyang dilidilihin ang m̄ga unang buwan n̄ canyang pag-aasawa na ang caraniwa'y nagtatamasa n̄ boong catamisan. N̄guni't caniyang taglay ang pagsang-ayon sa sawing capalaran, at humin̄gi siyang saclolo sa pag-aalaala sa dinaanan at dinaraan pang gutom cung sacali. Cailan man ay hindi niya inisip ang luman̄goy sa yaman ó magtamo n̄ mataas na catungculan, magagaang na camtan ang canyang m̄ga adhica n̄ loob, hindi malalawac ang canyang m̄ga mithi; datapuwa't ang canyang pusong virgen pa n̄ m̄ga panahong iyón ay naghan̄gad n̄ ibang nacasisintahing lubhà.—Doon sa canyang cabataan, cung pagal na siya sa cagagawa, pagcatapos na magawa niyá ang dukhang paghapon, nagpapahingalay siya sa masamang hihigán upang tunawin ang "gazpacho", at natutulog siyang ang napapanag-inip ay isang larawang nacanḡiti at mapagbigay layaw. Pagcatapos, n̄ maragdagan ang m̄ga sama n̄ loob at m̄ga casalatan, nagdaan ang m̄ga taón at hindi dumating ang calugodlugod na larawan, ang inisip na lamang niya'y ang isang mabait na babae, masipag, mabuting mamahay, na macapagdala sa canya n̄ caunting salapi sa pagcacasal, macapagbigay aliw sa canya sa m̄ga pagal n̄ paggawa at manacanaang siya'y cagalitan.—¡tunay, ipinalalagay niyang isang caligayahan ang m̄ga pag-aaway n̄ mag-asawa! Datapuwat n̄ siya'y mapilitang maglagalag sa bayanbayan, na ang hinahanap niya'y hindi na ang cayamanan cung hindi caunti man lamang caguinhawahan sa pamumuhay sa panahon canyang ipinananatili pa sa daigdig; n̄ pucawin sa canya ang pag-asang macakikita n̄ caguinhawahan n̄ m̄ga balibalitang bigay sa canya n̄ canyang m̄ga cababayang galing sa cabilang ibayo n̄ dagat, lumulan siya sa isang sasacyang tun̄go sa Filipinas, pinapamugad n̄ layon sa canyang dibdib ang isang calugodlugod na mestiza, sa isang magandang india na may malalaking matang maitim, napuputos n̄ sutla at m̄ga nan̄gan̄ganinag na m̄ga damit, tiguib n̄ taglay na m̄ga brillante at quinto at iniaalay sa canya ang pagsinta, ang m̄ga coche, at iba pa. Dumating sa Filipinas at ang boong acala niya'y nasunduan na niya ang caganapan n̄ canyang panag-inip, sa pagca't tinititigan siya n̄ may halong pagtataca n̄ m̄ga dalagang nacasacay sa m̄ga cocheng plateadoong nagpapasial sa Luneta at Malecón. Datapuwa't n̄ siya'y bawian n̄ catungculan, nawala sa canyang panimdim ang mestiza ó ang india, at linikha naman niya n̄ boong hirap ang larawan n̄ isang bao, n̄guni't isang baong calugodlugod. Caya n̄ga't n̄ makita niyang naguiguig catotohanan ang isang bahagui n̄ canyang panaguinip, siya'y namanglaw n̄guni't palibhasa'y taglay niya ang caunting catutubong

Páhiná 351

pagsangayon sa ano mang nangyayari, sinabi niya ang sa canyang sarili: ¡"Yao'y wala cung di isang panaguinip lamang, at sa daigdig ay hindi nabubuhay sa panaguinip"! Sa ganito'y binibigyan niyang capasiyahan ang canyang m̃ga pag-aalinlañgan: gumagamit siya ñ galapong ñ bigas, pshe! cung macasal na sila'y ipag-uutos na niyang huwag gumamit; na marami ñ culubot ang balat, ñuni't ang levita niya'y lalo ñ maraming guisi at m̃ga sursi, na yao'y isang matandang babaeng mapagyabang, mapagpasuco at asal lalaki, datapuwa't ang gutom ay lalo ñ asal lalaki, lalo ñ mapagpasuco at lalo pa manding mapagyabang, at bucód sa roo'y caya ña naman catutubo na niya ang pagcamatimyas na ugali, at ¿sino ang nacacaalam? binabago ñ pagsinta ang m̃ga caasalan; na totoong masamang mañgastila, siya man nama'y hindi rin magaling mañgastila, ayon sa sinabi sa canya ñ puno ñ Negociado ñ ipagbigay alam sa canya ang sa canya'y pagbawi ñ catugculan, at bucod sa roo'y ¿ano бага iyon? ¿na ang babaeng iyo'y isang matandang pañgit at catawatawa? ¿siya nama'y pilay, wala ñ ñgipin at saca panot pa! Lalong minamagaling pa ni don Tiburcio ang siya'y mag alaga cay sa siya'y alagaan sa pagcacasakit sa gútom. Pagca linilibac siyá ñ alin mang caibigan niyá, ito ang canyáng isinasagot: "Bigyan mo aco ñ pagcain at tawaguin mo acong tañgá".

Páhiná 352

Si don Tiburcio'y isa riyán sa caraniwang sinasabing hindi gumagawa ñ masama cahi't sa isang lañgaw: mahinhin at walang cayang magtaglay ñ isang masamang caisipan, siya disi'y nagmisionero ñ m̃ga unang panahón. Hindi nangyaring nacapanagumpay sa canya ang lubos na paniniwala ñ malaking cataasan, ñ dakilang camahalan at mataas na cahalagahang sa loob ñ ilang linggo'y cumacapit sa calooban ñ pinacamalaking bahagui sa canyang m̃ga cababayan. Hindi nagcasiya cailan man sa canyang puso ang magtanim ñ galit; hindi pa siya nacasusumpung ñ isa man lamang na "filibustero"; wala siyang nakikita cung hindi m̃ga haling na isip na kinakailañgang agawan ñ pagcabuhay, sacali't aayaw na maguing haling pa cay sa canila. Ñ pag-acalaang siya'y pag-usiguin sa harap ñ m̃ga hucuman dahil sa pagpapanggap niya ñ pagca manggagamot, hindi siya naghinanakit, hindi siya dumaing; kinikilala niya ang catuwiran, at ito lamang ang canyang isinasagot: ¡Datapuwa't kinacailañgang mabuhay!

Sila ña'y napacasal ó nagsiluan ang isa't isa^[260], at na pa sa Santa Ana sila at ñ doon nila lasapin ang catimyasán ñ unang buwan ñ bagong casal; ñuni't ñ gabi ñ sa canila'y pagcacasal, nagcasakit si doña Victorina, dahil sa catacottacot na hindi pagcatunaw ñ kinain; si don Tiburcio'y napasalamat sa Dios, nagpakitang siya'y mairog at maiguing mag-alaga. Gayón man, ñ icalawang gabi'y ipinakilala niyáng siya'y lalaking marunong magmahal sa capurihan, at ñ manalamin siya ñ kinabucasan, ñgumiti ñ boong calungcutan hanggang sa ipakita niya ang canyang m̃ga ñgidñgid na walang ñgipin: ang cauntia'y may sampung taón ang canyang itinanda.

Sa lubhang malaking pagcalugod ni doña Victorina sa canyang asawa, ipinagpagawa niya siya ñ magagaling na m̃ga ñgiping nailalagay at naaalís, ipinag-utos sa lalong magagaling na m̃ga sastre sa ciudad na igawa ang canyang asawa ñ lalong magagaling na m̃ga casuutan; bumili ñ m̃ga araña at m̃ga calesa; nagbilin sa Batañgan at sa Albay ñ lalong magagaling na m̃ga "pareja" ñ m̃ga cabayo, at hanggang sa pinilit niya si don Tiburciong magcaroon ñ dalawang cabayong handa sa m̃ga tacbuhang darating.

Páhiná 353

Samantalang binabago niya ang calagayan ñ canyang asawa'y hindi niya nililimot ang canyang sariling catawan: canyang iniwan ang sayang sutla at ang barong pinya at ang guinamit niya'y ang pananamit europea; inihalili niya sa madaling gawing puyod ñ m̃ga filipina ang magdarayang m̃ga "flequillo", at sa pamamag-itan ñ canyang m̃ga pananamit na caculatgulat ang sa canya'y hindi pagcabagay, binigyang niyang ligalig ang capayapaan ñ tahimic at walang guinagawang m̃ga mamamayan.

Ang canyang asawang cailan ma'y hindi umaalis na naglálakad,—(aayaw si doña Victorinang makita ang capilayan ñ canyang asawa),—dinádala siya sa m̃ga lugar na walang tao, bagay na ikinahahapis na totoo ni doña Victorina, palibhasa'y ang ibig niya'y maipagparañgalan ang canyang asawa sa lalong hayag na m̃ga paseo: ñuni't hindi siya umiimic sa pagpipitagan niya sa m̃ga unang buwan ñ catamisan ñ m̃ga bagong casal.

Nagpasimula ang pagbabawas ñ timyas ñ canilang pagsasama, ñ acalain ñ canyang asawang siya'y pakiusapan tungcol sa "polvos de arroz" (galapong ñ bigas) at sabihin sa canyang yao'y daya at hindi catutubo; pinapagcunot ni doña Victorina ang canyang m̃ga kilay, at siya'y tinitigan sa m̃ga ñgiping nailalagay at naaalís. Hindi na umimic ang lalaki, at napagwari ñ babae cung alin ang pangpahina sa canya ñ loob.

Hindi nalao't ang isip niya'y siya'y nagdadalang tao na, at canyang ipinamalita ang gayong bagay sa lahat ñ canilang m̃ga caibigan:

—Acó at si de Espadaña'y cami pasasa "Peñinsula" sa buwang darating; aayaw acong ipañganac dito ang aming anac at tatawaguing "revolucionario".

Nilagyan niya ñ isang "de" ang apellido ñ canyang asawa; hindi pinagcacagugulan ñ ano man ang "de"; ñuni't nacapagbibigay "categoria" (camahalan sa pañgalan). Cung pumifirma siya'y ganito ang inilalagay niya sa sariling pañgalan: Victorina de los Reyas "de" de Espadaña; ang "de" de Espadañang ito ang siyang ikinasisira ñ canyang isip; bagay na hindi nangyaring naalis sa canyang ulo ñ litografong gumawa ñ canyang m̃ga tarjeta at ñ cahi't canyang asawa.

Páhiná 354

—Cung isa lamang "de" ang aking ilalagay, mawiwicang talagang wala cang "de", ¡haling!—ang sinabi sa canyang asawa.

Walang licat ang canyang pamamalita ñ guinagawa niyang m̃ga paghahanda sa paglalachay, pinagsicapan niyang isaulo ang m̃ga pañgalan ñ m̃ga duoñgang dinaraan ñ m̃ga sasacyang

patunĝo sa España, at nacalulugod na pakinggan siya sa pananalita:—"Aking makikita ang ismo nĝ canal ni Suez; sinasabi ni De Espadañang siya raw lalong maganda, at nalibot ni De Espadaña ang boong daigdig. "—" Marahil ay hindi na aco uuwi dito sa lupain nĝ mĝa taong gubat, "—" Hindi aco ipinanĝanac upang matira aco sa lupaing ito; lalo pang nababagay sa akin ang Aden ó Port Said: musmos pa aco'y gayon na ang aking caisipan," at iba pa. Pinagbabahagui ni doña Victorina ang daigdig, sa canyang "geografia," sa Filipinas at España, na naiiba naman sa mĝa chulo (mĝa taong hanĝal sa Madrid) na binabahagui ang daigdig sa España at America ó China sa ibang panĝalan.

Nalalaman nĝ canyang asawang ang ilang sa mĝa bigay na iyo'y mĝa cahalinĝan, nĝuni't hindi umiimic at nĝ huwag siyang masigawan at maipamukha sa canya ang canyang cautalan. Nagpacunwari si doña Victorinang siya'y naglililihi, at nagpahumaling sa pagsusut nĝ mĝa damit na sarisari ang mĝa culay, nagbalot nĝ mĝa bulaclac at nĝ mĝa sintas at nagpapasial na nacabata sa Escolta, datapuwa't joh casaliwaang palad! nagdaan ang tatlong buwan at nalugnaw ang panag-inip, at sa pagca't wala nĝ dapat ipanĝilag upang huwag maguing revolucionario ang anac na lalaki, hindi na niya ipinatuloy ang paglalacbay. Ang kinahiligan nama'y ang pagtatanong sa mĝa manggagamot, mĝa hilot, mĝa matatandang babae't iba pa, datapuwa't nawalang cabuluhan; siyang aayaw pasaclolo sa canĝino mang santo ó santa, at canyang nililibac si San Pascual Bailon, bagay na totoong ikinahahapis ni capitang Tiago; caya nĝa't sa canya'y sinabi nĝ isang caibigan nĝ canyang asawa:

Maniwala po cayo sa akin, guinoong babae, cayo po ang bugtong na may "espíritu fuerte" (matapang na diwa) sa nacayayamot na lupang ito!

Siya'y nĝumiti baga man hindi niya nauunawa cung ano ang "espíritu fuerte" at pagcagabi, sa oras nĝ pagtulog, itinanong cung ano ang cahulugan niyon sa canyang asawa.

—Guiliw co,—ang isinagot nito,—ang nalalaman cong e ... espíritu fuerte ay ang "amoniaco;" isang "re ... retórica" (bulaclac nĝ pananalita) lamang marahil ang sinabi nĝ aking caibigan.

Páhiná 355

Buhat niyó'y sinasabi niya cailan ma't maaari:

—Aco ang bugtong na amoníaco sa lubhang nacayayamot na lupaing ito, sa pananalitang retórica; gayon ang sinabi ni Guinoong N. de N., peninsular na totoong mataas ang "categoria".

Ang bawa't maibigan niyá'y kinacailanĝang gawin; totoong napasuco niyang lubos ang canyang asawa, na hindi naman nagpakita nĝ malaking pagsalangsang sa canya, na ano pa't naguing cahalimbawang tunay nĝ isáng ásong maliit na sumusunod sa bawa't maibigan ni doña Victorina. Cung guinagalit siya'y hindi pinahihintulutang siya'y macapagpasial, at cung totoong siya'y pinapagnĝinĝitnĝit, inaagaw cay don Tiburcio ang postizong mĝa nĝipin at pinababayaan siyang magmukhang cagulatgulat sa isa ó ilang araw caya, ayon sa maisipan.

Naisipan ni doña Victorinang dapat maguing doctor sa Medicina at sa Cirugía ang canyang asawa, at ipinaunawa niya cay don Tiburcio ang bagay na ito.

—¡Guiliw co! ¿ibig mo bang aco'y dacpin?—ang tanong na nagugulat.

—¡Huwag ca sanang báliw, pabayaang mo't aco ang nacacaalam!—ang isinagót,—hindi ca manggagamot canĝino man, datapuwa't ibig cong tawaguin ca nilang doctor acó'y doctora, ¡halá!

At kinabucasa'y tumanggap si Rodoreda nĝ biling iukit sa isang losa nĝ maitim na mármol ang ganito: Dr. DE ESPADAÑA, ESPECIALISTA EN TODA CLASE DE EMFERMEDADES (manggagamot na tanĝi sa lahat nĝ bagay na sakít).

Ipinag-utos sa lahat nĝ mĝa lingcód nila sa bahay na itawag sa canilá ang canilang mĝa bagong titulo, at dahil dito'y naragdagan ang bilang nĝ mĝa flequillo, cumapál ang pahid na polvos de arroz, at dumami ang mĝa cintas at ang mĝa encaje, at lalo nĝ tiningnang nĝ malaking pagpapawalang halaga ang canyang mĝa aba at culang palad na mĝa cababayang babae, na ang mĝa asawa'y mababa ang camahalan cay sa canyang asawa. Bawa't araw na magdaan ay nararamdaman niyang lalong naguiguing mahal at lalong tumataas siya, at cung magpapatuloy ang gayong calacarán, paguiguing isang taó'y sasapantahain na niyang siya'y calahi nĝ Dios.

Hindi nacahahadlang ang mĝa dakilang caisipang itó, na hanggang nagdaraan ang araw ay lalo siyang tumatanda at lalong nagmumukhang catawatawa. Cailan mang masasalubong niya si capitáng Tiago at maaalaala niyang nawalang cabuluhan ang panĝinĝibig sa canya nitó, pagdaca'y nagpapadala siya nĝ piso sa Simbahan sa pamisa, bilang pasasalamat. Gayón ma'y iguinagalang na totoo ni capitang Tiago ang canyang asawa dahil sa título na pagca manggagamot sa lahat nĝ bagay na sakít, at canyang pinakíkinggang magaling ang mĝa ilang salitang canyang naipangunĝusap dahil sa canyang cautalan. Dahil dito, at dahil sa hindi dumadalaw ang manggagamot na ito sa canĝino man, hinirang siya ni capitang Tiago upang siyang gumamot sa canyang anac na babae.

Páhiná 356

Cung tungcól sa binatang Linares ay iba na. Nĝ gumagayac nĝ pagpasa España, inacala ni doña Victorina ang maglagay nĝ isáng tagapanĝasiwáng castila, sa pagca't walang tiwala siya sa mĝa filipino naalaala nĝ canyang asawa ang isang pamangking na sa Madrid, na nag-aaral nĝ pag-aabogado at ipinalalagay na siyang pinacamatalas ang caisipan sa lahat nĝ mĝa magcacamag-anac sinulatan nĝa siya, na ipinagpauna ang bayad sa sasacyan nĝ pagparito, at naglalacbay-dagat na siyang dito ang tumpá, nĝ mapugnaw ang pananag-inip tungcol sa pagdadalang tao.

Ang tatlong guinoong ito ang siyang bagong cararating.

Samantalang cumacain sila n̄ pan̄galawang agahan, dumating si pari Salví, at sa pagcá't siyá'y cakilala na n̄ mag-asawa, ipinakilala nila sa canyá, sampo n̄ m̄ga tagláy na carapatán n̄ binátang si Linares, na nagdamdam cahihiyan.

Ayon sa caugalia'y si María Clara ang siyáng pinag-usapan; ang dalaga'y nagpapahin̄galay at natutulog. Napagsalitaan ang tungcol sa paglalacbáy: ipinagparan̄galan ni doña Victorina ang canyang catabilán sa pagpintas sa m̄ga tagalalawigan, sa canilang m̄ga bahay na pawid, sa canilang m̄ga tulay na cawayan, na hindi kinalimutang sabihin sa cura ang pagca sila'y m̄ga caibigan n̄ Segundo Cabo, n̄ Alcaldeng si gayón, n̄ Oldor na si ganyán, n̄ Intendente at iba pa, m̄ga táong pawang matataas na totoong naaalang-alang sa canila.

—Cung naparito po sana cayo camacalawa, doña Victorina,—ang isinunód ni capitang Tiago, pagcatapos n̄ isáng sandaling pagtahimic n̄ usapan,—inyó po sanang nacatagpo ang marilag na Capitan General: diyan siya nacaupo.

—¿Anó? ¿Paano? ¿Naparito ba ang capitang General? ¿At dito sa inyong bahay? ¿Casinun̄galin̄gan!

—¿Sinasabi co po sa inyong diyan siya nacaupo! Cung naparito pó sana cayó camacalawa....

Páhiná 357

—¿Ah! sáyang na hindi nagcasakit agád si Clarita!—ang bigláng sinabi niyang taglay ang túnay na pagdaramdam, at saca pinagsabihan si Linares:

—¿Narin̄gig mo na, pinsan? ¿Dírito ang Capitán General! ¿Nakita mo na cung totoo ang sabi ni De Espadaña, n̄ sabihin sa iyóng ang paroroonan mo'y hindi bahay n̄ isang waláng cabuluhang indio? Sa pagca't talastasin po ninyo na ang aming pinsa'y n̄ nasa Madrid ay caibigan n̄ m̄ga ministro at n̄ m̄ga duque, at doon cumacain sa bahay n̄ conde del Campanario.

—N̄g duque de la Torre, Victorina,—ang isinala n̄ canyang asawa.

—Gayon din lamang iyon, ¿icaw pa ba naman ang magsasabi sa akin?...

—¿Mararatnan co po caya si pari Damaso sa canyang bayan?—ang isinalabat ni Linares, na si pari Salvi ang kinacausap;—malapit daw rito ang sabi sa akin.

—Aba, naririto siya n̄gayon at hindi malalao't siya'y paririto,—ang isinagot n̄ cura.

—¿Gaano calaki ang aking tuwa! may dala acong sulat na ucol sa canya,—ang biglang sinabi n̄ binata,—at cung hindi lamang sa ganitong maligayang pagcacataon n̄ pagparito cong ito, nagsadya disin pa aco n̄ pagparito upang siya'y aking dalawin.

Samantala'y naguisang ang "maligayang" pagcacataon.

—¿De Espadaña?—ani doña Victorina n̄ matapus ang pagcain,—ating titingnan na si Clarita? —At saca sinabi cay capitang Tiago: ¡Dahil sa inyo lamang, don Santiago; dahil sa inyo lamang! Hindi gumagamot ang aking asawa cung di sa m̄ga matataas na tao lamang, at iyon pa man, iyon pa man! ¡Hindi cawan̄gis ang aking asawa n̄ m̄ga taga rito!... hindi siya nanggagamot sa Madrid cung hindi sa m̄ga taong matataas lamang.

Tinun̄go nila ang kinalalagyan n̄ may sakit na babae.

Halos n̄gitn̄git n̄ dilim ang silid na kinalalagyan n̄ may sakit, nacalapat ang m̄ga bintana, dahil sa pan̄gan̄ganib sa hihip n̄ han̄gin, at nanggagaling ang bahagyang liwanag doon sa dalawang malalaking candilang pagkit na nakatiric at nagnin̄ngas sa harap n̄ isang larawan n̄ Virgen sa Antipolo.

Nabibigkisan ang ulo n̄ isang panyong basa n̄ Agua de Colonia, nababalot na mabuti ang catawan sa mapuputing cumot na may saganang m̄ga ticlop, na siyang tumatakip sa canyang pagca anyong virgen, nacahiga ang dalaga sa canyang catreng camagong na napapamutihan n̄ m̄ga cortinang jusi at pinya.

Ang canyang m̄ga buhoc na nacaliliguid sa mukha niyang tabas itlog ang nacararagdag n̄ gayong nan̄gan̄ganinag na pamumutla, na binibigyang buhay lamang n̄ malalaking m̄ga matang puspos n̄ calungcutan. Na sa canyang siping ang canyang dalawang caibigang babae at si Andeng na may babae na isang san̄ga n̄ azucena.

Páhiná 358

Pinulsihan siya ni De Espadaña, siniyasat ang canyang dila, tinanong siya n̄ ilan, at saca nagsalitan̄g iiling iiling:

—¿I ... ito'y may sakit, n̄uni't maaring gumaling!

Minasdan ni doña Victorina n̄ boong calakhan n̄ loob ang m̄ga nalilimpi.

—¿Liqueng may cahalong gatas sa umaga, jarabe de altea, dalawang pildora n̄ sinoglosa!—ang ipinag-utos ni De Espadaña.

—Lacsan mo ang iyong loob, Clarita,—ang sabi ni doña Victorina na sa canya'y lumapit; naparito cami't n̄ gamutin icaw ... ¡Ipakikilala co sa iyo ang pinsan namin!

Nawiwili si Linares sa panonood sa m̄ga calugodlugod na m̄ga mata ni María Clara, na

anaki'y may isang hinahanap, caya't hindi niya narinġig ang sa canya'y pagtawag ni doña Victorina.

—Guinoong Linares—ang sa canya'y sinabi nġ cura, na ano pa't pinucaw siya sa canyang pagcawili sa panonood;—narito na si pari Damaso.

At tunay nġa namang dumarating si pari Damaso, na namumutla at ga nalulungcot na; pagbabanġon niya sa higaa'y si Maria Clara ang unang canyang dinalaw. Hindi na siya ang dating pari Damaso, na totoong mataba at mapag-aglahi; nġayo'y lumalacad na walang imic at anyong hahapayhapay.

XLIII.

MGA PANUCALA.

Hindi niya pinansin ang sino man, tuloytuloy siya sa higaan nġ may sakit, at saca niya hinawacan ang camay nito:

—¡Maria!—ang canyang sinabi nġ hindi maulatang pag-irog, at bumalong sa canyang mġa mata ang mġa luha;—¡Maria, anac co, hindi ca mamamatay!

Binucsan ni Maria ang canyang mġa mata at tiningnan siya nġ tanging pagtatataca.

Sino man sa mġa nacacakilala sa franciscano'y hindi nanġaghihinala man lamang na siya'y may taglay nġ gayong lubhang mġa caguiliwguiliw na damdamin; hindi inaacala nġ sino mang sa ilalim nġ gayong matigas at magaspang na anyo'y may tangkilic na isang puso.

Hindi nacapanatili roon si pari Damaso, at umiiyac na parang musmos na lumayo sa dalaga. Tinunġo niya ang "caida" upang doo'y maibulalas niya ang canyang capighatian, sa lilim nġ mġa gumagapang na halaman sa durunġawan ni Maria Clara.

—¡Pagcalakilaki nġ canyang pag-ibig sa canyáng inaanac!—ang sapantaha nġ lahat.

Pinagmamasdan siya ni fray Salví na hindi cumikilos at hindi umiimic, at nanġanġagat labi nġ bahagya.

Nġ anyóng natatahimic na si pari Dámaso'y ipinakilala sa canya ni doña Victorina ang binatang si Linares, na sa canyá'y magalang na lumapit.

Waláng imic na pinagmasdan siya ni pari Dámaso, mula sa mġa paa hangang úlo, inabot ang súlat na sa canya'y iniabot ni Linares, at binasa ang lihim na iyóng anaki'y hindi napag-uunawa ang lamán, sa pagca't tumanóng

—¿At sino po ba cayó?

—Acó po'y si Alfonso Linares, na inaanac nġ inyóng bayáw ...—ang pautál na sinabi nġ binata.

Lumiyad si pari Dámaso, muling minasdan ang binata, sumaya ang mukha at nagtindíg.

—¡Aba, icaw palá ang inaanac ni Carlicos!—ang biglang sinabi at siya'y niyacap; halica't nġ kita'y mayacap ... may ilang, araw lamang na catatanggap co pa nġ canyang sulat ... ¡abá, icaw palá! Hindi catá nakikilala ... mangyari baga, hindi ca pa ipinanġanġanac nġ aking lisanin ang lupaing iyón; ¡hindi cata nakilala!

At pinacahihigpit nġ canyáng matatabang mġa bisig ang binata, na namúmula, ayawan cung sa cahihyan ó sa pagcainís. Tila mandin nalimutan nġ lubós ni pari Dámaso ang canyáng pighati.

Nġ macaraan ang iláng sandali nġ pagpapakita nġ pagguiliw at pagtatanong sa calagayan ni Carlicos at ni Pepa, tumanóng si pari Dámaso:

—¡At nġayon! ¿anó ang ibig ni Carlicos na gawin co sa iyó?

—Tila mandin may sinasabi sa sulat na caunting bagay ...,—ang muling sinabi ni Linares nġ pautál.

—¿Sa sulat? ¿tingnan co? ¡Abá, siya nġa! ¡At ang ibig ay ihanap catá nġ isáng catungculan at isáng asawa! ¡Hmm! ¡Catungculan ... catungculan, magaang; ¿marunong ca bang bumasa't sumulat?

—¡Tinanggáp co ang pagca abogado sa Universidad Central!

—¡Carambas! icaw pala'y isang picapleitos (mapang udyóc sa pag-uusapin) datapuwa't wala sa iyong pagmumukha ... tila ca isang mahinhing dalaga, n̄guni't ðlalong magaling! Datapuwa't bigyán catá n̄g isang asawa ... ¡hm! ¡hmm! isang asawa....

—Padre, hindi po acó lubháng nagdadalidali,—ang sinabi ni Linares na nahihiya.

Datapuwa't si pari Dámaso'y nagpaparoo't parito sa magcabicabilang dúlo n̄g caida, na ito ang ibinúbulong:—¡Isang asawa, isáng asawa!

Hindi na malungcot at hindi naman masaya ang canyang mukha; n̄gayo'y nagpapakilala n̄g malaking cataimtiman at wari'y may iniisip. Pinagmamasdan ni pari Salví ang lahat n̄g ito mula sa malayo.

—¡Hindi co acalaing macapagbibigay sa akin n̄g malaking capighatian ang bagay na ito!—ang ibinulong ni pari Dámaso n̄g tinig na tumatan̄gis;—datapuwa't sa dalawang casamaa'y dapat piliin ang pinacamaliit.

At lumapit cay Linares at saca inilacas ang pananalita:

—Halica, bata,—anya:—causapin nata si Santiago.

Namutla si Linares at cusang napahila sa sacerdote, na nag-iisipisip sa paglacad.

N̄g magcagayo'y humalili naman sa pagpaparoo't parito sa caida si pari Salví, na naggugunamgunam ayon sa dati niyang caugalian.

Isang tinig na sa canya'y nagbibigay n̄g magandang araw ang siyang nagpahinto n̄g canyang capaparoo't parito: tumunghay at ang nakita niya'y si Lucas, na sa canya'y bumati n̄g boong capacumbabaan.

—¿Anó ang ibig mo?—ang tanong n̄g m̄ga matá n̄g cura.

—Among, ¡aco po ang capatid n̄g namatay sa caarawan n̄g fiesta!—ang sagot na cahapishapis ni Lucas.

Umudlot si pari Salví.

—¿At ano?—ang ibinulong na bahagya na marin̄gig.

Nagpupumilit umiyac si Lucas at pinapahid n̄g panyo ang canyang m̄ga mata.

—Among,—ang sinabing nagtutuman̄gis,—¿naparoon po aco sa bahay ni don Crisóstomo upang humin̄gi n̄g cabayaran sa búhay ..., ipinagtabuyan muna aco n̄g sicad, at ang sabi'y aayaw raw siyang magbayad n̄g ano man, sa pagca't nan̄ganib daw siyang mamatay sa sala n̄g aking guiliw at cahabaghabag na capatid. Nagbalic po acó ó cahapon, n̄guni't siya'y nacapasa Maynila na, at nag-iwan n̄g limang daang piso upang ibigay sa akin, parang isang caawang-gawa, at ipinagbiling huwag na raw bumalic aco cailan man! ¡Ah, among, limang daang piso sa aking caawa-awang capatid, limang daang piso, ah! ¡among!...

N̄g una'y pinakikinggan siya n̄g cura na nagtataca at inuulinig ang canyang pananalita, saca untiunting nasnaw sa canyang m̄ga labi ang isang lubhang malaking nagpapawalang halaga at pag-alipusta, sa pagcamasid n̄g gayong daya at paglambang, na cung nakita sana ni Lucas, marahil siya'y tumacas at nagtumacbo n̄g boong tulin.

—¿At ano ang ibig mo n̄gayon?—ang itinanong na casabay ang sa canya'y pagtalicod.

—¡Ay! among, sabihin po ninyo sa akin, alang-alang sa Dios, cung ano caya ang dapat cung gawin; sa tuwi na'y nagbibigay ang among n̄g mabubuting m̄ga hatol....

—¿Sino ang may sabi sa iyo? Hindi icaw tagarito....

—¡Nakikilala ang among sa boong lalawigan!

Lumapit sa canya si pari Salví na nanglilisic ang m̄ga matá sa galit, itinuro sa canya ang lansan̄gan at saca sinabi sa gulat na si Lucas:

—¡Humayo ca sa iyong bahay at pasalamat ca cay D. Crisostomo na hindi ca ipinabilanggo! ¡Lumayas ca rito!

Nalimutan ni Lucas ang canyang pagpapacunwari at bumulong:

—Abá ang isip co'y....

—¡Lumayas ca rito!—ang sigaw ni pari Salví na malaki ang galit.

—Ibig co po sanang makipagkita cay pari Dámaso....

—May gagawin si pari Dámaso ... ¡lumayas ca rito!—ang muling ipinagutos n̄g matindi n̄g cura.

Nanaog si Lucas na nagbububulong:

—¡Isa pa naman ito ... pagca siya'y hindi nagbayad n̄g magaling!... Cung sino ang bumayad n̄g magaling....

Nanġagsidalo ang lahat, dahil sa malacas na catatalac nġ cura, pati ni pari Dámaso, ni capitan Tiago at ni Linares....

—ĶIsang walang hiyang hampas-lupa, na naparitong nanghihiñġi nġ limos at aayaw magtrabaja!—ang sinabi ni pari Salví, na dinampot ang sombrero at bastón at tinunġo ang convento.

XLIV.

PAGSISIYASAT NG CONCIENCIA.

Mahabang araw at malulungcot na mġa gabí ang guinawang pagtatanod sa ulunan nġ hihigán; nabinat si María Clara caracaracang matapos macapagcumpisal, at wala siyang sinasalita, sa boong canyang pagcahibang, cun di ang panġalan nġ canyang ina, na hindi niya nakikilala. Datapuwa't siya'y pinacaaalagaan nġ canyang mġa caibigang babae, nġ canyang amá at nġ canyang tía; nagpapadala nġ mġa pamisa at nġ mġa limos sa lahat nġ mġa larawang mapaghimala; nanġaco si capitan Tiagong maghahandog nġ isang bastong guinto sa Virgen sa Antipolo, at sa cawacasa'y nagpasimula nġ untiunting paghibas nġ lagnat nġ boong cahusayan.

Nangguiguilalas ang doctor de Espadaña sa mġa cabisaan nġ jarabe de altea at nġ pinaglagaan nġ liquen, mġa panggamot na hindi binabago. Sa laking pagcatuwa ni doña Victorina sa canyang asawa, isang araw na natapacan nito ang cola nġ canyang bata, hindi niya nilapatan nġ caugaliang parusang bawian nġ panglagay na nġipin, cun di nagcasiya na lamang na sa canya'y sabihin:

—ĶCung hindi ca pa naguing pilay, tatapacan mo pati nġ corsé!

—ĶAt hindi gumagamit nġ corsé si doña Victorina!

Isang hapon, samantalang dinadalaw ni Sinang at ni Victoria ang canilang caibigan, nanġagsasalitaan naman sa comedo ang cura, si capitang Tiago at ang mag-anac ni doña Victorina, hanggang sila'y nanġagmimirindal.

—Tunay nġang aking dinaramdam nġ di cawasa,—ang sinasabi nġ doctor;—at daramdamin din namang totoo ni pari Dámaso.

—ĶAt saan po ang sabi ninyong siya'y ililipat nila?—ang itinanong ni Linares sa cura.

—ĶSa lalawigang Tayabas!—ang isinagot nġ cura nġ walang cabahalaan.

—Ang magdaramdam naman nġ malaki ay si María pagca canyang nalaman,—ani capitang Tiago;—siya'y canyang kinaguiguiliwang parang isang ama.

Tiningnan siya nġ pasuliyap ni fray Salvi.

—Inaacala co po among,—ang ipinagpatuloy ni capitang Tiago,—sa nagbuhat ang lahat nġ sakit na ito sa sama nġ loob na canyang tinanggap nġ araw nġ fiesta.

—Gayon din ang aking acala, at magaling po ang guinawa ninyo sa hindi pagpapahintulot na siya'y causapin ni Guinoong Ibarra; siya sana'y lalo nġ lumubha.

—At cung hindi sa amin,—ang isinalabat ni doña Victorina,—sumasalanġit na sana si Clarita at nag-aawit na nġ mġa pagpupuri sa Dios.

—ĶAmen Jesus!—ang inacala ni capitan Tiagong marapat sabihin.

—Inyo rin namang palad na hindi nagcaroon ang aking asawa nġ ibang may sakit na lalong mataas ang uri, sa pagca't cung nagcagayo'y napilitan sana cayong tumawag nġ iba, at dito'y pawang mġa hanġal; ang aking asawa'y....

—Aking inaacala, at ipinagpapatuloy co ang aking sinabi,—ang isinalabat naman sa canya nġ cura,—na ang pagcapanġumpisal ni María Clara ang siyang pinagbuhatan niyong magaling na pagbabago nġ canyang calagayan, na siyang sa canya'y nacapagligtas nġ buhay. Higuít sa lahat nġ gamot ang isang concienciang malinis, at pacaunawaing hindi co tinututulan ang capangyarihan nġ dunong, Ķlalong-lalo na ang dunong sa cirugia! nġuni't ang isang malinis na conciencia'y ... Basahin ninyo ang mġa banal na libro, at inyong makikita cung gaano ang mġa sakit na napagaling sa pamamag-itan lamang nġ isang mabuting confesión.

—Ipatawad po ninyo,—ang itinutol ni doña Victorina na nag-init,—ang tungcol diyan sa capangyarihan n̄g confesión.... gamutin n̄ga po ninyo ang asawa n̄g alférez n̄g isang confesión.

—¡Isang sugat, guinoong babae,—ay hindi isang sakit na may ikinapangyayari ang conciencia!—ang isinagot ni pari Salví, na may halong poot;—gayon man, ang isang mabuting confesión ay macapaglalayo sa canya sa pagtanggap n̄g m̄ga hampas na gaya n̄g canyang m̄ga tinanggap caninang umaga.

—¡Sa canya'y marapat!—ang ipinagpatuloy ni doña Victorina, na parang hindi niya narin̄gig ang lahat n̄g sinabi n̄g pari Salví.—Napakawalang bait ang babaeng iyan! Sa simbaha'y wala n̄g guinagawa cung di masdan aco, ¡mangyari bagá! siya'y isang babaeng walang capararacan; tatanun̄gin co na sana siya niyong linggo cung mayroon acong m̄ga tautauhan sa mukha, n̄guni't ¿sino ang magcacapol n̄g dumi sa sarili sa pakikipag-usap sa taong walang uri?

Sa ganang sa cura, nama'y parang hindi niya narin̄gig ang lahat n̄g m̄ga caltáb na ito, at nagpatuloy:

Páhiná 365

—Maniwala po cayo sa akin, don Santiago; n̄g malubos na gumaling ang inyong anac ay kinacailan̄gang makinabang búcas; dadalhan co siya rito n̄g viático ... inaacala cong wala siyáng ano mang dapat na ipan̄gumpisal, gayon man ... cung ibig niyang man̄gumpisal n̄g sandali n̄gayong gabi....

—Ayawan co,—ang idinugtong agád ni doña Victorina, na sinamantala ang isang patlang n̄g salitaan,—hindi co mapag-isip cung bakit may m̄ga lalaking nan̄gagcacaroon n̄g pusong mag-asawa sa gayong m̄ga panggulat, na gaya na n̄ga n̄g babaeng iyan; cahi't malayo'y namamasid cang saan siya nanggaling; napagkikilalang namamatay siya n̄g caingguitan; ¡mangyari baga! ¿gaano na ang sahod n̄g isang alférez?

—Nalalaman na po ninyo, don Santiago, sabihin ninyo sa inyong pinsang ihanda ang may sakit sa pakikinabang bucas; paririto aco n̄gayong gabi upang siya'y bigyang capatawaran sa mumunting casalanan....

At sa pagca't nakita niyang lamalabas si tía Isabel, pinagsabihan niya ito sa wicang tagalog:

—Ihanda po ninyo ang inyong pamangkin sa pan̄gun̄gumpisal n̄gayong gabi; dadalhan co siya rito bucas n̄g viático; sa ganya'y lalong madadali ang canyang paggaling.

—N̄guni, Padre,—ang ipinan̄gahas na itinutol n̄g kimi ni Linares,—baca po niya acalaing siya'y nan̄gan̄ganib na mamatay.

—¡Huwag po cayong mabahala!—ang sa canya'y isinagot na hindi siya tinitingnan;—nalalaman co ang aking guinagawa: marami n̄g totoong may sakit ang aking inalagaan. Bucod sa roo'y sasabihin niya cung ibig niya ó hinding makinabang, at makikita ninyong siya'y paooo sa lahat.

Ang unauna'y napilitan si capitan Tiagong sa lahat ay paoo.

—Pumasoc si tía Isabel sa silid na kinalalagyan n̄g may sakit.

Nananatili sa hihigan si María Clara, namumutla, totoong namumutla; na sa canyang tabi ang canyang dalawang caibigang babae.

—Cumain ca pa n̄g isang bútil,—ang sa canya'y sabi ni Sinang n̄g paanas, at sa canya'y ipinakita ang isang butil na maputi, na kinuha sa isang maliit na tubong cristal;—ang sabi niya'y pagca nacaramdam icaw n̄g tunog ó hugong sa tain̄ga mo'y iyong ihinto ang panggagamot.

—¿Hindi na ba sumulat uli sa iyo?—ang tanong na marahan n̄g may sakit.

—¡Hindi, marahil siya'y totoong maraming guinagawa!

—¿Hindi ba nagpapasabi sa akin n̄g ano man?

—Walang sinasabi cung di canyang pagpipilitang siya'y alsan n̄g Arzobispo n̄g excomunió n̄g upang....

Inihinto ang salitaan, sa pagca't dumarating ang tía.

—Sinabi n̄g among na maghanda ca raw sa pan̄gun̄gumpisal, anac co,—ani tía Isabel;—iwan ninyo siya at n̄g magawa niya ang pagsisiyasat n̄g canyang conciencia.

—¡Diyata't wala pa namang isang linggong nacapan̄gun̄gumpisal siya!—ang tutol ni Sinang,—¡Aco'y walang sakít, datapuwa't hindi aco nagcacasala n̄g lubhang malimit!

—¡Aba! ¿hindi ninyo nalalaman ang sabi n̄g cura: nagcacasala ang banal n̄g macapito sa maghapon? Hala, ¿ibig mo bang dalhin co rito sa iyo ang "Ancora", ang "Ramillete" ó ang "Matuwid na landas n̄g pagpasa lan̄git"?

Hindi sumagot si María Clara.

—Hala, hindi ca mapapagod,—ang idinugtong n̄g mabait na tía upang aliwin siya; aco na ang babasa n̄g pagsisiyasat n̄g conciencia, at wala cang gagawin cung di mag-alaala n̄g m̄ga casalanan.

—¡Isulat mo sa canyang huwag na niya acong alalahanin!—ang ibinulong ni María Clara sa

Páhiná 366

tainġa ni Sinang, nġ ito'y nagpapaalam na sa canya.

—¿Ano iyon?

—Datapuwa't nasoc ang tía at napilitan si Sinang na lumayo, na hindi naunawa ang sinabi sa canya nġ canyang caibigan.

Inilapit nġ mabait na tía ang isang silla sa ilaw, naglagay nġ salamin sa mata sa dulo nġ canyang ilong, binucsan ang maliit na libro at nagsalita:

—Pakinggan mong magaling, anac co; pasisimulan co sa mġa utos nġ Dios; dadalanġan co at nġ icaw ay macapaggunamgunam; cung sacali't hindi mo naririnġig na magaling ay sasabihin mo sa akin at nġ maunit co sa iyo; nalalaman mo nġ sa icagagaling mo'y hindi aco napapagal cailan man.

Nagpasimula nġ pagbasa, na ang tinig ay walang bagobago at anyong humal, nġ mġa pagdidilidili nġ mġa bagay na ipinagcacasala. Siya'y tumitiguil nġ matagal sa wacas nġ bawa't pangcat, upang mabigyang panahon ang dalaga sa pag-aalaala nġ canyang mġa casalanan at pagsisihan.

Minamasdan ni María Clara ang alang-alang na walang tinutucoy. Nġ matapos na ang unang utos na "ibiguin ang Dios na lalo sa lahat nġ bagay", hinihiwatigan siya ni tía Isabel sa ibabaw nġ canyang salamin sa mata, at ikinatutuwa niya ang anyong pagca nagdidilidili at nalulungcot. Banal na umubo, at pagcatapos nġ isang matagal na paghinto'y pinasimulan ang panġalawang utos. Bumabasa nġ taimtim sa loob ang mabait na matandang babae, at nġ matapos ang pagbubulaybulay, muling tiningnan ang canyang pamangkin, na untiunting ibinaling ang ulo sa cabilang daco.

—¡Bah!—ang sinabi sa sarili ni tía Isabel; dito sa "huwag magpahamac manumpa sa canyang santong panġala'y" hindi nġa maaaring magcasala ang abang ito! Lumipat tayo sa icatlo.

At ang panġatlong utos ay pinagmumunglay at pinagwaring magaling at binasa ang lahat nġ bagay na pinagcacasalanan nġ laban sa canya. Muli na namang tiningnan niya ang higaan; datapuwa't nġayo'y itinaas nġ tía ang salamin, kinusot ang mġa matá; nakita niyang dinala nġ canyang pamankin ang panyo sa mukha at pinahid ang mġa luha.

—¡Hm!—anya,—¡ejem! Minsa'y natulog ang caawaawang ito samantalang nagsesermón.

At muling inilagáy sa dulo nġ canyang ilóng ang salamin niya sa mata, saca sinabi sa sarili:

—Tingnan natin cung hindi siya gumalang sa canyang ama't ina, na gaya nġ hindi niya panġinġilin sa mġa fiesta.

At binasa ang icapat na utos nġ tinig na lalong madalang at lalo nġ pahumal, sa pagca't inaacala niyang sa gayong paraa'y lalo na niyang binibigyang cadakilaan ang canyang gawa, na gaya nġ canyang nakitang inaasal nġ marami sa mġa fraile: hindi nakakapakinig kailan man si tía Isabel nġ panġanġaral nġ isang cuákero, sa pagoa't cung nagcagayo'y pinapanġinig naman sana niya ang canyang catawan.

Samantala'y macailang dinala nġ dalaga ang panyo sa canyang mġa mata, at lalo nġ napapakingan ang lacas nġ canyang paghinġa.

—¡Pagcagalinggaling na caluluwa!—ang iniisip sa sarili nġ matandang babae; ¡siya na lubhang masunurin at mapagpacumbaba sa lahat! Aco'y nagcasala nġ lalong marami cay sa canya, gayon may hindi aco nangyaring-mapaiyac nġ totohanan cailan man.

At pinasimulan niya ang icalimang utos, na lalong mahahaba ang paghinto at lalong ganap ang pagcahumal nġ pananalita, cay sa nġ una, sacali't maari pa, na sa pagsusumicap niyang mainam sa gayong gawa'y hindi niya narinġig ang paghagulhol na iniinis nġ canyang pamangkin. Sa isa lamang pagtiguil na canyang guinawa, pagcatapos nġ mġa pagcànilaynilay tungcol sa pagpatay sa capuwa tao sa pamamag-itan nġ sandata, narinġig niya ang mġa daing nġ macasalanan. Nġ magcagayo'y humiguit sa pagca dakila ang tinig, pinagpilitan niyang basahin ang nalalabing utos sa anyong nagbabala, at nġ mapanood niyang patuloy rin ang pag-iyac nġ caniyang pamangkin.

—¡Tumanġis ca, anac, co, tumanġis ca!—ang canyang sinabi, at siya'y lumapit sa higaan:—cung gaano calaki ang iyong pagtanġis ay gayon din ang pagcadali nġ pagpapatawad sa iyo nġ Dios. Gamitin mo ang pighating "contrición" sa pagca't lalong magaling cay sa "atrición." ¡Tumanġis ca, anac co, hindi mo nalalaman cung gaano ang aking galac na tinatamo sa panonood co nġ iyong pag-iyac! Pagdagucan mo naman ang iyong dibdib, huwag mo lamang calalacasan, sa pagca't may sakit ca pa.

Datapuwa't sa pagca't anaki'y mandin nagcacailanġan ang pighati nġ pag-iisa at nġ pagca walang nacamamalay, upang lumala, nġ makita ni María Clarang siya'y nasubucan, untiunting tumiguil nġ pagbubuntong hininġa, pinahid ang canyang mġa mata, na walang sinasabing ano man at hindi sumasagot sa canyang tía nġ cahi't cataga.

Ipinagpatuloy nito ang pagbasa, nġuni't sa pagca't huminto ang pagtanġis nġ sa canya'y nakikinig, lumipas ang caalaban nġ canyang loob sa canyang gawa, at ang mġa huling utos nġ Dios ay nacapag-antoc sa canya at sa canya'y nacapaghicab, na ano pa't naging malaking casiraan sa pananalitang pahumal na nacayayamot na sa gayo'y nahihinto.

—¡Hindi co mapaniniwalaan cung hindi co makikita!—ang iniisip sa sarili n̄ matandang babae;—nagcacasalang tulad sa isang sundalo ang batang ito laban sa unang limang utos n̄ Dios, datapuwa't hindi cahi't isang casalanang magayang man lamang mula sa icaanim hangang sa icasampo, ano pa't tumbalíc sa amin! ¡Cung paano na ang lacad n̄ daigdig n̄gayon!

At nagsindi n̄ isang candilang malaki sa Virgen sa Antipolo at dalawang maliliit na candila sa Nuestra Señora del Rosario at sa Nuestra Señora del Pilar, na canyang inihwalay roon muna at inilagay sa isang suloc ang isang garing na Santo Cristo, upang ipaunawang hindi dahil sa canya caya isinindi ang m̄ga candilang iyon. Hindi rin nacabahagui sa gayong bagay ang Virgen sa Delaroché: siya'y isang taga ibang lupaing hindi kilala, at hindi pa nacarir̄ngig si tía Isabel n̄ isa man lamang himala na canyang guinawa.

Hindi namin nalalaman cung ano caya ang nangyari sa guinawang; confesión n̄ gabing iyon; pinagpipitagan namin ang m̄ga lihim na iyan. Mahabang totoo ang cumpisal, at nahiwatigan n̄ tiang mula sa malayo'y binabantayan ang pamangkin, na hindi ikinikiling n̄ cura ang canyang tain̄ga sa m̄ga salita n̄ may sakit, cung di nacaharap sa mukha ni María Clara, at tila mandin wari ibig niyang basahin ó hulaan sa pagcagagandang m̄ga mata n̄ dalaga ang m̄ga pag-iisip.

Lumabas sa silid si parì Salvíng namumutla't nan̄gin̄gilis ang m̄ga labi. Sino mang macapanood n̄ canyang noong nagdidilim at pigta n̄ pawis, mawiwicang siya ang nagcumpisal cay María Clara at hindi n̄ga narapat magcamit n̄ capatawaran.

—¡Jesús, María, Josef!—ang sinabi n̄ tía na nagcucruz;—¿sino ang macatataroc sa calooban n̄ m̄ga kinabataan n̄gayon?

XLV.

ANG MGA PINAG-UUSIG.

Tinatanglawan n̄ isang malamlam na liwanag na inilalaganap n̄ buwan at umulusot sa malalagong m̄ga san̄ga n̄ m̄ga cahoy, ang isang lalaking naglalagalag sa cagubatan, na maraha't mahinahon ang lacad. Manacanaca at anaki baga'y n̄ huwag maligaw, sumusutsot siya n̄ isang tan̄ging tugtugin, na ang caraniwa'y sinasagot n̄ gayon ding sutsot sa dacong malayo. Matamang nakikinig ang lalaki, at ipinagpapatuloy, pagcatapos, ang paglacad na ang tinutunto'y ang malayong huni.

Sa cawacasan, n̄ canyang maraanan ang libolibong m̄ga nacahahadlang cung gabi sa paglalacad sa isang gubat na hindi pa nalalacaran, siya'y dumating sa isang maliit na puang na naliliwanagang ganap n̄ buwan sa icaapat na bahagui n̄ canyang paglaki. Matataas na m̄ga malalaking batong buhay, na napuputun̄gan n̄ m̄ga cahoy ang siyang nacababacod sa paliguid, na ano pa't wari isang nababacurang panoorang naguiba; m̄ga cahoy na bagong putol, m̄ga punong naging uling ang nacapupuno sa guitna, na nan̄gahahalo sa pagkalalaking m̄ga batong buhay, na kinucumutan n̄ pacapocapos n̄ Lumikha n̄ canyang culubong na m̄ga dahong verde ang culay.

Bahagya pa lamang cararating n̄ lalaking di kilala'y siyang paglabás namang bigla n̄ isang lalaki rin sa licuran n̄ isang malaking bató, lumapit at binunot ang isang revolver.

—¿Sino ca?—ang tanong sa wicang tagalog na mabalasic ang tinig, casabay ang pagtataas n̄ "gatillo" n̄ canyang sandata.

—¿Casama ba ninyo si matandang Pablo?—ang sagot n̄ bagong cararating na mahinahon ang tinig, na hindi sinagot ang catanun̄gan at hindi nagugulumihan.

—¿Ang capitan ba ang itinatanong mo? Oo, narito.

—Cung gayo'y sabihin mong narito si Elías at siya'y hinahanap,—anang lalaki na hindi iba cung di ang talinghagang piloto.

—¿Cayo po ba'y si Elías?—ang itinanong n̄ canyang causap na taglay ang tan̄ging pagpipitagan, at saca lumapit, at gayon ma'y patuloy rin ang paguumang sa canya n̄ bun̄gan̄ga n̄ revolver;—cung gayo'y ... halícayo.

Sumunód sa canyá si Elías.

Pumasoc silá sa isáng anyóng yunġib na palusóng sa cailaliman nġ lupa. Ipinauunawa sa piloto, nġ tagapamatnubay na nacacaalam nġ daan, cung palusóng, cung cailan dapat yumucód ó gumapang; gayón ma'y hindi nalao't sila'y nanġagsirating sa isang may anyong salas, na bahagya na naliwanagan nġ mġa huepe, at ang nanġaroroo'y labingdalawa ó labing limang lalaking may taglay na mġa sandata, marurumi ang mġa mukha at cagulatgulat ang mġa pananamit, na nacaupo ang mġa ibá, ang iba nama'y nacahiga, at nagsasalitaan nġ bahagya. Namamasdan ang isang matandang lalaking mapanglaw ang pagmumukha, nacapulupot sa ulo niyá ang isang bigkis na may dugo, nacalagay ang mġa sico sa isang batóng guinagawang pinaca mesa, at pinagninilay-nilay ang ilaw na sa gayong caraming usoc na ibinubuga'y bahagya na ang inilalaganap na liwanag: cung hindi sana talastas nating iyo'y isang yunġib nġ mġa tulisan, mawiwica natin, sa pagbasa nġ malaking pagnġanġalit sa mukha nġ matandang lalaki, na siya ang Torre nġ Gútom sa araw na sinusundan nġ paglamon ni Ugolino sa canyang mġa anac.

Umanyong humilig ang nanġahihigang mġa lalaki nġ dumating si Elías at ang namamatnugot sa canya, datapuwa't sa isang hudyat nito'y nanġagsitahimic at nanġagcasiya na lamang sa pagmamasid sa piloto, na walang taglay na anó mang sandata.

Untiunting luminġon ang matandang lalaki at ang natagpuan nġ canyang mġa mata'y ang nacapagpipitagang kiyas ni Elías, na nacapugay na siya'y pinagmamasdang puspós nġ calungcutan at pagbibigay halaga.

—¿Icao ba?—ang itinanong nġ matandang lalaki, na sumaya nġ caunti ang mġa mata nġ makilala ang binata.

—¿Sa anóng calagayan aking nasumpunġan cayo!—ang ibinulong ni Elías sa babahagyang tinig at iguinagalaw ang ulo.

Hindi umimic ang matanda at tumunġó, humudyát nġ isa sa mġa tao, nananġagsitindig sila't lumayo, na canilang sinulyáp muna't sinucat nġ mġa mata ang taas at bicas nġ pangġanġatawan nġ piloto.

—¿Tunay nġa!—ang sinabi nġ matandang lalaki nġ silang dalawa'y nagiisa na;—nġ cata'y patuluyin sa aking bahay, na may anim na buwan nġayon, aco ang nġ panahóng iyo'y nahahabag sa iyo; nġayo'y nagbago ang capalaran, nġayo'y icaw namán ang nahahabag sa akin. Nġuni't umupo ca at sabihin mo sa akin cung bakit ca nacarating hanġang dito.

Páhiná 372

—May labing limang araw na nġayong ibinalita sa akin ang nangyari sa inyong casacunaan,—ang madalang na isinagot nġ binata sa mahinang tinig, na ang ilaw ang siyang tinitingnan;—pagca alam co'y lumacad na agad acó, nagpacabicabila acó sa mġa cabunducan, halos dalawang lalawang ang aking nalibot.

—Napilitan acong tumacas at nġ huwag magsabog nġ dugong walang malay; natatacot humarap ang aking mġa caaway at ang canila lamang inilalagay sa aking hirap ay ang ilang mġa caawaawa, na walang guinawa sa akin cahit caliitliitang casam-an.

Nġ macalampas ang sandaling hindi pag-imic na guinamit ni Elías sa pagbasa nġ mġa caisipang mapapanglaw sa mukha nġ matandang lalaki, nagpatuloy nġ pananalita ang binata:

—Naparito aco't ibig cong ipakiusap sa inyo ang isang bagay. Sa pagca't hindi aco nacasumpong, cahi't aking pinaghanap, ang bahagyang labi man lamang nġ mag-anac na may cagagawan nġ casawiang palad naming mag-anac, minagaling co ang iwan ang lalawigang aking tinatahanan upang tumunġo sa dacong timugan at makisama sa mġa pulutong nġ mġa hindi binyagan at nabubuhay nġ boong kalayaan: ¿Ibig po ba ninyong lisanin ang bagong pinasisimulan ninyong pamumuhay at sumama sa akin? Lalagay acong tunay na inyong anac, yamang namatay ang anac po ninyo, at kikilalin co cayong ama, yamang wala na acong magugulang?

Umiling ang matanda nġ paayaw, at nagsalita:

—Sa gulang na aking dinating, pagca niyacap nġ calooban ang isang pasiyang cakilakilabot, ay dahil sa wala nġ sucat pagpaliiran. Isang taong gaya co, na guinamit ang canyang cabataan at ang canyang cagulanġan sa pagpapagal at nġ camtan ang sariling guinhawa at ang sa mġa anac sa panahong hinaharap; isang taong nagpacumbaba sa lahat nġ mġa naging calooban nġ canyang mġa puno, na tumupad nġ boong pagtatapat sa mabibigat na catungculan, na nagtiis nġ lahat upang mamuhay sa catahimican at sa isang catiwasayang mangyayaring camtan; pagca tinalicdan nġ ganitong taong pinalamig na ang dugò nġ panahon, ang lahat nġ canyang pinagdaanan at ang boong pagdaraan pa, at sumasa mġa pampanġin na nġ libinġan, ay sa pagca't canyang napagkilalang lubos na walang capayapaang masusumpunġan at ang catiwasia'y hindi siyang calakilakihang cagalinġan! ¿Ano't magpapacatira pa sa hindi sariling lupain upang magbuhay dukha? Dating aco'y may dalawang anac na lalaki, isang anac na babae, isang bahay, isang cayamanan; aking dating tinatamo ang pagpipitaga't pagmamahal nġ madla; nġayo'y isang cahoy na pinutlan nġ mġa sanġa ang aking cawanġis, lagalag, nagtatago, pinag-uusig sa mġa cagubatang tulad sa isang halimaw, ¿at anong dahil at guinawa sa akin ang lahat nġ ito? Dahil sa inilugso nġ isang lalaki ang capurihan nġ aking anac na babae, sa pagca't hiniġi nġ mġa capatid sa lalaking iyang magsulit siya nġ catampalasanang canyang guinawa, at sa pagca't ang lalaking iya'y nanġinġibabaw sa mġa iba sa pamamag-itan nġ pamagat na ministro (kinakatawan) nġ Dios. Inalintana co, gayon man, ang lahat nġ ito, at acong ama, aco, na siniraan nġ puri sa aking catandaan, aking ipinatawad ang caalimurahan, ipinagpaumahan co ang casilacbuhan nġ cabataan at ang mġa carupucan nġ catawang lupa, at sa casiraang iyong hindi na mangyayaring maisauli, ¿ano ang dapat cong gawin cung di ang huwag nġ umimic at ilitgas

Páhiná 373

ang nalabi? Datapuwa't nanġanib ang tampalasang baca sa humiguit cumulang na cadalia'y camtán niya ang panghihiganti, caya't ang guinawa'y humanap nġ capahamacan nġ aking mġa anac na lalaki. ¿Nalalaman mo ba cung ano ang canyang guinawa? ¿Hindi? ¿Natatalastas mo bang linubid ang casinunġa-linġang cunuwa'y linooban ang convento, at sa mġa isinacdal ay casama ang isa sa aking mġa anac? Hindi nairamay iyóng isá, sa pagca't wala't na sa ibang bayan. ¿Nalalaman mo ba ang mġa catacottacot na pahirap na sa canila'y guinawa? Nalalaman mo, sa pagca't nanġagcacawanġis ang ganitong mġa pahirap sa lahat nġ mġa bayan. ¡Aking nakita, nakita co ang aking anac na nacabiting ang tali sa canyang sariling buhoc, narinġig co ang canyang mġa sigaw, aking narinġig na aco'y canyang tinatawag, at aco, sa aking caruwagan at palibhasa'y namarati aco sa capayapaan, hindi aco nagcaroon nġ catapanġang pumatay ó magpacamatay caya! ¿Nalalaman mo bang hindi napatotohanan ang pangloloob na iyon, napaliwanagan ang bintang, at ang naging parusa'y ilipat sa ibang bayang ang cura, at ang aking anac ay namatay dahil sa mġa pahirap na guinawa sa canya? ¡Ang isa, ang nalalabi sa akin, ay hindi duwag na gaya nġ canyang ama; at sa catacutan nġ tacsil na nagpahirap na ipanghihiganti sa canya ang pagcamatay nġ canyang capatid, guinamit na dahilan ang cawal-an nġ "cedula personal" na nalimutang sandali, piniit nġ Guardia Civil, pinahirapan, guinalit at pinasamang totoo ang loob sa casalimura hanggang sa siya'y mapilitang magpacamatay! At aco, aco'y buhay pa pagcatapos nġ gayong calakilakihang cahihiyan, datapuwa't cung hindi aco nagcaroon nġ tapang-ama sa pag-sasanggalang nġ aking mġa anac, may natitira pa sa aking isang pusô upang italaga sa isang panghihiganti at manghihiganti aco! Untiunting nanġagcacatipon ang mġa maygalit sa ilalim nġ aking pamiminuno, pinararami ang mġa cawal co nġ aking mġa caaway, at sa araw na mapagkilala cong aco'y macapangyarihan na, lulusong aco sa capatagan at tutupukin co sa apoy ang aking panghihiganti at ang aking sariling buhay! ¡At darating ang araw na iyan ó walang Dios!

Páhiná 374

At nagtindig ang matandang lalaki, na nagnġingnitnġit, at idinagdag, na nagniningning ang paninġin, malagunlong ang tinig at sinasabunutan ang canyang mahahabang mġa buhóc:

—¡Sumpain acó, sumpain acó na aking piniguil ang mapanghihiganting camay nġ aking mġa anac; acó nġa ang pumatay sa canila! ¡Cung pinabayaan co sanang mamatay ang may sala, cung hindi sana acó lubós nanalig sa justicia nġ Dios at sa justicia nġ mġa tao, nġayon disi'y may mġa anac pa acó, marahil sila'y nanġagtatago, datapuwa't nġayo'y may mġa anac naman sana acó, at hindi sila sana nanġamatay sa capapahirap! ¡Hindi aco ipinanġanac upang maguing amá, caya wala acong mġa anac nġayón! ¡Sumpain acó, na hindi co natutuhang makilala sa aking catandaan ang lupaing aking kinatatahanan! Datapuwa't matututo acong ipanghihiganti co cayó sa pamamagitan nġ apoy, nġ dugo at nġ aking sariling camatayan!

Ang culang palad na amá, sa casilacbuhan nġ canyang pighati, nalabnot ang bigkis nġ ulo, at dahil sa gayo'y nabucsan ang sugat sa noo, at doo'y bumalong ang isáng batisang dugo.

—Pinagpipitagan co ang inyóng pighati,—ang muling sinabi ni Elías,—at napagwawari co ang inyong panghihiganti; acó nama'y gaya rin ninyo, at gayón man, sa aking panġanġanib na baca aking masugatan ang waláng malay, lalong minamagaling co pa ang calimutan co ang aking mġa casawiang palad.

—¡Mangyayari cang macalimot, sa pagca't bata icáw at sa pagca't hindi ca namamatayan nġ isa man lamang anac, nġ sino mang siyang iyong catapusáng maaasahan! Nġuni't aking ipinanġanġaco sa iyo, hindi co sasactan ang sino mang walang casalanan. Nakikita mo ba ang sugat na ito? Upang huwag cong mapatay ang isang caawaawang cuadrillerong gumaganap nġ canyang catungculan, ipinaubaya cong siya ang sumugat sa akin.

—Datapuwa't tingnan po ninyó—ani Elías pagca lampas nġ sandaling hindi pag-imíc;—tingnan po ninyó cung alin ang cakilakilabot na siga na inyong pagsusugbahan sa ating culang palad na mġa bayan. Cung gaganapin nġ inyong sariling mġa camay ang inyong panghihiganti, gaganti nġ catacot tacot ang inyong mġa caaway, hindi laban sa inyó at hindi rin laban sa mġa taong sandatahan, cung di laban sa bayan, na ang caraniwa'y siyang isinusumbong, at pagcacagayo'y ¿gaano caraming mġa paglabag sa catuwiran ang mangyayari!

Páhiná 375

—¡Mag-aral ang bayang magsanggalang sa sarili, magsanggalang sa sarili ang bawa't isa!

—¡Talastas po ninyong iya'y hindi mangyayari! Guinoo, cayó po'y aking nakilala nġ ibang panahon, niyóng panahong cayo po'y sumasaligaya, niyao'y pinagcacalooban ninyo acó nġ mġa paham na aral; maitutulot бага ninyong?...

Naghalukip ang matanda at wari'y nakikinig.

Guinoo,—ang ipinagpatuloy ni Elías, na pinacasusucat na magaling ang canyang mġa wika;—nagca palad acong macagawa nġ isang paglilingcod sa isang binatang mayaman, may magandang puso, may caloobang mahál at mithi ang mġa icagagaling nġ canyang tinubuang bayan. Ang sabihana'y may mġa caibigan ang binatang ito sa Madrid, ayawan co, datapuwa't ang masasabi co sa inyo'y siya'y caibigan nġ Capitan General. ¿Anó po ang inyong acala cung siya'y ang ating papagdalhin nġ mġa carainġan nġ bayan at siya'y pakiusapan nating magmalasakit sa catuwiran nġ mġa sawing palad?

Umiling ang matandang lalaki.

—¿Mayaman ang sabi mo? walang iniisip ang mġa mayayaman cung hindi ang dagdagan ang canilang mġa cayamanan; binubulag sila nġ capalaluan at nġ caparanġalanan, at sa pagca't ang caraniwa'y magaling ang canilang calagayan, lalo na cung sila'y may mġa caibigang

macapangyarihan, sino man sa canila'y hindi nagpapacabagabag sa pagmamalasakit sa m̃ga culang palad. Nalalaman cong lahát, sa pagca't ñg una'y aco'y mayaman!

—Ñguni't ang taong sinasabi co po sa inyo'y hindi cawañgis ñg m̃ga ibá: siya'y isang anác na inalimura dahil sa pag-aala-ala sa canyáng amá; siya'y isang binata, na sa pagca't hindi malalao't magcacaasawa, nag-iisip isip siya ñg sa panahong darating, ñg isáng magandang casasapitan ñg canyáng m̃ga anác.

—Cung gayo'y siya'y isang taong magtatamong ligaya; ang catuwiran nating ipinagtatanggol ay hindi ang sa m̃ga taong na sa caligayahan.

—¡Datapwa't iyan ang catuwirang ipinagtatanggol ñg m̃ga taong may puso!

—¡Hari na ñga!—ang muling sinabi ñg matandang lalaki at saca naupo,—ipalagay mo ñg ang binatang iya'y sumang-ayong siya ang maghatid ñg ating caraiñgan hangang sa Capitang General; ipalagay mo ñg siya'y macakita sa pañgulong bayan ñg España ñg m̃ga diputadong magsanggalang sa atin, ¿inaacala mo na baga cayang papagtatagumpayin na ang ating catuwiran?

Páhiná 376

—Atin munang ticmang gawin bago tayo gumamit ñg isang paraang kinacailañgang magsabog ñg dugo,—ang isinagót ni Elías,—Dapat na macapagtacá po sa inyó, na acó, na isá rin namang sawing palad, bata at malacás ang catawan, ang siyang makiusap sa inyo, na cayo'y matanda na't mahina, ñg m̃ga paraang payapa: at ganito, sa papca't aking napanood ang lubhang maraming cahirapang tayo rin ang may cagagawang gaya rin ñg m̃ga cagagawan ñg m̃ga malulupit; ang mahina ang siyang nagbabayad.

—¿At cung sacaling wala tayong magawang anó man?

—May magagawa tayo cahi't cacaunti, maniwala po cayo; hindi ang lahat ñg m̃ga nañgañgatungculan sa baya'y hindi marunong cumilala ñg catuwiran. At cung wala tayong masundaan, cung aayaw pakinggan ang ating cahiñgian, cung magpacabiñgi na ang tao sa capighatian ñg canyang capuwa, pagnagcagayo'y ¡hahandog po aco sa bawa't inyong ipag-utos!

Niyacap ang binata ñg matandang lalaking lipos ñg malaking catuwiran.

—Tinatanggap co ang iyong panucala, talastas cong gumaganap ca ñg iyong pañgaco. Paririto ca sa aki't cata'y tutuluñgan upang maipanghiganti ang iyong m̃ga magugulang, at aco nama'y tutuluñgan mo upang maipanghiganti co ang aking m̃ga anac, ¡ang aking m̃ga anac na pawang nacacatulad mo!

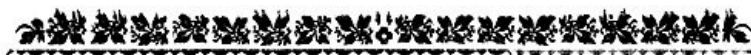
—Samantala'y huwag po ninyong pababayaang mangyari ang ano mang gahasang cagagawan.

—Isasalaysay mo ang m̃ga caraiñgan ñg bayang pawang talastas mo na, ¿Cailan co malalaman ang casagutan?

—Sa loob po ñg apat na araw ay mag-utos po cayo ñg isang taong makipagkita sa akin sa pasigan ñg San Diego, at sasabihin co sa canya ang maguing casagutan sa akin ñg taong aking inaasahang.... Cung siya'y sumang-ayo'y canilang kikilalanin ang ating catuwiran, at cung hindi'y aco ang unaunang matitimbuang sa pakikilabang ating gagawin.

—Hindi mamamatay si Elias, si Elias ang mamiminuno cung matimbuang si capitang Pablóng busog na ang puso sa canyang panghihiganti,—anang matandang lalaki.

At siya rin ang sumama sa binata hanggang sa macalabas sa labas.

Páhiná 377

XLVI.

SABUNGAN.

Upang ipañgilin sa Filipinas ang hapon ñg araw ñg linggo'y napasasa sabuñgan ang caraniwan, na gaya naman sa Españang ang larong pakikiaway ñg tao sa toro ang siyang pinaroroonan. Ang pagsasabong ñg manoc, hilig na masamang dito'y dinala ñg m̃ga taga ibang lupain at mahiguit ñg isang daang taóng guinagawang panghuli ñg salapi, ay isa riyang sa m̃ga pañgit na pinagcaratiban ñg bayan, na lalong malaki ang casam-an cay sa opio sa m̃ga insic; diya'y napaparian ang dukha't inilalagay sa pañganib ang canyang boong pagcabuhay, sa pagmimithing siya'y magcasalaping hindi nagpapagal; napaparian diyán ang mayaman't ñg maglilibang, at diya'y caniyang guinagamit ang salaping labí sa canyang m̃ga piguing at m̃ga "misa de gracia"; datapwa't sa canila (sa m̃ga mayayaman) ang capalarang diya'y pinaglalaruan, palibhasa'y magaling na totoo ang pagcacaturo sa sasabuñgin, marahil lalong magaling cay sa pagcaturo sa canilang anac na lalaki, na siyang hahalili sa ama sa sabuñgan, at wala ñga caming itututol sa bagay na ito.

Sa pagca't ipinahihintulot n̄ Gobierno, at hanggang halos canyang ipinagaanyaya, sa pag-uutos na gawin ang gayong panoorin sa "hayag na m̄ga plaza", sa "m̄ga araw n̄ fiesta" (at n̄ makita n̄ lahat at macahicayat ang uliran), "pagcatapos n̄ misa mayor hanggang sa dumilim sa hapon" (walong oras), dumalo tayo sa larong ito upang hanapin ang ilang m̄ga cakilala.

Walang ikinatatan̄gi ang sabun̄gan sa San Diego sa m̄ga sabun̄gan sa iba't ibang bayan, liban na lamang sa ilang m̄ga bagay. Nababahagui sa tatlong pitac: ang una, sa macatwid baga'y ang pasucan, ay isang malaking cabahayang tuwid, na may dalawampong metro ang haba at labing apat na metro ang luang; sa isa sa canyang m̄ga taguilira'y may isang pintuang isang babae ang caraniwang nagbabantay, na siyang catiwala sa paniniñgil n̄ sa pinto, ó cabayaran sa pagpasoc doon. Sa buwis na itong bawa't isa'y nagbibigay roon, tumatanggap ang Gobierno n̄ isang bahagui, m̄ga ilang daang libong piso sa isang taón: sinasabing sa salaping itong ibinabayad n̄ "vicio" upang siya'y magcaroon n̄ calayaan, nanggagaling ang ipinagpapatayo n̄ m̄ga maiinam na m̄ga paaralan, ipinagpapagawa n̄ m̄ga tulay at m̄ga daan, ipinagtatatag n̄ m̄ga ganting pala upang lumusóg ang pagsasaca at pan̄gan̄galacal ... purihin nawa ang vicio na naghahandog n̄ gayong lubhang magagaling na m̄ga bun̄ga!—Sa unang pitac na ito nalalagay ang m̄ga nan̄gagbibili n̄ hitso, m̄ga tabaco, m̄ga cacanin, m̄ga pagcain at iba pa; naririan diyan ang caramihang batang lalaking sumasama sa canilang m̄ga ama ó amaing sa canila'y nagsasakit n̄ pagtuturo n̄ m̄ga lihim n̄ pamumuhay.

Capanig ang pitac na ito n̄ isá pang lalong malaki n̄ caunti, isang pinaca salas, na pinagtutipunan n̄ madla bago gawin ang m̄ga "soltada". Nariyán ang pinacamarami sa m̄ga manoc, na nan̄gatatali n̄ isáng lúbid sa lupa, sa pamamag-itan n̄ isang pacong but-ó ó lúyong; nariyan ang m̄ga tahur, ang m̄ga malulugdin sa sabong, ang mananari: diyán nan̄gagcacayari, nagninilaynilay, nan̄gun̄gutang, sumusumpa, nagtutun̄gayaw, humahalachac; hinihimas niyón ang canyáng manoc, na pinaraan n̄ camáy ang ibabaw n̄ makikintab na m̄ga balahibo; sinisiyasat nama't binibilang nito ang m̄ga caliskis sa m̄ga paa; pinagsasalitaan ang m̄ga maiinam na gawa n̄ m̄ga bayani; diya'y inyóng mapapanood ang maraming m̄ga mukhang malulungcót, na bitbit sa m̄ga paa ang bangcay na wala n̄ balahibo; ang pinacamahalmahal na hayop sa loob n̄ ilang buwan, pinalayawlayaw at sa canya'y ipinagcatiwala ang lalong caayaayang m̄ga pag-asa, n̄gayo'y wala cung di isáng bangcay na lamang, na ipagbibili sa isáng peseta, upáng lutuing luya ang cahalo at canin sa gabí ring iyón: "sic transit gloria mundi". Pauwi na ang natalo sa canyáng bahay, na pinaghihintayan sa canya n̄ esposang cacacacaba ang loob at n̄ m̄ga limalimahid na m̄ga anac, na hindi na taglay ang caunting pamimilac at ang sasabun̄gin. Yaong lahat na m̄ga panaguinip na calugodlugod, yaong m̄ga pagaalagang tumagal n̄ mahabang panahon, mula sa pagbubucang liwayway hanggang sa paglubóg n̄ araw, yaong lahat n̄ m̄ga pagpapahirap at pagpapagal, ang kinauwia'y isang peseta, ang m̄ga nálabing abó sa gayóng cacapal na asó.—Sa ulutang itó nakikipagtutulan ang lalong pan̄god na isip: ang lalong gagasogaso'y pinagsisiyasat na magaling ang gayóng bagay, tinitimbang, pinagmámasid, ibinubucadcad ang m̄ga pacpac, hinihipo ang m̄ga casucasuan n̄ m̄ga hayop na iyón. Maiinam na totoo ang pananamit n̄ m̄ga ilang sinusundan at liniliguid n̄ m̄ga caanib n̄ canicanilang m̄ga sasabun̄gin; marurumi namán ang m̄ga ibá, natatatac sa canilang mamayat na m̄ga mukha ang larawan n̄ vicio, at canilang sinusundan n̄ boong pagmimithi ang m̄ga kilos n̄ m̄ga mayayaman at canilang pinagmamasdang magaling ang m̄ga pustahan, sa pagca't mangyayaring mahuho ang m̄ga bulsa, datapuwa't hindi nangyayaring masiyahan ang masamang hilig; diya'y waláng mukháng hindi guising; diya'y wala ang mapagpabayang filipino, ang tamád, ang hindi makibuin: ang lahat ay pawang kilusán, masimbuyong budhi, pagsusumicap; masasabing silá'y may isang cauhawang siyáng nagbibigay casayahan sa tubig sa pusali.

Buhat sa ulutang ito'y tumutun̄go sa labanang ang pamagata'y "Rueda". Ang tuntun̄gan nito, na nabacuran n̄ cawayan, ang caraniwa'y mataas cay sa dalawang panig na sinabi na n̄ una. Sa dacong itaas, na halos sumusucó na sa bubun̄gan, may m̄ga gradería, lunsódlunsód bagang upuan, na iniuucol sa m̄ga manonood ó m̄ga magsasabong, dalawang salitang nagcacaisa n̄ kinauuwian. Sa boong itinatagal n̄ labanan ay napupuno ang m̄ga graderiang itó n̄ m̄ga taong may gulang na at n̄ m̄ga batang nan̄gagsisigawan, nan̄gaghihiyawan, nan̄gagpapawis, nan̄gag-aaway at nan̄gagtutun̄gayaw: ang cagalinga'y bihirang bihira ang babaeng nacararating diyán. Nan̄gasasa "Rueda" ang m̄ga táong litáw, ang m̄ga mayayaman, ang m̄ga bantog na "tahur", ang contratista (a entista) at ang sentenciador (tagahatol). Sa lupa, na mainam ang pagcacapicpic ay nan̄gaglalaban ang m̄ga hayop, at buhat diya'y ipinamamahagui n̄ Capalaran sa m̄ga familia ang m̄ga tawanan ó m̄ga pagtan̄gis, ang magagaling na pagcain ó ang cagutuman.

Sa horas n̄ ating pagpasoc ay naroroon na ang gobernadorcillo, si capitang Pablo, si capitang Basilio, si Lucas, ang tao bagang may pilat sa mukha, na totoong nagdamdam n̄ pagcamatay n̄ canyang capatid.

Lumapit si capitang Basilio sa isa sa m̄ga taong bayan at tumanong:

—¿Nalalman mo ba cung anong manoc ang dala rito ni Capitang Tiago?

—Hindi co po na lalaman; may dumating po sa canyang dalawa caninang umaga, ang isa sa canila'y ang lasac na tumalo sa talisayin n̄ Consul.

—¿Sa acala mo caya'y mailalaban sa canya ang aking si bulic?

—¡Aba, nacú, mailalaban po! ¡Ipupusta co po sa inyong manoc ang aking bahay at ang aking baro!

Dumarating sa sandaling iyon si capitang Tiago. Ang pananamit ay tulad sa m̄ga malalacas na

magsasabong: barong lieszong Caatóng, salawal na lana at sombrero ng jipijapa. Sumusunod sa canya ang dalawang alila; dala nã isa ang lasac at ang isa nama'y isang puting sasabunãing totoong pagcalakilaki.

—¡Ang sabi sa akin ni Sinang ay pagaling na nã pagaling si María!—ani capitang Basilio.

—Wala nã lagnát, datapuwa't mahina pa.

—¿Natalo po ba cayó cagabi?

—Caunti; nalalaman cong nanalo cayó ... titingnan co cung macababawi acó.

—¿Ibig po ba ninyóng isabong ang lásac?—ang tanong ni capitang Basilio, na tiningnan ang manóc, at saca hiniñgi itó sa alila.

—Alinsunod, sacali't may pustahan.

—Gaano po ba ang ipupusta ninyó.

—Cung magcuculang din lamang sa dalawa'y hindi co na isasabong.

—¿Inyo bang nakita na ang aking búlic?—ang tanóng ni capitang Basilio at saca tinawag ang isang táong may dalang isang maliit na sasabunãin.

—¿Gaano po ba ang ipupusta ninyó?—ang tanóng.

—Cung gaano ang inyóng ipusta.

—¿Dalawá at limang daan?

—¿Tatló?

—¡Tatló!

—¡Sa susunod!

Ilinaganap nã nanãgacacabilog na mapakialam sa buhay nã may buhay, ang balitang papaglalabanin ang dalawang bantog na manoc; capuwa sila may mãa pinagdaanan at capuwa cabalitaan sa galing. Ibig nã lahat na makita, masiyasat ang dalawang cabalitaan; may mãa nagpapasiya, may nanghuhula.

Samantala'y lumalaki ang cainãayan, nararagdagan ang caguluhan, linulusob ang Rueda, linulundag ang mãa gradería. Dala nã mãa "soltador" sa Rueda ang dalawang manoc, isang puti at isang pula, na capuwa may sandata na, baga man ang mãa tari ay may caluban pa. Naririnãig ang mãa sigaw na "sa puti!" "sa puti!", may manãisanãisa namang sumisigaw nã "sa pula!" Ang puti ang siyang "llamado" at ang pula ang "dejado".

Sa guitna nã caramiha'y nanãgappalibotlibot doon ang guardia civil; hindi nila suot ang pananamit na ucol sa mahal na capisanang ito; datapuwa't hindi naman sila nacapaisano. Salawal na guingong may franjang pula, barong nababahiran nã azul na galing sa naalis na tina nã blusa, gorrang pangcuartel narito ang canilang panglinlang na soot na nababagay naman sa canilang inuugali: namumusta at nagbabantay, nanggugulo at nanãgagsasalitang di umano'y pananãgagasiwaan nila ang pananatili nã capayapaan.

Páhiná 381

Samantalang nanãgagsisigawan, isinasahod ang camay, kinacalog sa camay ang caunting salaping pinacacalasing; samantalang hinihicap sa balsa ang catapustapusang salapi, ó sacali't walang salapi ay nanãanãaco, at ipinanãanãacon ipagbibili ang calabaw, ang malapit nã anihin sa bukid, at iba pa; dalawang bagongtao, na wari'y magcapatid, sinusundan nã mãa paninãing nananaghili ang mãa naglalaro, nanãgagsisilapit, bumubulong nã ilang kiming pananalitang sino may walang nakikinig, nalalao'y lalong nanãgalulungcot at nanãagtitinginang masasama ang loob at nanãagnãingitnãgit. Paimis na sila'y pinagmamasid ni Lucas nãguminãiti nã nãiting malupit, pinatutunog ang mãa pisong pilac, dumaan siya sa siping nã dalawang magcapatid, at saca siya sumigaw nasa "Rueda" ang tinãin:

—Narito ang limampo, limampu laban sa dalawampo, ¡sa puti!

Nanãagtitingan ang magcapatid.

—¡Sinasabi co na sa iyo,—ang ibinubulong nã matandang capatid,—na huwag mong ipaglahatan ang cuarta; cung nakinig ka sana sa akin, nãgayo'y may ipupusta tayo sa pula!

Lumapit nã boong cakimian ang bunso cay Lucas at kinalabit siya sa bisig,

—¡Aba! ¿icaw pala?—ang biglang sinabi nito, na luminãon at nagpapacunwari nã pagtataca; pumapayag ba ang capatid mo sa sinabi co sa canya ó napanarito ca't pumupusta?

—¿Paanong ibig ninyong cami'y macapusta'y natalo na ang lahat naming salapi?

—¿Cung gayo'y pumayag na cayó?

—¡Aayaw siya! cung pautanãin sana ninyo cami nã caunti, yamang sinasabi ninyong cami inyong nakikilala....

Kinamot ni Lucas ang ulo, hinila ang baro at muling nagsalita:

—Tunay n̄gang cayo'y aking nakikilala; cayo'y si Tarsilo at si Bruno, m̄ga cabataan at malalacas. Talastas cong ang matapang ninyong ama'y namatay dahil sa ibinibigay sa canyang isang daang palo sa araw araw n̄ m̄ga sundalo; alam cong hindi ninyo iniisip na ipanghiganti siya ...

—Huwag po sanang makialam cayo sa aming pamumuhay;—ang isinalabat sa canya n̄ matandang capatid na si Tarsilo, iya'y nacahihila n̄ casacunaan. Cung wala coming capatid na babae'y malaon n̄ panahong cami'y binitay na sana!

—¿Binitay na cayo? ang m̄ga duwag lamang ang nabibitay, ang walang salapi at walang tumatangkilik. At sa paano ma'y malapit ang bundoc.

—¡Sandaang piso laban sa dalawampo, sa puti aco!—ang sigaw n̄ isang nagdaan.

—Pautan̄gin ninyo cami n̄ apat na piso ..., tatlo ... dalawa,—ang ipinamanhic n̄ lalong bata;—pagdaca'y babayaran namin cayo n̄ ibayo; pasisimulan na ang soltada.

Muling kinamot n̄ Lucas ang úlo.

—¡Tst! Hindi akin ang salaping ito, ibinigáy sa akin ni Don Crisóstomo at inilalaan sa m̄ga ibig maglingcód sa canyá. N̄guni't aking nakikitang cayo'y hindi gaya n̄ inyóng amá; iyon ang túnay na matapang; ang hindi matapang ay huwag maghanap n̄ m̄ga laro.

At saca umalis doon, baga man hindi totoong nagpacalayo.

—¿Pumayag na tayo, may pinagcacaibhan pa ba?—ani Bruno. Iisa ang kinauuwian n̄ mabitay ó mamatay na marahil: walang ibang kinauukulan nating m̄ga dukha.

—Tunay na n̄ga, n̄guni't gunitaín mo ang ating capatíd na babáe.

Samantala'y nagliwanag ang "rueda", magpapasimula ang labanan. Tumatahimic na ang m̄ga t̄nig, at nan̄gatira sa guitna ang dalawáng "soltador" (tagá-bitáw) at ang mananari. Sa isáng hudyát n̄ "sentenciador" (tagahátol) ay inalsán n̄ mananari ang m̄ga tari n̄ canicanyang calúban, at cumíkintab ang m̄ga maninipis na m̄ga talím, na pawang nan̄gagbabala, maniningning.

Lumapit sa bácod ang dalawang magcapatid na capuwa malungcot, itinuon ang canilang noo sa cawayan at nan̄gagmamasid. Lumapit ang isang lalaki sa canila at sila'y binulun̄gan sa tain̄ga.

—¡Pare! ¡isang daang piso laban sa sampo, sa puti acó!

Tiningnan siya ni Tarsilo n̄ patan̄ga. Sinicó siyá ni Bruno, at sinagót niyá itó n̄ isáng ún̄gol.

Tan̄gan n̄ m̄ga soltador ang m̄ga manóc n̄ isáng anyóng calugód-lugód, at iniin̄gatan nilang huwag siláng masugatan. Dakilang catahimican ang naghahari: masasapantahang liban na lamang sa dalawang soltador ang m̄ga naroroo'y pawang m̄ga cagulatgulat na m̄ga taotaohang pagkít. Pinaglapit nilá ang dalawang manóc; tinangnan n̄ isá ang úlo n̄ canyang manóc at n̄ tucaín n̄ calában upang magalit, at bago guinawa naman n̄ isa sa canyang manóc ang gayon din; dapat magcaroon n̄ pagcacatulad sa lahat n̄ pag-aaway, na anó pa't cung anó ang nangyayari sa m̄ga sasabun̄gin sa Paris ay cawan̄gis din sa m̄ga sasabun̄gin dito. Pinapagharap, pagcatapos at pinapagcahig silá, at sa gayong paraa'y nauunawa n̄ m̄ga caawaawang m̄ga hayop cung sino ang bumunot sa canila n̄ isang maliit na balahibo at cung sino ang canilang macacalaban. Nagsisipanindig na ang canilang m̄ga puloc, nan̄gagt̄t̄tigan at m̄ga kidlat n̄ galit ang siyang nan̄gagsisitacas sa canilang mabibilog at maliit na m̄ga mata. Pagcacagayo'y dumating na capanahunan; binitawan silá sa lupa, na nan̄gagcacalayo n̄ caunti, at saca sila linayuan.

Marahang nan̄gaglalapit sila. Nan̄garirinig ang yabag n̄ canilang yapac sa matigas na lúpa; sino ma'y hindi nagsasalita, sino ma'y hindi humihin̄ga. Ibinababa at itinataas ang úlo, na wari'y nan̄gagsusucatan sa tin̄ginan, bumubulong ang dalawang sasabun̄gin n̄ marahil pagbabala ó pagpapawalang halagá. Natanawan nila ang maningning na dáhon n̄ tari, na nagsasabog n̄ malamig ang nan̄gan̄guzul na sinag; nagbibigay sigla sa canila ang pan̄ganib, at walang ano mang tacot na nagpapanalubong ang dalawa, n̄guni't sa isang hakbang na layo'y nan̄gagsihinto, nan̄gagt̄t̄tigan, ibinaba ang ulo at muling pinapan̄galinag ang canilang balahibo. Sa sandaling iyó'y naligo n̄ dugo ang canilang maliit na útac, sumilang ang lintic, at taglay ang canilang catutubong tapang ay mabilis na nagpanalpoc ang dalawa, nagcapanagupa ang tuca laban sa tuca, ang dibdib laban sa dibdib, ang patalim laban sa patalím at ang pacpác laban sa pacpác: naiwasan n̄ isa't isá n̄ boong catalinuan ang sacsác at walang nanglaglag cung hindi iláng balahibo lámang. Muling nagt̄t̄tigan na naman; caguinsaguinsa'y biglang lumipad ang puti, napaimbulog at iniwawasiwas ang pamatay na tari; n̄guni't ibinaluctót n̄ pula ang canyang m̄ga hita at ibinaba ang úlo, caya walang nahampas ang puti cung di ang han̄gin; n̄guni't pagbaba sa lapag, sa pan̄gin̄gilag na siya'y masacsac sa licód, malicsing pumihit at humarap sa calaban. Dinaluhong siya n̄ sacsác n̄ pula n̄ boong galit, n̄guni't marunong magsanggalang n̄ boong calamigan n̄ loob: hindi n̄ga walang cabuluháng siyá lubós na kinalulugdan n̄ caramihang naroroon. Hindi kinalilin̄gatan n̄ lahat ang matamang panonood n̄ m̄ga nangyayari sa paglalaban, at may m̄ga iláng cahi't hindi sinasadya'y nan̄gapapasigaw. Unti-unting nasasabugan ang lupa n̄ m̄ga balahibong pula at puti, na pawang natitina n̄ dugo: datapuwa't hindi ang salitaa'y ititiguil ang labanan sa unang pagcacasugat: sa pagsunod n̄ filipino sa m̄ga cautusáng lagda n̄ Gobierno, ang ibig niya'y matalo cung sino ang unang mamatay ó cung sino ang unang tumacbo. Nadidilig na n̄ dugo ang lupa, madalas ang sacsacan, n̄guni't hindi pa masabi cung

sino sa dalawa ang magtatagumpay. Sa cawacasan, sa pagtikim sa cahulihulihang pagpupumilit, sumalpóc ang puti upang ibigay ang panghuling sacsác, ipinaco ang canyang tari sa isang pacpac nã pula at napasabit na m̃ga butó; datapuwa't nasugatan ang puti sa dibdib, at ang dalawa, na capuwa linalabasan nã dugo, nanglulupaypay, humihinãal, nanãgacacacabit, ay hindi nanãgagsisikilos, hanggang sa natimbuang puti, sumuca nã dugo sa tuca, nanãisay at naghinãalo; ang pulang nacacabit sa canya sa pacpác at nananatili sa canyáng tabi, ay untiunting ibinaluctót ang m̃ga hita at marahang pumikit.

Nã magcagayo'y inihatol nã sentenciador, sa pag-alinsunod sa cautusan nã pamahalaan, na ang pula'y nanalo. Isang walang wastong sigawan ang siyang nagpasalamat sa gayong hatol, sigawang narinãig sa boong bayan, mahaba, nagcacaisa ang taas nã tinig at tumagal nã ilang sandali. Cung gayo'y na pagtatanto nã nacacapakinig sa malayo, na ang "dejado" ay siyang nanalo, sa pagca't cung hindi gayo'y hindi tatagal ang sigaw nã pagcatwa. Gayon din ang nangyayari sa m̃ga nación: isang maliit na macapagtagumpay sa isang malaki, inaawit at sinasabisabi sa lubhang mahabang panahon.

—¿Nakita mo na?—ani Bruno nã boong sama nã loob sa capatid,—cung pinaniniwalaan mo aco'y mayroon na sana nãgayon tayong sandaang piso; dahil sa iyo'y wala tayo nãgayon cahi't isang cuarta.

Hindi sumagot si Tarsilo, datapuwa't tuminãin nã pasulyap sa canyang paliguidliguid na anaki'y may hinahanap na sino man.

—Naroo't nakikipag-usap cay Pedro,—ang idinugtong ni Bruno;—¡binibigyan siya nã salapi, pagcaramiraming salapi!

At ibinibilang nãa naman ni Lucas sa camay nã asawa ni Sisa ang m̃ga salaping pilac. Nanãgagpalitan pa nã ilang salitang palihim at bago naghiwalay na capuwa nasasayahan alinsunod sa namamasid.

—¡Marahil si Pedro'y nakipagkayari sa canya: iyan, iyan ang tunay na hindi nag-aalinlanãan! —ang buntong hiningãa ni Bruno.

Nananatili si Tarsilo sa pagca mukhang malungcot at nag-iisip-isip: pinapahid nã mangas nã canyang baro ang pawis na umaagos sa canyang noo.

—Capatid co,—ani Bruno,—acó'y yayao, cung hindi ca magpapasiya; nanatili ang "regla", dapat manalo ang lasak at hindi nãa dapat nating sayanãin ang panahón. Ibig cong pumusta sa susunod na soltada; ¿anó bagá mangyayari? Sa ganyá'y maipanghihiganti natin ang tatay.

Gayon ma'y huminto at muling nagpahid nã pawis.

—¿Anóng dahil at huminto ca?—ang tanóng ni Brunong nayayamot.

—¿Nalalaman mo ba cung anó ang sumusunod na soltada? ¿Carapatdapat ba ang?...

—¡Bakit hindi! ¿hindi mo ba naririnãig? Ang búlik ni capitang Basilio ang mapapalaban sa lásak ni capitang Tiago; ayon sa lacad nã "regla" nã sabong ay dápat manalo ang lásak.

—¡Ah, ang lasak! acó ma'y pupusta rin ... datapwa't lumagáy muna tayo sa matibay na calagayan.

¿Nagpakita nã pagcayamot si Bruno, nãuni't sumunód siyá sa canyáng capatíd; tiningnan nitóng magaling ang manóc, siniyasat na magaling, nag-isip-isip, nagliningling, nagtanong nã ilán, ang culang palad ay nag-aalinlanãan; nagnãingitnãgit si Bruno at minamasdan siyáng malaki ang galit.

—Nãuni't hindi mo ba nakikita iyang malapad na caliskis na nariyán sa tabi nã tahid? ¿hindi mo ba nakikita ang m̃ga paang iyán? ¿anó pa ang ibig mo? ¡Masdan mo ang m̃ga hitang iyán, iladlad mo ang m̃ga pacpác na iyán! At itong baac na caliskis sa ibabaw nã malapad na itó, at saca itóng doble (kambal)?

Hindi siyá naririnãig ni Tarsilo, ipinagpapatuloy ang pagsisiyasat sa anyo at calagayan nã hayop; ang calansing nã guinto't pilac ay dumarating hanggang sa canyang m̃ga tainãa.

—Tingnan namán natin nãgayon ang bulík,—ang sabi nã tinig na tila sinasacal.

Tinatadyacan ni Bruno ang lupa, pinapagnãanãalitnãgit ang canyang m̃ga nãipin, nãuni't sumusunod din sa capatid niya.

Lumapit sila sa cabilang pulutong. Diya'y sinasandatahan ang manóc, humihirang nã tãri, inihahanda nã mananari ang sutlang mapula, na pinagkitan at macailang hinagod.

Binalot ni Tarsilo ang háyop nã malungcot at nacalalaguim na titig; tila mandin hindi niya nakikita ang manóc cung di ibang bagay sa hinaharap na panahón. Hinagpós ang noo, at:

—¿Handa na ba icáw?—ang tanóng sa capatid na malagunlong ang tinig.

—¿Acó? ¡mula pa nã una; hindi kinacailanãang sila'y akin pang makita!

—Hindi at dahil sa ... ating cahabaghabag na capatid na babae....

—¡Aba! ¿Hindi ba sinabi sa iyong ang mamiminuno'y si don Crisóstomo? ¿Hindi mo ba

nakitang siya'y casama nã Capitan General sa pagpapasial? ¿Anó ang capañanibang ating cahihinatnan?

—¿At cung mamatay tayo?

—¿Eh anó iyón? ¿Hindi ba namatay ang ating amá sa capapalo?

—¿Sumasacatuwiran ca!

Hinanap nã magcapatid sa mãa pulutóng nã táo si Lúcas.

Pagcakita nilá sa canya'y huminto si Társilo.

—¿Huwag! umalis na tayo rito, tayo'y mapapahamac!—ang biglang sinabi.

—Lumacad ca cung ibig mo, acó'y tátanggap.

—¿Bruno!

Sa cawaláng palad ay lumapit ang isang táo at sa canilá'y nagsabi:

—¿Pupusta ba cayó? Aco'y sa búlik.

Hindi sumagot ang dalawáng magcapatid.

—¿Logro!

—¿Gaano?—ang tanóng ni Bruno.

Binilang ang canyang mãa aapating pisong guinto: tinititigan siya ni Brunong hindi humihinãa.

—¿May dalawang daang piso acó, limampong piso laban sa apat na po!

—¿Hindi!—ani Brunong waláng alinlanãan; magdagdag pa cayó ...

—¿Magaling! limampo laban sa tatlampo!

—¿Lambalin ninyó cung inyóng ibig!

—¿Magaling! ang búlik ay sa aking panãinoon at bago acóng capapanalo; isáng daan laban sa anim na pong piso.

—¿Casunduan! Maghintay cayo't cucuha acó nã salapi.

—Datapuwa't acó ang maghahawac,—anang isá, na hindi totoong nagcacatiwala sa anyo ni Bruno.

—¿Gayon din sa akin!—ang tugón nito, na umaasa sa catigasan nã canyang camaoo.

At nilinãon ang canyáng capatid at pinagsabihan:

—Yayao acó, cung matitira icáw.

Nag-isip-isip si Tarsilo: canyang sinisinta ang canyang capatid at gayon din ang sabong. Hindi mapabayaang nag-iisa ang canyang capatid, caya't bumulong:

—¿Halá!

Lumapit sila cay Lucas: nakita nito ang canilang pagdating at nãgumiti.

—¿Mamá!—ani Tãrsilo.

—¿Ano iyon?

—¿Gaano ba ang ibibigay ninyo?—ang tanong nã dalawa.

—Sinabi co na: cung cayo ang mamahala sa paghanap nã mãa iba pa upang matutop ang curatel, bibigyan co ang báwa't isa sa inyo nã tigatatlompong piso at sampong piso sa bawa't casama. Sacali't lumabas nã magaling ang lahat, tatanggap nã isangdaang piso bawa't isa at cayo'y ang ibayo: mayaman si don Crisostomo.

—¿Gayari!—ang biglang sabi ni Bruno; ibigay ninya ang salapi.

—¿Nalalaman co na cayo'y matatapang na gaya rin nã inyong ama! Hali cayo rini, at nã hindi tayo maringig nã mãa iyang sa canya'y pumatay—ani Lucas na itinuturo ang mãa guardia civil.

Sila'y dinala sa isang suloc, at sa canila'y sinabi samantalang ibinibilang sa canila ang salapi:

—Darating bucas si don Cristostomo na may dalang mãa sandata; sa macalawa, pagcagabi, pagmalapit nã ma-á las ocho, pumaroon cayo sa libinãan at doo'y sasabihin co sa inyo ang canyang mãa huling ipag-uutos. May panahon cayong macahanap nã mãa casamahan.

Nanãgpaalaman. Ang dalawang magcapatid ay tila mandin nagpalit nã canicanilang anyo: Si Tarsilo'y matahimic, namumutla si Bruno.

XLVII.

ANG DALAWANG GUINOONG BABAE.

Samantalang isínasabong ni capitang Tiago ang canyang lasak, naglilibot naman sa bayan si doña Victorina, sa adhicang makita niya cung paano ang calagayang guinagawa n̄ m̄ga tamad na "indio" sa canicanilang m̄ga bahay at m̄ga tubigan. Inubos niya ang caya sa pagsusuot n̄ lalong magaling niyang damit, at canyang inilagay sa canyang sutlang "bátá" ang lahat niyang m̄ga cintas at m̄ga bulaclac, upang siya'y caalang-alanġanan n̄ m̄ga "provinciano" at maipakilala sa canila cung gaano calaki ang canilang calayuan sa canyang mahal na cataohan; caya't cumapit sa bisig n̄ canyang pilay na asawa at nagpakendengkendeng sa m̄ga lansanġan n̄ bayan, sa guitna n̄ pangguiguilalas at pagtataca n̄ m̄ga tagaroon. Natira sa bahay ang pinsang si Linares.

—Pagcapanġitpanġit n̄ m̄ga bahay nitong m̄ga "indio"!—ang ipinasimula ni doña Victorinang inġininġiwi ang bibig;—ayawan co cung bakit nacatitira sila riyan: kinakailanġang maguing "indio". At anong pagcasamasama n̄ turo n̄ canilang magulang at anong pagca m̄ga palalo! Nasasalubong nila tayo'y hindi sila nanġagpupugay! Hanpasin mo sila sa sombrero na gaya n̄ gawa n̄ m̄ga cura at n̄ m̄ga teniente n̄ m̄ga guardia civil; turuan mo sila n̄ "urbanidad."

—¿At cung aco'y canilang hampasin?—ang tanong n̄ doctor De Espadaña.

—¡Tungcol sa bagay na iya'y icaw ay lalaki!

—¡Nġu ... n̄ġuni't aco'y pilay!

Nalalao'y sumasama ang ulo ni doña Victorina; napupuno n̄ alaboc ang cola n̄ canyang bata, dahil sa hindi nalalatagan n̄ bato ang m̄ga daan. Bucod sa roo'y nacacasalubong n̄ maraming m̄ga dalaga, na nanġagsisitunġo pagdaraan sa canyang tabi, at hindi nila pinagtatakhan, na gaya n̄ marapat nilang gawin, ang canyang mahalagang casuutan. Ang cochero ni Sinang, na naghahatid dito at sa canyang pinsang babae sa isang mainam na carruajeng "tres-por-ciento'y" nagcaroon n̄ cawalang galanġang sigawán siya n̄ "¡tabi!" na taglay ang tinig na nacagugulat, na anopa't napilitin siyang sumaisang tabí at walang magawa cung di tumutol n̄:—¡Tingnan mo na n̄ga lamang ang hayop na cochero! ¡Sasabihin co sa canyang panġinoong turuan niyang magaling ang canyang m̄ga alila!

—¡Magbalic na tayo sa bahay!—ang ipinag-utos sa asawa.

Ito, na talagang nanġanġanib na marahil ay may mangyaring ligalig sa canilang dalawa, ibinalic ang canyang "muleta" (ang salalac na tungcod sa kili-kili) at sumunod sa utos.

Nasalubong nila ang alférez, nanġagbatian at ito'y nacaragdag n̄ sama n̄ loob ni doña Victorina: hindi lamang hindi siya pinuri dahil sa canyang pananamit, cung di halos siniyasat pa n̄ palibac ang suot niyang iyon.

—Hindi mo dapat pakikamayan ang isang abang alferéz lamang,—ang sinabi sa canyang asawa n̄ malayo na ang alferéz;—bahagya na niya hinipo ang canyang capaceete at icaw ay nagpugay n̄ sombrero; hindi ca marunong magbigay camahalan sa iyong cataasan!

—¡Siya ang puno ri....rito!

—At ano ang cabuluhan sa atin n̄ bagay na iyan. ¿Tayo baga'y m̄ga indio?

—¡Sumasacatuiran ca n̄ga!—ang canyang isinagot, sa pagca't aayaw siyang makipagcagalit.

Nagdaan silá sa tapat n̄ bahay n̄ militar. Namimintana si doña Consolación, na gaya n̄ canyang naging caugalian, nacadamít franela at humihithit n̄ isang tabaco. Sa pagca't mababa ang bahay, sila'y nagtinġinan, at nakitang magaling ni doña Victorina ang babaeng iyón; payapang pinagmamasdan siya búhat sa paa hanggang sa úlo n̄ Musa n̄ guardia civil, pagcatapos ay siya'y nilabian, lumura at saca tumalicod. Itó ang nacaubos sa pagtitiis ni doña Victorina, caya't iniwan ang canyang asawang walang caalacbay, at hinarap ang alferézang nanġanġatal sa galit at hindi macapanġusap. Marahang luminġon si doña Consolación, muli na namang pinagmasdan siya n̄ boong, catiwasayán at nanglura uli, n̄ġuni't nagpakita siya n̄ lalong malaking pagpapawalang halaga.

—¿Ano ang nangyayari sa inyó, Doña?

—¡Matatawag ninyo acong "Señora"! ¿bakit ganyan na ang pagtitig ninyo sa akin? ¿Naiinguit ba cayo?—ang sa cawacasa'y nasalita ni doña Victorina.

—¿Acó? ¿naiinguit acó? ¿at sa inyó?—ang sabing patuya nã Medusa—¡siya nã! ¡naiinguit aco sa inyóng culót!

—¡Halica na, babae!—anang Doctor;—¡hu ... hu ... huwag mo siyang pa ... pansinin!

—¡Pabayaan mong turaan co itóng bastos na itong walang hiya!—ang sagot nã babae, at saca biglang itinulac ang canyang asawa, na caunti nã napasunãgaba, at hinarap si doña Consolación.

—¡Tingnan sana ninyo cung sino ang causap!—anyá—¡huwag ninyong acalaing aco'y isang provinciana ó isang calunya nã mã sundalo! Hindi nacapapasoc sa aking bahay, sa Maynila, ang mã alférez; ang mã ganitó'y naghihintay sa pintuan.

—¡Aba! ¡Excelentísima Señora Puput! (carilagdilagang guinoong Puput) hindi nã pumapasoc ang mã alferez cung di lamang ang mã salantang gaya niyán, ja! ja! ja!

Cung hindi sa nacaculapol na mã colorete, namasdan sana ang pamumula nã mukhà ni doña Victorina; binanta niyáng lusubin ang canyang caaway na babae, nãuni't piniguil siya nã centinela. Samantala'y napupuno ang daan nã nanonood na mã táo.

—Pakinggan ninyo, naiimbi aco sa pakikipagsalitaan sa inyo; mã táong matataas ... ¿Ibig po ba ninyong labhán ang aking damít? ¡Babayaran co cayó nã mahal! ¡Ang acala yata ninyo'y hindi co nalalamang cayo'y dating labandera!

Tumindig si doña Consolación malakí ang galit: nacasugat sa canya ang sinabing tungcól sa paglalaba.

—¿Acala yata ninyo'y hindi nalalaman cung sino cayó at cung sino ang taong inyong daladala? ¡Kinacailanãgang namamatay nã gutom upang pasanin ang tiratirahan, ang basahan nã lahat nã táo!

Ang pucól na salitáy tumama sa ulo ni doña Victorina; naglilís ito nã manggas, itinicom ang mã daliri, piniing ang mã nãjipin at nagpasimula nã pananalita:

—¡Manaog cayo, matandang salaula, at duduruguin co ang maruming bibig na iyan! ¡Calunya nã isang batallon, talagang patutot buhat pa nã ipanãnac!

Dalidaling nawala sa bintana ang Medusa, agad nakitang nananaog nã patacbo, na iniwawasiwas ang látigo nã canyang asawa.

Namag-itan at sumamo si don Tiburcio, nãuni't nagcasaclutan din cung hindi dumating ang alférez.

—¡Datapuwa't mã guinoong babae!... Don Tiburcio!

—¡Turuan ninyong magaling ang inyong asawa, ibili ninyo siya nã lalong magagaling na mã damit, at cung sacali't wala cayong salapi, magnacaw cayo sa mã táong bayan, yamang sa bagay na ito'y cayo'y may mã sundalo!—ang sigaw ni doña Victorina.

—¡Narito po acó guinoong babae! ¿bakit hindi duruguin nã camahalan po ninyo ang aking bibig? ¡Wala po cayo cung di dila at laway, Doña Exelencia!

—¡Guinoong babae!—anang alférez na nagninãgas nã galit;—¡magpasalamat cayo at nadidilidili cong cayo'y babae, sa pagca't cung hindi lulusayin co cayo sa casisicad, pati nã inyóng mã kinuculot na buhóc at nã inyóng mã walang capacanang mã cintas!

—¡Gui ... guinoong alférez!

—¡Lumacad cayó, mamamatay nã táong waláng sakit! ¡Cayo'y walang suot na salawál, Juan Lanas!

Umugong doon ang mã tacapan, waswasan nã camáy, guirian, sigawan, laitan at murahan: canilang iniwatawat ang lahat nã mã carumihang canilang iniinãgatan sa canicanilang cabán, at sa pagca't sabáy sabáy na nagsasalita ang apat at maraming lubha ang canilang sinasabing nacasisirang puri sa mã tanãing pulutong nã mã táo, na canilang isinisiwalat ang maraming catotohanan, cúsang tinatangguihan namin ang pagsasalaysay rito nã laha't nã canilang doo'y mã sinabi sa isá't isá. Bagaman hindi nauunawa nã mã nagsisipanood ang lahat nã canilang tacapan, hindi nã cacaunti ang catuwaang canilang tinatamo at canilang hinihintay na dumating hanggang sa pag-aaway nã camáy. Sa cawalang capalaran ay dumating ang cura na siyang pumayapa.

—¡Mã guinoong lalaki, mã guinoong babae! ¡Laking cahihiyan! ¡Guinoong Alferez!

—¿Ano ang inyong ipinakikialam dito, mapagbanalbanalan, macacarlista?

—¡Don Tiburcio, dalhin po ninyo ang inyong asawa! ¡Guinoong babae, pagpiguilan po ninyo ang inyong dila!

—¡Iya'y sabihin po ninyo diyan sa mã magnacaw sa mã taong mahihirap!

Untiunting naubos ang mã kilalang lait at tunãyaw, nasabi na ang lahat nã mã cahiyahiyang cagagawan nã mag-a-mag-asawa, at samantalang nanãgababalaan at

nanġagmumurahan ay untiunti silang nanġaghiwalay. Si fray Salvi ay nagpapacabicabila at nagbibigay casayahan sa panooring iyon, cung daroon sana ang ating caibigang corresponsal!...

Páhiná 392

—¡Nġayon di'y pasa Maynila tayo't tayo'y humarap sa Capitan General!—ang sinasabing malaki ang galit ni doña Victorina sa canyang asawa,—¡Icaw ay hindi lalaki! ¡sayang na sayang nġ salawal na suot mo!

—¿Nġu ... nġuni't ... babae, at ang mġa guardia? ¡aco'y pila'y!

—Dapat mong hamunin siya nġ away sa pamamag-itan nġ pistola ó nġ sable, ó cung hindi ... cung hindi....

At tiningnan siya ni doña Victorina sa mġa nġipin.

—Neneng, cailan may hindi aco humawac nġ....

Hindi ipinaubaya ni doña Victorinang matapos ang canyang sinasabi: sa isang dakilang galaw ay hinalbot sa guitna nġ daan, ang canyang mġa nġiping tagpi lamang at saca guiniic. Dumating sila sa bahay, na halos umiiyac ang lalaki at ang babae nama'y nag-aalab sa galit. Nakikipag-usap nġ sandaling iyon si Linares cay Maria Clara, cay Sinang at cay Victoria, at sa pagca't hindi niya nalalaman ang pagtatalong iyon, hindi cacaunti ang canyang dinamdam naligalig nġ loob nġ canyang makita ang canyang mġa pinsan. Si Maria Clarang nacahilig sa isang sillon sa guitna nġ mġa unan at mġa cumot na lana ay malaki ang ipinagtaca nġ canyang makita ang bagong pagmumukha nġ canyang doctor.

—Pinsan, ani doña Victorina,—hahamunin mo nġ away nġayon din ang Alferez ó cung hindi....

—¿At bakit?—ang tanong ni Linares na nagtatataca.

—Siya'y hahamunin mo nġayon din nġ away ó cung hindi sasabihin co sa canilang lahat dito cung sino icaw.

—¡Nġuni't doña Victorina!

Nanġagtinġinan ang tatlong magcacaibigang babae.

—¿Ano ba sa acala mo? Cami'y linait nġ alferes at canyang sinabi na icaw raw ay icaw! ¡Nanaog ang matandang babaeng asuang na may dalang latigo, at ito, ito'y nagpabayang siya'y muramurahin ... isang lalaki!

—¡Abá!—ani Sinang,—¡sila'y nanġag-away ay hindi natin napanood!

—¡Linugas nġ alferes ang mġa nġipin nġ doctor!—ang idinagdag ni Victoria.

—Nġayon di'y pasasa Maynila camí; icaw, icaw ay matitira rito upang siya'y hamunin mo nġ away, at cung hindi'y sasabihin co cay Don Santiago na pawang casinunġalinġan ang lahat mong sinabi sa canya, sasabihin cong....

—¡Nġuni't doña Victorina, doña Victorina!—ang isinalabat nġ namumutlang si Linares, at lumapit cay doña Victorina;—huwag po ninyong ipaalaala sa aking....

Samantalang nangyayari ito'y siya namang pagdating ni capitang Tiago na galing sa sabunġan, mapanglaw at nagbubuntong hiniġa: ang lasak ay natalo.

Páhiná 393

Hindi binigyan nġ panahon ni doña Victorinang macapagbuntong hiniġa; sa maicling salita'y sinabi niya ang lahat nġ nangyari, sa macatuwid baga'y pinagsicapan niyang sabihing siya ang sumasacatuwiran.

—Hahamunin siya nġ away ni Linares ¿naririnġig po ba ninyo? Sacali't hindi, ¡huwag po ninyong bayaang pacasal sa inyong anac, huwag po ninyong ipahintulot! Cung wala siyang tapang ay hindi carapatdapad cay Clarita.

—¿Icaw pala'y pacacasal sa guinoong ito?—ang tanong ni Sinang, at napuno nġ luha ang canyang masayang mġa mata;—nalalaman cong icaw ay malihim, nġuni't hindi salawahan.

Si Maria Clara, na maputlang parang pagkit, bumanġon nġ caunti sa pagca sandig, at tinitigan nġ gulat na mġa mata ang canyang ama, si doña Victorina at si Linares. Ito'y nagdalang hiya, itinunġo ni capitang Tiago ang canyang mġa mata, at idinugtong pa nġ guinoong babae:

—Tandaan mo Clarita; huwag cang mag-aasawa cailan man sa lalaking hindi tunay ang pagcalalaki; nanġanġanib cang icaw ay alimurahin pati nġ mġa aso.

Datapuwa't hindi sumagot ang dalaga, at nagsabi sa canyang mġa caibigang babae:

—Ihatid ninyo aco sa aking silid; hindi aco macalacad na mag-isa.

Tinulunġan nila siyang tumindig, at naliliguíd ang canyang bayawang nġ mġa mabibilog na mġa bisig nġ canyang mġa caibigang babae, nacahilig ang canyang ulong cawanġis nġ marmol sa balicat nġ magandang si Victoria, násoc ang dalaga sa silid na canyang tulugan.

Iniligpit nġ mag-asawa nġ gabi ring iyon ang caniláng mġa casangcapan, sininġil si capitang Tiago, na may ilang libo rin piso ang inabót, sa pagcagamot cay Maria Clara, at napatunġo sila sa Maynila, pagca umagang umaga nġ kinabukasan, na ang sinasacya'y ang carruaje ni capitang Tiago. Iniatang sa mahinhiing si Linares ang catungculang tagapanghiganti.

XLVIII.

ANG HINDI MAGCURO

Magbabalic ang m̃ga maiitim na m̃ga golondrina.... (Becquer).

Ayon sa paunang balita ni Lucas, dumating si Ibarra kinabucasan. Ilianan niyá ang canyáng unang pagdalaw sa magcacasambahay ni capitang Tiago, at ang sadya niya'y makipagkita cay Maria Clara at ibalitang siya'y ipinakipagcasundo na ñg Arzobispo sa Religión: may dalá siyáng sulat sa cura, na doo'y ipinagtatagubilin siyá, na ang Arzobispo pa ang siyáng tumitit.

Hindi cacaunti ang ikinagalac sa ganitong bagay ni tía Isabel, na may pag-ibig sa binata at hindi niyá totoong minamagaling ang pag-aasawa ñg canyáng pamangking babae cay Linares. Wala sa bahay si capitang Tiago.

—Pamasoc po cayó,—ang sabi ñg tía sa pamamag-itan ñg caniyáng haluang wicang castila;—Maria, napasauli-uli sa gracia ñg Dios si don Crisóstomo; inalsán siyá ñg "excomunió" ñg Arzobispo.

Ñguni't hindi nagatulóy ang binata, naluoy sa canyáng m̃ga labi ang ñgiti at tumacas sa caniyáng alaala ang salita. Sa tabi ñg duruñgawan, naroon at nacatindíg si Linares sa tabi ni Maria, na pinagsasalitsalít ang m̃ga bulaclac at ang m̃ga dahon ñg m̃ga gumagapang na halaman; nasasabog sa lapag ang m̃ga rosa at m̃ga sampaga. Nacahilig sa sillón si Maria Clara, namumutla, may iniisip, mapanglaw ang m̃ga mata at naglalaro sa isáng paypay na garing, na hindi totoong maputing catulad ñg canyáng maliliit na m̃ga daliri.

Sa pagdating na iyón ni Ibarra'y namutla si Linares at namulá ang m̃ga pispis ni Maria Clara. Umacmáng bumañgon, ñguni't kinulang siyá ñg lacás tumuñgó at binayaang malaglág ang paypáy.

Isáng hindi maalamang sirang hindi pag-amic ang siyang naghari sa iláng sandali. Sa cawacasa'y nacalacad ñg papasoc si Ibarra at nañgañgatal na nacapagsalita.

—Bago lámang acóng cararating, at nagmadali acóng pumarito upáng makita co icáw ... ¡Naratnan cong magaling ang calagayan mo cay sa aking acala!

Páhiná 395

Tila napipi mandín si Maria Clara; hindi nagsalita ñg cataga man at nananatili sa pagca tuñgo.

Pinagmasdan ni Ibarra si Linares ñg mula sa paa hangang sa úlo; tiñging tinumbasan namán ñg boong pagmamataas ñg mahihiing binata.

—Aba, namamasid cong waláng naghihintay ñg aking pagdating,—ang muling sinabi ñg madalang na pananalita;—Maria, ipatawad mo ang hindi co pagcapasabi sa iyo bago aco pumasoc dito; sa ibáng áraw ay maipaliliwanag co sa iyo ang tungcól sa aking guinawa ... tayo'y magkikita pa ... waláng sala.

Itóng m̃ga hulíng salita'y sinamahan niyá ñg isáng tiñgin cay Linares. Itinungháy sa caniya ñg dalaga ang canyáng magagandang m̃ga matáng puspós cadalisayan at calungcutan, tagláy ang lálóng matinding samo at mapanghalínang pakikiusap, na anó pa't si Ibarra'y huminto sa pagca patigagal.

—¿Macaparirito ba acó búcas?

—Talastás mo nang sa ganáng aki'y laguing ikinatutuwa co ang iyóng pagparito,—ang bahagya ñg isinagót ñg dalaga.

Umalís doon si Ibarrang wari'y panatag ang loob, datapuwa'y, may taglay na unós sa úlo't caguinawán sa púso. Ang bagong namasid niya't naramdaman ay hindi mapaglirip; ¿anó caya iyón? ¿alinlangan? ¿lipas ñg pagsinta? ¿caliluhán?

—¡Oh, sa cawacasa'y babae ñga!—ang canyáng ibinulong.

Hindi niyá nalalama'y nacarating siyá sa pinagtatayuan ñg paaralan. Malaki ñg totoo ang nayayari sa guinagawang iyón; nagpaparoo't parito sa magcabicabilang maraming nangagsisigawa si ñor Juan, at daladala niya ang canyang metro't ang canyang plomada.

Pagcakita sa canyá'y dalidaling siyá'y sinalúbong.

—Don Crisóstomo,—anyá,—sa cawacasa'y dumating po cayó: hinihintay cayó naming lahat: tinġnan po ninyó ang mġa pader: mayroon nang sampong metro at sampong centímetro ang táas; sa loob nġ dalawáng áraw ay magcacaroon na pantay tao wala acóng tinanggap cung hindi mulawin, dúngon, ípil, lánġil; huminġi acó nġ tındalo, malatapáy, pino at narra, at nġ magamit sa mġa pintuan, palababahan at iba pa; ¿Ibig po ba ninyóng makita ang mġa yunġib?

Siyá'y binati nġ mġa manggagawa nġ boong pagpipitagan.

—Narito po ang canal na pinanġahasan cong idagdág,—ani ñor Juan;—ang mġa canal pong itó sa ilálim nġ lupa'y patunġo sa isáng pinacatipun na sa icatlompóng hakbáng. Magagamit pong pangpataba sa halamanan; wala po itó sa plano. Hindi po ba minamagaling ninyó ito?

Páhiná 396

—Tumbalíc, sinasangayunan co at aking pinupuri cayó sa ganitóng inyóng naisipan; cayó po'y tunay na arquitecto; ¿canino cayó nag-aral?

—Sa akin pong sarili,—isinagot nġ matanda nġ boong capacumbabaan.

—¿Ah, bago co malimutan! talastasin nġ mġa maseselang (sacali't may natatacot makipagsalitaan sa akin) na hindi na acó excomulgado inanyayahan acó nġ Arsobispong sumalo sa canyá sa pagcain.

—¿Abá, guino, hindi po namin pinapansin ang mġa excomunió! Tayo pong lahat ay pawang excomulgado; si pare Dámaso man po'y excomulgado rin, gayón ma'y nananatili sa totoong catabaan.

—¿Anó ang sabi ninyó?

—Tunay po; may isáng taón na pong hinampás nġ tungcód ang coadjutor, at ang coadjutor ay sacerdoteng gaya rin niyá, ¿sino po ang pumapansin sa mġa excomunion?

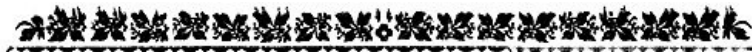
Natawanan ni Ibarra si Elías na nasa casamahan nġ mġa manggagawa; binati siyá nitóng gaya rin nġ iba, nġuni't sa isáng tinġin ay ipinaunawa sa canyáng may ibig na sabihin.

—Ñor Juan,—ani Ibarra;—¿ibig po ba ninyóng dalhin dito sa akin ang talaan nġ mġa manggagawa?

Umalís si ñor Juan, at lumapit si Ibarra cay Elías, na mag-isáng bumubuhat nġ isáng malaking bató at ilinululan sa isáng carretón.

—Sacali't mapagcacalooban po ninyó acó nġ pakikipagsalitaan sa loob nġ iláng oras, maglacádlacád cayó mamayáng hápon sa pampanġin nġ dagatan at lumulan cayó sa aking bangca, sa pagca't may sasabihin acó sa inyong lubháng mahahalagang bagay—ani Elías, at lumayo pagca tapos na makita niyá ang pagtanġo nġ binatà.

Dinalá ni ñor Juan ang talaan, nġuni't nawaláng cabuluhán ang pagbasa ni Ibarra nġ talaang iyón; doo'y wala ang panġalan ni Elías.

Páhiná 397

XLIX.

ANG TINGIG Nġ MġA PINAG-UUSIG.

Tumutungtong si Ibarra sa bangca ni Elías bago lumubog ang araw. Tila mandin masama ang loob nġ binata.

—Ipatawad po ninyo, guino, —ani Elías, na may calungcutan pagcakita sa canya;—ipatawad po ninyong nacapanġahas acong cayo'y anyayahan upang tayo'y magcatagpo nġayon; ibig co po cayong macausap nġ boong calayaan, at hinirang po ang ganitong sandali sa pag-ca't walang macarirínġig sa atin dito: macababalik tayo sa loob nġ isang oras.

—Nagcacamali cayo caibigang Elías,—ang sagot ni Ibarra na nagpupumilit nġunit; kinakailanġan cong ihatid ninyo aco sa bayang iyang natatanawan hanggang dito ang canyang campanario. Pinipilit aco nġ casaliwaang palad na gawin co ang bagay na ito.

—¿Nang casaliwaang palad?

—Opo; acalain po ninyong sa aking pagparito'y aking nacasalubong ang alferéz, nagpipilit na ialay sa akin ang canyang pakikialakbay; sa akin po namang sumasa inyo ang alaala at natatalastas cong cayo'y canyang nakikilala, caya't nǎ siya'y mangyaring aking mailayo'y sinabi cong patunǎo aco sa bayang iyan at doon aco mananatiling maghapon, sa pagca't ibig acong hanapin nǎ lalaking iyan bucas nǎ hapon.

—Kinikilala co po sa inyong utang na loob ang inyong paglinǎap sa akin, datapuwa't sinabi po sana ninyo sa canya nǎ boong catiwasayan nǎ loob na siya'y sumama,—ang isinagot ni Elías na walang tigatig.

—¿Bakit? ¿at cayo po?

—Hindi po niya aco makikilala, sa pagca't sa miminsang pagcakita niya sa aki'y hindi macapag-iisip na pacatandaan niya ang aking anyo.

—¿Sinasama aco!—ang buntong hiningǎ ni Ibarra, na ang inaalaala'y si Maria Clara.—¿Ano po ba ang ibig ninyong sabihin sa akin?

Páhiná 398

Luminǎap si Elías sa canyang paliguid. Malayo na sila sa pampang; lumubog na ang araw, at sa pagca't sa panig na ito nǎ sinucob ay bahagya na tumatagal ang pagtatakip-silim, nagpapasimula na ang paglaganap nǎ dilim at namamanaag na ang sinag nǎ buwang sa araw na iyo'y cabilugan.

—Guinoo,—ang muling sinabi ni Elías, taglay co po ang mithi nǎ maraming sawing palad.

—¿Nǎ maraming sawing palad? Ano po ba ang cahulugan nǎ inyong sinasabi.

Sinabi sa canya ni Elías, sa maicling saysay, ang canyang pakikipagsalitaan sa pinuno nǎ mǎa tulisan, nǎuni't inilihim ang mǎa pag-aalinlanǎan at ang mǎa bala nito. Pinakinggan siyang magaling ni Ibarra, at nǎ matapos na ni Elías ang canyang pagsasaysay, naghari ang isang mahabang hindi pag-imic nǎ dalawa, hanggang si Ibarra ang naunang nagsalita:

—¿Sa makatuwid ay ang canilang nasa'y ...?

—Lubhang malaking pagbabagong utos tungcol sa mǎa hucbó, sa mǎa sacerdote, sa mǎa hucom na tagahatol, hinihinǎi nila, sa macatuwid ang isang paglinǎap—ama nǎ pamahalaan.

—¿Pagbabagong sa paano?

—Sa halimbawa: magbigay nǎ lalong malaking paggalang sa camahalan nǎ bawa't tao, bigyan nǎ lalong malaking capanatagan ang bawa't mamayan, bawasan nǎ lacas ang hucbong may sandatana, bawasan nǎ mǎa capangyarihang ang hucbong itong totoong madaling magpacalabis sa paggamit nǎ mǎa capangyarihan iyan.

—Elías,—ang isinagot nǎ binata,—hindi co po talos cung sino cayo, datapuwa't nahuhulaan cong cayo'y hindi isang taong caraniwan: ibang-iba po cayong umisip at gumawa cay sa mǎa iba. Matataroc po ninyo ang aking isipan cung sabihin co sa inyong cung maraming capintasan sa casualucuyang calagayan nǎyayon nǎ mǎa bagay, lalo nǎ sasama cung magbago. Mapapagsasalita co ang aking mǎa caibigan sa Madrid, "bayaran lamang sila," macapagsasalita aco sa Capitan General; nǎuni't walang magagawang ano man ang mǎa caibigan cong iyon; walang casucatang capangyarihan ang Capitan General na ito upang magawa ang gayong caraming pagbabago, at aco nama'y hindi gagawa nǎ ano man upang macamtan ang ganitong mǎa bagay, palibhasa'y tanto cong totoo, na cung catotohanan mang may malalaking mǎa capintasang masasabi sa mǎa capisanang iyan, sa mǎa panahong ito'y sila'y kinacailanǎan, at sila nǎ ang tinatawag na isang casam-áng ang cailanǎan.

Páhiná 399

Sa malaking pangguiguilalas ni Elías ay tumunghay at pinagmasdan si Ibarra na malaki ang pagtatataca.

—¿Cayo po ba nama'y naniniwala rin sa casam-áng cailanǎan?—ang tanong na nanǎnǎgatal nǎ caunting tinig;—¿naniniwala po ba cayong upang macagawa nǎ magaling ay kinakailanǎang gumawa nǎ masama?

—Hindi; ang paniniwala co sa casam-áng ang cailanǎan ay túlad sa isáng mahigpit na cagamutang ating guinagamit pagca ibig nating mapagalíng ang isáng sakít. Tingnán ninyó; ang lupaing ito'y isáng catawáng may dinaramdam na isáng sakít na pinaglammán na, at nǎ mapagalíng ang catawáng iyá'y napipilitan ang pamahalaang gumamit nǎ mǎa paraang tunay nǎa't masasabi ninyóng napacatitigas at napacababanǎis, datapuwa't pinakikinabanǎa't kinacailanǎan.

—Masama pong manggagamot, guinoo, yaóng waláng hinahanap cung di ang cung anó ang mǎa dinaramdam at nǎ marapa, na anó pa't hindi pinagsisicapang hanapin ang cadahilanan ó ang pinagmumul-án nǎ sakít, at sacali't natatalastas man ay natatacot na bacahin. Ang tánǎing cauculan nǎ Guardia Civil ay ito: paglipol nǎ mǎa catampalasanang gawa sa pamamag-itan nǎ lacas at nǎ laguím sa pagpapahirap sa may sála, cauculáng hindi nasusunduan at hindi natutupad cung di cung nagcacataón lamang. At hindi dápat limuting caya lamang nacapaghihipit sa bawa't táo ang samahan, ang capisanan bagá nǎ mǎa mamamayan, ay cung sacali't ibinibigáy na sa lahát ang lahát nǎ mǎa kinacailanǎang gamit upang malubos ang cagalinǎan nǎ caniláng mǎa asal. Palibhasa'y walang capisanan nǎ mǎa mamamayan dito sa atin, sa pagca't hindi

nagcacaisang loob ang bayan at ang pamahalaan, ang pamahalaang ito'y marapat na magpatawad sa m̃ga camalian, hindi lamang dahil sa siya ma'y nagcacailanġan din ñ m̃ga pagpapatawad cung di naman sa pagca't ang taong canyang pinabayaa't hindi lininġap ay hindi lubos nanagot sa casalanang canyang magawa, yamang hindi tumanggap ñ malaking caliwangan ang canyang isip. Bucod sa rito, ayon sa inyong halimbawang bigay, ang guinagamít na gamót ay lubhang napacapangwasák, na anó pa't ang pinahihirapan lamang ay ang bahagui ñ catawang walang sakit, na pinapanghihina at sa ganito'y talagang inihahanda at ñ lalong madaling capitan ñ sakit. ¿Hindi po ba ang lalong magaling ay bigyang calacasan ang bahagui ñ catawang may sakit at bawasan ñ caunti ang cabanġisan ñ gamot?

—Cung pahinain ang capangyarihan ñ Guardia Civil ay ilalagay namán napanġanib ang capanatagan ñ m̃ga bayan.

Páhiná 400

—¡Ang capanatagan ñ m̃ga bayan!—ang biglang sinabí ni Elías ñ boong capaitan. Hindí malaho't darating sa icalabinglimang taón mula ñ magca Guardia Civil ang m̃ga bayang ito, at tingnan po ninyo: hangga ñgayó'y mayroon pa tayong m̃ga tulisan, naririnġig pa nating nilooban ang m̃ga bayan, nanghaharang pa sa m̃ga daan; patuloy ang m̃ga panġanġagaw at pagnanacaw, na hindi napagsisiyasat cung sinosino ang m̃ga gumagawa ñ gayon; nananatili ang m̃ga casam-ang gawa, ñguni't lumalaya ang tunay na masamang tao, datapuwa't hindi gayon ang tahimik na mamamayan. Ipagtanong po ninyo sa bawa't mabuting táong namamayan cung canyang minamagaling ang Guardia Civil cung ipinalalagay niyang ito'y iisang tangkilik ñ pamahalaan, at hindi isang caloob na pilit, isang pamahalaang calupitang ang m̃ga napapacalabis na m̃ga gawa'y nacapagpapahirap pa ñ higuít cay sa m̃ga catampalasanang ñ m̃ga masasasamang tao. Tunay na ñga't ang m̃ga catampalasanang ito'y lubhang malalaki, ñguni't bihibihira lamang, at sa lahat ñ m̃ga catampalasanang iya'y may capahintulutan ang sino mang macapagsanggalang; datapuwa't laban sa m̃ga capaslanġang gawa ñ m̃ga Guardia Civil ay hindi itinutulot cahi't ang pagtutol man lamang, at cung hindi man sacali totoong malalaki ñguni't ang capalit nama'y sa tuwi-tuwi na at may capahintulutan ang m̃ga pinuno. ¿Ano ang naguiguig bunġa ñ Guardia Civil sa pamumuhay ñ ating m̃ga bayan? Pinatitiguil ang pakikipanayam ñ bayan sa capuwa bayan, sa pagca't natatacot ang lahat na sila'y mapahirapan sa m̃ga walang cabuluhang bagay; lalong tinitingnan ang m̃ga pagtupad sa dacong labas at hindi pinagcucuro ang sumasadacong loob ñ m̃ga bagay; unang pagpapakilala ñ casalatan sa caya; dahil sa nalimutan lamang ñ isang tao ang caniyang cédula personal ay guinagapos na't pinahihirapan, na hindi winawari cung ang taong iyo'y mahal at kinaaalanġanan; inaacala ñ m̃ga puno na ang canilang panġulong catungcula'y ang ibatas na sila'y pagpugayan ñ cusa ó sapilitan, cahit sa guitna ñ cadiliman ñ gabi, at sa bagay na ito'y tinutularan sila ñ canilang m̃ga sacop upang magpahirap at manġagaw sa m̃ga taga bukid, at sa gayong gawa'y hindi sila nawawalan ñ sangcalan, wala ang pagpipitagan sa cadakilaan ñ tahanang bahay; hindi pa nalalaong sinalacat ñ m̃ga guardia civil, na nanġagdaan sa bintana, ang bahay ñ isang payapang mamamayan, na pinagcacautang ñ salapi at ñ magandang loob ñ canilang puno; wala ang capanatagan ñ tao; pagca kinacailanġan nilang linisin ang canilang cuartel ó ang bahay, sila'y lumalabas at canilang hinuhuli ang lahat ñ hindi lumalaban, upang pagawin sa boong maghapon; ¿ibig pa po ba ninyo? samantalang guinagawa ang m̃ga cafiestahang ito'y nagpatuloy na walang bagabag ang m̃ga larong bawal, ñguni't canilang pinatiguil ñ boong calupitan ang m̃ga pagsasayang pahintulot ñ may capangyarihan; nakita ninyo cung anó ang inisip ñ bayan tungcol sa canila, anó pô ang nacuha sa paglulubag ñ canyang galit upang umasa sa tapat na hatol ñ m̃ga tao? ¡Ah, guinoó, cung ito po ang inyong tinatawag na pagpapanatili ñ cahusayan!....

Páhiná 401

—Sumasang-ayon acong mayroon ñgang m̃ga casamaan,—ang isinagot ni Ibarra, ñguni't tinatanggap nating ang m̃ga casamaan ito dahil sa m̃ga cagalinġang canilang taglay. Mangyayaring may m̃ga ipipintas sa Guardia Civil, datapuwa, maniwala po cayó, at nacahahadlang na dumami ang m̃ga masasamang tao, dahil sa pagcalaguim sa m̃ga pahirap na guinagawa.

—Ang sabihin pa ñga ninyo'y dahil sa pagcalaguim na ito'y nararagdagan ang dami,—ang itinutol ni Elías.—Nang hindi pa itinatatag ang Guardia Civil, ang lahat ñ m̃ga tulisan halos, liban na lamang sa iilan, nanġagsisisama dahil sa gútom; nanġagnanacaw at nanġanġagaw upang sila'y huwag mamatay ñ gútom, ñguni't cung macaraan na ang pananalát, muliing nawawala ang panġanib sa m̃ga daan; sucat na, upang sila'y mapalayo, ang m̃ga caawaawa, ñguni't matatapang na m̃ga cuadrillero, na walang dalá cung di m̃ga sandatang walang malalaking cahulugan, iyang m̃ga taong totoong pinaratanġan ñ di sapala ñ m̃ga nagsisulat tungcol sa ating lupaín; iyang m̃ga taong walang ibang carapatán cung hindi ang mamatay at walang ibang tinatanggap na ganting pala cung di libak. Ñgayó'y may m̃ga tulisan, at m̃ga tulisan hanggáng sa boong buhay nilá. Isang munting camalian, isáng casalanang pinarusahan ñ boong calupitan, ang paglaban sa m̃ga pagpapacalabis ñ m̃ga may capangyarihan, ang tacot na cakilakilabot sa m̃ga pagpapahirap, ang lahat ñ ito'y siyang sa canila'y nagtatapon magpacailan man sa labas ñ pamamayan at siyang sa canila'y ninilit na pumatay ó mamatáy. Ang m̃ga calaguimlaguim na pahirap ñ Guardia Civil ang siyang sa canila'y humahadlang sa pagsisipi, at sapagca't malaki ang cahigtang ñ tulisan sa Guardia Civil, na canilang pinaglalaruan lamang, sa pakikihamoc at pagsasanggalang sa cabunducan, ang nangyayari'y culang tayo sa cáya upang malipol natin ang casamaan tayo rin ang nagtatag. Alalahanin po ninyo cung gaano ang nagawa ñ catalinuhan ñ capitan general na si De la Torre; ang patawad na ipinagcaloob niya sa m̃ga cahabaghabag na iyan ang siyang nagpatotoong tumitiboc pa sa m̃ga cabunducang iyon ang pusò ñ tao at walang hinihintay cung di ang capatawaran. Pinakikinabanġan ang paglaguim, pagca alipin ang bayan, pagca walang m̃ga yunġib ang bundóc, pagca macapaglilagay ang nacapangyayari ñ isang bantay sa licuran ñ bawa't cahoy, at pagca sa catawan ñ alipin ay wala cung di sicmura at

Páhiná 402

bituca; n̄guni't pagca nararamdaman n̄g wala n̄g pagcasiyahan sa sama n̄g loob na nakikihamoc upang siyá'y mabuhay, na ang bisig niya'y malacás, na tumitiboc ang canyang pusò at nag-aalab sa poot ang canyang cataohan, ¿mangyayari cayang mapugnaw ang sunog na canyang guinagatunġan at n̄g lalong magninġas?

—Pinapag-alinlanġan po ninyo aco, Elías, sa aking pagdinġig sa inyong mġa sinasabi; maniniwala acong cayoy sumasakatuwiran cung di lamang may sarili acong mġa pananalig. N̄guni't lininġin po ninyo ang isang nangyayari, huwag ninyong ikagagalit, sapagka't cayoy hindi co ibinibilang, palibhasa'y ipinalalagay cong cayoy tanġi sa mġa iba;—masdan ninyo cung sinosino ang humihinġi n̄g mġa pagbabagong iyan n̄g mġa cautusan! ¡Halos ang lahat ay masasamāng mġa tao ó malapit n̄g manġagsisamá!

—Masasamāng tao ó malapit n̄g magsisamā; n̄guni't ¿anó ang dahil at sila'y mġa gayon? Dahil sa linigalig ang canilang catahimican, dahil sa sinugatan sila sa lalong canilang mġa pinacamamahala, at n̄g sila'y huminġing tangkilik sa Justicia, lubos nilang napagkilalang wala silang maaasahan cung di ang canilang sariling lacás. Datapuwa't nagcacamali po cayoy, guinoó, cung ang isip ninyoy ang masasamang tao lamang ang siyang humihinġi n̄g tangkilik sa Justicia; pumaroon cayoy sa bawata bayan, sa baháy baháy; uliniguin po ninyo ang mġa buntong hiniġang lihim n̄g mġa magcacasambahay, at maniniwala cayong ang mġa casamaang linilipol n̄g Guardia Civil ay casing laki rin ó marahil ay maliit pa sa mġa casamaang sa tuwi na'y canyang guinagawa. Dahil po ba rito'y ¿ipalalagay nating pawang masasamang mġa tao ang lahat n̄g mġa mamamayan? Cung gayoy, ¿anó't sila'y ipagsasanggalang pa sa mġa ibá? ¿bakit hindi lipulin silang lahat?

—Marahil dito'y may mġa ilang camaliang hindi co napagwawari n̄gayón, marahil may camalian sa balac na sinisira pagdating sa paggawa, sapagca't sa España, sa Ináng-Bayan, ang Guardia Civil ay gumawa at gumagawa n̄g totoong malalaking mġa cagalinġan.

—Naniniwala aco; marahil doo'y magaling ang pagcacatatag, hirang ang mġa taong gumaganap n̄g tungculing iyan; baca caya naman talagáng kinacailanġan n̄g España ang Guardia Civil, datapuwa't hindi cailanġan n̄g Filipinas. Ang ating mġa caugalian, ang anyo n̄g ating pamumuhay, na lagui n̄g sinasambit pagca ibig na ipagcait sa atin ang anó mang ating catuwiran, n̄guni't canilang lubos na linilimot pagca mayroong anó mang pas-aning ibig nilang iatang sa atin. At sabihin po ninyo sa akin, guinoó; ¿bakit hindi gumaya ang ibang mġa nación sa pagtatatag n̄g Guardia Civil, gayong dahil sa canilang calapitan sa España'y marahil dapat nilang ipalagay na sila'y higuít ang cahalagahan cay sa Filipinas? ¿Baca po caya dahil sa hindi totoong napacadalas ang mġa pagnanacaw at panġanġagaw sa ferrocarril, hindi totoong marami ang mġa panggugulong guinagawa n̄g mġa taong bayan, hindi totoong marami ang pumapatay n̄g tao at hindi maraming totoo sa mġa malalaking panġulong bayan ang nananacsac n̄g sundang?

Páhiná 403

Tumunġó si Ibarra na parang nag-iisip-isip, nagtindig pagcatapos at saca sumagót:

—Kinacailanġang pagdilidilihing magaling, caibigan, ang bagay na itó; cung makita co sa aking mġa pagsisiyasat na sumasacatuwirang tunay ang mġa daing na iyan, susulat aco sa aking mġa caibigan sa Madrid, yamang wala tayong mġa diputado (kinacatawan). Samantala'y maniwala po cayong nagcacailanġan ang pamahalaan n̄g isang hochong magcaroon n̄g lacás na walang taning na guhit upang macapagpagalang, at capangyarihan upang macapag-utos.

—Mabuti po iyan, guinoó, cung na sa casualucuyang nakikipagbaka ang pamahalaan sa lupaíng ito, n̄guni't sa icagagaling n̄g pamahalaan'y hindi dapat nating ipahalata sa bayang siya'y nasasalunġat sa may capangyarihan. Datapuwa't sacali't gayon n̄ga, cung lalong minamagaling natin ang gumamit n̄g lacás cay sa papangyarihin ang cusang alang-alang, dapat sana nating pacatingnang magaling muna cung caninong camay natin ibinibigay ang lacas na itong walang ano mang guhit ang abot, iyang capangyarihang walang pangpanġin. Ang ganyang pagcalakilaking lacas sa camay n̄g mġa tao, at mġa taong hanġal, puspos n̄g mġa hidwang hilig, na walang pinag-aralang cagalinġan, ang catulad ay isang sandata sa mġa camay n̄g isang ulol, na na sa guita n̄g caramihang taong walang anó mang pangsanggalang. Sumasang-ayon na aco at ibig cong maniwalang gaya ninyo, na nagcacailanġan ang pamahalaan n̄g cawaning iyan, datapuwa't hiranġin sanang magaling ang cawaning iyan, hiranġin ang lalong may mġa carapatan, at sa pagca't lalong minamagaling niya ang siya'y magbigay sa sarili n̄g capangyarihan sa siya'y bigyáng cusa n̄g bayan n̄g capangyarihang iyan, ipakita man lamang sana niyang marunong siyáng magbigay n̄g capangyarihan sa sarili.

Marubdob at masilacbo ang pananalita ni Elías; nagniningning ang canyang mġa mata, at tumataguinting ang canyang tinig. Sumunod ang isang dakilang sandali na hindi pag-amic n̄g dalawa: tila nananatiling tahimic sa ibabaw n̄g tubig ang bangcang hindi pinasusulong n̄g sagwán; dakilang lumiliwanag ang buwan sa isáng lanġit na zafir; may ilang ilaw na cumikináng sa dacong malayò sa pampang.

Páhiná 404

—At ¿anó pa ang canilang hinihinġi?—ang tanong ni Ibarra.

—Pagbabagong utos tungcol sa mġa sacerdote,—ang sagót ni Elías, na ang tinig ay nanglulupaypay at malungcot;—humihinġing tangkilic ang mġa culang palad laban sa....

—¿Laban sa mġa capisanan n̄g mġa fraile?

—Laban sa mġa umaapí sa canilá, guinoó.

—¿Nalimutan na bagá n̄g Filipinas ang canyang cautanġan sa mġa fraileng itó? nalimutan na

bagá nila ang hindi maulatang utang na loob sa mġa naglightás sa canilá sa camalian upang sa canila'y ibigay ang pananampalataya, ang mġa sa canila'y tumangkilic sa mġa calupitan nġ mġa pinunong bayan? ¡Narito ang casamâan nġ hindi pagtuturo nġ casaysayan nġ mġa nangyari sa bayan!

—Guinoó,—ang muling isinagót niyang may catigasan ang tinig;—isinumbát po ninyong ang baya'y hindi marunong cumilala nġ utang na loob, itulot ninyong acóng isá sa mġa bumubuò nġ bayang iya'y aking ipagsanggalang siya. Ang mġa cagalinġang guinagawa sa capuwa tao upang maguing carapatdapat na kilanling utang na loob, kinacailanġang gawin nġ walang anó mang imbot na capakinabanġan. Huwag na nating bigyáng cahulugan ang catungculang cusang iniatang sa sarili, at ang totoong caraniwan nġ sabihing pagcacaawang-gawáng atas sa mġa cristiano; huwag na nating pansinin ang Historia (casaysayan nġ mġa nangyari), huwag na nating itanong cung anó ang guinawa nġ España sa bayang judio na nagbigay sa boong Europa nġ isang aclat, nġ isáng religión at nġ isang Dios; cung anó ang guinawa sa bayang árabe na sa canya'y nagbigay nġ cagandahang asal, mapagpaumanhin tungcol sa canyang religión at siyang sa canya'y pumucaw nġ pag-ibig sa danġal nġ canyang sariling nación, pag-ibig na dating nagugulaylay at halos wasac na sa boong panahóng siya'y nasacop nġ capangyarihan nġ mġa romano at nġ mġa godo. Sinasabi po ninyong sa ami'y ibinigay ang pananampalataya at cami'y iniligtás sa camalian; ¿tinatawag po ba ninyong pananampalataya iyang mġa gawang pakitang tao, tinatawag ba ninyong religión iyang panġanġalacal nġ mġa correa at mġa calmen, tinatawag ba ninyong catotohanan iyang mġa himalâ at mġa cathâng pinag-ugnay-ugnay na nariringig namin sa araw araw? ¿Itó bagá ang cautusan ni Jesucristo? Cung sa ganito lamang ay hindi kinacailanġang papacò sa cruz ang isáng Dios, at gayon ding hindi cailanġang tayo'y pilitin sa walang hanggang pagkilalang utang na loob; malaon nġ dating may pinananaligang laban sa catotohanan at sa catuwiran, na ano pa't walang kinacailanġang cung di bigyáng kináng ang pananalig na iya't pataasin ang halagá nġ mġa calacal. Marahil sabihin po ninyo sa aking cahi't ipalagay nġ malalaking totoo ang mġa capintasang magagawa sa ating religión, nġayo'y lalong magaling, gayon man, sa religión dating sinusunod natin; naniniwala aco't sumasang-ayon, datapuwa't malabis namang napacamahal, sapagca't dahil sa religión iyang canilang dinala rito'y binitiwang natin ang ating casarinlan; dahil sa religión iya'y ibinigay natin sa canyang mġa sacerdote ang ating lalong magagaling na mġa bayan, ang ating mġa bukirin at sampo nġ ating mġa iniimpoc na salapi sa pagbili nġ mġa sangcap sa pamimintacasi. Sila'y nagdalá rito sa atin nġ isang bagay na hanap buhay nġ taga ibang lupaín, pinagbabayaran nating magaling at yamang gayo'y walang cautangang ang isa't isa. Sacali't ang sasabihin ay ang canilang pagcacatangkilic sa atin laban sa mġa «encomendero», ang maisasagót co sa inyo'y caya tayo'y nahulog sa camay nġ mġa encomendero'y dahil din sa canila; datapuwa't hindi, aking kinikilalang isang tunay na pananampalataya at isang tunay na pagsintá sa Sangcataohan ang siyang pamatnugot sa mġa unang misionerong naglabay sa mġa pasigang itó: kinikilala co ang cautangang loob natin sa mġa mahal na pusòng iyon; aking nalalamang nġ panahóng iyo'y saganà sa España nġ bayani sa lahat nġ bagay, sa religión, sa política, sa natutungcol sa pamamayan at gayon din sa militar. Datapuwa't dahil bagang pawang mġa mababait at banal ang mġa nunò nila'y ¿ipagpapaubaya na natin ang mġa hidwang pagpapalampas nġ canilang isip nġ mġa inapó? Dahil po bagang guinawan tayo nġ malaking cagalinġa'y maguiguing casalanan na natin ang sumansalang gawán nila tayo nġ isang casamaan? Hindi hinihinġi nġ bayang alisin, ang hinihinġi lamang ay gawin ang mġa pagbabagong utos na cahilingan nġ mġa bagong calagayan at nġ mġa bagong mġa panġanġailanġang ngayón.

Páhiná 405

—Sinisintá co ang ating kinamulatang lupang gaya rin nġ pagsintáng magagawa po ninyo, Elías; nawawatasan co nġ caunti ang inyong hanġad, narinġig cong magaling ang inyong sinabi, at gayon man, caibigan co, aking inaacalang pinapag-uulap nġ caunti ang ating isip nġ casilacbuhán nġ loob; dito'y hindi nakikita ang panġanġailanġang nġ mġa pagbabagong útos, na marahil magaling sa mġa ibang lupaín.

—¿Diyata po't gayón, guinoó?—ang itinanóng ni Elías, na iniunat ang mġa camay sa panglulupaypay;—hindi po ninyo nakikita ang panġanġailanġang nġ mġa pagbabagong útos, cayo pa namang nagtamó nġ mġa casacunaan sa inyong mġa familia?...

—¡Ah, linilimot co ang aking sariling mġa cahirapan at ang tiningnan co'y ang capanatagán nġ Filipinas, ang mġa cagalinġang nġ España!—ang masilacbong itinugón ni Ibarra. Upang manatili ang Filipinas ay kinacailanġang huwag baguhin ang nakikita nating calagayan nġ mġa fraile nġayo, at sa pakikipag-isá sa España naroroon ang cagalinġang nġ ating bayan.

Páhiná 406

Natapos nġ macapagsalita si Ibarra'y nakikinig pa si Elías; malungcót ang canyang pagmumukhà, nawala ang ningning nġ canyang mġa matá.

—Tunay nġang guinahis at pinasucò nġ mġa fraile ang lupaíng itó, ¿inaacalà po ba ninyong dahil sa mġa fraile caya mangyayaring manatili ang Filipinas?

—Opo, dahil lamang sa canila, gayon ang pananalig nġ lahat nġ mġa sumulat tungcol sa Filipinas.

—¡Oh!—ang biglang naibigcás ni Elías, na biglang binitiwang nġ boong panglulupaypay ang sagwán sa loob nġ bangcâ;—hindi co acalaing napacaimbí ang inyong pagpapalagay sa pamahalaan at sa bayan. ¿Bakit hindi po pawalang halagahan na ninyo ang baya't ang pamahalàan? ¿Anó po ba ang wiwicain ninyo sa isang pamahalàang cayâ lamang nacapag-uutos ay hindi sa siya'y gumagamit nġ dayà, isang pamahalàang hindi marunong magpapitagan dahil sa canyang sariling gawá? ¡Ipatawad po ninyo, guinoó, datapuwa't sa acalà co'y haling at cusang nagpapacamatay ang inyong pamahalaan, yamang canyang ikinatutuwang paniwalaan nġ madlá

ang mġa gayong bagay! Pinasasalamatán co po sa inyo ang cagandahan nġ inyong loob, ¿saán po ibig ninyong ihatid co cayó nġayón?

—Huwag,—ang muling sinabi ni Ibarra;—mag-usap tayo, kinakailanġang matalastas cung sino ang sumasacatwiran sa ganyang bagay na totoong mahalagá.

—Ipatawad po ninyo, guinoó,—ang sagót ni Elías na umiling;—hindi aco totoong magaling sa pananalita upang cayó'y aking mahícayat sa paniniwalà; tunay nġa't aco'y nag-aral nġ caunti, nġuni't aco'y isang «indio», alapaap ang inyong loob tungcol sa aking pamumuhay, at cailan ma'y magcuculang tiwalà cayo sa aking mġa sinabi. Ang mġa nagsaysay nġ caisipang laban sa mġa sinabi co'y pawang mġa castilà, at sa pagca't mġa castilà, cahi't sila'y magsalitâ nġ mġa walang cabuluhán ó cahalingġán, ang canilang sabihi'y pinapagtibay nġ canilang anyo, nġ canilang danġal at catungculan at nġ canilang pinanggalingáng lahi, caya't aking ticang hindi co na mulimu-ing tututulan magpacailan man. Bucod sa rito, sa aking pagcakitang cayó, na sumisintâ sa lupàng inyong tinubuan, cayó na may amáng nagpapahingalay sa ilalim nġ mġa payapang daluyong na ito, cayó na talagáng hinamit, linait at pinag-usig, gayon ma'y tinataglay ninyo ang ganyang mġa caisipán, baga man sa lahat nġ inyong dinanas at sa inyong dunong, nagpapasimulâ na aco nġ pag-aalinlanġan sa aking sariling mġa paniniwalà, at aking tinatanggap ang balac na mangyayaring nagcacamali ang bayan. Aking sasabihin doon sa mġa culang palad na isinacamay nġ mġa tao ang canilang pag-asa, na ang pag-asang iya'y ilagay nilá sa Dios ó sa canilang mġa bisig. Muling napasasalamat po aco sa inyo at cayó'y mag-utos cung saán dapat ihatid co cayó.

Páhiná 407

—Tumatagos, Elías, hanggang sa aking pusò ang inyong masasaklap na mġa pananalità. ¿Ano po ang ibig ninyong gawin co? Hindi aco mag-aral sa casamahán nġ mġa anac nġ bayan, caya't marahil hindi co talos ang canilang mġa cailanġan; sa boong camusmusan co'y doon aco natira sa colegio nġ mġa Jesuita lumaki aco sa Europa, ang mġa aclat lamang ang siyang ininumán nġ aking pag-iisip at ang aking nabasa lamang ay yaong náilathalà nġ mġa tao: nananatili sa guitná nġ mġa dilim ang hindi sinasabi nġ mġa sumusulát nġ mġa aclat, ang mġa iya'y hindi co alam. Gayon ma'y iniibig cong gaya rin naman nġ inyong pag ibig ang ating bayang tinubuan hindi lamang sapagca't catungculan nġ lahat na pacaibiguín ang lupaing canyang pinagcacauntanġan nġ canyang catauhan at marahil pagcacauntanġan naman nġ cahulihulihang pahingalayan; hindi lamang sa pagca't ganyan ang itinurò sa akin nġ aking ama, cung di naman sa pagca't ang aking ina'y «india», at sapagca't diyan nabubuhay ang lalong matitimyas na aking linasap na sumasaalaala co tuwing bucod sa rito'y siya'y aking sinisinta, sapagca't siya ang pinagcauntanġan at pagcacauntanġan nġ aking ligaya!

—¿At sinisinta co siya sapagca't siya ang pinagcacauntanġan co nġ aking casaliwaang palad!—ang ibinulong ni Elías.

—Siyá nġâ, caibigan co; nalalaman co pong nagpipighati cayo, cayó'y sawing palad, at ito ang siyang sa inyo'y nagpapamalas na madilim ang hináharap na panahón at siya namang nacapangyayari sa anyó nġ lacad nġ inyong pag-iisip; dahil dito'y hindi aco macasang-ayong lubos sa inyong mġa carainġan. Cung mangyari sanang masiyasat na magaling ang mġa cadahilanan, ang isáng bahagui, nġ sa inyo'y mġa nangyayari.

Páhiná 408

—Ibá ang mġa pinanggalingán nġ mġa sacunâng nangyari sa akin; cung matantò cong cahi't caunti'y pakikinabanġan, sasaysayin co ang mġa nangyaring iyan, sa pagca't bucod sa hindi co inililihim ay marami na ang nacatatalastas.

—Baca cayâ sacali'y cung mapagtanto cô ang mġa bagay na iya'y magbagong isipan acó.

Nag isip-isip na sandali si Elías.

—Cung gayon, guinoó, sasabihin co sa inyo, sa maicling pananalità, ang aking dinaanang buhay.

Páhiná 409

L.

ANG MAG-ANAK NI ELIAS.

«May anim na pung taón na nġayóng nananahan ang aking nunòng lalaki sa Maynila, at naglilingcod na «tenedor de libros» sa bahay nġ isáng manġanġalacal na castilà. Batang-batâ nġ panahóng iyon ang aking nunòng lalaki may asawa at may isáng anác na lalaki. Isáng gabi, hindi maalaman cung anó ang dahil, nagalab ang almacén, lumakit ang apóy sa boong bahay at sa ibáng maraming mġa calapit. Hindi mabilang ang halagá nġ mġa natupoc at nawalâ, hinanap ang may sála, at isinumbóng nġ manġanġalacal ang aking nunò. Nawaláng cabuluhán ang canyáng pagtutol, at palibhasa'y dukhá at hindi macapagbayad sa mġa balitàng abogado, siya'y hinatulang

palùin sa hayág at ilibot sa mġa daan sa Maynilà. Hindi pa nalalaong guinagawa pa ang parusang itóng pang-imbí, na tinatawag nġ bayang *cabayo y vaca*, na macalilibong higit sa camatayan ang casamân. Ang aking nunò, na tinalicdan nġ lahat, liban na lamang sa canyang batà pang asawa, ay iguinapos sa licod nġ isáng cabayo, na sinusundan nġ caramihang malulupit at pinalò sa bawâ't pinagcacacurusan nġ dalawáng daan, sa haráp nġ mġa taong canyang mġa capatíd, at sa malapit sa maraming sambahan sa isáng Dios nġ capayapàn. Nang mabusóg na nġ culang palad, na magpacailan ma'y imbi na't walang capurihán, ang panghihiganti nġ mġa tao, sa pamamag-itan nġ canyang dugô, nġ mġa pahirap na guinawâ sa canya at nġ canyang mġa pagsigáw, kinailanġang cunin siya sa ibabaw nġ cabayo, sapagca't hinimatáy, at maano na sanang namatáy na nġâ nġ pátuluyan! Sa isá riyan sa mġa pinacahayop na calupitán, siya'y pinawalán; nawaláng cabuluháng mamanhic sa baháy-baháy, bigyán nġ gáwain ó nġ limós ang asawa niyang nġ panahóng iyo'y buntís, at nġ canyang maalagaan ang asawang may sakit at ang cahabaghabag na anác. Sino ang magcacatiwala sa asawa nġ isáng lalaking manununog at inimbí. Napilitan nġâ ang babaing calacalin ang canyáng catawan!»

Nagtindíg si Ibarra sa pagcaupô.

«Oh, huwag cayóng mabahalà! ang panġanġalacal sa catawan niya'y hindi na casiraang puri sa canya at hindi na rin casiraang puri sa canyáng asawa; napugnáw nġ lahat ang capurihá't ang cahihayan. Gumalíng ang lalaki sa canyáng mġa súgat at naparito at nagtagong casama ang canyáng asawa't anác na lalaki sa mġa cabunducan nġ lalawigan itó. Nanġanac dito ang babae nġ isáng latánlatáng sanggol at puspos nġ mġa sakit, na nagcapalad na mamatáy. Nanahán pa sila ritong may iláng buwán, sacdál nġ carukhâan, hiwaláy sa lahat nġ tao, kinapopootan at pinanġingilagan nġ lahat. Nang hindi na matiis nġ aking nunò ang gayóng lubháng carukhâan, at palibhasa'y hindi niyá taglay ang catapanġan nġ loob nġ canyáng asawa, siyá'y nagpacamatáy, sa waláng casing laking samâ nġ canyáng loob nġ makita niyang may sakit at waláng sumaclolo't mag-alaga. Nabalóc ang bangcáy sa matá nġ anác na lalaking bahagyâ na lamang macapagalaga sa may sakit na ina, at ang casamân nġ amóy ang siyáng nagcánulo sa justicia. Sinisi ang aking nunong; babae't hinatúlang magdusa, dahil sa canyáng hindi pagbibigay alam; pinaghinalaa't pinaniwalaang siyá ang pumatáy sa canyáng asawa, sapagca't anó ang hindi gagawin nġ asawa nġ isáng imbí, na pagcatapos ay nagbilí nġ canyáng catawan. Cung manumpa'y caniláng sinasabing nanunumpa nġ hindi catotohanan, cung tumanġis ay sinasabing siya'y nagsisinunġaling, sinasabing nagwawalang galang cung tumatawag sa Dios. Gayón ma'y lininġap din siyá, hinintáy munang siya'y macapanġanac bago palùin: talos po ninyóng inilalaganap nġ mġa fraile ang capaniwalaang sa pamamag-itan nġ palò lamang mangyayaring makipanayam sa mġa «indio»; basahin ninyo ang sabi ni padre Gaspar San Agustin.»

Páhiná 410

«Sa ganitóng cahatulán sa isáng babae, canyáng susumpâin ang araw nġ pagsilang sa maliwanag nġ canyáng anác, bagay na bucód sa pagpapahaba nġ pagpapahirap ay pagsira sa mġa damdamin nġ isáng iná. Sa casamâang palad maluwalhating nanġanac ang babae, at sa casamân ding palad ang sanggól na lalaki ay ipinanġanac na matabâ. Nang macaraán ang dalawáng buwá'y guinanap ang parusang hatol nġ boong catuwâan nġ loob nġ mġa tao, na sa ganitóng paraa'y inaacalà nilang gumaganap nġ caniláng catungculan. Sapagca't wala na siyáng catiwasayan sa mġa gubat na itó'y tumacas siya't tinunġo na canyáng dalá ang canyáng dalawáng anác na lalaki, ang caratig na lalawigan, at diyá'y nabuhay siláng tulad sa mġa halimaw: nanġapopoot at kinapopootan. Ang panġanay sa dalawáng magcapatíd, na nacatatandà nġ maligayang camusmusan niyá, sa guitná nġ gayóng pagcálakilaking carukhâan, pagdaca'y nagtulisán, pagcacaroon nġ lacás. Hindi nalao't ang panġalang mabanġis ni *Bálat* ay cumalat sa magcabicabilang lalawigan, naging laguím nġ mġa bayan, sa pagca't sa canyáng panghihiganti'y nagsasabog nġ dugô't tinutupoc ang bawâ't maraanan. Ang pinacabatà na may catutubóng magaling na pusò'y sumangayon sa canyáng capalaran at caimbihán sa tabí nġ canyáng ina; nanġabubuhay silá sa inihahandóg nġ cagubatan, nanġagdadamit silá nġ mġa basahang sa canilá'y inihahaguis nġ mġa nanġaglálacac; nawalâ na sa babaeng iyón ang canyáng sariling panġalan at siyá'y nakikilala lamang sa mġa pamagát na *delinkente* (delincuente, nagcasala), *patutot* at *binugbog*; ang lalaking iyó'y nakikilala lamang sa tawag na *anác nġ canyáng iná*, sapagca't sa catamisan nġ canyáng asal ay hindi pinaniniwalaang siya'y anác nġ manununog at sapagca't ang sino ma'y dapat mag-alinlanġan sa cabutihán nġ ugali nġ mġa *indio*. Sa cawacasa'y nahulog ang bantog na si Bálat sa capangyarihan nġ justicia, na siyáng sa canyá'y huminġi nġ mahigpit na pagbibigay súlit nġ canyáng mġa guinawang casalanan, бага man hindi nabalino ang Justiciang iyáng magturo cay Bálat nġ cagalingán nġ isáng umagang hanapin nġ batang capatíd ang canyáng iná, na napasagubat upang manġuha nġ cábuti at hindi pa umuui, canyáng nakitang nacatimbuwang sa lupà, sa tabí nġ daan, sa liliim nġ isáng punò nġ búboy, nacatihayâ, tirik ang mġa matá, nacatitig, naninigas ang mġa daliring nacabaon sa lupa, at sa ibabaw nitó'y may nakikitang mġa bahid nġ dugô. Naisipan nġ binatang tuminġalà at sundán nġ matá ang tinititigan nġ bangcáy, at nakita niyang sa isáng sanġá'y nacasabit ang isáng buslò at sa loob nġ buslò'y ang marugóng ulo nġ canyang capatíd!»

Páhiná 411

—¡Dios co!—ang bigláng sinabi ni Ibarra.

—«Ganyán din marahil ang bigláng sinabi nġ aking amá,—ang ipinagpatuloy ni Elías nġ boong calamigán nġ loob.—Pinagputolputol nġ mġa tao ang manghaharang at inilibíng ang catawán, nġuni't ang mġa sangcáp nġ catawá'y canilang isinabog at ibinitin sa ibá't ibáng mġa bayan. Sacali't cayó po'y macapaglacbay isáng araw mula sa Kalamba hanggáng sa Santo Tomás, masusumpunġan pa po ninyó ang cahoy nġ duhat na pinagbitinan at kinabulucán nġ isáng hità nġ aking amaín; sinumpa ang cahoy na iyan nġ Naturaleza, caya't hindi lumalaki at hindi namumunġa. Gayón din ang caniláng guinawa sa mġa ibáng sangcáp nġ catawan, nġuni't ang ulo,

Páhiná 412

ang ulo na siyáng pinacamabuting sangcáp n̄g tao, na siyáng lalong madalíng kilalanin cung cangino, ang ulong iya'y isinabit sa harapán n̄g dampà n̄g iná!»

Tumun̄gó si Ibarra.

—«Naglagalág ang binatang tulad sa isáng sinumpâ»,—ang ipinagpatuloy ni Elías,—naglagalág sa bayán-bayán, sa m̄ga bundóc at m̄ga caparanġan, at n̄g inaacalà na niyáng sa canya'y wala nang macacakilala, ay pumasoc siyáng manggagawà sa isáng mayamang tagá Tayabas. Ang canyáng casipagan, ang catamisan n̄g canyáng asal ang nacahicayat na siya'y caguiliwan n̄g lahat n̄g hindi nacatatalós n̄g unang pamumuhay niya. Sa catiyagaan niya sa paggawa at sa pagtitipid, nacatipon siya n̄g caunting puhunan, at sapagca't napagdaanan na niya ang malakíng carukhaan at siya'y bata, nag-acalang magcamít namán n̄g ligaya. Ang canyáng cagandahang lalaki, ang canyáng cabataan at ang canyáng pagca may caunting cáya ang siyáng nanġacaakit na siya'y ibiguin n̄g isáng dalaga sa bayan, n̄guni't hindi siya macapanġahas na ipakiusap sa m̄ga magulang nitó na sa canya'y ipacasal, sa canyáng panġanġanib na baca mapagtuntón ang buhay niya n̄g una. Datapuwa't naraig silá n̄g capangyarihan n̄g sintá, caya't capuwa silá nagculang sa canicaniláng catungculan. Upáng mailigtás n̄g lalaki ang capurihán n̄g babae, pinanġahasán ang lahat, namanhic siya sa m̄ga magulang upang sa canya'y ipacasal ang canyáng caisáng dibdíb, dahil dito'y hinanap ang m̄ga casulatan n̄g canyáng pagcatao, at n̄g magcagayo'y napagsiyasat na lahát; palibhasa'y mayaman ang amá n̄g dalaga, nasunduang pag-usiguin n̄g m̄ga hucóm ang lalaki, na hindi nag-acala man lamang na magsanggalang, inamin ang lahát n̄g sumbóng na laban sa canya, at siya'y nagdusa sa bilangġuan. Nanġanác ang babae n̄g isáng sanggól na lalaki at isáng sanggól na babae, na capuwa inalagaan n̄g lihim, saca pinapaniwala ang m̄ga batàng itóng namatáy na ang caniláng amá, bagay na hindi mahirap gawín, sapagca't caniláng nakita ang pagcamatay n̄g caniláng iná, n̄g panahóng silá'y musmós pa, bucod sa hindi nilá naiisip ang pag-uusisa n̄g canilang pinanggalingan. Palibhasa'y mayaman ang aming nunóng lalaki, totoong maligaya ang aming camusmusán; ang capatíd cong babae't aco'y magcasama camíng nag-aral, nag-iibigan camí niyang pag-iibigang mangyayari lamang sa magcapatíd na cambál na walang ibáng nakikilalang ibáng bagay na pag-ibig. Batang batà pa aco'y nag-aral na sa colegio n̄g m̄ga jesuita, at nag-aral namán sa Concordia at doon itinirá ang aking capatíd na babae, sa hanġad na huwag camíng lubháng magcahiwalay. Nang matapos ang aming caunting pag-aaral, sapagca't wala camíng hinahanġad cung di magpasaca n̄g lupa, umuwi camí sa aming bayan upang aming tanggapin ang aming mána sa aming nunóng lalaki. Malaonlaón ding nanatili camí sa pamumuhay sa caligayahan, n̄guminġiti sa amin ang panahóng hinaharáp, marami camíng m̄ga alila, nag-áaning magalíng ang aming m̄ga halamanan at hindi na malalaó't mag-aasawa ang aking capatíd na babae sa isáng binatang canyáng pinacasisintá at siya'y tinutumbasan n̄g gayón ding pag-ibig. Dahil sa pagcacaalit bagay sa salapi, at dahil namán sa ugali co n̄g m̄ga panahóng iyóng may pagcamapagmataás, kinasusuklaman aco n̄g isá cong camag-ánac na malayò, isinurot sa aking isáng araw ang totoóng malabò cong pagsilang sa maliwanag, ang imbí cong pinanggalingġang m̄ga magulang. Acala co'y yao'y pawang paratang lamang, caya't hiningi cong bigyáng liwanag ang gayóng paglaít; muling nabucsán ang libinġang kinahihimlayan n̄g gayóng caraming m̄ga cabulucán, at lumabas ang catotohanan upáng aco'y bigyáng cahihiyán. Nang lalong malubós ang casaliwaáng palad, malaon n̄g panahóng camí'y may alilang isáng matandang lalaki, na pinagtititisan ang lahat cong m̄ga cahalingġang pita at ayaw camíng iwan cailan man, at nagcacasiya na lamang tumanġis at humibik sa guitna n̄g m̄ga paglibac n̄g ibáng m̄ga lingcod namin. Hindi co maalaman cung bakit napagsiyasat n̄g aking camag-anac; datapuwa't ang nangyari'y tinawag n̄g justicia ang matandang itó, at pinag-utusang sabihin ang catotohanan; ang matandang lalaki paláng aming alila'y siyáng aming amá, na áayaw humiwaláy sa canyáng sintáng m̄ga anác, at ang matandang iyó'y hindi mamacailáng aking pinahirapan. Napugnáw ang aming ligaya, tinalicdán co ang aming cayamanan, nawalan n̄g pacacasalang casintahan ang capatíd cong babae, camíng magcapatíd at ang aking amá'y iniwan namin ang bayan, upang pumaroon sa alin mang lupaín. Ang pagcaalam na siya'y nacatulong sa aming casaliwaang palad ang nacapagpaicli n̄g buhay n̄g matandang lalaki, na siyáng sa aki'y nagpaunawa n̄g lahat n̄g casakitsákit na m̄ga nangyari n̄g m̄ga panahóng nagdaán. Nanġulila caming magcapatid.

Páhiná 413

«Tumanġis n̄g di sapala ang capatíd co, n̄guni't sa guitna n̄g gayóng caraming m̄ga casaliwaang palad na bumugsò sa ibabaw namin, hindi niya nalimutan ang canyáng sintá. Hindi dumaíng at hindi umimíc n̄g canyáng nakita ang pagaasawa sa ibáng babae n̄g canyáng dating catipanan, at aking nakitang untiunting nagkasakit ang aking kapatíd, na hindi co mangyaring mabigyang alíw. Nawala siya isáng araw; nawaláng cabuluhán ang sa canya'y aking paghanap sa lahát n̄g panig, nawaláng cabuluhán ang aking pagtatanóng tungcol sa canya, hangġang sa n̄g macaraan ang anim na buwa'y aking nabalitaang n̄g m̄ga araw na iyón, n̄g humupa ang paglaki n̄g dagatan, ay nasumpunġan sa pasigan n̄g Calamba sa guitna n̄g isáng palayan, ang bangcáy n̄g isang dalaga, na nalunod ó pinatáy na cusa; ayon sa sabiha'y may isáng sundang na nacatarac sa canyáng dibdíb. Ipinalathala sa m̄ga calapit bayan n̄g m̄ga punò sa bayang iyón, ang gayóng nangyari; sino ma'y waláng humaráp upáng hinġin ang bangcáy, at wala namáng nawáwalang sino mang dalaga. Ayon sa m̄ga tandáng sinabi sa akin, pagcatapos, sa pananamít, sa m̄ga hiyas, sa cagandahan n̄g canyáng mukhâ at sa lubháng casaganaan n̄g canyáng buhók, aking napagkilalang iyón ang aking cahabaghabag na capatíd na babae. Mula niyó'y naglálagalag aco sa m̄ga iba't ibáng lalawigan, manacanaca acóng pinararatanġan, n̄guni't hindi co pinápansin ang m̄ga tao at ipinagpatuloy co ang aking paglácad. Itó ang maclíng casaysayan n̄g m̄ga nangyari sa akin, at ang casaysayan n̄g m̄ga paghatol n̄g m̄ga tao.»

Páhiná 414

Tumiguil n̄g pananalita si Elías, at ipinatuloy ang pagsagwán.

—Naniniwaniwala acóng hindi po cayó nalilihis sa catuwiran—ang ibinulóng ni Crisóstomo, sa inyóng pananalitang dapat pagsicapan n̄g justicia ang paggawa n̄g magalíng sa pagtumbás sa magagandang gawa, at gayón din ang pagtuturo sa m̄ga nagcacasalang tao sa paggawa n̄g masama. Ang nacahahadlang lamang ... ay itó'y hindi mangyayari, isáng hanġad na hindi mangyayaring masunduan; sa pagca't saang cucuha n̄g lubháng maraming salapi, n̄g lubháng maraming m̄ga bagong cawani?

—¿At anó ang capapacanan n̄g m̄ga sacerdote, na ipinagtatalacan ang caniláng tungculing maglaganap n̄g capayapaan at pag-ibig sa capuwa tao? ¿Diyata't lalong ikinararapat ang basain n̄g tubig ang ulo n̄g isáng sanggól, pacanin itó n̄g asín, cay sa pucawin sa marilím na budhi n̄g isáng masámang tao iyang maningning na ilaw na bigay n̄g Dios sa bawa't tao upang hanapin ang canyáng cagalinġan? ¿Diyata't lalong pag-ibig sa capuwa tao ang alacbayán ang isáng may salang bibitayin, cay sa siyá'y alalayan sa paglacad sa mataríc na landás na pagtalicód sa m̄ga panġit na caugalian at pagtunġo sa magagandang caasalán? ¿Hindi po ba nagcacagugugol sa pagbabayad sa m̄ga tictic, sa m̄ga verdugo at sa m̄ga guardia civil? Itó po, bucod sa cahalayhalay, pinagcacagugulan din n̄g salapi.

Páhiná 415

—Caibigan co, cayó ó acó man, cahi't ibiguin nati'y hindi natin masusunduan.

—Tunay n̄ga, sacali't tayo'y nag-iisa, wala tayong magágawa; n̄guni't inyóng ariing sariling inyó ang catuwiran n̄g bayan, makipanig po cayó sa bayan, pakinggán ninyó ang canyáng cahinġian, magbigáy ulirán cayó sa m̄ga ibá, ipakilala ninyó cung anó ang tinatawag na bayang kinaguisnan!

—Hindi mangyayari ang cahinġian n̄g bayan; kinacailanġang maghintay.

—¡Maghintay! ¡maghirap ang cahulugán n̄g maghintay!

—Pagtatawanan acó cung aking hinġin.

—At cung cayó'y alacbayán n̄g bayan?

—¡Hindi mangyayari! hindi co magágawa cailán man ang patnugutan ang caramihang tao upang camtán sa sápiletan ang bagay na hindi inaacala n̄g pámahalaang capanáhunang n̄g ibigay, ¡hindi! At cung sa alín mang araw ay makita cong may sandata ang caramihing iyán, aanib acó sa pámahalaan at n̄g silá'y aking bacahin, sa pagca't hindi co ipalálagay na aking bayan ang m̄ga mangguguló. Hinahanġad co ang canyáng cagalinġan, caya nagtayô acó n̄g isáng bahay-paaralan; hinahanap co ang canyáng cagalinġan sa pamamag-itan n̄g pagpapaaral, sa mahinahong untiunting pagsulong n̄g dunong, walang daan cung walang liwanag.

—¡N̄guni't waláng calayaan namán cung waláng pakikihamoc!—ang sagót ni Elías.

—¡Datapuwa't aayaw acó n̄g calayaang iyán!

—N̄gayó't cung walang calayaa'y walang liwanag,—ang muling itinutol n̄g piloto n̄g maalab na pananalita;—sinabi po ninyóng hindi malaki ang pagcakilala ninyó sa inyóng m̄ga cababayan; naniniwala acó. Hindi po ninyó nakikita ang paghahanda sa pagbabaca, hindi ninyó nakikita ang dilím sa dacong paliguid; nagpasimula ang paghahamoc sa pagmamatuwiran upang magcaroón n̄g wacás sa paglalabanán sa lupa na maliligò n̄g dugô; náririnġig co ang tinig n̄g Dios, ¡sa aba n̄g mag-acalang lumaban sa canya! ¡hindi iniucol sa canila ang pagsulat n̄g Historia!

Nag-ibáng anyô si Elías; nacatindig, nacapugay, may anyóng hindi caraniwan ang mukha niyáng mabayaning liniliwanagan n̄g buwán. Ipinagpág ang canyáng malagóng buhoc, at nagpatuloy n̄g pananalita:

—¿Hindi po ba ninyó nakikita't gumiguising na ang lahat? Tumagal n̄g iláng daáng taón ang pagcacatulog, n̄guni't pumutóc ang lintic isáng araw, at sa paninirà n̄g lintic ay pumucaw n̄g buhay; buhat niyó'y ibáng m̄ga hilig ang pinagpápagalan n̄g m̄ga isip, ang m̄ga hilig na itó na n̄gayó'y nanġagcacahiwalay, manġagcacalakiplakip isáng araw na ang Dios ang siyáng mamamatnugot. Hindi nagculang ang Dios sa pagsaclólo sa m̄ga ibáng bayan; hindi rin magcuculang ang saclolong iyan sa bayan natin; ang catuwiran niya'y siyang catuwiran n̄g calayàan!

Páhiná 416

Isang dakilang catahimican ang siyáng sumunód sa ganitóng m̄ga salita. Samantala'y lumálapit ang bangcâ sa pasigan sa hindi naiinong pagsusulong n̄g m̄ga alon. Si Elías ang naunang sumira n̄g gayóng hindi pag-iimican.

—¿Anó po ang sasabihin co sa m̄ga nag-utos dito sa akin?—ang tanóng, na nagbago n̄g anyô n̄g tinig.

—Sinabi co na po sa inyó; na dináramdam co ang caniláng calagayan, n̄guni't silá'y manġaghintáy, sa pagca't hindi nagágamot ang m̄ga sakít n̄g capuwa m̄ga sakít, at sa casaliwaan nating palad ay tayong lahat ay may casalanan.

Hindi na muling sumagót si Elías, tumungó, nagpatuloy n̄g pagsagwán, at n̄g dumating sa pampáng ay nagpaalam cay Ibarra n̄g ganitóng sabi:

—Pinasasalamat co po cayó, guinoó, sa inyóng pahihinuhod sa aking pakiusap; hinihinġi co sa icagagaling ninyóng sa haharaping panahó'y aco'y inyóng limutin at huwag ninyóng kilalanin acó sa anó mang calagayang aco'y inyóng másumpung.

At pagcasabi nitó'y mulíng pinalacad ang bangcâ, at sinagwanáng ang tunġo'y sa isáng gubat

sa pasigan. Samantalang guinagawa ang mahabang pagtawid ay nanatili sa hindi pag-imic; tila mandin wala siyáng namamasdan cung di ang libolibong m̃ga diamante na kinucuha't ibinabalic ñg canyáng sagwán sa dagatan at doo'y talinghagang nañgawáwala sa guitna ñg m̃ga bugháw na alon.

Sa cawacasa'y dumating; lumabás ang isáng tao sa casucalan at lumapit sa canyá.

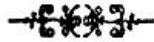
—¿Anó ang sasabihin co sa capitán?—ang tanóng.

—Sabihin mong gaganap si Elías ñg canyáng pañgacò, sacali't hindi mamatáy muna,—ang isinagót ñg boong calungcutan.

—Cung gayó'y ¿cailán ca makikisama sa amin?

—Pag-inacala ñg inyóng capitáng dumating na ang panahón ñg pañganib.

—Cung gayó'y magaling, ¡paalam!

LI.

MGA PAGBABAGO.

Malungcót at puspós ñg pañgamba ang mahihiing si Linares; bagong catatanggap niya ñg sulat ni doña Victorina, na ganitó ang sabi:

«Minamahal cong pinsan; ibig cong magcaroon ñg balita sa iyo sa loob ñg tatlong araw, cung pinatáy ca na ñg alperes ó icaw ang pumatáy sa canyá ayaw acong lumampás ang isá man lamang araw na hindi tumatanggap pa ang hayop na iyán ñg ucol na parusa sacali't lumampás ang taning na iyán at hindi mo pa siyá hinahamon ñg patayan sasabihin co cay Don Santiago na cailán man ay hindi ca naguiguing secretario, ni hindi ca nacapagbibiro cay Canovas ni hindi ca nacacasama sa pagliliwaliw ñg general Arseño Martines sasabihin co cay Clarita na pawang casinuñgalingang lahat at hindi catá bibigyan cahi't isáng cuarta ñguni at cung hamunin mo siya ipinañgañgaco co sa iyo ang bawa't iyong maibigan caya ñga tingnan mo cung hamunin mo siyá at ipinagbibigay alam co sa iyo na hindi acó papayag ñg m̃ga pagtalilis at m̃ga dahidahilan.

Ang pinsan mong gumiguiliw sa iyo mula sa pusò,

Victorina de los Reyes de De Espadaña.

Sampaloc, lunes á las 7 ñg gabi.»

Mabigát ang bagay na iyón: kilalá ni Linares ang ugali ni doña Victorina at nalalaman niya cung hanggang saan ang magágawa; cung pakiusapan siyá ñg nauucol sa catuwira'y tulad sa cung magsaysay ñg nauucol sa calinisan ñg puri't pakikipag capuwa-tao sa isáng carabinero ñg Hacienda, pagca talagang may pacay na macakita ñg contrabando sa lugar na tunay na wala; ang mamahic ay waláng cabuluhán, magdaya'y lalo ñg masamá; wala na ñgang sucat pagpapaliiran cung hindi maghamón ñg away.

—Ñguni't ¿paano?—ang sinasabing nagpaparoo't paritong mag-isá;—cung salubuñgin acó ñg masasamang pananalita? ¿cung ang canyáng asawa ang aking maratnan? ¿sino caya ang macaiibig magpadrino sa akin? ¿ang cura? ¿si capitan Tiago? ¡Sinusumpa co ang oras ñg aking pagsunod sa canyang m̃ga hatol! ¡Daldál! ¿Sino ang pumipilit sa aking acó'y maghambóg, magsabi ñg m̃ga cabulastugán, magpakita ñg m̃ga cayabañgan! anó ang sasabihin sa akin ñg guinoóng dalagang iyán ...? Dinaramdam co ngayón ang paguiguing secretario co ñg lahat ñg m̃ga ministro!

Sumásaganitóng malungcót na pakikipagsalitaan sa sarili ang mabait na si Linares ñg dumating si pari Salví. Ang catotohana'y lalo ñg payát at namumútla ang franciscano cay sa dati, ñguni't nagniningning sa canyáng m̃ga matá ang isáng tañging liwanag at sumusuñgaw sa canyáng m̃ga labi ang isáng cacaibáng ñgití.

—¿Guinoong Linares, lubós naman ang pag-iisá ninyó?—ang ibinati at saca tumuñgo sa salas, na sa m̃ga nacasiwang na pintò nito'y tumatacas ang iláng tinig ñg piano.

Nag-acala si Linares na ñgumití.

—¿At si don Santiago?—ang idinugtóng ñg cura.

Dumating si capitang Tiago sa sandali ring iyón, humalic ñg camáy sa cura, kinuha niya ang dalá nitóng sombrero at bastón ñgumiñgiting mabait na mabait.

—¡Pakinggán ninyó, pakinggan ninyó!—ang sabi ñg curang papasóc sa salas, na sinúsundan

ni Linares at ni capitán Tiago;—may dalá acóng magagalíng na balita na aking sasabihin sa lahát. Tumanggáp acó nǎ mǎa sulat na galing sa Maynilà, na pawang nagpapatibay nǎ sulat na dinalá sa akin cahapon ni guinoóng Ibarra ..., sa macatuwíd, don Santiago, ay wala na ang nacaháhadláng.

Si María Clara, na nacaupò sa piano sa guitná nǎ canyang dalawáng caibigang babae, umanyóng titindig, datapuwa't kinulang siyá nǎ lacás at muling naupò. Namutlá si Linares at tinitigan si capitang Tiago na ibinabà ang mǎa matá.

—Untiunting totoóng kinalúlugdan co ang binatang iyan,—ang ipinagpatuloy nǎ cura; nǎ una'y masamà ang aking pagcápalagay sa canyá ..., may caunting cainitan ang ulo, nǎuni't lubháng marunong umayos nǎ canyáng mǎa pagcuculang, na anó pa't hindi mangyaring macapagtanim sa canyá ang sino man. Cung di nǎa lamang si padre Dámaso'y...

At tinudlà nǎ cura nǎ matuling pagsulyáp si María Clara, na nakikinig nǎuni't hindi inihihwalay ang mǎa mata sa papel nǎ música, bagá man siya'y lihim na kinucurot ni Sinang, na sa gayóng paraa'y sinásaysay ang canyáng catuwáan; sumayaw sana siya cung silá'y nag-ísá.

—¿Si padre Dámaso po?—ang tanóng ni Linares.

Páhiná 419

—Opo, si padre Dámaso, ang sinabi,—ang ipinagpatuloy nǎ cura, na hindi inihihwalay ang tinǎin cay María Clara,—na palibhasa'y ... inaama sa binyág, hindi niyá maitutulot ... nǎuni't sa cawacasan, inaacala cong huminǎing tawad sa canyá si guinoong Ibarra, bagay na hindi co pinag aalinlanǎanang magcacahusay-husay na lahát.

Nagtindíg si María Clara, nagsabi nǎ isáng dahilán at pumasoc sa canyáng cuarto, na si Victoria ang casama.

—¿At cung hindi siyá patawarin ni padre Dámaso?—ang marahang tanóng ni capitang Tiago.

Cung magcagayo'y ... si María Clara ang macacaalam ... si padre Dámaso ang canyáng amáng caluluwa: nǎuni't inaacala cong sila'y magcacáwatan.

Nang sandalíng yaó'y napakinggán ang yabág nǎ mǎa paglacad at sumipot si Ibarra, na sinusundan ni tía Isabel; ibá't ibáng mǎa damdamin ang napucaw nǎ pagdating niyáng iyón. Bumati nǎ boong guiliw cay capitang Tiago, na hindi maalaman cung nǎinǎiti ó iiyac, bumati cay Linares nǎ isáng malaking pagyucód nǎ ulo. Nagtindíg si fray Salví at iniabot sa canyá ang camáy nǎ boong pagliyag, na anó pa't hindi napiguilan ni Ibarra ang isáng tinǎing nagpápahalatâ nǎ malaking pagtatacá.

—Huwág po cayóng magtacá,—ani fray Salví;—nǎyón-nǎyón lamang ay pinupuri co cayó.

Napasalamat si Ibarra at lumapit cay Sinang.

—¿Saán ca doroon sa boong maghapon?—ang itinanóng ni Sinang, sa canyang pananalitang musmós;—tumátanong cami sa aming sarili at aming sinasabi sa amin din: ¿Saán caya naparoon ang caluluwang iyáng tinubós sa Purgatorio? At bawa't isá sa ami'y nagsasabi nǎ ibá't ibáng bagay.

—¿At mangyayari bang maalaman cung anó ang sinasabi ninyó?

—Hindi, iya'y isáng lihim, nǎuni't sasabihin co sa iyó cung tayo tayo lamang. Nǎyó'y sabihin mo sa akin cung saán ca doroon, upang maalaman co cung sino sa amin ang nacahulà.

—Hindi, iyá'y isá rin namang lihim, nǎuni't sasabihin co sa iyo cung tayo tayo na lamang, sacali't itutulot nǎ mǎa guinoóng itó.

—¡Mangyari bagá, mangyari bagá! ¡iyán palá lamang!—ani parí Salví.

Hinila ni Sinang si Crisóstomo sa isáng dulo nǎ salas: natutuwa siyáng mainam na canyáng mapagtátalos ang isáng lihim.

Páhiná 420

—Sabihin mo caibigan sa akin, ang tanóng ni Ibarra;—¿nagagalit pa si María sa akin?

—Aywán co, nǎuni't ang wica niyá'y magalíng pa raw na siyá'y iyóng limutin na, at bago umiiyac. Ibig ni capitang Tiagong siyá'y pacasal sa guinoóng iyón, at gayón din si parí Dámaso, nǎuni't hindi siyá nagsasabi nǎ oo ó aayaw. Nǎyóng umaga, nǎ icaw ay ipinagtatanong namin, at sinasabi cong ¿baca nanǎinǎibig na sa ibá? sumagót siyá sa aking: ¡cahimanawari! at saca umiyác.

Nalúlungcot si Ibarra.

—Sabihin mo cay Mariáng ibig co siyáng macausap na camí lamang dalawá.

—¿Cayó lamang dalawá?—ang tanóng ni Sinang, na pinapagcunót ang mǎa kilay at siyá'y tinitigan.

—Hindi naman lubós camíng dalawá lamang; nǎuni't huwag sanang náhaharap iyón.

—May cahirapan; nǎuni't huwag cang mabahalà, sasabihin co.

—¿At cailan co malalaman ang casagutan?

—Bucas, pumaroon ca sa bahay nǎ maaga. Aayaw si Mariáng mag-isá cailan man,

sinasamahan namin siyá; isáng gabi'y natutulog si Victoria sa canyáng siping, at sa isáng gabi namá'y acó; bucas ay sa akin tamà ang pagsama sa canyá. Nǵuni't pakinggán mo, ¿at ang lihim? ¿Yayáo ca nang hindi mo pa sinasabi sa akin ang lalong panǵulo?

—¡Siya nǵa naman palá! doon acó doroon sa Los Baños, mamímili acó nǵ niyóg, sa pagca't ibig cong magtayô nǵ isáng gáwaan; ang iyong tatay ang aking macacasama.

—¿Walâ na ba cung di iyán lamang? ¡Nacú ang isáng lihim!—ang bigláng sinabi ni Sinang nǵ malacás, na ang anyô'y ang sa narayaang magpapatubô; ang boong isip co'y....

—¡Mag-inǵat ca! ¡hindi co itinutulot sa iyóng iwatawat mo ang lihim na iyán!

—At hindi co naman ibig—ang isinagót ni Sinang na pinapanǵulubot ang ilóng.—Cung isáng bagay man lamang na may caunting cahulugán, marahil masabi co pa sa aking mǵa caibigang babae; datapuwa't ¡pamimilí nǵ mǵa niyóg! ¡mǵa niyóg! ¿sino ang macacaibig macaalam nǵ tungcól sa niyóg?

Páhiná 421

At nagdalidali nǵ mainam na pagyáo at paghanap sa canyáng mǵa caibigang babae.

Nagpaalam si Ibarra nǵ macaraán ang iláng sandali, sa pagca't canyáng nakitang walang salang pápanglaw ang pagpupulong na iyón; maasim na matamis ang pagmumukhá ni capitang Tiago, hindi umiimic si Linares at nagmámasid, ang curang nagpapacunuwaring nagágalac ay nagsasalitâ nǵ mǵa cacaibáng bagay. Hindi na mulíng lumabás ang alin man sa mǵa dalaga.

LII.

Páhiná 422

ANG SULAT Nǵ MǵA PATAY AT ANG MǵA ANINO.

Itinatagò ang buwan nǵ madilím na lanǵit; wináwalis nǵ malamig na hanǵing palatandâan nǵ pagdating nǵ Diciembre ang iláng dahong tuyô at ang alabóc sa makipot na landas na patunǵó sa libinǵan.

Nagsasalitaan nǵ marahan ang tatlóng anino sa ilalim nǵ pintuan.

—¿Kinausap mo ba si Elías?—ang tanóng nǵ isáng tinig.

—Hindi, nalalaman mo nǵ siyá'y may ugaling cacaibá at mainǵat; nǵuni't inaacalà cong siyá'y cacampí natin; iniligtás ni don Crisóstomo ang canyáng buhay.

—Caya acó pumayag,—anáng unang tinig;—¡ipinagágamot ni don Crisóstomo ang aking asawa sa bahay nǵ isáng médico sa Maynilà! Acó ang nacacaalam nǵ convento upang makipagliwanag sa cura nǵ aming pautanǵan.

—At camí naman ang nacacaalam nǵ cuartel, at nǵ masabi namin sa mǵa civil na may mǵa anác na lalaki ang aming amá.

—¿Maguiguing ilán caya cayó?

—Limá, cainaman na ang limá. Maguiguing dalawampo raw cami,—anáng alilà ni don Crisóstomo.

—At ¿cung hindi lumabás cayóng magalíng?

—¡Sttt!—anáng isá, at hindi na umimic ang lahát.

Namamasid sa nag-aagaw nǵ dilim at liwanag ang pagdating nǵ isáng anino na marahang lumalacad na ang bacod ang siyáng tinútunton; manacánacang humihintô na para mandíng lumilinǵon.

At may dahil nǵa namán. Sa dacong hulihán, na may dalawampong hachang ang puwang, may sumusunod na isá pang anino, lalong malakí at tila mandín lalò pang anino cay sa náuna: totoong napacarahan ang pagyapac sa lupa, at biglang nawawalâ, na anaki'y linalamon nǵ lupa, cailán mang humihinto't lumilinǵon ang náuuna.

—¡Sinusundan acó!—ang ibinulóng nǵ náuunang anino; ¿ang guardia civil caya? ¿nagsinunǵalíng caya ang sacristan mayor?

—Ang sabi'y dito raw magtátatagpô,—ang iniisip nǵ icalawáng anino; marahil may masamáng inaacalà caya inililihim sa akin nǵ dalawáng magcapatid.

Páhiná 423

Sa cawacasa'y dumating ang nanǵunǵunang anino sa pintûan nǵ libinǵan. Lumapit ang

tatlóng aninong nanġauna.

—¿Silá po bagá?

—¿Cayó po ba?

—¡Tayo'y maghiwahiwalay, sa pagca't sinúsundan acó nilá! Tátanggapin ninyó bucas ang mġa sandata at pagcágabi gágawin. Ang hiyáw ay: «¡Mabuhay si don Crisóstomo!» ¡Lacad na cayó!

Nawalá ang tatlóng anino sa licuran nġ mġa pader. Nagtagò ang bagong dating sa pag-itan nġ pintô at naghintáy na hindi umiimic.

—¡Tingnan natin cung sino ang sumúsunod sa akin!—ang ibinulóng.

Dumating ang panġalawáng anino na nag-iinġat nġ mainam at humintóng parang nagtitiġintinġin sa paliguid niyá.

—¡Nahuli acó nġ pagdating!—ang marahang sinabi; nġuni't baca caya manġagbalic.

At sa pagcá't nagpasimulá nġ pag ambóng nagbabalang tumagál, inisíp niyang sumilong sa ilalim nġ pintúan.

At alinsunod sa dapat mangyari'y nabuglàn niyá ang isáng anino.

—¡Ah! ¿sino pô cayó?—ang itinanóng nġ bagong dating na ang tinig ay sa matapang na lalaki.

—At ¿sino pô ba naman cayó?—ang isinagót nġ isá nġ boong capanatagan.

Sandalíng hindi nanġagsiimic; pinagpipilitan nġ isá't isáng makilala ang canyáng caharáp sa pamamag-itan nġ anyô nġ tinig at sa pagmumukháng naaninagnagan.

—¿Anô po ba ang hinihintay ninyó rito?—ang tanóng nġ may tinig na pagca lalaki.

—Na tumugtóg ang á las ocho upang aking macuha ang baraja nġ mġa patay, ibig cong manalo nġayong gabí nġ salapi,—ang sagót nġ isá na ang tinig ay caraniwan; at cayó namán, ¿anó't cayó po'y naparito?

—Sa ... gayóng ding dahil.

—¡Abá! ikinatutuwa co; sa ganyá'y hindi acó mag-iisá. May dalá acóng baraja; pagcarinġig co nġ unang tugtóg ay maglálagay acó sa canilá nġ *aldur*; sa icalawáng tugtóg ay maglálagay namán acó nġ *gallo*; ang mġa barajang gumagaláw ay iyán ang mġa baraja nġ mġa patáy, na kinacailanġang agawin sa pamamag-itan nġ pananagá. ¿May dalá rin po ba cayóng baraja?

Páhiná 424

—¡Wala!

—¿At paano?

—Magaang; cung paano ang paglalagáy ninyó sa canilá nġ bangcâ; hinihintay cong silá namán ang maglálagay nġ bangcâ sa akin.

—¿At cung hindi maglagáy nġ bangcâ ang mġa patáy?

—¿Anó ang gagawin? Hindi pa ipinag-uutos na sapilitang magsúsugal ang mġa patáy...

Sandalíng hindi silá nag-imican.

—¿Cayó po ba'y naparitong may sandata? ¿Paano ang inyóng gágawing pakikiaway sa mġa patáy?

—Sa pamamag-itan nġ aking mġa suntóc,—ang isinagót nġ pinacamalaki sa canilá.

—¡Ah, diablo, nġayón co naalaala! hindi tumátayâ ang mġa patáy pagca may higuít sa isá ang bilang nġ mġa buháy, at tayo'y dalawá.

—¿Siyá nġa po ba? nġuni't áayaw acóng umalís.

—Acó ma'y gayón din, nanġanġailanġan acó nġ salapi,—ang isinagót nġ pinacamaliit; nġuni't gawín natin ang isáng bagay: magsugal tayong dalawá, at ang matalo'y siyáng umalís.

—Halá ...—ang isinagót nġ isá na may cauntíng samâ ang loob.

Pumasoc silá't humanap sa gayóng nag-aagaw nġ dilim at liwanag nġ isáng lugar na lalong nauucol; hindi nalao't nacásumpung silá nġ isáng baunang bató at doon silá naupô. Kinuha nġ pinacapandác sa canyáng salacót ang baraja, at nagpaninġas namán ang isá nġ fósforo.

Sa ilaw ay nagtinġinan ang isá't isa, datapuwa't ayon sa pag-aanyô nġ canícaniláng mukha'y hindi nanġagcacakilalanan. Nġuni't gayón man, sa pinacamataás at tinig macalalaki ay makikilala natin si Elías, at sa pinacamaliit ay si Lucas, dahil sa pílat niyá sa pisinġí.

—¡Alsahín po ninyó!—ang winica nitó, na hindi nálilinġat nġ pagmamasíd sa caharáp.

Itinabí ang iláng butóng nakita sa ibabaw nġ libinġang bató't saca nag-*andar* nġ isáng alás at isáng cabayo. Pinagsunodsunód ni Elías ang pagpapaninġas nġ fósforo.

Páhiná 425

—¡Sa cabayo!—anyá,—at nġ magcatanda'y nilagyan nġ isáng bunġô nġ tadyáng.

—¡Juego!—aní Lucas,—at sa icaapat ó icalimang *carta* ay lumabás ang isáng alás.

—Natalo cayó,—ang idinugtóng;—nǵayó'y pabayaan po ninyóng acó'y mag-isáng humanap nǵ pagcabúhay.

Umalís si Elías na hindi nagsabi nǵ catagâ man lamang, at nawala sa guitna nǵ cadilimán.

Nang macaraan ang ilang minuto'y tumugtóg ang á las ocho sa relós nǵ simbahan, at ipinahayag nǵ campana ang oras nǵ mǵa caluluwa; nǵuni't hindi inanyayahan ni Lucas makipagsugál sa canyá ang sino man, hindi tinawagan ang mǵa patáy, na gaya nǵ iniaatas nǵ pamahiin; ang guinawá'y nagpugay at bumulóng nǵ ilang panalanǵin, nagcruz nǵ boong cataitimang tulad sa marahil guinágawa rin sa sandaling iyón nǵ puno nǵ Cofradía nǵ Santísimo Rosario.

Nagpatuloy ang pag-ambón sa boong magdamág. Pagca á las nueve nǵ gabi'y madilím na ang mǵa daan at wala nǵ taong lumalacad; ang mǵa farol nǵ lanǵis na dapat ibitin nǵ bawa't namamayan sa tapat nǵ canilang bahay, bahagya nǵ nacaliliwanag sa pabilóg na isáng metro ang luwang: tila mandin inilagáy ang mǵa ilaw na iyó't upang makita ang carilimán.

Naglálacad nǵ paroo't parito sa magcabicabilang dulo nǵ daang malapit sa simbahan ang dalawáng guardia civil.

—¡Maguináw!—ang sabi nǵ isá sa wicang tagalog na may puntóng bisayà; hindi tayo macahuli nǵ isá man lamang sacristan, waláng gágawa nǵ casiraan nǵ culunǵán nǵ manóc nǵ alferez ... Nanǵadalà dahil sa pagcápatay doon sa isá; nacayáyamot sa akin itó.

—At sa akin,—ang isinagót nǵ isá;—sino ma'y waláng nagnanacaw; datapuwa't salamat sa Dios at ang sabiha'y na sa bayan daw si Elías. Ang sabi nǵ alferez ay ang macahuli raw sa canyá'y máligtas sa palò sa loob nǵ tatlong buwán.

—¡Aa! Nasasaulo mo ba ang canyáng mǵa *señas*?—ang tanóng nǵ bisaya.

—¡Mangyari bagá! ang taás ay matangcád ayon sa alferez, catatagán ayon sa cay padre Dámaso; maiitim ang mǵa matá, catatagán ang ilóng, catatagán ang bibíg, waláng balbás, maitim ang buhóc....

Páhiná 426

—¡Aa! ¿at ang mǵa tanǵing *señas*?

—Maitim ang barò, maitim ang salawal, mánǵanǵahoy....

—¡Aa! hindi macatatacas, tila nakikinikinita co na siyá.

—Hindi co siyá pagcacamal-an sa ibá, cahi't macatulad niyá.

At ipinagpatuloy nǵ dalawáng sundalo ang caniláng pag-*ronda*.

Mulíng natatanawan na namán natin sa liwanag nǵ mǵa farol ang dalawáng aninong nagcacasunod na lumalacad nǵ boong pag-iinǵat. Isáng mabalasic na *¿quién vive?* ang siyáng nagpahintò sa dalawá, at sumagót ang nauna nǵ *¡España!* na nanǵanǵatal ang tinig.

Kinaladcád siyá nǵ mǵa sundalo at siyá'y dinalá sa farol upáng siyá'y kilalanin. Siyá'y si Lucas, nǵuni't nanǵag-aalinlanǵan ang mǵa sundalo at nanǵagtatanunǵan sa tinǵinan.

—¡Hindi sinasabi nǵ alferez na may pilat!—anáng bisayà sa sabing marahan.—¿Saán ca paroroon?

—Magdádala acó nǵ pamisa upang gawín bucas.

—¿Hindi mo ba nakikita si Elías?

—¡Hindi co po siyá nakikilala, guinoó!—ang sagót ni Lucas.

—¡Hindi co itinátanóng sa iyo cung siyá'y nakikilala mo, ¡tanǵa! cami ma'y hindi namin siyá nakikilala; itinátanóng co sa iyó cung siyá'y nakita mo!

—Hindi pô, guinoo.

—Pakinggán mong magalíng, sasabihin co sa iyó ang canyáng mǵa *señas*. Ang taás ay cung minsa'y matangcád, cung minsa'y catatagán; ang buhóc at ang mǵa matá'y maiitim; at ang lahát nǵ mǵa ibá pa'y pawang mǵa catatagán,—anáng bisayà.—¿Nakikilala mo na siyá nǵayón?

—¡Hindi po, guinoó!—ang isinagót ni Lucas na natútulig.

—¡Cung gayó'y *¡sulong!* hayop, burro!—At ipinagtulacan siyá nilá.

—¿Nalalaman mo ba cung bakin ang acala nǵ alferez ay matangcád si Elías at ang acalá naman nǵ cura'y catatagán lamang ang taás?—ang itinanóng na nag iisip-isip nǵ tagalog sa bisayà.

—Hindi.

—Sa pagcá't nacabaón sa pusáw ang alférez nǵ siyá'y mámatyagan, at ang cura namá'y nacatayò.

Páhiná 427

—¡Siyá nǵâ!—ang bigláng sinabi nǵ bisaya; mainam ang pag-iisip mo ... ¿bakit ca nagguardia

civil?

—Hindi capagcaraca'y guardia civil acó; acó'y dating contrabandista,—ang isinagót n̄ tagalog na nagpapahan̄a.

N̄guni't silá'y linibáng n̄ isá pang anino: sinigawán nilá itó n̄ ¿quién vive? at bago dinalá nilá sa ilaw. N̄gayó'y si Elías na n̄â ang siyáng sa canilá'y humaharap.

—¿Saán ca paroroon?

—Akin pong hinahabol, guinoó, ang isáng taong humampás at nagbalà sa aking capatíd na lalaki; ang taong iyó'y may pílat sa mukhá't nagn̄gan̄alang Elías ...

—¿Há?—ang bigláng sinabi n̄ dalawá at nan̄gagtinginang nagsisipanghilacbót.

At pagdaca'y nan̄gagtacbuhang ang tun̄go'y sa simbahang sasandali pa lamang na pinaroonan ni Lucas.

Páhiná 428

LIII.

IL BUON DI SI CONOSCE DA MATTINA.

Maagang cumalat sa bayan ang balitang may nakitang m̄ga ilaw sa libin̄gan n̄ gabing nacaraán.

May sinasabi ang punò n̄ V.O.T. (Venerable Orden Tercera) na m̄ga candilang may ilaw at cung paano ang anyô at cung gaano ang caniláng m̄ga lakí, datapuwa't ang hindi matucoy ay ang bilang, n̄guni't may nabilang siyáng hanggáng dalawampô. Hindi dapat atimín ni hermana Sipa, na caanib sa Cofradía n̄ Santísimo Rosario, na ang macapagyabáng lamang na nacakita n̄ biyayà n̄ Dios na itó'y ang isáng na sa hermandad (capatiran) na caaway; sinabi namán ni hermana Sipa, cahi't hindi malapit doon ang canyáng tinátahanan, na siyá'y nacáringig n̄ m̄ga daíng at hibíc, at hanggáng sa tila mandín canyáng nakikilala ang tinig n̄ tan̄ging m̄ga tao, na n̄ unang panahó'y canyáng naca ..., datapuwa't alang-alang sa pag-ibig sa capuwa taong atas sa binyaga'y hindi lamang canyáng pinatatawad, cung di namán canyáng ipinananalan̄gin at inililihim ang caniláng m̄ga pan̄galan, at dahil dito'y pagdaca'y pinapagtitibay na siyá'y santa. Hindi totoong matalas ang tain̄ga, ang catotohanan, ni hermana Rufa, n̄guni't hindi dapat tiisin niyáng narin̄gig ang bagay na iyón ni hermana Sipa't siyá'y hindi, at dahil dito'y nanaguinip siyá at sa canyá'y humarap ang maraming m̄ga caluluwa, hindi lamang n̄ m̄ga taong patáy na, cung di namán n̄ m̄ga buhay; hin̄hin̄gi n̄ m̄ga caluluwang silá'y bahaguinan n̄ m̄ga indulgenciang canyáng maliwanag na itinátala't pinacaiin̄gatan. Masasabi niyá ang m̄ga pan̄galan sa m̄ga familiang nan̄gan̄gailan̄gan, at wala siyáng hin̄hin̄gi cung di isáng muntíng limós upáng isaclolo sa Papa, sa m̄ga pan̄gan̄gailan̄gan nitó.

Isáng batang ang hanap-buhay ay mag-alaga n̄ m̄ga hayop, na nan̄gahás magpatibay na wala siyáng nakita liban na lamang sa isáng ilaw at dalawáng táong nan̄gacasalacot, nahirapang lubha upang macaligtás sa m̄ga hampás at m̄ga lait. Nawaláng cabuluháng siyá'y manumpâ, na canyáng casama ang canyáng m̄ga calabaw at silá ang macapagsasabi;

—¿Durunong ca pa sa m̄ga celador at sa m̄ga hermana, *paracmason*, hereje?—ang siyáng caniláng sinasabi sa canyá't siya'y iniirapan nilá.

Nanhíc ang cura sa púlpito at inulit ang sermón tungcól sa Purgatorio, at muli na namáng lumabas ang m̄ga pipisohin sa canicaniláng kinatataguan.

Páhiná 429

N̄guni't pabayaan natin muna ang m̄ga caluluwang nan̄gaghihirap, at pakinggán natin ang salitaan ni don Pilipo at n̄ matandáng Tasio, na may sakit at nag-íisa sa canyáng maliit na bahay. Malaon nang hindi bumaban̄gon sa canyáng kinahihigaan ang filósofo ó ulól, at nararatay dahil sa isáng panghihinang madal̄ ang paglubhá.

—Ayawán, sa catotohanan, cung marapat co cayóng handugan n̄ masayáng batì dahil sa pagcátanggáp sa inyó n̄ inyóng pagbibitiw n̄ catungculan; n̄ una, n̄ hindi pakinggán n̄ boong cawalánghiyaan ang palagáy n̄ marami sa m̄ga nan̄gagpupulong, sumasacatuwiran cayóng hin̄gin ninyó ang pahintulot na macapagbitíw cayó n̄ inyóng catungculan; n̄guni't n̄gayóng cayó'y nakikitalád sa guardia civil ay hindi magalíng. Sa panahón n̄ pagbabaca'y dapat cayóng manatili sa inyóng kinalalagyan.

—Tunay n̄ga, datapuwa't hindi, pagca naglililo ang general,—ang sagót ni don Filipino;—talastas na po ninyóng kinabucasa'y inalpasan n̄ gobernadorcillo ang m̄ga sundalong aking nahuli, at nagpacatangguítangguíng gumawa n̄ cahi't anó pa man. Wala acóng magawa cung

walang pahintulot ang aking punò.

—Wala n̄ga, cung cayó'y nag-ísa, datapuwa't malakí ang magágawa ninyó cung catulong ninyó ang m̄ga ibá. Dapat sanang sinamantala ninyó ang ganitóng pangyayari upang cayó'y macapagbigáy ulirán sa ibáng m̄ga bayan. Sa ibabaw n̄g catawátawáng capangyarihan n̄g gobernadorcillo'y naroon ang catuwiran n̄g bayan; iyán sana ang pasimula n̄g isáng magalíng na pagtuturò ay inyóng sinayang na di guinamit.

—¿At anó bagá caya ang aking magágawa sa kinacatawán n̄g m̄ga malíng pananalig? Tingnan po ninyó't nariyan si guinoóng Ibarra, na napilitang makisang-ayon sa m̄ga pananampalataya n̄g caramihan, ¿inaacalà ba ninyóng siyá'y naniniwalà sa «excomunió»?

—Ibá ang inyóng calagayan cay sa canyá; ibig ni guinoóng Ibarrang magtaním, at upang magtaním ay kinacailan̄gang yumucód at tumalima sa cahilin̄gan n̄g catawán; ang catungculan po ninyó'y magpagpág, at upang magpagpág ay nan̄gan̄gailan̄gan n̄g lacás at nin̄gas n̄g loob. Bucod sa rito'y hindi dapat gawín ang pakikitalád laban sa gobernadorcillo; ang marapat sabihí'y: laban sa lumalabis sa paggamit n̄g lacás, laban sa sumisira n̄g catahimican n̄g bayan, laban sa nagcuculang sa canyáng catungculan; at sa ganitó'y hindi n̄ga cayó mag-iisá, palibhasa'y ang bayan n̄gayó'y hindi na gaya n̄g nacaraáng dalawampóng taón.

—¿Sa acala po caya ninyó?—ang tanóng ni don Filipino.

—¿At hindi po ninyó nararamdaman?—ang isinagót n̄g matandang ga humilig na sa kináhihigan;—¡ah! palibhasa'y hindi pô ninyó nakita ang panahóng nagdaan, hindi ninyó mapagcucurocurò ang bun̄ga n̄g pagparito n̄g m̄ga tagá Europa, n̄g m̄ga bagong aclát at n̄g pagpasá Europa n̄g m̄ga kinabataan. Pag-isip-isipin ninyó't pagsumagsumaguin: tunay n̄ga't nananatili pa ang Real at Pontificia Universidad n̄g Santo Tomás, sampô n̄g canyáng carunungdungang claustro, at pinapagsasanay pa ang iláng m̄ga nag-aaral sa pagtatatág n̄g m̄ga «distingo» (pagkilala n̄g caibhán) at bigyán n̄g panghulíng ningning ang m̄ga catalasan n̄g pagmamatuwiran tungcól sa iglesia, n̄guni't ¿saán pô ninyó makikita n̄gayón yaóng m̄ga kinabataang mawilihíng sásalicsic n̄g metafísica, panís n̄g m̄ga dunong, na sa capapahirap sa pag-iisip ay namamatay sa marayang m̄ga pagbabalacbalac sa isáng suloc n̄g m̄ga lalawigan, na hindi matapustapos unawain ang m̄ga saguisag n̄g «ente», hindi macuhang masunduan ang liwanag n̄g «esencia» (tinging) at n̄g «existencia» (búhay) cataastaasang palaisipang nagpapalimot sa atin n̄g lalong kinacailan̄gang maalaman: n̄g nauucol sa ating cabuhayan at sariling calagayan? ¡Tingnán po ninyó ang cabataan n̄gayón! Sa puspós na casiglahan n̄g caniláng loob sa pagcákita sa lalong malayong tan-awin, silá'y nan̄gag-aaral n̄g Historia, Matemáticas, Geografía, Literatura, m̄ga dunong sa Física, m̄ga wicà n̄g ibá't ibáng lahi, m̄ga bagay na lahát na nang panahón nati'y ating dinirin̄gig n̄g malakíng pan̄gin̄gilabot na parang m̄ga heregía; ang lalong mahiliguín sa calayaan n̄g isip n̄g panahón co'y pinapagtibay na mababang-mababa ang m̄ga dunong na iyán sa m̄ga minana cay Aristóteles at sa m̄ga pátaclaran n̄g «silogismo». Sa cawacasa'y napag-unawa n̄g taong siyá'y tao; pínabayaan ang pagsisiyasat sa calagayan n̄g canyáng Dios, ang pakikialam sa hindi matangnán, sa hindi nakita, at ang paglalagdá n̄g alituntunin sa m̄ga panaguinip n̄g canyáng panimdim; napagkilala n̄g taong ang canyáng minana'y ang malawac na daigdíg, na macacaya niyáng pagharian; na sa canyáng pagcapagál sa isáng gáwaing waláng cabuluhá't palalò, tumun̄gó't pinagmasídmásid ang lahát nang sa canyá'y nacaliliguid. Pagmasdán pô ninyó n̄gayón cung paano ang pagsilang n̄g ating m̄ga poeta; binúbucsan sa ating unti unti n̄g m̄ga Musa n̄g Naturaleza ang caniláng iniin̄gatang m̄ga cayamanan at nagpápasimulá n̄g pagn̄giti sa atin upáng tayo'y bigyáng siglá sa pagpapatulò n̄g pawis. Naghandóg na n̄g m̄ga unang bun̄ga ang m̄ga dunong na nagbúhat sa m̄ga pinagdanasan; culang na lamang n̄gayón ang lubós na pacabutihin n̄g panahón. Naaalínsunod ang m̄ga bagong abogado n̄gayón sa m̄ga bagong balangcás n̄g Filosofía n̄g Càtuwirán; nagpápasimulá na ang ilán sa canilá n̄g pagn̄ngning sa guitna n̄g carilimáng nacaliliguid sa luclucan n̄g m̄ga tagapa-unawa n̄g cagalin̄gan, at nahihíwatigan na ang pagbabago n̄g lacad n̄g panahón. Pakinggán po ninyó cung paanong manalitá n̄gayón ang m̄ga cabataan, dalawing po ninyó ang m̄ga páaralang pinagtuturuan n̄g m̄ga dunong, at ibá n̄g m̄ga pan̄galan ang umaalinḡaw n̄gaw sa m̄ga pader n̄g m̄ga claustro, diyán sa loob n̄g m̄ga pader na iyá'y wala tayong m̄ririn̄gig liban na lamang sa m̄ga n̄galan ni Santo Tomás, Suarez, Amat, Sánchez at m̄ga ibá pa, na pawang pinacasásamba n̄g panahóng co. Waláng cabuluháng magsisigáw buhat sa m̄ga púlpito ang m̄ga fraile laban sa tinatawag niláng pagsamá n̄g m̄ga ugali, tulad sa pagsigáw n̄g m̄ga magtitindá n̄g isdà, laban sa cacuriputan n̄g m̄ga mamimili, na hindi nilá napagkikilalang ang calacal nilá'y bilasà na't waláng cabuluhán! Waláng cabuluháng ilaganap n̄g m̄ga convento ang caniláng mahahabang galamáy at m̄ga ugat sa han̄gád na inisín sa m̄ga bayan ang bagong agos; pumapanaw na ang m̄ga diosdiosan; mangyayaring mapapamayát n̄g m̄ga ugat n̄g cahoy ang m̄ga halamang doo'y itinatanim, datapuwa't hindi mangyayaring macaamis n̄g buhay sa ibáng nan̄gabubuhay, na gaya na n̄ga n̄g m̄ga ibong napaiilangláng sa calan̄gítán.

Masimbuyó ang pananalitá n̄g filósofo; nagníningning ang canyáng m̄ga matá.

—Datapuwa't maliit ang bagong sibol; cung man̄gagcáisa ang lahát, ang pagsúlong na totoong napacamahal ang ating pagbili'y mangyayaring caniláng mainís,—ang itinutol ni don Filipino na áyayaw maniwala.

—Inisin siya, ¿nino? ¿n̄g tao bagá, iyáng pandác bang masasactín ang macaínis sa Pagsulong, sa macapangyarihang anác n̄g panahón at n̄g casipagan? ¿Cailán bagá nagawá niyá ang gayón? Lalò n̄g itinulac siyá sa paglaganap n̄g m̄ga nan̄gagpupumilit na siyá'y piguúlin sa pamamag-itan n̄g m̄ga pinasasampalatayan, n̄g bibitáyán at n̄g pinagsusunugang sigá. *E por si muove*, (at gayón ma'y gumágalaw), ang sinasabi ni Galileo n̄g pinipilit siyá n̄g m̄ga dominicong canyáng sabihing

ang lupa'y hindi gumagalaw; ang gayóng salítá'y iniuucol sa pagsulong n̄ dunong n̄ tao. Mapipilit ang iláng m̄ga calooban, mapápatay ang iláng m̄ga tao, n̄guni't itó'y waláng cabuluhán: magpapatuloy n̄ paglacad sa canyáng landás ang Pagsulong, at sa dugô n̄ m̄ga mabulag'tá'y bubucal ang m̄ga bago't malalacás na m̄ga suwi. Pagmasdán po ninyó ang m̄ga pamahayagan man, cahi't ibiguing magpacátiratira sa cahulihulihan, gayón ma'y humáhachang n̄ isá sa pagsulong n̄ laban sa canyáng calooban; hindi macatacas sa pagtupad sa ganitóng atas ang m̄ga dominico man, caya't caniláng tinutularan ang m̄ga jesuita, na cánilang m̄ga caaway na cailán ma'y hindi macacasundô: gumágawâ silá n̄ m̄ga casayahan sa caniláng m̄ga claustro, nan̄gagtátayô n̄ m̄ga maliliit na m̄ga teatro, nag-áanyô-anyô n̄ m̄ga tulá, sa pagcá't palibhasa'y hindi silá culang sa catalinuhan, bagá man ang boong isip nilá'y nan̄gabubuhay pa silá sa icalabinglimáng siglo, napagkikilala niláng sumasacatuwiran ang m̄ga jesuita, at silá'y makikialam pa sa daratníng panahón n̄ m̄ga batang bayang caniláng tinuruan.

—Ayon, sa sabi ninyó'y ¿caalacbáy ang m̄ga jesuita sa paglacad n̄ Pagsulong?—ang tanóng na nagtátaca ni don Filipino;—cung gayo'y ¿bakit silá'y minamasamá n̄ m̄ga tagá Europa?

—Cayó po'y sasagutín co n̄ catulad n̄ m̄ga nag-aaral n̄ tungcól sa Iglesia n̄ una,—ang isinagót n̄ filósofo, na mulíng nahigâ at pinapanag-uli ang canyáng pagmumukháng palabiro;—sa tatlong paraán mangyayaring macaacbay sa Pagsulong: sa dacong unahán, sa dacong taguiliran at sa dacong hulihán; ang m̄ga nan̄gun̄guna'y siyáng namamatnugot sa canyá; ang nan̄gasa taguilira'y cusang napadadala na lamang, at ang nan̄gahuhuli'y pawang kinácaladcad, at sa m̄ga kinácaladcad na itó nasasama ang m̄ga jesuita. Ang ibig sana nilá'y silá ang macapamatnubay sa Pagsulong, n̄guni't sa pagcá't nakikita niláng itó'y malacás at ibá ang m̄ga hilig, silá'y nakikisang-ayon, at lalong minamagalíng niláng silá'y makisunod cay sa silá'y tahaki't yapacan, ó mâtira caya sa guitna n̄ marilím na daán. N̄gayón po'y tingnán ninyó, tayo rito sa Filipinas ay may m̄ga tatlong siglo, ang cauntian, ang ating pagcáhuli sa *carro* n̄ Pagsulong: bahagya pa lamang nagpápasimula tayo n̄ pag-alis sa «Edad Media» (476 hanggáng 1453); caya n̄ga ang m̄ga jesuita na nasa Europa'y larawan n̄ pag-urong, cung pagmasdan dito'y larawan n̄ Pagsulong; cautan̄gan n̄ Filipinas sa canilá ang bagong umúusbóng na pagdunong, ang m̄ga dunong na catutubò n̄ daigdíg (Ciencias Naturales), na siyáng cáluluwa n̄ siglo XIX, na gaya namang cautan̄gan sa m̄ga dominico ang Escolasticismo (filosofía n̄ Edad Media), na namatáy na cahi't anóng pagpipilit na gawín ni León XIII: waláng Papang macabuhay na mag-ulí sa binitay na n̄ catutubong bait ... Datapuwa't ¿saán náparoon ang ating salitaan?—ang itinanóng na nagbago n̄ anyô n̄ pananalita;—¡ah! ang pinag-uusapan nati'y ang casalucuyang calagayan n̄ Filipinas ... Siyá n̄ga, n̄gayó'y pumapasoc tayo sa panahón n̄ pakikitunggali, malí acó, cayó; nauucol na sa gabí camíng nan̄gaunang ipinan̄ganác, cami'y paalis na. Ang nagtutunggali ay ang nacaraang panahóng cumacapit at yumayacap na nagtútun̄gayaw sa uugaugâ n̄ malaking bahay na bató n̄ m̄ga macapangyarihan, at saca ang panahóng sasapit, na náriringig na buhat sa malayò ang canyáng awit n̄ pagwawagui, sa m̄ga sinag n̄ isáng namamanaag n̄ liwaywáy, tagláy ang Bagong Magandáng Balita na galing sa m̄ga ibáng lupaín ... ¿Sinolino caya ang man̄gatitimbuang at mababaon sa pagcaguhò n̄ náguiguibang bahay?

Páhiná 433

Tumiguil n̄ pananalitâ ang matandáng lalaki, at n̄ makita niyang siyá'y tinititigan ni don Filipong nagninilaynilay, ngumití at mulíng nagsalitâ:

—Halos nahuhulaan co ang iniisip po ninyó.

—¿Siyá n̄ga pô ba?

—Iniisip po ninyóng magang na totoóng mangyaring acó'y nagcacamali,—ang sinabing n̄gumin̄giti n̄ malungcót;—n̄gayó'y may lagnát acó at hindi namán acó maipalalagay na hindi namamali cailán man: *homo sum et nihil humani a me alienum puto*, ani Terencio; n̄guni't cung manacánaca'y itinutulot ang managuinip, ¿bakit bagá't hindi mananaguinip acó sa m̄ga hulíng sandalí n̄ buhay? At bucód sa roo'y ¿pawang panaguinip lamang ang aking naguíng buhay! Sumasacatuwiran pô cayó; ¿panaguinip! waláng iniisip ang ating m̄ga kinabataan cung di ang m̄ga sintahan at layaw n̄ catawan: lalong malaki ang panahóng caniláng ginugugol at ipinagcacapagod sa pagdayà at paglulugsô n̄ isáng capurihán n̄ isáng dalaga, cay sa pag-iisip-isip n̄ icagagaling n̄ canyáng lupang tinubuan; pinababayaan n̄ m̄ga babae rito sa atin ang caniláng sariling m̄ga familia, dahil sa pag aalaga n̄ bahay at familia n̄ Dios; masisipag lamang ang m̄ga lalaki rito sa atin sa nauucol sa m̄ga vicio at silá'y m̄ga bayani lamang sa paggawâ n̄ m̄ga cahiyahiyâ; námumulat ang camusmusan sa m̄ga cadilimán at sa m̄ga calumalumaang pinagcaratihang aayaw baguhin; pinalálampas n̄ m̄ga cabataan ang lalong pinacamagalíng na panahón n̄ caniláng buhay na waláng anó mang mithiin, at ang m̄ga may gulang na'y waláng guinágawang sucat mamun̄ga n̄ cagalingan, waláng capacanan silá cung di magpasamá sa m̄ga kinabataan sa pamamag-itan n̄ caniláng masasamáng halimbawang ipinakikita ... Ikinagagalac cong acó'y mamatáy na ... *claudite jam rivos, pueri*.

Páhiná 434

—¿Ibig pô ba ninyó ang anó mang gamót?—ang itinanóng ni don Filipino, upáng magbago n̄ salitaang nacapagbigáy dilim sa mukhá n̄ may sakít.

—Hindí nagcacailan̄gan n̄ m̄ga gamót ang m̄ga mamamatay; cayóng m̄ga mâtitira ang nan̄gagcacailan̄gan. Sabihin pô ninyó cay don Crisóstomo na acó'y dalawin niyá bucas, may sasabihin acó sa canyáng totoong mahahalagá. Sa loob n̄ iláng araw ay yayao na acó. ¡Sumásacadilimán ang Filipinas!

Pagcatapos n̄ iláng sandali pang pag-uusapa'y iniwan ni don Filipong namámanglaw at nag-iisip ang bahay n̄ may sakít.

LIV.

QUIDQUID LATET, ADPAREBIT,
NIL INULTUM REMANEBIT.

Ipinagbibigay álam nḡ campana ang oras nḡ pagdarasal sa hapon; tumitiguil ang lahát pagcáringig nḡ taguinting nḡ pagtawag nḡ religión, iniwan ang caniláng guinágawa't nanḡagpupugay: inihíhintó nḡ magsasacang nanggagaling sa bukid ang canyáng pag-awit, pinatitiguil ang mahinahong lacad nḡ calabáw na canyáng sinásakyan, at nagdarasal; nagcucruz ang mḡa babae sa guitná nḡ daan at pinagágalaw na magalíng ang caniláng mḡa labì't nḡ sino ma'y huwag mag-alinlanḡang sa caniláng silá'y mapamintakasi; inihíhintô nḡ lalaki ang pag-ámac sa canyáng manóc at dinárasal ang *Angelus* upáng sang-ayunan siyá nḡ capalaran; nanḡagdárasal nḡ malacás sa mḡa bahay ... nalúlugnaw, nawáwalâ ang lahát nḡ inḡay na hindi ang sa *Abá Guinoong Maria*.

Gayón ma'y nagtutumulin sa paglacad sa daan ang curang nacasombrero, na anó pa't pinapagcacasala ang maraming mḡa matatandáng babae, jat lalo nḡ nacapagcacasala! na ang tinutungo niyá'y ang bahay nḡ alférez. Inacala nḡ mḡa matatandáng babaeng panahón nang dapat niláng itíguil ang pagpapakibót nḡ caniláng mḡa labi upáng silá'y macahalic sa camáy nḡ cura; datapuwa't hindi silá pinansín ni pari Salví; hindi siyá nagtamóng lugód nḡayóng ilagáy ang canyáng mabut-óng camáy sa ibabaw nḡ ilóng nḡ babaeng cristiana, upáng buhat diyá'y padaus-using maimis (ayon sa nahiwatigan ni doña Consolación) sa dibdíb nḡ magandáng batang dalaga, na yumúyucod sa paghinḡi nḡ bendición.

¡Marahil totoong mahalagáng bagay nḡâ ang nacaliligalig sa canyáng panimdíng upáng malimutan nḡ ganyán ang canyáng sariling cagalinḡan at ang cagalinḡan nḡ Iglesia!

Totoong dalidali nḡang siyá'y nanhíc sa hagdanan at tumawag nḡ boong pagdudumalí sa pintô nḡ bahay nḡ alférez, na humaráp na nacacunót ang mḡa kilay, na sinusundan nḡ canyáng cabiac (nḡ canyang asawa), na nḡumínḡiting parang tagá inferno.

—¡Ah, padre cura! makikipagkita sana acó sa inyó nḡayón, ang cambíng na lalaki po ninyó'y....

—May sadyà acóng totoong mahalagá....

—Hindí co maitutulot na palagui nḡ iwasac niyá ang bacod ... ¡papuputucan co siyá cung magbalic!

—¡Iyá'y sacali't buháy pa cayó hanggáng bucas!—anáng cura na humihinḡal at patunḡo sa salas.

—¿Anó? ¿inaacala po ba ninyóng mapapatay acó niyáng taotaohang pipitong buwan pa lamang nḡ ipanḡanac? ¡Lúlusayin co siyá sa isáng sicad lamang!

Umudlót si pari Salvi at hindi kinucusa'y itinunḡó ang paninḡín sa paá nḡ alférez.

—¿At sino po ba ang inyóng sinasabi?—ang itinanóng na nanḡánḡatal

—¿Sino ang sasabihin co cung di iyáng nápacahalíng, na hinamon acóng camí raw ay magpatayan sa pamamag-itan nḡ revolver, na ang layo'y sandaang hacbáng?

—¡Ah!—humínḡa ang cura, at saca idinugtóng:—Naparito acó't may sasabihin sa inyóng isáng bagay na totoóng madalian.

—¡Huwág na pó cayóng magsabi sa akin nḡ ganyáng mḡa bagay! ¡Marahil iyá'y catulad nḡ sa dalawáng batà!

Cung di lamang naguín lanḡís ang pang-ilaw at hindi sana nápacarumí ang *globo*, nakita disín nḡ alférez ang pamumutlà nḡ cura.

—¡Ang ating pag-uusapan nḡayó'y ang mahalagáng bagay na nauucol sa buhay nḡ calahatan!—ang mulíng sinabi nḡ cura nḡ marahan.

—¡Mahalagáng bagay!—ang inulit nḡ alférez na namutlà; ¿magalíng po bang magpatamà ang binatang iyán?...

—Hindi siyá ang aking sinasabi.

—Cung gayó'y ¿sino?

Itinurò n̄ cura ang pintô, na sinarhán n̄ alférez alinsunod sa canyáng kinaugalian, sa pamamag-itan n̄ isáng sicad. Ipinalálagay n̄ alférez na waláng cabuluhán ang m̄ga camay, at wala n̄gang mawáwalâ sa canyáng anó man cung maalis ang canyang dalawang camáy. Isáng tunḡayaw at isáng atunḡal ang siyáng naguḡng casagutan buhat sa labás.

—¡Hayop! ¡biniyác mo ang aking noó!—ang isinigáw n̄ asawa niyá.

Páhiná 437

—¡Nḡayó'y iluwal na pô ninyó!—ang sinabi sa cura n̄ boong capanatagán n̄ loob.

Tinitigan n̄ cura ang alférez n̄ malaon; pagcatapos ay tumanóng niyáng tinig na pahumál at nacayayamot na caugalian n̄ nanḡagsesermon:

—¿Nakita pô ba ninyó cung paano ang aking pagparito, patacbó?

—¡Redios! ¡ang boong isip co'y nagbubululós pô cayó!

—Cung gayó'y tingnán ninyó,—ang sinabi n̄ cura na hindi pinansín ang cagaspanḡan n̄ asal n̄ alférez;—pagca nagcuculang acó n̄ ganyán sa aking catungculan, maniwala cayó't may mabibigát na m̄ga cadahilanan.

—¿At anó pa pô?—ang itinanóng n̄ causap na itinatadyac ang paá sa tinútungtunḡan.

—¡Huminahon cayó!

—Cung gayó'y ¿anó't cayó'y nagmámadali n̄ mainam sa pagparito?

Lumapit sa canyá ang cura't tumanong n̄ matalinghagà:

—¿Walà ... pô ... ba ... cayóng ... nababalitaang ... anó ... man?

Pinakibít n̄ alférez ang canyáng m̄ga balicat.

—¿Pinagtitibay pô ba ninyóng wala cayóng natátalastas na anóng anó man?

—¿Ibig pô ba ninyóng ipaunawa sa akin ang nauucol cay Elías na cagabí'y itinagò n̄ inyóng sacristan mayor?—ang itinanóng.

—Hindi, hindi co sinasabi n̄gayón ang m̄ga cathacathang iyan,—ang sagót n̄ curang nagpakita na n̄ pagcayamot;—ang ibig cong sabihin n̄gayó'y ang isáng malaking panḡanib.

—¡P ...! ¡cung gayó'y magsalitâ cayó n̄ maliwanag!

—¡Abá!—ang madalang na sinabi n̄ fraile na may anyóng pagpapawaláng halaga;—n̄gayó'y muli pa ninyóng makikita ang cahalagahan naming m̄ga fraile; catimbáng n̄ isáng regimiento ang catapustapusang uldóg; caya't ang cura'y ...

At ibinabâ ang tinig at sinabi n̄ matalinghagang pananalitâ:

—¡Nacatuclas acó n̄ isáng malaking acalang pangguguló!

Lumucsó ang alférez at tinititigan ang fraile sa malaking gulat.

—Isáng cakilakilabot at mabuting pagcacahandang munacalang tacsíl na pangguguló, na sasambulat n̄gayón ding gabí.

—¡N̄gayón ding gabi!—ang bigláng sinabi n̄ alférez, na dinaluhong ang cura; at tinacbo ang canyáng revolver at sable na nacasabit sa pader.

Páhiná 438

—¿Sino ang aking daracpin?, ¿sino ang aking daracpin?—ang sigáw.

—¡Huminahon po cayó, may panahón pa, salamat sa aking pagdadalidaling guinawa; hanggáng sa á las ocho....

—¡Babarilín co siláng lahát!

—¡Makiníg po cayó! Lumapit sa akin n̄gayóng hapon ang isáng babae, na hindi co dapat sabihin ang panḡalan (sa pagcá't isang lihim n̄ confesió) at ipinahayag sa aking lahát. Sasalacayin nilá't cucunin ang cuartel, pagca á las ocho, na hindi magpapamalay, lolooban ang convento, dáracpin nilá ang falúa at pápatayin tayong lahát na m̄ga castila.

Tulíg na tulíg ang alférez.

—Waláng sinabi sa akin ang babae cung di itó lamang,—ang idinugtóng n̄ cura.

—¿Walâ n̄ ibáng sinabi? ¡cung gayó'y daracpin co siyá!

—Hindi co mapababayaan: ang hucuman n̄ panḡunḡumpisal ay siyáng luclucan n̄ Dios na mahabaguin.

—¡Waláng Dios at waláng mahabaguing macapagliligtas! ¡huhulihin co ang babaeng iyán!

—Sinisirà po ninyó ang inyóng isip. Ang marapat pô ninyóng gawin ay humandá; lihim ninyóng papagsandatahin ang inyóng m̄ga sundalo, at ilagáy ninyó silá sa magalíng na mapagbabacayan; padalhan pô ninyó acó n̄ apat na guardia sa convento, at ipaunawâ ninyó ang mangyayari sa m̄ga taga falúa.

—¡Walâ rito ang falúa! Hihinḡî acó n̄ saclolo sa ibáng m̄ga *sección!*

—Huwág, sa pagca't cung gayó'y caniláng maiino, at hindi nila ipatutuloy ang caniláng bantâ. Ang lalong magalíng ay máhuli nating buháy silá at sacâ natin pasigawin, sa macatuwíd bagá'y cayó ang magpapasigaw sa canilá; hindi acó dapat makialám sa bagay na itó, sa pagca't acó'y sacerdote. ¡Dilidilihin ninyó! sa mangyayaring itó'y macatutuclas cayó ñg mġa *cruz* at mġa *estrella*; ang tanġing hiníhinġi co'y papagtibayin lamang na acó ang siyáng sa inyó'y nagsabi't ñg macapaghandâ.

—¡Papagtitibayin, padre, papagtitibayin, at hindi malayong sa inyó'y mapaputong ang isáng mitr!—ang sagót ñg alferez na nagágalac, at tinitingnan ang mġa mangás ñg canyáng suut na damít.

—Ipaasahan cong magpápadala cayó sa akin ñg apat na guardia na ibá ang pananamit, ¿eh?

Samantalang nangyayari ang mġa bagay na itó'y nagtátatacbo ang isáng tao sa daang patunġó sa bahay ni Crisóstomo at dalidaling pumapanhic sa hagdanan.

—¿Nariyan ba ang guinoo?—ang tanóng ñg tinig ni Elías sa alilà.

—Na sa canyáng gabinete at may guinagawâ.

Sa nais ni Ibarrang malibáng ang canyáng pagcainíp sa paghihintay ñg oras na macapagpapaliwanagan cay María Clara'y gumagawa sa canyáng laboratorio.

—¡Ah! cayó pô palá, ¿Elías?—ang bigláng sinabi;—cayó ang sumasaaking isip, nalimutan co cahapong itanóng sa inyó ang panġalan niyóng castiláng may bahay na kinatitirahan ñg inyóng nunóng lalaki.

—Hindi pô nauucol sa akin, guinoo....

—Pagmasdán po ninyó,—ang ipinagpatuloy ni Ibarra, na hindi nahihiwatigan ang pagcabalisa ñg binata, at inilapit sa ninġas ang isáng caputol na cawayan; nacatuclas acó ñg isáng dakilang bagay; hindi nasusunog ang cawayang itó.

—Hindi pô ang cawayan ang dapat nating linġunín ñgayón; ang dapat ninyóng gawín ñgayó'y iligpit ang inyóng mġa papel at cayó'y tumacas sa loob ñg isáng minuto.

Pinagmasdán ni Ibarra si Elías na nagtatacá, at ñg makita sa canyáng pagmumukhâ ang anyóng hindi nag aaglahí, canyáng nábitiwan ang bagay na hawac.

—Sunuguin pô ninyó ang lahat na macapapahamac sa inyó at sa loob ñg isang oras ay lumagáy cayó sa isáng lugar na lalong panatag.

—At ¿bakit?

—Inyó pong sunuguin ang lahat ñg papel na inyóng sinulat ó ang isinulat sa inyó; ang lalong waláng cahuluga'y caniláng masasapantahang masamá ...

—Ñġuni't ¿bakit?

—¿Bakit? sa pagca't bago cong natuclasan ang isáng munacalang pangguguló na cayó ang ipinalálagay na may cagagawán at ñg cayó'y ipahamac.

—¿Isáng munacalang pangguguló? at ¿sino ang may cagagawán?

—Hindi co nangyaring nasiyasat cung sino ang may cagagawán; bagong capakikipagsalitaan co lamang sa isá sa mġa culang palad na sa bagay na iyá'y pinagbayaran, na hindi co nangyaring naakit na huwag gumawa ñg gayón.

—At iyán, ¿hindi pô ba sinabi sa inyó cung sino ang sa canyá'y nagbayad?

—Sinabi pô, at pinapanġaco acóng aking pacainġatan ang lihim, sinabi sa aking cayó raw pô.

—¡Dios co!—ang biglang sinabi ni Ibarra, at siyá'y nagulomihanan.

—¡Guinoo, huwág pô cayóng mag-alinlanġan, huwag nating sayanġin ang panahón, pagca't marahil matuloy ñgayóng gabí rin ang munacalang pangguguló!

Tila mandin hindi siyá naririnġig ni Ibarrang nacadilat ñg mainam at naca capit sa ulo ang mġa camáy.

—Hindi mangyayaring mapahinto ang caniláng gagawin,—ang ipinagpatuloy ni Elías,—wala ñg magagawa ñg acó'y dumatíng, hindi co kilalá ang canilang mġa pinuno ... ¡lumigtás po cayó, guinoo, magpacabuhay cayó, sa icagagaling ñg inyóng bayan!

—¿Saán acó tatacas? ¡Hiníhintay aco ñgayóng gabi!—ang bigláng sinabi ni Ibarra na si María Clara ang iniisip.

—¡Sa alin mang bayan, sa Maynila, sa bahay ñg sino mang punong may capangyarihan, ñġuni't sa ibáng lugar, ñg hindi nilá masabing cayó ang namumunò sa pangguguló!

—¿At cung acó rin ang magcanulo ñg munacalang pangguguló?

—¡Cayó ang magcacanulo?—ang bigláng sinabi ni Elías, na siyá'y tinititigan at nilalayuan ñg pauróng; malalagay po cayóng tacsíl at duwag sa mġa matá ñg mġa mangguguló, at mahinà ang loob sa mġa matá ñg mġa ibá; wiwicaíng inumanġan ninyó silá ñg isáng silo at ñg cayó'y

magtamo n̄ carapatán, mawiwicang ...

—Datapuwa't ¿anó ang dapat cong gawín?

—Sinabi co na sa inyó: pugnawín ang lahát ninyóng m̄ga papel na nauucol sa inyóng buhay, at tumacas at maghintáy n̄ m̄ga mangyayari....

—¿At si María Clara?—ang sigáw n̄ binatà;—¡hindi, mamatáy na muna acó!

Pinilípit ni Elías ang sariling camáy at nagsabi:

—¡Cung gayó'y inyóng ilagan man lamang ang dagoc, maghandâ cayó sa pananagót cung cayó'y isumbóng na nilá!!!

Lumin̄gap sa paliguid niyá si Ibarra ang anyó'y natútulig.

—Cung gayó'y tulun̄gan pô ninyó aco; diyán sa m̄ga carpetang iyá'y may m̄ga surat acó n̄ aking familia; piliin ninyó ang sa aking amá na siyáng macapapahamac sa akin marahil. Basahin po ninyó ang m̄ga firma.

At ang binata'y tulíg, hibáng, ay binubucsá't sinasarhan ang m̄ga cajón, nagliligpit n̄ m̄ga papel, dalidaling binabasa ang m̄ga surat, pinupunit ang m̄ga ibá, ang m̄ga ibá namá'y itinatagò, dumárapot n̄ m̄ga aclát, binubucsan ang m̄ga dahon at ibá pa. Gayón din ang guinágawâ ni Elías, bagá man hindi totoóng natútulig, n̄guni't gayón din ang pagdadalidali; datapuwa't humintô, nangdilát, pinapagbiling-bilíng ang papel na hawac at tumanóng na nan̄gáñgatal ang tinig:

—¿Nakikilala pô ba n̄ inyóng familia si don Pedro Eibarramendia?

—¡Mangyari pa bagá!—ang isinagót ni Ibarra, na nagbúbucas n̄ isáng cajón at kinucuha roon ang isáng buntóng m̄ga papel; ¡siyá ang aking nunò sa tuhod!

—¿Inyó po bang nunò sa tuhod si don Pedro Eibarramendia?—ang mulíng itinanóng ni Elías, na namúmutla't siráng sirâ ang mukhâ.

—Opô,—ang isinagót ni Ibarra, na nalílibang; pinaiclí namin ang apellido sa pagcá't napacahabà.

—¿Siyá pô ba'y vascongado?—ang inulit ni Elías at lumapit sa canya.

—Vascongado, n̄guni't ¿ano po ang nangyayari sa inyó?—ang itinanóng na nangguíguilalas.

Itinicom ni Elías ang canyang m̄ga daliri, idiniin sa canyáng noó at tinitigan si Crisóstomo, na umudlót n̄ canyáng mabasa ang anyó n̄ mukhâ ni Elías.

—¡Nalalaman pô ba ninyó cung sino si don Pedro Eibarramendia?—ang itinanong na nangguiguitil.—¡Si don Pedro Eibarramendia'y yaóng imbíng nagparatang sa aking nunóng lalaki at may cagagawan n̄ lahát n̄ m̄ga sacunáng nangyari sa amin!

Tiningnán siyá ni Crisóstomong nanglúlumo, datapuwa't ipinagpag ni Elías ang canyáng bisig, at sinabi sa canyá n̄ isáng mapait na tinig na doo'y umaatun̄gal ang nagbabagang galit.

—¡Masdán ninyó acóng magaling, masdán ninyó acó cung acó'y naghirap, at cayó'y buháy, sumisinta cayo, cayó'y may cayamanan, bahay, kinaalang-alan̄gan! ¡nabubuhay cayó!... ¡cayó'y nabubuhay!

At hibáng na tinun̄go ang ilang m̄ga sandatang típon, n̄guni't bahagyâ pa lamang nacahugot n̄ dalawáng sundang ay cusang binitiwán, at tiningnang wari'y sirâ ang isip si Ibarra, na nananatiling hindi cumikilos.

—¡Aba!—¿anó ang aking gagawin?—ang ibinulóng, at saca tumacas at iniwán ang bahay na iyón.

LV.

ANG CAPAHAMACAN.

Nan̄gaghahapunan doon sa comedor (cacanán) ni Capitan Tiago, si Linares at si tía Isabel; narin̄gig mulá sa salas ang calampagan n̄ m̄ga pinggan at n̄ m̄ga cubierto. Sinabi ni María Clarang aayaw na siyáng cumain, at naupô sa piano na ang casama'y ang masayáng si Sinang, na bumúbulong sa canyáng m̄ga tain̄ga n̄ m̄ga talinghagang salitâ, samantalang balisáng nagpaparoo't parito sa salas si pari Salvi.

Hindi sa dahiláng hindi nagdaramdam n̄ gutom ang bagong galing sa sakit, hindi; cayá gayó'y hinihintay ang pagdating n̄ isang tao, at sinamantala ang sandaling hindi niyá macacaharap ang canyáng Argos (sa macatuwid baga'y ang hindi naglilicat n̄ pagbabantay sa canyá saán man): ang oras n̄ paghahapunan ni Linares.

—Makikita mo cung hindi matitira ang fantasmang iyán hanggáng sa á las ocho,—ang ibinulóng ni Sinang, na itinuturo ang cura; dapat *siyáng* pumarito pagca á las ocho. Gaya rin siyá ni Linares na umiilbig.

Pinagmasdán ni María Clara n̄ boong panghihilacbót ang canyáng catotong babae. Hindi nápagmasdan nitó ang gayóng bagay, caya't nagpatuloy ang catacottacot na masalingtata:

—¡Ah! nalalaman co na cung bakit aayaw umalis cahi't pagpasarinġan co: jaayaw magcagugol sa pag-iilaw n̄ convento! ¿nalaman mo na? Mulâ n̄ magcasakit icaw, mulíng pinatáy ang dalawáng lámparang dating pinasísindihán ... Datapuwa't ¡tingnán mo cung anó ang guinagawang anyó sa m̄ga matá, at cung paano ang pagmumukhà!

Tinugtóg n̄ sandalíng iyón n̄ relós sa bahay ang á las ocho. Nanġatal ang cura at naupô sa isáng suloc.

—¡Darating na!—ani Sinang at kinurót si María Clara;—¿náririnġig mo ba?

Tumugtóg ang campanà sa simbahan n̄ á las ocho at tumindig ang lahat upáng manġagdasál; namunò si pari Salvi n̄ mahina't nanġánġatal na tinig; datapuwa't palibhasa'y may canícanyang iniisip ang bawa't isá, sino ma'y waláng pumansín n̄ bagay na iyón.

Páhiná 444

Bahagyá pa lamang natatapos ang dasál ay dumatíng si Ibarra. May tagláy na luksâ ang binatà, hindi lamang sa pananamít, cung di naman sa mukhá, caya pagcakita sa canyá ni María Clara'y tumindig at humacbáng n̄ isá upáng siyá'y tanunġin cung napapaano, n̄guni't sa sandali ring iyó'y narinġig ang isáng pútucan n̄ m̄ga baríl. Tumiguil si Ibarra, umiinog ang canyáng m̄ga matá, siyá'y naumíd. Nagtagò sa licód n̄ isáng haligui ang cura. Bago na namáng m̄ga putucan, bagong m̄ga ugong ang náririnġig sa dacong convento, na sinusundan n̄ m̄ga hiyawan at tacbuan. Nanġagsipasoc n̄ panacbó si capitán Tiago, si tía Isabel at si Linares at nanġagsisigawan n̄ *¡tulisán! ¡tulisán!* Casunod nilá si Andeng na iniwawasiwas ang isáng duruan at tumacbó't naparoon sa tabí n̄ canyáng capatíd sa suso.

Nanicluhód si tía Isabel at umiiyac at dinárasal ang *kyrie eleyson*; dalá ni capitán Tiagong namúmutlá't nanġánġatal sa isáng tenedor ang atáy n̄ isáng inahíng manóc at inihahaying tumatanġis sa Virgen sa Antipolo; punongpunô ang bibig ni Linares at nacasandata n̄ isáng cuchara; nanġagyacap si Sinang at si María Clara; ang tanġing hindi nananatili sa hindi pagkilos ay si Crisóstomo, na hindi maisaysáy ang canyáng pamumutlá.

Nagpapatuloy ang sigawá't ang m̄ga hampasan, nanġagsásara n̄ m̄ga bintanà n̄ boong inġay, naririnġig ang tunóg n̄ m̄ga pito, manacanaca'y isáng putóc n̄ baríl.

—*¡Christe eleyson!* Santiago, ¡nagáganap na ang hulà ... sarhán mo ang m̄ga bintana!—ang hibíc ni tía Isabel.

—¡Limampóng bombang malalakí at dalawáng misa de gracia!—ang tugón namán ni capitán Tiago;—*¡Ora pro nobis!*

Untiunting nananag-uli ang cakilakilabot na catahimican ... Nárinġig ang tinig n̄ alférez na sumísigaw at tumatacho:

—¡Padre cura! ¡Padre Salvi! ¡Hali cayó!

—*¡Miserere!* ¡Humihinġi n̄ confesión ang alférez!—ang sigaw ni tía Isabel.

—¿May sugat ba ang alférez?—ang sa cawacasa'y itinanóng ni Linares; ¡ah!

At n̄gayó'y canyáng nahiwatigang hindi pa palá nanġúnġuyá ang na sa canyáng bibig.

—¡Padre cura, halí cayó! ¡Walâ nang sucat icatacot!—ang ipinatuloy na sigaw n̄ alférez.

Sa cawacasa'y minagalíng ni fray Salving namúmutlá, na lumabás sa canyáng pinagtataguan at manaog sa hagdanan.

—¡Pinatáy n̄ m̄ga tulisán ang alférez! ¡María, Sinang, pasá cuarto cayó, trangcahán ninyóng magalíng ang pintó! *¡Kyrie eleyson!*

Napasa hagdanan namán si Ibarra, bagá man sinasabi sa canyá ni tía Isabel:

—¡Huwág cang lumabás at hindi ca nacapanġunġumpisal, huwág cang lumabás!

Ang mabait na matandang babaeng itó'y caibigang matalic n̄ una n̄ canyáng iná.

Datapuwa't nilisan ni Ibarra ang bahay; sa pakiramdam niyá'y umiinog na lahat sa canyáng paliguid, na nawáwalâ ang canyáng tinutungtunġan. Humahaguing ang canyáng tainġa, bumibigát ang canyáng m̄ga bintî at cacaibá cung ilacad; naghahalihaling nagdaraan sa canyang paninġín ang m̄ga alon n̄ dugô, liwanag at carilimán.

Bagá man totoóng maliwanag ang sicut n̄ buwán sa lanġit, natitisod ang binatà sa m̄ga bató't m̄ga cahoy na na sa daang mapanglaw at waláng cataotao.

Páhiná 445

Sa malapit sa cuartel ay nacakita siyá n̄ m̄a sundalong nacalagáy sa dulo n̄ fusil ang bayoneta, na nan̄gagsasalitaan n̄ masimbuyó, caya't nacaraan siyá na hindi napansín.

Nariringig sa tribunal ang m̄a dagoc, m̄a sigáw, m̄a daíng, m̄a tun̄gayaw; nan̄gingibabaw at nagtatagumpay sa lahat ang tinig n̄ alferez.

—¡Sa pan̄gáw! ¡Lagyán n̄ *esposas* ang m̄a camay! ¡Dalawáng putóc agád sa cumilos! ¡Sargento, magtatág cayó n̄ bantáy! ¡Waláng magpapasial n̄gayón, cahi't Dios! ¡Huwág cayóng matutulog, capitán!

Nagtumulín n̄ pagpatun̄go sa canyáng bahay si Ibarra; hinihintay siyá n̄ canyáng m̄a alila na malakí ang balisa.

—¡Siyahan ninyó ang lalong pinacamagalíng na cabayo at cayó'y matulog!—ang sa canilá'y sinabi.

Pumasoc sa canyáng gabinete, at nag-acalang magdalidaling ihandá ang isáng maleta. Binucsán ang isáng cajang bacal, kinuha ang canyáng m̄a hiyas, kinuha ang lahat n̄ salaping doroon at ípinasoc sa isáng supot. Kinuha ang canyáng m̄a hiyas, kinuha sa pagcasabit ang isáng larawan ni María Clara, at pagcatapos na macapagsandata n̄ isáng sundang at dalawáng revolver ay tinun̄go ang isáng armario na kinálalagyan n̄ canyáng m̄a casangcapan.

Nang sandaling iyó'y tatlong calabóg na malalacás ang tumunóg sa pintô.

—¿Sino iyán?—ang itinanóng ni Ibarra n̄ tinig na malungcót.

—¡Bucsán ninyó sa n̄gálan n̄ hari, bucsan ninyó agád ó iguiguibà namin ang pintô!—ang sagót sa wicàng castilà n̄ isáng tinig na mahigpit ang pag-uutos.

Tumin̄gin sa bintana si Ibarra; nagningning ang canyáng m̄a matá at ikinasá ang canyáng revolver; datapuwa't nagbagong isipan, binitiwán ang m̄a sandata at siyá rin ang nagbucás n̄ nan̄gagdaratingan na ang m̄a utusán.

Pagdaca'y hinuli siyá n̄ tatlong guardia.

—¡Parakip po cayó sa n̄gálan n̄ Hari!—anáng sargento.

—¿Bakit?

—Doon na sasabihin sa inyó, bawal sa amin ang sabihin.

Nagdilidiling sandali ang binatà, at sa pagcá't aayaw siyá marahil na makita ang canyáng m̄a paghahandá sa pagtacas, dinampót ang sombrero't nagsalitá:

—¡Sumasailalim po acó n̄ inyóng capangyarihan! Inaacala cong sa sandalíng oras lamang.

—Cung nan̄gan̄gaco cayóng hindi tatacas, hindi po namin cayó gagapusin; ipinagcacaloob po sa inyó n̄ alferez ang biyayang itó; n̄guni't cung cayó'y tumacas....

Sumama si Ibarra, at iniwan ang canyáng m̄a alilang nan̄galálaguim.

Samatala'y ¿anó na ang nangyari cay Elías?

Nang canyáng lisanin ang bahay ni Crisóstomo, warì'y sirá ang isip na tumátacbong hindi nalalaman ang pinatun̄ghan. Tinahac ang m̄a capatagan, dumating sa isáng gubat na totoong malakí ang pagcaguiyaguis; tinatacasan ang cabayanan, tinatacasan ang liwanag, nacaliligalig sa canya ang buwan, pumasoc siyá sa talinghagáng lilim n̄ m̄a cahoy. Nang naroroon na'y cung minsá'y tunitigul, cung minsá'y lumalacad sa m̄a di kilalang landás, cumacapit sa punò n̄ malalaking cahoy, nababayakid sa m̄a dawag, tumátanaw sa dacong bayan, na sa dacong paanan niyá'y naliligo sa liwanag n̄ buwan, nacalatag sa capatagan, nacaahilig sa m̄a pampan̄gin n̄ dagat. Nan̄gagliparan ang m̄a ibong nan̄gapupucaw sa caniláng pagtulog; nan̄gagpapalipatlipat sa sa isá't isáng san̄gá, nan̄gaghuhunihan n̄ matataos na tinig at tinititigan siyá n̄ mabibilog na m̄a matá n̄ nan̄gaglalakihang m̄a panikí, m̄a kuwago at m̄a sábuco. Hindi silá tinitingnan at hindi man lamang silá náriringig ni Elias. Ang acalà niyá siyá'y sinúsundan n̄ m̄a napupuot na anino n̄ canyáng m̄a magulang na nan̄gamatay na; nakikita sa bawa't san̄gá ang calaguímlaguim na buslóng kinálalagyan n̄ naliligò n̄ dugóng ulo ni Bálat, ayon sa pagcasabi sa canyá n̄ canyáng amá; warì natatalisod niyá mandín sa punò n̄ bawa't cahoy ang matandáng babaeng patáy; tila mandin nakikinikinita niyá sa dilim na papawidpawid ang bun̄gò at m̄a butó n̄ nunò niyáng lalaking imbi ... at ang m̄a butóng itó n̄ matandáng babae at saca ang ulong iyó'y sinisigawan siyá: ¡duwág!, ¡duwág!

Linisan ni Elías ang bundóc, tumacas at lumusong sa dacong dagat, sa pasigang nilacad niyá n̄ boong balisa; n̄guni't doon sa malayò, sa guitná n̄ tubig, doon sa ipinailanglang mandin n̄ liwanag n̄ buwan ang isáng ulap, anakí'y nakita niyáng napaimbulog at pumapawidpawid ang isáng anino, ang anino n̄ canyáng capatíd na babaeng basá n̄ dugò ang dibdib, lugáy ang buhók at inililipad n̄ han̄gin.

Nanicluhód sa buhan̄gin si Elías.

—¡Patí ba namán icaw!—ang ibinulóng na iniunat ang m̄a bisig.

Datapuwa, nacatitig sa ulap ay dahandahang tumindíg, sumulong at tumubóg sa tubig, na wari mandin siyá'y may sinúsundan. Lumalacad siyá sa malaláy na palusóng na iyóng gawá n̄

wawà; malayò na siyá sa tabi, dumarating na sa canyáng bayawáng ang tubig ay siyá'y sumusulong din, sumusulong na tila niwawaláng diwà n̄ isáng mapanhalinang espiritu. Dumárating na sa canyáng dibdib ang tubig ...; n̄uni't umalin̄gawn̄gaw ang putucan n̄ m̄ga baril, nawalá ang aninong malicmatà at ang binatà'y nataohan. Salamat sa catahimican n̄ gabí at sa lalong malakíng capaikipicán n̄ mahinhing han̄gin ay dumarating na magaling at malinaw na malinaw hanggáng sa canyá ang ugong n̄ m̄ga putucan. Humintò siyá, nagdilidili, nahiwatigan niyáng siyá palá'y sumasatubig; payapà ang dagatan at natatanaw pa niyá ang m̄ga ilaw sa dampà n̄ m̄ga man̄gin̄isdà.

Nagbalic siyá sa pampáng at napatun̄go sa bayan, ¿anó ang dahil? Siyá ma'y hindi niyá nalalaman.

Tila mandin walang tao ang bayan; saráng lahát ang m̄ga bahay, sampóng m̄ga hayop, ang m̄ga ásong caraniwang tumatahol cung gabí, pawang nan̄gagtagò sa tacot. Nacararagdag n̄ lungcot at pag-iisá ang anyóng pilac na liwanag n̄ buwan.

Sa pan̄gan̄anib niyáng bacâ canyáng macasalubong ang m̄ga guardia civil, siya'y nagpasuotsuot sa m̄ga halamanan at m̄ga pananím, at anaki'y canyáng naaninagnagan ang dalawáng may anyóng tao; datapuwa't canyáng ipinatuloy ang lacad, at, pagcalucsó niyá sa m̄ga bacod at sa m̄ga pader, dumating siyáng pagál na pagál sa hirap na canyáng m̄ga pinagdaanan, sa isáng dulo n̄ bayan, at tinun̄go niyá ang bahay ni Crisóstomo. Na sa pintuan ang m̄ga alila't caniláng pinag-uusapan at caniláng dináramdam ang pagcapiit sa caniláng pan̄ginoon.

Nang matantò na ni Elías ang nangyari siyá'y lumayò, lumiguíd siyá sa bahay, nilucsó ang pader na bacod, inakyat ang bintanà at pumasoc sa gabinete, at nakita niyáng nagninin̄gas pa ang iniwang candila ni Ibarra.

Nakita ni Elías ang m̄ga papel at ang m̄ga libró at ang m̄ga suputang kinasidlan n̄ salapí at m̄ga hiyas. Pinag ugnáy-ugný sa canyáng dilidili ang doo'y nangyari, at n̄ mapagmasdan niyá ang gayóng caraming m̄ga papel na macapapahamac, inacala niyáng iligpít, ihaguís sa bintanà at ibaón.

Páhiná 449

Sumun̄gaw siyá sa halamanan, at sa liwanag n̄ buwá'y canyáng natanawan ang dalawáng guardia civil, na may casamang isáng «auxiliante» (isáng utusán bagá n̄ justicia): nagkikintaban ang m̄ga bayoneta at ang m̄ga capace.

Nang magcagayo'y minagalíng niyáng gawín agad ang isáng munacalà: ibinuntón sa guitnà n̄ gabinete ang m̄ga damít at ang m̄ga papel, ibinuhos sa ibabaw ang isáng lámpara n̄ petróleo at sacâ sinindihán. Ibinigkís na nagdudumalí sa bayawáng ang m̄ga sandata, nakita ang larawan ni María Clara, nag-alinlan̄gan ... itinagò sa isá sa m̄ga suputan, dinalá ang m̄ga suputang itó at tumalón sa bintanà.

Panahón na n̄gà; iguiníguibâ na n̄ m̄ga guardia civil ang pintuan.

—¡Pabayaan ninyó camíng pumanhic upáng aming cunin ang m̄ga papel n̄ inyóng pan̄ginoon!—anáng directorcillo.

—¿May dalá ba cayóng pahintulot? Cung wala'y hindi cayó macapapanhic,—ang sabi n̄ isáng matandáng lalaki.

N̄guni't pinatabi siyá n̄ m̄ga guardia civil sa cacuculata, pumanhíc silá sa hagdán ...; datapuwa't isáng macapal na asó ang siyáng pumúpunò sa bahay, at pagcálalaking m̄ga dilà n̄ apóy ang siyáng nan̄gagsilabás sa salas at dinidilàn ang m̄ga pintó't bintanà.

—¡Sunog! ¡Sunog! ¡Apóy!—ang ipinagsigawan n̄ lahát.

Humandulong ang lahát upáng mailigtás n̄ bawa't isá ang macacaya, n̄guni't dumating ang apóy sa maliit na laboratorio at pumutóc ang m̄ga naroroong bagay na madadalíng mag-alab. Napilitang umurong ang m̄ga guardia civil, hinaharan̄gan silá n̄ sunog, na umuun̄gal at niwáwalis ang bawa't maraanan. Nawaláng cabuluháng cumuha n̄ tubig sa balón; sumísigaw ang lahát, ang lahát ay nagpapaguibíc, datapuwa't silá'y nálalayò sa lahát. Narating na n̄ apóy ang m̄ga ibáng cabahayán at napailanglang sa lan̄git, casabay ang pagpaimbulóg n̄ malalakíng nagpapainog-inog na asó. Nalilipos na n̄ apóy ang boong bahay, lumálacás ang han̄ging nasasalab; mulâ sa malayo'y nan̄gagsisirating ang iláng m̄ga tagá bukid, nguni't dumárating silá roo't upáng mapanood lamang nilá ang cagulatgulat na sigâ, ang wacás n̄ matandáng bahay, na pinagpitagang mahabang panahón n̄ apóy, tubig at han̄gin.

Páhiná 450

ANG SABIHANAN AT ANG INAACALA.

Sa cawacasa'y pinapag-umaga rin n̄ Dios sa bayang tiguib n̄ pagcagulantang.

Walâ pang lumalacad na m̄ta tao sa m̄ta daang kinálalagyan n̄ cuartel at n̄ «tribunal»; hindi nagpapakilala ang m̄ta bahay na may m̄ta tumatao, gayón may main̄gay na binucsán ang dahong cahoy n̄ isáng bintanà at sumun̄gaw ang ulo n̄ isáng musmós, na nagpapainog-inog sa magcabicabila ... ¡*plas!* nagpapaunawà ang lagapác na iyón n̄ bigláng pagdapò n̄ isáng balát na tuyò sa sariwang balát n̄ tao; n̄gumiwí ang bibíg n̄ batáng lalaki, pumikit, nawalâ at mulíng sinarhán ang bintanà.

Nacapagbigáy halimbawà na; may nacáringig marahil n̄ pagbubucás at pagsasaráng iyón, sa pagcá't marahang binucsán ang sa ibáng bintanà at main̄gat na sumun̄gaw ang ulo n̄ isáng matandáng babae, culubót at walâ n̄ n̄gipin: siyá n̄â ang si hermana Puté na nag-ingáy n̄ di sapalâ samantalang nagsésermon si parí Dámaso. Ang m̄ta musmós at ang m̄ta matatandáng babae ang siyáng tunay na larawan n̄ pagcamalabis na pagmimithing macaalam n̄ m̄ta nangyayari sa ibabaw n̄ lupà; ang m̄ta batà'y sa malakíng pagnanais na macaalam, at ang m̄ta matatandáng babae'y sa paghahan̄gád na mag-alaala sa m̄ta nacaraang panahón.

Marahil waláng macapan̄gabás na bumigáy n̄ palò n̄ isáng sinelas, sa pagca't nananatili, tumátanaw sa malayong pinapan̄gún̄gnot ang m̄ta kilay, nagmumog, lumurâ n̄ malacás at nagcruz pagcatapos. Binucsán ding may tacot ang isáng maliit na bintanà n̄ bahay na catapát, at doo'y sumun̄gaw namán si hermana Rufa, ang aayaw magdayà't aayaw namáng siyá'y dayâin. Nagtin̄ginang saglít, ang dalawá, nagn̄gítian, naghudyatan at mulíng nan̄gagcruz.

—¡Jesús! nacacawan̄gis n̄ isáng misa de gracia, n̄ isáng castillo!—aní hermana Rufa.

—Mula n̄ looban ang bayan ni Bálat ay hindi pa acó nacacakita n̄ isáng gabing catulad n̄ sa cagabí,—ang isinagót ni hermana Puté.

—¿Gaano caraming putóc!—ang sabihanan ay ang pulutóng daw ni matandáng Pablo.

—¿M̄ta tulisan? ¡hindi mangyayari! Ang sabihana'y m̄ta cuadrillero raw na nacalaban n̄ m̄ta guardia civil. Cayâ napipiit si don Filipino.

—¡Sanctus Deus! may m̄ta labing apat daw ang cauntian n̄ m̄ta patáy.

Untiunting pinagbubucás ang ibáng m̄ta bintanà at nan̄gagsidun̄gaw ang ibá't ibáng m̄ta mukhà, nan̄gagbatian at caniláng pinag-usapan ang m̄ta nangyayari.

Sa sicut n̄ araw, na ang anyó'y niningning na magalíng, natatanawan n̄ may calabuan sa malayo ang pagpaparoo't parito n̄ m̄ta sundalo, na tulad sa nag-áabo-abóng m̄ta anino.

—¡Naroon ang isá pang patáy!—anáng isá buhat sa isáng bintanà.

—¿Isá? dalawá ang nakikita co.

—At acó'y ..., n̄guni't sa cawacasan, ¿anó, hindi ninyó nalalaman cung anó ang nangyari?—ang tanóng n̄ isáng lalaking may pagmumukhâng palabirò.

—¡Ahá! ang m̄ta cuadrillero.

—¡Hindi pô; iyá'y isáng pag-aalsá sa cuartel!

—¿Anó bang pag-aalsá? ¡Ang cura't ang alférez ang nan̄gaglabanán!

—Alin man diyá'y hindi totoó—ang sabi n̄ nagtanóng;—iyá'y ang m̄ta insíc na nagsipag-alsá.

At mulíng sinarhán ang canyáng bintanà.

—¡Ang m̄ta insíc!—ang inulit n̄ lahát n̄ malakíng pagtatacá.

—¡Cayâ palá walâ isá mang nakikita sa canilá!

—Nan̄gamatáy na lahát, marahil.

—Inaacala co na n̄gang may masamá siláng gágawing anó man. Cahapon ...

—Iyá'y nakikinikinita co na, cagabí....

—¡Sayang!—aní hermana Rufa; na mamatáy siláng lahát n̄gayón pa namáng malapit na ang pascó, na capanahunan n̄ caniláng pagreregalo ... Maanong hinintáy man lamang nilá ang bagong taón....

Sumásaya n̄ untiunti ang m̄ta daan: ang m̄ta áso, m̄ta manóc, m̄ta baboy at m̄ta calapati ang nan̄gáunang nag-acalang man̄gagsigalà, sumunod ang iláng marurun̄gis na m̄ta batang capit-capit at nan̄gagsisilapit sa cuartel na may tagláy na tacot; pagcatapos ay iláng matatandáng babae, na nacasalumbabà n̄ panyò, may tan̄gang malalaking cuintas, at cunuwa'y nan̄gagdarasal upang silá'y paraanin n̄ m̄ta sundalo. Nang mapagkilalang macalalacad na hindi tátanggap n̄ isáng putóc n̄ baril, n̄ magcágayo'y nagpasimulâ n̄ paglabás ang m̄ta lalaki, na nan̄gagwáwalang anó man cunwari; n̄ pasimula'y pinapagcacasíya nilá ang caniláng paglalacadlacad sa tapat n̄ caniláng bahay, na caniláng hináhagpos ang manóc; n̄ malao'y tinicmán niláng pahabahabain ang caniláng naaabot, na manacánacá siláng tumitiguil, at sa kinágagayo'y nacarating silá hanggáng sa haráp n̄ «tribunal».

Nacahambál n̄ mainam ang pagdating n̄ dalawáng cuadrillero, na may daláng isáng angarilla na kinalululanan n̄ isáng may anyóng tao, at isáng guardia civil ang siyáng sa canilá'y sumúsunod. Napagtalastás na silá'y galing sa convento; sa anyó n̄ m̄ga paang nan̄gacalawít ay pinagbalacbalac n̄ isá cung sino caya iyon; sa daco roo'y may nagsabing iyón n̄gâ; sa lalong daco roo'y ang patáy ay dumami at nangyari ang talinghagà n̄ Santísima Trinidad; pagcatapos ay mulíng nasnaw ang himalâ n̄ m̄ga tinapay at n̄ m̄ga isdâ, at naguíng tatlompó't waló na.

Nang may á las siete y media, n̄ dumating ang ibáng m̄ga guardia civil, na galing sa m̄ga caratig na bayan, ang balitang cumacalat ay maliwanag na't nasasabi ang m̄ga nangyari.

—Cagagaling co pa sa tribunal, na kinakitaan cong nan̄gapipiit si don Filipino at si don Crisóstomo,—ang sabi n̄ isáng lalaki cay hermana Putê; kinausap co ang isá sa m̄ga nagbabantay na cuadrillero. Ang nangyari'y isinaysáy na lahát cagabí ni Bruno, na anác niyóng namatáy sa cápapalò. Talastás na po ninyóng ipacácasal ni capitang Tiago ang canyáng anác na babae sa binatang castilâ; sa sakit n̄ loob ni don Crisóstomo'y nag-acalang manghigantí at binantá niyáng patayín ang lahát n̄ m̄ga castilâ, patí ang cura; linusob nilá cagabí ang cuartel at ang convento, at sa cagalin̄gang palad, at sa awà n̄ Dios, ay na sa sa bahay ni capitang Tiago ang cura. Nan̄gacatacas daw ang marami. Sinunog n̄ m̄ga guardia civil ang bahay ni don Crisóstomo, at cung hindí sana siyá nahuli na muna, siyá ma'y sinunog din.

Páhiná 454

—¿Sinunog nilá ang canyáng bahay?

—Nan̄gabibilanggô ang lahát n̄ m̄ga alilà. ¡Pagmasdan ninyó't hanggáng dito'y natatanawan pa ang asó!—anáng nagbabalitâ;—sinasabi n̄ m̄ga nanggagaling doon ang m̄ga bagay na totoong cahapishapis.

Minasdán n̄ lahát ang lugar na itinurò: isáng manipís na asó ang marahang napaiimbulog pa sa lan̄gít. Nan̄gaglilingning ang lahát sa nangyaring iyón, na may nahahabag at may sumisisi namán.

—¡Cahabaghabag na binatâ!—ang mariing sinabi n̄ isáng matandáng lalaking asawa ni hermana Putê.

—¡Siyá n̄gâ!—ang isinagót sa canyá n̄ canyáng asawa;—n̄guni't alalahanin mong cahapo'y hindi nagpamisa n̄ patungcól sa cáluluwa n̄ canyáng amá, na waláng salang siyáng lalong nagcacailan̄gan n̄ higuí't cay sa ibá.

—N̄guni't babae, ¿walâ cang caawaawà?...

—¿Awà sa m̄ga excomulgado? Isáng casalanan ang maawà sa m̄ga caaway n̄ Dios,—ang sabi n̄ m̄ga cura. ¿Natatandaan ba ninyó? ¡Siyá'y naglálacad sa Campo Santo na parang yaó'y isáng culun̄gan lamang n̄ m̄ga hayop!

—¿Hindi bagá nagcacawan̄gis ang culun̄gan n̄ m̄ga hayop at ang Campo Santo?—ang isinagót n̄ matandáng lalaki;—ang pinagcacáibhan lamang ay ang tan̄ging pumapasoc sa Campo Santo'y yaóng m̄ga hayop na nauucol sa isáng pulutóng...

—¿Siyá ca na n̄gâ!—ang isinigáw sa canyá ni hermana Putê;—ipagsásanggalang mo pa ang taong nakikita nating maliwanag na maliwanag na pinarurusahan n̄ Dios. Makikita mo't icáw namá'y huhulihin din. ¡Umalalay ca sa isáng bahay na nalulugsó!

Hindi na umimic ang lalaki sa gayóng pan̄gan̄gatuwiran.

—¡Halá!—ang ipinagpatuloy n̄ matandáng babae; pagcatapos na masuntóc niyá si parí Dámaso'y walá na n̄gâ siyáng nalalabing gawin cung di patayín namán si parí Salví.

—N̄guni't hindi maicacailáng siya'y mabait n̄ panahóng siya'y musmós pa.

Páhiná 455

—Tunay n̄gâ, siyá'y dating mabait,—ang mulíng itinutol n̄ matandáng babae; n̄guni't siyá'y na pa sa España; ang lahát n̄ napa sa sa España, ang sabi n̄ m̄ga cura, ay naguiguing m̄ga hereje.

—¡Ohoy!—ang isinagót namán n̄ lalaki na nacasilip n̄ sucat niyáng icaganti;—¿hindi ba pawang tagá España ang lahát n̄ m̄ga cura, at ang arzobispo, ang papa at ang Virgen? ¡Abá! ¿cung gayó'y pawang m̄ga hereje namán palá? ¡aba!

Nagcapalad si hermana Putê, na mámasdang tumatacho ang isáng alilang babae, na balisáng balisá at namúmutlá, at siyáng pumutol n̄ pagtatalo.

—¡May isáng nagbigtí sa halamanan n̄ capit-bahay!—ang sabing humihin̄gal.

—¡Isáng nagbigtí!—ang bigláng pinagsabihanan n̄ lahát na puspós n̄ agám-ágam.

Nan̄gagacruz ang m̄ga babae; sino ma'y waláng nacakilos sa kinálalagyan.

—Siyá n̄gâ po,—ang ipinagpatuloy n̄ alilang babaeng nan̄gán̄gatal;—cucuha sana acó n̄ pataní ... tumanáw acó sa halamanan n̄ capit-bahay upáng maalaman co cung siyá'y naroroon ..., ang nakita co'y isáng lalaking úgoy-ugoy; ang boong isip co'y si Teo, ang alilang siyáng lagui n̄ nagbibigay sa akin ..., lumapit acó upáng ... cumuha n̄ pataní, at ang nakita co'y hindi siyá cung hindi ibá, isáng patáy; tumacbo acó, tumacbo acó at ...

—Tingnán natin siyá,—ang wicá n̄ matandáng lalaki, at sacâ tumindig;—iturò mo sa amin.

—¡Huwag cang pumaroon!—ang isinigaw sa canya ñ canyáng asawa at tinangnán siyá sa barò;—¡mapapahamac icáw!—¿siyá'y nagbigti? ¡lalong masamá sa canyá!

—Pabayaang mong tingnán co siyá, babae;—pasa tribunal ca Juan, at ipagbigay alam mo; bacâ sacali hindi pa patáy.

At siyá'y na pa sa halamanan, na sinúsundan ñ alilang babae, na nagtatagò sa canyáng licuran; nanġagsisunod din ang mġa babae at gayón din si hermana Putê, na pawang nanġapúpupos ñ tacot at ñ nais na macapanood.

—Naroon pô, guinoo,—anáng alilang babae na humintô at itinuturò ñ dalirì.

Tumiguil ang capisanang iyón sa lalong pinacamalayò, at pinabayaang mag-patuloy na mag-isá ang matandáng lalaki.

Páhiná 456

Isáng catawán ñ tao, na nacabitin sa isáng sanġá ñ puno ñ santól, ang marahang umúgoy sa hihip ñ mahinhing amihan. Pinagmasdán siyáng sandalí ñ matandâ; nakita niyá ang mġa paang naninigas, ang mġa bisig, ang may duming damít, ang ulong nacalunġayngáy.

—Hindi dapat natin siyáng galawín hanggáng sa dumating ang justicia,—ang sinabing malacás;—matigás na; malaon nang siyá'y patáy.

Unti-unting lumapit ang mġa babae.

—Iyán ang capit-bahay nating tumítira sa bahay na iyón, na may dalawáng linggó na ñgayóng dumating dito; tingnán ninyó ang pilat niya sa mukhâ.

—¡Avemaria!—ang sinabi pagdaca ñ mġa babae.

—¿Ipagdârasal ba natin ang canyáng cáluluwa?—ang itinanóng ñ isáng dalaga, caracaracang matapos na niyáng mapagmasdán at masiyasat ang patáy na iyón.

—¡Halíng, hereje!—ang ipinanġusap sa canyá ni hermana Putê,—hindi mo ba nalalaman ang sinabi ni parì Dámaso? isáng pagtucsó sa Dios ang ipagdasál ang isáng nápacasamá; ang nagpapacamatay ay napapacasamáng waláng sala, cayâ ñġa siyá'y hindi inililibing sa lupang «sagrado».

—Inaacalà co na ñġang masamá ang cahihinatnan ñ taong iyán; cailán ma'y hindi co nangyaring masiyasat cung anó ang canyáng ikinabubuhay.

—Macaalawang nakita co siyáng nakikipag-usap sa sacristan mayor,—ang ipinahiwatig ñ isáng dalaga.

—¡Marahil ay hindi sa dahiláng siyá'y magcucumpisal ó magpapamisa cayâ.

Nanġagsiparoon ang mġa capit-bahay, at macapal na mġa tao ang siyáng lumiguil sa bangcáy, na nananatili sa pagpapaugóy-ugóy. Nanġagsirating, nang may calahating horas na, ang isáng alguacil, ang directorcillo at dalawáng cuadrillero; ipinanaog ñ mġa itó ang bangcáy at canilang inilagáy sa ibabaw ñ isang *angarilla*.

—Nagdadalidali ang tao sa pagcamatáy,—ang sinabi ñ directorcillong tumatawa, samantalang kinucuha ang plumang nacasinġit sa licód ñ canyáng tainġa!

Guinawâ ang canyáng mġa mararayà at panghulíng mġa tanóng, pinapagsaysáy ang alilang babae, na pinagpipilitan niyáng hulihin sa silò, na cung minsa'y canyáng iniirapan, cung minsa'y canyáng pinagbabalaan, at cung minsa'y pinararatanġan ñ mġa salitáng hindi sinasabi, hanggáng sa magpasimulâ ñ pag-iyác ang alilang iyón, dahil sa ang isip niyá'y siyá ay mapipiit sa bilangguan, at ang naguíng catapusáy sinabi na tulóy niyáng hindi siyá nagháhanap ñ patani, cung hindi ..., at canyáng sinásaci si Teo.

Páhiná 457

Samantala'y minámasdan ang bangcáy at ang lubid ñ isáng tagá bukid, na nacasalacót ñ malapad at may isáng malakíng tapal sa liig.

Hindí higit cay sa ibáng bahagui ñ catawán ang panġinġitim ñ mukhâ ñ bangcáy; may nakikitang dalawáng galos at dalawáng maliliit na pasâ sa dacong itaas ñ tali; mapuputí at waláng dugô ang mġa hilahis ñ lubid. Inusisang magalíng ñ mapagsiyasat na tagá bukid, ang barò at salawal ñ bangcáy, at canyáng nahiwatigang punóng punô ñ alabóc, at hindi pa nalalaong napunit sa ibá't ibáng mġa lugar; ñġuni't ang lalong canyáng náino'y ang mġa bunġa ñ tinglóló ó *amorseco* na nacarikít sa cuello ñ barò.

—¿Anó ang iyóng tinítingnan?—ang itinanóng sa canyá ñ directorcillo.

—Tinítingnan co po cung siyá'y mangyayaring makilala co,—ang pautál na sinabi, na anyóng magpupugáy, sa macatuwid bagá'y lalong itinunġó ang salacót.

—¿Nġuni't hindi mo ba narinġig na iyán ang nagnġanġalang Lucas? ¿Nacacatulog ca ba?

Nanġagtawanan ang lahát. Nagsalitâ ñ iláng pautál-utál na sabi ang tagá bukid na nápahiyâ, at yumaong nacatunġó at mahinà ang lacad.

—¡Oy! ¿saán cayó paparoon?—ang isinigaw sa canyá ñ matandáng lalaki;—¡hindi riyán ang daan ñ paglabás; diyán ang patunġó sa bahay ñ patáy!

—¡Nacacatulog pa ang lalaki!—anáng directorcillo ñ palibác,—kinacailanġang busan siyá ñ

tubig sa ibabaw.

Muling nanġagtawanan ang mġa naroroon.

Iniwan nġ tagá bukid ang lugar na iyóng kinahiyâan niyá, at napatunġo sa simbahan. Itinanóng ang sacristán mayor pagdatíng sa sacristía.

—¡Natutulog pa!—ang sa canyá'y caniláng isinagót nġ magaspang na anyô;—¿hindî mo ba nalalamang nilooban cagabí ang convento?

—Híhintayin cong siyá'y maguising.

Minasdán siyá nġ mġa sacristán niyáng anyóng magaspáng na talagáng asal na nġ mġa taong bihasang silá'y alimurahin.

Natutulog ang bulág ang isáng mata sa isáng mahabang silla, na na sa isáng suloc na hindi ináabot nġ liwanag. Nacalagáy ang salamín sa matá sa ibabaw nġ noo, sa guitná nġ mahabang naglawit na buhóc, waláng nacatátakip sa payát at nanġanġalirang na dibdib, na tumataas at bumábabâ sa canyáng paghinġá.

Naupô sa malapit ang tagá bukid, at handáng maghintay nġ boong catiyagaan, nġuni't may nahulog sa canyáng cuarta, hinanap niyá sa pamamag-itan at tulong nġ isang candilâ, sa ilalim nġ sillón nġ sacristán mayor. Námasid din nġ tagá bukid na may mġa bunġa rin nġ tingláy (amorseco) ang salawál at ang mġa manggás nġ baró nġ natutulog, na sa cawacasa'y náguising, kinusót ang tanġing matáng canyáng nagagamit, at may galit na pinagwicâan ang taong iyón.

—¡Ibig co pó sanang magpamisa nġ isa, guinoo!—ang sabi, na ang anyó'y humíhínging tawad.

—Natapos na ang lahát nġ mġa misa,—ang sinabi nġ bulag ang isáng matá, nġ magcagayon, na pinatimyas nġ cauntí ang canyáng tinig; bucas, cung ibig mo ... ¿sa mġa cáluluwa sa Purgatorio ba?

—Hindi pô,—ang sagót nġ tagá bukid, at sacá ibinigay ang piso sa sacristán.

At tinitigan ang canyáng iisaisang matá, at idinagdág:

—Patungcól pô sa isáng taong hindi malalao't mamámatay.

At linisan ang sacristía.

—¡Mahuhuli co sana siyá cagabí!—ang sinabing nagbúbuntong hiniġa, samantalang inaalís ang tapal at iniuunat ang catawán, upáng manag-uli ang pagmumukhâ at taas ni Elías.

LVII.

¡VAE VICTIS![261]

Napahamac ang aking tuwâ.

Nagpaparoo't parito ang mġa guardia civil, na nacalálaguim ang anyô sa harap nġ tribunal, at pinagbabalâan nġ culata ang canilang baril ang panġahás na mġa musmós, na tumítiyad ó nanġagpapasanan upang canilang mátanawan cung anó cayâ ang nanġaroroon sa dacong loob nġ *rejas*.

Hindî na nápapanood sa salas yaóng masayang anyô nġ panahóng pinag-tatalunan ang palatuntunan nġ fiesta; nġayó'y malungcót at hindi nacapagbibigay panatag. Ang mġa naroroong mġa guardia civil at mġa cuadrillero'y bahagyâ nġ nagsasalitâan, at sacali't magsalitâan nġ ila'y sa tinig na marahan. Nanġagsisisulat sa papel, sa ibabaw nġ mesa, ang directorcillo, dalawang escribiente at iláng mġa sundalo; nagpaparoo't parito ang alférez sa magcabicabilang panig, at canyáng manacânacáng tinítngnan nġ anyóng mabalasic ang pintuan; na anó pa't hindî hihiguit sa canyáng pagmamalaki si Temistocles sa mġa Larô sa Olimpo, pagcatapos nġ pagbabaca sa Salamina. Naghihicab sa isáng suloc si doña Consolación, na anó pa't ipinakikita ang canyáng maitim na loob nġ bibig at mġa nġiping pakilwagkilwag; ang paninġin niya'y tumititig nġ malamig at nacapanganġanib sa napúpuspos nġ mġa nacapintáng cahalayhalay na mġa larawang na sa sa pintuan nġ bilangguan. Naipakiusap nġ babaeng itó sa canyáng asawa, na lumambót ang loob sa canyáng pagtatagumpáy, na ipaubaya sa canyáng mapanood ang mġa pagtanóng na gágawin, at marahil ay ang mġa pagpapahirap na kinaugaliang gamitin. Naaamoy nġ halimaw ang bangcáy, canyáng inaasam-asám na, at canyáng ikinayáyamot ang calaunan nġ pagpapahirap.

Laguim na totoó ang gobernadorcillo; ang canyáng sillón, yaóng dakilang sillóng nacalagáy sa ilalim nġ larawan nġ mahál na hari, waláng gumagamit, at wari'y natutungcol sa ibáng tao.

Dumating ang curang namúmutla't cunót ang noó, ñǵ malapit ñǵ tumugtóg ang á las nueve.

—¡Hindi pô namán nagpahintáy cayóng totoó!—ang sinabi sa canyá ñǵ alférez.

—Ibig co pang huwag ñǵ makiharáp,—ang isinagót ni pari Salví ñǵ mahinang pananalitâ, na hindi na pinansín ang anyóng masacláp na sabi ñǵ alférez;—acóy totoong malaguimin.

—Sa pagcá't sino ma'y waláng naparirito upáng huwág bayâang waláng nanǵanǵasiwâ, inaacalà cong ang inyóng pakikialam ay ... Nalalaman na pó ninyóng aalis silá ñǵayóng hapon.

—¿Ang binatang si Ibarra at ang teniente mayor?...

Itinuro ñǵ alférez ang bilangguan.

—Waló ang náriyan,—anyá;—namatáy si Bruno caninang hating gabí, ñǵuni't nacatitic na ang canyáng mǵa saysáy.

Bumati ang cura cay doña Consolación, na ang isinagót ay isáng hicáb at isáng ¡aah! at naupò sa sillóng na sa ilalim ñǵ larawan ñǵ mahál na hari.

—Macapagpapasimulà na tayo!—ang mulíng sinabi.

—Cunin ninyó ang dalawáng nanǵasasapanǵáw!—ang ipinag-utos ñǵ alférez, na pinagpilitang ang tinig niyá'y mag-anyóng cagulágulatang, at humaráp sa cura at idinugtóng na nagbago ñǵ tinig:

—¡Nanǵasúsuot sa panǵáw na may patláng na dalawáng butas!

Ipaliliwanag namin sa mǵa hindî nacacaalam cung anó ang cagamitáng itó sa pagpapahirap, na ang panǵáw ay isá sa mǵa lalong waláng cabuluhán. Humiguít cumulang sa isáng dangcál ang lalayò ñǵ mǵa butas na pinagsusuutan ñǵ mǵa paa ñǵ mǵa pinipiit; cung patlanǵan ñǵ dalawáng butas, may cahirapan ñǵ cauntî lamang ang calagayan ñǵ napipiit, na anó pa't nagdaramdam na tanǵing bagabag sa mǵa bucong-bucong at nacabucacà ang dalawáng paa, na nagcaca-layò ñǵ may mahiguit na isáng vara: hindi ñǵâ nacamámatay agad-agád, ayon sa mapagcucurong magaang ñǵ sino man.

Ang tagatanod bilanguang may casunod na apat na sundalo'y inalis ang talasoc at binucsán ang pintò. Nanǵagsilabás ang isáng amoy na labis ñǵ bahò at isáng hanǵing malapot at malamig sa macapál na dilim na iyón, casabáy ñǵ pagcáringig ñǵ iláng himutóc at pagtanǵis. Nagsindi ñǵ fósforo ang isáng sundalo, datapuwa't namatáy ang ningas sa hanǵing iyóng nápacabigat at bulóc na bulóc, caya't nanǵapilitang hintayín niláng macapagbagong hanǵin.

Páhiná 461

Sa malamlám na liwanag ñǵ isáng ilaw ay caniláng naaninagnagan ang iláng may mǵa mukháng tao: mǵa taong nacayacap sa caniláng mǵa tuhod at sa pag-itan ñǵ dalawáng tuhod niláng itó'y ikinúcublí ang caniláng ulo, mǵa nacataób, nanǵacatindíg, nanǵacaharáp sa pader, at ibá pa. Náringig ang isáng pucpóc at pagcalairit, na caacbáy ñǵ mǵa tungayaw; binúbucsan ang panǵáw.

Nacayucód si doña Consolación, nacaunat ang mǵa casucasuan ñǵ liig, luwâ ang mǵa matá at nacatitic sa nacasiwang na pintò.

Lumabás ang isáng anyóng nacapag-aalap-ap na naguiguitná sa dalawáng sundalo; yaó'y si Társilo na capatíd ni Bruno. May mǵa «esposas» ang mǵa camáy; ipinamámasid ñǵ canyáng mǵa wasác wasác na mǵa damít ang canyáng batibot na mǵa casucasuan. Tinitigan niyáng waláng pacundanǵan ang asawa ñǵ alférez.

Sa licuran ni Társilo'y sumipót ang isáng anyóng cahabaghabág, na tumátaghoy at umiiyac na anaki'y musmós; piláy cung lumacad at may dunǵis na dugò ang salawál.

—Iyá'y isáng mapangdayà,—ang inihiwatig ñǵ alférez sa cura; nagbantáng tumacas, ñǵuni't nasugatan siyá sa hità. Ang dalawáng itó ang tanǵing mǵa buháy sa canilá.

—¿Anó ang panǵalan mo?—ang itinanóng ñǵ alférez cay Társilo.

—Társilo Alasigan.

—¿Anó ang ipinanǵacò sa inyó ni don Crisóstomo upáng looban ninyó ang cuartel?

—Cailán ma'y hindi nakikipag-usap sa amin si don Crisóstomo.

—¡Huwág mong itangguí! Cayâ binantà ninyóng camí ay subukin.

—Nagcacamali pô cayó; pinatáy pô ninyó sa capapalò ang aming amá, siyá'y ipinanghihiganti namin, at walâ ñǵ ibá. Hanapin pô ninyó ang inyóng dalawáng casama.

Nagtátaca ang alférez na tiningnán ang sargento.

—Nanǵaroon silá sa banǵin, doon silá itinapon namin cahapon, doon silá mabúbuloc. Ñǵayó'y patayin na ninyó acó, wala na cayóng malalamang anó pa man.

Tumahimic at nangguilalás ang lahá.

—Sabihin mo sa amin cung sino sino ang iyóng mǵa ibáng cainalám,—ang ibinantâ ñǵ alférez na iniwawasiwas ang isáng yantóc.

Páhiná 462

Sumunġaw sa mġa labì nġ may sala ang isáng nġiti nġ pagpapawaláng halagá.

Nakipag-usap nġ sandali sa cura ang alférez, na marahan ang caniláng salitaan; at sacá humaráp sa mġa sundalo.

—¡Ihatid ninyó siyá sa kinalalagyan nġ mġa bangcáy!—ang iniutos.

Sa isáng suloc nġ patio, sa ibabaw nġ isáng carretóng lumà, ay nacabuntón ang limáng bangcáy, na halos natátacpan nġ capirasong gulanít na baníg na punô nġ carumaldumal na mġa dumí. Nagpaparoo't parito sa magcabicabilang dulo ang isáng sundalo, na mayá't mayá'y lumúlurá.

—¿Nakikilala mo ba sila?—ang tanóng nġ alférez na itinataás ang banig.

Hindi sumagót si Társilo; nakita niyá ang bangcáy nġ asawa nġ ulól na babae na casama nġ mġa iba; ang bangcáy nġ canyáng capatid na tadtád nġ sugat ang catawán, sa cásasacsac nġ bayoneta, at ang cay Lucas na may lubid pa sa liig. Lumungcót ang canyáng paninġin at tila mandín nagpumiglás sa canyáng dibdib ang isáng buntóng hiningá.

—¿Nakikilala mo silá?—ang mulíng sa canyá'y itinanóng nilá.

Nanatili sa pagca pipí si Társilo.

Isáng haguínit ang siyáng umalingnġaw sa hanġin at pumalò ang yantóc sa canyáng licód. Nanġiníg, nanġurong ang canyáng mġa casucasuan. Inulit-ulit ang pagpalò nġ yantóc, nġuni't nanatili si Társilo sa pagwawaláng bahalà.

—¡Hagupitín siyá nġ palò hanggáng sa pisanan ó magsalitá!—ang sigáw nġ alférez na nagnġinġitnġit.

—¡Magsabi ca na!—ang sinabi sa canyá nġ directorcillo;—sa papaano ma'y pápatayin ca rin lamang.

Mulíng inihatid siyá sa salas na kinalalagyan nġ isáng napipiit, na tumatawag sa mġa santo, nanġanġaligkig ang mġa nġipin at ang mġa paa'y cusang nahuhubog.

—¿Nakikilala mo ba iyán?—ang tanóng ni parì Salvi.

—¡Nġayón co lamang siyá nakita!—ang sagót ni Társilo, na minámasdan ang isá nġ may halong habág.

Binigyán siyá nġ isáng suntóc at isáng sicad nġ alférez.

—¡Inyóng igapos siyá sa bangcól!

Hindi na inalís sa canyá ang mġa «esposas» na nadúdumhan nġ dugô, at siyá'y itinali sa isáng bangcóng cahoy. Lumingap ang caawaawà sa canyáng paliguíd, na anaki'y may hinahanap siyáng anó man, at nġ canyáng nakita si doña Consolación, siyá'y humalakhác nġ patuyá. Sa pagtatacá nġ mġa nanonood ay sinundán nilá ang tinítingnan nġ nagagapos, at ang caniláng nakita'y ang guinoong babae, na nanġanġatlabì nġ cauntí.

—¡Hindi pa acó nacacakita nġ ganyáng capanġít na babae!—ang biglang sinabi nġ malacás ni Társilo, sa guitná nġ hindi pag-imíc nino man;—ibig co pang humigá sa ibabaw nġ isáng bangcò, na gaya nġ calagayan co nġayón, cay sa humigá acó sa siping niyá na gaya nġ alférez.

Namutlà ang Musa.

—Papatayin pô ninyó acó sa palò, guinoong alférez,—ang ipinagpatúloy;—nġayóng gabi ipanghíhiganti aco nġ inyóng asawa pagyacap niyá sa inyó.

—¡Lagyan ninyó nġ pang-al ang bibig!—ang sigáw nġ alférez na nahíhibang at nanġánġatal sa galit.

Tila mandin waláng ibáng hináhanġag si Társilo cung di ang siyá'y magcapang-al, sa pagca't pagcatapos na siyá'y malagyan nġ pang-al na iyón, nagsaysáy ang canyáng mġa matá nġ isáng kisláp nġ catuwáan.

Sa isáng hudyát nġ alférez, pinasimulan nġ isáng guardiang may hawac na isáng yantóc, ang canyáng cahapishapis na catungculan, Nanġurong ang boong catawán ni Társilo; isáng unġol na sacál at mahabà ang siyáng nárinġig, bagá man napapasalan ang canyáng bibig nġ damit; tumunġó: napípiġtâ ang canyáng damít nġ dugô.

Tumindig nġ boong hirap si parì Salvi, na namúmutlà't sirâ ang paninġín, humudyát nġ camáy, at linisan ang salas na nanġánġalog ang mġa tuhod. Nakita niyá sa daan ang isáng dalagang nacasandal sa pader, matuwíd ang catawán, hindi cumikilos, nakíkinig na lubós, tinítingnan ang álang-álang, nacaunat ang mġa nanġánġayumcom na mġa camáy sa lumang muog. Binibilang manding hindi humíhinġa ang mġa hampás na macalabóg, waláng taguintíng at yaóng cahambál-hambál na daing. Siyá ang capatid na babae ni Társilo.

Samantala'y ipinagpapatuloy sa salas ang cagagawang iyón; ang culang palad, sa hindi na macayang bathing hirap, ay napipi at hinintáy na manġapagál ang canyáng mġa verdugo. Sa cawacasa'y inilawít ang mġa bisig nġ sundalong humihinġal; ang alférez, na namúmutlà sa galit at sa pangguiguilalás, humudyát nġ isá upang calaguín ang pinahihirapan.

Nang magcágayo'y nagtindíg si doña Consolación at bumulóng nã ilán sa canyáng asawa. Tumanõ itó, sa pagpapakilalang canyáng naunawà.

—¡Dalhín siyá sa bal-on!—anyá.

Natatalastas nã mĩa filipino cung anó ang cahulugán nã salitáng itó; isinasatagalog nilá sa sabing *timbain*. Hindi namin maalaman cung sino cayâ ang nacaisip nã ganitóng gawâ. Ang Catotohanang umaahon sa isáng bal-on, marahil ay isáng pagbibigáy cahulugáng nápacamatindíg libác.

Sa guitná nã patio nã tribunal ay naroroon ang caayaayang pader na na caliliguíd sa isáng bal-on; ang pader na yaó'y batóng buháy na magaspáng ang pagcacágawâ. Isáng casangcapang tulad sa pinggáng cawayan (timbalete) ang siyáng doo'y gamit sa pagcuha nã tubig na malapot, marumí at mabahò. Mĩa papantingin, mĩa dumi at ibá pang masasamáng tubig ang doo'y natitipon, sa pagcá't ang bal-ong yaó'y tulad naman sa bilangguan; doon inihuhulog ang lahat nã pinawawalang halagá ó ipinalalagay na wala nang cabuluhán; casangcapang doo'y mahulog, magpacabutibuti, wala nã halagá. Gayón ma'y hindi tinatabunan cailán man: manacánacang pinahihirapan ang mĩa bilanggóng hucayi't palaliman ang bal-ong iyón, hindi dahil sa balac na muha nã capakinabanǵán sa parusang iyón, cung dí dahil sa mĩa cahirapang nangyayari sa gawáng iyón: ang bilanggóng doo'y lumusong ay nacacacuha nã lagnát na ang caraniwa'y ikinamámatay.

Páhiná 465

Pinanonood ni Társilo, na nacatitig, ang mĩa paghahandâ nã mĩa sundalo; siyá'y namúmutlâ nã mainam at nanǵánǵatal ang canyáng mĩa labi ó bumúbulong nã isáng dalanǵin. Wari'y nawalâ ang pagmamataas niyá sa canyáng di maulatang hirap, ó cung hindi ma'y hindi na totoong masimbuyó. Macailang inilunǵaynǵáy ang nacalindíg na liig, tunitig sa lupà, sang-ayong magdalitâ.

Dinalá siyá nilá sa pader na nacaliliguíd sa bal-on, na sinúsundan ni doña Consolación nacangiti. Isáng sulyáp, na may tagláy na panaghilí, ang itinaapon nã sawíng palad, sa nagcacapatong-patong na mĩa bangcáy, at isáng buntóng hiningá ang tumacas sa canyáng dibdib.

—¡Magsabi ca na!—ang mulíng sinabi sa canyá nã directorcillo,—sa papaano ma'y bibitayin ca; mamatáy ca man lamang na hindi totoong naghirap nã malakí.

—Aalis ca rito upáng mamatáy,—ang sinabi sa canyá nã isáng cuadrillero.

Inalisán nilá siyá nã pang-al, at ibinitin siyáng ang tali ay sa mĩa paa. Dapat siyáng ihugos nã patiwaric at manatiling malaón laón sa ilalim nã tubig, catulad nã guinágawâ sa timbâ, na ang caibhán lamang ay lalong pinalalaon ang tao.

Umalis ang alférez upáng humanap nã relós at nã bilanǵin ang mĩa minuto.

Samantala'y nacabitin si Társilo, ipinapawid nã hanǵin ang canyáng mahabang buhóc, nacapikit nã cauntí.

—Cung cayó'y mĩa cristiano, cung may pusò cayó,—ang ipinamanhic nã paaná,—ihugos ninyó acó nã matulin, ó ihugos ninyó sa isáng paraang sumalpóc ang aking ulo sa bató at nã acó'y mamatáy na. Gagantihin cayó nã Dios sa magandang gawáng ito ... marahil sa ibáng araw ay mangyari sa inyó ang kináhínatnan co.

Nagbalíc ang alférez at pinanǵuluhan ang paghuhugos na tanǵan ang relós.

—¡Marahan, marahan!—ang sigáw ni doña Consolación sinusundan nã matá ang cahabaghabág;—¡mag-inǵat cayó!

Marahang bumábabâ ang timbalete; humihilahis si Társilo sa mĩa batóng nanǵacaumbóc at sa mĩa mababahong damóng sumisibol sa mĩa guiswác. Pagca tapos ay hindi na cumilos ang timbalete; binibilang nã alférez ang mĩa segundo.

Páhiná 466

—¡Itaás!—ang matinding utos, nã macaraan na ang calahating minuto.

Ang inǵay na mataguinting at nagcacasaliwsaliw nã mĩa patac nã tubig na nahuhulog sa ibabaw nã tubig ang siyáng nagbalitâ nã pagbabalíc nã may sala sa caliwanagan. Nǵayón, palibhasa'y lalong mabig-at ang pabató, siyá'y nanhic nã mabilis. Nanglálaglag nã malaking inǵay ang mĩa batóng natitingcab sa mĩa tabí nã balón.

Natátacpan ang canyáng noo't ang canyáng buhóc nã carumaldumal na pusali, puspos nã mĩa sugat at mĩa galos ang canyáng mukhâ, ang catawa'y basâ at tumutulò, nã siyá'y sumipót sa mĩa matá nã caramihang hindi umímic; pinapanǵanǵaligkig siyá sa guináw nã hanǵin.

—¿Ibig mo bang magsaysáy?—ang sa canyá'y caniláng itinanóng.

—¡Huwág mong pabayaan ang capatid cong babae!—ang ibinulóng nã caawaawà, na tinititigan nã pagsamò ang isáng cuadrillero.

Mulíng cumalairit ang pinggáng cawayan, at mulíng nawalâ ang pinahihirapan. Nahihiwatigan ni doña Consolación hindi gumágalaw ang tubig. Bumilang nã isáng minuto ang alférez.

Nang mulíng ipanhic si Társilo'y nacawinǵi at nanǵinǵitim ang mukhâ. Tinitigan niyá ang

mga naroroon at nanatiling nacadilat ang mga matáng nanġa múmula sa dugô.

—¿Magsasabi ca ba?—ang mulíng itinanóng nġ alférez na ang tinig ay nanglúlupaypay.

Umilíng si Társilo, at muli na namang inihugos siyá. Untiunting nasásarhan ang mga pilic-matá niyá, ang balingtató nġ canyáng mga matá'y nananatili sa pagtitig sa lanġit na pinapawiran nġ mapuputíng alapaap; ibinabali ang liig upáng macapanatili sa panonood nġ liwanag nġ araw, nġuni't pagdaca'y napilitang lumubog sa tubig, at tinacpán nġ carumaldumal na tabing na iyón ang canyáng minámasdang daigdíg.

Nagdaan ang isáng minuto; namasid nġ tumítínging Musa ang malalaking bulubóc nġ tubig na napaiibabaw.

Páhiná 467

—¡Nauuhaw!—ang sabing tumatawa.

At mulíng tumining ang tubig.

Isáng minuto't calahati ang itinagál nġayón, bago humudyát ang alférez.

Hindi na nacawinġi ang mukhá ni Társilo; nasisilip sa nacasiwang na panġisáp ang puti nġ matá, lumálabas sa bibig ang tubig na pusaling may cahalong cumacayat na dugô; humihhip ang hanġing malamíg, nġuni't hindi na nanġanġanġaligkig ang canyáng catawán.

Nanġagtinġinan ang lahát na waláng imíc, nanġamumulá at pawang nanġa alaguím. Humudyat ang alférez upáng alisin sa pagcabitin si Társilo at lumayóng naglilininglining; macailang idiniit ni doña Consolación sa nacalilís na mga paa nġ bangcáy ang baga nġ canyáng tabacô, nġuni't hindi cumatál ang catawán at namatáy ang apóy.

—¡Nag-inís siyá sa sarili!—ang ibinulóng nġ isáng cuadrillero;—masdán ninyó't binaligtád ang canyáng dilà, na anaki pinacsâ niyáng lunukín.

Pinagmámasdang nanġanġatal at nagpápawis niyóng isáng bilanggô ang mga guinagawang iyón; lumilinġap na ang camukhá'y ulól sa lahát nġ panig.

Ipinag-utos nġ alférez sa directorcillong tanunġín ang bilanggóng iyón.

—¡Guinoo, guinoo!—ang hibic;—¡akin pong sasabihin ang lahat ninyóng maibigang sabihin co!

—¡Cung gayo'y mabuti! tingnán natin; ¿anó ang panġalan mo?

—¡Andóng, pô!

—¿Bernardo ... Leonardo ... Ricardo ... Eduardo ... Gerardo ... ó anó?

—¡Andóng, pô!—ang inulit nġ culáng culáng ang isip.

—Ilagáy ninyóng Bernardo ó anó man,—ang inihatol nġ alférez.

—¿Apellido?

Tiningnán siyá nġ taong iyóng nagugulat.

—¿Anó ang panġalan mong dagdág sa nġalang Andóng?

—¡Ah, guinoo! ¡Andóng Culáng-culáng po!

Hindi napiguil ang tawa nġ nanġakikinig; patí ang alférez ay tumiguil nġ pagpaparoo't parito.

—¿Anó ang hanap-buhay mo?

—Mánunubà pô nġ niyóg, at alila pô nġ aking biyanáng babae.

—¿Sino ang nag-utos sa inyóng looban ninyó ang cuartel?

—¡Walâ pô!

—¿Anóng walá? Huwág cang magsinunġaling at titimbaín ca! ¿sino ang nag-utos sa inyó? ¡Sabihin mo ang catotohanan!

—¡Ang catotohanan pô!

—¿Sino?

—¡Sino pô!

—Itinatanong co sa iyó cung sino ang nag-utos sa inyóng cayó'y manġag-alsá.

—¿Alin pô bang alsá?

—Iyón, cung cayá ca doroon cagabí sa patio nġ cuartel.

—¡Ah, guinoo!—ang bigláng sinabi ni Andóng na nagdádalang cahihiyan.

—¿Sino nġa ang may casalanan nġ bagay na iyán?

—¡Ang akin pong biyanáng babae!

Páhiná 468

Tawanan at pangguiguilalás ang sumunód sa mġa salitáng itó. Humintô nġ paglacad ang alférez at tiningnán nġ mġa matáng hindi galít ang caawaawà, na sa pagcaisip na magaling ang kinalabasan nġ canyáng mġa sinabi, nagpatuloy nġ pananalitáng masayá ang anyô.

—¡Siyá nġà pô; hindi pô acó pinacacain nġ aking biyanáng babae cung di iyóng mġa bulóc at walà nġ cabuluhán; cagabí, nġ acó'y umuwi rito'y sumakít ang aking tiyán, nakita cong na sa malapit ang patio nġ cuartel, at aking sinabi sa sarili;—Nġayó'y gabí, hindi ca makikita nino man. —Pumasoc acó ... at nġ tumitindig na acó'y umalinġawnġáw ang maraming putucan: itinatali co pô ang aking salawal....

Isang hampás nġ yantóc ang pumutol nġ canyáng pananalitâ.

—¡Sa bilangguan!—ang iniutos nġ alférez;—¡ihatíd siyá nġayóng hapon sa cabecera!

LVIII.

ANG SINUMPA.

Hindî nalao't cumalat sa bayan ang balitang ilalacad ang mġa bilanggô; nacalaguím muna ang pagcarinġig nġ gayóng balitâ, at sacá sumunód ang mġa iyacan at panambitanan.

Nanġagtatacbuhang warì'y mġa ulól ang mġa casambaháy nġ mġa bilanggô; nanġagsísiparoon sa convento, mulâ sa convento'y napapasa cuartel at mulâ sa cuartel ay napasasa tribunal, at sa pagcá't hindi silá macásumpong nġ aliw saan man, caniláng pinúpunô ang alang-alang nġ mġa sigáw at panambitan. Nagculóng ang cura sa pagcá't may sakít, dinagdagán nġ alférez ang dami nġ mġa sundalong na bábantay sa canyá, at sinasalubong nġ culata nġ mġa sundalong iyón ang mġa babaeng nanġagmamacaamò; ang gobernadorcillo, taong waláng cabuluhán, anaki'y lalo pang haling at waláng cabuluhán mandín cay sa dati. Sa tapát nġ bilanggua'y nanġagtatacbuhang pacabicabilâ ang mġa babaeng may lacás pa; ang mġa walâ na namá'y nanġagsisiupò sa lupà't tinatawag ang mġa panġalan nġ mġa taong caniláng iniirog.

Maninġas ang araw, nġuni't sino man sa mġa cahabaghabag na iyó'y hindi nacaisip umuwí. Si Doray, ang masayá't lumiligayang asawa ni don Filipo'y nagpapacabicabilang puspós nġ capighatían, kilic ang canyáng musmós na anác na lalaki: capuwâ silá umiiyac.

—Umuwí na pô cayó,—ang sa canyá'y sinasabi; malalagnat ang inyóng anác.

—¿Bakit pa mabubuhay cung walà rin lamang isáng amáng sa canyá'y magtuturò?—ang isinasagót nġ nalulunós na babae.

—¡Walâ pong casalanan ang inyóng asawa; marahil siyá'y macabalíc din!

—¡Siyá nġá, cung patáy na cami!

Tumatanġis si capitana Tinay, at tinatawag ang canyáng anác na si Antonio; tinítingnan nġ matapang na si capitana María ang maliit na rejas, sa pagcá't sa dacong loob niyó'y naroroon ang canyáng dalawáng cambál, na siyáng tanġing mġa anác niyá.

Naroroon ang biyanán nġ mánunubà nġ niyóg; hindi siyá tumatanġis: nagpaparoo't parito, na cumúcumpas na lilis ang mġa manggás at pinagsasabihan nġ malacás ang nanġároroon:

—¿May nakita na ba cayóng cawanġis nitó? ¿Hulihin ang aking si Andóng, paputucan siyá, isuot sa panġáw at ilalacad sa cabecera, dahil lamang sa ... dahil lamang sa may bagong salawal? ¡Humíhinġî ang ganitóng gawa nġ ucol na gantí! ¡Napacalabis namán ang mġa guardia civil! ¡Isinusumpá cong pagca nakita co uling sino man sa canilá'y humahanap nġ cublíng lugar sa aking hálamanan, gaya nġ madalás na totoong guinágawa nilá, aalsán co silá nġ ipinamamayan, aalsán co silá nġ ipinamamayan! ¡jó cung hindi acó namán ang caniláng alsán!!!

Nġuni't iilan tao ang pumápansin sa maca Mahomang biyanán.

—Si don Crisóstomo ang may casalanan nġ lahát nġ itó,—ang buntóng hiniġa nġ isáng babae.

Naroroon di't nagpapacabicabila, na cahalò nġ marami, ang maestro sa escuelahan; hindi na pinapagcúscos ang mġa palad nġ camáy ni ñor Juan; hindi na dinadaladala niyá ang canyáng *plomada* at ang canyáng *metro*: itím ang pananamit nġ lalaki, sa pagcá't nacáringġig siyá nġ masasamáng balitâ, at palibhasa'y nananatili siyá sa canyáng asal na ipalagáy ang dárating na panahóng parang nangyari na, ipinaglúlucsa na niyá ang pagcamatáy ni Ibarra.

Tumiguil, pagca á las dos nġ hapon, sa tapát nġ tribunal, ang isáng carretóng waláng anó mang pandóng, na hinihila nġ dalawáng vacang capón.

Liniguid n̄ caramihan ang carretón, na ibig niláng alsín sa pagcasingcaw at ipagwasacan.

Huwág cayóng gumawâ n̄ gayón,—ani capitana María;—¿ibig ba ninyóng silá'y maglacád?

Itó ang pumiguil sa m̄ga casambaháy n̄ m̄ga bilanggó. Lumabás ang dalawampóng sundalo at caniláng liniguid ang sasakyán. Lumabás ang m̄ga bilanggó.

Ang unauna'y si don Filipino, na gapós; bumating nacan̄giti sa canyáng asawa; tuman̄gis n̄ masacláp si Doray at nahirapan ang dalawáng guardia upáng humadláng sa canyá at n̄ huwág mayacap ang canyáng asawa. Sumipót na umiiyac na parang musmós si Antoniong anác ni capitana Tinay, bagay na siyang lalong nacáragdag n̄ m̄ga pagsigáw n̄ canyáng familia. Humagulhól si Andóng pagcakita sa canyáng biyanáng babae, na siyang may cagagawán n̄ canyáng pagcapahamac. Baliti rin si Albinong nagseminarista, at gayón din ang dalawáng cambál na anác ni capitana Maria. Masasamà ang loob at hindi umiimic ang tatlóng binatàng itó. Ang hulíng lumabàs ay si Ibarra, na waláng tali, n̄uni't napapag-itanan n̄ nagháhatid na dalawáng guardia civil. Namúmutlâ ang binatà; humanap siyá n̄ isáng mukháng catoto.

—¿Iyàn ang may casalanan!—ang ipinagsigawan n̄ maraming tinig;—¿iyán ang may casalanan ay siyang waláng tali!

—¿Walang anó mang guinagawâ ang aking manugang ay siyang naca-"esposas"!

Linin̄gón ni Ibarra ang m̄ga guardia:

—¿Gapusin ninyó acó, n̄uni't gapusin ninyóng mabuti acó, abo't sico!—ang canyáng sinabi.

—¿Walang tinatanggáp camíng utos na ganyán ang aming gawín!

—¿Gapusin ninyó acó!

Sumunod ang m̄ga sundalo.

Sumipót ang alférez na nan̄gan̄abayo, at batbát n̄ m̄ga sandata patí n̄ m̄ga n̄gipin; may sumúsunod sa canyáng sampô ó labinglimáng sundalo pa.

Bawa't isáng bilanggó'y may canicanyáng casambahay na nanghihinaing upáng cahabagan, na dahil sa canyá'y tumatan̄gis at nagpapalayaw n̄ lalong matitimyas na tagurí. Si Ibarra lamang ang tan̄ging doo'y walâ sino man; nan̄gagsialís doon patí si ñor Juan at ang maestro sa escuelaan.

—¿Anó pô ba ang guinawâ sa inyó n̄ aking asawa't n̄ aking anác?—ang sa canyá'y sinasabi ni Doray na tumatan̄gis; ¿tingnán pô ninyó ang caawaawâ cong anác! ¿inalsan ninyó siyá n̄ amá!

Ang pighatí n̄ m̄ga casambahay ay naguíng galit sa binatà, na pinagbibintan̄gang siyang may cagagawán n̄ caguluhan. Ipinag utos n̄ alférez ang pagya-o.

—¿Icaw ay isáng duwág!—ang sigáw n̄ biyanán ni Andóng. Samantalang nakikihamok ang m̄ga ibá dahil sa iyó, icaw nama'y tumatagò, ¿duwág!

—¿Sumpain ca nawâ!—ang sabi sa canyá n̄ isáng matandáng lalaki na sa canyá'y sumúsunod;—¿pusóng ang guintóng tinipon n̄ iyóng magugulang at n̄ siràin ang aming capayapaan! ¿Pusóng!, ¿pusóng!

—¿Bitayin ca nawâ, hereje!—ang sigáw sa canyá n̄ isáng camag-anac na babae ni Albino, at sa hindi na macapiguil ay nuha n̄ isáng bató at sa canyá'y ipinucól.

Sinundán ang uliráng iyón, at sa ibabaw n̄ sawíng palad na binatà'y umulán ang alabóc at m̄ga bató.

Tiniis ni Ibarra n̄ waláng imíc, waláng poot at waláng daíng ang tapát na panghihingtí n̄ gayóng caraming m̄ga púsòng nan̄gasugatan. Yaón ang paalam, ang *adios* na sa canyá'y dulot n̄ canyáng bayang kinálalagyan n̄ lahát n̄ canyáng m̄ga sinísinta. Tumun̄gó, marahil canyáng dinidilidili ang isáng taong pinalò sa m̄ga lansan̄gan sa Maynilà, ang isáng matandáng babaeng nahandusay na patáy pagcakita sa ulo n̄ canyáng anác na lalaki; marahil dumaraan sa canyáng m̄ga matá ang nangyari sa buhay ni Elías.

Minagaling n̄ alférez na palayuin ang caramihang tao, n̄uni't hindi humintô ang pangbabató at ang m̄ga paglait. Isá lamang iná ang hindi ipinanghíhiganti sa canyá ang canyáng m̄ga pighatí: itó'y si capitana María. Hindi cumikilos, nacahibic ang m̄ga labì, punô ang m̄ga matá n̄ m̄ga luhàng umaagos na waláng in̄gay, canyáng pinanonood ang pagpanaw n̄ canyáng dalawáng anác na lalaki; sa panonood sa canyáng hindí pagkilos at sa canyáng pipíng dalamhati, nawáwalâ ang pagcatalinhagà ni Niobe.

Malayò na ang pulutóng.

Sa m̄ga taong nacasun̄gaw sa bihibihirang bintan̄ang nacabucás, ang lalong nagpakita n̄ habag sa binatà'y yaóng m̄ga hindi nababahalà at waláng adhicâ cung di manood lamang. Nan̄gagtagò ang canyáng m̄ga caibigan, patí si capitang Basilio'y nagbawal sa canyáng anác na si Sinang, na huwág umiyác.

Nakita ni Ibarra ang umaaso pang bahay niyang natupoc, ang bahay n̄ canyáng m̄ga magugulang, ang bahay na sa canyá'y pinan̄ganacán, ang kinabubuhayan n̄ lalong matatamis na alaala n̄ canyáng camusmusán at n̄ canyáng cabinatàan; ang m̄ga luhàng malaong canyáng

pinipigulpiguil ay bumalong sa canyáng mġa matá, lumunġaynġay at tumanġis, na hindi magcaroon nġ aliw na mailihim ang canyáng pag-iyac, palibhasa'y nacagapos, ó macapucaw man lamang ang canyáng pighatí nġ habag sa canġino man. Nġayó'y walá siyáng bayan, bahay, casintahan, mġa catoto, at mahihintay na maligayang panahóng dárating.

Mulà sa isáng mataás na lugar ay pinanonood ang malungcót na pulutóng na iyón nġ isáng tao. Siyá'y isáng matandáng lalaki, namúmutlà, payat na payát ang mukhà, nacabalot sa isáng cumot na lana, at nanúnungcod nġ boong pagál. Siyá ang matandáng filósofo Tasio, na nang mabalitàan ang nangyari ay nagbantáng iwan ang canyáng hihigán at dumaló, nġuni't hindi itinulot nġ canyáng lacás na macarating siyá hanggáng sa tribunal. Sinundán nġ matá nġ matandà ang carretón hanggáng sa itó'y nawalâ sa malayò: nanatiling sumandalí sa pag-iisip-isip na nacatunġó, nagtindig pagcatapos at nag inatâ nġ boong hirap na tinunġo ang canyáng bahay, na nagpápahinġa maya't mayâ.

Nasumpunġan siyáng patáy, kinabucasan, nġ mġa nag-aalagà nġ mġa hayop, sa paanan nġ pagpasoc sa canyáng tahanang nag-íisa.

LIX.

ANG KINAGUISNANG BAYAN AT ANG MġA PAG-AARI.

Lihim na ibinalità nġ telégrafo ang nangyaring iyón sa Maynilà at nġ macaraan ang tatlompó't anim na horas ay nanġagsasaysay na nġ bagay na iyón nġ malakíng talinghagà at hindi cacaunting mġa pagbabalà, ang mġa pamahayagan, na dinagdagán, pinagbuti at binawasan nġ fiscal. Samantala'y mġa balitàng tanġing mulâ sa mġa convento ang nanġaunang tumacbóng salinsalin sa mġa bibíng, sa lihim, na nagbíbigay nġ malakíng tacot sa bawa't macaalam. Ang nangyaring iyóng sa libolibong pagcacabalità'y nagcaiba nġ lubhâ, pinaniniwaláan nġ humiguit cumulang na cadalian, alinsunod sa cung nagpapapuri ó nacasásalansang sa mġa hidwáng hílig at anyô nġ caisipán nġ bawa't isá.

Bagá man hindi nasisirà ang catahimican nġ bayan, sa paimbabáw man lamang, nġuni't naliligalig ang capayapaan nġ bahay, tulad sa nangyayari sa isang lawà: bagá man nakikitang patag at waláng anó mang alon ang dacong ibabaw, nġuni't sa ilalim ay gumágamáw, nanġagtatacbuhan at nanġagháhabulan ang mġa piping isdá. Nanġagpasimuláng nanġagpainog-inog, wanġis sa mġa paró-paró, ang mġa cruz, mġa condecoración, mġa galón, mġa catungculan, mġa caranġalan, capangyarihan, calakhán, matataas na camahalan at ibá pa, sa isáng impapawid na guintóng salapí sa mġa matá nġ isáng bahagui nġ mġa mámamayan. Sa isáng bahagui namán nġ mġa mámamayang iyá'y napailangláng sa abót nġ paninġin ang isáng alapaap na madilím, at nanġinġibabaw sa culay abó-abóng pinacapang-ilalim, ang maiitim na parang anino nġ mġa rejas, mġa tanicalâ, at pati nġ calaguimlaguim na bibitayán. Warì'y náriringġig sa hanġin ang mġa tanóng, ang mġa bató, ang mġa sigáw na pinápacnit nġ mġa pahirap; nagagamagam ang Marianas at ang Bagumbayang cápuwâ nanġababalot nġ isáng parang maduming pigtâ nġ dugóng culubóng: na sa culabô ang mġa manġinġisdâ at ang mġa isdá. Ang nangyaring iyó'y iniláladlad ni Capalaran sa guniguní nġ mġa tagá Maynilàng tulad sa mġa tanġing paypáy na galing sa China: napipintahan nġ itim ang isáng mukhâ; ang isá namá'y puspós nġ dorado, matitingcád na mġa culay, mġa ibon at mġa bulaclac.

Naghahari sa mġa convento ang malakíng ligalig. Isinísingcaw ang mġa carruaje, nanġagdádadalawan ang mġa provincial, may lihim na mġa pulong. Nanġagsisiharap silá sa mġa palacio upáng caniláng ihandóg ang caniláng tulong sa *Gobierno na na sa calakilakihang panġanib*. Muling napagsalitaan ang mġa cometa, ang mġa pasaring, ang mġa matutulis na pananalità, at ibá pa.

—¡Isáng *Te Deum*, isáng *Te Deum*!—ang sinasabi nġ isáng fraile sa isáng convento;—¡at nġayó'y sino ma'y huwag magcuculang sa pagpasacoro! ¡Hindi cacaunting cagalinġan ang guinawâ nġ Dios, na ipakita cung gaano ang cahalagahan natin, nġayón pa namán sa mġa panahóng itóng totoong nápacasasamá!

—Dahil sa ganitóng muntíng turò, marahil ay kinácagat ang canyàng mġa labì nġ generalillong Buisit,—ang sagót namán nġ isá.

—¿Anó cayâ ang nangyari sa canyá cung hindi ang mġa Capisanan nġ mġa fraile?

—At nġ lalong umínam ang ating pagdiriwang, ipagbigay álam sa uldóg na tagapagluto at sa procurador ... ¡Gaudeamus (cainan) sa tatlóng araw!

—¡Amen!, ¡Amen! ¡Mabuhay si Salvi! ¡Mabuhay!

Ibá namán ang salitaan sa isáng convento.

—¿Nakita na ninyó? Iyá'y isáng nag-aral sa mġa jesuita; ¡lumálabas sa Ateneo ang mġa filibustero!—ang sabi nġ isáng fraile.

—At ang mġa caaway nġ mġa fraile.

—Sinabi co na: ipinapahamac nġ mġa jesuita ang lupaíng itó, pinahahalay ang ugali nġ cabataán; datapuwa't pinababayaan, sila't dahil sa gumuguhit sa papel nġ iláng mġa waláng cawawaang cahig manóc cung lumilindol....

—¡At ang Dios ang nacacaalam cung papaano ang mġa pagcacagawâ!

—Siyá nġâ, ¿datapuwa't manġahas cayóng sumalansang sa canila? ¡Pagca nanġnġiníg at gumágalaw ang lahat! ¿sino ang macasusulat nġ mġa cahig-manóc! ¡Walâ, si parì Secchi!....

At nanġagnġinġitían nġ malakíng pagpapawaláng halagá.

—¿Nġuni't ang mġa sigwá? at ¿ang mġa bagyó?—ang tanóng nġ isá nġ matindíng paglibác;— ¿hindi ba cadakidakilàan iyán?

—¡Sino mang manġinġisda'y nahuhulàan ang mġa bagay na iyán!

—Pagcâ ang namiminuno'y isang halíng ... ¡sabihi mo sa akin cung anó ang anyô nġ iyong ulo, at sasabihi co sa iyó cung anó ang iyong panicad! Nġuni't makikita rin ninyó cung nanġagtatangkilican ang manġagcacabigan: halos hiníhinġi nġ mġa pamahayagang bigyán nġ isáng mitra (nġ catungculang pagca arzobispo ú obispo) si parì Salvi.

—¡At cacamtan nġâ niyá! ¡Masusunduan niyá ang catungculang iyán!

—¿Sa acalà mo cayà?

—¡At hindi bagá! Nġayó'y ibinibigay ang catungculang iyán cahi't sa waláng cabuluháng bagay. Nacakikilala acó nġ isáng sa lalong waláng cabuluha'y nagcamit nġ mitra: sumulat nġ isáng waláng cawawaang aclát, ipinakilalang waláng caya ang mġa *indio* cung hindi sa mġa gawain nġ camáy ... ¡psh! ¡matatandâ nġ pangcaraniwan!

—¡Tunay nġâ! ¡Nacasisirà sa religiún ang ganyáng caraming mġa paglihís sa catuwiran!—ang bigláng sabi namán nġ isá;—cung may mġa matá sana ang mitra at caniláng makita ang mġa bao nġ ulong sa canilá'y pagpuputunġan....

—¡Cung ang mġa mitra sana'y pawang mġa likhâ nġ *Natureleza*,—ang dagdág namán nġ isá, na ang tinig ay lumalabas sa ilóng.—*Natura abhorret vacuum* ...

—Cayâ nġâ cumacapit sa canilá; ¡ang pagcawaláng lamán ang sa canilá'y humahalina!—ang sagót nġ isa.

Ang mġa itó at iba páng mġa bagay ang mġa sábihan sa mġa convento, at ipinatátawad na namin sa mġa bumabasa ang pagsasaysáy nġ mġa ibáng mġa upasalà na may mġa culay político, metafísico at mahahangháng. Ating ihatid ang bumabasa sa bahay nġ isáng waláng anó mang catungculan, at sapagcá't cácauntí ang cakilala natin sa Maynilà'y doon tayo pumaroon sa bahay ni capitang Tinong, ang lalaking mapag-anyaya, na ating nakitang pinipilit anyayahan si Ibarra upáng papurihan siya nġ isáng dalaw.

Sa mayama't maluang na salón nġ canyáng bahay sa Tundó ay naroon si capitang Tinong, nacaupo sa isáng malapad na sillón, na hináhagpos ang noo't ang batoc, na may anyóng lubháng nahahapis, samantalang umíiyac at pinagwiwicaan siyá nġ canyáng asawang si capitana Tinchang, sa haráp nġ canyáng dalawáng anác na babae, na nagsisipakiníg mulâ sa isáng suloc na hindi nanġagsisiimic, nanġatútulig at nanġabábagbag ang loob.

—¡Ay, Virgen sa Antipolo!—ang sigáw nġ babae.—¡Ay, Virgen del Rosario at de la Correa! ¡ay!, ¡ay! ¡Nuestra Señora de Novaliches!

—¡Nanay!—ang sa canyá'y sinabi nġ bunso sa canyáng mġa anác na babae.

—¡Sinasabi co na sa iyó!—ang ipinatuloy nġ babae, na pagsisi ang anyô;—¡sinasabi co na sa iyó! ¡ay Virgen del Cármen, ay!

—¡Nġuni't hindi ca namán nagsasabi sa akin nġ anó man!—ang ipinanġahás isagót ni capitang Tinong na napapaiyac;—baligtád, sinasabi mo sa aking mabuti ang aking guinágawâ sa pagmamalimít co sa bahay na iyón at manatili sa pakikipag-ibigan cay capitang Tiago, sa pagcá't ... sa pagcá't mayaman ... at sinabi mo sa aking....

—¿Anó? ¿anó ang sinabi co sa iyó? ¡Hindi co sinasabi sa iyo iyán, walâ acóng sinasabing anó man sa iyó! ¡Ay! ¡cung pinakinggán mo sana acó!

—¡Nġayo'y acó ang bibigyan mong casalanan!—ang itinutol nġ masacláp na tinig, at sacâ tumampál nġ malacás sa camáy nġ sillón;—¿hindi mo ba sinabi sa aking magaling ang aking guinawâ na siyá'y aking inanyayahang cumain dito sa atin, sa pagcá't palibhasa'y mayaman ... sinasabi mong hindi dapat tayong makipagcaibigan cung di sa mayayaman lamang? ¡Abá!

—Tunay nġang sinabi co iyán sa iyó, sa pagcá't ... sa pagcá't walâ nġ magágawâ; walâ cang guinágawâ cung hindi purihin siyá; *don Ibarra* dito, *don Ibarra* doon, *don Ibarra* sa lahát nġ

panig, jabaá! Datapuwa't hindi co inihatol sa iyong makipagkita ca sa canyá ó makipagsalitaan ca sa canyá sa pagcacapisang iyon; hindi mo maicacailà itó sa akin.

—¿Nalalaman co bang paparoon siyá roon?

—¡Abá! ¡dapat mong maalaman!

—¿Paano? ¿siyá'y hindi co man lamang nakikilala pa niyon?

—¡Aba! ¡dapat mo siyáng makilala!

—Nǵuni't Tinchang, ¡paano'y niyón co lamang siyá nakita, at niyón co lamang namán náringgig na siya'y pinag-uusapan!

—¡Aba! ¡dapat sanang nakita mo siyá nǵ una, náringgig ang usapan tungcól sa canyá, sa pagcá't lalaki icaw, may salawal ca at bumabasa ca nǵ *Diario de Manila!*—ang di mabilíng na sagót nǵ asawa, casabay nǵ pagpapahatid sa canyá nǵ cakilakilabot na irap.

Páhiná 478

Waláng maalamang itutol si capitán Tinong.

Hindi pa nasiyahan si capitana Tinchang sa canyáng pagwawaguíng itó'y pinacsáng siyá'y papangguipuspusín, caya't sa canyá'y lumapit na nacasuntoc.

—¿Cayâ ba nagpagál acó nǵ mahabang panahón at nagtipíd nǵ hindi cawasà, at nǵ dahil sa iyóng cahalingña'y ipahamac mo ang bunǵa nǵ aking mǵa pagod?—ang ipinagwica sa canyá,—Nǵayó'y paririto silá't nǵ icaw ay dalhín sa tapunán, huhubaran camí nǵ ating pag-aari, gaya nǵ nangyari sa asawa ni ... ¡Oh, cung lalaki lamang acó! ¡cung lalaki lamang acó!

At nǵ makita niyáng tumútunǵo ang canyáng asawa, mulíng nagpasimulâ nǵ pagtanǵuynǵóy, nǵuni't lagui ring inuulit:

—¡Ay, cung lalaki lamang acó! ¡cung lalaki lamang acó!

—At cung naging lalaki icaw,—ang itinanóng sa cawacasan nǵ lalaking nadadalimumot na,—¿anó sana ang gagawin mo?

—¿Anó? ¡abá!, ¡abá!, ¡abá! ¡nǵayón di'y háharap aco sa Capitán General, upáng acó'y humandóg sa pakikihamoc laban sa mǵa nanghihimagsic, nǵayón din!

—Nǵuni't ¿hindi mo ba nababasa ang sinasabi nǵ *Diario?* ¡Basahin mo! «Nasugpô nǵ boong higpít, lacás at catigasán ang caliluháng imbî at casamâsamaan, at hindi malalao't daramdamin nǵ mǵa suwail na caaway nǵ Ináng Bayan at nǵ caniláng mǵa cainalám, ang boong bigát at cabanǵisán nǵ mǵa cautusan» ... ¿nakita mo na? wala nǵ himagsican.

—Hindi cailanǵan, dapat cang humaráp na gaya nǵ guinawa nǵ madla nǵ taóng 72, at nanǵacaligtás nǵa namán.

—¡Siya nǵa! humaráp din si parì Burg....

Datapuwa't hindi natapos ang salita; tinacbo siya nǵ babae at tinacpán ang canyáng bibíg.

—¡Halá! ¡sabihi mo ang panǵalang iyán at nǵ bucas di'y bitayin ca sa Bagumbayan ¿Hindi mo ba nalalamang sucat na ang saysayin ang panǵalang iyan upang parusahan ca, na hindi cailangan ang gumawa pa nǵ *causa?* ¡Halá! ¡sabihi mo!

Páhiná 479

Cahi't ibiguin man ni capitán Tinong sundin ang utos nǵ canyáng asawa'y hindi rin mangyayari; natatacpan ang canyang bibig nǵ dalawáng camáy nǵ canyáng asawa, at iniipit ang canyang maliit na ulo laban sa licuran nǵ sillón, at marahil namatay sa pagcainis ang abáng lalaki cung hindi namag-itan ang isáng bagong dumatíng na tao.

Itó'y ang caniláng pinsang si Primitivo, na nasasaulo ang Amat, isáng lalaking may mǵa apat na pong taón ang gulang, malinis ang pananamit, titiyanin at may catabaan.

—¿*Quid video?*—ang bigláng sinabi;—¿anó ang nangyayari? ¿*Quare?*^[262]

—¡Ay, pinsan!—anáng babae na umiiyac at tumatacbong patunǵo sa canyá;—ipinatawag cata, sa pagcá't hindi co maalaman cung anó ang mangyayari sa aming mǵa babae ... ¿anó ba ang hatol mo sa amin? ¡Magsalita ca, icaw na nag-aral nǵ latin at mǵa *argumento* (pakikipagmatuwiran)!..

—Nǵuni't bago magsalita acó, ¿*Quid quaeritis? Nihil est in intellectu quod prius non fuerit in sensu; nihil volitum quin praecognitum.*^[263]

At marahang naupô. Anaki mandín ang mǵa sinabing wicang latin ay may bisang nacapagbibigay capanatangán, capuwa tumiguil nǵ pagtanǵis ang mag-asawa, at nanǵagsilapit sa canyá at hinihintay sa canyáng mǵa labì ang aral, na gaya namán nǵ guinágawa nǵ mǵa griego nǵ una cung hinihintay ang pangligtas na salita nǵ «oráculo» na macapagliligtas sa canilá sa manglulusob na mǵa tagá Persia.

—¿Bakit cayó umiiyac? ¿*Ubinam gentium sumus?*^[264]

—Nalalaman mo na ang balitâ tungcol sa panghihimagsic.

—¿*Alzamentum Ibarrae ab alferesio Guardiae civilis destructum?* ¿*Et nunc?* ¿At anó? ¿May utang ba sa inyó si don Crisóstomo?

—Wala, n̄guni't talastasin mong inanyayahan siyá ni Tinong na cumain dito, bumati sa canyá sa tuláy n̄g España ... ¡sa liwanag n̄g araw! ¡Wiwicain niláng si don Crisóstomo'y canyáng caibigan!

—¿Caibigan?—ang bigláng sinabing námamangha ang latino, at saca tumindíg, *¡amice, amicus Plato sed magis amica veritas!*[265] ¡Sabihin mo sa akin cung sino ang casacasama mo at sasabihin co sa iyo cung sino icaw! *¡Malum negotium et est timendum rerum istarum horrendissimum resultat!*[266]

Namutla n̄g catacoccot si capitang Tinong n̄g canyang marinig ang gayóng caraming salitáng ang catapusá'y *um*; ang tunog na itó'y ipinalálagay niyáng masama ang cahulugan. Pinapagdaóp n̄g canyáng asawa ang dalawáng camáy sa pagsamò, at nagsabi:

—Pinsan, huwag mo camíng causapin n̄gayon n̄g latín; talastás mo nang hindi cami m̄ga filósopong gaya mo; causapin mo camí n̄g tagalog ó castilà, datapuwa't hatulan mo camí n̄g dapat naming gawín.

—Sayang na hindi cayó marunong n̄g latín, pinsan; ang m̄ga catotohanan sa latín ay casinun̄galingan sa tagalog, sa halimbawà: *contra principia negantem fustibus est arguendum*, [267] sa latín ay isáng catotohanang tulad sa Daóng ni Noé; minsá'y guinamit co sa gawa ang bagay na iyán, ang pinangyarihan ay acó ang nabughóg. Dahil dito, cahinahinayang na hindi cayó marunong n̄g latín; sa latín ay mahuhusay na lahá.

—Camí ay maraming nalalaman namáng *oremus, parcenobis* at *Agnus Dei Catolis*, n̄guni't n̄gayó'y hindi tayo magcacáwatasan. ¡Bigyán mo n̄ga n̄g isáng *argumento* si Tinong at n̄g huwág siyáng bitayin!

—¡Masama ang guinawa mo, totoong cásamasamaan ang guinawa mo, pinsan, sa iyong guinawáng pakikipagcaibigan sa binatang iyan!—ang mulíng sinabi n̄g latino.—Nagbabayad ang m̄ga waláng casalanan sa gawâ n̄g m̄ga macasalanan; halos ihahatol co sa iyong gawin mo na ang iyong *testamento* (casulatang pinaglálagdaan n̄g m̄ga hulíng kalooban n̄g isáng tao).... *¡Vae illis! Ubi est fumes ibi est ignis! Similis simili gaudet; alqui Ibarra ahorcatur, ergo ahorcaberis!*....[268]

At nagpapailing-iling na masamá ang loob.

—¡Saturnino, anó ang nangyayari sa iyo!—ang sigáw ni capitana Tinchang, na puspós n̄g tacot;—¡ay, Dios co! ¡Namatáy! ¡Isáng manggagamót! ¡Tinong, Tinonggoy!

Dumaló ang dalawáng anác na babae at nagpasimula ang tatló n̄g pananambitan.

—¡Itó'y isang panghihimatáy lámang, pinsan, isáng panghihimatáy! Lalo pa sanang icatutuwà co cung ... cung ...; datapuwa't sa cawaláng palad ay walà cung di isáng panghihimatay lamang. *Non timeo mortem in catre sed super espaldonem Bagumbayanis.*[269] ¡Magdalá cayó rito n̄g tubig.

—¡Huwág cang mamatáy!—ang panambitan n̄g babae;—¡huwág cang mamatáy, sa pagcá't paririto silá't huhulihin icaw! ¡Ay, cung icaw ay mamatáy at saca pumarito ang m̄ga sundalo, ¡ay! ¡ay!

Winiligán n̄g pinsan n̄g tubig ang mukha ni capitang Tinong, at pinag-saulian itó n̄g pag-iisip.

—¡Halá, huwág cayóng umiyác! *Inveni remedium*, nasumpun̄gan co na ang gamót. Ilipat natin siyá sa canyáng hihigán; ¡hala! ¡tapan̄gan ninyó ang inyóng loob! nárito acó at ang lahá n̄g carunun̄gan n̄g m̄ga tao sa una.... Magpatawag cayó n̄g isáng doctor;—at n̄gayón din, pinsan cong babae, pumaroon ca sa capitán general at dalhán mo siyá n̄g isáng handóg, isáng tanicalang guinto, isáng singsing.... *Dadivae quebrantant peñas*; (dumudurog n̄g bató ang handóg); sabihin mong iyá'y handóg dahil sa pascó. Sarhán ninyó ang m̄ga bintanà, ang m̄ga pintô, at sino mang magtanóng sa aking pinsan, sabihin ninyóng may sakít na mabigát. Samantala'y susunugin co ang lahá n̄g m̄ga sulat, m̄ga papel at m̄ga libró at n̄g huwag siláng macakita n̄g anó man, gaya n̄g guinawâ ni don Crisóstomo. *Scripti testes sunt! Quod medicamenta, non sanant, ferrum sanat, quod ferrum non sanat, ignis sanat* [270].

—¡Oo, tanggapin mo, pinsan; sunugin mong lahá!-ani capitana Tinchang;—nárito ang m̄ga susi, nárito ang m̄ga sulat ni capitang Tiago, ¡sunugin mong lahá! Huwag ca sanang mag-iiwan n̄g anó mang pamahayagang galing sa Europa, sa pagcá't totoong nacapagbibigay pan̄ganib. Nárito itong m̄ga *The Times* na aking iniingata't n̄g mapagbalutan n̄g m̄ga sabón at n̄g m̄ga damít. Nárito ang m̄ga libro.

—Pumaroon ca na sa capitán general, pinsan,—aní Primitivo;—pabayaang mo acóng mag-isá. *In extremis extrema*. Bigyán mo acó n̄g capangyarihan n̄g isáng tagapamatnugot na romano, at makikita mo cung paano ang pagliligtas na gagawín co sa bay ... sa aking pinsáng lalaki bagá.

At nagpasimula n̄g sunódsunod na pag-uutos, n̄g paghalo n̄g m̄ga estante, n̄g pagpupunit n̄g m̄ga papel, m̄ga libró, m̄ga sulat at iba pa. Hindi nalao't nag-álab sa *cocina* ang isáng sigá; caniláng sinibác n̄g palacól ang m̄ga lumang escopeta; itinapon nilá sa cumón ang m̄ga cálawan̄ging revolver; ang alilang babaeng ibig sanang iligpít ang cañón n̄g isáng revolver at n̄g magamit na hihip ay kinagalitan:

—¿*Conservare etiam sperasti, perfida?* ¡Sa apóy!

At ipinatuloy ang canyáng pagsúnog.

At nacakita n̄ isáng libróng ang balát ay pergamino (balát n̄ vaca) ay binasa niyá ang panǵalan:

«M̄ga revoluci3n n̄ m̄ga globo sa lanǵit» (m̄ga ganáp na pag-inog n̄ m̄ga planeta sa caniláng talagáng tinatacbuhan), na sinulat ni Copérnico; ¡pfui! *jite maledicti, in ignem calanis!*—ang bigláng sinabi at saca inihaguis sa ninǵas. ¡M̄ga revoluci3n at saca si Copérnico pa! ¡Patong patong na casalanan! Cung di dumatíng acó sa capanahunan ... «Ang calayaan n̄ Filipinas»; ¡Tatata! ¡pagca m̄ga libro! ¡Sa apóy!

At sinunog ang m̄ga libróng waláng caanoano mang casamaan, na sinulat n̄ m̄ga taong waláng malay. Hindi man lamang nacaligtas ang nagnǵanǵalang «Capitang Juan», na napacawalang sala. May catuwiran si pinsáng Primitivo: nagbabayad ang m̄ga waláng casalanan sa m̄ga sála n̄ m̄ga macasalanan.

Páhiná 483

Nang macaraan ang ápat ó limáng oras ay pinagsasalitaan ang casalucuyang m̄ga nangyayari sa isáng púlong n̄ m̄ga nagmámataas, sa loob n̄ Maynilà. Silá'y caramihang matatandáng babae at m̄ga dalagang matatandáng nacaca-ibig mag-asawa, m̄ga asawa ó m̄ga anác na babae n̄ m̄ga cawaní n̄ pamahalaan, nanǵacasuot n̄ báta, nanǵagpápaypay at nanǵaghíhicab. Capanayám n̄ m̄ga lalaki, na cawanǵis din namán n̄ m̄ga babaeng sa caniláng pagmumukha'y nahihiwatigan kung anó ang caniláng pinag-aralan at ang caniláng pinagbuhatan, ang isáng guinoong may catandáan na, maliit at pingcáw, na pinagpipitaganan n̄ m̄ga naroroon, at siyá namá'y nagpapakita sa canyáng m̄ga caharap n̄ isáng pagpapawaláng halagá sa canyáng hindi pag-imic.

—Ang catotohanan ay dating totoong nasususot acó sa m̄ga fraile at sa m̄ga guardia civil, dahil sa cagaspanǵán n̄ caniláng m̄ga asal,—ang sabi n̄ isáng matabáng guinoong babae; n̄ngunit n̄gayóng nakikita co ang sa canila'y pinakikinabang at ang caniláng m̄ga paglilingcod, hálos aking icagágalac na pacasál sa alín man sa canilá. Macabayan acó.

—¡Gayón din ang sabi co!—ang idinagdág n̄ isáng babaeng payát;—¡sáyang at n̄gayo'y walá rito ang náunang gobernador; cung siyá ang náririto'y lilinising parang «patena» ang bayang itó!

—¡At malilipol ang m̄ga lahi n̄ m̄ga filibusterillo!

—Hindi ba ang sábiha'y marami pa ang m̄ga pulóng kinacailanǵang padalhán n̄ m̄ga māmamayan doon. ¡Bakit hindi itápon doon ang ganyán caraming mayayabang na m̄ga indio! Cung acó ang capitán general...

—M̄ga guinoong babae,—anáng pingcáw;—nalalaman n̄ capitán general cung anó ang canyáng catungculan; ayon sa aking nárinǵig ay totoong galit na galit siyá; sa pagcá't canyáng pinuspós n̄ m̄ga biyaya ang Ibarrang iyán.

—¡Pinuspos n̄ m̄ga biyaya!—ang inulit n̄ payát na babae, na nagpápaypay n̄ malaki ang poot;—¡tingnán na n̄ga lamang ninyó ang pagca hindi marunong cumilala n̄ utang na loob nitong m̄ga indio! ¿Mangyayari bagáng silá'y ipalagáy na m̄ga tao sa pagpapanayám? ¡Jesús!

—At ¿nalalaman ba ninyó ang aking nárinǵig?—ang tanóng n̄ isáng militar.

Páhiná 484

—¡Tingnán natin!—¿Anó iyón?—¿Anó ang sinasabi nilá?

—Pinagtitibay n̄ m̄ga taong mapaniniwalaan,—anáng militar sa guitná n̄ lalong malakíng hindi pag-imic n̄ madlá;—na ang lahát n̄ m̄ga cainǵayang iyón sa pagtatayô n̄ isáng páaralan ay walá cung di pawang catacata lámang.

—¡Jesús! ¿nakita na ninyó?—ang bigláng sinabi n̄ m̄ga babae, na nanǵag sisipaniwalà na sa catacata.

—Isáng sangcalan lámang ang páaralan; ang bantà niyá'y magtayô n̄ isáng cutà, at n̄ buhat doo'y macapanǵanlóng cung silá'y lusubin na namin...

—¡Jesús! ¡pagcálakilaking cataksilan! Ang isáng indio n̄ga lámang ang tanǵing macapagtátaglay n̄ ganyáng pagcaimbiimbíng m̄ga isipan,—ang bigláng sinabi n̄ babaeng matabâ. Cung acó ang capitán general, nakita sana nilá ... nakita sana nilá...

—¡Gayón din ang sabi co!—ang bigláng sinabi namán n̄ babaeng payát na ang pingcáw ang kinacausap. Dáracpin co ang lahát n̄ abogadillo, cleriguillo, mánǵanǵalacal, hindi co na pagagawán pa n̄ *causa* at silá'y aking itatapon ó ipadádalá sa ibáng lupaín. ¡Bawa't masamá'y bunutin patí n̄ ugát!

—¡Abá, sabihana'y castilá ang magugulang n̄ filibusterillong iyán!—ang pahiwatig n̄ pingcáw na hindi tumitinǵin canǵino man.

—¡Ah, gayón palá!—ang sinabing mariin n̄ hindi masiyahang babaeng matabâ;—¡cailán ma'y ang m̄ga halúan ang dugô! ¡sino mang indio'y hindi nacawawatas n̄ panghihimagsic! ¡Mag-alagá ca n̄ga namán n̄ m̄ga uwác! ¡mag-alagá ca n̄ga namán n̄ m̄ga uwác!...

—¿Nalalaman ba ninyó ang narinǵig cong salitaan?—ang itinanóng n̄ isáng babaeng halúan ang dugô (mestiza), na sa gayóng paraa'y pinutol ang salitaan.—Ang asawa raw ni capitáng Tinong ... ¿naaalaala ba ninyó? iyong may-ari n̄ bahay na ating pinagsayawan at hinapunan niyóng fiesta sa Tundó....

—¿Iyón bang may dalawáng anác na babae? ¿at anó?

—¡Abá, ang babaeng iyó'y bagong caháhandog ngayóng hapon sa capitán general ñ isáng singsíng na isáng libong piso ang halagá!

Luminǵón ang pingcáw.

—¿Siyá ñga ba? ¿at bakit?—ang tanóng na numíningning ang mǵa matá.

—Ang sabi raw ñg babae, iyón daw ay bigáy niyáng papascó....

—¡Isáng buwán pa muna ang lálampas bago dumating ang pascó!

—Marahil nanǵanǵanib na bacá lagpacán siya ñg sigwá ...—ang pahiwatig ñg babaeng matabâ.

—At caya siyá'y cumúcubli,—ang idinugtóng ñg babaeng payát.

—Ang pagsasanggaláng cahi't hindi pinúpucol nino man ay pagpapakilalang tunay na may casalanan.

—Iyán ñga ang sumasaisip co; tinamaan ninyó ang sugat.

—Kinacailanǵang tingnáng magalíng iyán,—ang hiwatig ñg pingcáw;—nanǵanǵanib acóng baca riyá'y may nacáculong na pusà.

—¡Nacáculong na pusà! iyán ñga! iyán ñga sana ang sasabihin co!—ang inulit ñg babaeng payát.

—At acó,—ang sinabi namán ñg isáng babae, na umagaw ñg pananalita sa payát;—ang asawa ni capitang Tinong ay napacaramot ... hanggá ñgayo'y hindi pa tayo pinadádalhan ñg anó mang hangdóg, gayóng tayo'y napaparoon na sa canyáng bahay. Tingnán ninyó, pagcá ang isáng maramot at macamcam ay nagbibitiw ñg isang handóg na isáng libong piso'y ...

—¿Ñǵuni't totoó ba iyán?—ang tanóng ñg pingcáw.

—¡At napacatotoo! ¡at napacatunay! sinabi sa aking pinsáng babae ñg nanǵinǵibig sa canyá, na ayudante ñg capitán general. At hálos ibig cong acalaing ang singsíng na iyón ang suot ñg panǵanay ñg araw ñg cafiestahan. ¡Siyá'y lagui ñg batbát ñg mǵa brillante!

—¡Siyá'y isáng tindahang lumalacad!

—Isáng paraan din namáng magalíng upáng macapagbilí, na gaya rin ñg alin man sa ibáng mǵa paraan. Nang huwag ñg bumilí pa ñg isáng tautaohan ó bumayad pa ñg isang tindahan....

Linisan ñg pingcáw ang pulong na iyon sa pamamag-itan ñg isáng dahilán.

At ñg macaraan ang dalawáng oras, ñg nanǵatutulog na ang lahát, tumangáp ang iláng namamayan sa Tundo ñg isáng anyaya sa pamamag-itan ñg mǵa sundalo ... Hindí mapabayán ñg Punong may capangyarihang ang mǵa tanǵing táong mǵa mahal at may mǵa pag-aari ay matulog sa caniláng báhay, na hindi magalíng ang pagcacainǵat at bahagya na ang lamig: ang pagtulog sa Fuerza ñg Santiago at iba pang mǵa bahay ñg gobierno'y lálóng tiwasáy at nagsasauli ñg lacas. Casama sa mǵa táong itóng pinacamamahál ang caawa-awang si capitang Tinong.

LX.

MAG-AASAWA SI MARIA CLARA.

Natútuwâ ñg mainam si capitán Tiago. Sa boong panahóng itóng catacot-tacot ay walâ sino mang nakialam sa canyá: hindi siyá ibinilanggô, hindi pinahirapan siyá sa pagcáculong na sino ma'y hindi macausap, mǵa pagtanóng, mǵa máquina eléctrica, mǵa waláng licat na pagbasâ ñg tubig mulâ sa talampacan hanggáng tuhod sa mǵa tahanang na sa ilalim ñg lupà, at ibá pang mǵa catampalasanang totoong kilalá ñg mǵa tanǵing guinoong tumatawag sa caniláng sarili ñg «civilizado». Ang canyáng mǵa caibigan, sa macatuwid bagá'y ang canyáng naguíng mǵa caibigan (sa pagcá't tinalicdán na ñga ñg lalaki ang canyáng mǵa caibigang filipino, mulâ sa sandaling silá'y maguíng mǵa hinalain sa gobierno), nanǵagbalíc na namán sa canícaniláng bahay, pagcatapos ñg iláng araw ñg caniláng pagliliwalíw sa mǵa bahay ñg gobierno. Ang capitán general din ang siyáng sa canilá'y nagpalayas sa mǵa tahanang canyáng pinamamahalaan, palibhasa'y ipinalagáy niyáng hindi silá carapatdapat na manatili roon, bagay na lubháng ipinagdamdám ñg pingcaw, na ibig sanang ipagsayá ang malapit ñg dumating na pascó sa casamahan ñg gayóng mayayaman at masagana.

Umuwi sa canyáng bahay si capitáng Tinong na may sakít, putlain at namámagâ,—hindi

nacagalíng sa canyá ang paglililwalíw,—at lubháng nagbago, na anó pa't hindi nagsásalitâ nã catagâ man lamang, hindi bumabati sa canyáng m̃ga casambaháy, na tumatanġis, nagtátawa, nagsásalitâ at nanġahahalíng sa galác nã loob. Hindi na umaalis sa canyáng bahay ang cahabaghabag na tao, at nã huwág lumagáy sa panġanib na macabati sa isáng filibustero. Cahit ang pinsán mang si Primitivo, bagá man tagláy niyá ang boong carununġan nã m̃ga tao sa una, ay hindi macuhang siyá'y mapaimíc.

—*Crede, prime*,—ang sabi sa canyá;—pinisíl sana nilá ang liig mo cung hindi co sinunog ang lahát mong m̃ga papel; datapuwa't cung nasunog co sana ang boong bahay, hindi man lamang sana hinipo cahit ang buhóc mo. Pero *quod eventum, eventum; Gracias agamus Domino Deo quia non in Marianis Insulis es, camoles seminando*[271].

Páhiná 488

Hindi cailâ cay capitán Tiago ang m̃ga nangyaring catulad nã pinagdanasan ni capitán Tinong. Nagcacanlalabis sa lalaki ang pagkilalang utang na loob, bagá man hindi niyá maturól cung sino caya ang pinagcacaunanġan niyá nã gayóng tanġing m̃ga pagtatangkilic. Ipinalálagay ni tía Isabel na ang bagay na iyó'y himalâ nã Virgen sa Antipolo, nã Virgen del Rosario, ó cung hindi ma'y nã Virgen del Cármen, at ang lalong cáliutang canyáng mahihinala'y himalâ nã Nuestra Señora de la Correa: ayon sa canyá'y hindi sasala sa alin man sa canilá ang gumawâ nã himalâ. Hindi itinátanggui ni capitán Tiago ang cababalaghán, nãuni't idinúrugtong:

—Pinaniniwalaan co, Isabel, datapuwa't marahil ay hindi guinawáng mag-isa nã Virgen sa Antipolo; marahil siyá'y tinulunġan nã aking m̃ga caibigan, nã aking mamananġin, ni guinoong Linares, na nalalaman mo nang binibirò pati ni guinoong Antonio Cánovas, iyón bagáng nacalagáy ang larawan sa «Ilustración», iyóng aayaw papaguingdapating ipakita sa m̃ga tao cung di ang cabiyác lamang nã canyáng mukhâ.

At hindi mapiguil nã mabait na tao ang isáng nġiti nã canyáng pagcatuwâ, cailán ma't canyáng marínġig ang isáng mahalagáng balitâ tungcól sa m̃ga nangyari. At tunay nã namáng dapat icatuwâ. Pinagbulunġanang mabibitay si Ibarra; sa pagcá't bagá man maraming totoo ang m̃ga caculanġang pangpatibay upáng siyá'y maparusahan, nitóng huli'y may sumipót na nagpapatotoo sa sumbóng na laban sa canyá; na may m̃ga pahám na nagsaysáy na maári nãng cutà ang escuélahan, ayon sa anyó nã pagcacágawâ, bagá man may caunting caculanġan, bagay na siyá na nã lamang maásahan sa hanġal na m̃ga indio. Ang m̃ga alinġawnġaw na itó ang siyáng sa canyá'y nacapapanatag at nacapagpapanġiti sa canyá.

Cung paano ang pagcacaiba nã m̃ga bálac ni capitáng Tiago at nã canyáng pinsáng babae, nanġagcacahati namán ang m̃ga caibigan nã familia sa dalawáng bahagui; nananalig ang isáng bahaguing yaó'y gawâ nã himalâ, at ang isáng bahagui namá'y inaacalang gawâ yaón nã pámahalaan, bagá man ang naniniwalâ nã ganito'y siyáng lalong cácaunti. Nagcacabahabahagui namán ang m̃ga nagpapalagay na yaó'y himalâ: nakikita nã sacristan mayor sa Binundóc, nã babaeng maglalacò nã candilâ at nã puno nã isáng cofradía, ang camáy nã Dios na pinagagalaw nã Virgen del Rosario; sinasabi namán nã insíc na magcacandilâ na siyáng nagbibili nã candilâ cay capitán Tiago cung siyá'y napasasa Antipolo, casabay ang pagpapaypáy at pag-ugóy nã m̃ga hità:

Páhiná 489

—¡No siya osti gongóng; Miligen li Antipolo esi! Esi pueli mas con tolo; no siya osti gongóng. [272]

Pinacámamahal ni capitang Tiago ang insíc na iyón, na nagpapánggap na manghuhulâ, manggagamot, at ibá pa. Minsa'y sa pagtinġin sa palad nã camáy nã canyáng nasirang asawang na sa icaanim na buwan ang cabuntisán ay humulâ nã ganitó:

—¡Si eso no hómele y no pactaylo, mujé juete-juete![273]

At sumilang sa maliwanag si María Clara upáng maganap ang hulâ nã hindi binyagan.

Si capitan Tiago'y mainġat at matatacutin, caya't hindi agad-agad macapagpasiyá na gaya nã guinawa ni Paris na taga Troya, hindi niyá matanġi nã gayón gayón lamang ang isá sa dalawáng Virgen, sa tacot niyáng bacá magalit ang isá sa canilâ, bagay na macapágbibigay nã malaking capahamacán.—«¡Mag ingat!»—ang sabi niyá sa canyáng sarili;—«¡baca pa ipahamac natin!»

Na sa ganitóng pag aalinlanġan siyá, nã dumating ang pangcát na cacampi nã gobierno; si doña Victorina, si Don Tiburcio at si Linares.

Nagsalitâ si doña Victorina sa nġalán nã tatlong lalaki, bucód sa nauucol sa canyáng sarili; binangguít niyá ang m̃ga pagdalaw ni Linares sa capitan general, at inulit-ulit ang cabutihang magcaroon nã isang camag anac na mataás na tao.

—¡Ná!—ang iwinacas,—como izimos: el que a buena zombra ze acobija buen palo ze le arrima.[274]

Páhiná 490

—¡Tum ... tum ... tumbalic, babae!—ang isinala nã doctor.

May tatlóng araw nã guinágagad ni doña Victorina ang m̃ga andaluz, sa pamamag-itan nã pag-aalis n-g "d" at sa paghahalili nã "z", at ang hanġad niyáng ito'y waláng macapag-alis sa canyáng ulo; mamagalinġin pa niyang canyáng ipabugnós ang canyáng postizong buhóc na kinulót.

—¡Zi!—ang idinugtóng, na ang tinutucoy ay si Ibarra:—eze lo tenfa muy merezio; yo ya lo ije cuando le vi la primera vez; ezte un filibustero ¿ique te ijo a ti, primo, el general? ¿Que le haz

icho, que noticias le izte é Ibarra?[275]

At nǝ makita niyáng nalalaon nǝ pagsagót ang pinsan, nagpatuloy nǝ pananalita na si capitang Tiago ang kinacausap:

—Créame uzté, zi le conenan a muelte, como ez e ezperar, zera por mi primo.[276]

—¡Guinoong babae! ¡guinoong babae!—ang itinutol ni Linares. Datapuwa't hindi niyá itó binigyang panahón.

—¡Ay, qué iplomático te haz güerto! Zabemos qwe ere;i el conzejero del General, que no puede vivir zin ti ... ¡Ah, Clarita! ¡qué placer é verte![277]

Humaráp si Maria Clarang namúmutlâ pa, bagá man nananag-uli na ang dating cagalingan nǝ catawang pinapanghina nǝ sakit. Napupuluputan ang mahabang buhóc nǝ sutlang cintas na may culay bughaw. Kiming bumati, nǝgumiti nǝ mapanglaw, at lumapit cay doña Victorina upang gawin ang paghahalicang caugalían sa mǝa babae.

Pagcatapos nǝ caugalíang cumustahan, nagpatuloy nǝ pananalitâ ang nagpápanggap na andaluzá:

—Venimoz á visitaroz; ¡oz haveiz zalbao graziaz á vuestraz relacionez![278] na canyáng tinítinǝnan nǝ macabulugan si Linares.

—¡Tinangkilic nǝ Dios ang aking amá!—ang marahang isinagót nǝ dalaga.

—Zi, Clarita, pero el tiempo é los milagroz ya ha pazeo: rozotroz loz ezpañolez ecimoz: ezconfía é la Virgen y échate á corré.[279]

—¡Tum ... tum ... tumbalíc!

Si capitán Tiago na hanggang sa sandalíng yaó'y hindi nacacaguiit sa pananalitá'y nanǝhás tumanóng, at bago pinakinggáng magalíng ang sagót:

—Cung gayó'y inaacalâ po ba ninyó, doña Victorina, na ang Virgen ...?

—Venimoz precisamente á hablar con uzté é la *Virgen*,[280]—ang matilinghagang sagót ni doña Victorina, na itinuturo si María Clara;—tenemos que hablar é negocioz.[281]

Napagkilala nǝ dalagang dapat niyáng lisanin ang nanǝagsasalitaan, caya't humanap siyá nǝ dahilán at lumayo roon, na nanǝanǝabay sa mǝa casangcapan.

Napacaimbî at napacalisyâ ang salitaan at usapan sa pagpupulong na itó caya't minamagaling pa namin ang huwág nǝ saysayin. Sucat nǝ sabihing nǝ silá'y magpaalaman ay pawang nanǝtatutuwang lahá, at sinabi pagcatapos ni capitán Tiago ang ganitó cay tía Isabel:

—Ipasabi mo sa fonda, na bucas ay mag-aalay tayo nǝ piguing. Untiunting ihandâ mo si María Clara na ating ipacacasal na hindi malalaon.

Tiningnan siya ni tía Isabel na nagugulat.

—¡Makikita mo rin! ¡Pagca naguíng manugang na natin si guinoong Linares, magmamanhic-manaog tayo sa lahat nǝ mǝa palacio; pananaghilían tayo, manǝmamamatay ang lahat sa capanahilian!

At sa gayón nǝa'y kinabucasan nǝ gabi'y mulí na namáng punô nǝ tao ang bahay ni capitán Tiago, at ang caibhán lamang nǝgayo'y pawang mǝa castila't insíc lamang ang canyáng mǝa inanyayahan; tungcól sa magandáng cabiyác nǝ cataoha'y ipinakikiharap doon nǝ mǝa babaeng castiláng tubò sa España at sa Filipinas.

Náririyang ang pinacamarami sa ating mǝa cakilala; si parí Sibyla, si parí Salvi, na casama nǝ iláng mǝa franciscano't mǝa dominico; ang matandáng teniente nǝ guardia civil na si guinoong Guevara, na lalo nǝ mapanglâw ang mukhá cay sa dati; ang alférez na sinásaysay na macalibo na ang canyáng dinanas na pakikibaca, na minámasdan ang lahá nǝ boong pagpapalalò, palibhasa'y sa acalâ niyá'y siyá'y isáng don Juan de Austria sa catapanǝan; nǝgayó'y teniente siyá't may gradong comandante; si De Espadaña, na canyáng minámasdan itó nǝ boong gálang at tacot at iniiwasan ang canyáng titig, at si doña Victorina na nagnǝinǝitnǝit. Hindi pa dumarating si Linares, sa pagcá't palibhasa'y mahalagáng guinoon, dapat na siyá'y magpáhuli sa pagdating cay sa mǝa ibá: may mǝa taong nápacatunǝag, na ang acala'y cung magpáhuli nǝ isáng oras sa lahá nǝ bagay, naguiguíng malalaking tao na.

Si María Clara ang siyáng tinútdlâ nǝ mǝa upasalâ: sinalubong silá nǝ dalaga nǝ alinsunod sa ugaling pakikipagmahalan, na hindi nalilisan ang canyáng anyóng malungcót.

—¡Psh!—anáng isáng dalaga;—may caunting capalaluan....

—Magandagandâ rin namán,—ang sagót namán nǝ isáng dalaga rin;—datapuwa't ang lalaking iyá'y pumili sana nǝ ibáng dalaga na hindi totoong mukháng tanǝá.

—Ang salapî, caibigan; ipinagbíbili nǝ makisig na binatâ ang canyáng sariling catawán.

Sa cabiláng dáco'y itó namán ang salitaan:

—¡Pacacasal nǝgayóng ang unang nanǝibig sa canyá'y malapit nǝ bitayin!

—Tinatawag cong mainġat ang ganyán; pagdaca'y handâ na ang cahalili.

—¡Abá, cung mabao!...

Náringġig marahil ang gayóng mġa salitaan nġ dalagang si María Clara, na nacaupô sa isáng silla at naghuhusay nġ isáng bandejang mġa bulaclác, sa pagcá't námamasid na nanġánġatal ang canyáng mġa camáy, minsang mamutlá't manġatlabing macáilan.

Páhiná 493

Malacás ang salitaan sa pulutóng nġ mġa lalaki, at, ayon sa caraniwa'y pinag uusapan nilá ang ucol sa hulíng mġa nangyari. Nanġag salitaang lahát patí ni don Tiburcio, liban na lamang cay parì Sibyla, na nananatili sa pagpapawaláng halagáng hindi pag-imíc.

—¿Náringġig cong lilisanin daw po ninyó, pari Salví, ang bayan?—ang tanóng nġ bagong teniente, na dahil sa canyáng pagcataas sa catungcula'y nġayó'y naguíng mairuguín.

—Walâ na acóng sucat gawín sa bayang iyán; sa Maynilà na títira acó magpacailan man ... ¿at cayó pô?

—Lilisanin co rin ang bayan,—ang isinagót na casabay ang pagtindíg;—kinacailanġan acó nġ gobierno, upáng aking linisin ang mġa lalawigan sa mġa filibustero, na ang casama co'y isáng pulutóng nġ mġa sundalo.

Dagling tiningnán siyá ni pari Salví mulâ sa mġa paá hanggáng sa ulo, at sacâ siyá tinalicuráng lubós.

—¿Tunay na bang nalalaman cung anó ang cahihinatnan nġ panġulo nġ mġa tulisan, nġ filibusterillo?—ang tanóng nġ isáng cawaní nġ pámahalaan.

—¿Si Crisóstomo Ibarra ba ang sinasabi ninyó?—ang tanóng nġ isá.—Ang lalong mahihintay at siyá namáng sumasacatuwiran ay siyá'y bitaying gaya nġ mġa binitay niyóng 72.

—¡Siyá'y itatapon!—ang sinabing mapangláv nġ matandáng teniente.

—¡Itatapon! ¡Itatapon lamang siyá! ¡Nġuni't marahil ay mananatili sa tapunán magpacailán man!—ang bigláng sinabing sabaysabay nġ ilán.

—Cung ang binatàng iyán,—ang patuloy na sinabi nġ teniente Guevara, nġ malacás at anyóng may galit;—ay natutong mag-ínġat; cung siyá'y natutong huwag tumiwalang totoo sa mġa tanġing taong canyáng casulatán; cung hindi sana napacadunong ang ating mġa fiscal na magbigáy kahulugán nġ napacalabis namán sa nasusulat, pinasiyahán sanang waláng anó mang casalanan ang binatàng iyán.

Ang pagpapatibay na itó nġ matandáng teniente at ang anyô nġ canyáng tínig ay nagbigáy nġ malakíng pangguiguilalás sa mġa nakikinig, na waláng nasabing anó man. Tumingġin sa ibáng daco si parì Salví, marahil nġ huwag niyáng makita ang titig na mapangláv nġ matandâ. Nalagláv sa mġa camáy ni María Clara ang mġa bulaclác at hindi nacakilos. Si pari Sibylang marunong sa hindi pag-imic, tila mandín siyáng tanġing marunong namáng tumanóng.

Páhiná 494

—¿May sinasabi pô ba cayóng mġa sulat, guinoong Guevara?

—Sinasabi co ang sinalitâ sa akin nġ *defensor* (tagapagtanggól), na gumanáp nġ canyáng catungculan nġ boong casipaga't pagmamalasakit. Liban na lamang sa iláng mġa talatang may culabóng pananalitâ, na isinulat nġ binatàng itó sa isáng babae, bago siyá yumaong ang tunġo'y sa Europa, mġa talatang kinakitaan nġ fiscal nġ isáng balac at isáng balà laban sa Gobierno, na canyáng kinilalang siyá nġâ ang may sulat, waláng násumpunġang anó mang bagay na mapanghawacan upáng siyá'y mabigyáng casalanan.

—¿At ang *declaración* (sinaysáy) nġ tulisán bago siyá mamatáy?

—Nasunduan nġ defensor na mawal-ang halagá, sa pagcá't ayon din sa tulisáng iyón, silá'y hindi nakipag-usap cailán man sa binatâ, cung di sa isáng nagnġanġalang Lucas lamang, na canyáng caaway, ayon sa napatotohanan, at nagpacamatáy, marahil sa sigáv nġ sariling budhí. Napatotohanang pawang taksíl na gagád lamang ang mġa letra nġ casulatang nacuha sa bangcay niyá, sa pagcá't ang letra'y catulad nġ dating letra ni guinoong Ibarra nġ panahóng may pitóng taón na nġayón ang nacararaan, datapuwa't hindi catulad nġ letra niyá nġayón, bagay na nagpapasapantahang ang gumamit na huwaran ay itóng sulat na guinamit upáng siyá'y isumbóng. Hindi lamang itó, sinasabi nġ defensor, na cung di raw kinilalang siyá ang may tític nġ sulat na iyón, malaki sanang cagalinġan ang sa canyá'y nagawa, datapuwa't pagcakita niya sa sulat na iyó'y namutlá siyá, nasirâ ang loob at pinagtibay ang lahat nġ doo'y natititic.

—Ang sabi pô ninyó,—ang tanóng nġ isáng franciscano;—ay nauucol ang sulat na iyón sa isáng babaeng canyáng pinagpadalhan, ¿anó at dumating sa camáy nġ fiscal?

Hindi sumagót ang teniente; tinitigang sandalí si pari Salvi, at sacâ lumayô, na pinipilipit na nanġánġatal ang matulis na dulo nġ canyáng balbás na úbanin, samantalang pinag-uusapan nġ mġa ibá ang mġa bagay na iyón.

—¡Diyá'y nakikita ang camáy nġ Dios!—anáng isá;—kinasusutan siyá patí nġ mġa babae.

—Ipinasunog ang canyáng bahay, sa acalà niyáng sa gayó'y macalíligtas siyá, datapuwa't hindi niyá naisip ang nacalinġid, sa macatuwíd baga'y ang canyáng caagulo, ang canyáng *babae*,—ang idinugtóng nġ isáng tumatawa.—¡Talagá nġ Dios! ¡Santiago, ipagtanggól mo ang España!

Páhiná 495

Samantala'y humintô ang matandang militar, sa isá sa canyáng pagpaparoo't parito, at lumapit cay María Clara, na nakikinig n̄ salitaan, hindi cumikilos sa canyáng kinauupuan; sa m̄ga paanan niyá'y naroroon ang m̄ga bulaclác.

—Cayó po'y isáng dalagang totoong matalinò,—ang marahang sinabi sa canyá n̄ teniente,—magalíng pô ang inyóng guinawâ n̄ inyóng pagcacábigay n̄ sulat ... sa ganyáng paraa'y macaasa cayóng dalawá sa isáng mapanatag na hinaharap.

Nakíta n̄ dalagang lumálayô ang teniente na ang m̄ga matá'y anyóng na hahalíng at kinacagat ang m̄ga labì. Sa cagalin̄gang palad ay nagdaan si tía Isabel. Nagcaroon si María Clara n̄ casucatang lacás upáng siyá'y tangnán sa damít.

—¡Tia!—ang ibinulóng.

—¿Anó ang nangyayari sa iyó?—ang itinanóng ni tía Isabel, na gulát, n̄ canyáng mámasdan ang mukhà n̄ dalaga.

—¡Ihatid pô ninyó acó sa aking cuarto!—ang ipinakiusap, at sacà bumitin sa camáy n̄ matandà upáng macatindig.

—¿May sakít ca, anác co? ¿Tila nawalán icaw n̄ m̄ga butó? ¿anó ang nangyayari sa iyó?

—Isáng hilo ... ang dami n̄ tao sa salas ... ang dami n̄ ilaw ... kinacailan̄gan cong magpahin̄ga. Sabihin pô ninyó sa tatay na matutulog acó.

—¡Nanglálamig ca! ¿ibig mo ba ang chá?

Umilíng si María Clara, sinarhán n̄ susi ang pintô n̄ canyáng tulugán, at salàt na sa lacás ay nagpatihulóg sa sahíg, sa paanán n̄ isáng larawan at sacà humagulhól:

—¡Iná! ¡iná! ¡aking iná!

Pumapasoc ang liwanag n̄ buwán sa bintanà at sa pintuang canugnóg n̄ bataláng bató.

Nagpapatuloy ang música n̄ pagtugtóg n̄ masasayang *vals*; dumarating hanggáng sa tulugán ang m̄ga tawanan at ang alin̄gawn̄gaw n̄ m̄ga salitaan; macailang tumugtóg sa canyáng pintuan ang canyáng amá, si tía Isabel, si doña Victorina at patí si Linares, datapuwa't hindi cumilos si María Clara: malacás na hin̄gal ang tumatacas sa canyáng dibdib.

Páhiná 496

Nagdaan ang m̄ga horas: natapos ang m̄ga catuwaan sa mesa, náririn̄gig ang sayáw, naupós ang candilà at namatáy, datapuwa't nanatili ang dalaga sa hindi pagkilos sa tablang sahig, na liniliwanagan n̄ buwán, sa paanán n̄ larawan n̄ Iná ni Jesús.

Untiunting nanag-uli ang báhay sa catahimican, nan̄gamatáy ang m̄ga ílaw, mulíng tumawag si tía Isabel sa pintuan.

—¡Abá, nacatulog!—anáng tía n̄ sabing malacás; palibhasa'y bata't waláng anó mang pinaninimdim, tumutulog na parang patáy.

Nang lubhâ n̄ tahimic ang lahát; nagtindig si María Clara n̄ marahan at lumin̄gap sa canyáng paligid: námasid ang bataláng bató, ang maliliit na m̄ga bálag, na napapaliguan n̄ mapangláv na liwanag n̄ buwán.

—¡Isáng mapanatag na hináharap! ¡Tumulog na parang patáy!—ang sinabi n̄ marahan at sacà tinun̄go ang bataláng bató.

Nagugupiling ang ciudad, waláng naririn̄gig na manacanacâ cung dí ang ugong n̄ isang cocheng nagdaraan sa tuláy na cahoy sa ibabaw n̄ ilog, na ilinarawan n̄ payapang tubig nitó ang sinag n̄ buwan.

Tumin̄gala ang dalaga sa lan̄git na ang calinisa'y wan̄gis sa zafir; marahang hinubád ang canyáng m̄ga sinsing, m̄ga hicáw, m̄ga aguja at peineta, inilagáy niyá ang lahat n̄ itó sa palababahan n̄ batalán at tiningnan ang ílog.

Humintô ang isáng bancáng tiguíb n̄ damó sa paanán n̄ ahunáng nalalagay sa bawa't bahay na na sa pampan̄gin n̄ ilog. Isá sa dalawáng lalaking nacasacáy sa bangcáng iyón ay pumanhic sa hagdanang bató, linundág ang pader, at n̄ macaraan ang sandali'y nárin̄gig ang canyáng m̄ga paglacad na pumápanhic sa hagdanan n̄ batalán.

Nakita siyá ni María Clarang tumiguil pagcakita sa canyá, n̄guni't sumandal lamang, sa pagcá't untiunting lumapit at tumiguil n̄ tatlong hacbáng na lámang ang layó sa dalaga. Umudlót si María Clara.

—¡Crisóstomo!—ang sinabing marahang puspós n̄ tácot.

—¡Oo, acó'y si Crisóstomo!—ang isinagót n̄ binatà n̄ boong capanglawan.—Kinuha acó sa bilanguang pinag absan̄gán sa akin n̄ aking m̄ga caibigan, ni Elias, isáng caaway, isáng táong may catuwirang acó'y pagtamnan n̄ galit.

Páhiná 497

Sumunod sa m̄ga salitáng itó ang isáng mapangláv na hindi pag-imic; tumun̄gó si María Clara at inilawít ang dalawáng camáy.

Nagpatuloy n̄ pananalitá si Ibarra:

—¡Isinumpâ co sa piling ñ bangcáy ñ aking ináng icaw ay aking paliligayahin, cahi't anó man ang aking cáratnan! Mangyayaring magcúlang icaw sa iyóng isinumpâ, siyá'y hindi mo iná; ññuni't acó, palibhasa'y acó ay anác niyá, pinacadadakilà co ang pag-aalaala sa canyá, at cahi't nagdaan acó sa libolibong panġanib, naparito acó't upáng tuparín ang aking isinumpâ, at itinulot ñ pagca-cátaong icaw rin ang aking macausap. María, hindi na tayo magkikitang mulí; batà ca at bacá sacali'y sisihin ca ñ iyóng sariling budhí ... naparito acó upáng sa iyó'y sabihin, bago acó pumanaw, na pinatatawad catá. ¡Ñġayon, cahimana-wari'y lumigaya ca, at paalam!

Binantâ ni Ibarra lumayô, datapuwa't piniguil siyá ñ dalaga.

—Crisóstomo!—anya;—sinugò ca ñ Dios at ñ acó'y ilitas sa waláng cahulilip na capighatian ... ¡pakinggán mo acó at sacâ mo acó hatulan!

Matimyás na bumitíw sa canyá si Ibarra.

—Hindi acó naparito't ñ hinġan catang sulit ñ guinawâ mo ...; naparito acó't ñ bigyan catang capayapaan.

—¡Aayaw acó ñ capayapaang iniháhandog mo sa akin; acó ang magbibigay sa akin din ñ capayapaan! Pinawáwal-an mo acóng halagá, at ang pagpapawaláng halagá mo'y siyáng sampong sa camatayan co'y magbibigay capaitan!

Namalas ni Ibarra ang masilacbóng samà ñ loob at pagpipighati ñ abáng babae, at tinanóng niyá itó cung anó ang hináhanġad.

—¡Na icaw ay maniwalang sinintá co icaw cailán man!

Ñġumiti ñ boong saclap si Crisóstomo.

—¡Ah! ¡nagcuculang tiwalà ca sa akin, nagcuculang tiwalà, ca sa iyong catoto sa camusmusán, na cailán ma'y hindi ikinaila sa iyó ang isa man lamang na caisipán!—ang bigláng sinabi ñ dalaga na nagpipighati.—¡Aking natátaroc ang iniisip mo! Pagcâ napagtanto mo ang aking buhay, ang malungcot na buhay na ipinatanto sa akin ñ panahóng acó'y may sakit, maháhabag ca sa akin at hindi mo ñġinġitian ñ ganyán ang aking dalamhati. ¿Bakit bagá't hindi mo pa binayaang acó'y mamatáy sa mġa camáy ñ hangál na gumágamot sa akin? ¡Icaw sana't acó'y liligaya!

Páhiná 498

Nagpahinġang sumandali si María Clara't sacâ nagpatuloy ñ pananalitâ:

—¡Inibig mo, nagculang tiwalà ca sa akin, patawarin nawâ acó ñ aking Iná! Sa isá sa mġa calaguimlaguim na gabí ñ aking masacláp na pagcacasakit, ipinahayag sa akin ñ isáng táo ang panġalan ñ aking tunay na amá, at ipinagbawal sa aking icáw ay aking sintahin ... liban na lámang cung ang akin ding amá ang magpatawad sa iyó sa paglabág na sa canyá'y iyóng guinawâ!

Umudlót si Ibarra at nagugulumihanang tinitigan ang dalaga.

—Oo,—ang ipinagpatuloy ni María Clara; sinabi sa akin ñ táong iyóng hindi maitutulot ang ating pag-iisang catawán, sa pagcá't ibabawal sa canyá ñ canyang sariling budhí, at mapipilitang canyang ihayág, cahi't magcaroon ñ malakíng casiráan ñ puri, sa pagca't ang aking amá'y si....

At saca ibinulóng sa tainġa ñ binata ang isáng panġalang sa cahinaan ñ pagsasasalita'y si Ibarra lámang ang nacárinġig.

—¿Anó ang aking magagawâ? ¿Dapat co bang yurakin dahil sa aking pagsinta ang pag-aalaala co sa aking iná, ang capurihán ñ aking amáamahan at ang danġal ñ aking tunay na amá? ¿Magagawâ co bá itó na hindi icáw ang unaunang magpapawaláng halagá sa akin?

—¿Ñġuni't ang catibayan, nagcaroon ca ba ñ catibayan? ¡Nanġanġailanġan icáw ñ catibayan!—ang bigláng sinabi ni Crisóstomo, na parang sinásacal.

Dinucot ñ dalaga sa canyáng dibdíb ang dalawáng papel.

—Nárito ang dalawáng súlat nang aking ina, dalawáng súlat na itinitic sa guitnà ñ mataós na sigáw ñ sariling budhí ñ panahóng tagláy pa niyá acó sa canyáng tiyán. Tanggapín mo't iyong basahin, at iyong makikita cung paano ang canyáng pagsumpa sa akin at paghahanġad na acó'y mamatay ..., ang aking camatayang hindi nasunduan, bagá man pinagpilitan ñ aking amá, sa pamamag-itan ñ mġa gamót! Nalimutan ang mġa súlat na itó nang aking amá, sa bahay na canyáng tinahanan, nacuha ñ táong iyón at ininġatan, at caya lamang ibinigay sa akin ay nang palitan co ñ iyóng súlat ..., dí umano'y ñ siya raw ay macaasang hindi acó pacácasal sa iyó cung waláng capahintulutan ang aking amá. Búhat ñ daladalihin co sa aking catawán ang dalawáng súlat na iyáng naguńng capalít ñ súlat mo, nacacáramdam acó ñ lamíg sa aking pusò. Aking ipinahamac icáw ipinahamac co ang aking sinta.... ¿anó ang hindi gágawin ñ isáng anác na babae sa icagagaling ñ isáng ináng patay na at ñ dalawáng amáng capuwa buháy? ¿Akin bang masapantahà man lámang cung saan gagamitin ang iyong súlat?

Páhiná 499

Nanġlúlumo si Ibarra. Nagpatuloy si María Clara:

—¿Anó pa ang nálalabi sa akin? ¿masasabi co ba sa iyo cung sino ang aking amá, masasabi co ba sa iyong huminġi ca sa canyá ñ tawad, sa iyó pa namáng anác ñ pinapaghirap niyá ñ hindi cawasa? ¿masasabi co ba sa aking amá na icaw ay patawarin, masasabi co ba canyáng acó'y

canyáng anác, acó pa namáng pinacahanġadhanġád niyá ang aking camatayan? ¡Walâ na nġang nâlalabi sa akin cung hindi ang pagtitiis, inġatan co sa sarili ang lihim at mamatáy sa pagpipighati!... Nġayón, caibigan co, nġayóng nalalaman mo na ang buhay nġ iyong abang si María, ġmangyayari pa bang maidulot mo pa sa canya iyáng pagpapawaláng halagáng nġiti?

—¡María, icaw ay isáng santa!

—Lumiligaya acó, sa pagca't, acó'y iyong pinaniniwalaan....

—Gayón man,—ang idinugtóng nġ binatâ, na nagbago nġ anyô nġ tinig,—nabalitaan cong mag-aasawa ca raw....

—Oo,—at humagulhól ang dalaga;—hinihinġi sa akin nġ aking amá ang pagpapacahirap na itó ... bagá man hindi niyá catungcula'y sininta niyá acó't canyáng pinacain, tinutumbasan co ang utang na loob na itó, sa pagbibigay capanatagan sa canyá, sa pamamag-itan nitóng bagong pakikimag-anac na itó, nġunit....

—ġNġuni't....

—Hindi co lilimutin ang pagtatapat na aking isinumpâ sa iyó.

—ġAnó ang inaacala mong gawín?—ang idinugtóng ni Ibarra, at pinagsisicapang basahin sa canyáng mġa matá ang canyáng balac.

—¡Madilím ang hináharap na panahón at na sa cadiliman ang Palad! Hindi co nalalaman ang aking gagawin; nġuni't talastasin mong minsan lamang cung acó'y umibig, at cung walang pag-ibig ay hindi acó cacamtan nino man. At icaw, ġanó ang casapitan mo?

Páhiná 500

—Ang calagayan co'y isáng bilanggong tanan ... tumatacas acó. Hindî malalao't malalaman ang aking pagcatacas, María....

Tinangnán ni María Clara nġ dalawáng camáy ang ulo nġ binatâ, hinagcáng muli't muli ang mġa labì, niyacap niyá siyá, at sacâ biglang linayuan pagcatapos.

—¡Tumacas ca! ¡tumacas ca!—anya;—¡tumacas ca, paalam!

Tinitigan siyá ni Ibarra nġ mġa matáng nagníningning; nġuni't sa isáng hudyát nġ dalaga'y lumayo ang binatang tila lanġó, hahapayhapay....

Mulíng linucsó ang pader at sumacay sa bangca. Tinatanaw siyá sa paglayô ni María Clarang nacadunġaw sa palababahan nġ batalán.

Nagpugay si Elías at niyucuran siyá nġ boong galang.

LXI.

Páhiná 501

ANG PANGHUHULI SA DAGATAN.

—Pakinggán pô ninyó ang aking gágawing aking inisip,—ani Elías na nag ninilaynilay, samantalang pinatutunġuhan nilá ang San Gabriel. Itatagò co cayó nġayón sa bahay nġ isá cong caibigan sa Mandaluyong; dádalhin co sa inyó ang lahát ninyóng salapî, na aking iniligtas at itinagò co sa paanán nġ balitì, sa matalinghagang pinaglibinġan sa inyóng núnong lalaki; at umalís cayó rito sa Filipinas.

—ġAt nġ pasaibang lupain acó?—ang isinalabat ni Ibarra.

—Upáng manatili cayó sa capayapaan sa natitira pa ninyóng búhay. May mġa caibigan cayó sa España, cayó'y mayaman, macapagpapaindulto cayó. Sa papaano mang paraan, ang ibang lupai'y isáng bayang sa ati'y lalong magalíng cay sa sarili.

Hindi sumagót si Crisóstomo; naglininglining na hindi umiimic.

Dumarating silá nġ sandalíng iyón sa ilog Pasig, at nagpasimulâ ang bangcâ nġ pagsalunġa sa agos. Nagpápataco ang isang nagcacabayo sa ibabaw nġ tuláy nġ España at may nâririnġig na isáng mahaba't matinding tunóg nġ pito.

—Elías,—ang muling sinabi ni Ibarra; nanggaling ang inyóng casawîang pálad sa aking familia, iniligtas ninyóng macaalawa ang aking búhay, at hindi lamang may malaking utang na loob acó sa inyó, cung di namán cautangán co rin sa inyó ang pagsasauli nġ inyóng cayamanan, at yayamang gayó'y sumama cayó sa akin at magsama tayong parang magcapatid. Dito'y sawi rin cayóng capalaran.

Umiling n̄g boong capanglawan si Elias, at sumagót:

—¡Hindi mangyayari! Tunay n̄ga't hindi acó mangyayaring sumintá't magtamó n̄g ligaya sa lupang aking kinamulatan, n̄guni't mangyayaring acó'y magkahirap at mamatáy sa lupaíng iyán at marahil ay dahil sa canyá; handóg dín cahi't cacaunti! ¡Ibig cong ang capahamacan n̄g aking baya'y siyáng aking maguáng capahamacán, at sa pagcát hindi pinapagcacaísa tayo n̄g isáng mahal na caisipan, sa pagcát hindi tumítiboc ang ating m̄ga pusò sa úsang pan̄galan, nais cong mapakisama acó sa aking m̄ga cababayan sa casawiang palad n̄g lahát, mapakisama man lamang acó sa pagtan̄gis sa pagdaralita naming lahát, na inisín n̄g úsang casamáng palad ang lahat naming m̄ga pusò!

Páhiná 502

—¿Cung gayó'y bakit inihahatol ninyó sa aking acó'y manaw?

—Sa pagcát sa ibáng panig ay mangyayaring cayó'y lumigaya at acó'y hindi, sa pagcát hindi cayó handa sa pagcacahirap, at sa pagcát casususutan ninyó ang inyóng bayan, cung dahil sa canyá'y masawing palad cayó isáng araw; at wala n̄g totoong casamasamaang palad na gaya n̄g masusot sa canyáng bayang kinamulatan.

—¡Hindi matuwíd ang inyóng palagáy sa akin!—ang bigláng sinabi ni Ibarra sa masaclap na tutol;—nalilimutan ninyóng carárating co pa lamang dito'y pagdaca'y hinanap co ang canyang icagagaling.

—Huwág pô cayóng manghinuha, guinoo, hindi co cayó sinísisi; ¡maano na n̄gang cayó'y siyáng uliranín n̄g lahat! Datapuwa't aayaw acóng humin̄gi sa inyó n̄g m̄ga hindi mangyayari, at huwag po cayóng magagalit cung sabihin co sa inyóng cayó'y dinaraya n̄g inyóng pusò. Dating iniibig pô ninyó ang kinamulatan ninyóng bayan, sa pagcát ganyán ang sa inyó'y itinurò n̄g inyóng amá; dating iniibig pô ninyó ang kinamulatan ninyóng bayan, palibhasa'y sa canyá naroroon ang inyóng sinta, cayamanan, cabataan, sa pagcát n̄gumin̄giti sa inyó ang lahát hindi pa gumagawa sa inyó n̄g lihís sa catuwiran ang kinamulatan ninyóng bayan; dating iniibig ninyó ang kinamulatan ninyóng bayan, cawan̄gis n̄g ating pag-ibig sa lahát n̄g bagay na nagbibigay sa atin n̄g caligayahan. Datapuwa't ang araw na cayó'y maghirap, magutom, pag-usiguin, ipagcanulo at ipagbilí n̄g inyó ring m̄ga cababayan, sa araw na iya'y inyóng susumapain ang inyóng sariling catawan, ang inyóng kinamulatang bayan at ang lahat.

—Nacasasakit sa akin ang inyong m̄ga salita,—aní Ibarra na naghíhinakit.

Tumun̄gó si Elias, nagdilidili at muling nagsalita:

—Ibig cong ilitás cayó sa carayaan, guinoo, at ilihís co sa inyó ang isáng malungcót na pagsasapit sa panahóng hináharap. Inyó pong alalahanin ang pakikipag-usap co sa inyó sa bangca ring itó at liwanag nitó ring buwang itó, na may isáng buwan na n̄gayón, humiguit cumulang; sumasaligaya cayó niyón. Hindi macarating hanggang sa inyó ang pamanhíc n̄g m̄ga culang-palad; pinawaláng halagá ninyó ang caniláng m̄ga daíng, sa pagcát daing n̄g m̄ga masamáng tao, lalong pinakingnán ninyó ang caniláng m̄ga caaway at, cahi't acó'y nan̄gatuwira't cayó'y aking pinamanhica'y cumampí rin cayó sa panig n̄g m̄ga umáapi sa canilá, at niyaó'y sumasainyóng m̄ga camáy ang acó'y sumamáng tao ó ang acó'y papatáy upáng aking maganáp ang isáng mahál na pan̄gacò. Hindi itinulot n̄g Dios, sa pagcát namatáy ang matandáng punò n̄g m̄ga tulisán ... ¡Nacaraan ang isáng buwán at n̄gayó'y ibá na ang inyóng caisipán!

Páhiná 503

—Sumasacatuwiran po cayó, Elías, n̄guni't ang tao'y isáng hayop na sumusunod sa casualucuyang m̄ga nangyayari: niyó'y nabubulagan acó, masama ang aking loob, ¿ayawán co ba? N̄gayó'y inaclás n̄g capahamacán ang aking piríng; tinuruan acó n̄g aking pag-iisá at paghihirap sa bilangguan; nakikita co n̄gayón ang cakilakilabot na *cáncer* na cumíkitib sa m̄ga namamayan dito n̄gayón, na cumacapit sa canyáng m̄ga lamán at nagcacailan̄gan n̄g isáng makirót at ganáp na paglipol. ¡Binucsán nilá ang aking m̄ga matá, ipinamalas sa akin ang bulóc na sugat at caniláng pinipilit na acó'y maguing masamáng tao! At yamang caniláng inibig, magpifilibuster acó, n̄guni't tunay na filibustero; tatawaguin co ang lahát n̄g culang pálad, ang lahát n̄g nacaráramdam n̄g tibóc n̄g pusò sa loob n̄g canyáng dibdib, yaóng m̄ga taong sa inyó'y nan̄gagpasugò sa akin ... hindi acó maguiguiguing masamáng tao, cailán ma'y hindi masamáng tao ang nakikibaca dahil sa canyáng kinaguinsang bayan, tumbalíc. Sa loob n̄g tatlong daang taó'y silá'y hinahalina natin, hinihin̄gan natin silá n̄g pagsintá, minímithi nating tawaguin siláng capatid, ¿ano ang caniláng isinaságot? Tayo'y sinasagot n̄g lait at paglibác, at ikinacait sa atin patí n̄g ating calagayang pagca tao na gaya rin n̄g ibá. ¡Waláng Dios, waláng pag-asa, waláng habág sa capuwa tao; wala n̄ga cung di ang catuwiran n̄g lacás!

Nagn̄gan̄galit si Ibarra; nan̄gan̄gatal ang canyáng boong catawán.

Dumaan silá sa tapát n̄g palacio n̄g General, at caniláng námasid na tíla nan̄gagsísigalaw at nan̄gagcácgulo ang m̄ga bantáy na sundalo.

—¿Canilá na yatang nasiyasat ang pagcacatanan?—ang ibinulóng ni Elías—Humigá po cayó, guinoo, at cayó'y tatabunan co n̄g damó, sa pagcát daraan tayo sa tabi n̄g Polvorista'y baca máino n̄g bantáy na sundalo cung bakit dalawá tayo.

Ang bangcá ay isá riyán sa maninipis at makikipot na sasakyáng hindi lumalacad cung di dumúdulat sa ibabaw n̄g tubig.

Páhiná 504

Alinsunod n̄ga sa inacalà na ni Elías, siyá'y pinahintô n̄g bantáy na sundalo at tinanóng cung saan siyá galing.

—Nagdalá po acó ñ damó sa Maynilà, sa m̃ga oidor at sa m̃ga cura,—ang isinagót, na canyáng guinagád ang anyô ñ pananalitâ ñ m̃ga tagá Pandacan.

Lumabás ang isáng sargento't inalám cung anó ang nangyayari.

—¡Sulong!—ang sinabi sa canya nitó; ipinaunawà co sa iyó na huwag cang magpápasacay sa iyong bangcâ canġino man; bagong catatacas ñ isáng bilanggò. Cung siyá'y mahuli mo at maibigay mo sa aki'y bibigyan catá ñ isáng magaling na pabuyà.

—Opó, guino; ¿anó po ba ang m̃ga icakikilala co sa canyá?

—Siyá'y nacalevita at nagwiwicang castilà; halá, ¡icaw ang bahalà!

Lumayô ang bangcâ. Luminġón si Elias at canyáng nakita ang anyô ñ bantáy na sundalong nacatindig sa tabi ñ pampáng.

—Masasayang sa atin ang iláng minutong panahón,—ang sabing marahan;—dapat pumasoc tayo sa ilog Beata at ñ cunuwari'y taga Peñafrancia acó. Makikita po ninyó ang ilog na inawit ni Francisco Baltazar.

Natutulog ang bayan sa liwanag ñ buwán. Nagtindíg si Crisóstomo't upáng canyáng takhán ang catahimican ñ m̃ga linaláng na tulad sa líbingan. Makipot ang ilog at ang canyáng m̃ga pampanġi'y capatagang natátamnan ñ damó.

Itinapon sa pampáng ni Elias ang canyáng dala, tinangnán ang isáng mahabang tikín at cumuha sa ilalim ñ damó ñ m̃ga bayóng na waláng lamán. Nagpatuloy sila ñ pamamangca.

—Cayó po ang may arí ñ inyóng calooban, guino, at ñ inyóng hinaharap na panahón,—ang sinabi niyá cay Crisóstomo, na nananatili sa hindi pag-imíc.—Ñguni't cung itutulot po ninyó sa akin ang isáng pagpapahiwatig, sasabihin co sa inyó: Tingnán po ninyóng magalíng ang inyóng gágawin, inyóng papag-aalabin ang pagbabaca, palibhasa'y cayó'y may salapí at catalinuhan at macacakita agád cayó ñ maraming m̃ga kagawad, at sa cawaláng palad ay maraming masasamâ ang loob. Datapuwa, sa pagbabacang itóng inyóng gagawin, ang lalong manġahihirapa'y ang m̃ga waláng icapagtátanggol at ang m̃ga waláng malay. Ang m̃ga damdamin ding may isáng buwán na ñgayóng sa aki'y umudyóc na sa inyó'y makiusap, upáng hinġin ang m̃ga pagbabagong útos, ang m̃ga damdamin ding iyan ang siyáng umaakit ñgayón sa aking sa inyó'y magsabi na maglingling muna cayó. Hindi pô nag-iisip ang m̃ga tagaritong humiwaláy sa Iná ñ ating kináguisnang lupà; waláng hiníhinġi cung di caunting calayaan, caunting pagbibigay catuwiran at caunting guiliw. Tutulongan cayó ñ m̃ga may galit, ñ m̃ga masasamáng tao, ñ m̃ga walá ñ pagcasiyahan sa samâ ñ loob, datapuwa't hindi makikialam ang bayan. Magcacamali po cayó, cung dahil sa nakita ninyóng ang lahát ay madilím ay mag-acalà po cayóng walâ ñ pagcasiyahan sa samâ ñ loob ang bayan. Nagdaralitâ ñġâ ang bayan, tunay ñġâ, datapuwa't umaasa pa, nananalig pa, at cayâ lamang siyá titindig ay cung maubos na ang canyang pagtitiís, sa macatuwid bagá'y cung cailán ibiguin ñ m̃ga namamahalang maubos ang pagtitiis na iyán, bagay na may calayuan pa. Acó man ay hindi marahil sumama sa inyó, hindi acó gagamit cailán man ñ m̃ga huling panggamót na iyán, samantalang nakikita cong may pag-asa pa ang m̃ga tao.

Páhiná 505

—¡Cung magcagayo'y gagawin cong hindi cayó casama!—ang mulíng sinabi ni Crisóstomong talagáng handâ na.

—¿Iyán pô ba ang matibay na panucalà ninyó?

—¡Ang matibay at tanġi, sacsí co ang panġalan ñ aking amá! Hindi co maaaring ipaagaw ñ pagayón na lamang ang aking capayapaa't ligaya, acó na waláng ibáng hinanġád cung di ang cagalinġan, acó na ang lahát ay aking iguinalang at tiniis dahil sa pagsinta sa isáng religióng magdarayà at mapagpaimbabaw, dahil sa pagsintá sa isáng bayang aking tinubuan. ¿Anó ang caniláng itinumbás sa akin? Ang acó'y ibaón sa isang imbíng bilangguan at siráin ang magandáng caasalan ñ aking talagáng maguiguing esposa. ¡Hindi! ¡cung hindi acó manghiganti'y maguiguing isáng casamasamàng gawâ, maguiguing pagpapalacás ñ caniláng loob upáng silá'y gumawâ ñ bago't bagong m̃ga paglabág sa catuwiran! ¡Hindi, cung di co gawín ang gayó'y maguiguing isáng caruwagan, cahinâan ñ loob, humibíc at tumanġis gayóng may dugó't may buhay, gayóng inilangáp nilá sa paglait at paghamít ang paglulugsó ñ capurihán! ¡Tatawaguin co ang bayang mangmáng na iyán, ipakikilala co sa canyá ang imbí niyang calagayan; na huwág siyáng umisip sa m̃ga capatíd; walâ ñġâ cung hindi m̃ga lobo na nanġaglálamunan, at sasabihin co sa caniláng laban sa caapiháng itó'y tumítindig at tumututol ang waláng hanggáng carapatán ñ tao upang tuclasín sa lacás ang canyáng calayaan!

Páhiná 506

—¡Ang bayang waláng malay ang siyáng maghihirap!

—¡Lalong magalíng! ¿Maipakikihatid po ba ninyó acó hanggáng sa cabunducan?

—¡Hanggáng sa malagay cayó sa capanatagán!—ang sagót ni Elías.

Mulíng silá'y lumabás sa Pasig. Manacanacang nagsasalitaan silá ñ m̃ga waláng cabuluhán.

—¡Santa Ana!—ang ibinulóng ni Ibarra,—¿napagkikilala po ba ninyó ang bahay na itó?

Casalucuyang dumaraan silá sa tapát ñ bahay na líwaliwan sa labás ñ bayan ñ m̃ga jesuita.

—¡Diya'y aking tinamó ang mahabang panahóng maligaya't masayá!—ang buntong-hininġá ni Elías.—Napaririyam camí buwán buwán ... ñ panáhóng iyó'y wanġis acó sa m̃ga ibá: may

cayamanan, may familia, nananag-inip at nakikinikinita ang isáng magandang panahóng sásapit. Nakikita co nǝ mǝa panahóng iyón ang aking capatíd na babae na na sa isáng colegiong calapít; hinahandugan acó nǝ mǝa bordadong gawâ nǝ canyáng mǝa camáy ... sinasamahan siyá nǝ isáng caibigang babae, na isáng magandang dalaga. Nagdaang lahá na parang isáng panaguinip.

Nanatili silá sa hindi pag-imíc hanggáng sa dumating sa Malapad-na-bató. Ang nacapamangcâ cung gabi sa Pasig, minsan man lamang, sa isá riyán sa mǝa caayaayang gabíng handóg nǝ Filipinas, pagca nagsasabog ang buwan, mulâ sa dalisay na bugháw, nǝ malungcót na pagpapaalaala; pagca itinatagò nǝ dilím ang caimbihán nǝ mǝa tao at kinúcublihan nǝ catahimican ang abáng alinǝawngaw nǝ caniláng tinig; pagca ang Naturaleza ang tanǝing nagsasalitâ, ang mǝa gayón ang macauunawâ nǝ pinagdidilidili nǝ dalawáng binatâ.

Nagtútucâ ang carabinero sa Malapad-na-bató, at nǝ makitang waláng lamán ang bangcâ, at waláng anó mang idinudulot na sucat niyáng másamsam, ayon sa dating caugaliang pinaglamnán na nǝ calahatlahatang mǝa carabinero at nǝ mǝa carabinerong nanǝaroroon, pinabayaan siláng macaraan agád.

Páhiná 507

Hindi rin naman nagsasapantaha nǝ anó man ang guardia civil sa Pasig, caya't hindi silá binagabag.

Nagpasimulâ nǝ paguumaga nǝ silá'y dumating sa dagatang noo'y maamo't payapang tulad sa isáng calakilakihang salamín. Cumuculimlím ang buwán at nagcuculay rosa ang Casilanǝanan. Naaninagnagan nilá sa malayò ang isáng bagay na culay nag-aaboabó, na untiunting lumalapit.

—Dito ang tunǝo nǝ falúa,—ang ibinulóng ni Elías;—humigâ po cayó at cayó'y tátacpan co nitóng mǝa bayóng.

Lalong lumiliwanag at nakikita nǝ magalíng ang anyô nǝ sasakyán.

—Lumalagay silá sa pag-itan nǝ pampáng at natin,—ang ipinahiwatig ni Elías na nababalisa.

At untiunting binago ang tunǝo nǝ canyáng bangcâ, na anó pa't sumasagwang patunǝo sa Binanǝunan. Nahiwatigan niyá nǝ malakíng panǝingilabot na nagbabago namán nǝ tumpá ang falúa, samantalang sinisigawan siya nǝ isáng tinig.

Humintô si Elías at nag-isíp-ísip. Malayò pa ang tabí at silá'y marárating nǝ bala nǝ mǝa fusíl nǝ falúa. Inacalang magbalíc sa Pasig; lalong matúlin ang canyáng bangcâ cay sa falúa. Nǝuni ¡laking casamáng palad! nakita niyáng nanggagaling sa Pasig ang isáng bangcâ at námamasdang cumíkinang ang mǝa capacete at mǝa bayoneta nǝ mǝa guardia civil.

—Húli na tayo,—ang ibinulóng na namúmutlâ.

Pinagmasdán niyá ang canyáng malalakíng bísig, guinamit ang tanǝing pasiyáng nálabi at nagpasimulâ nǝ pagsagwán nǝ boong lacás niyá, na ang tumpá'y sa dacong pulô nǝ Talim. Samantala'y sumusunǝaw ang araw.

Dumúduulas sa túbig ang bangcâ nǝ totoong matúlin; nakita ni Elías, sa ibabaw nǝ falúa, na pumípihit, ang ilang taong nacatindíg, na siyá'y kinácawayan.

—¿Marúnong po ba cayóng magpalacad nǝ isáng bangcâ?—ang tanóng cay Ibarra.

Páhiná 508

—Marunong pô, ¿bakit?

—Sa pagcá't mapapahamac tayo cung hindi acó tátalon sa túbig at nǝ silá'y aking iligáw. Hahabulin nilá acó, acó'y mabuting lumanǝóy at sumisid ... silá'y ilálayô co sa inyó, at pagcacágayo'y magpipilit cayóng lumigtás.

—¡Huwag, matira po cayó at ipagbili natin nǝ mahál ang ating buhay sa canilá!

—Waláng cabuluhán, walâ tayong sandata; papatayin tayong tulad sa maliliit na ibon, nǝ caniláng mǝa fusil.

Náringig nǝ sandaling iyón, ang isáng *chis* sa tubig, cawanǝis nǝ pagpatac sa tubig nǝ isáng bagay na maínit, na casunód agád-agád nǝ isáng putóc.

—¿Nakita na ninyó?—aní Elías, at inilagay sa bangcâ ang sagwán.—Magkikita tayo sa gabíng sinusundan nǝ Pascó sa pinaglibinǝan sa inyóng nunong lalaki. ¡Lumigtás po cayó!

—¿At cayó pô?

—Iniligtás acó nǝ Dios sa lalong mahihigpít na mǝa panǝanib.

Naghubád si Elías; pinunit nǝ isáng bala ang canyáng tanǝang barò at náringig ang dalawáng putóc. Hindi siyá nagulumihanan, kinamayán nǝ mahigpít si Ibarra, na nananatilí sa pagcahigâ sa bangcâ; tumindíg at lumucsó sa tubig na itinúlac muna nǝ paá ang muntíng sasakyán.

Náringig ang iláng sigáw, at hindi nalaon at sa malayô-layô nǝ cauntí ay sumipót ang úlo nǝ binatâ, na parang ibig na huminǝá, at sacâ mulíng lumubóg sa tubig.

—¡Ayún, ayún siyá!—ang sigawan nǝ iláng tinig at mulíng humáguing ang mǝa bala.

Hinabol siyá nǝ falúa at nǝ bangcâ; isáng bahagyang guhit nǝ bulâ ang siyáng pinagcacakitaan nǝ canyáng dinaraan, na anó pa't nalalao'y lalong nálabayô sa bangcâ na lututanglutang na anaki'y waláng tao. Cailan ma't sumusunǝaw sa tubig ang lumálanǝoy at nǝ

huminġá, pagdaca'y pinagbabarilanan siyá nġ mġa guardia civil at nġ mġa faluero.

Páhiná 509

Tumátagal ang paghahabulan; malayo na ang bangcà ni Ibarra, lumalapit namán sa tabí ang lumálanġoy, at ang layò na lamang ay may mġa limampóng dipá. Pagód na ang mġa gumagaod, datapuwa't si Elías ay gayón din, sa pagcá't madalás isipót ang ulo, at sa ibá't ibang daco sumísipot, na wari'y inilíligaw mandín ang mġa umuusig sa canyá. Hindi na itinuturò nġ tacsíl na bulâ nġ tubig ang dinaraan nġ maninisid. Minsan pang nakita nilá siyá sa dacong ang layò sa tabí ay sampóng dipá, binaril siyá nilá ...; nagdaan pagcatapos ang mġa minuto; walâ nġ sumipót uli sa ibabaw nġ payapa at waláng taong tubig sa dagátan.

Nang macaraan ang calahating oras, sinasapantahà nġ isáng manggagaod na canyáng námasdan sa tubig, sa malapít sa guílid, ang mġa bacás nġ dugô, nġuni't umíling ang canyáng mġa casama, sa isáng anyóng hindi mapagwarì cung sumasang-ayon silá ó hindi.

Páhiná 510

LXII.

PAGPAPALIWANAG NI PARI DAMASO.

Naguíng waláng cabuluháng mátimbon sa ibabaw nġ isáng mesa ang mġa mahahalagáng handóg sa pagcacasál; cahi't ang mġa brillante na nasa caniláng mġa *estuche* na terciopelong azul, ang mġa bordado mang pinyá, ang mġa pieza man nġ sutlá ay hindi nacaaakit sa mġa paninġín ni María Clara. Tinítinngan nġ dalaga, na hindi nakikita at hindi binabasa ang pamahayagang nagbabalitâ nġ pagcamatáy ni Ibarra, na nalunod sa dagátan.

Caguinsagunsa'y naramdaman niyáng dumarapo sa ibabaw nġ canyáng mġa matá ang dalawáng camay, tinátanġnan siyá at isáng masayang tínig, ang cay parì Dámaso, ang sa canya'y nagsásalitâ:

—¿Síno acó? ¿síno acó?

Lumucsó si María Clara sa canyáng upuan at pinagmasdán siyáng may malaking tácot.

—Tanġaria, ¿natácot ca ba, há? Hindi mo acó hinihintay, ¿anó? Talastasín mong naparito acóng galing sa mġa lalawigan upang humaráp sa iyóng casál.

At lumapit na tagláy ang isáng nġiti nġ ligaya, at inilahad cay María Clara ang camáy at nġ hacán. Lumapit si María Clarang nanġanġatal at ilinapit nġ boong paggalang ang camáy na iyón sa canyáng mġa labì.

—¿Anó ang nangyayari sa iyo, María?—ang tanóng nġ franciscano, na nawalan nġ masayang nġiti at napuspós nġ balísa;—malamíg ang camáy mo, namumutlá ca ... ¿may sakit ca ba, bunso co?

At hinila ni parì Dámaso si María Clara sa canyáng candunġgang tagláy ang isáng pagliyang na hindi nasasapantaha nino mang canyáng macacaya, tinangnán ang dalawáng camáy nġ dalaga, at siyá'y tinanóng sa pamamag-itan nġ titig.

—Walâ ca na bang catiwalà sa iyóng ináama?—ang itinanóng na ang anyó'y naghíhinananakit mandín;—halá umupô ca rito't saysayin mo sa akin ang mġa maliliit na bagay na isinasamà nġ iyong loob, gaya nġ dating guinagawa mo sa akin nġ panahóng icaw ay musmós pa, pagca nacacaibig cang gumawa nġ mġa muñecang pagkit. Nalalaman mo nġ magpacailan man ay minámahal catá ... cailán ma'y hindi catá kinagaitan....

Páhiná 511

Nawalâ ang magaspáng at bugál-bugál na tinig ni parì Dámaso at ang humalili ay mairog na anyô nġ pananalitâ. Nagpasimula si María Clara nġ pag-iyác.

—¿Tumatanġis ca ba, anác co? ¿bakit ca ba umíiyac? ¿Nakipagcagalit ca ba cay Linares?

Nagtakip nġ mġa tainġa si María Clara.

—¿Huwág sana ninyó siyáng bangguitín ... nġayón!—ang sigáw nġ dalaga.

Tiningnán siyá ni parì Dámasong puspós nġ pagtatacá.

—¿Aayaw ca bang ipagcatiwalà sa akin ang iyong mġa lihim? ¿Hindi ba laguing pinagsicapang cong bigyáng catuparan ang bawa't iyong maibigan?

Itininġala nġ dalaga sa canyá ang mġa matáng punô nġ mġa luhà, sandaling siyá'y tinitigan, at muling tumanġis nġ malaking capaitan.

—¿Huwág cang tumanġis nġ ganyán, anác co, sa pagcá't nagbíbigay sákit sa akin ang iyong

mga luhà! ¡Saysayín mo sa akin ang iyóng mga ipinagpipighatí; makikita mo cung tunay na minamahal ca ng iyóng ináama!

Marahang lumapit sa canyá si María Clara, lumuhód sa canyáng paanán, itiniñgalá sa canyá ang mukháng napapaliguan ng luhà, at saca sinabi sa canyá ng tinig na bahagyâ ng mawatasan:

—¿Iniibig po ba ninyó acó?

—¡Musmós!

—¡Cung gayó'y ... ampunin ninyó ang aking amá at huwág po ninyó acóng ipacasál!

At saca sinabi ng dalaga ang hulíng pagkikita nilá ni Ibarra, nguni't inilingid niyá ang lihim ng canyáng paguiguing tao.

Bahagyâ nang macapaniwalà si parí Dámaso sa canyáng náriringig.

—¡Samantalang siyá'y buháy,—ang ipinatuloy ng dalaga,—inacalà cong lumaban, naghíhintay acó, acó'y umaasa! Ibig cong mabúhay upang macáringig acó ng mga balitang tungcól sa canyá ... ¡datapuwat ngayóng siyá'y pinatáy, walá na ngang cadahilanan upáng mabuhay acó't magcasákit!

Sinabi niyá ang mga salitáng itó ng madalang, mahinà ang tinig, banayad, waláng luhà.

—Nguni't tanǵá, ¿hindi ba macalilibong magaling si Linares cay ...?

—¡Nang buháy pa siyá'y macapag-aasawa acó ... inaacalà cong magtanan pagcatapos ... waláng hináhanǵad ang aking amá cung di ang pakikicamag-ánac! Ngayóng patáy na siyá, sino ma'y hindi macatatawag sa aking esposa ... Nang buháy pa siyá'y mangyayaring acó'y magpacasamá, málalabi sa akin ang sayá ng loob sa pagcaalam na siyá'y buháy pa at marahil maaalaala acó; ngayóng siyá'y patáy na ... ang convento ó ang libinǵan.

Palibhasa'y totoong matindí ang pananalita ng dalaga, nawala cay parí Dámaso ang masayang anyô at naggunamgunam.

—¿Lubhá bang malakí ang pag-ibíg mo sa canyá?—ang itinanóng ng pautál.

Hindi umimic si María Clara. Inilunǵayngay ni parí Dámaso sa canyáng dibdib ang canyáng ulo at hindi umimic.

—¡Anác co!—ang biglang sinabi ng tinig na sira;—patawarin mo acó, na hindi co sinasadya'y aking ipinahamac ang iyong caligayahan. Ang mangyayari sa iyo sa hinaharap ang aking iniisip, minimithí co ang iyong caligayahan. ¿Paano ang aking pagpapahintulot na pacasál icaw sa isáng tagá rito, upang icaw ay aking mapanood ná esposang cahabaghabág at ináng culang palad? Hindi co maialís sa iyóng ulo ang iyóng pagsintá, caya't humadláng acó ng boo cong lacás, guinawa co ang lahát ng lihís sa catuwiran, dahil sa iyó, sa iyo lamang dahil. Cung icaw ay naging asawa niyá, tatanǵis ca pagcatapos, dahil sa calagayang pagca inianác dito ng asawa mo, na laguing nabibinǵit sa lahát ng pag-api't pagpapahirap na waláng calasag sa pagsasanggaláng; cung maguín iná ca na'y tatanǵisan mo ang casawiang palad ng iyong mga anác; cung silá'y papag-aralin mo't ng dumúnong, inihahandà mo sa canilá ang masacláp na mararating; maguiguing caaway silá ng religión, at cung magcágayo'y makikita mo silá sa pagcabitay ó sa pagcapatapon; cung pabayaan mo namáng mangmáng, makikita mo namáng silá'y tinatampalasan at sumasacaimbihán! ¡Hindi co nga mangyaring maitulot! Dahil dito'y inihahanap catá ng isáng asawang macapaghahandóg sa iyó ng pagca ináng maligaya ng mga anác na macapag-uutos at hindi mapag-uutusan, na macapagpaparusa't hindi magdaralita.... Nalalaman cong mabait nga ang yong catoto buhat sa camusmusán, minámahal co siyá't gayón din ang canyáng amá, datapuwat pinagtamnán co silá ng gálit, mula ng makita cong silá ang maguiguing dahil ng iyong casawaliang palad, sa pagcá't catá'y minamahal, catá'y pinacasisintá, catá'y iniibig na cawanǵis ng pag-ibig sa isáng anác; waláng umiirrog sa akin cung di icaw na nga lamang; napanood co ang iyóng pag-lakí; hindi nacararaan ang isáng oras na hindi catá inalaala; napapanaguinip co icaw; icaw ang tanǵing catuwaan co....

At tumanǵis si parí Dámasong tulad sa isáng musmós.

—¡Cung gayón, cung acó'y inyóng minámahal, huwag po sanang ipahamac ninyó acó magpacailán man; patáy na siyá, ibig cong mag-monja!

Itinuon ng matandâ ang noo sa canyáng camáy.

—¡Mag-monja, mag-monja!—ang inulit ulit.—Hindi mo nalalaman, anác co, ang pamumuhay, ang talinghagang nagcúculi sa loob ng mga pader ng convento, hindi mo nalalaman! Macalilibong iniibig cong mapanood cong icaw ay nagcacasákit sa mundo, cay sa makita co icaw na nacuculong sa convento. Sa mundo'y maringig ang iyong mga daing, doo'y wala cung di ang mga pader ... ¡Icaw ay magandá, totoong magandá, hindi ca sumilang sa maliwanag upang icaw ay másoc sa pag-momonja, upang maguing esposa ca ni Cristo! Maniwalà ca sa akin, anác co, kinacatcat na lahát ng panahón; macalilimot ca cung malaon, iibig ca, iibig ca sa asawa mo ... cay Linares.

—¡O ang convento ó ... ang camatayan!—ang inulit ni María Clara.

—¡Ang convento, ang convento ó ang camatayan!—ang mariing sabi ni parí Dámaso.—María, matanda na acó, hindi na mangyayaring tumagál pa ang aking pagcacalinǵa sa iyo't sa iyóng

capanatagan.... Humirang ca ñ ibang bagay, humanap ca ñ ibáng sisintahin, ibáng binatà, cahi't na sino, datapuwa't huwag lamang ang convento.

—¡Ang convento ó ang camatayan!

—¡Dios co, Dios co!—ang isinigaw ñ sacerdote, na tinacpan ñ mğa camáy ang ulo;—pinarurusahan mo acó, anóng gagawin! datapuwa't calingain mo ang aking anác na babae!...

At liningón ang dalaga:

—¿Ibig mong maguing monja? maguiguig monja ca; aayaw acong mamatáy icaw.

Hinawacan ni Maria Clara ang canyang dalawáng camay, pinisíl, hinagcán at lumuhod.

—¡Ináama co, ináama co!—ang inulit-ulit.

Umalis pagcatapos si parì Damasong mapangláv, nacatunģó at nagbúbuntong hiniñgá.

—¡Dios, Dios, tunay ñgang nabubuhay ca, yamang acó'y iyóng pinarurusahan! ¡ñguni't manghiganti ca sa akin at huwag mong pahirapan ang waláng casalanan, ilitás mo ang aking anác!

Páhiná 514

LXIII.

ANG GABING SINUSUNDAN NĞ PASCO NĞ PANĜANĜANAC.

Sa itaas, sa balisbís ñ isáng bundóc, sa tabí ñ isáng agúsan, natatago sa guitná ñ mğa cahoy ang isáng dampâ na nacalagay sa ibabaw ñ mğa licolicong punò ñ mğa cahoy. Sa ibabaw ñ canyáng bubóng na cúgon ay gumagapang na saganà sa calaguan ang calabaza, na humihitic ñ mğa bunģa at ñ mğa bulaclác; napapamutihan ang abáng tahanang iyón ñ mğa sunģay ñ usa't ñ mğa bunģô ñ baboy-ramó, na may mğa panģil ang ibá. Diyán tumatahan ang isáng mag-anac na tagalog, na ang panģanģaso't pagpuputól ñ cahoy na panggatong ang guinágawa.

Sa lilim ñ isáng cahoy, ang nunong lalaki'y gumágawa ñ mğa walis na tinting, samantalang naglálagay ang isáng dalaga sa isáng bacol ñ mğa itlóg ñ inahing manóc, mğa dayap at mğa gulay. Dalawáng batà, isáng lalaki't isáng babae'y magcasamang naglálaro. May isá pang batàng lalaking putlain, mukháng namámanglaw, malalaki ang mğa matá at malalim cung tuminģín, at siyá'y nacaupô sa ibabaw ñ isáng nacahigáng punò ñ cahoy. Mapagkikilala natin sa canyáng namamayát na mukha ang anác na lalaki ni Sisa, si Basilio, na capatíd ni Crispín.

—Paggalíng ñ paá mo,—ang sabi sa canyá ñ batang babae;—maglálaro tayo ñ pico-picong-tagúan, acó ang inainahan.

—Saasama ca sa amin sa pag-akyát sa taluctóc ñ bundóc,—ang dagdág ñ batàng lalaki;—iinom ca ñ dugó ñ usáng pinigaan ñ catas ñ dayap at icaw ay tatabâ, at cung mataba ca na'y tuturuan catá ñ paglucso sa magcabicabilang malalaking bató, na na sa ibabaw ñ agúsan.

Ñguminģití ñ mapangláv si Basilio, tinítngnan ang súgat ñ canyáng paá at pagcatapos ay ibinabaling ang paninģin sa araw na mainam na totoo ang sicut.

—Ipagbili mo ang mğa walis na itó,—anáng nunong lalaki sa dalaga;—at ibilí mo ñ anó man ang mğa capatid mo, sa pagcá't Pascó ñgayón.

—¡Mğa reventador, ibig co ñ mğa reventador!—ang sigáv ñ batàng lalaki.

—¡At ibig co namán ang isáng ulong mailagáy co sa aking manica!—ang sigáv namán ñ batàng babae, at tinangnán sa tápis ang canyáng capatid.

—At icaw, ¿anó namán ang ibig mo?—ang tanóng ñ nunò cay Basilio.

Tumindíg itóng nahihirapan at lumapit sa matandáng lalaki.

—Guinoo,—ang sinabi niyá;—¿nagcasakít po palá acóng mahiguít na isáng buwán?

—Buhat ñ masumpong ca naming hindi nacacaalam-tao't punò ñ mğa sugat ay dalawang buwan na sa itaás ang nacararaan; ang isip nami'y mamámatay icaw....

—¡Gantihín nawa cayó ñ Dios; camí po'y totoong mahihirap!—ang mulíng sinabi ni Basilio; datapuwa't yayamang Pascó ñgayón, ibig cong pa sa bayan upáng aking tingnán ang aking iná't capatid na maliit. Marahil hinahanap nilá acó.

—Ñģuni't anác co, hindi ca pa magalíng at malayo ang bayan mo; hindi ca darating doon sa

Páhiná 515

Páhiná 516

hating gabí.

—¡Hindi po cailanĝan, guinoo! Marahil po'y totoong namamanglaw ang aking iná't capatíd na maliit; sa taón taó'y nagsasamasama camí sa fiestang itó ... nĝ taóng nagdaa'y isáng isda ang aming kinaing tatló ... ang iná co marahil ay iyác nĝ iyác nĝ paghánap sa akin.

—¡Hindi ca darating na buháy sa bayan, batà! Sa gabíng itó'y may inahíng manóc tayo at tapa nĝ baboy-ramó. Hahanapin ca nĝ aking mĝa anác na lalaki cung umuwi siláng galing sa parang....

—Marami po cayóng mĝa anác, at ang aking iná'y wala cung di camíng dalawá lamang; ¡marahil ipinalalagay na acóng patáy! ¡Ibig co pô siyang bigyán sa gabíng itó nĝ galác, nĝ isáng aguinaldo ... isáng anác!

Naramdamán nĝ matandáng lalaking nangguiguilid ang canyáng luhà, ipinatong sa ulo nĝ batàng lalaki ang canyáng camáy at sinabi sa canyáng nababagbag ang pusò:

—¡Tila ca matandáng tao! Halá, paroon ca na, hanapin mo ang iyong nanay, ibigay mo sa canyá ang aguinaldo ... nĝ Dios, gaya nĝ sabi mo; cung nalaman co lamang ang panĝalan nĝ iyong bayan, sana'y naparoon acó nĝ icaw ay may sakit. Lácad na, anác co, at samahan ca nawa nĝ Dios at nĝ poong si Jesús. Sasamahan ca nĝ apó cong si Lucía hanggáng sa bayang malapit dito.

Páhiná 517

—¿Bakit, aalis ca ba?—ang tanóng sa canyá nĝ batàng lalaki.—Diyán sa ibabá'y may mĝa sundalo, maraming mĝa tulisán. ¿Aayaw ca bang makita ang aking mĝa reventador? ¡Pum! ¡purumpum!

—¿Aayaw ca ba nĝ pico-picong taguan?—ang tanóng namán nĝ batàng babae;—¿nacapagtago ca na ba? ¿Hindi ba totoong nacaatutuwa ang habulin at magtago?

Nĝumití si Basilio; dinampót ang canyáng tungcód at nagsalitáng nanglálaglag ang mĝa luhà sa mĝa matá:

—Bábalic acó agad,—anyá;—dadalhin co rito ang maliit cong capatíd, makikita ninyó siyá at cayó'y makikipaglarò sa canyá; siyá'y casing lakí mo.

—¿Pipilaypilay rin ba cung lumacad?—ang tanóng nĝ batàng babae;—cung gayó'y siyá ang ating gagawing iná-inahan sa pico-pico.

—Huwaĝ mo camíng calilimutan,—ang sabi sa canyá nĝ matandáng lalaki;—dalhin mo itong tapa nĝ baboy-ramó at ibigay mo sa iyong nanay.

Sinamahan siyá nĝ mĝa batá hanggáng sa tulay na cawayang nacalagáy sa ibabaw nĝ agúsang mainĝay ang lagaslás.

Pinacapit siyá ni Lucía sa canyáng mĝa bisig at nawalâ silá sa mĝa paninĝín nĝ mĝa batà.

Malicsíng lumacad si Basilio, bagá man may tali ang canyáng binti.

.....

Humahaguinit ang hanĝing sa labás at nanĝánĝaligkig sa guináw ang mĝa tagá San Diego.

Niyó'y gabíng sinúsundan nĝ Pascó nĝ Panĝanĝanác, nĝuni't gayón ma'y malungcót ang bayan. Waláng nacasabit sa mĝa bintanang isáng farol man lamang na papel, waláng anó mang cainĝayan sa mĝa bahay na nagbabalita nĝ casayahang gaya nĝ mĝa nacaraang taón.

Sa «entresuelo» nĝ bahay ni capitang Basilio'y nagsasalitaan sa tabí nĝ isáng *rejas*, ito't si don Filipino (pinapagcaibigan silá nĝ pagcapahamac ni don Filipino), samantalang sa cabiláng *rejas* namá'y tumátanaw sa daan si Sinang, ang canyáng pinsang si Victoria at ang magandáng si Iday.

Páhiná 518

Nagpápasimula nĝ pagsicat ang buwáng patunáw sa naaabot nĝ paninĝín at pinapagcuculay quintò ang mĝa alapaap, mĝa cahoy at mĝa bahay, at tulóy nanĝagbibigay nĝ mahahaba't wari'y mĝa fantasmang mĝa anino.

—¡Hindi cácauntí ang inyóng capalarang lumabás, na alinsunod sa pasyá nĝ hucóm ay walang casalanan, sa mĝa panahóng itó!—ang sabi ni capitang Basilio cay don Filipino;—tunay nĝa't sinunog nilá ang inyóng mĝa libro, nĝuni't lalong malakí ang nanĝawalâ sa mĝa ibá.

Lumapit sa *rejas* ang isáng babae at tuminĝín sa dacong loob. Nagníningning ang canyáng mĝa matá, namamayát ang canyáng mukhâ, lugáy at gusót ang canyáng mĝa buhóc, binibigyan siya nĝ buwán nĝ cacaibáng anyô.

—¡Si Sisa!—ang bigláng sinabi ni don Filipino, at saca siyá humaráp cay capitang Basilio, samantalang lumálayò ang ulól na babae.

—¿Hindi po ba na sa sa bahay siyá nĝ médico?—ang itinanóng;—¿gumaling na po ba?

Nĝumití nĝ masacláp si capitang Basilio.

Natacot ang médicong siyá'y isumbóng na caibigan ni don Crisóstomo, at ang guinawa'y pinaalís si Sisa sa canyáng bahay. Nĝayó'y muling nagpapacabicabila na namáng ulól na gaya nĝ dati, umaawit, hindi gumagawâ nĝ masamá canĝino man at natitira sa gubat....

—¿Anó anó pa po ang mĝa nangyari sa bayan mulâ nĝ umalis camí rito? Nalalaman cong

tayo'y may curang bago at bagong alférez....

—¡Catacotacot na m̃ga panahón, umúudlot ang cataohan!—ang ibinulóng ni capitang Basilio, na ang nacaraan ang iniisip.—Tingnán po ninyó, kinabucasan ñ inyóng pag-alís ay nasumpuñgang patáy ang sacristang mayor, nacabitin sa palupo ñ canyáng bahay. Dinamdám na totoo ni parì Salví ang canyáng pagcamatáy at sinamsam na lahát ang canyáng m̃ga papel.—¡Ah, namatáy rin ang filósofo Tasio, at ibinaón siya sa libiñgan ñ m̃ga insíc.

—¡Cahabaghabag namán si don Anastasio!—ang ibinuntóng hiniñgá ni don Filipino,—¿at ang canyang m̃ga libro?

—Sinunog na lahát ñ m̃ga madasalin, sa pagcá't sa ganyá'y inaacalà niláng silá'y mararapat sa Dios. Walâ acong nailigtas cahi't ang libro man lamang ni Ciceron ... waláng guinawáng anó man ang gobernadorcillo upang sansalain ang gayóng gawâ.

Capuwà hindi umimíc ang dalawá.

Naririñgig ñ sandalíng iyón ang awit na cahapishapis at mapangláv ñ ulól na babae.

—¿Nalalaman mo ba cung cailán ang casál ni María Clara,—ang tanóng ni Iday cay Sinang.

—Hindi,—ang isinagót nitó;—tumanggap acó ñ isáng sulat ni María Clara, ñguni't aayaw cong bucsán sa tacot na aking maalaman. ¡Caawaawa si Crisóstomo!

Ang balità'y cung di cay Linares, si capitang Tiago'y nabitay sana, ¿anó ang cahihinatnán ni María Clara?—ang pahiwatig ni Victoria.

Nagdaan ang isáng batàng lalaking pipilaypilay; tumatacbóng ang tuñgo'y sa plaza na pinanggagaliñgan ñ awit ni Sisa. Siya'y si Basilio. Nasumpuñgan ñ batà ang canyáng bahay, na waláng tao at guibà; pagcatapos ñ maraming pagtatanóng, ang canyáng nausisa lamang ay ang canyáng iná'y ulól at nagpapagalagala sa bayan; walâ siyang cabalibalità cay Crispin.

Kinain ni Basilio ang luhà, linunod ang canyáng pighatî, hindi na nagpahiñga't hinanap ang canyáng iná. Dumatíng sa bayan, ipinagtanóng ang canyáng iná, at dumatíng ang awit sa canyáng m̃ga taiñga. Piniguilan ñ culang palad ang pañgañgatál ñ canyáng m̃ga bintî at nag-acalang tumacbó't ñ pagyacap sa canyáng iná.

Linisan ñ ulól na babae ang plaza't tinuñgo ang tapát ñ bahay ñ bagong alférez. Ñgayo'y gaya rin ñ unang may isáng bantay na sundalo sa pintuan, at isáng ulo ñ babae ang siyáng nanuñgaw sa bintanà, ñguni't hindi na ang Medusa, ñgayó'y isáng batà ang gulang; hindi pawang sawíng palad ang bawá't alférez.

Nagpasimulâ ñ pag-awit si Sisa sa tapat ñ bahay, na tinititigan ang buwang nagduruyan sa isáng lañgit na azul at napapag-itanan ñ m̃ga alapaap na culay guintô. Nakikita siyá ni Basilio'y hindi macapañgahas lumapit, at marahil hinihintay niyáng umalis doon; lumalacad sa magcabilacabila, ñguni't pinañgingilagan ang paglapit sa cuartel.

Pinakikinggang magalíng ñ babaeng batà pang na sa sa bintanà ang awit ñ ulól na babae, at ipinag-utos sa bantáy na sundalong papanhikin ang ulól na iyón sa cuartel.

Pagcakita ni Sisang lumalapit ang sundalo at ñ mariñgig ang tinig nito, sa malaking tacot ay nagpacatacbótacbó, at ang Dios ang nacacaalam cung paano ang pagtacbó ñ isáng ulól. Sinundán siyá ni Basilio, at sa pañgañganib na bacá hindi na niya makita'y tumacbó at nalimutan tulóy ang sakít ñ canyáng m̃ga paá.

—¡Tingnán na ñga lamang ninyó cung paano ang paghabol ñ batàng iyán sa ulól na babae!—ang sigáw na nagagalit ñ isáng alilang babae, na na sa daan.

At ñ makita niyáng ipinagpapatuloy ang paghagad sa ulól na babae, dumampót ñ isáng bató't inihaguis sa batà, at sinabi:

—¡Ayán ang iyó! ¡pagcasayangsayang at natatalì ang áso!

Naramdamán ni Basilio ang isáng pucól sa canyáng ulo, ñguni't nagtuloy ñ pagtacbó at hindi inalumana. Tinátahulan siyá ñ m̃ga áso, sumisigaw ang m̃ga gansâ, binúbucsan ang m̃ga ibáng bintanà at may sumusuñgaw na isáng mapagusisa, at sinásarhan namán ang ibáng bintana, sa pañgañganib na bacâ iyo'y cawañgis din ñ gabi ñ m̃ga caguluhan.

Dumatíng silá sa labás ñ bayan. Nagpasimulâ si Sisa ñ paghinà ñ pagtacbó; malakíng totoo ang calayuan niyá sa humahabol sa canyá.

—¡Nanay, acó pô!—ang isinigáw sa canyá ñ siyá'y mátanawan.

Bahagyâ lamang náriñgig ñ ulól na babae ang tinig ay nagpasimulâ na namán ñ pagtácas.

—¡Nanay, acó pô!—ang isinigáw ñ bata na waláng pagcasiyahan sa pighatî.

Hindi nacácariñgig ang ulól na babae, sinúsundan siyá ñ anác na humihiñgal. Naraan na nilá ang m̃ga pananím at malapit na silá sa gubat.

Nakita ni Basiliong pumasoc sa gubat na iyón ang canyáng iná at siyá'y pumasoc namán. Ang m̃ga damó, ang maliliit na cahoy, ang matiníc na m̃ga yantóc at ang m̃ga ugát na umuutláv sa lupá ay nañgagsisihadláng sa tacbó ñ dalawá. Sinúsundan ñ anác ang naaaninagnagán niyáng

catawán nǝ canyáng iná, na manacanacang liniliwanagan nǝ mǝa sínag nǝ buwang pumapasoc sa mǝa pag-itan nǝ mǝa sanǝá. Yaón ang talinghagang gubat nǝ familia ni Ibarra.

Macailang natisod at nárapâ ang batà, nǝuni't tumítindig, hindi nagdaramdam sakít; ang boong caluluwa niyá'y pumatunǝo sa canyáng mǝa matá, na sumúsunod sa anyô nǝ irog niyáng iná.

Caniláng dinaanan ang ílat na bumubulong nǝ matimiyás; ang mǝa tiníc nǝ cawayang nanǝahulog sa putic nǝ pampáng ay tumitimo sa mǝa paá niyáng hubád: hindi humihintô si Basilio upáng bunutin ang mǝa tiníc na iyón.

Nakita niyá nǝ boong pagtatacá na tinutunǝo nǝ canyáng iná ang malagóng parang at pumasoc sa pintóng cahoy na pangsará sa pinaglibinǝan nǝ matandáng castilà sa paanán nǝ balitì.

Binantâ ni Basiliong siyá'y pumasoc namán, nǝuni't nasunduan niyáng nacasará ang pintô. Ipinagsasanggalang ang pintóng iyón nǝ ulól na babae, nǝ canyáng mǝa payát na bísig at gusamót na ulo, na anó pa't pinapananatili nǝ canyáng boong lacás sa pagcásara.

—¡Nanay, acó pô, acó pô, acó'y si Basilio, ang inyóng anác!—ang sigáw nǝ batang hapô na, at nagpacálugmoc.

Datapuwa't hindi nagluluwag ang ulól na babae; isiniscad ang canyáng mǝa paá sa lupà at ipinaglalabang mainam ang pintô.

Sinuntóc ni Basilio ang pintô, inihahampas doon ang ulong napapaliguan nǝ dugô, umiyác, nǝuni't waláng cabuluháng lahát. Nagtindíg nǝ boong hírap, pinagmasdán ang pader at iniisip niyáng canyáng hagdanán, nǝuni't walâ siyáng nasumpunǝang magawang hagdán. Nilibot niyá, nǝ magcágayon, at nakita niyá ang isáng sanǝá nǝ malungcót na cahoy na humahalang sa isá namang sanǝá rin nǝ ibang cahoy. Nag-ukyabít siyá: gumágawâ nǝ cababalaghán ang canyáng pagsintáng-anác, nagpalipatlipat siyá sa mǝa sanǝá hanggang sa dumating sa balitì, at napanood pa niyáng itinutuon ang ulo nǝ canyáng iná sa pintô.

Náringig ni Sisa ang inǝay na guinágawâ ni Basilio sa mǝa sanǝá, lumingǝón at nag-acalang tumacas, nǝuni't nagpatihulog sa cahoy ang anác, niyácap niyá ang canyáng iná at pinuspós nǝ halíc, at hinimatáy pagcatapos.

Námasdan ni Sisa ang noóng napapaliguan nǝ dugô; yumucód sa canyá, ang mǝa matá nǝ babae'y tila mandín tatacas sa kinálalagyan, pinagmasdan siyá sa mukhá at ang mǝa namúmutlang pagmumukháng iyó'y siyáng pumagpág nǝ bait na gumugupiling sa canyáng mǝa utac nǝ ulo, may sumipót na tulad sa isáng kisláp sa canyáng pag-iisip, nakilala ang canyáng anác at, nagpacabigáybigáy nǝ isáng sigáw, at pagcatapos ay nahandusay sa hinimatáy na batàng canyáng niyayacap at hináhagcan.

Nanating hindi cumikilos ang iná at ang anác....

Nang pagsauláng-tao si Basilio'y nakita niyang hindi nacacaalam tao ang canyáng iná. Tinawag niyá ang canyáng iná, canyáng ipinanǝalan ang lalong matitimiyás na palayaw, at nǝ mamasid niyáng hindi naguiguising at hindi man lamang humihinǝa'y nagtindig, tinunǝo ang agos at cumuha nǝ cauntíng túbig na canyáng inilagáy sa binalisungsóng na dahon nǝ sauing, at canyáng winiligán nǝ tubig na iyon ang namumutláng mukhá nǝ canyáng iná. Nǝuni't hindi cumilos nǝ camunti man lamang ang ulól na babae, nananatili sa pagcapikit.

Pinagmasdán siyá ni Basiliong nagugulat; idinaiti ang canyáng tainǝa sa pusò nǝ babae; nǝuni't ang payát at lantá nǝ dibdib ay malamig at hindi tumitiboc: inilagáy niyá ang canyáng mǝa labì sa mǝa labì nǝ canyáng iná ay walâ siyáng naramdamang camunti man lamang na paghinǝá. Niyacap nǝ culang palad ang bangcáy at tumanǝis nǝ boong capaitan.

Lumiliwanag ang buwan sa lanǝit nǝ boong cadakilaan, nagbubuntong hiningá ang mahinhíng amihan sa paghihip at humuhuni ang mǝa cagaycáy sa ilalim nǝ mǝa damó.

Ang gabíng pawang caliwanagan at catuwaan sa lubháng maraming mǝa musmós, na sa mainit na sinapupunan nǝ mǝa casambahay ipinagdiriwang ang fiestang lalong may mǝa matatamis na nagugunitá; ang fiestang nagpapaalaala nǝ unang titig nǝ pagsintá na ipinadalá nǝ lanǝit sa lupà; sa gabíng iyáng ang lahát nǝ magcacasambahay na mǝa binyaga'y cumacain, umiinom, sumasayaw, umaawit, tumatawa, naglalarò, sumisinta, nanǝaghahalikan ... sa gabíng iyán, na sa mǝa lupaíng malalamíg ay nagtátaca ang camusmusan sa warí'y himaláng cahoy na pino, na humihitic nǝ mǝa ilaw, mǝa manica, mǝa matamis at makikintáb na palarang papel, na pinanonood nǝ nanǝasisilaw na mabibilog na mǝa matáng kinaaninuhan nǝ pagca waláng malay, ang gabíng iyá'y waláng idinudulot cay Basilio cung di isáng panǝunǝulila. ¿Sino ang nacacaalam? Marahil sa bahay nǝ malungcuting si parì Salví ay nanǝaglalarò rin ang mǝa batà, marahil ay caniláng inaawit:

Ang Gabing-Magandá'y dumating,
Gabing-Magandá'y aalis din...

Ang batà'y tumanǝis at humibíc nǝ di anó lamang, at nǝ tuminǝalâ siyá'y canyáng nakita sa canyáng harap ang isáng tao na pinagmamasdan siyáng waláng imíc. Tinanóng siyá nǝ hindi kilalang lalaking iyón nǝ marahan:

—¡Icaw ba ang anác!

Tumanĝô ang batà.

—¿Anó ang inaacalà mong gawín?

—¡llibíng!

—¿Sa libinĝan?

—Walà acóng salapí, at bucód sa roó'y hindi ipahihintulot nĝ cura.

—¿At paano?

—Cung tulunĝan sana ninyó acó....

—Mahinang mahina acó,—ang sagót nĝ hindi kilalá, na untiunting nagpacahandusay sa lupà, na nininiin nĝ dalawáng camáy; may sugat acó, dalawáng araw nĝ hindi acó cumacain at hindi acó natutulog ... ¿Walâ bang ibáng napaparito nĝayóng gabí?

Nanatili ang taong iyón sa pagdidilidili at pinagmamasid ang mahalagáng pagmumukhá nĝ batàng lakai.

—¡Pakinggán mo!—ang ipinagpatuloy na ang tinig ay lalong mahina; marahil ay patáy na rin acó bago sumicat ang araw ... Sa may mĝa dalawampóng hacbáng buhat dito, sa cabiláng ibayo nĝ batis na itó, may nacatimbóng maraming cahoy na panggatong; dalhín mo rito, pagpatungpatunĝin mo, ilagáy mo sa ibabaw ang aming mĝa bangcáy, tacpán mo nĝ cahoy rin at sacá mo susuhan nĝ apóy, nĝ maraming apóy, hanggáng sa cami'y maguing abó....

Nakikinig si Basilio.

—Pagcatapos, cung sacali't walâ sino mang dumating ... huhucay ca rito, macacasumpong ca nĝ maraming guintô ... at ang lahát na iyá'y iyo. ¡Mag-aral ca!

Nalalao'y lalong hindi mawatasan ang tinig nĝ hindi kilaláng tao.

—Hayo't humanap ca nĝ cahoy ... ibig cong tulunĝan catá.

Yumao si Basilio, humaráp sa Silanĝanan ang hindi kilalá at bumulóng na wari'y nagdárasal:

—¡Mamamatay acóng hindi co nakikitang numingning ang liwaywáy sa lupàng aking tinubuan!... ¡cayóng manĝacacakita nĝ liwaywáy na iyan, batiin ninyó siyá ... huwag ninyóng limutin ang mĝa nahandusay sa boong magdamág!

Itinaás ang mĝa matá sa lanĝit, gumaláw ang canyáng mĝa labíng anaki'y bumúbulong nĝ isáng dalanĝin, tumunĝó pagcatapos at untiunting nahandusay sa lupà....

Nang macaraan ang dalawang oras, si hermana Rufa'y na sa sa batalán nĝ caniláng bahay at guinagawa ang paghihilamos na caugalian pagcacaumaga, upang pumaroon sa misa. Tinátanawan nĝ mapamintacasing babae ang calapít na gubat at canyáng nakitang may pumapaimbulog na nalululong macapál na úsoc; nagcunót ang mĝa kilay at, punó nĝ banál na galit, ay nagsalitá:

—¿Sino cayà ang hereje na sa araw nĝ fiesta'y nagcacainĝin? Cayà dumarating ang maraming mĝa capahamacán. ¡Tingnán mong pa sa Purgatorio ca, at makikita mo cung cucunin catá roon, hamac na tao!

PANGWACAS NA BAHAGUI.

Sa pagcá't buhay pa ang marami sa mĝa taong sinaysay namin ang caniláng mĝa guinawâ sa casulatang itó, at sa pagca namán nanĝawalâ na sa ating mĝa matá ang mĝa ibá sa mĝa taong iyón, hindi nĝâ mangyayaring malagýan namin nĝ tunay na pangwacás na bahagui ang aclát na itó. Sa icagagaling nĝ tao'y papatayin namin nĝ boong galac ang lahát nĝ mĝa taong sinaysáy namin dito, na aming sisimulan cay parí Salví at wáwacasan namin cay doña Victorina, datapuwa't hindi mangyayari ... ¡mĝa buháy silá! yamang hindi camí cung di ang lupaíng itó rin lamang ang siyáng sa canilá'y magpapacain....

Mulá nĝ pumasoc sa convento si María Clara'y iniwan ni parí Dámaso ang bayang dating canyáng kinalalagyan at sa Maynilà na siya tumitira, na gaya rin namán ni parí Salví, na samantalang naghíhintay nĝ catungculang pagca Obispo ó Arzobispo'y manacáncang nagsesermon sa simbahan nĝ Santa Clara, at sa convento nitó, nĝ Santa Clara sa macatuwid, siyá'y gumaganap nĝ isáng mataas na catungculan. Hindi pa maraming buwan ang nacararaan ay

tumanggáp si parì Dámaso ñg utos ñg cagalanggalang na parì Provincial upáng ganapín ang pagcucura sa isáng malayong lalawigan. Ayon sa sábiha'y nápacalaki ang canyáng tinamóng samâ ñg loob sa bagay na iyón, caya ñga't kinabucasa'y násumpunġang patáy siya sa canyáng tinutulugan. Ang sabi ñg ibá'y namatáy sa *apoplegia*, anáng ibá'y sa banġunġot, ñguni't pinaram ñg médoco ang pag-aalinlanġan, sinaysáy niyáng biglá raw namatáy.

Alin man sa mġa bumabasa sa ami'y hindi makikilala ñgayón cung caniláng makita si capitang Tiago. Iláng linggó pa muna bago magmonja si María Clara'y nangyari sa canyá ang isáng malaking panglulupaypay ñg calooban, na anó pa't nagpasimulâ siyá ñg pamamayát at naguing totoong malungcutin, mapaglininglining at culang tiwalà, tulad sa canyáng naguing caibigang si capitang Tinong. Nang másara na ang mġa pintuan ñg convento ñg Santa Clara'y caracaracang ipinag-utos sa canyáng nahahapis ñg di anó lamang na pinsang si tía Isabel, na tipunin at cunin ang lahat ñg bagay na naguing pag-aari ñg canyáng anác at ñg canyáng nasirang asawa, at siyáy pumaroon sa Malabón ó sa San Diego, sa pagcá't sa haharaping panahó'y ibig niyáng mamahay na mag-isá. Nagsákit ñg catacoccotoc sa liampó at sa pagsasabong, at nagpasimulâ ñg paghitít ñg opio. Hindi na na pa sa sa Antipulo at hindi na rin nagpapamisá; ikinatutuwang totoo ñg canyáng matandáng babaeng capanġagáw, na si doña Patrocínio, ang canyáng pagdiriwang, sa pamamag-itan ñg paghilíc samantalang siyáy'y nakikinig ñg mġa sermón. Cung manacânaca'y maglacádlacád cayó, cung dacong hapon, sa únang daan ñg Santo Cristo, makikita ninyóng nacaupó sa tindahan ñg isáng insíc ang isáng maliit na tao, nanínilaw, payát, hucót, malalalim ang mġa mata at anyóng nag-áantoc, culay marumi ang mġa labi at ang mġa cucó at tumítinġin sa tao ñg wari'y hindi nakikita. Pagdatíng ñg gabí'y makikita ninyó siyáng tumindíg ñg boong hirap, at nanúnungcod na pinatutunġuhan ang isáng makipot na daan, pumapasoc sa isáng maliit na bahay na marumí at sa ibabaw ñg pintó nitó'y nababasa ang malalaking letrang mapupula: FUMADERO PUBLICO DE ANFION. Itó'y yaóng totoong cabalitaang si capitang Tiago, na ñgayó'y lubós ñg nacalimutan ñg lahát, na anó pa't patí ñg sacristán mayor ay hindi na siyá naaalaala.

Páhiná 526

Idinagdag ni doña Victorina sa canyáng mġa culót na buhóc na postizo at sa canyáng pag-aandaandalusahan, pakikiwanġis bagá sa mġa tagá Andalucía sa pagsasalitá, ang bagong caugaliang siyá ang nanġanġasiwà sa pagpapalacad ñg mġa cabayo ñg coche, at pinipilit niyáng si don Tiburcio'y huwag cumílos. Sa pagcá't maraming nangyayaring capahamacan dahil sa cahinaan na ñg canyáng mġa mata, ñgayó'y gumagamit siyá ñg «quevedo» (salamin sa mġa matáng isinisipit sa ilóng ang pinacatangcáy) na nagbibigay sa canyá ñg anyóng naguing cabalitaan. Hindi na muling natawag ang doctor upang gumamót canġino man, napapanood siyá ñg mġa alilang waláng ñgipin sa maraming araw ñg isáng linggó, bagay, na alinsunod sa talastás na ñg mġa bumabasa'y masamáng tandá.

Ang tanġing tagapagtanggól ñg culang palad na itó, na si Linares, ay malaon ñg nagpapahinġalay sa Pacò, sa pagcá't pinatáy siyá ñg pag-illaguín at ñg masasamáng guinágawà sa canyá ñg canyáng hipag.

Páhiná 527

Napasa España ang nagdiwang na alférez, na ang catungcula'y teniente na may gradong comandante, at iniwan ang canyáng mairog na asawa sa canyáng barong franela, na hindi mapagsiyasat cung anó na ang culay. Nang makita ñg cahabaghabag na Ariadna ang pagcápabayà sa canyá, namintacasi ring gaya ñg anác na babae ni Minos cay Baco at sa pakikipacatot sa tabaco, na anó pa't nanġinġinom at humihitít ñg boong alab ñg loob, na hindi na lamang ang mġa nagdádalaga ang sa canyá'y natatacót, cung di namán ang mġa matatandang babae't ang mġa batà.

Marahil mġa buhay pa ang ating mġa cakilala sa San Diego, sacali't hindi silá nanġamatáy sa pagputóc ñg vapor «Lipa» na nagpaparoo't parito sa lalawigan. Sa pagcá't sino ma'y waláng nanġasiwà upang maalaman cung sinusino ang mġa caawâawang namatáy sa gayóng capahamacán; at cung canicanino ang mġa hita at mġa camáy na sumabog sa puló ñg Convalecencia at sa mġa pampáng ñg ilog, lubós na hindi nalalaman namin cung napasama ó hindi sa nanġamatáy na iyón ang alin man sa mġa cakilala ñg mġa mambabasa sa amin. Natutuwà na camí at gayon din ang gobierno at ang mġa pámahayagan ñg panahóng iyón, sa pagcacalám na ang iisaisang fraileng nacasacáy sa vapor ay nacaligtás, at walá na camíng hinihinġing ibá pa. Ang panġulo sa amin ay ang buhay ñg banál na mġa sacerdote, na papanatilihin nawà ñg Dios ang caniláng paghaharì sa Filipinas sa icagagaling ñg aming mġa caluluwa.[282]

Tungcól cay María Clara'y walà ñg naguíng balitang anó pa man, liban na lamang sa anaki'y siyáy iniinġatan ñg libinġan sa canyáng sinapupunan. Ipinagtanóng naming macailan siyá sa iláng taong may malalaking capangyarihan sa santo convento ñg Santa Clara, ñguni't sino ma'y waláng nag-ibig magsabi sa amin ñg isá man lamang salitá, cahi't ang mġa masalitag madasaling tumátanggap ñg bantóg na fritada ñg atáy ñg inahíng manóc, at ñg salsa na lalò pang cabalitaang tinatawag na «salsa ñg mġa monja», na guinágawà ñg matalinong taga-paglutong babae ñg mġa Virgen ñg Panġinoóng Dios.

Páhiná 528

Gayón man:

Isáng gabí ñg Septiembreng umaatunġal ang bagyó at hináhampas ñg canyáng calakilakihang mġa pacpác ang mġa bahay sa Maynilà; dumáragundong ang mġa culóg sa tuwing sandalí, waláng humpáy halos ang pagtatanglâw ñg mġa lintic at kidlát sa mġa iniwâwasac ñg buhawi at naglulubog sa mġa namamayan sa caguicláguicláng tacót. Napapanood sa liwanag ñg kidlát ó ñg lintic na nagpapakilwákgilwág, na tulad sa áhas, ang paglipád ñg isáng panig ñg bubunġan ó ñg isáng bintana na dalá ñg hanġin, ang pagcáguibâ ñg bahay na cakilakilabot ang

lagapacan: waláng isáng coche at waláng isáng taong lumalacad sa mġa daan. Pagca náriringig sa malayò ang paós na ugong nġ culóg na inuulit nġ macasangdaan nġ alingawnġaw, cung magcágayo'y nariringig ang pagbubuntóng-hininga nġ hanġing umiipoipo sa ulán, na siyáng gumágawâ nġ ulit-ulit na *tric-trac* sa mġa nacasarang dahon nġ bintanang capís.

Dalawang guardia ang sumisilong sa isáng bagong guinagawang bahay sa malapit sa convento: isáng sundalo't isáng *distinguido*.

—¿Anó ang atang guinágawâ rito?—ang sabi nġ sundalo;—sino ma'y waláng lumalacad sa daan ... dapat tayong pumaroon sa isáng bahay; tumatahan ang babae co sa daang Arzobispo.

—Malayolayô rin buhat dito hanggáng doon at mababasâ tayo,—ang sagót nġ *distinguido*.

—¿Anó ba ang cabuluhan noon, huwág lamang patayín tayo nġ lintíc?

—¡Bah! huwág cang mag-alaala; dapat magcaroon ang mġa monja nġ isáng «pararayo» upang silá'y máligtas.

—¿Siyá nġa ba?—anáng sundalo,—nġuni't anóng cabuluhan nġ pararayo'y nġitnġit nġ dilím ang gabí?

At tuminġalâ upang macakita sa cadiliman: nġ sandaling iyó'y cumináng ang isáng kidlát na inulit at pagdaca'y sinundán nġ malacas at calaguimlaguim na culóg.

—¡Nacú! ¡Susmariosep!—ang bigláng sinabi nġ sundalo, na nagcucruz at tulóy hinihila ang canyáng casama;—¡umalís tayo rito!

—¿Anó ang nangyayari sa iyó?

—¡Tayo na, umalís tayo rito!—ang inúlit nġ sundalo na nagtataguctucan ang nġipin sa tacot.

—¿Anó ang nakita mo?

—¡Isáng fantasma!—ang ibinulóng na nanġánġatal ang boong catawán.

—¿Isáng fantasma?

—¡Sa ibabaw nġ bubunġan ... marahil siyá ang monja na nagliligpit nġ mġa bága sa boong gabi!

Tuminġalâ ang *distinguido* at ibig niyáng makita.

—¡Jesús!—ang bigláng sinabi at siyá nama'y nagcruz.

Siyá nġâ namán, sa makináng na ilaw nġ kidlát ay canyáng nakita ang isáng anyóng taong nacatindíg, halos sa palupo nġ bahay, nacataas sa lanġit ang mukhà't ang mġa kamáy, na para manding humihingġi sa canyá nġ awa. ¡Mġa lintíc at culóg ang itinútugón nġ lanġit!

Nang macatapos ang ugong nġ culóg ay nárinġig ang isáng mapanglâw na daíng.

—¡Hindi gawâ nġ hanġin ang daing na iyán, iyá'y sa fantasma!—ang ibinulóng nġ sundalo, na siyáng canyáng pinacatugón sa guinawang sa canyá'y pagpindót nġ canyáng casama.

—¡Ay! ¡ay!—ang naglulumampas na daíng sa hanġin at nanġinġibabaw sa inġay nġ ulán: hindi matacpan nġ mġa haguinít nġ hanġin ang matamis at cahabaghabag na tinig na iyóng puspós nġ capighatġan.

Mulíng cumináng ang isáng kidlát na nacasisilaw ang tindí.

—¡Hindi, hindi fantasma!—ang bigláng sinabi nġ *distinguido*;—mulí pang nakita co siyá; casinggandá nġ Virgen ... ¡Umalís na tayo rito't magbigáy álam tayo!

Hindi na hinintay nġ sundalong ulitin pa ang pagyacag sa canyá't nanġagsialís ang dalawá.

¿Sino cayâ ang humihibic sa calaguitnaan nġ gabí, na hindi inaalintana ang malacás na hanġin, ang ulán at bagyó? ¿sino cayâ ang matatacuting virgeng esposa ni Jesucristo, na nakikilaban sa nanġagnġanġalit na bagyó, tubig, lintíc at culóg at hinirang pa namán ang cagulatgulat na gabí at ang may calayaang lanġit, upang itaghóy mulà sa isáng mapanġanib na cataasan ang canyáng mġa daing sa Dios? ¿Linisan cayâ nġ Dios ang canyáng templo at aayaw nġ dingguín ang mġa hibíc sa canyá? ¿Bacâ cayâ hindi macalampás sa bubunġan nġ convento ang mġa mithî nġ cáluluwa at nġ macapailánġlang hanggáng sa trono nġ lubháng Mahabaguin?

Humihip nġ boong galit ang bagyó halos sa magdamág; hindi sumicat ang isá man lamang bituin sa boong gabí; nagpatuloy ang waláng pagcasiyahan sa hirap na mġa ¡ay! na nacacahalo nġ mġa buntóng hiniġá nġ hanġing malacás, datapwa't nasunduan niyáng binġí ang Naturaleza't ang mġa tao; nagpuyát palibhasa ang Dios ay hindi siyá náriringig.

Kinabucasan, nġ mapaspás na sa lanġit ang maiitim na mġa alapaap ay mulíng sumicat ang araw sa guitinâ nġ nadalisay na himpapawíd, humintô sa pintuan nġ convento nġ Santa Clara ang isáng coche at doo'y nanaog ang isáng lalaki, na napakilalang siyá'y kinacatawan nġ may capangyarihan at hiniġing siyá'y pakipag-usapin sa abadesa at sa lahát nġ mġa monja.

Ang sabi'y may humaráp na isáng monjang basáng basá at punít-punít ang suot na hábito, tumatanġis at isinumbóng ang cakilakilabot na mġa cagagawan at hiniġing siyá'y tangkilikin nġ tao laban sa mġa catampalasanan nġ pagbabanalbanalan. Ang sábihan din namá'y totoong

cagandagandahan ang monjang iyon, na may mġa matáng ang cagandaha't catamisa'y walá pang nakikitang macacawanġis.

Hindi siya inampón nġ kinacatawan nġ may capangyarihan, nakipagsalitaan itó sa abadesa at iniwan ang monjang iyón at hindi pinakinggán ang canyáng mġa samò at mġa luhà. Napanood nġ monjang sinarhan ang pintò pagcalabás nġ tao, na gaya marahil nġ panonood, nġ hinatulang magdusa, nġ pagsasará sa canyá nġ pintuan nġ lanġit, sacasacali't dumating ang araw na maguiguing casing banġis at mawawalán nġ damdamin ang lanġit na gaya nġ mġa tao. Ulól daw ang monjang iyón ang sabi nġ abadesa.

Hindi marahil nalalaman nġ taong iyóng sa Maynilà'y may isáng hospicio na pinag-aalagaan sa mġa nasisira ang isip; ó bacà cayà namán ipinalálagay niyáng ang convento nġ mġa monja'y isáng ampunan nġ mġa ulól na babae, bagá man hinahacang may catatagáng camangmanġan ang taong iyóng upáng macapagpasiya cung sirà ó hindi ang pag-iisip nġ isáng tao.

Sinasabi rin namáng baligtád ang ipinasiya nġ general J. nġ canyáng mabalitaan ang nangyaring iyón; tinangcà niyáng tangkilikin ang ulól na babae caya't hiniġi niyá itó.

Nġunit nġayó'y waláng humaráp na sino mang dalagang cagandagandahang waláng umampón, at hindi itinulot nġ abadesang dalawin at tingnán ang convento, at sa ganitó'y tumutol siyá sa panġalan nġ Religión at nġ mġa Santong Cautusán sa Convento.

Hindi na mulíng napagsalitaanan pa ang nangyaring iyón, at gayón din ang tungcól sa cahabaghabag na si María Clara.

WACAS Nġ PAGSASAYSAY.

MGA TALABABA:

- [1] *A mi pátria*, ang sabi sa "original" na wicang castilá. Ang sabing "pátria" ay waláng catumbas sa wicà natin cung dí: ang tinubuang lupà, ang tinubuan bayan, ang kinaguinsang bayan, ang kinamulatang bayan, at iba pa. Nġuni't ang sinasabing bayan ò lupà rito'y saclaw ang boong Sangcapuluang Filipinas, hindí ang lupang Naic ó bayang Malabon ó lalawigang Tayabas, cung di ang capisanan nġ lahat nġ bayan, nġ lahat nġ lalawigan sa boong Sangcapuluang ito, casama ang mġa bundóc, gubat, ilog, dagat at iba pa.—P.H.P.
- [2] "Casaysayan nġ ano mang nangyayari." Ipinanġunġusap na "istoria"; sa pagka't sa wicang castilá'y hindí isinasama ang h sa pagbasa—P.H.P.
- [3] Ang cáncer ay masamáng "bùcol" ó bagâ, na hindí maisatagalog na "bagâ" ó búcol, sa pagca't ibang iba sa mġa sakit na itó. Caraniwang napagagaling ang "bagâ" ó búcol, datapowa't ang "cáncer" ay hindí. Bawa't dapuan nġ "cáncer" ay namamatay. Wala pang lunas na natatagpuan ang mġa pantás na manggagamot upang mapagalíng ang "cáncer", na cung pamagatá'y "carcinoma." May nagsasabing napagagaling ang "carcinoma" sa pamamag-itan nġ pagláp sa búcol, cung panahóng bagong litáw, na walang ano mang itítira, datapuwa't palibhasa'y hindí nararamdaman nġ may sakit nġ carcinoma na siya'y mayroon nito, cung dí cung malubha na, iyan ang cadahilana't walá nġ magawâ ang mġa cirujano. Ang caraniwang dinadapuan nġ cáncer, carcinoma, ay ang mġa taong bayan at hindi ang taġa bukid; at lalong madalas sa babae cay sa lalaki. Sa suso ó sa bahay-bata madalás dumápò cung sa babae. Ang sakit na "cancer" ay tinatawag na "Noli me tangere," na ang cahuluga'y "Howag acong salanġín nino man;" sapagca't cung lalapin at hindi macuhang maalís na lahat at may matirang cahi't gagahanip man lamang ay nananag-ulí at lalong lumalacas ang paglaganap, tulad sa inuulbusang halaman, damó ó cahoy na lalong lumálacas ang paglagò, at pagcacagayo'y lalong nadadalí ang pagcamatay nġ may sakit.—P.H.P.
- [4] Tinatawag na civilizaci3n ang caliwanagan nġ isip dahíl sa pag-aaral nġ mġa bago't bagong dunong. Nagpasimula ang tinatawag na "civilizaci3n moderna," ó bagong civilizaci3n, nġ icalabinglimang siglo, at nacatulog na totoo na bagay na ito ang pagcátuclas nġ limbagan.—P.H.P.
- [5] *Colado*, ang taong hindi inaanyayaha'y cusang dumádalo sa isang piguínġ. Maraming di ano lamang sa mañġa bayanbayan, at lalonglalo na dito sa Maynilà, ang mañġa taong di nating calahí, na hindí man inaanyayahan ay nagdudumalíng dumaló sa manġa piguínġ nang manġa filipino, na canilang tinatawag na *indio*, at ang manġa taong yaong di natin calahí ang siyang tinatawag ni RIZAL na manġa *colado* sa piguínġ.—P.H.P.
- [6] Ang catutubong mahusay at dí nagbabagong calacarán nġ mġa linikhâ nġ Dios—P.H.P.
- [7] Nang panahóng sulatin ni RIZAL ang NOLI ME TANGERE ay hindi pa umaagos dito sa Maynila ang tubig na inumíng nanggagaling sa ilog San Mateo at Marikina. Talastas nang madla, na ang guinugol sa pagpapaagos na ito ay ang ipinamanang salapi, upang iucol sa ganitong bagay, ni D. Francisco Carriedo, castilang naguínġ magistrado sa Real Audiencia nang una. ¡Salamat sa isáng castilá, sa isáng hindí nating caláhi ay nagcaroon ang Maynilà nġ tubig na totooang kinacailanġan sa pamumuhay! Maraming mayayamang filipinong bago mamatay ay nagpapamana nġ maraming salapi at mahahalagang cayamanan sa mġa fraile ó sa mġa monja, datapowa't hindí nanġababalinong

maggamana n̄g anó mang iguiguinhawa ó magagamit sa pamumuhay n̄g caniláng m̄ga cababayan. Walá rin acóng nalalamang nagawáng handóg sa m̄ga filipino ang m̄ga fraile na macacatulad n̄g pamana n̄g dakilang si Carriedo; gayóng dahil sa m̄ga filipino cayá yumaman at naguíng macapangyarihan ang m̄ga fraileng iyan.—¡Culang palad na Filipinas!—Nang di pa umaagos ang tubig na inumíng sinabi na ay sa ilog Pasig ó sa man̄ga ibáng nacaliliguid sa Maynilà umiiguib nang inumín at ibá pang cagamitan sa bahay, sacali't ang bahay walang *algibe* ó tipunán n̄g tubig sa ulán.—P.H.P.

- [8] Ang namamatnugot sa paggawâ n̄g anó man edificio. Tinatawag na edificio ang bahay, palacio, simbahan, camalig at iba pa.—P.H.P.
- [9] Ang ladrillong parang pinggan ang pagcacayari.—P.H.P.
- [10] Ang "maceta" ay wicang castilâ na ang cahuluga'y ang lalagyán n̄g lupà na pinagtatamnan n̄g m̄ga halamang guinágawang pangpamuti, sa macatuwid ay malí ang tawag na "macetas" sa halaman.—P.H.P.
- [11] Patun̄gán n̄g m̄ga "maceta" ó pátirican n̄g haligue ó ano mang bagay.—P.H.P.
- [12] Ang capisanan n̄g guinagamit sa pagcaing cuchara, cuchillo, tenedor at iba pa.—P.H.P.
- [13] Ang sabing "caida" ay wicang castilâ, na ang cahuluga'y ang pagcahulog, pagcálagpac, pagcárapâ pagcatimbuang, ó ang kinahuhulugan ó ang laláy n̄g ano mang bagay; datapuwa't dito sa Filipinas, ayawan cung anong dahil, tinatawag na "caida" n̄g m̄ga castilâ at n̄g m̄ga lahing castila ang macapanhíc n̄g báhay.—P.H.P.
- [14] Ang panig n̄g bahay na pinaglálagyán n̄g mesang cacanan.—P.H.P.
- [15] Mulíng pan̄gan̄ganac. Ang panahong nagpasimulâ nang calaghatian nang Siglo XV, na napucaw sa man̄ga taong tubò sa dacong calunuran n̄g Sandaigdigan ang masilacbong pagsisiyasat nang m̄ga maririkit na guinágawâ sa una nang m̄ga griego at nang m̄ga latino.—P.H.P.
- [16] Bataláng bató, na ang caraniwa'y baldosa ang tungtun̄gan.—P.H.P.
- [17] Sa convento n̄g Antipolo ay may isang cuadrong catulad nitó.—J.R.
- [18] Isáng pabilóg na parang culuong na ang caraniwa'y pinagagapan̄gan n̄g m̄ga halaman.—P.H.P.
- [19] Ang ilawang san̄gasan̄ga na ibinibiting may m̄ga pamuting m̄ga cristal na nagkikislapan.—P.H.P.
- [20] Isáng papatun̄gang cahoy, na catulad n̄g papag na mababà ang anyô.—P.H.P.
- [21] Cahoy na caraniwang tawaguin n̄g tagalog na "Palo-China." Ang cahoy na ito'y caraniwan sa Europa at América. Sumisibol din sa Benguet, dito sa Filipinas, dahil sa malamíg ang sin̄gaw roon.—P.H.P.
- [22] Natuclasán ang paggawâ n̄g "piano" n̄g siglo XIII at siyang naguing cahalili n̄g "clavicordio" at n̄g "espineta." Alinsunod sa anyô at lakí ay tinatawag na piano de mesa, piano de cola, piano de media cola, piano vertical, piano diagonal at iba pa. Ang piano de cola'y nacahigang parang mesa, na sa isáng dulo'y malapad at sa cabiláng dulo'y makitid at isá sa m̄ga lalong mahál ang halagá.—P.H.P.
- [23] Tinatawag na larawang "al óleo," (retrato al óleo) ang larawang ipinípinta sa pamamag-itan n̄g m̄ga culay ó pinturang tinunaw sa lan̄gis.—P.H.P.
- [24] Sambahan n̄g m̄ga judío.—P.H.P.
- [25] Caraniwang tinatawag na Nuestra Señora ang anó mang larawan ni Guinoong Santa María, na halos may dí mabilang na pamagát: Nuestra Señora del Carmen, cung may m̄ga escapulario sa camay; Nuestra Señora del Rosario, cung may tan̄gang cuintás; Nuestra Señora de la Correa, cung nacabigkís n̄g balát, Nuestra Señora de Turumba, Nuestra Señora de Salambaw at iba pang lubháng napacarami.—P.H.P.
- [26] "Hindî carapatdapat" ang cahulugán n̄g sabing "indigno," salitang caraniwang sabihin n̄g m̄ga nacacastiláan.—P.H.P.
- [27] Tinatawag na cadete ang nag-aaral sa isáng colegiong doo'y itinuturò ang m̄ga bagaybagay na nauucol maalaman n̄g isáng militar.
- [28] Taga ibáng lupà, sa macatuwid ay hindî taga Filipinas ang cahulugán n̄g sabing "extranjero." Gayon ma'y dí caraniwang tawaguin "extranjero" ang insíc, ang castilâ, ang turco, ang japonés, ang bombay, ang colombo at ibá pa; sila'y tinatawag ditong insíc, castilâ, "turkiano," japon, bombay, colombo. Tinatawag lamang "extranjero" ang inglés, alemán, francés, suizo at ibá pa, sa pagca't iniuucol lamang ang sabing "extranjero" sa m̄ga man̄gan̄galacal na may malalaking puhunan.—P.H.P.
- [29] Ang bubóng na tablâ n̄g m̄ga sasacyán.
- [30] Tinatawag na "paisano" n̄g m̄ga sundalo ang hindî militar.—P.H.P.
- [31] Caraniwang tinatawag na "biscuit" ang biscochong na sa m̄ga maliliit na latang nanggagaling sa Inglaterra. Tinatawag dito sa ating "biscocho" ang m̄ga malulutóng na tinapay, gaya n̄g tinatawag na "biscocho y caña" at "biscocho y dulce," at ang tunay na biscocho'y tinatawag na "sopas" n̄g m̄ga dí nacaalám n̄g wicang castilâ. N̄gayo'y gumágawâ na rito sa atin n̄g masasaráp na biscochong hindí saból sa m̄ga nanggagaling sa Inglaterra, ang *La Perla* ni G.J.E. Monroy, ang *La Fortuna* ni G. Claro Ong at ibá pa. Carapatdapat papurihan ang m̄ga cababayang itóng nagliligtas sa Filipinas na bomobowís sa m̄ga taga ibáng lupain sa pagbilí n̄g m̄ga bagay na dito'y nagágawâ.—

P.H.P.

- [32] Marañal na general ni Cárlos V at ni Felipe II. Siya ang nagtagumpáy sa panghihimagsic ng Paises Bajos at nacalupig sa Fort.—P.H.P.
- [33] Ang talaán ng mga oficial at mga púnò sa mga hucbó.
- [34] Ang may catungculang umusig sa masasamang tao at manġasiwà sa capanatangán ng mga bayanbayan. Ng panahón ng Gobierno ng España'y may dalawang bagay na Guardia Civil dito sa Filipinas: "Guardia Civil" ang pangalan ng mga na sa bayanbayan ng mga lalawigan, at "Guardia Civil Veterana" ang na sa ciudad ng Maynilà.—Pawang mga filipino ang mga sundalo ng Guardia Civil at ng Guardia Civil Veterana, at mga castilà ang mga oficial at ang mga púnò. Manacáacáng nagcacaroon ng alferez at tenienteng mga filipino. Ang nahalili ngayon sa Guardia Civil ay ang Policía Insular, na tinatawag ding Policía Constabularia, at sa Guardia Civil Veterana ay ang Policía Metropolitana na pawang americano at ang Policía Municipal na pawang filipino. Bucod sa Guardia Civil at Veterana'y may mga Cuadrillero pa na pawang filipino ang mga sundalo at pinunò, na ang caraniwa'y fusil na walang cabuluhán at talibóng ang mga sandata. Ng mga hulíng taón ng Gobierno ng castilà'y nagcaroon sa Maynilà ng mga tinatawag na "Guardia Municipal," na ang dalang sandata'y revolver at sable. Sa macatuwid ang mga namamahala ng catahimican ng mga namamayan, ng mga hulíng panahón ng mga castilà, dito sa Maynilà'y ang Guardia Civil Veterana, ang Guardia Municipal at ang Cuadrillero, at sa mga lalawiga'y ang Guardia Civil at ang Cuadrillero, bucód sa Policía Secreta na itinatag dito sa Maynilà, hindi co matandaan cung ng taóng 1894 ó 1895.—P.H.P.
- [35] Ang nagtuturò sa paaralan.—P.H.P.
- [36] Colegio ó paaralang mga fraileng dominico ang may-ari at silá rin ang nanġagtuturò.
- [37] Tinatawag na "dialéctico" ang gumagamit ng dialéctica. Ang "dialéctica'y" ang carununġang ucol sa pag iisip-ísip at ang mga pinanununtunang landás sa bagay na itó.—P.H.P.
- [38] Si Santo Domingo de Guzman ang nagtatag ng capisanan ng mga fraileng dominico cayá sila'y tinatawag na mga anác ni Guzman.—P.H.P.
- [39] Ang nananatili sa pakikipanayam sa sangcataohan; ang hindi sacerdote.
- [40] Ang nagpápalagay ng mga paláisipang dapat sagutin at tutulan sa panġanġatowiran ng catalo.
- [41] Ito'y ang balitang si G. Benedicto de Luna, marunong na abogadong filipino.
- [42] Ang pagtatanġi at pagbubucod ng pinagmamatuwirang anó man.
- [43] Ang mga inanác ó iniapó ng mga unang senador sa Roma.
- [44] Mga fraile.
- [45] Si Enrique Heine ay bantóg na poeta at crítico alemán. Sumulat sa wicang alemán. Ipinanġanác ng 1796 at namatáy ng 1856.
- [46] Ang mga dios sa pinagtapunan.
- [47] Ang Tyrol ay isáng magandáng panig ng Suiza at Baviera at isá sa mga lalawigan ng Austria-Hungría. May siyam na raang libong tao ang namamayan doon.
- [48] Tinatawag na equinoccio ang pagcacaisá ng hábà ng araw at ng gabí. Nagcacaequinoccio pagpapasimulá ng signo Aries at pagpapasimulá namán ng signo Libra. May equinoccio ng tag-araw, mulá sa 20 hanggang 21 ng Marzo, at may equinoccio ng tag-ulan, mulá sa 22 hanggang 23 ng Septiembre.
- [49] Halos talós ng lahat ng fipinong ang cahulugán ng "morisqueta" ay canin; nguni't ang walá marahil nacacaalám niyan ay cung saang wicà nanggaling; sa pagca't ang sabinng morisqueta'y hindi wicang castilà, hindi tagalog, hindi latín, hindi insic at iba pa. ¿Ang mga fraile cayâ ang nagtatag ng salitang iyan?
- [50] Sinabi co na sa sa isá sa mga paunawà sa BUHAY NI RIZAL na sa pasimulá ng librong itó na ang sabinng "indio" ay wicang castilà na ang cahuluga'y túbò ó inianác sa India. Ang Filipinas ay mga pulóng na sa panig ng libutáng tinatawag na "Oceanía," at ang India ay na sa panig ng libutáng tinatawag na Asia. Ang tawag na indio ng mga fraile, ng mga castilà at ng mga lahing putí sa mga túbò sa Filipinas ay isáng pag-alimura at pagcutyâ sa mga lahing caymanggui. Caacbáy ng sabinng indio ang cahulugang tamád, waláng damdamin, hanġal, dugong mabábà, cutad na ísip, ugaling panġit, waláng cahihiyan at iba pang lalong mga casamasamâan. Sacsí nitóng mga sabi co ang mga sinulat ng mga fraile't castilà tungcol sa Filipinas. Nguni't ang lalong nacatátawa'y ang mga táong túbò rin dito sa Filipinas, na dahil sa maputí ang caniláng balát ay tumatawag sa capowâ tagritong caymangui ng indio ... ¡Mga dukhang damdamin!—P.H.P.
- [51] Ito'y lubós na catotohanan. Ang sumusulat nito'y nacapanġumpisal ng panahóng cabataan pa sa isáng fraileng palibhasa'y bahagyâ ng macawatatas ng wicang tagalog, ipinipilit na ang casalanang ikinucumpisal ay sabihin ng nanġunġumpisal sa mga salitang cahalayhalay at magagaang na sa Diccionariong wicang castilà at wicang tagalog na sinulat ng caniláng capowâ fraile.—P.H.P.
- [52] Ang mga sinisinġil sa binyag, casal, tawag, libíng, campana, ciriales at iba pa.
- [53] Ang caraniwang tinatawag na "manong" ó "manang", galing sa salitang "hermano" "hermana". May dalawang bagay na manong, ang manong na franciscano ó franciscana at manong na dominico ó dominicana.

na iyón; datapuwa't hindi sumunód sa canyáng utos ang mġa sundalo, at nġ dumating ang mġa nanghihimagsic sa tapát nġ palacio, isinucó nilá ang caniláng mġa sandata sa haráp nġ pagca damit sacerdote nġ mġa fraileng nanġagtaás ang mġa camay na may hawac na mġa Santo Cristo at mġa larawan nġ Santo. Pinabayaan din nġ mġa sundalong alabardero na silá'y macapasoc. Lumabás ang cahabaghabag na si Bustamanteng may sandatang hawac, at sinalubong sa hagdanan ang mġa nanghihimagsic. Hinandulong siyá nġ mġa nanghihimagsic at sa sandali lamang ay may sugat na siyáng malubha. Dumaló sa canyá ang canyang anác na lalaki, at itó nama'y agád binaril at nasugatan nġ bála. Kinaladcad nġ mġa nanghihimagsic ang canilang Gobernador na naghihinġaló hanggang sa isáng bilangguang na sa silong nġ Audiencia, at doon siya namatáy nġ magtatakip silim nġ hapon nġ araw ring iyong ica 11 nġ Octubre nġ 1719; ipinagcaít sa canyá ang lahat nġ saclolo at hindi siyá binigyán nġ isá mang lamang vasong tubig. Kinaladcad namán ang anác nġ Gobernador General sa talian nġ mġa cabayo sa palacio, at doon siya namatáy nġ hapon ding iyón, at ipinagcaít sa canyáng macaguibíc ang sino man manggagamot at itinangguí sa canyá ang lahat nġ bagay na saclolo. Ang mġa nanghihimagsic na pinamunuan nġ mġa fraileng pumupuri at nagpapaunlac sa mġa pumatáy sa Gobernador at sa canyáng anác ay nanġagsitunġo sa cúta nġ Santiago at doo'y kinuha at pinawalán ang arzobispo, na pagdaca'y siyá, ang nagatang sa sarili nġ catungulang pagca Gobernador General sa Sangcapuluang itó. Hindi nagcamít parusa cailan man ang mġa cakilakilabot na katampalasanang ito.—Sinipi sa "Censo de las Islas Filipinas" nġ 1903, tomo I, página 342—P.H.P.

[70] "Su Majestad el Rey" sa wicang castilá. Masasabing: "ang Macapangyarihan Hari."

[71] Sa matuwid bagá'y hindi niya pinahahalagahan ang taong sinasabi nġ Teniente.

[72] Aayaw kilalanin nġ mġa fraile si Alfonso XII, na nġ panahong sinasabi sa "Noli me tangere" ay siyang hari sa España, cung di si Cárlos de Borbón na naghahanġad na siyáng maghari sa mġa castilá. Dahil sa paghahanġad na ito'y silasila ring mġa castilá ang nanġagsipagbaca, at maraming dugò ang nabuhos. Ang unang nacabaca nġ reina Cristina at nġ reina Isabel II ay si Cárlos de Borbón, capatid ni Fernando VII; isinalin niyá pagcatapos ang tinatawag niyang catuwiran sa Corona nġ España sa canyáng anác na si Cárlos Luis, na nagpamagat nġ Conde de Montemolin at haring Cárlos VI, na siyang muling nagsabog nġ caligaligan, dugò at mġa capahamacan sa España, sa isang maninġas na pagbabaca at nġ siyá'y matalo'y omowi sa Trieste at doon namatáy nġ 1861.

Humalili cay Cárlos Luis ang canyang capatid na si Juan Borbón, nġuni't walá itóng nagawáng may cahulugán.

Ang anác ni Juang nagnġanġalang Cárlos at nagpamagát nġ haring Cárlos VII ang siyang nagpatuloy nġ pagbabaca, sa udyóc at tulong nġ mġa fraile at macafraille. Pinasimulán ang icatlong pagbabaca sa España nġ mġa capowa castila rin ang nagpatayan, nġ 8 nġ Abril nġ 1872. Nġ panahong iyó'y maraming totoong salapi ang ipinadaláng galing sa Filipinas na handóg nġ mġa fraile cay Cárlos, datapuwa't wala ring kinahinatnan ang pagpupumilit nitó, nġ mġa fraile at nġ mġa macafraille, cung di magsabog nġ dugong calahi at papaghirapin nġ di ano lamang ang España. Natapos ang pagbabaca roon nġ 27 nġ Febrero nġ 1876, araw na ibinalic ni Cárlos sa Francia. Ang pinacamabuti sa mġa general nito'y si Zumalacárregui at si Cabrera. Cumilala at sumuco si Cabrera sa haring Alfonso XII nġ taóng 1895. Cung pamagatán si Don Cárlos nġ mġa castila'y "Cárlos Chapa."

Marahil ibiguin nġ mġa bumabasang maalaman cung ano ang dahil nġ pagbabacang ito, na nagpasimula nġ 2 nġ Octubre nġ 1833 at nagtapós nġ 27 nġ Febrero 1876, at aking sasabihin sa maicling salitá:

Bago pa lamang nacacawalá ang España sa capangyarihan nġ mġa francés, ay nagpasimulá na ang panúcalá nġ mġa fraile at nġ mġa macafraileng papanumbalik doon ang pagtatatag ulí nġ "absolutismo"; sa macatuwid baga'y ang capangyarihan nġ haring magawá ang bawa't maibigan, at manumbalic ang "tribunal nġ Inquisición." Hindi pumayag si Fernando VII sa gayóng balac, at sa gayó'y kinagalitan siya at minagaling nġ mġa fraileng sa canyá'y mahalili ang canyáng capatid na si Cárlos María Isidro de Borbón, na nanġacong cung siya ang maguiguing hari ay gagawin niya bawa't ibiguin nġ Papa at nġ mġa fraile. Bago namatáy si Fernando ay gumawa itó nġ testamentong isinasalin niya ang canyáng corona sa canyáng anác na babaeng si Isabel. Nġ mamatay si Fernando VII nġ 29 Septiembre nġ 1833 ay nahahanda na upang bacahin ang hahaliling reinang si Isabel II, na sa pagca't musmós pa noon, ang namamahalá nġ caharia'y si reina Cristinang nabao cay Fernando VII, at nġ icatlóng araw nġ pagcamatay nitó'y pinasimulaan na nġa ang pangguguló sa España ni Cárlos, na tinutulunġan nġ papa, nġ mġa fraile, nġ lahat nġ mġa pári at nġ canilang mġa cacampi.

Nġayóng mġa panahóng itó'y mahinang mahinà na ang carlismo sa España, at sila sila'y nagsisirâan. May nanġagpapanġalang "integrismo" na siyang nanġag-iibig nġ "absolutismo" at nġ "inquisición," at "mestizo" ang itinatawag nila sa sumasang ayon sa calagayang dalá nġ panahón at ayaw sa "inquisición" at sa "absolutismo." Nġayo'y macucurò na cung bakit aayaw kilalanin nġ mġa fraileng hárì nila si Alfonso XII at si Alfonso XIII man; nġuni't ang sawicain nġa nġ mġa castilá'y "á la fuerza ahorcan" (sapilitan ang pagbitay). Aayaw man sila'y sapilitang nilálagoc ang apdóng handóg nġ catuwiran at nġ catotohanan.—P.H.P.

[73] Sa canyáng calagayan ó sa canyáng sarili.

[74] Sa galit ay nabiglaanan.

[75] Sa bibíng lamang.

[76] Mulá sa púsò, taimtim sa púsò.

[77] Na sa pag-iisip.

- [78] Sa isáng pagcacataón, hindi sinasadya.
- [79] Sa pagcacataon at sa ganáng akin.
- [80] Ang páring catulong nǎ cura. Nǎ panahón nǎ Gobierno nǎ España, halos ang lahat nǎ paring filipino ay pawang coadjutor lamang ang naaabot na catungculan; bihirang bihirà ang naguiguing cura, at ang caraniwa'y mǎ fraile ang naguiguing cura; caya't ang lahat nǎ mǎ cura halos sa sangcapuluang ito'y pawang mǎ fraile. Aliping mistulà ang pagpapalagay nǎ mǎ curang fraile sa mǎ coadjutor na filipino. Salamat sa revolucióng guinawa nǎ Katipunang tatag ni Gat Andrés Bonifacio'y nahanǎ ang mǎ paring filipino sa gayóng caalipinan; datapuwa't hanggá nǎyò'y walá isá man lamang sa mǎ paring filipinong nacacagunitang magpaunlác cay Gat Andrés Bonifacio. Cahimanawari sila'y manǎgúising sa panahóng hináharap. ¡Wala nǎ carimarimarim na púsong gaya nǎ di marunong tumumbás sa utang na loob!!
- [81] Ang sumusulat nǎ mǎ inilalathala sa mǎ periódico ó pámahayagan.
- [82] Ang may almacén ó tindahan. Tinatawag ding almacenero ang catiwala sa pag-iinǎat nǎ mǎ camalig na liggitan nǎ anó man, ó ang isáng catungculan sa Gobiernong ganito ang panǎalan.—P.H.P.
- [83] Caugalian nǎ mǎ taong may pinag-aralang cung pumapanhic silá sa bahay nǎ isang hindí cakilala, ang siya'y iharap sa maybahay nǎ isáng cakilala nitó at sabihing:—"May capurihan po acóng ipakikilala sa inyó si guinoong Fulano."—P.H.P.
- [84] Ang monje Bernardo Schwart, alemán, na siyáng nacátuclas nǎ pag-gawâ nǎ pólvora nǎ siglo XIV.—P.H.P.
- [85] Caraniwan sa catagalugan tawaguing "among" ang parí, marahil sa turò rin nǎ fraile. Ang sabing "among" ay galing sa "amo," na ang cahuluga'y "panǎinoon," at ang tumatawag nǎ "amo" ay "alipin." ¿Bakit hindi sila nagpatawag nǎ "ama" na siyáng cahulugan sa wicang tagalog nǎ sabing "padre?" ¿Bakit itinutulot nǎ mǎ sacerdote na silá'y tawaguin "amo?"
- [86] Wicang haluang castilà't tagalog, na cung tawagui'y "wicang tinulá". Nagpapatumpictumpic bago'y ibig.—May mǎ filipinong hindí nanǎngiming magsalitang sila'y hindí nacacawatas nǎ wicang tagalog, na hindí silá marunong nǎ wicang tagalog; datapuwa't hindí rin naman marunong magsalitâ nǎ tunay na wicang castilâ; waláng nalalaman cung dí ang wicang tindâ: ¡cahabaghabag na mǎ tao!
- [87] Ang pagtuturò nǎ isáng carununǎan; sa halimbawâ: si Fulano'y nagtuturò nǎ catedra nǎ "Derecho" na gaya rin cung sabihing si Fulano'y nagtuturò nǎ dunong nǎ "Derecho."
- [88] Magbigay ang sandata sa harap nǎ carununǎang; sa macatuwid baga'y dapat gumalang ang mǎ militar sa mǎ táong pantás.
- [89] Magbigáy ang sandata sa harap nǎ mǎ fraile; dapat gumalang ang mǎ militar sa mǎ fraile.
- [90] Wicang castilâ ang sabing "mundo" at maraming cahulugán: ang cabooan nǎ lahat nǎ mǎ kinapal.—Ang lupâ.—Ang cabooan nǎ lahat nǎ tao.—Baúl na malakí.—Tungcol sa pamumuhay. Isá sa mǎ caaway nǎ caluluwa. Dito'y ang cahulugan ay isáng tanǎng bahágui nǎ sangcataohan, sa macatuwid baga'y ang mǎ tao sa piguín na iyón.—P.H.P.
- [91] Si Lucio Licino Lúcalo, cónsul romano, na bantog dahil sa totoong magalín na pagcain sa canyang mesa.
- [92] Ang cahulugán dito'y isang malaking tasang malucóng na pinaglálagyan nǎ pagcain —Cahulugan din nǎ wicang "fuente"; Bucál nǎ tubig na nanggagaling sa lupâ.—Isáng "aparato" upang doo'y lumabas ang tubig na nanggagaling sa mǎ "tubo" at nǎ magamit sa bahay, sa daan ó sa halaman.—Mulâ nǎ isang bagay.—Ang sugat na talawang guinágawâ sa brazo, sa binti at iba pa.—Kinacailanǎang sa pagsasalitâ nǎ "fuente" ay magpalabas nǎ hanǎin sa bibig, sa pagca't cung hindi ay masasabing "puente" na ang cahuluga'y tuláy. Ito'y isá sa mǎ cadahilanan cayâ ayaw acóng makisunod sa bagong palacad na isulat nǎ P cahi't ang pinanggalingâ'y F, gaya sa halimbawâ nǎ Filipinas, Fernando, Faustino na may mǎ sumusulat nǎyong nǎ Pilipnas, Pernando, Paustino. Gayon ma'y iguinagalang co at hindi co pinipintasan ang sa ibang caisipan at palacad na sinusunod.—Upang maipanǎusap ang "efe" ay idinadaiti ang labi sa mǎ nǎgiping itaas sacâ magpalabás nǎ hanǎin sa pagsasalitâ nǎ letra.—P.H.P.
- [93] Pinupuri cata. Pasimulâ nǎ isáng dasál sa Dios na wicang latín sinasabi nǎ mǎ pári at iba pang católico bago cumain.
- [94] Tinatawag nǎ mǎ castilang "Península" ang España.—"Peñinsula" ang sabi ni Doña Victorina, sa pagca't siya'y isá ryan si mǎ babaeng tagalog na nagcacasticastilaan ay bago'y hindí man lamang marunong manǎusap nǎ wicang castilâ. Ang tunay na cahulugan nǎ Península ay ang lupang halos naliliguid nǎ tubig magcabicabilâ.—P.H.P.
- [95] Tulad sa tinatawag nating wicang "castilang tinda." Halohalong salitang inglés, insic, portugués at malayo; gaya namán nǎ nangyayari na rito sa Filipinas tungcol sa pananalitâ nǎ inglés na halohalò nǎ inglés, castilâ't tagalog.—P.H.P.
- [96] Guillermo Shakespeare, dakilang poetang inglés at isa sa mǎ panǎulong dramático sa sangcataohan. Ipananǎnac sa Strafford nǎ 1564 at namatay nǎ 1616. Ang mǎ panǎulong sinulat niya'y ang "Macbet," "Romeo at Julieta," "Hamlet," "Otelò," "Ang Mercader sa Venecia," "Ang panaguinip nǎ isáng gabíng tag-araw" at iba pa.—P.H.P.
- [97] Ang caharian nǎ China.
- [98] Panǎalawáng libro nǎ Pentatesco ni Moisés.—Ang paglalacbay sa ibang lupain nǎ mǎ túbò sa isáng nación ó báyan, na siyáng cahulugán dito.

[99] Ang balbás na sumisibol sa babà, na pinapag aanyong pera—Ang pera ay ang caraniwang tawaguing "peras." "Pera" pagcâ úsa; "peras" pagcâ dalawá ó marami, ito'y cung sa wíng castilàs sa pagcâ't sa wíca natin ay hindí nagbabago ang tawag cung úsa ó marami man. Ipinaliliwanag co itó sa pagca't marami sa mġa tagalog na sa dí caalaman ay tinatawag na "pera" ó "pira" ang isáng céntimo, sa pagtulad sa mġa castilàng tinatawag na "perra chica" ang caniláng cuartang ang halaga'y isáng céntimo natin ó "perra grande" pagcâ halagang dalawang céntimo. Asong babae ang cahulugan nġ sabin "perra," at ganito ang itinawag nġ castilà sa canilang cuarta, dahil doo'y may napapanood na isáng leóng ang camukha'y aso.—P.H.P.

[100] Catutubong hiyas nġ espíritu nġ tao na siyang tagaacay sa paggawâ niyá nġ anó man. Pagcakilalang tunay nġ casamaang dapat nating panġilagan at nġ cagalinġang dapat nating gawín—P.H.P.

[101] Nang panahóng nacapangyayari ang Gobierno nġ España sa Filipinas, hindí ipinahihintulot na ang mġa castilang lalaki't babae'y gumawâ nġ anó mang may cabígatán, gaya bagá nġ mag-araro, mag-asaról, mag-pahila nġ carretón, magpas-an, ang lalaki, at ang babae namá'y hindi namimilí nġ pagcain sa mġa pamilihan, hindi naglulutò, hindi naglalácad nġ maláyò; inaacala nġ mġa castilang isáng casiraan nġ caniláng puri cung mapanood nġ mġa filipinong sila'y gumagawa nġ mabigat, at nakikigaya namán sa canilá ang mġa lahing castilà. Naguġng casabihán tulóy sa catagalugan, dahil sa bagay na itó ang "para ca namáng castila," "para ca namáng señora," sa mġa lalaki't babaeng tagalog na aayaw magtrabajo nġ mabigát.—P.H.P.

[102] Nġ panahóng sinasabi ni "Rizal" na nangyari ang sinasaysay sa librong itó, ang tawag sa bahay-bayan (Casa municipal) ay tribunal at ang tawag sa Presidente Municipal ay Gobernadorcillo (maliit na Gobernador) panglibác na panġalan. Ang Gobernadorcillo'y tagapamahalà nġ bayan, hucóm sa mġa mumunting bagay na usapín, tagausig sa masasamáng tao, taga paningġil as mġa cabeza de barangay, nacaalam nġ correo at ibá pa.—P.H.P.

[103] Waláng anó mang calabisán. Lubhà nġang catotohanan ang sinasabing itó ni RIZAL na sucat na ang alalahanín cung bakit hinatulang mapresidio ang iláng maririlag na guinoong filipino, nġ 1872 dahil sa sinapantahang sila'y mġa cainalám sa mġa nangyari sa arsenal nġ Tanġuay nġ taóng iyón. Ang isá sa lalong mġa calaguímlaguím na sumbóng na guinawâ laban cay Don Antonio Maria Regidor ay ang pagcacuha sa isáng "aparador" nġ canyáng bahay, na "punong-punò nġ alaboc," nġ dalawampong "ejemplar" nġ librong *La Cuestión Colonial* na sinulat ni Labra. Basahin ang folletong "Carainġang ipinadalá sa mahál na Hari ni Don Antonio María Regidor, na sinulat ni Don Manuel Silvela: Madrid 1872. Pinagdusahan sa Marianas ni Don Antonio María Regidor ang gayong cakilakilabot na "casalanan."

Ang isá pang nagdusa sa presidio dahil sa mġa gayón ding casalanan ay si Don Máximo Paterno, na ipinagsanggalang nġ hindí malilimot na si Don Germán Gamazo sa ganitóng pananalitá: "Gayon ma'y hindí piniit ó pinag-usig sa harap nġ mġa tribunal si Don Máximo Paterno, sa mġa sandaling malapit na una ó hulí sa panghihimagsíc (sa Tanġuay). Panatag at umaasa sa canyáng sariling pagcawalang malay-sala, nanġasiwang hayág, sa canyáng mġa hanap buhay, mulá nġ ica 21 nġ Enero, nangyari ang panghihimagsic, hangang sa ica 20 nġ Febrero na siya'y dinakíp sa canyáng bahay at inihatid sa cutà nġ Santiago. Pinag-usig siyá sa harap nġ mġa Tribunal na hindí nacapágligtas sa canyá ang canyáng ganitóng pag-asa at capayapaan nġ loob, na nagpapakilalang maliwanag na hindi siyá sinasalaguimsiman nġ cahi't munting panimdín, palibhasa'y talastás, niyang siyá'y walang sala; at ang lalong cahapishapis ay siya'y hinatulang magdusa. Ang siya'y nasamsamán nġ isáng bilang nġ "El Eco Filipino" (pamahayagang nagsásanggalang sa Madrid nġ mġa catuwiran nġ mġa páring clérigo); ang siya'y umambág nġ caunting salapí sa pagtatatag nġ (pamahayagang) "El Correo de Ultramar" ... ang siyáng mġa tanġing cadahilanan mandin nġ hatol na siya'y magdusa. (Basahin ang folleto: "Carainġang ipinadalá sa Consejo Supremo de la Guerra ni Don Máximo Paterno na sinulat ni Don Germán Gamazo:" Madrid, 1873.)

Sa "El Correo de Ultramar ay nanġagsisulat ang mġa pantás at macabayang castilang sina D. Ramón Mesonero Romanos, D. Mariano Urrabieta, D. Juan Miguel de Arrambide, D. José González de Tejada, Pedro Antonio de Alarcón, D. José Selgas, Baldomero Mendez, D. V. Guimera, D. José Ferrer de Coute, D. J. M. Bello, D. Luis Mariano de Larra at iba. ¿Naglalathalà bagá, ang "El Correo de Ultramar" nġ ano mang laban sa mġa castilà? Ito'y catulad cung tanunġing: ¿sumulat baga si Rizal, si Marcelo Hilario del Pilar, si Mabíni, si López Jaena nġ ano mang laban sa catagalugan? Gayón ma'y pinag-uusig nġ mġa fraile bawa't bumabasa nġ "El Correo Ultramar" dahil sa ang pamahayagang iyo'y hindi catoto nġ cadilimán nġ isip na dito'y pinipilit laganap nġ mġa "cahalili nġ Dios."

Ang isá pang napapresidio ay ang sacerdoteng si Don Agustín Mendoza, na naramay rin sa nangyari sa Tanġuay. ¿Mġa cadahilanan? Dingguín ninyó ang canyáng abogadong si Don Rafael Maria de Labra: "ang lahat nġ mġa sumbong nġ Fiscal laban sa nagsasaysay nġayón ay maioowi sa dalawá lamang: ang una'y ang paglalaganap nġ isáng lihim na pamahayagang ang pamagát ay "El Globo," na sino may waláng nacapagharáp nġ cahi't isá man lamang na "ejemplar," at ang icalawa'y ang pagpapanucalà nġ mġa lihim na pagpupulong, bagay na waláng nagbabalitang policia ó sino mang táo nġ cahi't bahagya man lamang. Basahin ang folleto: "Carainġang ipinadalá sa Poder Ejecutivo ni D. Agustin Mendoza, na sinulat ni Don Rafael María de Labra: Madrid, 1878.

Sa isáng salita: "antiespañol" (laban sa castilà) "filibustero" at iba pa ang lahat nġ filipinong sa canyáng lupain ay may tagláy nġ mġa caisipang nauucol sa mġa calayaan; nġuni't lalonglalò na cung ang mġa caisipang iya'y sumasacanyáng bahay sa pamamagitan nġ mġa libro ó nġ mġa pahayagan, cailan ma't dumating ang isang capanahunan, dapat samantalahín ang capanahunang itó upang mapapresidio ang gayóng filipino."

Ang ibáng nanġatitac sa itaas ay sinipi co sa "Vida y Escritosa nġ Dr. Rizal," sinulat ni G. Wenceslao E. Retana. Salamat sa casipagan at catalinuhan nġ guinoong ito'y maraming catotohanang hindi kilala ang nġayo'y lumilitaw at numiningning.—P.H.P.

- [104] Ang pagtiguil ó pagcapásalà nġ anomang bagay na mġa "humor" sa alin mang bahagui nġ catawan.
- [105] Sirâ ang isip.
- [106] Nġ panahóng iyo'y naititipon sa alcalde ang mġa catungculang pagca hucóm, gobernador civil administrador nġ Hacienda, Subdelegado nġ Fondos Locales, administrador nġ Correos at iba pa.—P.H.P.
- [107] Ang dalawang salamíng na sa mġa tila bumbóng na tansô ó bacal, na cung doon sumilip ang sinó man ay nacacakita nġ mġa na sa malayo.—P.H.P.
- [108] Espiritung nananahan sa alang alang.
- [109] Alín man sa mġa diosang nananahan sa tubig, sa mġa gubat at sa iba pa.
- [110] Isáng semidios ó panġalawang dios na ang calahati'y tao't calahati'y cambíng.
- [111] Dios na lumilikha nġ lahát nġ bagay, anáng mġa gentil.
- [112] Ang dalagang bukid.
- [113] Elefante. Hindi malayong nġ caunaunaha'y nagcaroon nġ elefante dito sa Filipinas, caya sa wicà natin ay may sadyáng tawag, gadya; samantalang napaġkikilalang dito'y talagáng dating waláng cabayo, cayâ sa wicà natin ay waláng sariling panġalan ang hayop na itó na di gaya nġ áso, baboy, manóc at iba pa.
- [114] Isáng larawang cahoy, bató, tansô ó kacal.
- [115] Guintô pa panahóng iyón ang salapi sa Filipinas.
- [116] Ang may pag aaring bahay ó lúpà.
- [117] Ang may malalaking lúpà.
- [118] Ang waláng catungculang bigay nġ Gobierno.
- [119] Ang arte nġ paggawâ nġ larawan sa pamamag-itan nġ mġa casangcapang guinagamit sa bagay na itó. Natuclasán ang "fotografía" ni Niepce nġ 1814 at pinagbuti ni Daguerre nġ 1839. Nagcamít si Mr. Talbot nġ 1841 nġ "privilegio" nġ ucol sa fotografía sa papel sensible.
- [120] Ang haring nacagagawâ at nacapag-uutos nġ bawa't maibigan, sa macatowid ay waláng nacaháhadlang na sino man sa canyáng calooban.
- [121] Tinatawag na haring "constitucional" ang hindi nacapag-uutos nġ bawa't maibigan cung dí ang ipinakikilala nġ Bayang canyáng calooban sa pamamag-itan nġ canyáng mġa kinacatawáng bumubuô nġ Asamblea ó Congreso, Senado at Consejo nġ mġa Ministro.
- [122] Si Luis Catorce ay haring "absoluto" sa Francia; ipinanġanác nġ taóng 1643 at namatáy nġ 1715. Siyá'y iguinalang at minahál nġ mġa francés.
- [123] Si Luis Diez y Seis ay haring "Constitucional," sa macatowid ay haring hindi siyá ang nacapangyayari cung di ang guinágawâ niyá't ipinag-uutos ay ang ipinagágawâ't ipinag-uutos nġ mġa kinacatawán nġ mġa táong bayan; nagharì sa Francia mula nġ 1774 hanggang 1798. Pinugutan siyá nġ úlo, sampô nġ canyáng asawang si María Antonieta nġ mġa revolucionario.
- [124] Si Felipe Segundo ay anác nġ haring Carlos Quinto, at haring "absoluto" sa España. Guinágawâ ni Felipe Segundo bawa't maibigan; sa calooban niyá'y waláng nacasansalà. Halos dí mabilang ang ipinapatay at pinahirapan nġ haring itó sa pamamag-itan nġ Inquisición at iba pa. Sa mġa guinawâ ni Felipe Segundo nagpasimulâ ang pagguhò nġ halos di maulatang capangyarihan nġ España at nġ halos dí macayang isiping calakhán nġ nasasacop nġ cahariang ito. Gayon ma'y maraming mġa castilâ at lalonglalò na ang mġa fraile na umiibig nġ di cawasà sa haring "absolutong" ito.—P.H.P.
- [125] Si Amadeo "Primero" ay haring "constitucional" sa España buhat sa 1870 hanggang sa 1873. Ang haring ito'y mabait, matalino at bayani. Lubós na umiibig sa canyáng pinaghaharían; nġuni't hindi siyá iniibig, at nġ mahalatâ niyá itó'y nagbitaw siyá nġ canyáng tungcol, at ang pagbibitaw niyáng ito'y siyáng naguíng dahil nġ pagtatag nġ República nġ España (11 nġ Febrero nġ 1873).—P.H.P.
- [126] Ang bawa't isá sa mġa dios nġ bahay.
- [127] Ang palatuntunan nġ mġa sumasampalataya sa maraming Dios. Sa mġa táong gaya ni Capitán Tiago'y maiuucol lamang itóng tulâ ni Lucrecio: "Primus in orbe deus fecit timor;" ang tacot ang siyáng pinanggalingan nġ mġa dios.—P.H.P.
- [128] Palatuntunang walang kinikilala cung dí isáng Dios lamang.—P.H.P.
- [129] Si Jesús, si María at si Joséf.
- [130] Libinġan nġ mġa taga Egipto.
- [131] Sombrerong may tatlong dúlo.
- [132] Isá sa mġa anyò (orden) nġ arquitectura.
- [133] Loobin nawa nġ Dios na matuloy ang hulang itó sa sumulat nġ maliit na libro at sa ating lahat na sa canyá'y naniniwalâ—J.R.

[134] Pitóng wicâ; datapowa't hindi sinasabi n̄g catagalugang "pitóng wicâ" cung di "Siete Palabras."

Hindi nagcacaisa ang m̄ga Evangelista tungcol sa m̄ga sinabi ni Jesús n̄g siya'y napapacò na sa Cruz:

I. Sinasabi ni San Mateo sa cap. 27, versículo 46 n̄g canyáng Evangelio at ni San Marcos sa capítulo 15, versículo 34 n̄g canyáng Evangelio, na itó raw lamang ang sinaysay ni Jesús, n̄g malapit na ang hora n̄g "nona"—ani San Mateo—n̄g hora n̄g "nona"—ani San Marcos: *Dios co, ¿bakit aco'y pinabayaan mo?*

II. Sinasabi namán ni San Lúcas sa m̄ga versículong 34, 43 at 47, n̄g capítulo 23 n̄g canyáng Evangelio, na itó raw ang m̄ga sinaysay ni Jesús n̄g napapacò na siyá sa Cruz;

1. *Amá, patawarin mo silá; hindi nalalaman ang caniláng guinagawa.*

2. *Ang catotohana'y sinasabi co sa iyo, n̄gayo'y cacasamahin catá sa Paraiso, na bilang casagutan niyá sa isá sa dalawang magnanacaw (na hindi sinasabi sa m̄ga Evangelio cung anó ang m̄ga panġalan) na nacapacong gaya rin niya, na sa canyá'y nagsalitá n̄g ganitò: "Alalahanin mo acó cung icaw ay na sa iyong caharian na."*

3. *Amá co, sa m̄ga camáy mo'y ipinagtatabulin co ang aking calolowa.*

III. At sinabi ni San Juan sa capítulo 19, m̄ga versículo 26, 27, 28 at 30 n̄g canyáng Evangelio, na itó raw m̄ga wicang itó ang sinabi ni Jesús sa canyáng pagca-paco sa Cruz.

1. "At sa pagca't nakita ni Jesús ang iná at ang alagád na canyáng sinisintang naroroon, sinabi sa canyáng iná: *Babae, nariyan ang iyóng anác.*

2. Sinabi pagcatapos sa alagad: *Nariyan ang iyong ina.*

3. *Nauuhaw acó.*

4. *Natapos na.*

Pinagsamasama n̄g Iglesia Católica Apostólica Romana ang m̄ga sinabing iyán at siyáng n̄ginanġalanang "*Siete Palabras.*"—P.H.P.

[135] Ang Sacerdote sa Roma na n̄g una'y humuhulà n̄g m̄ga mangyayari sa panahong darating, sa pamamag-itan n̄g pagmamasid n̄g paglipad at paghuni n̄g m̄ga ibon.

[136] Ang candilang malaki at mahaba.

[137] Ang taga Iberia.—Ang Iberia'y ang magcanugnóg na lupang kinalalagyan n̄g España at Portugal.

[138] Mapapalad ang m̄ga may espiritung dukhá

[139] Lumiligaya ang nacacacaya sa buhay.

[140] *Lumualhati sa Dios sa caitaasan at capayapaan sa m̄ga taong may mabuting calooban.*—Alinsunod cay Don Lázaro Bardón, catedratico sa Universidad Central sa Madrid, España, ay ganito raw sa wicang castilá ang tunay na cahulugan: *Gloria á Dios en las alturas; en la tierra, paz; entre los hombres; buena voluntad*—Luwalhati sa Dios sa caitaasan; sa lúpa'y capayapaan; sa m̄ga táo'y mabuting calooban.

[141] Carunungang ucol sa Dios at ang sa canyá'y m̄ga pinagcacakilanlan.

[142] Ilalagay n̄g Papa sa Roma sa bilang n̄g m̄ga santo at santa.

[143] Caranungang nagpapaunawà n̄g m̄ga anyô at paraang dapat gawín upang masunduan ang m̄ga pagcakilalang magaling n̄g m̄ga nangyayari.

[144] Felix Torres Amat, obispo sa Astorga. Siyá'y ang isá sa m̄ga naghulog sa wicang castilá n̄g Biblia.—Ang filosofiang sinulat ni Amat.

[145] Ang m̄ga mundong waláng tiguil n̄g mabilís na pagtachó n̄g araw. Cung masdán natin dito sa lupa'y m̄ga bituing malamlám ang ningning. Ang m̄ga panġulong planeta, alinsunod sa canilang láyò sa araw ay ang m̄ga sumusunod: Mercurio, Venus, ang Lupang ating tinatahanan, Marte, Júpiter, Saturno at Neptuno. Bucód sa ritó'y marami pang m̄ga planetang hindi makita cung dí sa pamamag-itan n̄g "telescopio."

[146] Itinatag ang beaterio at Colegio n̄g Santa Catalina ni Fr. Juan de Santo Domingo, provincial n̄g m̄ga fraileng dominico n̄g taong 1696 at pinasimulán n̄g araw n̄g cafiestahan ni Santa Ana n̄g taóng 1696 din. Ang dahil n̄g pagtatayo n̄g beaterio at colegiong itó'y n̄g may cáligpitan ang m̄ga babaeng ibig manatili sa pagcadalaga hanggang nabubuhay. Ang palatuntunan nilá'y ang palatuntunan din n̄g Tercer Orden ni Santo Domingo, at nanunumpang tulad sa m̄ga fraile, na magpapacalinis n̄g catawa't calolowa, magpapacarukhá at magmamasunurin. Pinapagtibay ang pagcacatayò n̄g ligpitang itó n̄g m̄ga babae n̄g Real Despacho na may fechang 17 n̄g Febrero n̄g 1716 na siyang nagbigay wacás sa m̄ga iniharáp na tutol na huwag ipatuloy ang pagtatatag n̄g beaterio at colegiong iyán. Inilagáy niláng pintacasi si Santa Catalina de Sena. Ipinagutos na labinglimang monja de coro lamang ang mátitira roon, bilang paunlác sa labinglimang misterio n̄g Rosario. Ipinagcaloob n̄g Real Cédula n̄g 1732 na macapaglagay n̄g isáng simbahan at macagamit n̄g isáng campana, at tuloy ipinagutos na huwag piling mamalagui ang m̄ga monja sa lubós na pagligpit; cung di sa nauucol lamang sa magaling na pamamanihala n̄g beaterio at colegio.

Ang palatuntunang sinusunod doon ay di macararaan ang sino mang monja sa pintuang na sa loob n̄g convento, na isáng matandang monja ang taga-bantáy; n̄guni't sino mang tao'y macapapasoc doon, cailan man at may tanġing pahintulot ang provincial n̄g m̄ga dominico. N̄g huwag n̄g manaog ang m̄ga babaeng na sa beaterio at colegio n̄g Santa Catalina ay nanġaglagay ang m̄ga paring dominico n̄g tuláy na nakikita sa itaas n̄g

daang San Juan de Letrán, sa loob n̄ Maynila at n̄ doon magdaan ang m̄ga babaeng iyón n̄ pagpasa simbahan n̄ San Juan de Letrang cacabit naman n̄ Colegio n̄ m̄ga lalaking San Juan de Letran din ang panġalan, at ang namamahala't nagtuturò'y pawang m̄ga fraileng dominico. Sa gayong paraa'y maguinhawa n̄a namán ang pagsimba at pananalangin n̄ m̄ga monja sa simbahan n̄ San Juan de Letrán.

Bagá man n̄ una'y ligpitan ang Santa Catalina n̄ m̄ga babaeng castilang ibig tumaliced sa m̄ga layaw at casayahan sa mundo, hindi nalao't minagaling n̄ m̄ga fraileng dominico, na manġasiwâ ang ilán sa m̄ga monja sa pagtuturò sa m̄ga dalagang ibig pumasoc at mag-aral sa Santa Catalina. Ang itinuturò doo'y pag-basa, pagsulat, doctrina cristiana, m̄ga gawáng ucol sa babae. Nanġag-aaral din namán n̄ pagpapacabanál. Dinagdagan n̄ m̄ga dominico n̄ 1865 ang dami n̄ m̄ga "hermana" at n̄ lalong mapalaganap ang caniláng m̄ga pagtuturò. Hindi itinutulot sa m̄ga pumapasoc sa Colegio n̄ Santa Catalina ang macaaalis cung di rin lamang may totoong malaki't di maiwasang dahilán.

Ang namamahala sa beaterio'y ang provincial n̄ dominico at isáng "priora" na siyá, ring "madre superiora" sa colegio, at may isáng directorang nacaaalam n̄ m̄ga pagtuturò.—P.H.P.

- [147] Hiyas na pinacasingsing sa camau-o.
- [148] Libritong ganito ang panġalan.—"Pangligtas sa sacunà."
- [149] Isáng halamang ang caraniwang bulaclac ay puláng-pulá.
- [150] Mahinhin ó mahinang hanġin.
- [151] Ipinanġunġusap n̄ "ada".—Isáng hiwagang babaeng may cahimahimalang m̄ga capangyarihan, anáng m̄ga di binyagan.
- [152] Unawaing hindi tinatawag ni Rizal na Inang Bayan, cung dí Inang España, dalawang panġalang totoong nanġagcacaiba.
- [153] Isáng malaki't mataas na cahoy, matibay at macúnat. Ang tawag sa bunġa n̄ cahoy na ito'y "hayuco".—Aya, ang pagbasa.
- [154] Cahoy na masanġá, may m̄ga n̄gipin-n̄gipín ang m̄ga dahon. "Bellota" ang tawag sa bunġa n̄ cahoy na itó.
- [155] Ibong mainam humuni. Sa Europa'y marami n̄ ibong itó.
- [156] Tubig na tumítigas na halos parang bató dahil sa totoong calamigàn.
- [157] Alamo: cahoy na tumataas n̄ mainam: may tatlóng bagay na álamo: ang álamong putí na ang m̄ga daho'y verde ang isang mukhâ at ang cabiláng mukha'y putían—Ang álamong itím, na verde ang magcabicabilâ n̄ dahon.—At ang "amo altemblón" na ang m̄ga daho'y waláng tiguil n̄ paggaláw.
- [158] Isá sa magagandang diosa.
- [159] Casaysayan n̄ m̄ga kinikilalang m̄ga Dios n̄ m̄ga dí binyagan.
- [160] Ang namamaguinâ sa pagbilí, pagbibili, ang nakikialam sa m̄ga almoneda at iba pa.
- [161] Ang nagpapaupa n̄ pagdadala n̄ ano mang bagay na mabigat.
- [162] Ang bahay na nagpapacain sa sino mang nagbabayad sa may ari, at ang papatuloy sa bawâ't magbayad.
- [163] Wicang francés na ang cahuluga'y "fonda:" cacarán at tuluyan. Cung ipanġusap ay "restorán."
- [164] Estátua ó larawang cáhoy, bató, tansô ó bacal na inilalagay na pinacahaligui n̄ anó man.
- [165] Tuláy n̄ España.
- [166] Isáng carruajeng ganitó cung tawaguin.
- [167] Tinatawag n̄ catagalugang "carretela" ang isáng sasacyáng anyóng carretong marami ang lulan, n̄guni't mahirap sa sumásacay; dalawá ang gulong at isáng cabayo ang humihila.—Ang tinatawag na carretela n̄ m̄ga castilâ ay isáng mainam na carruajeng apat ang gulóng at dalawang cabayo ang humihila.
- [168] Tinatawag na Sabána [hindi Sábana, cumot] ang daang macalampás n̄ Jardin Botánico, hangang sa m̄ga unang báhay n̄ Ermita, na tinatawag na daang Real.
- [169] Tinatawag n̄ m̄ga castilang guindilla ang m̄ga policía municipal sa sa España.—Ang sili ó ang bunġa n̄ tinatawag na "guindillo de India."
- [170] Ang lupang iniuucol sa pagtatanim n̄ sarisaring cahoy at m̄ga halaman upang doo'y mapag-aralan ang m̄ga carunungang nauucol sa bagay na ito.
- [171] Tila mandín naguguniguni na ni Rizal na sa pinagpatayaang iyón sa paring canyáng sinasabi, na sa acalâ co'y waláng ibá cung dí si Pari Burgos, doon din siya pápatayin.
- [172] Ang tanġing ibong pinaniniwalaan n̄ m̄ga tao sa unang mulíng nabubuhay, pagcatapos na masunog, sa ibabaw n̄ canyáng m̄ga abó.
- [173] Ang alín may sa dalawáng panig na malapit sa Ecuador ó calaguitnaan n̄ lupa, tinatawag ang isáng panig na "trópico de Cancer" sa hemisfercio boreal, at "trópico de Capriconio" de "hemisfercio austral".

- [174] Sásacyang waláng gulóng na siyáng guinagamit pagca hielo ang dinaraan; cahawig n̄ canggá ó n̄ paragos natin.
- [175] "Quos vult perdere Jupiter domentat prius", casabihang wicang lating cung tatagalugui'y: Ang m̄ga ibig ipahamac ni Jupiter ay pinasisimulaáng sirain muna ang isip.—P.H.P.
- [176] Ang cometa'y tulad sa bituing manacnacang napapanood natin sa lan̄git. Ang Cometa'y ma'y buntot na makinang na cung minsa'y isá at cung minsa'y marami. Palibhasa'y ang galaw na painóg n̄ cometa'y hiwaláy na hiwaláy sa caraniwang liniliguiran n̄ m̄ga planeta, caya hindi nalalao't ang pagkakita natin sa canya. Isáng casinun̄galingang ilinalaganap n̄ m̄ga han̄gal na ang pagsicat n̄ cometa'y nagbabalita n̄ m̄ga sacunang mangyayari.—Tinatawag ding "cometa" n̄ m̄ga castilà ang sarangolang papel na pinalilipad n̄ m̄ga b̄ta.
- [177] Ang masasama at magagaspang na cagagawán n̄ m̄ga fraile.
- [178] Wala caming nasumpong na alin mang bayang ganito ang pan̄galan, n̄guni't marami ang nacacatulad n̄ calagayan n̄ bayang ito.—J. R.
- [179] Pan̄galan ni Venus; sa Siria; ni Céres, sa Fenicia, at ni Juno sa Cartago.
- [180] Anác na babae ni Júpiter at ni Latona, capatíd na babae ni Apolo at diosa sa pan̄gan̄gaso.
- [181] Caunaunahang ciudad n̄ Tonia, sa Asia Menor, balitá dahil sa carikitdikítang templo ni Diana, na sinunog ni Eróstrato. Ipinalagay ang templong iyo'y isá sa pitóng m̄ga caguilaguilalás na edificiong itinayo sa daigdig.
- [182] Malalaking ibong totoong mahábà ang m̄ga paa.
- [183] Flora.
- [184] Machiavelo: balitang escritor, político at literato italiano, na nagu'ing ministro sa Florencio, inihahatol ni Machiavelo sa canyáng sinulat na librong "El principe" ang pagdarayà sa m̄ga pakikipanayam sa tagà ibáng nación tungcol sa politica.—P.H.P.
- [185] Capisanan n̄ m̄ga táong nagcacaisang loob sa pagsasangalang n̄ isáng caisipan.
- [186] Alagaan n̄ m̄ga cabayo.
- [187] Capatíd ni Remo at siyáng nagtayô n̄ Roma n̄ taóng 733 bago ipan̄ganác si Cristo.
- [188] Palacio n̄ papa sa Roma, na na sa bundóc Vaticano.
- [189] Palacio n̄ h̄ari sa Roma na na sa Quirinal, isa sa pitóng bundóc sa Roma.
- [190] V.O.T. "abreviatura" n̄ Venerable Orden Tercera; Cagalang-galang na icatlong hanáy n̄ Capisanan ó icatlong pulutóng n̄ Capisanan.
- [191] Pangguitlá sa táo. M̄ga cabulaanang larawang likhà n̄ panimdím n̄ m̄ga matatacutín.
- [192] Dakilang panahóng nagpasimulá n̄ pagwawasác sa caharian n̄ Roma, sa Calunuran, n̄ m̄ga "bárbaro", taóng 476, at ang wacás ay sa pagcacuha n̄ m̄ga turco sa Constantinopla, n̄ taóng 1453, ó sa pagcatuclás n̄ América n̄ 1492. Ang pangyayari n̄ feudalismo ang siyáng caraniwan n̄ panahóng iyón.—P.H.P.
- [193] Babaeng ayon sa m̄ga han̄gal ay catiyáp n̄ diablo. Nawawan̄gis sa asuwang na pinaniniwalaan n̄ m̄ga tagalog na mangmang.—P.H.P.
- [194] Dahil sa nawawangking totoo ang pinaniniwalaang "asuwang" n̄ m̄ga tagalog sa pinaniniwalaang "bruja" n̄ m̄ga europeo'y inaacala cong ang nagdalá rito n̄ ganyáng malíng sapantaha'y ang m̄ga fraile ó ang m̄ga castilang mangmang, na gaya rín n̄ maraming m̄ga pamah̄ing dí dating kilala n̄ m̄ga tagalog cung dí n̄ maparito na lamang ang m̄ga taga España—P.H.P.
- [195] Lucio Dominico Nerón, malupít na emperador sa Roma; ipinapatáy niyá ang canyáng ináng si Agripina at si Británico, hinatulang mamatáy ang tagapag-alagà sa canyáng si Burro, ang canyáng mastrong si Séneca, si Lucano at ibá pang m̄ga caguinoohan; pinag-usig ang m̄ga cristiano at sinunog ang Roma. Ipinan̄ganác n̄ taong 37 at namatáy n̄ taóng 68.
- [196] Ang nag-aaral ó ang sumusunod sa filosofía ó marunong n̄ filosofía, na isáng carunun̄gang nauucol sa cahulugán, calagayan, pinagmumulaan at naguiguig bun̄ga n̄ m̄ga bagay bagay.
- [197] Ang pan̄gingilin sa anó man, lalong-lálò ang mahigpít na pagpipiguil na huwág gumawá n̄ anó mang bagay na masamà, na siyang ibig n̄ Dios na ating sundin, ayon sa profeta Isaias LVIII. 3-7.—Tungcól sa ayuno n̄ catawán, ang pagkabawal bagá n̄ pagcaing anó man, minsan lamang na ipinag-utos na sapolitang súundin n̄ m̄ga israelita sa araw n̄ pagsisisi, ayon sa Levítico XVI. 29, 31, na doo'y ang salitang: "pagpipighatiin ninyó ang inyóng cálolowa," caraniwang ang inaring cahulugán ay mag-ayuno; sa pagca't ang ayuno sa m̄ga judio'y tunay n̄gang isáng araw n̄ pagpipighatí at pagpapacabábà. Walà na acóng ibá pang nakita tungcól sa ayuno sa m̄ga cautusáng lagdá ni Moisés. Ipinag-utos ang iláng araw na pag-aayuno n̄ panahóng nabibihag ang m̄ga judío sa Babilonia, ayon sa sabi ni Zacarías VII. 1-7; VIII. 19, bagá man hindi sinasabi roon ang m̄ga pinagcadahilanan n̄ gayóng tadhanà. Gayón man, manacnacang ipinag-utos na man̄gag-ayuno ang lahat dahil sa m̄ga tan̄ging nangyayari, datapuwa't hindi tadhanang iparati ang pag-aayuno, cung dí sa panahóng lamang na iyón; gaya na n̄ga n̄ magcatipon ang m̄ga taga Atispa ay nan̄gag-ayunong lahat ayon sa sulat ni Samuel VII. 6.—Nag-utos din si Josaphat na mag-ayuno ang lahat n̄ m̄ga judío, dahil sa

pakikibaca sa mġa Moabita at Ammonita, ayon sa 2.a Crónica XX. 3.—Gayón ding mġa pag-aayuno ang guinawâ nġ iba't ibáng mġa cautusán nġ mġa judío, at sa pagca't ang Cristianismo'y religióng ucol sa lahat nġ mġa bayan, hindi na nġa ipinag-utos sa mġa Cristianong sapilitan ang pag-aayuno, ayon sa makikita natin sa mġa Santong Evangelio. Ang pag-aayuno'y cusà nġ calooban at dapat ganapíng hindi sa pagpaparanġalan, at gagawing tandâ nġ taimtím na pagsisisi sa mġa casalanan, ayon cay San Mateo, VI. 16.

- [198] Pangpintá sa mukhâ at nġ pumulá.
- [199] Pagsasanay sa paggamit nġ sandata at nġ mġa kilos nġ pagcasundalo.
- [200] Ang mġa canta't mġa tugtog na magcasaliw; at ang ibig sabihin dito'y may tacapan at may paluan.
- [201] "Pedál", tapacán sa piano, at ang ibig sabihi'y may sicarán pa.
- [202] Sa wicà natin ay waláng tunay na catumbás ang sabing "escándalo" na ang isá sa mġa cahuluga'y ang pagtatalong nacapagcacasala ó nacababagabag sa iba.
- [203] Sawicaíng ang cahuluga'y capanig nġ may mġa caisipang tulad sa adhicain nġ mġa fraile.
- [204] Ang cacampi ni Cárlos na ibig maghári sa España.
- [205] Curang maliit ó curacuráhan.
- [206] Lánġaw na patáy. Mapagpataypatayan samantalang nag-iisip nġ mġa catampalasanang gawâ.
- [207] Ang caraniwang tawaguing "pozuelo" ó tasang lalagyán nġ chocolate.
- [208] Isang casabihang catumbás nġ jabá! ¡nacú! ¡diaske! at iba pang nagpapakilala nġ towâ, gálit, pagtatacá.
- [209] Malapot sa wicang castila'y "espeso", caya chocolate ¿eh? ang sinasabi nġ cura pagca chocolateng malapot ang ibig.—Malabnaw sa wicang castila'y "aguado", caya't chocolate ¿ah? ang sabi pagca ang ibig ay malabnaw.
- [210] Caraniwang tawaguin nġ mġa tagalog ang fiesta nġ lahat nġ mġa santo, na "Todos los Santos", бага man ito'y wicang castila.
- [211] Ang sumusulat nġ mġa libro nġ mġa casaysayan nġ mġa nangyari nġ panahong nacaraan na.
- [212] Dating caharian nġ mġa itím na tao sa Guinea, at colonia francesa mulâ nġ 1892.
- [213] Tinatawag ding Calvario, na ang cahuluga'y timbunan ó lalagyán nġ mġa bunġô. Ang Calvario ó Gólgota'y na sa ibabâ nġ Jerusalem at caugalian nġ mġa judióng doon patayín ang mġa tulisán at magnanácaw. Diyán nġa ipinácò sa Cruz si Jesús, ang Dakilang Banál na hinatulang mamatay roong tulad sa isáng imbíng magnanácaw. Sa bundoc din nġ Gólgota naroon ang halamanan ni José de Arimathea na pinaglibinġan sa bangcay nġ Mananacop. S. Mateo XXVII. 33; Marcos XV. 22; Lúcas XXIII. 32; Juan XIX 17, 41.—Sinaspantáhà nġ ibáng iyón din ang bundóc "Moriah", na pinagdaldhán ni Abraham sa canyáng anác na si Isaac upang patayín, sa pagtalima sa utos nġ Dios. Génesis XXII. 2.—P.H.P.
- [214] Ang guang na sadyáng inilálagay sa mġa pader nġ mġa libinġan, at doon inilílibing ang mġa bangcáy na may cabaong, sa pamamaguitan nġ mahál na bayad sa pári ó cura nġ bayan.—May mġa bayang tagalog na tinatawag na "bútas" ang "nicho."
- [215] Isáng cruz na catulad nġ guinagamit nġ una sa Bizancio pa nġayo'y Constantinopla.
- [216] Parrarayo, pangpatiguil ó pangpahintô nġ lintíc. Isáng casangcapan ó aparato na cung ilagay sa taluctóc nġ isáng edificio ay nacacatawag nġ electricidad ó nġ lintíc at inihahatid itó sa pamamag-itan nġ isáng cáwad sa isáng lugar na hindi macasásakit canino man. Natuclasán ang paggawâ nġ "parrarayo" ni Benjamin Franklin nġ taóng 1732. Ang caraniwang táas nġ parrarayo'y ánim hanggáng labíng dalawáng metro, at natatangkilic na dí pinúputucan nġ lintíc ang paliguidliguid nġ kinátatayuan na ang sucut nġ sacláw ay ang lambál ó ibayo nġ sucut nġ taás. Si Benjamin Franklin ay pantás na diplomático, físico at economista, na gumamit nġ boóng cáya upang magtamó nġ casarinlán ang canyáng Inang Báyang Estados Unidos nġ América. Ipinanġanác siyá sa Boston nġ 1706, at namatáy nġ 1790.—P.H.P.
- [217] Caraniwang tinatawag nġ catagalugan "tumbá", marahil sa túro nġ mġa fraile. Pinagpapatongpatong na mġa mesa ó balangcás na anó man, tinatacpan nġ damit na maitím at doon guinágawâ ang mġa ceremoniang ucol sa mġa patáy.
- [218] Ang mġa cahirapang tinitiiis nġ mġa banál na cálolowa sa Purgatorio.
- [219] Ang samaháng ang palatuntuna'y ang pagsisicap na camtán ang mġa calayâan.
- [220] Sa pagkikibit nġ balicat ay ipinakilalang hindi niyá dinaramdam ó hindi niyá sinasakit nġ loób ó sa canya'y waláng halagang sabi ó balitang náriringig.
- [221] Sa capangyarihan.
- [222] Sa casalucuyan, sa horas ding iyón.
- [223] Ang cahulugán nġ panġalang Zoroastro'y: "ang lalong magalíng sa mġa anác nġ mġa táo.—Si Zoroastro'y pantás na filósofo na bumago nġ religióng persa.—P. H. P.
- [224] Ang librong kinapapalamnan nġ mġa aral ni Zoroastro. Tinatawag ding "Zindavesta" ang librong ito.—P. H. P.

- [225] Hindí malilimutang filósofo griego na ipinanġanác sa Egina nġ taóng 429 nġ dí pa ipinanġanġanac si Jesucristo.—Ang mġa panġulong librong sinulat niyá'y "Ang República" at ang "Salitaan nġ dalawá". Ang panġalan niyá'y Aristocles, nġuni't pinanġalanan siyá Sócrates nġ Platón, dahil sa calaparan nġ noó. Siyá'y naging discipulo ni Sócrates at naging maestro ni Aristóteles.—P. H. P.
- [226] Bantog na escritor at naturalista latino. Ipinanġanác nġ taóng 23 at namatáy nġ taóng 79.
- [227] Patriarca sa Constantinopla. Namatáy nġ taóng 271.
- [228] Hindí malilimutang poeta na cumathâ nġ "Eneida", na doo'y sinásaysay ang pinagdaanang búhay nġ troyaneng si Eneas. Siyá rin ang cumathâ nġ "Las Eglogas" at nġ "Las Geórgicas."
- [229] Bantóg na papang nagpatanghál at nagpakináng na lubhá sa Pontificado.
- [230] Balitang poeta sa Italia nġ Edad Media. Ipinanġanác sa Florencia nġ 8 nġ Mayo nġ 1265 at namatay nġ 14 nġ Septiembre nġ 1321. Ang panġalan niyáng tunay ay DURANTE at ang DANTE ay palayaw. Ipinalimbag niyá ang mġa librong Vida Nueva, Canzones, El Infierno, El Banquete, De Vulgari Eloquio, El Purgatorio, De Monarchia Mundi, La Divina Comedia at iba pa. Ganitó ang saysáy niyá sa canyáng sinulat na librong "De Monarchia Mundi:" Hindí sa mġa cónsul ang mġa namamayan at hindí sa hari ang nación, cung dí pabaligtad: sa mġa namamayan ang mġa cónsul at sa nación ang hari. Hindí itinatag ang mġa ciudad at nġ pag-uculan nġ mġa cautusán; itinatag ang mġa cautusán at nġ iucol sa mġa ciudad. Cayâ nġa't ang mġa tumatalima sa mġa cautusán ay hindí pinapagsama sa isáng báyan upang maguing tagapaglingcód sa naglálagdâ nġ mġa cautusán: cung dí ang naglálagdâ nġ mġa cautusán ang siyáng tagapaglingod sa báyan, at iba pa." Hindí minamagaling ni Dante na ang papa'y magcaroon nġ capangyarihan sa búhay at pamumuhay nġ catawan, at dahil sa panucalâ niyang canyáng itóng isinaysay sa canyáng mġa casulatan, siya'y pinag-usig nġ mġa papa, mġa cardenal at nġ lahát nġ mġa cacampí sa ang hanġad na ang papa'y magcaroon nġ capangyarihang hari. Labingdalawang taón nġ patáy siyá'y ipinag-utos pa nġ cardenal del Poggetto na cunin sa baunan ang canyáng bunġô at mġa butó, sunuguin at itapon, sa pagca't excomulgado raw siyá, bagay na hindí natuloy, salamat sa paghadlang nġ maraming mġa mamamayan. Siya'y poeta, filósofo, soldado, músico, filólogo, publicista, político, mabaít na táong bayan, nagtayô nġ isáng arte, siyá ang masasabing humusay at nagtatag nġ wicang italiano, naging punò nġ canyáng ciudad republicana, nápatapong madalás dahil sa pagtatanggol nġ catuwiran nġ bayan, at sa kinatapuna'y halos nagpalimos nġ kinacain, teólogo, masicap na apóstol nġ caisipáng di dapat maghari ang papa, hinatulang sunuguing buháy nġ isáng tribunal revolucionario, at pinag-usig nġ boong calupitán nġ tribunal nġ Inquisición nagparatang na siyá'y hereje, bago'y banal na binyagan; nġuni't sa cawacasa'y inilagay ang canyáng larawan sa Vaticano, sa casamahán nġ mġa Doctor nġ Iglesia Católica, at ang mġa butó niyá'y iniinġatan nġ boong galang sa catedral ni Santa María del Fiore; mġa cagagawang nagpapakilalang maliwanag na ang mġa papa'y nagcacamali ring gaya nġ lahát nġ tao at hindí catotohanang ang mġa papa'y "infalible", hindí nagcacamali. Itó nġa sa maicling salitâ ang carilagdilagang buhay ni Dante, na ilinagdâ co rito't nġ mapanghinularan.—P.H.P.
- [231] Ministro nġ religión ni Brahma.
- [232] Ang mġa sumusampalataya sa religión ni Budha.
- [233] Barquero ni Aqueronte sa ílog nġ infierno. Si Carón ó Caronte ang tunay na larawan ni Camatayan sa cabanġisang walang habág canino man, sa bata't matanda, sa maganda't panġit, sa lalaki't babae—P. H. P.
- [234] Ang isá sa mġa pintuan nġ infierno.
- [235] Ang mġa táong ang pakikipabaca ang guinágawáng hanap-búhay.
- [236] Poeta nġ mġa unang "celta".
- [237] Hindí lamang tinatawag na mánġanġaso (cazador) nġ mġa castilâ ang nanghuhuli nġ usá, baboy-ramó at iba pang hayop sa pamamag-itan nġ mġa aso, cung dí ang nanghuhuli ó pumapatay nġ sinabi nġ mġa hayop sa pamamag-itan nġ mġa sandata, nġ mġa silò ó nġ mġa patibóng.
- [238] Ang mġa caugaliang guinagawa nġ bawa't religión sa canilang panapalanġin at pagpupuri sa Dios; at sa iba pang mġa bagay.
- [239] Templo at ciudadela nġ Roma, na na sa ibabaw nġ isang bundóc at doon pinuputunġan nġ corona ang mġa nanġagtatagumpay sa pakikibaca. Dating casiping nġ Capitolio ang tinatawag na "Roca Tarpeya", malaking bato, na doo'y pinatátayo ang mġa may casalanan at bago itinutulac sa banġín at nġ doo'y mamatay. Nanggaling ang pamagát na Tarpeya sa panġalang ganito rin nġ isáng dalagang taga Roma, na nagbilí sa mġa sabino nġ ciudadela nġ Roma, at pagcatapos ay ang mġa sabino rin ang pumatáy sa canyá, carapatdapat na ganting pâlâ sa lahát nġ gaya niyáng tacsíl.
- [240] Doctor nġ Iglesia Católica, na namatáy nġ taóng 217.
- [241] Isá sa mġa lalong bantog na pári nġ Iglesia Católica, na taga pagpaunawâ nġ mġa Santong Casulatan. Ipinanġanác nġ 185 at namatáy nġ 243.
- [242] Obispo sa Lyon at masigasig na caaway nġ mġa "gnóstico", hanggáng sa sumulat nġ isáng librong pinamagatán niyá nġ "Tratado de las herejías."
- [243] Nġayo'y cacasamahin catá sa Paraiso.—S. Lucas XXIII, 43.
- [244] Concilio ecuménico na guinawa sa ciudad nġ Trento, sacop nġ Austria, nġ 1545

hanggang sa 1563.

- [245] Protestante, ang cahuluga'y "tumututol". Tinatawag na protestante ang mġa sumasang-ayon sa pagtutol na guinawâ ni Lutero sa "dieta" sa Spira nġ taóng 1529. Si Martín Lutero ay dating fraileng agustino. Siyá'y tubo sa Eisleben, Sajonia, at ipinanġanác nġ taóng 1483 at namatay nġ 1546.
- [246] Ang sacerdote nġ Iglesia Griega na hindí cumikilala sa capangyarihan nġ Papa.
- [247] Librong dakilang kinálalagyan nġ Luma at Bagong Testamento.
- [248] Panġalang bigay sa mġa príncipe sarraceno na cahalili ni Mahoma.
- [249] Panġalawang pinsan ni Mahoma; isá sa lalong mababanġis na tagapaglaganap nġ secta ni Mahoma.
- [250] Pagbilang na guinágawâ sa ano mang bagay.
- [251] Isá sa tatlóng mġa Furia Gorgona caaway ni Minerva. Pinugutan nġ ulo si Medusa ni Perseo. Ang mġa panġalan nġ tatlóng Furia ay Medusa, Euriale at Estenio: ang táong matitigan nġ alín man sa tatlóng itó'y hindí macakilos at napípipi. Si Minerva ang diosa nġ carununġan at pagbabaca. Si Perseo ay anác ni Dánae at hári sa Argos; iniligtas niyá sa inferno ang canyáng sinísintang si Andrómeda.
- [252] Tinatawag na "mġa elemento" nġ una ang lúpà, ang tubig, ang hanġin at ang apóy.
- [253] Marahil ang ibig bangguitin ni Dr. José Rizal dito'y ang librong "PAGSUSULATAN NI URBANA'T NI FELIZA" (Urbanidad) na sinulat ni Guinoong Modesto de Castro, presbítero, taġa Binyáng, Laguna, at naging cura párroco sa bayan nġ Naic, Cavite. Ang libróng yao'y isáng carikitdikítang patnubay sa magandang pakikipagcapwa-tao at sa mainam na caasalan, bucód sa magalíng na ulirán sa mabuting pananalita't pagsulat nġ wíchang tagalog.—P.H.P.
- [254] Isáng ibong; minamagaling dahil sa carikitan nġ canyáng mġa balahibo at sa cadaliang matutong ulitin ang mġa salitáng sa canya'y ituró.—Tinatawag na *papagayo* ang nagsasalitá nġ mġa bágay na hindí nauunawâ—P.H.P.
- [255] Ganito ang narinig cong salitaan nġ isang curang fraile at nġ isáng tagalog na mangmang baga, ma't mayaman.—*Tagalog*. Bakit po bá hindi isinasawicang tagalog ang pagmimisa at iba pang panalanġin, gayóng talastas na ninyong hindi namin nalalaman ang wicang latin?—*Cura*. Sa pagcá't cung wicang tagalog ay kinakailanġang sabihing macaitlo upang maunawa nġ Dios ang ating hinihinġi sa canyá, cung wicang castila'y macalawa, at cung wicang latin ay minsan lámang; itó ang dahil at sa *Misterio* at sa *Trisagio*'y na sa wicang latin ang mahalagáng panalananġin.
- Nġayón naliliwanagan na nġ ilaw nġ catotohanan ang pag-iisip nġ halos nġ lahat nġ tagalog, ang gayong pananalitá nġ curang walang mithí cung di mamahay tayo sa cabulagán ay magtátamo agad nġ matindíng pagpapawalang halagá. Cung ganap na catotohanán ang Dios puspós nġ carununġan waláng hanggán—sa pagca't cung di gayo'y hindi siyá Dios dapat náting sampalatayanang túnay na talós niyá ang lahat nġ wicà at sa anó mang wica sabihin ang pagtáwag sa canya'y caracaraca'y nauunawâ niyá; hindi lámang itó; di pa natin binúbuca ang ating bibígy ay talastás na niyá ang ibig nating hinġín. Ang masamá ang casamasamaan, sa pagca't isáng pagaacsayá nġ panahón ay ang magsasalitá nġ di lámang cung anó ang sinasabi, tulad sa ibong *papagayo ó loro*.—P. H. P.
- [256] Tinatawag nġ mġa castilang "otoño" ang panahóng sumusunod sa "verano" ó tag-araw at tinatawag nilang "primavera" ang panahóng sumusunod sa "invierno" ó tagguináw.
- [257] Maningning batóng azul ang culay.
- [258] Hindí dapat calimutan nġ bumabasang ang sermóng ito'y sa wicang castilá na aking isinatagalog, bagay na ipinaalaala co, upang maisaysay kung bakit hindí utál ang pananagalog, at gayón din ang cadahilanan cung bakit natacot ang isáng taong iyón. Sa sermóng wicang castilá ni Pári Dámaso'y ganitó ang canyáng sabi: "...sí, hermanos mios, patente, patente á todos, patente".—Maraming cahulagan ang sabing *patente*. Ang ilan sa mġa cahulugang iya'y ito: nahahayag, na kikita, waláng takip. Tinatawag namang patente nġ panahón nġ Gobierno nġ mġa castilá, ang catibayang ibinibigay nġ Administracion nġ Hacienda publica sa mġa taong gumaganap nġ pagbabayad nġ buwis sa Gobierno dahil sa canyáng calacal. Pinarurusahan nġ mabigát na *multa* ang nanġanġalacal na waláng *patente*, sa macatwid ay hindí nagbabayad nġ buwis sa calacal na canyáng hanap-buhay, caya totoong nagulat ang taong dito'y sinasaysay, sa pagca't ang boong acala niya'y ang sinasabing *patente* ay ang nauucol niyáng pagbayaran.—P. H. P.
- [259] May nangyari sa Calamba na gayon ding bagay.
- [260] Sa "original" na wicang castila'y sinasabing "casáronse" (napacasal silá) ó "cazáronse" (naghulihan sa pamamag-itan nġ panġanġaso), laro nġ salitang hindi magawa sa wica natin.
- [261] *¡Vae Victis!* wicang lating ang cahulugáng sa wicang tagalog ay *¡Sa aba nġ mġa nagágahis!* Mġa salita ni Breno sa mġa romano, na sa tuwi na'y inuulit hanggáng sa mġa panahóng itó, bagá man nġayo'y naghahari ang cagandahang asal. Nġayó'y gaya rin nġ una, na ang sa lalong malalacás ang siyá lamang mġa catuwirang nagwáwagui.—P.H.P.
- [262] ¿Anó ang aking nakikita? ¿bakit?
- [263] ¿Anó ang itinatanong ninyó? ¿Waláng ano mang linalaman nġ pag iisip na hindi muna nagdaan sa pakiramdam. Hindi ninanais ang hindi nakikilala.

- [264] ¿Sinong m̃ga tao ang ating capanayam?
- [265] Caibigan, aking caibigan si Platon, ñguni't lalong caibigan co ang catotohanan.
- [266] Masama ang nangyayari at nañgañanib acóng baca magcaroon ñg cakilakilabot na wacás.
- [267] Sa pamamag-itan ñg hampás, ang pakikipagmatuwiran sa tumátangguì ñg pagkilala ñg m̃ga catuwiran.
- [268] ¡Sa aba nilá! cung saan may úsoc ay may apóy. Bawa't isá'y humahanap ñg cawáñgis; caya ñga, cung bibitayin si Ibarra, siyá namá'y bibitayin din ...
- [269] Hindi co kinatatacutan ang pagcamatáy sa catre; ñguni't kinatatacutan co ang pagcamatáy sa bundóc-bunducan sa Bagumbayan.
- [270] Ang nacasulat ay naguiguing sacsi. Ang hindi mapagaling ñg m̃ga gamót ay napagagaling ñg bácal; ang hindi mapagaling ñg bácal ay napagagaling ñg apóy.
- [271] Ang nangyari ay nangyari na. Pasalamat tayo sa Dios at wala ca ñgayón sa capuluang Marianas upáng magtaním ñg camote.
- [272] ¡Huwag po sana cayóng halíng; iyá'y ang Virgen sa Antipolo! Iyáng ang nacapangyayari sa lahát; huwag po sana cayóng halíng!
- [273] ¡Cung iya'y hindi lalaki at hindi siyá mamatáy, iya'y babaeng totoong mainam na mainam!
- [274] ¡Wala! gaya ñg sabi namin; ang sumucob sa magaling na lilim ay mabuting pamalo ang sa canyá'y inilálapit.
- [275] ¡Siyá ñga! Sa canya'y totoong nararapat; sinabi co na sa una cong pagcakita pa sa canyá: ito'y isang filibustero. ¿Ano ang sinabi sa iyo, pinsan, ñg general? ¿Ano naman ang sinabi mo sa canyá anó ang balitang sinabi mo sa canya tungkól cay Ibarra?
- [276] Maniwala po cayó na pagca siya'y hinatulan ñg parusang patayín, na gaya ñg maásahan, ay dahil sa aking pinsan.
- [277] ¡Ay, pagcabutibuti mong pumaraan sa matalinong pakikipagsalitaan! Nalalaman naming icaw ang tanuñgan ñg capitan general, na hindi mapanatag cung hindi ca makita!... ¡Ah, Clarita!; pagcalakilaking tuwa ang makita co icáw!
- [278] Naparito cami't ñg upáng cayó'y aming dalawin; ¡cayó'y nacaligtas, salamat sa inyóng m̃ga caibigan!
- [279] Siya ñga, Clarita, ñguni't nacaraan na ang panahón ñg m̃ga himala; sinasabi naming m̃ga castila: Magculang tiwala ca sa Virgen at cumarimot ca.
- [280] Naparito ñga po cami't ang sadya pa naman namin ay pakiusapan cayó tungcól sa *Virgen*.
- [281] Magsasalitaan tayo tungcól sa pamumuhay.
- [282] 2 ñg Enero ñg 1883. (*Paunawa ni Dr. José Rizal.*)

*** END OF THE PROJECT GUTENBERG EBOOK NOLI ME TANGERE ***

Updated editions will replace the previous one—the old editions will be renamed.

Creating the works from print editions not protected by U.S. copyright law means that no one owns a United States copyright in these works, so the Foundation (and you!) can copy and distribute it in the United States without permission and without paying copyright royalties. Special rules, set forth in the General Terms of Use part of this license, apply to copying and distributing Project Gutenberg™ electronic works to protect the PROJECT GUTENBERG™ concept and trademark. Project Gutenberg is a registered trademark, and may not be used if you charge for an eBook, except by following the terms of the trademark license, including paying royalties for use of the Project Gutenberg trademark. If you do not charge anything for copies of this eBook, complying with the trademark license is very easy. You may use this eBook for nearly any purpose such as creation of derivative works, reports, performances and research. Project Gutenberg eBooks may be modified and printed and given away—you may do practically ANYTHING in the United States with eBooks not protected by U.S. copyright law. Redistribution is subject to the trademark license, especially commercial redistribution.

START: FULL LICENSE
 THE FULL PROJECT GUTENBERG LICENSE
 PLEASE READ THIS BEFORE YOU DISTRIBUTE OR USE THIS WORK

To protect the Project Gutenberg™ mission of promoting the free distribution of electronic works, by using or distributing this work (or any other work associated in any way with the phrase “Project Gutenberg”), you agree to comply with all the terms of the Full Project Gutenberg™ License available with this file or online at www.gutenberg.org/license.

Section 1. General Terms of Use and Redistributing Project Gutenberg™ electronic works

1.A. By reading or using any part of this Project Gutenberg™ electronic work, you indicate that you have read, understand, agree to and accept all the terms of this license and intellectual property (trademark/copyright) agreement. If you do not agree to abide by all the terms of this agreement, you must cease using and return or destroy all copies of Project Gutenberg™ electronic works in your possession. If you paid a fee for obtaining a copy of or access to a Project Gutenberg™ electronic work and you do not agree to be bound by the terms of this agreement, you may obtain a refund from the person or entity to whom you paid the fee as set forth in paragraph 1.E.8.

1.B. “Project Gutenberg” is a registered trademark. It may only be used on or associated in any way with an electronic work by people who agree to be bound by the terms of this agreement. There are a few things that you can do with most Project Gutenberg™ electronic works even without complying with the full terms of this agreement. See paragraph 1.C below. There are a lot of things you can do with Project Gutenberg™ electronic works if you follow the terms of this agreement and help preserve free future access to Project Gutenberg™ electronic works. See paragraph 1.E below.

1.C. The Project Gutenberg Literary Archive Foundation (“the Foundation” or PGLAF), owns a compilation copyright in the collection of Project Gutenberg™ electronic works. Nearly all the individual works in the collection are in the public domain in the United States. If an individual work is unprotected by copyright law in the United States and you are located in the United States, we do not claim a right to prevent you from copying, distributing, performing, displaying or creating derivative works based on the work as long as all references to Project Gutenberg are removed. Of course, we hope that you will support the Project Gutenberg™ mission of promoting free access to electronic works by freely sharing Project Gutenberg™ works in compliance with the terms of this agreement for keeping the Project Gutenberg™ name associated with the work. You can easily comply with the terms of this agreement by keeping this work in the same format with its attached full Project Gutenberg™ License when you share it without charge with others.

1.D. The copyright laws of the place where you are located also govern what you can do with this work. Copyright laws in most countries are in a constant state of change. If you are outside the United States, check the laws of your country in addition to the terms of this agreement before downloading, copying, displaying, performing, distributing or creating derivative works based on this work or any other Project Gutenberg™ work. The Foundation makes no representations concerning the copyright status of any work in any country other than the United States.

1.E. Unless you have removed all references to Project Gutenberg:

1.E.1. The following sentence, with active links to, or other immediate access to, the full Project Gutenberg™ License must appear prominently whenever any copy of a Project Gutenberg™ work (any work on which the phrase “Project Gutenberg” appears, or with which the phrase “Project Gutenberg” is associated) is accessed, displayed, performed, viewed, copied or distributed:

This eBook is for the use of anyone anywhere in the United States and most other parts of the world at no cost and with almost no restrictions whatsoever. You may copy it, give it away or re-use it under the terms of the Project Gutenberg License included with this eBook or online at www.gutenberg.org. If you are not located in the United States, you will have to check the laws of the country where you are located before using this eBook.

1.E.2. If an individual Project Gutenberg™ electronic work is derived from texts not protected by U.S. copyright law (does not contain a notice indicating that it is posted with permission of the copyright holder), the work can be copied and distributed to anyone in the United States without paying any fees or charges. If you are redistributing or providing access to a work with the phrase “Project Gutenberg” associated with or appearing on the work, you must comply either with the requirements of paragraphs 1.E.1 through 1.E.7 or obtain permission for the use of the work and the Project Gutenberg™ trademark as set forth in paragraphs 1.E.8 or 1.E.9.

1.E.3. If an individual Project Gutenberg™ electronic work is posted with the permission of the copyright holder, your use and distribution must comply with both paragraphs 1.E.1 through 1.E.7 and any additional terms imposed by the copyright holder. Additional terms will be linked to the Project Gutenberg™ License for all works posted with the permission of the copyright holder found at the beginning of this work.

1.E.4. Do not unlink or detach or remove the full Project Gutenberg™ License terms from this work, or any files containing a part of this work or any other work associated with Project Gutenberg™.

1.E.5. Do not copy, display, perform, distribute or redistribute this electronic work, or any

part of this electronic work, without prominently displaying the sentence set forth in paragraph 1.E.1 with active links or immediate access to the full terms of the Project Gutenberg™ License.

1.E.6. You may convert to and distribute this work in any binary, compressed, marked up, nonproprietary or proprietary form, including any word processing or hypertext form. However, if you provide access to or distribute copies of a Project Gutenberg™ work in a format other than “Plain Vanilla ASCII” or other format used in the official version posted on the official Project Gutenberg™ website (www.gutenberg.org), you must, at no additional cost, fee or expense to the user, provide a copy, a means of exporting a copy, or a means of obtaining a copy upon request, of the work in its original “Plain Vanilla ASCII” or other form. Any alternate format must include the full Project Gutenberg™ License as specified in paragraph 1.E.1.

1.E.7. Do not charge a fee for access to, viewing, displaying, performing, copying or distributing any Project Gutenberg™ works unless you comply with paragraph 1.E.8 or 1.E.9.

1.E.8. You may charge a reasonable fee for copies of or providing access to or distributing Project Gutenberg™ electronic works provided that:

- You pay a royalty fee of 20% of the gross profits you derive from the use of Project Gutenberg™ works calculated using the method you already use to calculate your applicable taxes. The fee is owed to the owner of the Project Gutenberg™ trademark, but he has agreed to donate royalties under this paragraph to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation. Royalty payments must be paid within 60 days following each date on which you prepare (or are legally required to prepare) your periodic tax returns. Royalty payments should be clearly marked as such and sent to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation at the address specified in Section 4, “Information about donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation.”
- You provide a full refund of any money paid by a user who notifies you in writing (or by e-mail) within 30 days of receipt that s/he does not agree to the terms of the full Project Gutenberg™ License. You must require such a user to return or destroy all copies of the works possessed in a physical medium and discontinue all use of and all access to other copies of Project Gutenberg™ works.
- You provide, in accordance with paragraph 1.F.3, a full refund of any money paid for a work or a replacement copy, if a defect in the electronic work is discovered and reported to you within 90 days of receipt of the work.
- You comply with all other terms of this agreement for free distribution of Project Gutenberg™ works.

1.E.9. If you wish to charge a fee or distribute a Project Gutenberg™ electronic work or group of works on different terms than are set forth in this agreement, you must obtain permission in writing from the Project Gutenberg Literary Archive Foundation, the manager of the Project Gutenberg™ trademark. Contact the Foundation as set forth in Section 3 below.

1.F.

1.F.1. Project Gutenberg volunteers and employees expend considerable effort to identify, do copyright research on, transcribe and proofread works not protected by U.S. copyright law in creating the Project Gutenberg™ collection. Despite these efforts, Project Gutenberg™ electronic works, and the medium on which they may be stored, may contain “Defects,” such as, but not limited to, incomplete, inaccurate or corrupt data, transcription errors, a copyright or other intellectual property infringement, a defective or damaged disk or other medium, a computer virus, or computer codes that damage or cannot be read by your equipment.

1.F.2. LIMITED WARRANTY, DISCLAIMER OF DAMAGES - Except for the “Right of Replacement or Refund” described in paragraph 1.F.3, the Project Gutenberg Literary Archive Foundation, the owner of the Project Gutenberg™ trademark, and any other party distributing a Project Gutenberg™ electronic work under this agreement, disclaim all liability to you for damages, costs and expenses, including legal fees. YOU AGREE THAT YOU HAVE NO REMEDIES FOR NEGLIGENCE, STRICT LIABILITY, BREACH OF WARRANTY OR BREACH OF CONTRACT EXCEPT THOSE PROVIDED IN PARAGRAPH 1.F.3. YOU AGREE THAT THE FOUNDATION, THE TRADEMARK OWNER, AND ANY DISTRIBUTOR UNDER THIS AGREEMENT WILL NOT BE LIABLE TO YOU FOR ACTUAL, DIRECT, INDIRECT, CONSEQUENTIAL, PUNITIVE OR INCIDENTAL DAMAGES EVEN IF YOU GIVE NOTICE OF THE POSSIBILITY OF SUCH DAMAGE.

1.F.3. LIMITED RIGHT OF REPLACEMENT OR REFUND - If you discover a defect in this electronic work within 90 days of receiving it, you can receive a refund of the money (if any) you paid for it by sending a written explanation to the person you received the work from. If you received the work on a physical medium, you must return the medium with your written

explanation. The person or entity that provided you with the defective work may elect to provide a replacement copy in lieu of a refund. If you received the work electronically, the person or entity providing it to you may choose to give you a second opportunity to receive the work electronically in lieu of a refund. If the second copy is also defective, you may demand a refund in writing without further opportunities to fix the problem.

1.F.4. Except for the limited right of replacement or refund set forth in paragraph 1.F.3, this work is provided to you 'AS-IS', WITH NO OTHER WARRANTIES OF ANY KIND, EXPRESS OR IMPLIED, INCLUDING BUT NOT LIMITED TO WARRANTIES OF MERCHANTABILITY OR FITNESS FOR ANY PURPOSE.

1.F.5. Some states do not allow disclaimers of certain implied warranties or the exclusion or limitation of certain types of damages. If any disclaimer or limitation set forth in this agreement violates the law of the state applicable to this agreement, the agreement shall be interpreted to make the maximum disclaimer or limitation permitted by the applicable state law. The invalidity or unenforceability of any provision of this agreement shall not void the remaining provisions.

1.F.6. INDEMNITY - You agree to indemnify and hold the Foundation, the trademark owner, any agent or employee of the Foundation, anyone providing copies of Project Gutenberg™ electronic works in accordance with this agreement, and any volunteers associated with the production, promotion and distribution of Project Gutenberg™ electronic works, harmless from all liability, costs and expenses, including legal fees, that arise directly or indirectly from any of the following which you do or cause to occur: (a) distribution of this or any Project Gutenberg™ work, (b) alteration, modification, or additions or deletions to any Project Gutenberg™ work, and (c) any Defect you cause.

Section 2. Information about the Mission of Project Gutenberg™

Project Gutenberg™ is synonymous with the free distribution of electronic works in formats readable by the widest variety of computers including obsolete, old, middle-aged and new computers. It exists because of the efforts of hundreds of volunteers and donations from people in all walks of life.

Volunteers and financial support to provide volunteers with the assistance they need are critical to reaching Project Gutenberg™'s goals and ensuring that the Project Gutenberg™ collection will remain freely available for generations to come. In 2001, the Project Gutenberg Literary Archive Foundation was created to provide a secure and permanent future for Project Gutenberg™ and future generations. To learn more about the Project Gutenberg Literary Archive Foundation and how your efforts and donations can help, see Sections 3 and 4 and the Foundation information page at www.gutenberg.org.

Section 3. Information about the Project Gutenberg Literary Archive Foundation

The Project Gutenberg Literary Archive Foundation is a non-profit 501(c)(3) educational corporation organized under the laws of the state of Mississippi and granted tax exempt status by the Internal Revenue Service. The Foundation's EIN or federal tax identification number is 64-6221541. Contributions to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation are tax deductible to the full extent permitted by U.S. federal laws and your state's laws.

The Foundation's business office is located at 809 North 1500 West, Salt Lake City, UT 84116, (801) 596-1887. Email contact links and up to date contact information can be found at the Foundation's website and official page at www.gutenberg.org/contact

Section 4. Information about Donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation

Project Gutenberg™ depends upon and cannot survive without widespread public support and donations to carry out its mission of increasing the number of public domain and licensed works that can be freely distributed in machine-readable form accessible by the widest array of equipment including outdated equipment. Many small donations (\$1 to \$5,000) are particularly important to maintaining tax exempt status with the IRS.

The Foundation is committed to complying with the laws regulating charities and charitable donations in all 50 states of the United States. Compliance requirements are not uniform and it takes a considerable effort, much paperwork and many fees to meet and keep up with these requirements. We do not solicit donations in locations where we have not received written confirmation of compliance. To SEND DONATIONS or determine the status of compliance for any particular state visit www.gutenberg.org/donate.

While we cannot and do not solicit contributions from states where we have not met the solicitation requirements, we know of no prohibition against accepting unsolicited donations from donors in such states who approach us with offers to donate.

International donations are gratefully accepted, but we cannot make any statements concerning tax treatment of donations received from outside the United States. U.S. laws alone swamp our small staff.

Please check the Project Gutenberg web pages for current donation methods and addresses. Donations are accepted in a number of other ways including checks, online payments and credit card donations. To donate, please visit: www.gutenberg.org/donate

Section 5. General Information About Project Gutenberg™ electronic works

Professor Michael S. Hart was the originator of the Project Gutenberg™ concept of a library of electronic works that could be freely shared with anyone. For forty years, he produced and distributed Project Gutenberg™ eBooks with only a loose network of volunteer support.

Project Gutenberg™ eBooks are often created from several printed editions, all of which are confirmed as not protected by copyright in the U.S. unless a copyright notice is included. Thus, we do not necessarily keep eBooks in compliance with any particular paper edition.

Most people start at our website which has the main PG search facility: www.gutenberg.org.

This website includes information about Project Gutenberg™, including how to make donations to the Project Gutenberg Literary Archive Foundation, how to help produce our new eBooks, and how to subscribe to our email newsletter to hear about new eBooks.